

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

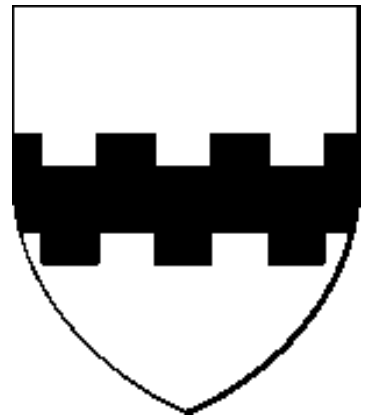
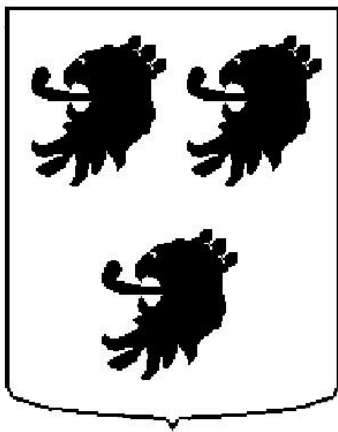
The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

*De Herlaars in het
Midden-Nederlandse rivierengebied
(ca. 1075 - ca. 1400)*

A.G.J. van Doornmalen

***De Herlaars in het
Midden-Nederlandse rivierengebied
(ca. 1075 - ca. 1400)***

Proefschrift

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College van Promoties
te verdedigen op donderdag 12 oktober 2017
klokke 13:45 uur

door
Aloysius Gijsbertus Joseph van Doornmalen
Geboren te Venray
in 1960

Promotores:

Prof. drs. H.L. Janssen

Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Promotiecommissie:

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld (Tilburg)

Prof. dr. D.J. de Vries

Prof. dr. D.E.H. de Boer (Groningen)

Prof. dr. J.A. Mol

Dr. J.A.E. Kuys (Nijmegen)

Dr. R. Stein

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	13
1 DE HERLAARS IN HET MIDDEN-NEDERLANDSE RIVIERENGEBIED 1075-1400	15
1.1 Vraagstelling	15
1.2 Opzet van het onderzoek	18
2 DE HERLAARS, <i>NOBILES</i> 1000-1400	27
2.1 Nobiles	27
2.1.1 Edelen in de landsheerlijkheden Brabant, Gelre, Holland, het Sticht en Luik	29
2.1.2 Grensadel, een bijzondere groep?	31
2.2 Lineage, de adellijke familiestructuur	32
2.3 Burcht en naamgeving	34
3 DE HERLAARS, HET SOCIAAL-CULTUREEL EN SOCIAAL-POLITIEK VERMOGEN	37
3.1 Het politieke landschap, Taxandrië de 11de - 13de eeuw.	37
3.2 De vroegste vermeldingen (1079-1218)	40
3.2.1 Dirk van Herlaar (1079-1087)	42
3.2.2 Dirk van Herlaar (1108 / 1133 / 1140 / 1167/ <1173 / 1196 / 1214 / 1218)	46
3.3 Herlaar en Ameide (1227-1305)	50
3.3.1 Petronella van Herlaar (1227-1235)	51
3.3.2 Dirk van Herlaar (1235-<1286)	56
3.3.3 Arnold van Herlaar (1281-1298)	65
3.3.4 Dirk van Herlaar (1288-1305(?))	71
3.4 Aleid van Herlaar (1306-1309)	75
3.5 Gerard van Loon (1272-1315), heer van Herlaar (1306-1315)	77
3.5.1 Gerard van Loon, heer van Herlaar (1306-1315)	77
3.5.2 Gerard van Loon, een raadselachtige afkomst	78
3.6 Gerard van Herlaar (1307-1309)	85
3.7 Dirk en zijn nazaten, heren van Ameide en Ammersoyen (1312-<1381)	86
3.7.1 Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide	86

3.7.2	Gerard van Herlaar (1347?-1354), heer van Ammersoyen	93
3.7.3	Jan van Herlaar (1353-1369), heer van Ameide (1354-1369)	103
3.7.4	Arnold van Herlaar (1344-<1381), Heer van Ammersoyen (1354-<1381)	108
3.8	Arnold en zijn nazaten, heren van Poederoyen (1347->1440)	118
3.8.1	Arnold van Herlaar (1336?-1347), heer van Poederoyen (1347)	118
3.8.2	Gerard van Herlaar (1359- <1393), heer van Poederoyen (>1361- <1393)	120
3.8.3	Arnold van Herlaar (1365-1394), heer van Poederoyen (1393?-1394)	122
3.8.4	Jan van Herlaar (1395-1440), Heer van Poederoyen	124
3.9	Johan en zijn nazaten, heren van Empel-Meerwijk (1342-1413)	126
3.9.1	Johan Coc van Herlaar (1342- <1348), heer van Empel-Meerwijk	126
3.9.2	Gerard van Herlaar (1348- >1383), heer van Empel-Meerwijk	127
3.9.3	Jan van Herlaar (>1383-<1413), heer van Empel-Meerwijk	130
3.10	Samenvatting	132
4	DE HERLAARS, OPBOUW EN OMVANG VAN HET SOCIAAL-ECONOMISCH VERMOGEN	135
4.1	Inleiding	135
4.1.1	Vormen van bezit	136
4.1.2	Leenregisters, administratie van bezit	141
4.1.3	Ontwikkeling van het bezit van de Herlaars in hoofdlijnen	143
4.2	Heren van Herlaar, het bezit in Brabant	145
4.2.1	Herlaar	145
4.2.2	Advocatus	151
4.2.3	Waren de Herlaars leenmannen van Luik?	157
4.2.4	De verkoop van het kernbezit Herlaar	159
4.2.5	Het leenhof van Herlaar	165
4.3	Heren van Ameide, het bezit in Ameide	173
4.3.1	Het land van Ameide	173
4.3.2	De stad Ameide	180
4.4	Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit in Ameide	184
4.5	Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit buiten Ameide	186
4.5.1	Inleiding	186
4.5.2	Reconstructie van in leen uitgegeven bezit in de Bommelerwaard	187
4.5.3	Reconstructie van in leen uitgegeven bezit buiten de Bommelerwaard	198
4.6	Heren van Ameide, het verwerven van het bezitscomplex in het rivierengebied	202
4.7	Heren van Ameide, het verwerven van Ammersoyen	211

4.8	Heren van Ameide, de hoge heerlijkheden Bokhoven en Ammersoyen	215
4.8.1	Bokhoven	215
4.8.2	Ammersoyen (1351-1385)	218
4.9	Heren van Poederoyen en van Empel-Meerwijk.	221
4.9.1	Poederoyen (1347->1400)	221
4.9.2	Empel-Meerwijk (1342-14??)	222
4.10	Samenvatting	222
5	DE HERLAARS, HUIZEN ALS SYMBOLEN VAN MACHT EN PRESTIGE	225
5.1	Inleiding	225
5.2	Heren van Herlaar, het huizenbezit	230
5.2.1	Het kasteel Oud-Herlaar	230
5.2.2	Kasteel Nieuw-Herlaar	240
5.2.3	Het huis De Ruwenberg	243
5.3	Heren van Ameide, het huizenbezit van Ameide	245
5.3.1	Het huis te Ameide	245
5.3.2	Het huis te Zuilichem	252
5.3.3	Het huis te Ochten, de Appelenburg.	253
5.4	Het huizenbezit in de hoge of vrije heerlijkheden	255
5.4.1	Het huis te Bokhoven	255
5.4.2	Het huis te Empel-Meerwijk	256
5.4.3	Het huis te Poederoyen	256
5.4.4	Kastelen als Gelderse steunpunten langs de Maas	259
5.5	Kasteel Ammersoyen	261
5.5.1	Ammersoyen, een reconstructie van de 14de-eeuwse situatie	264
5.5.2	Ammersoyen, de woonfunctie	266
5.5.3	Ammersoyen; de militaire functie	272
5.5.4	Theorieën over het vierkante kasteel	277
5.5.5	Het ijken van de bouwperiode van Ammersoyen	280
5.6	Woningen van de leenmannen	286
5.7	Samenvatting	288
6	SAMENVATTING	291
6.1	Het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen van de Herlaars	291
6.2	Het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars	295

6.3	De huizen van de Herlaars, symbolen van macht en prestige	298
6.4	Besluit	300
7	SUMMARY	303
7.1	The social-cultural and social-political capital of the Herlaars	303
7.2	The socio-economic capital of the Herlaars	307
7.3	The houses of the Herlaars, symbols of power and prestige	310
7.4	Conclusion	312
	BIJLAGEN	315
	1 Reconstructie van de filiatie van Van Herlaar	315
	2. Chrono-typologie van H.L. Janssen	316
	LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	317
	BRONNEN EN LITERATUUR	319
	Archieven	319
	Internetbronnen	321
	Bronnen	322
	Literatuur	328
	Curriculum vitae	357

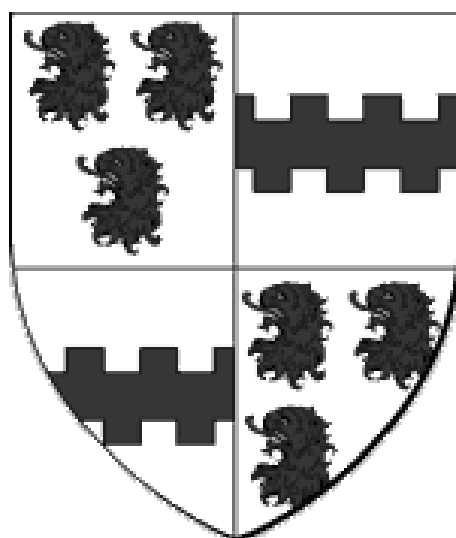
Lijst van afbeeldingen en genealogische schema's

Afb. 1: Geografisch kader van het onderzoeksgebied.....	18
Afb. 2: Schematisch overzicht van de vervlechting van de aristocratische geledingen 1100-1300.....	28
Afb. 3: Gen. schema verwantschap Dirk van Herlaar (±1173)	48
Afb. 4: Gen. schema filiatie Petronella van Herlaar (1227-1235).....	53
Afb. 5: Gen. schema verwantschap Van Heusden en Van Kleef-Heinsberg.....	55
Afb. 6: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1232-<1286)	57
Afb. 7: Wapenzegel Dirk van Herlaar, (1266) origineel en tekening.....	64
Afb. 8: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1281-1298).....	66
Afb. 9: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar (1306-1309)	76
Afb. 10: Wapenzegel Gerard van Loon, staand zegel Aleid van Herlaar, zegel Gerard van Herlaar	80
Afb. 11: Gestileerde weergave van wapenschilden, Van Loen, Van Lohn en Van Looz	81
Afb. 12: Zegelafgietsel van Gerard van Loon landcommandeur van Alden Biesen.	82
Afb. 13: Wapenzegel Johan (dictus) Coc (1277), origineel	83
Afb. 14: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1312-1354).....	87
Afb. 15: Wapenzegels Gerard van Herlaar (1353), originelen en tekening	95
Afb. 16: wapenzegel Jan van Herlaar, origineel.....	103
Afb. 17: Gen. schema verwantschap 4 ^{de} graad Heilwich van Herlaar en Hendrik van Vianen	105
Afb. 18: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1344-1381).....	109
Afb. 19: Wapenzegel Arnold van Herlaar (1353), origineel en tekening.....	111
Afb. 20: Gen. schema verwantschap Van Herlaar - Van Arkel	112
Afb. 21: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar - Jan van Herlaar (Poederoyen)	122
Afb. 22: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar-Jenne van Herlaar (Empel - Meerwijk)	130
Afb. 23: Gestileerde weergave van het wapenschild van de gemeente Empel	132
Afb. 24: Schematisch overzicht van overdrachten bezit in de periode 1050-1400	144
Afb. 25: Kaart en afbeelding van het kasteel Oud Herlaar en omgeving, P.J. Adan.....	148
Afb. 26: Verspreiding van het bezit van de heren van Herlaar vermeldt tussen (1050-1300)	151
Afb. 27: Schematisch overzicht van aanspraken betreffende Herlaar (1315-1325).....	162
Afb. 28: Schematisch overzicht van visies op het leenhof van Herlaar	166
Afb. 29: Topografisch overzicht verspreiding van lenen van het leenhof van Herlaar 15 ^{de} eeuw	168
Afb. 30: Ontginningsgebieden Tienhoven, Ameide en Meerkerk.....	179
Afb. 31: Kadastrale minuut Ameide 1811-1832	181
Afb. 32: Topografisch overzicht van bezit van de Herlaars ca. 1350	203
Afb. 33: Topografisch overzicht van huizen in de heerlijkheden van Van Herlaar	229
Afb. 34: Oud-Herlaar anno 2008 en kadastrale minuut 1811-1832	230
Afb. 35: Deel van Oud-Herlaar situatie 2008.....	231
Afb. 36: Tekening huis Oud-Herlaar, J. van Croes	232
Afb. 37: Tekening huis Oud-Herlaar, A. De Haen.....	233
Afb. 38: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman.....	233
Afb. 39: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman.....	234
Afb. 40: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman.....	234
Afb. 41: Tekening huis Oud-Herlaar op detail kaart 1737, P.J. Adan.....	235
Afb. 42: Tekening plattegrond Oud-Herlaar 1735, H. van der Beck	235
Afb. 43: Tekening plattegrond Oud-Herlaar	236

Afb. 44: Topografische situering Nieuw-Herlaar.....	240
Afb. 45: Gravure huis Nieuw-Herlaar, H. Spilman.....	242
Afb. 46: Topografische situering De Ruwenberg.....	243
Afb. 47: Tekening huis De Grote Ruwenberg, H. Spilman.....	244
Afb. 48: Topografische situering van het huis Herlaar te Ameide	245
Afb. 49: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman	247
Afb. 50: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman	247
Afb. 51: Tekening ruïne huis Herlaar te Ameide, A. Rademaker	248
Afb. 52: Tekening huis Herlaar te Ameide, A. De Haen	249
Afb. 53: 3d Impressie schematische reconstructie huis Herlaar, T. Hermans	250
Afb. 54: Kadastrale minuut voorburcht van het huis te Zuilichem anno 1811-1832	252
Afb. 55: Potloodtekening huis Zuilichem, Huygens jr. (1657)	253
Afb. 56: Tekening van het huis Appelenburg van C. Pronk 1728.....	254
Afb. 57: Kadastrale minuut huis te Bokhoven anno 1811-1832	255
Afb. 58: Kadastrale minuut huis te Poederoyen anno 1811-1832	256
Afb. 59: Tekening huis Poederoyen, A. Rademaker	257
Afb. 60: Tekening huis Ammersoyen, De Haen	261
Afb. 61: Kadastrale minuut kasteel te Ammersoyen anno 1811-1832.....	262
Afb. 62: ‘Varken’ op de noordoostelijke toren.	264
Afb. 63: Impressie reconstructie vroegste bouwperiode van het huis Ammersoyen.	265
Afb. 64: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen kelderverdieping na de eerste bouwfase	267
Afb. 65: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen hoofdverdieping.....	268
Afb. 66: Interne verticale circulatie in de zuidelijke vleugel van Ammersoyen	271
Afb. 67: Tekening fictief voorbeeld ophaalbrug met open brugkelder	273
Afb. 68: Tekening doorsnede huis Ammersoyen gericht naar Noord, H. Korswagen.....	275
Afb. 69: Tekening fictief voorbeeld Machicoulis	276
Afb. 70: Gravure huis Vorselaar, F. Ertinger	284
Afb. 71: Plattegrond kasteel Helmond, eerste bouwperiode, ca. 1350.....	285

Lijst van tabellen

Tabel 1: Overzicht van vermeldingen van ‘(Dirk) van Herlaar’ (1079-1218)	40
Tabel 2: Overzicht van vermeldingen van Gerard van Loon (1272-1323)	79
Tabel 3: Overzicht van lenen van het leenhof van Oud-Herlaar naar categorie en plaats.....	169
Tabel 4: Overzicht van aantal morgen in leen uitgegeven bezit in Ameide per ontginningsblok.....	185
Tabel 5: Overzicht van in leen uitgegeven tienden per ontginningslocatie in het gebied van Ameide.	186
Tabel 6: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Brakel.....	187
Tabel 7: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Zuilichem	188
Tabel 8: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Gameren.....	192
Tabel 9: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Hurwenen.....	193
Tabel 10: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Rossum	194
Tabel 11: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in (Kerk)Driel	195
Tabel 12: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Kerkwijk	196
Tabel 13: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Delwijnen.....	196
Tabel 14: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Bruchem.....	197
Tabel 15: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Nederhemert	197
Tabel 16: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Aalst.....	198
Tabel 17: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Herwijnen	199
Tabel 18: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Heesselt en Varik.....	200
Tabel 19: Lenen van Ameide in Herenthout en Herlaar.....	200
Tabel 20: Overzicht van leennoteringen in Ameide en buiten Ameide)	201
Tabel 21: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Bokhoven	216
Tabel 22: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Ammersoyen	219
Tabel 23: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Poederoyen	221
Tabel 24: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Empel-Meerwijk.....	222

Woord vooraf

Als je op het bejubelde - en evenzo verfoeide - internet zoekt naar dankwoorden bij een proefschrift dan valt tijdens het lezen daarvan op dat er vaak een groot aantal namen staat genoemd. Het vermelden van (veel) namen oogt een doel op zich te zijn. Ik moet als buitenpromovendus de lezer teleurstellen, dat zal hij hier niet vinden. Het schrijven van een proefschrift als buitenpromovendus is geen klus die je doet in het gezelschap van vele studiegenoten, mede promovendi, kamergenoten of collega's in het vakgebied. De studie wordt geheel gedaan in de vrije tijd. Vergeleken met de AIO gaat de buitenpromovendus eenzaam op pad, als op een pelgrimstocht. De buitenpromovendus loopt niet in de drukte van een vierdaagse. Deze 'pelgrimage' duurde bijna twintig jaar want begon in 1998 aarzelend met een brief aan prof. drs. Hans L. Janssen.

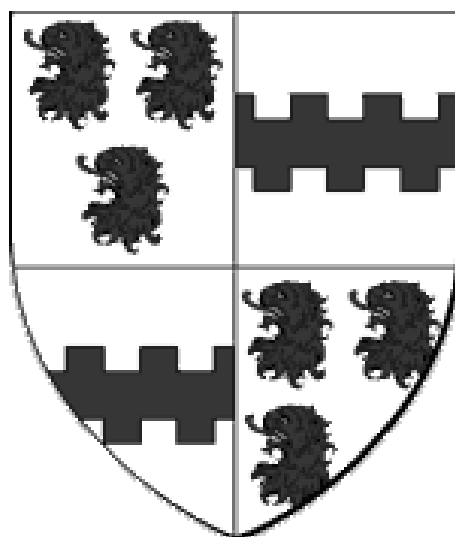
Het schrijven van een dankwoord voelt als de aankomst op de eindbestemming van zo'n reis. Mijn metgezel tijdens mijn tocht was vooral mijn promotor, coach en leermeester Hans Janssen. Een leermeester in de traditionele zin van het woord, ik kon me geen betere wensen, en kan me geen betere voorstellen. Hij heeft het aangedurfd met mij op pad te gaan. Zijn coaching, attentie voor details en taalgevoel zijn voor mij altijd zeer inspirerend geweest. Hij weet dat ik geen last heb van een 'writers block' maar het juist formuleren van gedachten valt me niet altijd mee. Voor al zijn aanwijzingen, steun en begeleiding ben ik hem dan ook heel veel dank verschuldigd.

Tijdens mijn tocht schoof in de laatste jaren ook Antheun Janse aan. Hij las het manuscript en was bereid als co-promotor op te treden. Hij wees me op de concepten en begrippen van de Middeleeuwse samenleving. Helaas werd hij plotseling door een ernstige ziekte gevelde waardoor die steun weg viel. Ik prijs me gelukkig dat prof. dr. Peter Hoppenbrouwers bereid was als promotor dat deel op zich te nemen. Hij attendeerde me vooral op het belang van de juiste begrippen voor het beschrijven van de Middeleeuwse samenleving. Zijn begeleiding was zoals die van Antheun dan ook leerzaam. Voor beiden dan ook lof en dank.

Onderweg naar het einddoel kwam ik op het pad verschillende mensen tegen die bereid waren mij bij gelegenheid te helpen. Met hen had ik, wat ik zou willen noemen 'terloopse ontmoetingen'. Zij stonden dan direct voor me klaar, waardoor ik weer verder op weg kon gaan. In willekeurige volgorde wil ik dan noemen, Mevr. C. Hesselink Melchior; Mevr. drs. H. van Well; dhr. drs. B. Blommers; dhr. drs. R. Gruben; dhr. drs. R. van Aart; dhr. drs. H. van Helvoort, dhr. dr. T. Hermans en dhr. drs. S.E.M. van Doornmalen.

Zoals bij elke pelgrimstocht laat de pelgrim op zijn weg 'daarheen en weer terug' veel achter, hij gaat immers alleen op pad. Dat achterlaten betreft bovenal de situatie thuis. Mijn vrouw en kinderen weten niet beter of ik zit op vrije dagen en na het werk tot diep in de nacht achter mijn bureau, steeds maar bezig met dat onderzoek. Met enig schuldgevoel voor dat egoïsme maar in de stiekeme hoop daarin toch ook een voorbeeld te kunnen zijn, draag ik aan hen dit werk op.

Ammerzoden, juni 2017

1 De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied 1075-1400

1.1 Vraagstelling

In Ammerzoden staat een prachtig en imposant kasteel, Ammersoyen. Het is een uitzonderlijk gebouw dat, zoals hierna zal worden aangetoond, qua opzet wijst op landsheerlijke allures van de opdrachtgever. In vrijwel elk kastelenboek verschijnt een stukje tekst met een foto van dit kasteel. De teksten geven summiere informatie en zijn nagenoeg alleen gericht op de erfopvolging van het huis. Essentiële aspecten van het gebouw of de bouwhistorie komen nagenoeg niet aan bod. De literatuur over kasteel Ammersoyen is niet zozeer beperkt in kwantiteit, maar wel in kwaliteit. Een onderzoek over een kasteel begint met het vinden van de bouwheer, die het huis naar zijn status, positie, prestige en vermogen liet bouwen. Er is echter geen historische bron met een verwijzing naar de opdrachtgever van Ammersoyen. De eerste schriftelijke vermelding van het huis Ammersoyen, in een *broederdeling* tussen twee telgen van Van Herlaar,¹ dateert uit januari 1354.² Na het overlijden van Gerard van Herlaar, de eerst bekende heer van Ammersoyen (1351), en zijn vader Dirk van Herlaar werd hun nalatenschap verdeeld onder de twee jongere mannelijke erfgenamen. De oudste van de twee, Jan, erfde Ameide en het grootste deel van het familievermogen. De jongste, Arnold, kreeg van hem het huis Ammersoyen als leen van Ameide. Jan werd de leenheer, zijn jongere broer diens leenman. Op basis daarvan is het verleidelijk aan te nemen dat Dirk van Herlaar of een van zijn directe verwanten opdracht gaf voor de bouw van het kasteel. Kan die veronderstelling juist zijn? Met die vraag begon dit onderzoek. In de studie staan ‘de Herlaars’ centraal, waarbij die aanduiding verwijst naar en zich beperkt tot de (verre) voorouders en naaste verwanten van de genoemde heren van Ammersoyen.

In de literatuur zijn gegevens over de Herlaars schaars. In 1980 wijdde het *Tijdschrift voor Geschiedenis* een themanummer aan ‘de adel’. Met het artikel ‘De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel’ leverde Kuys een gedegen bijdrage aan de bundel.³ Kuys schreef ook ‘De heerlijkheid Ammersoyen en zijn heren in de middeleeuwen’, een artikel in de door de ‘Stichting Vrienden der Geldersche kasteelen’ uitgegeven bundel *Ammersoyen, Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, onder redactie van D.J.G. Buurman.⁴ Daarin schenkt hij onder andere aandacht aan Gerard van Herlaar en zijn broer Arnold, heren van Ammersoyen in de periode 1351-1381. Een louter genealogische reconstructie op basis van enkele bronnen is geschreven door Bockstaele.⁵ Er zijn daarnaast een aantal artikelen verschenen waarin de Herlaars weliswaar vermeld worden, maar waarin die niet het centrale onderwerp zijn.⁶ Hoewel volgens de auteur van het

¹ De familienaam wordt in de bronnen verschillend geschreven zoals Herlar, Herler, Hairlair, Herlaer. In dit onderzoek is gekozen voor de schrijfwijze Herlaar, tenzij de naam letterlijk wordt aangehaald.

² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

³ Kuys 1980, 377-390.

⁴ Kuys 1986, 122-126.

⁵ Bockstaele 1985, 2-28.

⁶ Zie, Van Aart 2009-2011; Bijsterveld 1989b; Bijsterveld 1997; Bijsterveld 2000; Huijbers 2010; Klaversma 1977-1978; Klaversma 1985; Sloots 1962; Spierings 1976a; Spierings 1976b; Spierings 1977a; Vogels 2002; Vogels 2003a; Vogels 2003b.

genealogisch onderzoek over de familie (Van) Herlaar, *Familie Herlaar/Harlaar, van 1600-2000*, de oorsprong van die familie in Veen ligt, nabij Poederoyen, heeft hij geen aanwijzingen gevonden voor verwantschap met de edellieden die het onderwerp van deze studie zijn.⁷

Dat er slechts weinig gegevens over de Herlaars gepubliceerd zijn, is niet bijzonder. Het aantal studies over één adellijk geslacht in de Nederlanden vóór 1400, dat meer omvat dan een genealogische beschrijving alleen, is vrijwel letterlijk op de vingers van één hand te tellen.⁸ Zo geeft de dissertatie van Coldewey, *De heren van Kuyc (1096-1400)*, een beeld van de Kuycs over een periode van driehonderd jaar. Tussen 1096-1400 wijzigde de maatschappelijke positie van het geslacht danig, haar macht brokkelde af terwijl dat van de landsvorsten juist toenam.⁹ Croenen schetst in *Familie en Macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* hoe de Berthouts in datzelfde tijdvak hun maatschappelijke positie en macht wisten te verwerven en te behouden en welke strategieën zij daarvoor gebruikten.¹⁰ Dat doet Tschuschke in zijn studie *Die Edelherrn von Ahaus. Ein Beitrag zur Geschichte des westfälischen Adels im Mittelalter* ook, maar dan voor de heren van Ahaus. Die bezaten in de middeleeuwen een omvangrijk bezit in het Oversticht.¹¹ Daarnaast zijn er vergelijkbare studies van Van Ermen *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen. Deel I, Tot de dood van Jan I. (1166-1417)* en *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen. Deel II, Onder Jan II (1417-1464)* over de ontwikkeling van het bezit van de heren van Wezemaal (1166-1464)¹² en die van Van Amstel *De heren van Amstel 1105-1378* over de opkomst en ondergang van de heren van Amstel.¹³ De studies van Van Ermen en Van Amstel betreffen geslachten van *ministerialen*, waarvan de sociaal-maatschappelijke positie aanvankelijk niet gelijk was aan die van de adellijke geslachten zoals de Kuycs, de Berthouts of de Herlaars.

Het beeld van de sociale en politieke positie van de Herlaars dat in de literatuur geschetst wordt, duidt erop dat ze vanaf de 11de eeuw op sociaal hoog niveau opereerden. Indicatoren voor de aanzienlijke status van de Herlaars zijn de contacten met de landsheren, de huizen in Ammerzoden en Ameide en de stadstichting van Ameide. In de 13de en 14de eeuw hielden adellijke geslachten zoals Van Vianen, Culemborg, IJsselstein, enz. als semi-soevereine vorstjes ‘mini staatjes’ met bijbehorende residenties. Dat deden ook de Herlaars, eerst in Herlaar, later in Ameide en daarna in de Bommelerwaard. Dat maakt de Herlaars bijzonder, het zwaartepunt van hun bezit verschoof van Herlaar (‘Brabant’) naar Ameide (Holland-Utrecht), en vandaar naar Ammerzoden (Gelre). Genoemde plaatsen liggen in de

⁷ Feitsma 2001. Het is wel zeker dat verwanten van de hier besproken edelen tot in de 16de eeuw de naam Van Herlaar en de afbeelding van het wapen continueerden (HUA; collectie handschriften; *inscriptiones Van Buchel*, 274, Adriaan van Herlaar / Johanna van Herlaar 1594).

⁸ De Nederlandse literatuur over adellijke geslachten na de 14de eeuw is talrijker. Zie voor een overzicht, Dumolyn & De Hemptinne 2008; 481-489; Janse & Damen 2008, 517-540. Daarbinnen domineren de studies over adellijk Nederland uit de laatste anderhalve eeuw (Melchers 2014, 16). Ook het cahier van Duijvendak & de Jong past in dat beeld. De auteurs hebben alleen aandacht voor de periode na 1600 (Duijvendak & de Jong 1993). In dat opzicht is de studie over de heren van Wassenaer bijzonder (Brokken (ed.) 2001). Het werk betreft de heren van Wassenaer in het tijdvak 1200-2000. Deze ‘heren van stand’ behoorden in de middeleeuwen tot de aanzienlijken maar niet tot de absolute top (Janse & Van Gent 2001, 3, 7).

⁹ Coldewey 1981. In dit onderzoek wordt conform de uitleg van Coleweij de schrijfwijze Kuyc gehanteerd voor de naamdragers (Coldewey 1981, 4).

¹⁰ Croenen 2003.

¹¹ Tschuschke 2007.

¹² Van Ermen 1982, I, (1166-1417) en Van Ermen 1986, II, (1417-1464).

¹³ Van Amstel 1999.

grensgebieden van de landsheerlijke territoria, daar bouwden en/of bewoonden de Herlaars aanzienlijke huizen en verwierven zij legitiem gezag: macht.

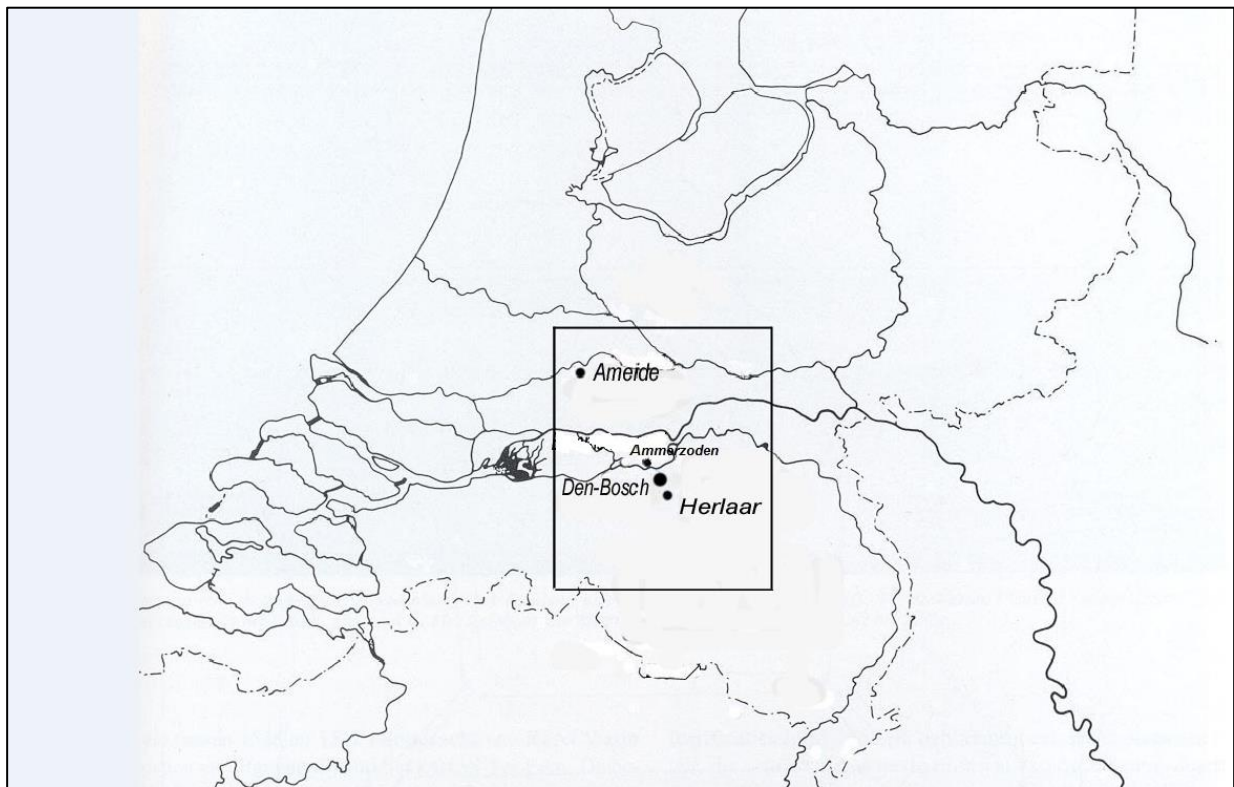
Het is de combinatie van een vrijwel niet beschreven middeleeuws adellijk geslacht met een hoge sociale status en met imposante huizen in landsheerlijke grensgebieden als domicilie dat de Herlaars voor onderzoek zo interessant maakt. Uit eliteonderzoek is gebleken dat het belangwekkende van een geslacht niet zozeer ligt in de (eventuele) grote figuren die het heeft groot gebracht of een spectaculaire rol die het heeft gespeeld in de historische gebeurtenissen. Het is, zoals Schmidt dat noemt, juist de 'gewoonheid' binnen het milieu waarin een geslacht opereerde en de continuering van haar maatschappelijke positie, die niet uniek was, dat er toe doet.¹⁴ De sociaal-maatschappelijke groep waartoe een familie behoorde vormde ondanks de onderlinge verschillen een geheel.¹⁵ Dat bepaalt dat aard en ontwikkeling van een deel daarvan derhalve niet los te zien is van de groep en dat een onderzoek als dit daar een licht op werpt.

Wat van de Herlaars bekend is, roept vragen op, zoals waar was de sociaal hoge status van de Herlaars op gebaseerd? In hoeverre speelden verwantschappen met andere geslachten een rol bij het verwerven van status en bezit? Waaruit bestond het prestige dat zich, vooral in de 14de eeuw, manifesteerde? Hoe profileerden de Herlaars zich in het landsheerlijke krachtenspel? Waaruit bestond hun bezit en hoe verliep de opvolging en ontwikkeling van die materiële basis? Welke huizen bezaten de Herlaars en hoe zagen die er uit? Is er een relatie tussen de huizen en het prestige van de Herlaars? Was de politiek-geografische positie in de grensgebieden van belang voor het verwerven en behouden van de heerlijkheden, de huizen en de macht? Waren de Herlaars erop uit een groot territorium op te bouwen? Al die vragen kunnen samengebracht worden tot de centrale vraagstelling voor dit onderzoek: *hoe hebben de Herlaars hun positie in het Midden-Nederlandse rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van macht?*

Dit onderzoek beperkt zich tot de Herlaars die heer of vrouwe waren van heerlijkheden binnen het Midden-Nederlandse rivierengebied (afb. 1). Het tijds kader van dit onderzoek betreft de periode 1075-1400. Het eerste jaartal verwijst naar de vroegste vermelding van de naam Herlaar. Aan het einde van de 14de eeuw is van de positie en de macht van de Herlaars vrijwel niets over. Hoewel enkele telgen ook in de 15de eeuw nog heerlijkheden bezaten is de naam (Van) Herlaar in de bronnen dan vrijwel verdwenen. Vandaar dat het tijdvak van dit onderzoek omstreeks 1400 sluit.

¹⁴ Schmidt 1986, 10-11.

¹⁵ Het begrip 'familie' verwijst hier naar de ruime kring van bloed- en aanverwanten. (Zie, Zwaan 1993, 24 e.v.).

Afb. 1: Geografisch kader van het onderzoeksgebied

(tek. Auteur)

1.2 Opzet van het onderzoek

Bronnen

Dit onderzoek berust op een beperkt aantal oorspronkelijke vermeldingen. Er zijn grofweg een veertigtal uitgegeven bronnen waar een Herlaar, hetzij als oorkonder hetzij als getuige, in vermeld staat. Wat dat betreft komt deze studie overeen met die van Coldewey en Tschuschke. Het ontbreken van bronnen voor (adels)onderzoek in de gestelde periode is volgens Tschuschke een algemeen probleem.¹⁶ Er is van de Herlaars geen familiearchief waarin stukken bewaard zijn gebleven. Huisarchieven van de diverse heerlijkheden waar de Herlaars eens het huis en de hoge jurisdictie bezaten ontbreken eveneens. Er is één uitzondering, het archief van het huis Ammersoyen. Dat berust in het Gelders Archief in Arnhem. Helaas dateert in dat huisarchief het oudste stuk uit 1424. Voor gegevens vóór 1424 verwijst

¹⁶ Tschuschke 2007, 19 e.v. Er zijn wat dat betreft echter grote regionale verschillen. Croenen kon zich voor gegevens van de Berthouts wel baseren op vele (ongepubliceerde) bronnen. Hij stelde zich ten doel die in zijn studie een speciale plaats te geven (Croenen 2003, 19) en heeft daarnaast ook een groot aantal stukken in een bronnenuitgave verwerkt (Croenen (ed.) 2006). Zie bijvoorbeeld ook de studie van Nieus over de graven van Saint-Pol 1000-1300. Nieus beschikte voor zijn onderzoek over meer dan 400 documenten vóór 1300 (Nieus 2005, 19). Hij heeft die, zoals Croenen, ook uitgegeven in een bronnenuitgave (Nieus 2008).

Slicher van Bath, die het archief inventariseerde, naar Nijhoff's *Gedenkwaardigheden*.¹⁷ Dit onderzoek is daarom vooral gebaseerd op bronnenpublicaties zoals oorkondenboeken, kronieken, repertoria van lenen en leenboeken van de landsheren. Daarnaast is de mogelijkheid van het raadplegen van de door archiefdiensten ontsloten andere bronnen via het internet ten volle benut.

Bijzonder aan dit onderzoek is dat de huizen van de Herlaars niet louter als bezit beschreven worden, zoals in andere adelsstudies, maar dat die ook als 'bronnen' gebruikt worden. In het kastelenonderzoek is de traditionele strikt militair-functionele zienswijze op de architectuur naar de achtergrond verdwenen. Wat overigens niet wil zeggen dat een kasteel geen strategische waarde of defensieve functie kan hebben,¹⁸ die moet dan echter vooral gezocht worden in een meer dan lokaal (landsheerlijk) belang. De huidige algemeen heersende opvatting is dat de bouwstijl van een kasteel in de eerste plaats een uiting is van de rijkdom en de macht van de bouwheer.¹⁹ Vanuit die optiek ligt de verklaring voor de morfologie van kasteel Ammersoyen en de andere huizen van de Herlaars dus niet in een (veronderstelde) militaire context maar in de sociaal-economische en sociaal-politieke positie van de opdrachtgever. Het reconstrueren van de plattegrond, morfologie en/of architectuur van de huizen in de onderzoeksperiode is dus noodzakelijk om de symboliek van macht en aanzien te herleiden. Daaruit volgt de vraag of het mogelijk is dat een telg van de Herlaars voldoende macht, rijkdom en sociaal aanzien bezat om als bouwheer van het huis te gelden? Een studie zoals deze, waarbij de eigentijdse (gereconstrueerde) architectuur van een gebouw als symbool van macht en aanzien mede dient om de bouwheer te herleiden of diens status te onderzoeken, is tot nu toe nog niet gepresenteerd, ook niet in de buitenlandse adels- of kastelenliteratuur.

Het maatschappelijk vermogen

Hoewel de formele machtsstructuren in de middeleeuwen (veelal) duidelijk zijn, wie bezat welk legitiem gezag (heerlijkheid), wil dat niet zeggen dat daarmee ook de macht die een individu kon uitoefenen bekend is. Volgens politiek wetenschapper Tromp is het begrip 'macht' in de spreektaal een dubbelzinnig begrip. Het kan zowel verwijzen naar machtsuitoefening als naar het vermogen daartoe.²⁰ Tromp maakt een onderscheid tussen een viertal verschillende vormen van machtsuitoefening: geweld, manipulatie, overtuigingskracht en gezag.²¹ Daarvan is macht in de vorm van geweld en gezag in de bronnen soms te achterhalen, manipulatie en overtuigingskracht daarentegen vrijwel niet. Om het begrip macht in de geschiedenis van de middeleeuwen te kunnen gebruiken verwijst Bijsterveld naar een andere opvatting over macht, namelijk die van de socioloog M. Mann.²² In zijn boek *The sources of Social Power* maakt Mann een onderscheid tussen ideologische, economische, militaire en politieke macht.²³ Bijsterveld stelt voor om aan die vier vormen van macht een vijfde toe te voegen, sociale macht. Het model van Mann biedt volgens Bijsterveld een goed handvat om concrete machtsbronnen en

¹⁷ Slicher van Bath s.d., 1.

¹⁸ De vroege burchten (motten) die Alpertus van Metz beschrijft hadden vooral een defensieve functie (Van Rij & Abulafia 1980, 44-47).

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Zeune 1997, m.n. 42-52; Schmitt 2009, 59-70; Liddiard 2005, m.n. 122 e.v. De revisie van het (Engelse) onderzoek van het kasteel, van (militair) functioneel object naar een symbool van status en macht, is goed verwoord in de studie van Liddiard. Zie voor het kasteel als symbool of icoon in een culturele context, Wheatley 2004, 19-45 en Grebe 2010, 22-25.

²⁰ Tromp 2007, 154.

²¹ Tromp 2007, 151 e.v.

²² Bijsterveld 2014, 228-230; Bijsterveld 2015, 209-210.

²³ Mann 1986, 2 e.v.

machtsposities waaraan magnaten en aristocraten hun gezag ontleenden te onderzoeken.²⁴ De basis daarvan berust echter op de reconstructie van het sociale netwerk. Het onderhouden van extensieve netwerkrelaties behoorde volgens Moes tot de conventies van de 19de-eeuwse aristocratie om de overhand te houden. Het was nodig om de positie in de sociale structuur te handhaven.²⁵ Dat was voor de middeleeuwse elite waarschijnlijk niet anders.

Studies over politiek-maatschappelijke elites maken vaak gebruik van het begrip ‘sociaal netwerk’. Boissevain beschouwt het sociaal netwerk als een bron van relaties welke gebruikt wordt om doelen te bereiken.²⁶ Hij beschrijft hoe een sociaal netwerk druk uitoefent op een individu, en hoe dat diens gedrag beïnvloedt. Tegelijkertijd heeft elk individu in het netwerk ook invloed op de anderen. Vanuit het individu bezien bestaat een sociaal netwerk uit verschillende ‘zones’. De eerste zone is die van de directe contacten. Die contacten hebben weer eigen connecties, zogezegd ‘de vrienden van de vrienden’. Die vormen de tweede zone. Dat patroon herhaalt zich. Aan de hand van gedefinieerde interactionele en structurele criteria zijn de relaties te berekenen waardoor het mogelijk is de positie van personen binnen een netwerk met elkaar te vergelijken.²⁷ Maar hoe eenduidig is een netwerk? Ter Braake hanteert in zijn studie over de ambtenaren bij het Hof van Holland een viertal te onderscheiden vormen van netwerken: verwantschap, patronage, vriendschap en groepssolidariteit.²⁸ Natuurlijk kan een sociale relatie tussen individuen tegelijkertijd uit verschillende van die soorten netwerken bestaan.

Om de verschillende krachten en onderscheidende groepen in beeld te brengen wordt conform bovenstaande in veel elite-studies de netwerkanalyse gebruikt.²⁹ Welke contacten waren er, waar stoelde dat contact op, was er een hiërarchische basis (patronage) of stoelden de contacten op gelijkwaardigheid (vriendschap), wat waren de doelen, welke functies werden bezet, voor welke periode en door welke personen/families, enz. Een netwerkanalyse concentreert zich niet op personen maar op de verbindingen daartussen. Het is een uitbreiding van de positiemethode welke strikt inventariseert welke personen welke formele machtsposities bekleden. De positiemethode gaat uit van de vooronderstelling dat feitelijke macht en formele macht identiek zijn. Het gaat dan meer om het vermogen tot machtsuitoefening dan over het gebruik van de feitelijke macht.³⁰

Het maken van een goede netwerkanalyse blijkt voor de historicus echter alles behalve eenduidig en eenvoudig en vol met valkuilen.³¹ Ter Braake noemt netwerkonderzoek in de middeleeuwen dan ook een ‘gevaarlijke onderneming’.³² Afgezien van die waarschuwing is een netwerkanalyse voor dit onderzoek simpelweg niet mogelijk. Het bronnenmateriaal biedt daartoe onvoldoende gegevens. Niet alleen zijn de aard en omvang van de netwerken zelden bekend, ook de (in)formele gegevens van de netwerken ontbreken. Het onderscheid tussen de verschillende netwerken is niet te maken, hooguit valt

²⁴ Bijsterveld 2015, 207-240.

²⁵ Moes 2012, 37. Zie ook, McLean 2007, 1-34.

²⁶ Boissevain 1978, 27.

²⁷ Boissevain 1978, 28-48.

²⁸ Ter Braake 2007, 258.

²⁹ Zie voor het meten van macht, Tromp 2007, 201-230. Alle methoden die hij noemt, waaronder netwerkanalyse, zijn voor onderzoek in de middeleeuwen vrijwel niet toepasbaar.

³⁰ Tromp 2007, 220-223.

³¹ Van Steensel 2010, 280-282; McLean 2007, 1-34. Van Steensel noemt het empirisch onderbouwen van het bestaan en functioneren van sociale netwerken ‘geen sinecure’ (Van Steensel 2010, 281). McLean geeft een goed overzicht van het begrip sociaal netwerk en het gebruik daarvan in de historische literatuur. Hij is behoorlijk kritisch, ‘To sum up, network analysis has often fallen prey to an oversocialized and static conception of networks, treating network ties as simply constitutive of identities, without examining how they become constituted and how they are negotiated over time.’ (McLean 2007, 16).

³² Ter Braake 2007, 259.

enigszins, maar niet uitsluitend, op te maken met wie er relaties werden onderhouden. Het gebruik van macht en invloed in de groepen is niet te achterhalen.³³ Macht omvat meer dan het bezit van rechtspraak of het vermogen van het al dan niet legitiem uitoefenen van geweld. Daarom is macht wat dit onderzoek betreft hooguit in algemeenheden te beschrijven. Dat gevoegd bij het feit dat voor een gedegen analyse van het sociale netwerk het bronnenmateriaal ontbreekt, is de reden om voor dit onderzoek een andere benadering te kiezen.

Voor het beschrijven van de politiek-maatschappelijke positie van de Herlaars en hun vermogen die positie langdurig vast te houden en uit te breiden, wordt in dit onderzoek het begrip ‘maatschappelijk vermogen’ gehanteerd. Dat begrip verenigt namelijk de eenheid van de macht en de machtsbron. Het laat daarbij open ‘wat’ machtig geachte mensen vermogen. Dat is immers niet alleen moeilijk te objectiveren, maar wijzigt bovendien ook met de maatschappelijke verhoudingen in de tijd.³⁴ Schmidt introduceert de term maatschappelijk vermogen in zijn historisch-sociologisch onderzoek naar het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950 *Om de eer van de familie*.³⁵ Het blijkt voor adels/eliteonderzoek van een bepaalde familie, over een langere periode, een goed bruikbaar handvat.³⁶ Schmidt splitst het maatschappelijk vermogen uit in een drietal componenten: een sociaal-economisch, een sociaal-politiek en een sociaal-cultureel deel. Het voorvoegsel ‘sociaal’ geeft aan dat in deze sferen een wijdvertakt netwerk van invloedrijke relaties de familie ten dienste stond (hun sociaal vermogen).³⁷ Dit onderzoek volgt die opzet enigszins want er zijn met betrekking tot de studie van Schmidt wel enkele belangrijke kanttekeningen.

Ten eerste zijn de Herlaars in het Midden Nederlandse rivierengebied strikt genomen niet te beschouwen als de telgen van één geslacht, in de betekenis van een samenstelling van patrilineaire opvolgers.³⁸ De mannelijke erfopvolging wordt bij de Herlaars zowel in de 13de als in de 14de eeuw namelijk doorbroken. Dan geven erfdochters niet alleen het (voor)ouderlijk bezit aan hun kinderen door maar - heel opmerkelijk - ook de naam Herlaar. De kinderen hanteren niet de geslachtsnaam van de vader maar die van hun moeder. Niet minder belangrijk is echter dat de onderzoeksperiode een geheel andere betreft. Dat heeft voor dit onderzoek zeker gevolgen. Zo ontbreken in middeleeuwse bronnen gegevens om de takken en loten aan de stamboom (met hun partners) goed te positioneren. Er zijn evenmin gegevens voor het kwantificeren van de waarde van het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars. Niettemin biedt het model dat Schmidt hanteert wel degelijk een goed handvat en een leidraad om de Herlaars in de tijd te beschrijven. Het geeft namelijk de mogelijkheid om met gelijkwaardige beperkte bronnen de politiek-maatschappelijke positie van de telgen weer te geven en daarin een vermogensontwikkeling te onderscheiden zonder die specifiek te maken.

³³ Zie voor netwerkcriteria, Boissevain 1978, 28-48.

³⁴ Schmidt 1986, 10-11, m.n. 193-194.

³⁵ Schmidt 1986, 11 e.v. In de sociale wetenschap worden ook andere gelijksoortige theoretische uitgangspunten gehanteerd, zoals die van Bourdieu, Goffman en Weber. Zie hierover bijvoorbeeld, Moes 2012, 34-38; Melchers 2014, 14. Ik deel Schmidts voorkeur voor het begrip ‘vermogen’ in plaats van ‘kapitaal’ (Bourdieu) vanwege de connotatie van dat laatste. (Schmidt 1986, 193, noot 11).

³⁶ Schmidt 1987, 129-140.

³⁷ Schmidt 1986, 10-11.

³⁸ Schmidt 1986, 181. Zie ook, Crouch 2005, 99. Het begrip ‘familie’ is voor dit onderzoek niet bruikbaar, dat is veel te vaag. Schmidt definieert het (Nederlandse) begrip ‘familie’ als: ‘een meer hedengericht diffuus besef dat betrekking had op al diegenen die op de een of andere manier verwant en van belang waren voor de levende leden van een ‘geslacht’ (Schmidt 1986, 13).

Een geprivilegieerde sociale positie was voor een belangrijk deel gebaseerd op de grote welstand van de familie. Dat concludeert Moes althans voor de 19de-eeuwse aristocratie. De welstand werd via vererving doorgegeven aan volgende generaties wat voor de telgen een maatschappelijke voorsprong voor de toekomst bood.³⁹ Dat gold waarschijnlijk niet alleen voor aristocraten in de 19de eeuw, ook de edelen in de middeleeuwen gaven vermoedelijk de familieleden van kindsbeen af mee het maatschappelijk vermogen te behouden en mogelijk te vergroten. Voor het behouden van de positie waren al dan niet bewuste strategieën en conventies zoals de partnerkeuze in bepaalde kring (endogamie/homogamie) en de *primogenituur*.⁴⁰ Uit de studie van Schmidt blijkt dat wat de erfgenamen hadden, behielden of verloren, vooral afhing van de ontwikkelingen in een brede maatschappelijke context. Die kon met elke generatie wijzigen. In het algemeen, zo stelt Schmidt, verschaftte het patrilineair familieconcept voor de familieleden oriëntatie en inspiratie. De mannelijke telgen hadden het als taak het ‘wij-beeld’ van de aanzienlijke mannen wat aan hen was voorafgegaan voort te zetten.⁴¹ Die rol was zoals gezegd bij de Herlaars niet alleen weggelegd voor de mannelijke nazaten. De gedachte van Lieven is dan ook zeker het overwegen waard. Hij wijst erop het begrip ‘geslacht’ te hanteren als een ‘organisatieprincipe van heerschappij’ waarbij de biologische verwantschap niet doorslaggevend is. Geslacht verwijst dan naar een cultureel overgedragen structuur tot de macht welke niet verwisseld mag worden met de ‘reële’ agnatische en cognatische verwantschap.⁴²

Kerndelen

Het onderzoeken en beschrijven van de sociaal-politieke, sociaal-economische en sociaal-culturele vermogensontwikkeling van de Herlaars moet leiden naar het antwoord op de centrale vraag, hoe hebben de Herlaars hun positie in het Midden-Nederlandse rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van hun macht? Het onderzoek begint met een introductie van terminologische en conceptuele aard als achtergrond van de tijd (hfst. 2). Het beschrijft in het kort de positie van de sociale groep waar de Herlaars deel van uitmaakten, de adel of *nobiles*, binnen de verschillende landsheerlijkheden. Daarna komt meer algemeen *lineage* (afkomst) aan bod. *Lineage* was een randvoorwaarde om tot de elite te behoren. Ten slotte komt de band tussen burcht en naamgeving aan bod, die waren vanaf de 11de eeuw vaak identiek. Het onderzoek vervolgt met een drietal kerndelen, te weten: de geschiedenis van de Herlaars met hun contacten, netwerken en machtsposities oftewel het sociaal-politieke en sociaal-cultureel vermogen (hfst. 3); de rijkdom en macht van de telgen in de vorm van het bezit aan goederen en rechten, het sociaal-economisch vermogen (hfst. 4); en het huizenbezit als onderdeel van het sociaal-cultureel vermogen (hfst. 5). Het afzonderlijk beschrijven van die drie elementen heeft het voordeel dat alle aandacht en noodzakelijke uitleg gericht is op dat specifieke onderwerp. Een nadeel is dat het zo nu en dan noodzakelijkerwijs tot herhaling van gegevens leidt, wie was genoemde ook alweer? Dat weegt echter niet op tegen de verwarring die door de herhaling van namen zou ontstaan bij een louter chronologische aanpak. De werkwijze voert bovendien als vanzelf naar de slotbeschouwing, waar de verschillende delen worden samengevat en samengevoegd tot de conclusie, het antwoord op de centrale vraag.

³⁹ Moes 2012, 21.

⁴⁰ Schmidt 1986, 11. Duijvendak & de Jong merken terecht op dat die gedachte, dat elites er alles aan zullen doen om hun positie te behouden, een veronderstelling is (Duijvendak & de Jong 1993, 10).

⁴¹ Schmidt 1986, 13.

⁴² Lieven 2014, 299, 310.

In het eerste kerndeel staat het sociaal-politiek vermogen en in wat mindere mate ook het sociaal-cultureel vermogen van de Herlaars centraal. Voor de elite, dat wil zeggen de machtselite die op basis van legitiem gezag politiek-militaire en bestuurlijke macht uitoefende, was continuering van haar maatschappelijke positie van belang.⁴³ Om te onderzoeken wat de Herlaars aan macht en status bezaten is het nodig dat van alle (voor)ouders te beschrijven, daar ligt immers de basis die telkens werd doorgegeven. De genealogie van de Herlaars is door de verschillende publicaties in hoofdlijnen wel enigszins bekend, desondanks verdient de erfopvolging vanwege hiaten en foutieve interpretaties aanvulling en correctie.

Het aantal vermeldingen van de naam Herlaar in charters en oorkonden is beperkt, zelfs indien de 14de-eeuwse bronnen worden meegeteld. Een vermelding is bovendien alleen bruikbaar indien de verwantschapsbetrekking met de Herlaars van dit onderzoek duidelijk is. Dat geldt ook voor die in de literatuur. Dat wil zeggen dat op basis van een betrouwbare brontekst de naam te herleiden of te verifiëren is. Bovendien moet een verband tussen de genealogie van de Herlaars en de sociaalhistorische context waarbinnen de opeenvolging van generaties zich voltrok aantoonbaar zijn. In deze studie zijn de Herlaars die in (genealogische) publicaties zonder bronvermelding staan genoemd weliswaar opgenomen in voetnoten, maar zij worden verder buiten beschouwing gelaten. Zelfs indien een brontekst beschikbaar is, valt nog niet altijd de verwantschap te traceren. De familiebetrekking of de inhoud van de ‘*kinship roles*’ zoals vader, broer, schoonzoon, staat in de bron veelal niet beschreven, of/en de naam van de persoon ontbreekt in andere bronnen. Met het in acht nemen van genoemde beperkingen resulteerde de zoektocht in een (niet patrilineaire) stamboom zoals die in bijlage 1 is opgenomen. Dit onderzoek volgt die lijnen.

Een gevolg van de opgelegde restricties is dat de beschrijving zich vooral richt op de erven van het kernbezit. Veelal is dat de oudste zoon, de ‘*primogenitus*’, maar soms ook een erfdochter. Broers en zussen, zo daar *überhaupt* gegevens van zijn, komen alleen aan de orde indien zij voor het beeld van het maatschappelijk vermogen van belang zijn. In dit onderzoek wordt Dirk van Herlaar (ca. 1085), de eerste bekende vermelding van de naam Herlaar, beschouwd als voorouder van de Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Tot aan het midden van de 13de eeuw is het indelen van de Herlaars in generaties niet mogelijk. Dit om de eenvoudige reden dat pas vanaf het eerste kwart van de 13de eeuw noteringen van de ‘*kinship role*’ bekend zijn. Dan verschijnen twee zonen van een (vermoedelijke) erfdochter, Petronella (1227-1235): Dirk (1235-1282) en Godfried (1235-1270). Dirk en zijn erfopvolgers verwerven en behouden heerlijkheden in het Midden-Nederlandse rivierengebied, zij staan in deze studie centraal. Dirks jongere broer Godfried houdt rechten en goederen in Herenthout, nabij Antwerpen.⁴⁴ Hij en zijn nazaten vallen buiten het bestek van dit onderzoek.

Dirk, die zijn domicilie van Herlaar naar Ameide verplaatst, en zijn nazaten, die hoge heerlijkheden in en nabij de Bommelerwaard verwerven, houden vast aan de naam Herlaar. Dat ook als er met het stamgebied geheel geen band meer is. Zij tonen daarmee een gevoel en besef van de *lineage*. In de traditie van het naamgeven gaat zowel de structuur van de familiebetrekkingen alsook de beleving van de verwantschap schuil.⁴⁵ De nazaten brengen de continuïteit van het geslacht symbolisch tot uitdrukking door het dragen van de toenaam, de voornaamgeving en het hanteren van het

⁴³ Zie voor het begrip ‘elite’, Duijvendak & de Jong 1993, m.n. 8-10; Hoppenbrouwers 2000, 5-13.

⁴⁴ Het gemeentewapen van die plaats toont Sint Pieter met het wapenschild van Van Herlaar (Viaene-Awouters & Warlop 2002, 416-417).

⁴⁵ Zie over vormen en normen van naamgeving, Hoppenbrouwers 1992, 123-138.

familiewapen.⁴⁶ Dat doen Godfried en zijn nazaten overigens ook, zij continueren tot in de 14de eeuw eveneens de toenaam ‘Herlaar’.

Het dragen van die naam is des te opmerkelijker omdat de familietak van Dirk al na twee generaties in mannelijke lijn uitsterft (1305). Het bezit, de naam en het wapen vererven dan (wederom) via een erfdochter, Aleid. Het zijn vooral haar zonen - er zijn geen dochters bekend - en hun nazaten die in de 14de-eeuwse bronnen als (Van) Herlaar opgenomen staan. Zij verwerven in de Bommelerwaard en directe omgeving hoge heerlijkheden en een complex aan in leen uitgegeven heerlijkheden en rechten. Daardoor ontstaat in de 14de eeuw een concentratie van bezit van de Herlaars, telgen uit één gezin, in een duidelijk herkenbare en af te bakenen regio. De zonen van Aleid dragen niet de achternaam van hun vader (Van Loon), zij noemen zich naar hun moeder, Van Herlaar. Het wapenschild dat zij hanteren verwijst wel naar beide ouders. Het alliantiewapen is gedeeld in kwartieren met op twee velden de afbeelding van de Herlaars en op de andere twee dat van Van Loon. Omdat er verschillende 14de-eeuwse loten aan de stamboom verschijnen is er voor gekozen vanaf dat moment de genealogie chronologisch-thematisch, per heerlijkheid, te beschrijven. Het onderzoek volgt dan van Aleids zonen de nazaten tot aan de 15de eeuw.

Het eerste kerndeel geeft behalve een beschrijving van de (erf)opvolging ook een beeld van het optreden van de verschillende nazaten in adelscoalities en verwantschapsverbanden van ‘*maghen, vriende ende helpers*’. Vooral in de 14de eeuw, als er Herlaars zowel aan het Hollandse hof als het Gelderse hof verblijven, geven zij door de keuze van de coalitie, alliantie of partij een politiek statement af.⁴⁷ Zij tonen daarmee tevens een beeld van de netwerken waarin zij opereerden. Het is zoals gezegd echter niet mogelijk de verschillende soorten van die netwerken zoals verwantschap, vriendschap, patronage en groepssolidariteit, te onderscheiden.

De keuze van de partner was van belang, dat behoorde tot de strategieën voor het behoud van of verwerven van aanzien en het bezit.⁴⁸ Helaas zijn de namen van de partners tot aan de 14de eeuw vrijwel niet bekend. In de 14de-eeuwse bronnen staan de geparenteerde geslachten vaker, maar niet altijd, wel genoemd. Het zijn namen die binnen de eigen sociale groep passen, wat wijst op endogamie/homogamie. Al bevestigt dat dan weliswaar de sociale status verdere aanvullende informatie over de inbreng van de partners op het maatschappelijk vermogen ontbreekt.

Het tweede kerndeel beschrijft het sociaal-economisch vermogen: het eigen bezit, het leenbezit en de in leen uitgegeven percelen land, tienden, huizen, gerechtsheerlijkheden en annexe rechten. Door dat bezit nauwgezet te onderzoeken - waaruit bestond het en waar lag het? - ontstaat een indruk van de rijkdom en de materiële basis van de macht van de Herlaars. De positie van edelen in de sociale hiërarchie had alles te maken met de aard van het (goederen)bezit.⁴⁹ Dit deel beschrijft het familiefortuin dan ook zo

⁴⁶ Van Steensel 2012, 33.

⁴⁷ Bewust wordt hier gekozen voor het begrip ‘partij’ en niet voor factie. Er is namelijk een verschil tussen die beide begrippen. Een factie is een maatschappelijke groep met gemeenschappelijke belangen en gelijkgestelde doelstellingen van plaatselijke machthebbers voor een lokale zaak. Bij facties was de familiale solidariteit van belang, zoals ook bij de bondgenootschappen. Een partij daarentegen is een politieke groepering die zo groot mogelijke groepen van de bevolking bij de politiek van het hele land wil betrekken. Bij een partij ontbreekt de lokale context als doel. Daardoor is er een theoretisch onderscheid te maken tussen partij en factie. Brokken stelt terecht dat de grens tussen die belangengroeperingen in de middeleeuwen moeilijk te trekken is (Brokken 1982, 206). Welbeschouwd kwamen vanwege het ontbreken van een lokale context facties onder de adel, in tegenstelling tot bij het stedelijk patriciaat, niet voor (Brands 1996, 100-102).

⁴⁸ Moes 2012, 31.

⁴⁹ Janse & Van Gent 2001, 7.

gedetailleerd mogelijk. Het gaat echter niet in op kwantitatieve economische gegevens van de goederen en rechten zoals de inkomsten aan cijzen, verpachtingen en tolleren. Dat valt door gebrek aan bronnen buiten het bestek van deze studie.

Het sociaal-economisch kapitaal van de Herlaars laat zich beschrijven naar tijd en regio. Als eerste is er het vroege bezit waarvan de heerlijkheid Herlaar de kern vormde. In 1315 wordt dat kernbezit, de gerechtsheerlijkheid en de huizen van Herlaar, verkocht en opgedragen aan de bisschop van Luik. Vanzelfsprekend komt dan ook de vraag aan de orde of het wel juist is de Herlaars als leenmannen van Luik te zien. In menig artikel wordt dat voetstoots aangenomen en geuit. De positie van de Herlaars als voogden voor een kerkelijk instituut was van grote invloed op, en daardoor een graadmeter voor, het maatschappelijk vermogen. Verder komt in dit deel het mogelijk door de Herlaars in leen uitgegeven bezit aan de orde. Op basis van een eenvoudige selectie worden de lenen uit het leenboek geïnterpreteerd. Dan blijkt al snel dat het vermoedelijk vóór 1315 in leen uitgegeven bezit beperkt was. Het leenhof als geheel komt ook aan bod. Spierings heeft namelijk een bijzondere kijk op het leenhof van Herlaar. Zij ziet het leenhof als één leen van de bisschop. De vraag is of het beeld dat zij schets ook van toepassing is voor de middeleeuwse situatie. De verkoop van het kernbezit in 1315 en het verhef van bezit in Herlaar nadien vormt een gordiaanse knoop van claims en rechten. Wie bezat wat?

In de daaropvolgende paragrafen verschuift de focus van Herlaar (1100-1315) naar Ameide aan de Lek (1250-1400). Ameide ligt aan de rand van wat genoemd wordt de 'grote ontginning'. De aandacht richt zich op de ontginning van het 'land van Ameide' en de stadsvorming van Ameide. Daarna volgt een uitgebreide beschrijving van de lenen van Ameide. Vanuit geografisch oogpunt valt een driedeling te maken tussen het in leen uitgegeven bezit rondom Ameide, de lenen in de Bommelerwaard of daar nabij, en de (ver) buiten die regio's gelokaliseerde lenen. Pas in de 14de eeuw verschijnen Herlaars als bezitters van een omvangrijk complex van in leen uitgegeven goederen en rechten in het rivierengebied, in het bijzonder de Bommelerwaard. Hoe kwamen zij aan dat bezit? De historische context, de beschreven lenen en het maatschappelijk vermogen van de Herlaars bieden aanwijzingen om het verwerven van dat aanzienlijk bezit te verklaren, en daarmee een hiaat in de bezitsgeschiedenis te dichten. Ten slotte beschrijft dit hoofdstuk de 14de-eeuwse heerlijkheden in het rivierengebied die de Herlaars zelf hielden. Het betreft het eigen bezit van de hoge heerlijkheid van Ammersoyen en de in leen ontvangen hoge heerlijkheden van Poederoyen en Empel-Meerwijk. Ook de hoge heerlijkheid van Bokhoven, eens eigen bezit van de Herlaars, komt daarbij kort aan bod.

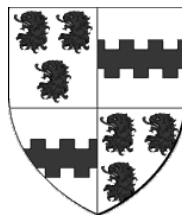
In het derde kerndeel (hfst. 5) staan de huizen van de Herlaars, de kastelen, centraal. De gegevens van de Herlaars en de geschiedenis van hun bezit (hfst. 3 en 4) geven een indruk van de macht, de status en het prestige die zij bezaten, de huizen bepaalden het beeld daarvan voor de buitenwereld. De huizen vormden een essentieel onderdeel van het adellijk bezit, dat komt in elke kastelen- of adelsstudie naar voren. Vreemd genoeg is er geen enkele studie waarin het huis in relatie tot de (bouw)heer, diens sociale status en diens bezit nauwgezet beschreven wordt.⁵⁰ Dit kerndeel voorkomt in dit onderzoek die omissie. Om te voldoen is het feitelijk noodzakelijk een reconstructie van de huizen van de Herlaars naar het vroegste bouwconcept te maken. Alleen dat kan immers een enigszins reële en betrouwbare indruk geven van de eigentijdse architectuur/morfologie van de huizen waarvan de Herlaars opdrachtgevers waren, dan wel die welke zij bewoonden (hetzij als eigen bezit hetzij als leen).

⁵⁰ Een voorbeeldstudie van kastelen in relatie tot hun *functie* in de politieke en administratieve ontwikkeling van een landsheer is er wel, zie bijvoorbeeld Janssen 1977, 135-157.

Het gereconstrueerde bouwconcept wordt getoetst aan de chrono-typologie van Janssen. In zijn bijdrage aan de bundel *1000 jaar kastelen in Nederland* introduceerde Janssen het model van de chrono-typologie. Het model, zie bijlage 2, geeft een schematisch overzicht van de in de middeleeuwen voorkomende kasteeltypen, de status van de bouwheren en de perioden waarin de nieuwbouw van het bouwconcept plaatsvond.⁵¹ Dat de chrono-typologie een goed handvat geeft voor het kastelenonderzoek is intussen al bewezen.⁵²

Schriftelijke vermeldingen, kasteeltekeningen en/of rapporten van archeologisch onderzoek vormen de bronnen voor de reconstructies. Er zijn geen rapporten van uitvoerig bouwhistorisch onderzoek, want behoudens Ammersoyen zijn er geen bovengrondse restanten van de huizen van de Herlaars. Ammersoyen is in Nederland een van de best bewaarde middeleeuwse huizen van de hoge adel. Daardoor zijn er voldoende gegevens van dat huis voorhanden om een nauwgezet beeld van het bouwconcept en de morfologische ontwikkeling te kunnen geven. Bovendien is het, uitgaande van de huidige toestand, ook mogelijk van dit huis de structuur van de ruimten, de ruimtelijke indeling en de interne circulatie te onderzoeken.⁵³ Dat geeft een indruk van de uitstraling van het gebouw. Uiteindelijk is het dan mogelijk naar het uitgangspunt van dit onderzoek terug te keren: kan een Herlaar de bouwheer van Ammersoyen zijn geweest? Met het beantwoorden van die vraag, de vraag waar dit onderzoek oorspronkelijk mee begon, sluit dit hoofdstuk. De uitkomst is verrassend want het geeft een ander beeld over het ontstaan van Ammersoyen dan in de huidige theorieën over vierkante kastelen in de Nederlanden geopperd wordt.

De slotbeschouwing bestaat uit een samenvatting van de verschillende delen van het maatschappelijk vermogen van de Herlaars. Het ‘besluit’ keert terug naar het uitgangspunt en geeft een antwoord op de centrale vraag.

⁵¹ Janssen 1996, 17-18.

⁵² Gruben 2012a, 145-161.

⁵³ De gedachte, in de literatuur omschreven als ‘the social logic of space’, is dat er een herkenbare relatie bestaat tussen ruimten en sociale statuur. ‘A building may [...] be defined abstractly as a certain ordering of categories, to which is added a certain system of controls, the two conjointly constructing an interface between the inhabitants of the social knowledge embedded in the categories and the visitors whose relations with them are controlled by the building. All buildings of whatever kind, have this abstract structure in common.’ (Hillier & Hanson 1984, 147). Die relatie kan met een *access analysis diagram* zichtbaar gemaakt worden (zie voor Ammersoyen, Orsel 2012, 176). Met behulp daarvan is het mogelijk op empirische wijze de sociale ordening van ruimten te onderzoeken. De theorie is vooral bekend geworden door de studie van Hillier & Hanson 1984 en die van Hanson 1998. Zie voor een specifieke toepassing daarvan voor kastelen bijvoorbeeld, Mol, 2012.

2 De Herlaars, *nobiles* 1000-1400

2.1 *Nobiles*

De bronnen laten over de sociale status van de Herlaars niets te wensen over. Uit de eerste, laat 11de-eeuwse, vermeldingen volgt al dat zij tot de maatschappelijke top van de samenleving behoorden. Latere bronnen bevestigen dat. Vanaf de 12de eeuw staat behalve de volledige naam ook de sociale positie van de getuigen in de bronnen opgenomen, de Herlaars staan dan vermeld als *nobiles*, edelen.⁵⁴

Hoewel het lastig is genealogische constructies tot in de 9de eeuw te herleiden - en voor de Herlaars is dat simpelweg onmogelijk - volgt uit onderzoek dat de *nobiles* uit de 11de en 12de eeuw afstammelingen waren van de ‘aanzienlijken’ uit de 9de en 10de eeuw. De *nobiles* waren bezitters van rijkdom, macht en aanzien van wie de ouders dat ook bezaten. Het was een herkenbare elitaire groep in de samenleving van wie het, volgens Bouchard, niet nodig was die rijkdom en macht nader te definiëren.⁵⁵ In die tijd was het begrip *nobiles* dus nog een weinig precieze term die algemeen verwees naar verschillende kwaliteiten die op een hoge sociale standing duiden, zoals het bezit van rijkdom, politieke en militaire macht en vrijheid-onafhankelijkheid.⁵⁶ De kwaliteiten waren gekoppeld aan families, niet aan individuen, en daarom erfelijk overdraagbaar. *Nobilitas*, adeldom, was dus óók iets van geboorte. Anders gezegd: in de 12de eeuw verwees de kwalificatie *nobiles* noch naar een open sociale klasse, noch naar een gesloten stand, maar iets daartussenin.⁵⁷ Dat veranderde vanaf de 13de eeuw, toen werd geboorte als kenmerk geleidelijk belangrijker geacht dan bezit van macht en rijkdom.⁵⁸ Daardoor kon er een ‘adel-nieuwe-stijl’ ontstaan.⁵⁹ Die ontwikkeling liep in het Duitse Rijk, Frankrijk en Engeland niet synchroon. Aangezien alle gebieden die hier in verband met de Herlaars besproken worden deel uitmaakten van het Duitse Rijk is het voor een goed begrip van de vorming van die ‘adel-nieuwe-stijl’ noodzakelijk twee andere sociale groepen met hoog aanzien te introduceren, de *ministeriales* en de *milites*.

De term *ministerialis* komt in Karolingische bronnen al veelvuldig voor en verwijst dan in een zeer algemene betekenis naar een dienstman. In die hoedanigheid kan *ministerialis* zowel verwijzen naar een graaf als naar een dienaar van een graaf.⁶⁰ De strekking veranderde in de loop van de tijd. In het Duitse Rijk kreeg de term *ministerialis* in de 11de en 12de eeuw een veel striktere betekenis, namelijk die van onvrije dienaar of dienstman van een hooggeplaatste persoon. Doordat veel hooggeplaatste personen, om te beginnen de koningen zelf en later ook de hertogen, graven, en prinsbisschoppen direct onder hen, *ministeriales* aanstelden

⁵⁴ Het onderzoek naar de adel hoort volgens Hechberger tot een van de klassieke thema's binnen de mediëvistiek. Desondanks, zo concludeert hij, heeft het (vele) onderzoek niet geleid tot algemene consensus maar wordt het onderzoek bepaald door fundamentele verschillen in visies die elkaar tegenspreken (Hechberger 2005, 11-12). De crux is dat er geen sluitende definitie voor het begrip en de sociale groep adel te geven valt. Daar sluit Van Steensel op aan. Die stelt dat een algemene geschiedenis van ‘de adel’ in de Nederlanden nog niet geschreven is (Van Steensel 2012, 9). Enigszins teleurgesteld merkt hij op dat de Nederlandse en Belgische historici, weinig belangstelling hebben voor het historiografische debat over de hierboven beschreven transformatie van post Karolingische families van *nobiles* tot de ridderadel van de 13de eeuw (Van Steensel 2012, 11). Zie ook, Van Steensel 2010, 33-38.

⁵⁵ Bouchard 1998, 26.

⁵⁶ Blockmans & Hoppenbrouwers 2008, 102-103; Bouchard 1998, 173.

⁵⁷ Van Steensel 2010, 53 e.v.

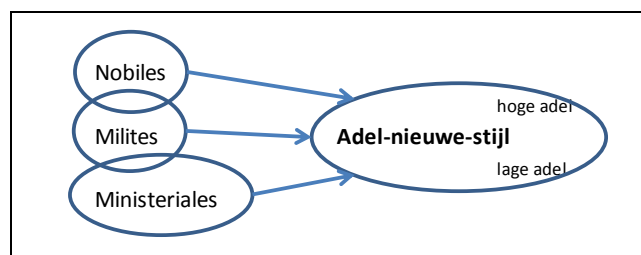
⁵⁸ Bouchard 1998, 3.

⁵⁹ Van Steensel 2010, 34-38.

⁶⁰ Hechberger 2004, 27.

in belangrijke bestuurlijke en militaire posities behoorden deze *ministerialen* en hun families haast als vanzelf ook tot de maatschappelijke elite. Op den duur waren de dienstmannen qua levenswijze niet meer te onderscheiden van de adel, de *nobiles*. (In de oudere literatuur over deze periode worden de *nobiles* ter onderscheiding van *ministerialen* soms als edelvrijen worden aangeduid). De beide van oorsprong geheel verschillende groepen van *nobiles* en *ministeriales* vloeiden in de 13de eeuw langzaam ineem tot één aristocratische groep.⁶¹

Datzelfde proces vond ook plaats voor een sociale groep die een andere oorsprong had, de *milites*, de ridderschap.⁶² Die kon zowel van aristocratische als niet-aristocratische afkomst zijn. De ridderschap ontstond uit een beroepsklasse van krijgers die gespecialiseerd waren in de strijd te paard. Omdat de strijd te paard in de 10de en 11de eeuw een steeds groter tactisch belang kreeg, steeg het sociale aanzien van de ruiters of *milites*. Spoedig identificeerden zelfs vorsten zich met deze nieuwe, nog altijd open, klasse van ridders, *milites*. De ridderschap ontwikkelde ook een eigen *esprit de corps* en een eigen gedragscode die nauw aansloot bij de hoofse cultuur van de vorstenhoven uit die tijd. Alleen in Frankrijk en in de Nederduitse vorstendommen die sterk onder invloed van de Franse cultuur stonden, ging de identificatie van ridderschap met adel zóver dat beide op den duur versmolten onder de naam van de eerste. Vanaf dat moment kan in Nederlandse vorstendommen als de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen, het hertogdom Brabant en het graafschap, later hertogdom, Gelre gesproken worden van een ‘ridderadel’, een adel nieuwe stijl (afb. 2).⁶³ Vanaf de 13de eeuw ontstond dus geleidelijk één maatschappelijke elite, de ridderadel. De symbolen van macht, zwaard, helm en schild waren van toepassing voor lieden afkomstig van de oude adel (*nobiles*), alsook de dienstmannen (*ministeriales*) en de ridderschap (*militia*). Desondanks bleven er tussen die groepen wel subtiele verschillen bestaan. Zo werd tot het einde van de 13de eeuw in de bronnen de term *nobiles* uitsluitend gebruikt voor de ‘oude’ adel. Wellicht was het een bescheiden verschil maar het onderscheid was binnen de sociaal-maatschappelijke elite duidelijk en blijkbaar van belang.

Afb. 2: Schematisch overzicht van de vervlechting van de aristocratische geledingen 1100-1300

De adel-nieuwe-stijl, de ridderadel, had als sociaal-maatschappelijk elitaire groep voor de omgeving een onderscheidende eigen leefstijl. Een levensstijl die de ridderadel in de middeleeuwen meer kenmerkte dan juridische bevoorrechting. Er bestond geen apart recht voor de adel, wél adellijke voorrechten zoals berechting door de gelijke van de berechte (*judicium parium*) en belastingvrijdom. Al was ook dat laatste privilege volgens Hoppenbrouwers niet absoluut.⁶⁴ De ‘nobility’ vormde, zoals Bouchard het stelt, geen

⁶¹ Johrendt wijst erop dat er voor de eerste helft van de 11de eeuw aanwijzingen zijn dat zelfs ‘villici’ (horige? dorpelingen) via ‘Villikationsdienst’ en ministerialiteit uiteindelijk tot de lage adel konden toetreden (Johrendt 1971, 162).

⁶² Janse 1996, 155.

⁶³ Van Steensel 2010, 38-40.

⁶⁴ Hoppenbrouwers 1992, 85.

groep die juridisch gescheiden was van de rest van de maatschappij.⁶⁵ Vandaar dat in het recente adelsonderzoek zoals in de studie: *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* van Van Steensel, de sociaal-culturele verbeelding van adeldom in levensstijl en gedrag meer centraal staat dan de formele rechtspositie.⁶⁶ De adellijke leefstijl kenmerkte zich door het bezit van een omgracht huis, een eigen gevolg, het bezit van heerlijke rechten en het zich onthouden van alle kenmerken van het boerenleven.⁶⁷ Behalve met het boerenleven had de ridderadel ook weinig van doen met activiteiten in de handel en de nijverheid. Het patriciaat daarentegen verwierf juist in die sector haar maatschappelijk vermogen.⁶⁸ Maar hoewel de verschillende geledingen versmolten tot een adel-nieuwe-stijl was er toch een onderscheid tussen de 'hoge adel' en de 'lage adel'. Het was vooral de hoge adel die in de laatmiddeleeuwse Nederlanden beschikte over hoge gerechtsheerlijkheid, een eigen banier, de riddertitel, hoge bestuursambten, het lidmaatschap in vorstelijke raden, een omvangrijk leenbezit en een of meer grote burcht(en). De lage adel daarentegen bezat overwegend lage gerechtsheerlijkheid en/of schoutambten, voerde (veelal) de knape-titel, had geen eigen banier, vervulde lagere bestuursambten, had een minder uitgebreid leenbezit en een kleiner kasteel. Het onderscheid tussen de groeperingen was echter gradueel, niet absoluut en juridisch niet onwrikbaar.

2.1.1 *Edelen in de landsheerlijkheden Brabant, Gelre, Holland, het Sticht en Luik*

De middeleeuwse Nederlanden waren in regionale verscheidenheid, naar politieke organisatie, bezitsverhoudingen en sociale instituties, erg divers. De relatie tussen vorst en edelen varieerde per landsheerlijkheid. Dat wordt duidelijk in de onderscheidende rol van de edelen, zoals de Herlaars, en de *ministerialen* in de landsheerlijkheden.⁶⁹ Het totale aantal *nobiles* in de verschillende landsheerlijke gebieden was, indien een landsheerlijk gebonden adel als uitgangspunt wordt genomen, uitermate klein. Tussen de landsheerlijkheden onderling bestond wat dat betreft weinig verschil. Om de Herlaars in de juiste context te plaatsen is het nodig de positie van de oude adel in de verschillende landsheerlijkheden kort aan te stippen.

Het zoeken naar een Brabantse adel in de periode vóór de 13de eeuw is *de facto* onmogelijk want Brabant bestond nog niet. Uit een territoriaal verworven gebied onder de heerschappij van de graven van Leuven kwam Brabant tot stand. Ten tijde van Hendrik I van Brabant (1183-1235) verscheen het hertogdom Brabant voor het eerst in de oorkonden, maar pas vanaf 1235 voerde Hendrik ook daadwerkelijk de titel 'hertog van Brabant'.⁷⁰ In Brabant was het aantal *nobiles* beperkt. Van Uytven komt bij inventarisatie voor Brabant uit op een totaal van ongeveer 45 oud adellijke geslachten.⁷¹ Van Ermen beschouwt in zijn dissertatie elke heer die bezittingen opdroeg aan de hertog tot de Brabantse adel.⁷² Door dat uitgangspunt te hanteren treft hij in de Brabantse bronnen tot 1300 in totaal 123 adellijke geslachten aan, waaronder ook geslachten als Van Heusden, Van Altena en Van Horne. Van de geslachten die van Ermen noemt was slechts een klein deel daadwerkelijk woonachtig in het territorium van de hertog. Al hadden de heren van Herlaar hun kernbezit

⁶⁵ Bouchard 1998, 173. Zie ook, Reynolds 1996, 413.

⁶⁶ Van Steensel 2010, 66; zie ook, Van Steensel 2012, 26. Zie voor een meer juridische (stand/ klasse) georiënteerde visie in Nederland, Van Winter 1980; Van Winter 1982; Van Winter 1987; Van Winter 2001; Van Winter 2013.

⁶⁷ Janse 2001, 8; Van Steensel 2010, 61-67; Van Steensel 2012, 26-32.

⁶⁸ Van Kan 1988, 69.

⁶⁹ Van Steensel 2012, 15.

⁷⁰ Van Asseldonk 2002, 67; Steurs 2004, 65.

⁷¹ Van Uytven 1985, 78-79. Van Uytven maakt overigens een rekenfout, hij schrijft dat 200 op 100.000 gelijk is aan 2 procent (Van Uytven 1985, 79). Uitgaande van zijn gegevens was het aantal edelen in Brabant in de late middeleeuwen grofweg 0.1 à 0.2 procent van de bevolking

⁷² Van Ermen 1989, 720-721, 737.

nabij 's-Hertogenbosch, ze worden niet tot de Brabantse adel gerekend. Hoewel zij hun heerlijkheid hadden binnen het gebied waar de hertog soevereiniteit claimde, was er geen enkele band met de hertog. Met de graaf van Gelre hadden zij evenmin van doen.

In tegenstelling tot het vrijwel aaneengesloten territorium van de hertog van Brabant was het graafschap Gelre een groot versnipperd en open gebied. Mogelijk volgde daaruit de houding die de Gelderse aristocratie volgens Nikolay innam. Die meent dat de aristocratie (heel) positief tegenover het eenwordingsproces van de landsheerlijkheid Gelre stond.⁷³ Nikolay beschouwt de Gelderse edelen zelfs als 'ständischen Kräfte Gelderns'.⁷⁴ Hij vindt voor die gedachte steun bij Frankewitz.⁷⁵ Noordzij vindt daarentegen dat het beeld dat Nikolay schets toch van een wat te optimistische kijk getuigt.⁷⁶ Was het aantal adellijke geslachten in Brabant al niet groot, in Gelre betrof dat in de 13de eeuw slechts een achttien-tal familienamen. Het aantal *nobiles* nam daarbij eerder af dan toe, doordat ze, zo meent Van Winter, met elkaar trouwden en slechts erfdochters voortbrachten die met niet-edelvrije mannen huwden.⁷⁷ Het waren dan ook de ministeriale geslachten die volgens Nijsten aan het Gelders hof de boventoon voerden.⁷⁸ Die waren door de graven van Gelre als overheidsdienaren naar het hof gehaald. Aan het Gelderse hof kwam in aantal de groep van de vrije ridderschap op de tweede plaats, gevolgd door een klein aantal heren van adel. Volgens Nijsten onderhielden nogal wat 'buitenlandse' adellijke heren relaties met het Gelderse hof.⁷⁹ Daartoe rekent hij bijvoorbeeld de heren van Arkel, Bergh, Meurs, Malsen en ook de Herlaars.⁸⁰

Voor het hertogdom Brabant en het graafschap Gelre zijn de familienamen van de *nobiles* te traceren, dat is voor de landsheerlijkheid Holland niet mogelijk. Het lukt daarom niet een concreet aantal familienamen te noemen. Wel is het zo dat ook in Holland het aantal zeer beperkt was. Janse telt in de Hollandse grafelijke oorkonden over de periode van 1266 tot 1296 slechts 31 verschillende namen van getuigen, medezegelaars en mede-oorkonders.⁸¹ De naam Herlaar komt ook in het overzicht van Janse niet voor.

De situatie in het Sticht Utrecht was enigszins vergelijkbaar met Gelre, dat wil zeggen dat ook daar het aantal adellijke geslachten zeer beperkt was. Na de 12de eeuw is er in het Sticht Utrecht nauwelijks een adellijk geslacht te noemen dat als 'Stichts' te kenmerken is. Dat vloeide voort uit de door de Utrechtse bisschoppen gevoerde ministerialenpolitiek. In het laatste kwart van de 11de eeuw rekruteerden zij voor het vervullen van ambten doelbewust uit de eigen *ministerialen*.⁸² De bisschoppen drukten de adel, waarop zij geen greep hadden, geleidelijk uit de landsheerlijke functies en ambten weg. De bisschoppen onderhielden volgens Buitelaar wel banden met adellijke geslachten buiten het Sticht. Als vertegenwoordigers daarvan verwijst hij onder andere naar Herlaar (heer van Ameide) en de heren van Uten Goye, Arkel, Altena en Asperen.⁸³

Anders dan in het Sticht Utrecht hadden adellijke heren in het prinsbisdom van Luik volgens Van Winter wel een bescheiden, enigszins geografisch bepaalde, rol.⁸⁴ In de bronnen van het 14de-eeuwse prinsbisdom Luik telt zij vrijwel geen vermeldingen van *ministerialen* maar wel van ridders, *milites*. De Luikse bronnen

⁷³ Nikolay 1985, 88-98.

⁷⁴ Nikolay 1985, 81.

⁷⁵ Frankewitz 2006, 106.

⁷⁶ Noordzij 2009, 179 noot 62.

⁷⁷ Van Winter 2013, 16.

⁷⁸ Nijsten 1992, 29.

⁷⁹ Nijsten 1992, 31.

⁸⁰ Nijsten 1992, 299, noot 10.

⁸¹ Janse 1996, 172 (tab. 3).

⁸² Buitelaar 1993, 326; Maris 1954, 175.

⁸³ Buitelaar 1993, 328-330.

⁸⁴ Van Winter 1982, 129.

maken een onderscheid tussen *nobiles* en *milites*. Hoewel die nagenoeg dezelfde rechten bezaten, geeft dat volgens van Winter aan dat die beide groepen niet tot één aristocratische groep waren versmolten.⁸⁵ De naam Herlaar komt ook in de Luikse bronnen niet voor.

Hierboven is een beeld geschetst van de positie van de adel, de *nobiles*, ten opzichte van de landsheren met wie de Herlaars op enig moment van doen hadden. Geen enkele auteur rekent de Herlaars tot een landsheerlijke adel, waar behoorden zij dan wel toe?

2.1.2 *Grensadel, een bijzondere groep?*

In zijn studie *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* introduceert Brokken voor de edelen Jan heer van Arkel, Jan heer van Culemborg, Jan van der Noordeloos, Gijsbrecht van Nijenrode en Gerard van Herlaar de term ‘grensadel’.⁸⁶ Hij definieert dat begrip niet, maar impliciet komt aan de orde dat door de geografische positie van zijn heerlijkheden de grensadel een tamelijk onafhankelijke positie kon innemen. Die waren niet gebonden aan de landsheer. Gerard van Herlaar, heer van Ammersoyen (vermeld 1348-1353), is voor Brokken een typerende exponent van die groep. Hij classificeert de heer van Ammersoyen, Gerard van Herlaar, als een ‘buitenlander’ aan het Hollandse hof.⁸⁷ Ook Nijsten gebruikt die term voor de Herlaars, hij beziet dat vanuit het hof van Gelre.⁸⁸

De term grensadel, zoals Brokken die beschrijft, roept associaties op met die van de *borderlords* of *marcher lords* in het Engelse koninkrijk. Het begrip *borderlords* verwijst in de Engelse literatuur naar machtige adellijke heren in bezit van een groot gezagsgebied in een militair grensgebied, de grenzen met Wales, Schotland en Frankrijk.⁸⁹ De Engelse koning had de *borderlords* in zijn territorium nodig als buffer en eerste opvang bij vijandelijkheden van buiten af. Vanwege die geografische positie was door de koning aan de *borderlords* een bepaalde vrijheid van handelen toegestaan, die er elders niet was. Met die gedelegeerde macht verwierven de *borderlords* een tamelijk onafhankelijke positie. Een dergelijke positie wordt ook voor de ‘grensadel’ verondersteld. Er is tussen de *borderlords* en grensadel echter een essentieel verschil. De hoge adel in Engeland kon, in tegenstelling tot die in Frankrijk en het Duitse Rijk, nooit iets als landsheerlijkheid ontplooien, daarvoor was de macht van de koning te sterk. De *borderlords* bezaten in hun territorium geen eigen (semi) onafhankelijk monopolie van geaccumuleerde macht, maar kregen vrijheden van de koning.⁹⁰

Ook in de Nederlandse literatuur wordt de term *borderlords* gehanteerd, zij het met een iets andere inhoud. Van Uytven introduceerde de term *borderlords* in zijn studie over de heren van de steden Breda en Bergen-op-Zoom.⁹¹ Het begrip is sindsdien aan de heren van Breda (en Schoten) blijven hangen.⁹² Later classificeerde Van Uytven ook de heren van Heusden, Cuijk, Valkenburg, Megen, Heinsberg en Horne als *borderlords*.⁹³ Genoemde heren hielden hun rechten als leenmannen van de hertog van Brabant, maar hadden in het hertogdom Brabant vanwege hun speciale geografische positie een bevoorrechte status. Zij waren, aldus Van Uytven, Brabantse ‘pionnen’ voor de landsverdediging. Het betreft heren van stedelijke nederzettingen of kastelen aan de periferie van de (Brabantse) landsheerlijkheid, welke aan de hertog van

⁸⁵ Van Winter 1982, 129 e.v.

⁸⁶ Brokken 1982, 178.

⁸⁷ Brokken 1982, 176.

⁸⁸ Nijsten 1992, 31.

⁸⁹ Holden 2008, 46 e.v.; Power 2004, 24 e.v.

⁹⁰ Crouch 2005, 203-204.

⁹¹ Van Uytven 1982, 40.

⁹² Zie, Van Ham 1985, 146; Zie de titel van Nierse 2003, *Breda, stad van borderlords en baronnen*.

⁹³ Van Uytven 1988, 223-224.

Brabant waren opgedragen of waarvan de hertog meende leenheer te zijn. De hertog van Brabant had die van oorsprong vrije heren in een feodale verhouding gedwongen. Zij probeerden hun oorspronkelijke vrijheid te behouden door vanuit hun grenslocatie te laveren tussen de verschillende landsheerlijke vorsten.

Samenvattend wordt er in de Nederlandse geschiedschrijving een onderscheid gemaakt tussen landsheerlijk gebonden en niet-landsheerlijk gebonden adel. Die laatste groep wordt dan niet besproken of als grensadel/borderlords gedefinieerd. Die laatste groep bezat een veronderstelde vrijheid van handelen. Er zijn twee elementen op basis waarvan in de Nederlandse geschiedschrijving een heer tot de grensadel of Borderlords gerekend wordt. Dat is ten eerste het bezit van een eigen heerlijkheid, en ten tweede de geografische locatie van die heerlijkheid is, op enig moment, aan de grens van een landsheerlijkheid. Of die positie en die veronderstelde vrijheden er ook waren voor de Herlaars, en zij tot die onderscheidende groep binnen de adel behoorden, zal blijken aan het einde van dit onderzoek.

2.2 *Lineage, de adellijke familiestructuur*

Voor edelen was bloedverwantschap, vooral die van de voorouders, van belang. Dat had immers het geërfde prestige, de status en het bezit gebracht. De voorouders waren sleutelattributen voor de aristocratie. Het is dan ook onmogelijk een (middeleeuwse) adelsgeschiedenis te schrijven zonder kennis van de verwantschapsbanden, de familierelaties tussen personen.⁹⁴ Verwantschap tussen individuen kan verdeeld worden in twee categorieën, bloedverwantschap (Lat: *consanguinitas*) en aanverwantschap (Lat: *affinitas*).⁹⁵ Bloedverwantschap bestaat uit een biologische band tussen personen via een gemeenschappelijke voorouder. Indien bloedverwantschap uitsluitend is gebaseerd op een band via vaderszijde spreekt men van agnatische verwantschap, telt ook de zijde van de moeder mee, dan spreekt men van cognatische verwantschap. Naast bloedverwantschap is er *aanverwantschap*, die ontstaat door het huwelijk. De vererving van het bezit verliep vrijwel uitsluitend via de mannelijke lijn, de oudste zoon erfde het belangrijkste deel (primogenituur).⁹⁶ De man stond daarom centraal, zijn nazaten eerden zijn positie als ‘stamvader’ door naamgeving.⁹⁷

Duby schetst het beeld dat de periode van de 9de tot de 11de eeuw, de opkomst van de ‘feodale maatschappij’, ook een verandering van familiestructuren teweeg bracht.⁹⁸ Zijn idee komt er op neer dat, onder invloed van verdergaande feodalisering in de 11de en 12de eeuw, adellijke families een dominerende patriarchale structuur hadden aangenomen en daarbij sterk de nadruk legden op de agnatische opvolging.⁹⁹ De visie van Duby heeft lang overheerst. Intussen is wel duidelijk dat het beschrijven van een adellijke familie complexer is dan het door Duby geschetste eendimensionale beeld.¹⁰⁰ Zo vormen bijvoorbeeld de (vele) wijzigingen in de verschriftelijking - er trad een significante verandering in de hoeveelheid bronnen op - een argument tegen een plotse fundamentele wijziging in de familiestructuur.¹⁰¹ De veranderingen in de familiestructuur, zo die er zijn, zijn niet het directe gevolg van de feodale maatschappij.

⁹⁴ Croenen 2003, 21. Zie voor verwantschap m.n. 254 e.v.

⁹⁵ Zwaan 1993, 20 e.v.

⁹⁶ Dumolyn 2003, 8.

⁹⁷ Dumolyn 2003, 11; Hoppenbrouwers 1992, 128; Van Steensel 2010, 35-36.

⁹⁸ Duby 1977, 59-80. De Jong spreekt van ‘de aristocratische familievolutie’ (De Jong 1993, 76).

⁹⁹ De Paermentier ziet de ‘Duby these’ als ‘the influential monolithic concept of a strong medieval anti-feminism’ (De Paermentier 2011, 91).

¹⁰⁰ Croenen 2003, 48-49.

¹⁰¹ Crouch 2005, 113-114.

In de periode tussen 1100 en 1300 stonden *lineage* en de consequenties daarvan als concept centraal.¹⁰² *Lineage* was een manier waarop families een beeld, een image, van haar generaties ontwikkelde in het kader van tijd.¹⁰³ Verticale bloedverwantschap (Eng: *lineage*/Fr: *lignage*) is een concept dat het hart van de aristocratie raakt. Alle individuen waren er zich van bewust dat status, eer en distinctie gebaseerd waren op die van hun voorouders. *Lineage* bracht zelfbewustzijn, herkenning, respect en eerbied met zich mee, zelfs wanneer een roemrijk voorgeslacht niet automatisch erfelijk vermogen of bezit opleverde of met zich meebracht. Boeren hadden, stelt Crouch ongenueanceerd, géén *lineage*.¹⁰⁴ In de 13de eeuw was het adellijke superioriteitsgevoel, gerelateerd aan (roemrijke) voorouders en verwanten, diep doorgedrongen. Dat bepaalde immers de bevoorrechte sociale positie boven die van anderen. De gedachte was dat vooral de man, de vader, de attributen die dat bepaalden doorgaf. Vandaar dat ook bastaardzonen zich konden beroepen op de *lineage*. Een individu kreeg status en eer van zijn bloedlijn.

Hoppenbrouwers en Croenen maken voor het beschrijven van verwantschappen en relaties in hun studies gebruik van de antropologische begrippen ‘*descent-group*’ en ‘*ego centered group*’.¹⁰⁵ De *descent-group* kenmerkt zich door de biologisch-genetische verwantschap, de erkenning van gemeenschappelijke voorouders. Het betreft de afstammingsgroep, die grotendeels imaginair is omdat de meeste leden niet meer leven. Daarentegen bestaat de *ego centered group* uit iemands levende verwanten, zijn of haar concrete familie. Om die reden is een *ego-centered group* aan voortdurende veranderingen onderhevig, want door geboorte en huwelijk komen er familieleden bij, en door overlijden vallen er familieleden af. De steun van de verwanten in de tijd waarin men zelf leefde bepaalde de mogelijkheden voor de persoonlijke ontwikkeling. Het belang van de verwanten was het bieden van mogelijkheden en kansen aan een individu.

Een middeleeuwse term voor een *ego-centered* groep van verwanten is de maagschap. Tot de maagschap behoorden al iemands levende bloedverwanten uit het nageslacht van de overgrootouders van zowel vaders- als moederszijde. Zodoende waren door de maagschap een groot aantal geslachten met elkaar verbonden.¹⁰⁶ De verwanten in een maagschap stonden in familiekwesaties onder andere garant voor voogdijschap over minderjarigen en het afhandelen van zaken van eer, waaronder de vetevoering.¹⁰⁷ Ondanks dat de namen van de *magen* in een oorkonde vaak vermeld staan en verwantschap zeker is, wil dat niet zeggen dat de verwantschapsband ook bekend is. De vermaagschapping via de vrouwelijke lijn is vaak moeilijk te herleiden. Daarnaast is het gebruik van verwantschapsterminologie in oorkonden complex.¹⁰⁸ Zo was de aanduiding ‘*neve*’ de aanduiding voor allerlei verwanten tot in de vierde (canonieke) graad.¹⁰⁹

Verwantschap was in de middeleeuwen niet vrijblijvend want het bepaalde de sociale positie, coalitie, vererving en het bezit, kortom het voortbestaan van het geslacht. Het was voor vele familie zaken dan ook nodig een beroep op de (verre) verwanten te doen. Op hen rustte de taak om kernbezittingen van de familie

¹⁰² Crouch 2005, 121-155.

¹⁰³ Crouch 2005, 124-125.

¹⁰⁴ Bouchard 1998, 67. Zie ook, Crouch 2005, 99.

¹⁰⁵ Croenen 2003, 46 e.v.; Hoppenbrouwers 1992, 194 e.v.; Het concept wordt geïntroduceerd in de studie van Fox 1967.

¹⁰⁶ Hoppenbrouwers 1985, 89-85; Van Steensel 2010, 228. In principe omvatte de maagschap alle nakomelingen van de betovergrootouders tot in de vierde canonieke graad.

¹⁰⁷ Croenen 2003, 48; Glaudemans 2004 (m.n. 33-64); Hoppenbrouwers 1985, 94 e.v.

¹⁰⁸ Croenen 2003, 258. De complexiteit heeft de gedachte gevoed dat de oorkonders de verwantschapstermen soms, mogelijk per regio bepaald, ook gebruikten voor niet-verwanten. Coenen oppert die mogelijkheid (Coenen 1986, 58) De termen zouden dan een sociale status weerspiegelen. Die opvatting dat termen van verwantschap in middeleeuwse bronnen niet noodzakelijkerwijs een reële verwantschapsband zouden aanduiden, valt volgens Croenen te bestrijden (Croenen 2003, 254).

¹⁰⁹ Croenen verwijst naar oorkonden van hertog Jan I waarin zelfs verwanten in de vijfde canonieke graad genoemd worden als *consanguinei* (Croenen 2003, 255).

tegen vervreemding en verdeling te beschermen.¹¹⁰ Voor het schenken of verkopen van economische en juridische rechten in eigen bezit was toestemming van de bloedverwanten nodig.¹¹¹ Zodoende stonden de verwanten die als getuigen optraden garant voor het juist uitvoeren van een bezegelde afspraak. De oorkonder wees de getuigen bij een verklaring of transactie veelal expliciet op de potentiële verplichting tegenover de oorkonder. Overigens bestond de bijdrage van familieleden niet alleen uit steun. Door te getuigen en te zegelen stemden de verwanten in met de transactie en deden zij afstand van hun erfelijke aanspraken. Het noteren van de namen van de getuigen gebeurde dan ook niet *at random*, de volgorde van namen in de getuigenlijst was een uiting van verwantschap en stand.¹¹² Daarmee wil niet gezegd zijn dat alle getuigen in een oorkonde per definitie verwanten zijn. Al naargelang de aard van de transactie konden de getuigen ook tot een zelfde sociaaleconomische kerngroep behoren die niet gekoppeld was aan verwantschap. Er zijn genoeg voorbeelden van transacties waarbij schepenen van een stad of kanunniken van een kapittel als gemandateerde getuigen optraden.

2.3 Burcht en naamgeving

Medio 1085 verschijnt de geslachtsnaam ‘(van) Herlaar’ voor het eerst in de bronnen. De etymologische oorsprong van de naam Herlaar is niet duidelijk.¹¹³ De toenaam is een verwijzing naar het bezit Herlaar gelegen tussen Vught, Sint Michielsgestel en ‘s-Hertogenbosch. De naam van het geslacht en het bezit, de heerlijkheid en de burcht, zijn hetzelfde, wat gebruikelijk was.¹¹⁴ De adel etaleerde door het hanteren van de naam van de burcht het fundament van haar macht en bezit.¹¹⁵ Het hanteren van verschillende namen voor dezelfde persoon wijst daardoor vaak op een wijziging van bezit, zoals bij een huwelijk met een erfdochter.¹¹⁶ Het gebruik van toenames die verwijzen naar een kasteel of belangrijk goed is in het Duitse Rijk redelijk nauwkeurig te dateren. Het schriftelijk fixeren van de koppeling tussen bezit en geslachtsnaam door de *nobiles* vond vanaf het einde van de 11de eeuw plaats.¹¹⁷ De oorkonden vóór 1080 vermelden vrijwel uitsluitend de *roepnamen* van de getuigen. In die oorkonden geldt alleen een uitzondering voor functionarissen. Die staan ook met hun functietitel, van bijvoorbeeld, graaf (*comes*) of voogd (*advocatus*) vermeld. Aan het eind van de 11de eeuw werd aan de roepnaam van de oorkonder of getuige ook de naam van diens burcht of heerlijkheid toegevoegd. De transformatie in de verschriftelijking voltrok zich in het Duitse Rijk in een zeer korte periode, grofweg tussen 1080 en 1100. Volgens Groten is die scheiding zo

¹¹⁰ Débax wijst voor het behoud van het bezit en de erfelijke verdeling daarvan op de mogelijkheid van ‘coseigneurie’. Daarbij hielden erfgenamen gezamenlijk de (lokale)heerschappij over het kernbezit of een deel daarvan. Zij stelt dat ‘coseigneurie’ niet beperkt was tot Frankrijk en verwijst naar voorbeelden in Italië en het Duitse Rijk, maar niet naar de Nederlanden (Débax 2012, 12).

¹¹¹ Boeren 1938, 20. Zie ook, Coldewey 1981, 7, noot 4; Croenen 2003, 217-247; Leenders 1996, 217-218.

¹¹² Boeren 1938, 20.

¹¹³ Gysseling 1960, 481. Etymologisch kan Herlaar verwijzen naar het Germaanse ‘Hirn’, wat vertaald kan worden met haagbeuk, maar ook naar ‘Hlaeri’, bos- of moerasachtig terrein. Het stamgoed Oud-Herlaar ligt 1,5 km. van Halder vandaan. Van der Aa meent dat de naam van het gehucht Halder, nabij kasteel Nieuw-Herlaar, een afgeleide is van Herlaar (Van der Aa 1844, 461). Volgens Beex, voormalig provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, kan de naam Halder ook verwijzen naar de oude naam van de Essche stroom als, het ‘Halsche water’ (Beex 1986, 277).

¹¹⁴ Groten 2002, 88; Janssen 1976, 193; Janssen 1977, 137; Maurer 1969, 321. Het causale verband is overigens niet overal aanwijsbaar.

¹¹⁵ Crouch 2005, 205.

¹¹⁶ Groten 2002, 92.

¹¹⁷ Aarts 2009, 44; Bischoff 1999, 52.

kenmerkend dat een oorkonde vóór 1080 waarin een naam als ‘van...’ genoteerd staat, vrijwel per definitie een *falsum* is.¹¹⁸

In de 11de-eeuwse bronnen wordt door de genoemde verandering in de verschriftelijking ook een andere ontwikkeling zichtbaar, de edelen zonderden zich van de bevolking in de heerlijkheid af.¹¹⁹ Zij woonden niet meer binnen de gemeenschap van hun hof (curtis), maar kozen een burcht als woonhuis.¹²⁰ De burcht lag geïsoleerd op een hoogte en/of was omgeven door een gracht en/of omheining. De ligging van kastelen moet niet uitsluitend militair-technisch, in termen van een strategische ligging van de burcht, verklaard worden. Vanuit militair perspectief was dat in die tijd nog niet echt nodig. Aanpassingen op dat gebied vonden vooral nadien, in de 13de eeuw, plaats.¹²¹ Dat de adel zich afzonderde had een andere oorzaak, namelijk een symbolische. Om het adellijk zelfbewustzijn, als sociale laag (hoog) verheven boven de gewone man, te verbeelden koos de adel voor een bijzondere locatie.

Gelijktijdig met de hierboven beschreven ontwikkeling vond ook een verandering plaats in bouw en gebruik van de burcht, een in vrijwel alle culturen gebruikt archetype van bouwwerk. Formeel was in de middeleeuwen in het Duitse Rijk het versterkingsrecht een regaal voorbehouden aan koning en keizer, althans oorspronkelijk. De codificatie van het koninklijk alleenrecht versterkingen te bouwen vond plaats in Pistres in 864. Het zogenaamde ‘Edictum Pistense’ was in de 9de en 10de eeuw geldig. In de 11de en 12de eeuw verwaterde dat principe en verwierven ook de geestelijke en wereldlijke vorsten, bisschoppen, graven en hertogen, het privilege.¹²² In 1220 en 1232 erkende de keizer formeel het recht van de vorsten.¹²³ Het versterkingsrecht was niet langer een reëel machtsmiddel voor vorsten om private versterkingen van leenmannen en adellijke machthebbers in bedwang te houden. De leenheer (d.w.z. de vorst) hield echter het ‘openingsrecht’ (*ius aperturae*), een essentieel onderdeel van het leenrecht. In een ‘open huis’ verdrag droeg een lokale heer zijn huis op aan een vorst en kreeg dat vervolgens terug als leen. Dat vond plaats onder voorwaarde dat, zo het nodig mocht zijn, de leenman zijn burcht zou openstellen voor de vorst. De leenman nam de plicht op zich de manschappen van de leenheer in een dergelijk geval in zijn burcht toe te laten. De leenheer kon het dan als steunpunt gebruiken. Hij had dus het recht de bezetting van het ‘open huis’ met eigen troepen te versterken en daarmee zijn gezag over het gebied te doen gelden.¹²⁴

Het idee van de opkomst van de adellijke burcht in het midden van de 11de eeuw lijkt dat van de veronderstelde samenhang tussen de burcht, het voeren van een toenaam en de (aangenomen) verandering in de familiestructuur te ondersteunen. Maar door vroege vondsten van private burchten staat die causale samenhang ter discussie.¹²⁵ Uit archeologisch en bouwkundig onderzoek is namelijk gebleken dat de genese van de burcht als woning voor de adel niet in de 11de eeuw maar al in de 9de eeuw lag.¹²⁶ De wortels van de

¹¹⁸ Groten 2002, 80.

¹¹⁹ Albrecht 1995, 34; Antonow 1993, 37; Ebner 1976, 19.

¹²⁰ Maurer 1969, 303-308. Zie ook, Groten 2002, 97; Fehring 1972.

¹²¹ Bachrach 1995, 87-91; Allmand 1995, 92 e.v. Er zijn aanwijzingen dat voor het oprichten van de motte burcht defensieve uitgangspunten in een oorlog wel een rol speelden (Aarts 2016, 6).

¹²² Heine 2010, 58. Er zijn diverse 9de-eeuwse bronnen die, wat het bouwen van versterkingen betreft, naar het alleenrecht van de koning wijzen. Het door de West-Frankische koning Karel de Kale (843-877) uitgevaardigde capitulaire van Pitres van 864 is de bekendste bron (MGH-CRF II, nr. 273 (25-06-864). Hierin is opgenomen dat alle *castella et firmitates et haias sine nostro verbo fecerint* (‘burchten [?] en versterkingen en omheiningen’) die zonder koninklijke toestemming waren opgericht vernietigd dienden te worden. (MGH-CRF II, 328).

¹²³ Heine 2010, 59.

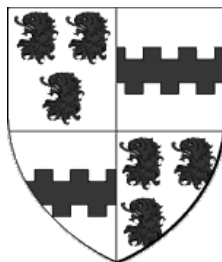
¹²⁴ Bachmann 1999, 33-34.

¹²⁵ Böhme 2006, 382; Zotz 2006, 351.

¹²⁶ Böhme 1999, 54 e.v.; Böhme 2006, 380 e.v.; Creighton 2012, 49.

later geïsoleerde adellijke woning liggen al in de Karolingische periode. Dat geldt ook voor de Nederlanden. De in de 9de en 10de eeuw vooral langs de kust aangelegde omvangrijke ringwalburgen waren in essentie communale versterkingen. Janssen rekent die dan ook niet als voorlopers van een kasteel.¹²⁷ Dat ligt voor de in die periode gebouwde kleinere ringwalburgen, met name in het oosten van het land, anders. Ook die dienden als vluchtburgen, maar er zijn sterke aanwijzingen dat er in de 10de eeuw ook al lokale dynasten (tijdelijk) resideerden.¹²⁸ Böhme meent dat er in de 10de en 11de eeuw een heroriëntering op de functie van dergelijke grote burchten plaats vond waaruit de veel kleinere adellijke woonburcht is ontstaan.¹²⁹ Vermoedelijk waren er rond 1000 al vele adellijke geslachten met een (eigen) uit hout gebouwde burcht, vergelijkbaar met de woningen op de *curtes*.¹³⁰ Dit duidt er op dat personen die in de vroege oorkonden dezelfde toenaam hebben als die van uit (bak)steen opgetrokken burchten uit de 13de en 14de eeuw waarschijnlijk een voorloper van vergankelijker materiaal bewoonden.

De beschreven ontwikkeling heeft een verrassende *spin-off*. De vroege adellijke woningen bevestigen de hiervoor al vermelde veranderde zienswijze binnen de internationale kastelenstudies. Het beeld van een kasteel dat als object vanuit de militaire architectuur bestudering verdiende, gelegitimeerd door het idee van een (veronderstelde) gewelddadige feodale samenleving, maakt de laatste decennia plaats voor de adellijke woning als een symbool van aanzien en macht. Aan het beeld van de middeleeuwen is binnen verschillende disciplines sinds de jaren negentig van de vorige eeuw behoorlijk getornd. Desondanks vraagt het eigenaardige fenomeen, dat pas vanaf de tweede helft van de 11de eeuw de adel zich naar een plaats gaat noemen, nog steeds om een verklaring.¹³¹

¹²⁷ Janssen 1996, 27-28.

¹²⁸ Janssen 1996, 28. Zie ook, Aarts 2009, 44; Aarts 2012, 39-44; Creighton 2012, 49.

¹²⁹ Böhme 2006, 380 e.v.

¹³⁰ Böhme 2006, 400.

¹³¹ Zotz 2006, 352.

3 De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

3.1 *Het politieke landschap, Taxandrië de 11de - 13de eeuw.*

Hierboven is een beeld geschetst van de positie van de adel, de *nobiles*, ten opzichte van de landsheren met wie de Herlaars op enig moment van doen hadden. Geen enkele auteur rekent de Herlaars tot de landsheerlijke adel, klaarblijkelijk behoorden de Herlaars daar niet toe. Hoe zijn de heren van Herlaar, maar ook die van Kuyc, van Horne, van Altena, van Boxtel, enz. binnen de ontwikkelingen tot de 14de eeuw dan te plaatsen? Zij bezaten over een gezagsgebied de hoge jurisdictie, vaak over verschillende allodiale heerlijkheden welke verspreid lagen over een groot gebied. De politieke macht die zij bezaten stoorde zich aanvankelijk niet aan de landsheerlijke territoria. Zij onderhielden weliswaar banden met de landsheerlijke vorsten, maar dat waren geen knellende opgelegde feodale banden. Vanaf de 13de eeuw werd hun macht echter geleidelijk wel overvleugeld en gekaderd door die van de landsheren.

Bijsterveld stelt in het artikel ‘machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200’ dat de territoriale indeling lang dynamisch was en in de middeleeuwen nog niet bestond uit vast omschreven grenzen.¹³² Het machtsbereik van een heer was het structurerende element, een gedefinieerd territorium bestond nog niet. Door de persoonlijk gebonden gezagsgebieden was er sprake van een ingewikkelde en flexibele machtsconstellatie waarbinnen verscheidene aristocraten op basis van eigen (grond)bezit een machtsbereik en een sociaalpolitieke actieradius wisten op te bouwen en trachtten te verdedigen. Dat maakt ook dat gezagsgebieden konden opkomen en verdwijnen. De politieke geografie was uiterst grillig en beweeglijk en bestond uit continue wisselende sociaal-politieke verhoudingen.¹³³ De vorming van machtsgebieden die uiteindelijk als gewesten, landsheerlijke territoria of heerlijkheden bekend zijn, berust dus op een dynamisch proces. Het was de uitkomst van zowel toeval als bewuste strategieën van een aristocratie die voortdurend streefde naar uitbreiding en bestendiging van bezit, macht en prestige. De sociale en familiale context waarin machts- en territoriumvorming plaatsvonden is voor het bestuderen daarvan dan ook van belang.¹³⁴ Echter de veelheid van bezitters en machthebbers in dit gebied maakt het onmogelijk voor ieder van hen dat proces te beschrijven.

Over de herkomst van de Herlaars valt feitelijk weinig te zeggen. De eerste vermelding van de naam ‘Van Herlaar’ dateert uit het vierde kwart van de 11de eeuw. In die tijd behoorde de locatie Herlaar tot het moeilijk te begrenzen gebied van Taxandrië. Grofweg bestreek dat een groot deel van de huidige provincies Noord-Brabant en (Belgisch) Limburg.¹³⁵ Er is wat bezit en macht in Taxandrië vóór de 11de eeuw betreft veel onduidelijk. Vanaf de 8ste eeuw hebben vooral verschillende uitheemse abdijen in Taxandrië een omvangrijk grondbezit verworven, daarentegen was koningsgoed er schaars. De vroegste vermeldingen van aristocraten, grootgrondbezitters, en hun domeinen in dit gebied zijn die in schenkingen. De overdrachten van goederen en rechten betreffen vooral Luikse kerkelijke instellingen. Die verwierven mede daardoor een omvangrijk bezit in Taxandrië. Het is met name dat bezit dat Steurs beschrijft in zijn studie *Naissance d'une*

¹³² Bijsterveld 2015, 207-240. Hoewel het artikel Limburg betreft is de beschrijving algemeen voor de Nederlanden van toepassing.

¹³³ Bijsterveld 2015, 207-209.

¹³⁴ Bijsterveld 2015, 207-209.

¹³⁵ Zie voor Taxandrië, Aarts 1992, 11 e.v.; Bijsterveld & Guillardian 2004, 47 e.v. Voor Taxandrië wordt vaak Texandrië of Toxandrië geschreven, de eerste vermelding is echter ‘in comitatu Tassandrio’.

*région. Aux origines de la Mairie de Bois-Le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles.*¹³⁶ Uit de relatief goed bewaarde archieven van kloosters en andere grootgrondbezitters kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat het grootgrondbezit overheersend was en dat alle boeren onderhorig waren aan een heer of een abt. Er waren volgens Kappelhof echter ook allodiale grondbezitters maar, zo meent hij, die vallen in de bronnen nauwelijks op.¹³⁷ Uit de oorkonden die de regio van Herlaar betreffen,¹³⁸ valt op te maken dat het gedoneerde bezit voordien tot dat van voorafgaande generaties van de schenker behoorde. De bezitsgeschiedenis is echter pas te rekenen vanaf het begin van de kolonisatie van dit gebied, dat wil zeggen tweede helft 6de eeuw.

De regio kende waarschijnlijk geen eigen leidende elite die verbonden was met aristocratische groepen of netwerken van boven-regionaal belang of met de koninklijke familie.¹³⁹ In die tijd werd het gezag vermoedelijk uitgeoefend door verschillende graven, waarbij het ambt nog niet erfelijk was. Of die graven hun positie dankten aan de keizer of aan eigenmachtig optreden is niet te zeggen. Bijsterveld & Guilardian veronderstellen dat keizer Otto II rond 980 een omvangrijk erfdeel aan grondbezit, rechten en kerkelijke rechten in Taxandrië aan de bisschop van Luik geschonken had om een tegenwicht te vormen tegen de bijna autonome macht van de graven.¹⁴⁰ De bisschop kreeg voor het gebied Taxandrië echter geen formele verlening van wereldlijke macht. De Luikse bisschop was overigens niet de enige kerkvorst met gezag in Taxandrië, ook die van Keulen en van Utrecht hadden er al dan niet al vroeg grootgrondbezit en rechten.¹⁴¹ Hoe ver de wereldlijke macht van die bisschoppen reikte is niet te zeggen, daarover verschillen historici van mening.¹⁴² Maar behalve bisschoppen kreeg ook een inheemse regionale aristocratie eigen machtsposities in handen. Dat was mede mogelijk doordat na het Concordaat van Worms (23-09-1122) de rijksbisschoppen, dus ook die van Luik, veel van hun wereldlijke macht verloren. Van die elite wordt vóór 1100 weinig vernomen, maar uit de bronnen blijkt dat zij in de 12de eeuw haar bezit en gezag al stevig gevestigd had.

Het staat niet vast waar de lokale aristocraten in het gebied vandaan kwamen. De huidige opvatting is dat zij oorspronkelijk uit Taxandrië afkomstig waren.¹⁴³ Volgens Kappelhof werd die elite gevormd uit oorspronkelijk 'grotere boeren' die burchten stichtten en bescherming tegen betaling afdwongen aan de boeren in de omgeving.¹⁴⁴ Dat verdient echter nuancering. Dat de lokale aristocraten tot de grootgrondbezitters behoorden, en daarmee tot de aanzienlijken is waar. Zij noemden zich zoals Van Herlaar naar hun machtsbasis. In deze optiek bestond de latere adel dus niet uit een uitheemse maar inheemse elite die lokale macht verwierf. In de 12de-eeuwse bronnen verschijnen genoemde heren onder de noemer *nobiles*.¹⁴⁵ Zij waren verbonden door verwantschap en onderhielden connecties met edelen in het Midden-Nederlands rivierengebied, het Rijnland en andere delen van Neder-Lotharingen. Uit bronnen blijkt ook dat deze lokale/regionale machthebbers aanvankelijk ook aan de bisschoppelijke hoven van Luik en Utrecht vertoefden, en incidenteel ook aan het keizerlijke hof wanneer dat zich bijvoorbeeld in Maastricht ophield.¹⁴⁶

¹³⁶ Steurs 1993.

¹³⁷ Kappelhof 1995b, 85.

¹³⁸ Zie bijvoorbeeld OBNB I, nr. 2 (eind 698-eind 699); nr. 10 (9-10-773 / 8-10-774); nr. 15 (28-01-815 / 27-01-816); nr. 17 (815-850?).

¹³⁹ Bijsterveld & Guilardian 2004, 47.

¹⁴⁰ Bijsterveld & Guilardian 2004, 48.

¹⁴¹ Aarts 1992, 11-20.

¹⁴² Aarts 1992, 8-42; Bijsterveld 2002, 67-77; Asseldonk 2002, 5-15.

¹⁴³ Theuws 2004, 32. Er zijn ook argumenten die wijzen op een afkomst uit meer zuidelijke streken.

¹⁴⁴ Kappelhof 2015, 9.

¹⁴⁵ Kappelhof maakt een vergissing als hij stelt dat zij zich *nobilis noemden* (Kappelhof 2015, 9). Zij hadden vermogen en gedroegen zich als aanzienlijken en kregen daardoor van de buitenwereld dat predicaat.

¹⁴⁶ Bijsterveld & Guilardian 2004, 48.

Om een goed beeld te krijgen van de machtspositie van de regionale adellijke geslachten en de betekenis van hun (grond)bezit voor de machtsopbouw van deze families is verdieping nodig.¹⁴⁷ Helaas is moeilijk te achterhalen waarop die onafhankelijke, quasi-landsheerlijke positie, van die regionale aristocratie was gestoeld. Te denken valt aan allerlei combinaties van het bezit van grote domeinen met grondheerlijke macht over horige boeren, of van voogdijrechten die namens kerken en kloosters werden uitgeoefend, van de vestiging van ‘banale heerschappij’ waarbij lokale heren al dan niet eigenmachtig ‘publieke’ (dat wil zeggen, koninklijke of grafelijke) rechten gingen uitoefenen, of van de regelrechte usurpatie van koninklijke prerogatieven zoals tol- en marktrechten. Bij langdurige afwezigheid van dwingende koninklijke (of grafelijke) macht konden dergelijke factoren in alle mogelijke combinaties de basis vormen voor de ontwikkeling van territoriale heerlijkheden. Geen van de lokale heren was echter in staat het tot endogene staatsvorming te brengen. De landsheerlijke evolutie van uitbreiding van macht en gebied, waarbij centralisatie van en door een bestuursapparaat een beduidende rol vervulde, wisten de lokale heren vanuit hun kerndomein niet te evenaren. Ze waren lang in staat de landsheerlijke centralisatie te ontwijken, maar moesten zich uiteindelijk daar toch aan onderwerpen. Dan zijn wel enkele eeuwen voorbij.

Door de economische opgang in de 12de eeuw werd de streek aantrekkelijker voor machthebbers van een zwaarder kaliber. De graven van Gelre en de hertogen van Brabant kregen daardoor interesse in dit gebied. De bisschoppen van Utrecht en Luik kwamen aan ‘de zijlijn’ te staan.¹⁴⁸ Over de politieke rol van de kerkvorsten (de bisschoppen van Keulen, Utrecht en Luik) en de landsheren in het gebied valt echter moeilijk iets te zeggen. De bronnen vermelden in hoofdlijnen bepaalde rechten, en dus macht, maar geven geen beeld van die macht zelf. Vanaf de 13de eeuw probeerden de grote landsheren, de hertogen van Brabant, de graven (later hertogen) van Gelre en de graven van Holland, de autonome heerlijkheden in te lijven. Soms ging dit goedschiks (bijvoorbeeld via de feodale constructie van de *fief de reprise* waarbij een heer bezit opdroeg) soms ook kwaadschiks (via regelrechte verovering). De heren van Rode (St. Oedenrode) waren in de 12de eeuw vermoedelijk al een eind op weg om hun grafelijk gezag uit te breiden, toch was het hertog Hendrik I van Brabant die tussen 1195 en 1235 het grootste deel van de Kempen aan zijn gezag wist te onderwerpen. Daar moet bij opgemerkt worden dat tot 1203 de graaf van Gelre in dat gebied juist alle macht bezat. Hij verloor toen de strijd tegen de hertog en moest veel prijsgeven waaronder zijn rechten op de Kempen.¹⁴⁹ Hoe en wanneer de Gelderse graaf de Kempen in bezit kreeg is niet helemaal duidelijk.

Ook de lokale adel werd langzamerhand goeddeels uitgeschakeld. Verscheidene families verdwenen zelfs helemaal van het toneel. De hertog van Brabant voerde ook een economische machtspolitiek: door nabij bestaande nederzettingen nieuwe steden te stichten gaf hij de ontluikende markteconomie een steuntje in de rug. Er kan daarvoor gewezen worden naar het ontstaan van steden als Oisterwijk, Eindhoven en Helmond, en natuurlijk ‘s-Hertogenbosch. Niet alle stichtingen hadden overigens succes: zo bleven Oerle en St. Oedenrode agrarische nederzettingen. In de 12de eeuw verwierf de hertog van Brabant ook door veldheerschap en diplomatie macht in dit gebied. Een factor van belang voor diens staatsvorming was dat kloosters al gegoed waren in het gebied. De graaf van Leuven, later hertog van Brabant, kreeg van de keizer de voogdij over alle abdijen in zijn gebied (1138 – 1146) en wist daardoor zijn machtsgebied stevig uit te breiden. Daarnaast verwierf hij aanzienlijke gebieden aan de noordzijde van zijn territorium, zoals de Kempen, door huwelijken en oorlogen tegen de graven van Holland en Gelre. Steurs stelt dan ook vast dat de hertog Brabant ‘veroverde’.¹⁵⁰ De hertog wist zijn macht te versterken en te consolideren door de feodo-

¹⁴⁷ Bijsterveld 1995, 1083.

¹⁴⁸ Kappelhof 2015, 9.

¹⁴⁹ OBNB I, nr. 98 (ca. 01-10-1203), nr. 99 (na 01-10-1203).

¹⁵⁰ Steurs 1993, 293 e.v.; Steurs 2004, 66.

vazallitische banden strakker aan te halen of edelen daar in te drukken.¹⁵¹ Hij schuwde niet, zie de door Aarts beschreven ontwikkelingen in Vught nabij Herlaar, daartoe dwang te gebruiken.¹⁵² Bezat hij vóór 1200 slechts enkele goederen en rechten in het gebied, waaronder de nieuwe stad 's-Hertogenbosch, nog in de periode van Hendrik I (1183-1235) kwam dat vrijwel helemaal in zijn handen.

De macht van de hertog werd tot in de 14de eeuw door de landsheren van Gelre en Holland aan de noordelijke grens, grofweg de Maas, nog volop betwist, de lokale adel zoals de heren van Vught, Tilburg, Helmond en Rode delfden het onderspit al (veel) eerder. Zij verkochten, al dan niet gedwongen, hun bezit en verdwenen van het toneel.¹⁵³ Er waren echter uitzonderingen, zo erkenden de heren van Boxtel, Empel-Meerwijk, Heeswijk, St. Michielsgestel (Herlaar) en Waalre pas in de 14de of 15de eeuw de hertog als leenheer.¹⁵⁴

3.2 De vroegste vermeldingen (1079-1218)

Het onderzoek naar het maatschappelijk vermogen van de Herlaars begint met dat van de voorouders, daar ligt immers de bron. De vroegste vermeldingen dateren uit het laatste kwartaal van de 11de eeuw. Tot 1218 zijn de vermeldingen van de naam Herlaar willekeurig verspreid over tijd en plaats, er valt geen samenhang in te ontdekken. Dat verandert na 1218, dan neemt het aantal oorkonden toe die de Herlaars zelf uitvaardigden en verschijnen ook concrete gegevens over de filiatie. Vanaf dat moment is de erfelijke opvolging duidelijk.

Tabel 1: Overzicht van vermeldingen van 'Dirk) van Herlaar' (1079-1218)

Vermelding	Vermelding als	Plaats	Jaartal	Bron
Theodricus de Herlar	-	Orthen	1079-1085	OBNB I, nr. 32
Teodericum de Herlár	-	Aken	1087	MGH-DD H-IV, nr. 394
Theoderico de Herlar	-	Aalburg	1108	OBHZ I, nr. 95
Theoderico de Harlere	<i>Liber</i>	Oostbroek	1133	OBSU I, nr. 316
Theodericus de Herlai	<i>liber homo</i>	Antwerpen	1140	Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix
Theodericus de Hirlar	<i>Nobilis</i>	Antwerpen	1167	Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 20
T(theoderico)de Herlarh	<i>dominus</i>	Postel	1173	OBNB I, nr. 69
Theoderici de Herlar	<i>honorabilis vir</i>	Berne	1196	OBNB I, nr. 85
Theodericus de Herlaer	-	Tilburg	1214	OBNB I, nr. 111
Theodoricus de Herlare	-	Damietta (Egypte)	1218	Lacomblet (ed.) 1846, nr. 72

Er zijn slechts tien noteringen te vinden (tab. 1), maar die leveren al wel enkele belangrijke gegevens op. Essentieel voor het plaatsen van de latere generaties in de sociale hiërarchie en het verklaren van het maatschappelijk vermogen dat de Herlaars bezaten, is dat zij in de 12de-eeuwse bronnen eerst genoemd

¹⁵¹ Van Ermen 1989, 748.

¹⁵² Aarts 1992, 32-33.

¹⁵³ Kappelhof 2015, 20.

¹⁵⁴ Van Asseldonk 2002, 56-57.

staan onder de *liberi* (vrijen) later als *nobiles* (edelen). De standsaanduiding ‘vrij’ verwijst naar een juridische status, het begrip ‘edele’ verwijst naar een maatschappelijke positie van vrije mannen of vrouwen op basis van afkomst, levenswijze en bezit. Dat was een predicaat dat de buitenwereld aan iemand gaf.¹⁵⁵ De grens daartussen was overigens betrekkelijk. Volgens Groten namen de eisen om tot de adel gerekend te worden in de 12de eeuw toe.¹⁵⁶

Alle vroege vermeldingen betreffen een *Dirk van Herlaar*.¹⁵⁷ Binnen de maatschappelijke geleding van de *nobiles* was het een gebruikelijke conventie om gedurende verschillende generaties een beperkt aantal voornamen te hanteren. Het traditioneel herhalen van een voornaam binnen een familie geldt als een teken van saamhorigheid en familiebewustzijn.¹⁵⁸ De voornaam Dirk itereerde van vader op (oudste?) zoon, het is een *leading name*.¹⁵⁹ De Herlaars hanteerden een algemeen voorkomende naam. Dat sluit aan op een aantal onderzoeken waaruit blijkt dat het aantal roepnamen in die tijd beperkt was.¹⁶⁰ Doordat de naam Dirk erg algemeen is, zijn er geen specifieke genealogische lijnen of verwantschappen met gelieerde geslachten te herleiden. De voornaam biedt evenmin zicht op opeenvolgende generaties. Het gegeven dat de vroege vermeldingen veelal die van een Herlaar als getuige betreffen, niet als oorkonder, beperken de mogelijkheden voor het reconstrueren van de filiatie eveneens. In de getuigenlijsten staan zelden gegevens over bloed- of aanverwantschap en/of *kinship roles* opgenomen. Verwantschap tussen de verschillende Herlaars lijkt evident, maar het indelen naar generaties is niet mogelijk. Hoewel de namen in de bronnen dezelfde zijn moet daarnaast rekening gehouden worden met het feit dat daarmee niet per definitie gezegd is dat die verwijzen naar één geslacht.¹⁶¹ In alle opzichten is daarom het noemen van een zoon van Dirk van Herlaar, genaamd Poppo, in een schenkingsoorkonde (1079-1085) uitzonderlijk.¹⁶² Hoewel de vroege bronnen weinig gegevens bieden voor het reconstrueren van de filiatie/generaties, geven ze door het optreden als getuige voor de oorkonder, samen met andere zorgvuldig geselecteerde personen, wel een indruk van het sociale netwerk waarin zij als *nobiles* opereerden. In een omstreeks 1173 door de norbertijnen van Postel opgemaakte notitie is een oorkonde opgenomen, letterlijk overgeschreven, waarin een Dirk van Herlaar afstand doet van rechten die hij aan de norbertijnen schenkt.¹⁶³ In die schenkingsoorkonde staan behoudens de namen van zes getuigen en drie van zijn *ministerialen* ook die van Dirks moeder, Udehilt, en de echtgenoot (*vir eius*) van zijn zuster ‘Florentius de VVorne’ vermeld.¹⁶⁴

¹⁵⁵ Groten 2014, 191, 207. ‘Adelsrang wurde durch Selbstzuschreibung beansprucht und durch Fremdzuschreibung anerkannt.’

¹⁵⁶ Groten 2014, 207.

¹⁵⁷ De naam Dirk is een afgeleide van ‘Theoderic’. Die naam staat in allerlei vormen en Latijnse vervoegingen genoteerd. In dit onderzoek wordt de naam Dirk gehanteerd. In een citaat is de oorspronkelijke schrijfwijze overgenomen.

¹⁵⁸ Zie § 2.2.

¹⁵⁹ Zie voor *leading names* bijvoorbeeld de studie van Somers over namen in Vlaanderen (Somers 2007, 47-94). De *leading names* komen bij de adel in gebruik vanaf het moment dat zij zich gaan vernoemen naar het bezit.

¹⁶⁰ Janse 2001, 239-244. Dat het aantal roepnamen in die tijd beperkt was blijkt onder andere uit het onderzoek van Hoppenbrouwers 1992 (Land van Heusden en Altena, 14de -15de eeuw) en dat van Somers 2007 (Vlaanderen, 12de eeuw).

¹⁶¹ Hoppenbrouwers 1992, 93, 135.

¹⁶² OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099).

¹⁶³ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

¹⁶⁴ Het begrip *vir eius*, letterlijk ‘haar man’, verwijst niet per definitie naar echtgenoot, het kan ook verwijzen naar een leenman. Gezien de status van Van Voorne is dat hier niet waarschijnlijk. Ook Bijsterveld die een uitvoerige studie van deze bron heeft gemaakt, noemt Floris van Voorne de echtgenoot van Dirks zuster (Bijsterveld 2007, 95 noot 40). Zie ook, Steurs 1993, 122.

3.2.1 Dirk van Herlaar (1079-1087)

De vroegste vermelding van de naam Van Herlaar dateert uit de ambtsperiode van bisschop Koenraad van Utrecht (1076-1099).¹⁶⁵ In een lijst van getuigen staan de namen van ‘Theodricus de Herlar’ en zijn zoon Poppo genoteerd. Zij waren getuigen toen gravin Adelheid een domein in Orthen aan de Utrechtse bisschop en de St. Maartenskerk in Utrecht schonk. In ruil daarvoor ontving zij twee *curtes* bij Tiel als leen. De lijst van getuigen betreft heren uit de omgeving van Orthen en Tiel waaronder, naast de Herlaars, Van Malsen, Van Meerheim, Van Empel, Van Druten, Van Batenburg, Van Oyen, Van Gemert en Van Boxtel. Janssen heeft met archeologische vondsten aangetoond dat het gedeelte van het betreffende domein, waar later ’s-Hertogenbosch zou verrijzen, pas in de 12de eeuw werd ontgonnen. Vermoedelijk was de ontginning de hertog van Brabant, die er eind 12de eeuw (1184/1195) een nieuwe stad, een *novum oppidum*, stichtte: ’s-Hertogenbosch.¹⁶⁶

De schenkingsoorkonde van Adelheid is voor historici onderwerp van discussie. Het meningsverschil betreft de persoon van de schenkster, Adelheid, en haar echtgenoot, Heinricus. Wie zijn zij? Doordat er geen exacte datum van uitgifte van de oorkonde is, wijzigt de datering van de oorkonde al naar gelang het gezichtspunt op die personen. Camps, die in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* de datering van de oorkonde algemeen houdt in het episcopaat van de oorkonder bisschop Koenraad, stelt dat Adelheid en Heinricus geen bekende personen zijn.¹⁶⁷ Hij krijgt voor die mening de steun van Kuijer.¹⁶⁸ Maar met die visie zijn Steurs en Aarts het allermint eens. Zij stellen dat Camps (veel) te strikt is in zijn diplomatische kritiek. Beiden zijn van mening dat de namen in de oorkonde verwijzen naar graaf Hendrik II, graaf van Leuven (1063-1079) en diens vrouw Adela (?? < 1086).¹⁶⁹ Met die aanname is de bron nauwkeuriger te dateren. Omdat in de oorkonde een voogd voor Adelheid optreedt en het sterfjaar van Hendrik van Leuven bekend is (1079), kan de datering van de akte geplaatst worden ná dat jaar. Het jaartal van overlijden van Adela is ook bekend, zij stierf waarschijnlijk in 1084 of 1085.¹⁷⁰ De datering van de oorkonde komt dan uit op de periode 1079-1085.¹⁷¹ Dat was precies de periode waarin edelen de naam van hun belangrijkste allodiale bezit als toenaam gingen gebruiken.¹⁷² Het is dus niet zo vreemd dat in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De meierij van ‘s-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* deze oorkonde de eerste is waarin de getuigen met hun achternaam genoemd staan. Wat dat betreft is er dan ook geen reden te twifelen aan de lijst van de getuigen, ook al doet Pijnacker-Hordijk dat wel, zij het niet overtuigend.¹⁷³

¹⁶⁵ OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099).

¹⁶⁶ Janssen 2007, 99-100. Janssen onderschrijft de mening van Van Asseldonk (Van Asseldonk 2002, 477) die op basis van cijzen concludeert dat het domein Orthen oorspronkelijk uit twee verschillende delen bestond. Het eerste deel betrof het door Adelheid in de periode 1079-1085 geschonken domein, het tweede was een gift van de aartsbisschop van Keulen in 1114-1120. (OBNB I, nr. 36 (1114 / 29-02-1120). De term *oppidum* verwijst naar een nederzetting onder bescherming van de landsheerlijke macht die als afzonderlijke rechtsgemeenschap werd beschouwd (Van Herwaarden (e.a.) 1996, 22).

¹⁶⁷ OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099); Camps 1995, 15.

¹⁶⁸ Kuijer 2000, 29.

¹⁶⁹ Aarts 1992, 19-21; Steurs 1993, 68. In de oorkonde wordt ook de vader van Adelheid genoemd, Everhard. Adela, de vrouw van Hendrik van Leuven was een dochter van graaf Everhard van Teisterbant.

¹⁷⁰ Verleyen 1981, 3-8.

¹⁷¹ Janssen 2007, 100 noot 29.

¹⁷² Zie § 2.3.

¹⁷³ Pijnacker-Hordijk 1902, 20 noot 7. Van de oorkonde is het origineel niet voorhanden. Door het noemen van de getuigen met hun toenames en het feit dat het een groot aantal (22) getuigen betreft, twijfelt Pijnacker-Hordijk aan de betrouwbaarheid van de getuigenlijst. Hij oppert dat de getuigen mogelijk later zijn toegevoegd. De fundering voor de opvatting van Pijnacker-Hordijk is echter mager. Hij komt tot zijn mening doordat hij de getuigenlijst van deze oorkonde met die van een andere oorkonde, welke gedateerd wordt vóór 1050, vergelijkt. In die oorkonde van vóór 1050, een *falsum*, is (ook) een lange lijst van getuigen met naam en toenaam opgenomen. Pijnacker-Hordijk acht het daarom ‘geenszins onwaarschijnlijk’ dat ook de lijst van getuigen van de

Camps, die diplomatisch zorgvuldig te werk gaat, heeft met de getuigenlijst geen moeite en gebruikt die zelfs om aan te tonen dat de schenking een domein in Orthen betreft.¹⁷⁴

Voogd voor de kerk van Echt

In een akte uit 1087 staat een ‘Teodericum de Herlar’ centraal.¹⁷⁵ De akte betreft een oordeel over een kwestie in Echt (nabij Sittard) en werd vervaardigd tijdens een koninklijke hofdag. Het hof kwam bijeen vóór 30 mei 1087, de dag waarop keizer Hendrik IV (1056-1106) zijn zoon Koenraad (1087-1101) in Aken tot koning kroonde.¹⁷⁶ Dirk van Herlaar was niet de oorkonder noch een getuige, hij vervulde een hoofdrol. Als voogd (*advocatus*) van de kerk te Echt beschuldigde hij onder ede Gerard van Wassenberg (1082-1129), de latere graaf van Gelre, van diefstal. Die had zich volgens Dirk van Herlaar onrechtmatig de inkomsten van de kerk toegeëigend. Die behoorden aan het kapittel van Sint-Servaas toe. Een jaar eerder had Gerard de kerk van Echt de inkomsten ook al ontnomen.¹⁷⁷ De keizer, beschermheer van de Sint-Servaaskerk, en zijn hof beschouwden Dirks aanklacht gegrond.¹⁷⁸ Hoewel Gerard van Wassenberg goederen en rechten in Echt bezat en hij meende zich daar op te kunnen beroepen, was het hof van oordeel dat hem de geclaimde inkomsten niet toekwamen. Het hof legde Gerard dan ook op het toegeëigende te restitueren. De Duitse keizer bekrachtigde het besluit en liet dat uitvaardigen.

Dit onderzoek gaat ervan uit dat het bij de hierboven genoemde ‘Teodericum de Herlar’ en de ‘Theodricus de Herlar’ die vermeld staat in de getuigenlijst van de oorkonde van Adelheid (1079-1085), om één en dezelfde persoon gaat. Die aanname is niet nieuw. De Geer oppert al in 1886 dat de naam ‘Teodericum de Herlar’ (1087) Dirk van Herlaar betreft.¹⁷⁹ Gysseling bevestigt dat,¹⁸⁰ Van Winter¹⁸¹, Kuys¹⁸² en Steurs¹⁸³ gaan daar ook van uit. Toch is er ook een andere opvatting. De Duitse historicus Oediger meent dat de naam Teodericum de Herlar (1087) niet verwijst naar Dirk van Herlaar maar naar Dirk van Are (1087-1126).¹⁸⁴ Oediger veronderstelt dat de correcte naam van de voogd voluit ‘Dirk van Herlen en Are’ luidde. Hij motiveert die gedachte door te verwijzen naar het feit dat de tekst van de akte, welke buiten de rijkskanselarij geschreven is, ‘onregelmatigheden’ vertoont. Die doen hem veronderstellen dat de tekst is overgeleverd door een ‘kopiist’ die in plaats van Herlen en Are abusievelijk ‘Herlar’ schreef. Een wat merkwaardige opvatting. Gladiss maakt daar in de bronnenuitgave geen gewag van. Die gebruikt de

schenking van Adelheid later is toegevoegd. Hiervóór is al gewezen op het feit dat het gebruik van de toenaam omstreeks 1080 ingang vond. Op basis daarvan kan de lijst dus niet zonder meer afgeschreven worden als een latere toevoeging.

¹⁷⁴ OBNB I, 51-52.

¹⁷⁵ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087).

¹⁷⁶ In de getuigenlijst staat Koenraad nog als hertog van Neder-Lotharingen vermeld, niet als koning.

¹⁷⁷ Peeters dateert de onenigheid over de rechten van Gerard van Wassenberg al veel eerder, namelijk in 1066 (Peeters 1867, 63-64). Dirk van Herlaar was, naar zijn idee, toen al voogd. Peeters verwijst voor het jaartal 1066 niet naar een bron. Het jaartal is echter onwaarschijnlijk. Jocundus beschrijft dat, Godschalk, proost van de Sint Servaaskerk, de klacht indiende (De la Haye (ed.) 2006, 230). Godschalk was proost van de kerk na mei 1086, maar vóór 1088. Hoewel er volgens de oorkonde sprake is van herhaald gedrag moet dat dan geplaatst worden tussen 1086 en 1087.

¹⁷⁸ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087).

¹⁷⁹ De Geer 1886, 9.

¹⁸⁰ Gysseling 1960, 481.

¹⁸¹ Van Winter 1962, tabel C-16.

¹⁸² Kuys 1980, 378. In een recensie over het werk van Bader (Bader 1979) herhaalt Kuys zijn opvatting dat ‘Herlar’ in de oorkonde van 1087 verwijst naar Dirk van Herlaar en niet naar de graaf van Are, zoals Bader meent (Kuys 1985, 267).

¹⁸³ Steurs 1993, 226.

¹⁸⁴ Oediger 1960, 37-49.

oorkonde juist om een andere akte als *falsum* te kwalificeren.¹⁸⁵ Oediger staat met zijn zienswijze echter niet alleen, hij krijgt steun van Deeters¹⁸⁶ en van Bader,¹⁸⁷ waardoor bijna sprake is van een ‘Duitse visie’. Al beseft Deeters terdege dat het door Oediger genoemde argument, het bij vergissing samenvoegen van de twee namen tot één toenaam, niet sterk is, ook hij meent desondanks dat er indirecte aanwijzingen zijn die de ‘Duitse visie’ schragen. Eén daarvan, niet de minste in zijn betoog, berust op de beschrijving van de genoemde hofdag in een narratieve bron, de mirakelen van Sint-Servaas, de *Miracula*, geschreven door de priester Jocundus.

In 1087 verzocht het kapittel van de Sint-Servaaskerk van Maastricht de Franse priester Jocundus het leven (*Vita*) en de wonderen (*Miracula*) van Sint-Servaas, die leefde in de vierde eeuw, op te schrijven.¹⁸⁸ Het is geen toeval dat Jocundus de gebeurtenis van de hofdag toevoegde aan de mirakelen van Sint-Servaas. Aan welke andere macht zou de goede uitslag van de hofdag toegewezen kunnen worden? Hoewel Jocundus een tijdgenoot was van Dirk van Herlaar, is het niet juist diens verhaal klakkeloos over te nemen. Het was immers de primaire taak van Jocundus zich als geestelijke te richten op het sacrale en niet op het nauwgezet rapporteren van een profane rechtsgang.¹⁸⁹ Hoewel Jocundus niets vermeldt over een voogd, laat staan een naam noemt, verwijst Deeters toch naar diens wonderverhaal om zijn standpunt te onderbouwen.¹⁹⁰ Hij meent dat volgens Jocundus niet één persoon (de voogd) de eed voor de bescherming van de kerk van Echt aflegde maar dat zeven *maiores provinciae*, de belangrijkste edelen van het rijksdeel, dat deden. Deeters gaat ervan uit dat graaf Dirk van Are één van die zeven was, waardoor het, aldus Deeters, logisch was hem tot voogd te benoemen.

De basis voor die voorstelling is echter zwak. Jocundus verhaalt slechts dat zeven *maiores provinciae* de teruggave van de inkomsten bevestigden. Zij vormden tijdens de hofdag het college dat een uitspraak moest doen over de vermeende aanspraken van Gerard van Wassenberg.¹⁹¹ Jocundus noemt de zeven hoge heren echter niet bij naam. Dat de graaf van Are tot dat gremium behoorde staat dan ook allerm minst vast. Boeren noch De la Haye, die beiden een uitvoerige studie hebben gemaakt van de geschriften van Jocundus, steunen de opvatting van Deeters. Zij gaan er vanuit dat Dirk van Herlaar voogd van Echt was.¹⁹² Boeren beticht Oediger ervan Dirk van Herlaar gissenderwijs te identificeren met Dirk van Are.¹⁹³ In de door de keizer uitgevaardigde oorkonde van 1087 staan de *maiores provinciae* in het geheel niet genoemd, evenmin wordt daarin naar hen verwezen. Opmerkelijk is dat Deeters beseft dat de onderbouwing op basis van het mirakel van Jocundus zwak is. Hij erkent zelfs dat Jocundus de chronologie van de gebeurtenissen niet conform de oorkonde beschrijft. Voor Deeters is niet zozeer de waarheidsgetrouwheid van het mirakel doorslaggevend. De echte reden voor zijn mening is dat het hem meer waarschijnlijk lijkt dat een graaf uit de regio van Echt en Aken voogd was dan ‘jemand aus einem recht entfernt liegenden kleinen Dorf’.¹⁹⁴

Tegen bovenstaande ‘Duitse visie’ zijn verschillende bezwaren aan te voeren. Op enkele daarvan is hierboven al gewezen. Zo is het veronderstellen van een schrijffout in een oorkonde, waarbij de notulist

¹⁸⁵ MGH-DD H-IV, 521. In de diplomatische beoordeling van de oorkonde is niets opgenomen over een mogelijke schrijffout van de naam. De ‘onregelmatigheden’ in de *kontekst* ziet Gladiss als bevestiging voor het feit dat de tekst niet binnen de rijkskanselarij is geschreven. De *recognitio* is wel van de rijkskanselarij.

¹⁸⁶ Deeters 1970, 40.

¹⁸⁷ Bader 1979, 45.

¹⁸⁸ De la Haye (ed.) 2006, 13. Zie voor de vertaalde tekst van het 78ste mirakel, De la Haye (ed.) 2006, 229-233.

¹⁸⁹ De la Haye (ed.) 2006, 24.

¹⁹⁰ Deeters 1970, 40.

¹⁹¹ De la Haye (ed.) 2006, 232.

¹⁹² Boeren 1972, m.n. 29, 82; De la Haye (ed.) 2006, m.n. 233 noot 505.

¹⁹³ Boeren 1965, 105.

¹⁹⁴ Deeters 1970, 40.

(kopiist) ‘Herlar’ schreef in plaats van Heerlen en Are, gratis te noemen. Ook het idee dat de twee namen Heerlen en Are bewust tot ‘Herlar’ zouden zijn samengevoegd is niet sterk, de graaf van Are staat nergens voordien of nadien genoteerd als ‘(Dirk) van Herlen en Are’. Dat de heer van Are goederen in Heerlen bezat is juist, maar dat is pas vanaf 1121 zeker.¹⁹⁵ Het staat dus niet vast dat Heerlen in 1087 al tot het bezit behoorde van de heer van Are. Het feit dat de graven van Are de naam ‘Herlar’ nadien niet hanteerden ontkracht ook de veronderstelling van het samenvoegen van dat bezit in de naam. Het zou slechts bij die ene (veronderstelde) vermelding blijven. Bovendien komt bij het geslacht van Are de voornaam Theodericus (Dirk) na 1087 slechts éénmaal voor, het was geen itererende naam. In tegenstelling tot de vermeende notulering voor de graaf van Are is de schrijfwijze van de naam ‘Herla(a)r’ bij het geslacht Herlaar consequent in gebruik gebleven, te beginnen met de notering bij de schenking van het domein in Orthen. Ook de voornaam Dirk blijft binnen het geslacht gehandhaafd, het is zelfs een *leading name* en wel tot aan de 15de eeuw toe. Er is tussen de geslachten Van Herlaar en Van Are in deze kwestie slechts één overeenkomst: de vermelding van voogd voor Echt is eenmalig. Dat is niet zo vreemd want het ambt van voogd was oorspronkelijk niet erfelijk. Van Winter veronderstelt desondanks dat verwanten van Dirk van Herlaar de functie van voogd van Echt behielden.¹⁹⁶ Zij wijst daarvoor naar het OBGZ. In akten uit 1202, 1203 en 1207 staat een ‘Theodericus advocatus de Hechte’ genoemd.¹⁹⁷ Er is echter geen valide reden aan te nemen dat het verwanten van Dirk van Herlaar betreft. De schrijfwijze van de naam sluit dat zelfs vrijwel uit, want de voornaam Dirk is direct gekoppeld aan de functie van voogd, een toenaam ontbreekt. Dat is niet in lijn met de ontwikkeling van naamgeven en het gegeven dat de Herlaars in de oorkonden van die tijd altijd met toenaam vermeld staan.

Deeters belangrijkste argument voor het afwijzen van Dirk van Herlaar is, zie hierboven, het gegeven dat Echt op (te) grote afstand van de heerlijkheid Herlaar ligt. De afstand is feitelijk correct maar veel minder relevant dan Deeters doet voorkomen. Het was voor een voogd niet gebruikelijk in de regio te wonen, de voogd was een belangenbehartiger en geen dagelijkse bestuurder. Bovendien, al woonde Dirk van Herlaar (vermoedelijk) niet in de contreien van Echt, hij had in de regio waarschijnlijk wel bezit.¹⁹⁸ Daarbij is Deeters minachting over de sociale positie van ‘iemand uit een klein dorp’ totaal misplaatst.

In de aangehaalde vroege berichten ontbreken aanwijzingen voor de afkomst van Dirk van Herlaar (1079-1085/1087), hij was er simpelweg. Desondanks meent Verdonk in één van zijn genealogische publicaties aan te tonen dat Dirk een bloedverwant was van de graven van Holland en de graven van Loon.¹⁹⁹ Hij stelt dat Dirk een zoon van Emmo (graaf) van Loon (10?? < 1078) en een kleinzoon van Dirk II graaf van Holland (970-988) was. Verdonk noemt Herlaar een *missing link* die de twee dynasten verbindt.²⁰⁰ Een dergelijke verwantschap zou, aldus Verdonk, een verklaring geven voor Dirks aanzien en bezit. Die verklaring is helemaal niet nodig. Bovenal klopt de onderbouwing van Verdonks betoog niet. Zijn uiteenzetting gaat op verschillende punten mank waarvan het te ver gaat die hier *en detail* te bespreken. De essentie is dat het

¹⁹⁵ Bader 1979, 45.

¹⁹⁶ Van Winter 1962, tabel C-16.

¹⁹⁷ OBGZ, nr. 400 (1202); nr. 401 (1203); nr. 421 (1207).

¹⁹⁸ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). In deze bron staat een vermelding van erfgoederen in Baesweiler en Gerdingen, 20-30 km van Echt.

¹⁹⁹ Verdonk 1997. Verdonk heeft verschillende genealogische publicaties op zijn naam staan. Hij was volgens Jahn & Van Winter in het genealogisch onderzoek naar de vroege graven van Gelre niet onverdienstelijk (Jahn & Van Winter 2003, 33).

²⁰⁰ Verdonk 1997, 7, Verdonk 2000, 133-143. Een *missing link*, is Dirk van Herlaar niet, in de literatuur wordt nergens een band tussen Van Loon en de graven van Holland verondersteld. Noch Baerten (Baerten 1969) noch De Boer & Cordfunke maken gewag van het door Verdonk veronderstelde huwelijk van een dochter van Dirk II van Holland met (Emmo) van Loon (De Boer & Cordfunke 2010, 21-25).

belangrijkste argument dat van verwantschap getuigt ontbreekt. De (veronderstelde) verwantschap is in de bronnen onherkenbaar, ook in die van latere datum is er niets dat daar op duidt. De naam Herlaar komt in de 11de en 12de-eeuwse bronnen samen met die van de graven van Holland of de graven van Loon of hun netwerken niet voor. Dat is bij deze geslachten en in die veronderstelde positie hoogst ongebruikelijk. Dat maakt de mening van Verdonk onwaarschijnlijk.

3.2.2 Dirk van Herlaar (1108 / 1133 / 1140 / 1167/ <1173 / 1196 / 1214 / 1218)

Een eerste indruk van de status en de sociale omgeving van de Herlaars in de 12de eeuw

Vanaf het laatste kwart van de 11de eeuw, de schenking van het domein Orthen, tot in de eerste helft van de 12de eeuw blijken de Herlaars vooral te getuigen in zaken waar de bisschop van Utrecht bij betrokken was. Een band met de bisschop is niet uit te sluiten, zo had Ansfried vóór hij bisschop van Utrecht werd (1010-1026) bezit in de omgeving van Herlaar.²⁰¹ Maar hoe dan ook was die band, zoals hierna volgt, geen onvrij dienstverband. In 1108 wist de abt van de abdij van Sint-Truiden een slepend conflict met de bisschoppen van Utrecht, Koenraad (1076-1099) en Burchard (1100-1112) te beslechten. De onenigheid tussen de abdij en de bisschoppen betrof het bezit van de kerk van Aalburg (nabij Heusden). Die kerk behoorde aan de abdij toe maar de Utrechtse bisschoppen dachten daar anders over. Ondanks dat paus Paschalis II (1099-1118) in 1107 het bezit voor Sint-Truiden had bekrachtigd,²⁰² bevestigde bisschop Burchard pas in 1108 dat hij afstand deed van zijn aanspraken.²⁰³ Om dat te zekeren deed de abt een beroep op de voogd van de abdij, Floris II graaf van Holland (1101-1121). Het was voor de abt een hele toer hem aan zijn zijde te krijgen. Volgens de *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, was de abt gedwongen ‘de steenrijke en zwaarlijvige graaf met zilveren touwen uit Holland naar Utrecht sleuren, en de stijve nek van de bisschop moest ik [abt] met een hamer uit hetzelfde metaal bewerken om hem naar mij te doen overbuigen.’²⁰⁴

Als getuigen bij de afspraken in Aalburg waren naast enkele vermoedelijk lokale aristocraten, zoals Gijsbert van Well, Gerard van Veen en Reinard van Veen, onder andere ook Gerard van Wassenberg, de eerste graaf van Gelre (1096), Hugo van Voorne, heer van Oostvoorne, Herbert van Boxtel (dezelfde als vermeld bij de schenking van het domein Orthen?) en Dirk van Herlaar aanwezig.²⁰⁵ Het wijst er met de beschreven overdracht van gravin Adelheid (1079-1085) op dat het aantal personen met voldoende aanzien binnen de regio beperkt was. Herlaar behoorde met Van Wassenberg, Van Voorne en Van Boxtel tot die kleine groep van aanzienlijken.

Vijfentwintig jaar later (1133) was opnieuw een Herlaar getuige bij een transactie van de Utrechtse bisschop.²⁰⁶ Bisschop Andreas van Kuyc (1128-1139) verkocht een veertigtal hoeven in Westerwoud (Woudenberg) aan het in 1122 gestichte convent van Sint-Laurens te Oostbroek (De Bilt). In de schenkingsakte staat voor het eerst de status van Herlaar vermeld, hij behoort tot de *liberi*. Dirk van Herlaar was een vrij man en geen dienstman, *ministeriaal*, van de Utrechtse bisschop. Dat hij, of zijn opvolger,

²⁰¹ Ansfried schonk zijn bezit in 1006 aan het door hem gestichte klooster op de Hohorst (OBHZ I, nr. 70, 18-11-1006). In 1028 bevestigde keizer Koenraad II het door Ansfried geschonken tolrecht in Vught aan de abdij van Hohorst (OBHZ I, nr. 76, 3-2-1028). Dat recht, aangevuld met het recht van munt en het woud of jachtgebied in Ruimel (tussen Herlaar en Boxtel), werd in 1050 door bisschop Bernold (1027-1054) nogmaals bevestigd (OBHZ I, nr. 81, 26-6-1050). Zie ook, Broer 2000, 250-259; Aarts 1992, 15-19. Broer bespreekt ook de echtheid van deze oorkonden (Broer 2000, 239 e.v.).

²⁰² OBNB I, nr. 33 (24-05-1107).

²⁰³ OBHZ I, nr. 95 (26-06-1108). In verschillende bronnenuitgaven wordt deze oorkonde gezien als een verdachte bron (Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 99; OBSU I, nr. 279), Koch ziet daar geen reden toe (OBHZ I, 198).

²⁰⁴ Lavigne 1986, 106-107.

²⁰⁵ OBHZ I, nr. 95 (26-06-1108).

²⁰⁶ OBSU I, nr. 345 (vóór 21-05-1133). De bron is verdacht.

evenmin een *ministeriaal* was van de andere bisschop met macht in dit gebied, die van Luik, blijkt uit een oorkonde uit 1140. Op 25 februari 1140 was ‘Theodericus de Herlai’, een van de *liberi homines*, getuige bij een goederenoverdracht van de Luikse bisschop Alberon II van Namen (1135-1145).²⁰⁷ De bisschop van Luik liet oorkonden dat Manasses van Hierges zijn allodiaal bezit gelegen in het markgraafschap van Antwerpen aan de abdij van Brogne (nabij Charleroi) verkocht had.

Dat de Herlaars in de 12de eeuw tot de vermogenden, de aanzienlijksten, de edelen, behoorden blijkt nog het meest uit een bron uit 1167. Dirk van Herlaar was getuige toen Godfried III, hertog van Leuven (1142-1190), een goederentransactie voor de abdij Sint-Michiël bij Antwerpen bevestigde.²⁰⁸ De Sint-Michielsabdij was van de norbertijnen (premonstratenzers), een kloosterorde waarmee de Herlaars lange tijd nauwe banden onderhielden. In de overdracht staat hij genoteerd onder de *nobiles*, zoals ook Herman van Kuyc en Willem van Stapelen.

In het adelsnetwerk in het Maas-Demer-Scheldegebied

Met uitzondering van de verwijzing naar een zoon Poppo in de 11de eeuw zijn er tot aan 1173 geen concrete gegevens over (bloed)verwantschap. Dat verandert met een laat 12de-eeuwse notitie (1173-1179) van de norbertijner priorij te Postel. In een tweetal nagenoeg gelijkwaardige teksten staat het door giften verkregen bezit van de in 1138 gestichte priorij genoteerd.²⁰⁹ Vermoedelijk zijn de teksten geschreven om dat bezit veilig te stellen. Over de datering van de notities bestaat onder historici een verschil van mening. Camps meent dat de twee verschillende tekstredacties van na 1173 dateren. Hij houdt als *terminus ante quem* voor het vervaardigen van de teksten op basis van het handschrift zelfs een datering van eind 13de eeuw voor mogelijk.²¹⁰ Daarentegen dateren Bijsterveld en Steurs de beide notities concreet in de periode 1173-1179.²¹¹ In één notitie is de volledige tekst van een in 1173 gedateerd charter geïnserieerd. Het betreft een overeenkomst tussen de priorij en Dirk van Herlaar *dominus*. Het is de eerste vermelding van een Herlaar als *dominus* ‘heer van’, dus in het bezit van gerechtsheerlijkheid.

In het charter staat dat Dirk, zijn zuster en hun erfgenamen afstand doen van hun (erfelijke) rechten en aanspraken op een eerdere schenking aan Postel, de voogdij en eigendom van een allodium in Elmeth (bij Bladel). Zij hadden die schenking, te dateren tussen 1151 en 1155, blijkbaar aangevochten.²¹² De naam van Dirks zuster staat in de tekst niet genoemd, wel die van haar echtgenoot Floris van Voorne.²¹³ Diens naam doet vermoeden dat hij een nazaat was van Hugo van Voorne. Die was, zoals hiervoor beschreven staat, met Dirks (voor)vader getuige bij de overdracht van de kerk in Aalburg (1108). In de literatuur is de (mogelijke) naam van Dirks zuster wel te vinden. Coldewey verwijst naar een Aleydis van Herlaar als echtgenote van Floris van Voorne (1156-1174).²¹⁴ Uit dat huwelijk werd een zoon geboren (Dirk), die, volgens Coldewey, huwde met Alveradis van Kuyc, dochter van Hendrik II van Kuyc. Aangezien Coldewey niet verwijst naar

²⁰⁷ Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix (25-02-1140).

²⁰⁸ Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 20 (1167).

²⁰⁹ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

²¹⁰ OBNB I, 108.

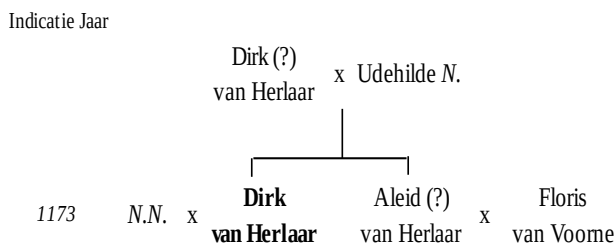
²¹¹ Steurs 1993, 115-135; Bijsterveld 1997, 7-9; Bijsterveld 1999, 315-318; Bijsterveld 2007, m.n. 88-93. Steurs betitelt het strikt diplomatisch onderzoek van Camps als overdreven. Hij krijgt steun van Bijsterveld die veel dieper ingaat op de verschillende redacties dan Camps en Steurs. Bijsterveld omschrijft de methodiek van Camps als een: ‘diplomatische fixatie op zegeloorkonden’ (Bijsterveld 1997, 13).

²¹² Bijsterveld 1997, 9.

²¹³ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). ‘soror prefati T(theoderici) et vir eius Florentius de VVorne in iudicium et consilium dividende hereditatis convenerunt.’

²¹⁴ Coldewey 1981, 228. Zie ook, Stroobant, die zonder bronvermelding naar een Aleid verwijst (Stroobant 1920, 47).

een bron is het onduidelijk waarop hij de naam van Dirks zuster baseert.²¹⁵ Behalve een verwijzing naar zijn zuster en haar echtgenoot bevat de ingevoegde chartertekst ook de naam van Dirks moeder, Udehilt.²¹⁶ Ook die naam is in de literatuur te traceren. Schwennicke noemt in het genealogische overzicht van de heren van Voorne de naam van een Udelhilde van Altena als weduwe van een Herlaar.²¹⁷ Hij veronderstelt verwantschap tussen de Herlaars en de Altena's, en is daarin niet de enige.²¹⁸

Afb. 3: Gen. schema verwantschap Dirk van Herlaar (±1173)

(Het indicatie jaar in de genealogische afbeeldingen verwijst naar de jaren waarin de vet gedrukte namen genoteerd staan)

Dat verwantschap met Van Altena waarschijnlijk is, maakt Bijsterveld aannemelijk.²¹⁹ Hij oppert de gedachte dat de schenkingen van 1173-1179, waaronder die van Dirk van Herlaar, aanvankelijk één bezit vormden. Het oorspronkelijke domein was waarschijnlijk door erfenissen verdeeld. Doordat de erfgenamen afstand deden van hun aanspraken verwierven de norbertijnen het oorspronkelijke geheel. Als donateurs worden Fastraad van Uitwijk, Arnold de Brabander, Bertha van Blaarthem, Didradis van Rixtel, en Dirk van Herlaar genoemd. Indien de these van Bijsterveld juist is, waren de schenkers verwanten.²²⁰ In de tekst van het ingevoegde charter van de schenking van Dirk van Herlaar staan Hendrik van Breda, Dirk van Altena, Gerard van Boxtel met zijn broer Willem, Arnold van Heusden en Herbert van Heeze als getuigen opgenomen.

De namen van de donateurs en getuigen zijn die van edellieden die in oorkonden uit de 12de en 13de eeuw opvallend vaak samen vermeld staan. Zo was Dirk van Herlaar in 1196 getuige bij een schenking van Albert van Dinther toen die zijn intrede deed in het norbertijnenklooster in Berne.²²¹ Albert schonk zijn bezit aan de abdij. De donatie betrof zijn landerijen in de buurt van Bernheze, de helft van het moerasgebied genaamd Loosbroek en de wateren, weiden en bossen van Heeswijk. Hij hield die goederen als achterleen, via Hendrik (II) van Kuyc (1157-1204), van de hertog van Brabant. Om het verlies voor Hendrik van Kuyc

²¹⁵ Kort heeft bij het inventariseren van het archief van de heren van Voorne geen bronnen gevonden voor de partner en kinderen van Floris van Voorne (Kort 1972, 9). Hoewel de naam van de echtgenote van Floris van Voorne niet bekend is, is het, zie hierboven, zeker een zus van Dirk, heer van Herlaar in 1173.

²¹⁶ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). 'vero matris domini Theoderici, que vocabatur Udehilt'.

²¹⁷ Schwennicke 1998, tabel 55, 'Die Herren von Voorne, Burggrafen von Seeland'. Volgens Schwennicke trouwde Udelhilde van Altena na het overlijden van haar eerste echtgenoot, een Herlaar, met Floris van Voorne. Dat is in tegenspraak met de tekst van Postel, en daardoor als onjuist te bestempelen.

²¹⁸ Zie bijvoorbeeld Boeren 1965, 105-106. Voor Boeren verwijzen de namen Dirk van Herlaar, Dirk van Altena én Dirk kastelein van Brustem naar dezelfde persoon. Hij refereert niet naar bronnen die zijn veronderstelling ondersteunen. Bijsterveld weet te onderbouwen dat Dirk van Altena een (half)broer was van Alard graaf van Megen (Bijsterveld 1997, 10; Bijsterveld 2007, 86).

²¹⁹ Bijsterveld 1997, 14; Bijsterveld 2007, 105.

²²⁰ Braams uit het vermoeden dat de Altena's van het geslacht Van Uitwijk afstammen (Braams 1995, 52-53). Fastraad van Uitwijk schonk aan de Sint-Laurensabdij in Oostbroek bij zijn intrede in dat klooster verschillende rechten en goederen (1140-1145). Dirk van Herlaar, mogelijk gehuwd met een dochter van de Altena's was in 1133 getuige bij een schenking aan dat klooster (OBSU I, nr. 316).

²²¹ OBNB I, nr. 85 (13-05 / 4-06-1196).

te compenseren gaf Albert hem zijn *allodium* onder Meel. Bij het vastleggen van de gift waren naast Herlaar ook Hubert van Heeswijk en Willem, graaf van Megen aanwezig. Willem van Megen was een kleinzoon van Bertha van Blaarthem, een van de hierboven genoemde schenkers van Postel. Toen in 1214 Willem van Megen en zijn zoon hun *allodium* in (Aarle-)Rixtel overdroegen aan de tempeliers was Dirk van Herlaar een van de getuigen.²²² Een wat later voorbeeld van de veronderstelde verwevenheid betreft een goederenoverdracht in 1247.²²³ Dirk van Herlaar was getuige bij een goederenoverdracht van de kastelein/burggraaf van Brussel, Leonius (van der Aa), aan Willem van Horne, heer van Altena. Leonius was getrouwd met Sophia van Altena.²²⁴ Naast Herlaar waren Sophia's verwanten Jan van Heusden, Gerard van Horne, Arnold van Stein en Hendrik (III) van Kuyc, getuigen. Bijsterveld kenmerkt de in de schenkingen aan Postel genoemde edelen, Herlaar en diens vermoedelijke verwanten, als een '*tableau de la troupe*' van de regionale aristocratie in het noorden van het Maas-Demer-Schelde gebied.²²⁵ Het familiale en sociale netwerk van die edelen verbond hen tot in alle uithoeken van die regio.

Het optreden van Dirk van Herlaar was niet beperkt tot de eigen regio. In juni 1218 droeg Adolf graaf van Berg zijn *curtis* in Dieren aan de Duitse Orde over, waarbij Dirk van Herlaar als getuige optrad.²²⁶ De andere heren die als getuigen genoteerd staan zijn afkomstig uit de regio van het graafschap Berg, daar had zover bekend Herlaar niets mee. De rechtshandeling is verder niet buitengewoon maar de locatie van de overdracht wel, het betreft namelijk Damietta gelegen in de Nijldelta. Ten tijde van het opstellen van de overdracht belegerde een expeditieleger van kruisvaarders de Egyptische stad. Het gevecht om Damietta begon op 27 mei 1218. De pausen Innocentius III (1198-1216) en Honorius III (1216-1227) hadden voor de Vijfde Kruistocht (1217-1221) nadrukkelijk een beroep gedaan op de edelen.²²⁷ Bij rekrutering voor deze Kruistocht speelde verwantschapsbanden een belangrijke rol.²²⁸ De Westerse strijders, onder wie Dirk van Herlaar, kwamen vooral uit het Rijnland en Friesland. Adolf, graaf van Berg, voerde een contingent van Rijnlandse kruisvaarders aan.²²⁹ Het mag gerust bijzonder genoemd worden dat Herlaar behoorde tot de (weinige) Nederlandse edelen die daadwerkelijk aan de kruistocht deelnamen.²³⁰

Het maatschappelijk vermogen van de Herlaars (1079-1218)

Al is het aantal vermeldingen tot 1218 schaars, samenvattend is te stellen dat de vroege bronnen een beeld geven van een hoge sociale positie van de Herlaars. De eerste vermelding van de naam Herlaar dateert uit het derde kwart van de 11de eeuw en toont dat de naamdrager in de sociaal maatschappelijke top van de landsheren verkeerde, hij oefende een hoge functie uit, die van voogd, en verscheen aan het koninklijke hof. Daaruit volgt dat vermoedelijk ook zijn (voor)ouders tot de beperkte groep van de aanzienlijken behoorden en over een vermogen konden beschikken. Zijn (veronderstelde) nazaten behouden die positie en dat vermogen. Dat zij door de tijdgenoten ook als aanzienlijken werden gezien, blijkt uit het feit dat hun namen in de 12de eeuw onder de *liberi*, *liberi homines* of *nobiles* staan vermeld. Het bezit, dat verder niet concreet

²²² OBNB I, nr. 111 (1214).

²²³ Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 443 (??-??-1247).

²²⁴ Korteweg 1948, nr. 15. Het was haar tweede huwelijk, voordien was zij getrouwd met Arnold (III) van Grimbergen (Croenen 2003, 24). Dirk (II) van Altena was haar broer.

²²⁵ Bijsterveld 2007, 104.

²²⁶ OBGZ, nr. 451 (15-06-1218). Adolf van Berg overleed in augustus 1218 (Powell 1986, 117).

²²⁷ Powell 1986, 67.

²²⁸ Powel 1986, 78-84.

²²⁹ Powel 1986, 116. De vloot met kruisvaarders vertrok uit Vlaardingen op 29 mei 1217 (Powell 1986, 123).

²³⁰ Zie over de deelname van de Nederlandse Kruisvaarders aan de strijd in Damiate, Van Moolenbroek 2016. Opmerkelijk genoeg refereert Van Moolenbroek wel naar de oorkonde waarin Adolf van Berg zijn goederen schenkt, maar verwijst hij niet naar Dirk van Herlaar (Van Moolenbroek 2016, 14).

te beschrijven is, omvatte naast een heerlijkheid (vanaf 1173 zeker), ook voogdijrechten (Echt en Elmeth), ten minste één allodium (Bladel) en verspreid bezit (Gerdingen en Baesweiler).

Hoewel er ook van het sociaal-cultureel vermogen geen concrete gegevens beschikbaar zijn volgt uit de vermeldingen dat zij nauwe banden onderhielden met telgen van de geslachten van Van Voorne, Van Kuyc, Van Boxtel, Van Stapelen, Van Heusden, Van Altena en Van Megen. Met hen, en soms ook voor hen, zijn zij getuigen bij overdrachten van bezit of rechten van landsheren en andere vooraanstaande edelen. In de 13de eeuw zijn er aantoonbare banden van verwantschap met de aanzienlijke geslachten Van Altena en Van Voorne.

3.3 *Herlaar en Ameide (1227-1305)*

Hoewel in de literatuur andere namen de ronde doen,²³¹ dateert de eerstvolgende betrouwbare vermelding van de naam Herlaar uit 1227. Dan is een Petronella vrouwe van Herlaar.²³² Het algemene beeld van de middeleeuwen is dat de samenleving na 1100 ‘door en door patriarchaal’ was.²³³ De positie van de vrouw was, naar het zich laat aanzien, in werkelijkheid veel complexer dan die vereenvoudigde beeldvorming suggereert.²³⁴ Een gedegen onderzoek naar de positie, macht en de rol van de adellijke vrouw in de middeleeuwen toegespitst op de ontwikkelingen in Nederlanden ontbreekt vooralsnog.²³⁵ In de keuze van haar echtgenoot was de middeleeuwse vrouw volgens Bot een willoos werktuig in handen van familieleden, ‘une femme-objet’, een pion.²³⁶ Het adellijk huwelijk werd gearrangeerd. De keuze van de partner behoorde immers tot de strategieën voor het behouden en verwerven van het vermogen. De (getrouwde) vrouw stond voor vele zaken onder voogdij van een man, meestal haar echtgenoot. Desondanks was haar (indirecte) invloed groot. In de eerste plaats was in vele zaken haar schriftelijke toestemming nodig. Een sterke vrouw in het middelpunt kon volgens Bot daardoor zelfs de welstand van een familie bepalen.²³⁷ Bovendien beschikte zij, en zij alleen, over haar bezit buiten de ingebrachte gemeenschap van goederen in het huwelijk. Dat de rol van de vrouw niet onderschat moet worden, volgt ook uit het gegeven dat zij garant kon staan voor de status van haar nazaten. Indien een adellijke vrouw met een man van lagere status trouwde, kregen de kinderen de naam van de moeder, niet die van de vader. De sociale positie van de moeder bepaalde dan die van haar kinderen.²³⁸

²³¹ Stroobant verwijst naar Jeanne van Herlaar en Otto van Herlaar (Stroobant 1921,41). Jeanne, volgens Stroobant de erfdochter van een Otto van Herlaar, zou in 1204 getrouwd zijn met Hendrik van Schoten (van Breda), zoon van Arnold. Hendrik zou heer van Rijckevorsel en Herlaar, bij 's-Hertogenbosch, zijn geweest. Stroobant verwijst niet naar bronnen. De door hem genoemde namen zijn niet in oorkondenboeken of andere bronnen te vinden. In de door Boeren beschreven genealogische reconstructie van het geslacht Van Schoten komen de namen van Jeanne en Otto van Herlaar niet voor (Boeren, 1962; Boeren, 1965).

²³² OBNB I, nr. 141 (1227).

²³³ Dumolyn 2003, 1; Crouch 2005, 304. Zie ook § 2.2.

²³⁴ Bot 1990; Demyttenaere 1990; Crouch 2005, 322. Zie voor een stand van zaken over de rol van de vrouw in de periode vóór 1500 ook, Dumolyn 2003, 1-28; De Hemptinne 1998, 3-16.

²³⁵ De studie van Koch geeft wel een goed beeld van adellijke dochters m.b.t. het huwelijk, kloosterintrede en familiefortuin (Koch 1994, m.n. 165-206).

²³⁶ Bot 1990, 118.

²³⁷ Bot 1990, 16. Zie ook, Coulson 2003, 297-382.

²³⁸ Van Winter 1982, 135.

3.3.1 *Petronella van Herlaar (1227-1235)*

Uit de aanhef van haar oorkonden valt op te maken dat Petronella een erfdochter was.²³⁹ Herlaar was haar toenaam, niet die van haar echtgenoot. Zij onderbreekt de patrilineaire lijn van het geslacht. De naam Herlaar en het bezit, dus ook het beeld van het geslacht, blijft voor haar nazaten wel behouden. In de literatuur wordt doorgaans niet snel gedacht aan een erfdochter die het maatschappelijk vermogen doorgeeft. Toch wijst Hoppenbrouwers er in zijn dissertatie al op dat ook langs de vrouwelijke lijn naamgeving gekoppeld kon zijn aan de overdracht van erfgoed.²⁴⁰ De Paermentier bevestigt dat en stelt dat de overdracht van legitiem gezag niet primair bepaald werd door *gender* maar door persoonlijke status en sociale positie.²⁴¹ Zo was het gebruikelijk dat bij vererving zonder testamentaire bepalingen ook adellijke vrouwen het patrimonium, het eigen/allodiale goed, konden erven. Voor leengoederen lag dat anders.

In 1227 schonk Petronella vrouwe van Herlaar vrijheid van tol aan de priorij in Postel en zijn onderhorigen. Dit tolrecht staat in geen enkele vroegere noch latere bron opgenomen.²⁴² Uit de aanhef van de oorkonde, de *intitulatie*, blijkt dat Petronella zich terdege bewust was van haar positie. ‘Ego Petronella Dei permissione et iusta predecessorum meorum successione dicta domina de Herlar’. De oorkonde bevat geen namen van getuigen en er staan geen verwanten vermeld voor goedkeuring van de gift, zij handelde geheel autonoom. Petronella stond het tolrecht niet af maar zonderde een specifieke groep van die plicht uit. Met de schenking vervreemde zij dus geen erfelijk eigendom, waarvoor de instemming van bloedverwanten vereist was. Ze gaf het klooster vrijstelling van een allodiaal recht dat haar en haar familie toebehoorde. In het volle besef dat zij haar positie dankte aan haar *lineage*, verwijst zij in de aanhef naar haar voorgangers.

De vrijstelling van de tol geeft aan dat het gebied onder haar gezag aan een handelsweg lag. Het ligt voor de hand daarbij aan de rivier de Dommel en De Essche Stroom te denken. Die vloeiden stroomopwaarts net vóór Oud-Herlaar samen en stroomden langs de heerlijkheid Herlaar.²⁴³ Die riviertjes waren met de stroom van de Aa van belang voor het handelsverkeer van en naar de (nieuwe) stad 's-Hertogenbosch, een stad in opkomst en groei. Uit archeologisch materiaal blijkt dat Den Bosch in de 13de eeuw een nederzetting met grote bedrijvigheid was en een economisch centrum vormde.²⁴⁴ Op basis van archeologisch onderzoek kan overtuigend aangevoerd worden dat er tussen Postel en 's-Hertogenbosch handelsverkeer plaatsvond. De norbertijnen van Postel exploiteerden aan de rand van 's-Hertogenbosch een uithof.²⁴⁵ Vanuit de priorij in Postel was de stad via de riviertjes de Reusel en de Dommel per boot te bereiken. De gift van Petronella ruimde voor de norbertijnen een handelsbarrière op.

In 1235 doneerde Petronella ook de cijns van de kerk van Reusel (bij Postel) aan de norbertijnen in Postel.²⁴⁶ Wederom benadrukt Petronella in de *intitulatie* van die akte haar positie als heerseres. ‘Ego Petronilla nobilis matrona, domina de Herlart’. Afgezien van haar status als *nobilis* en *domina* blijkt uit de

²³⁹ Kuys ziet haar wel als opvolger van de vroegere heren van Herlaar, maar noemt haar niet als erfdochter (Kuys 1980, 379).

²⁴⁰ Hoppenbrouwers 1992, 137-138. Ook Croenen wijst op het belang van de cognatische afstamming voor vererving van het bezit (Croenen 2003, 48).

²⁴¹ De Paermentier 2011, 91.

²⁴² OBNB I, nr. 141 (1227). Huijbers oppert de mogelijkheid dat de tol de helft van een schenking van Ansfried betreft. De andere helft was aan de Hohorst geschonken (Huijbers 2010, 211). Dat valt te betwijfelen gezien het feit dat die schenking van Ansfried te koppelen is aan Vught (Broer 2000, 250 e.v.). Er zijn geen bronnen die verwijzen naar Herlaarse bezittingen in Vught.

²⁴³ Op de topografische militaire kaart uit 1868, nr.608. staat bij ‘De Herlaarse brug’ bij Halder een locatie genaamd ‘De Tol’ genoteerd. Dicht bij die locatie komen de Essche Stroom en De Dommel samen.

²⁴⁴ Janssen 2011, 17 e.v.; Janssen 2007, 109 e.v.; Janssen 1995, 27-46.

²⁴⁵ Janssen 1995, 27-46; Janssen 2007, 117-118; Janssen & Zoetbrood 1983, 76-77.

²⁴⁶ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236).

aanhef nu ook de echtelijke staat van Petronella. Zij noemt zich *matrona* wat aangeeft dat ze getrouwd is, of is geweest. In tegenstelling tot haar voorgaande schenking staat zij nu wel een deel van haar vermogen af. Een belangrijk verschil met de gift van 1227 is dat voor deze donatie daarom toestemming van haar verwanten nodig was. Die kreeg ze van haar kinderen, Dirk en Godfried.²⁴⁷ Dirk, haar oudste zoon, verwierf later Ameide; haar jongere zoon Godfried verkreeg Herenthout, hij en zijn nazaten vallen buiten dit onderzoek.²⁴⁸

Petronella noemt zich ‘domina’, vrouwe, van Herlaar. Waarschijnlijk, in tegenstelling tot wat Klaversma en Vogels menen,²⁴⁹ was Herlaar haar eigen bezit, niet dat van haar (overleden) echtgenoot. Haar positie was die van *domina* (heerseres), zij handelde dus niet als echtgenote (lat: *uxor* of *coniunx*) van een heer van Herlaar.²⁵⁰ In beide akten (1227/1235) is Petronella oorkonder en uit beide teksten blijkt dat zij niet onder toezicht van haar man of voogd stond, wat in dit soort aangelegenheden gebruikelijk was.²⁵¹ Ook de verwijzing naar haar voorouders, haar *lineage*, in de aanhef is in dit opzicht belangrijk. Zij dankte haar bezit aan haar voorouders, niet aan haar echtgenoot. In de oorkonde van 1227 verwijst zij niet naar haar man of haar echtelijke staat, zij handelt zelfstandig. Uit het gegeven dat in de oorkonde van 1235 de naam van de echtgenoot eveneens ontbreekt en haar beide zoons medezegelaars zijn, volgt dat haar man voordien is overleden. Het feit dat zij de titel *domina* voerde en haar beide zonen in 1235 zegelen, volwassen zijn, en de overdracht bevestigen, geeft aan dat Petronella niet optrad als regentes. De echtgenote kon die taak krijgen om de periode tussen het overlijden van haar echtgenoot en diens opvolger (de oudste zoon) te overbruggen.

Wat echter niet voor de gedachte van Petronella als een erfdochter pleit, is het gegeven dat haar kinderen na 1235 de achternaam Herlaar voerden. Gewoonlijk kregen de kinderen de achternaam van de vader mee. Afwijken van die ongeschreven regel kwam alleen voor bij een sociaal ongelijk huwelijk, wanneer de status van de vrouw hoger was dan die van haar echtgenoot. In het eerste kwart van de 13de eeuw was een dergelijk huwelijk binnen de adel vooralsnog vrijwel ondenkbaar, dat veranderde later pas enigszins, en is daarom niet waarschijnlijk. Het valt echter niet uit te sluiten. Wel kan opgemaakt worden dat haar echtgenoot overleden is toen de kinderen nog jong waren. Van wat haar echtgenoot aan vermogen achter liet kon Petronella alleen aanspraak maken op een deel van wat hij bij het huwelijk als eigen bezit had ingebracht, tenzij er bij testament zaken anders geregeld waren. Van dat erfdeel is niets bekend en blijkt ook nadien niets. Petronella bezat als vermeende erfdochter wel een eigen heerlijkheid, Herlaar. Het lijkt erop dat door het vroegtijdig overlijden van haar echtgenoot de heerlijkheid Herlaar het belangrijkste familiebezit was. Dat was voor Petronella waarschijnlijk voldoende reden haar kinderen naar de heerlijkheid te vernoemen.

Zoeken naar een echtgenoot

Uit bovenstaande betoog volgt dat Petronella’s echtgenoot geen Herlaar was, wat was dan zijn toenaam? Met andere woorden is het mogelijk zijn afkomst te vinden? Voor het achterhalen daarvan is slechts één indirecte aanwijzing, in de volgende generatie is een duidelijke trendbreuk in de naamgeving te zien. Dirk, de oudste zoon van Petronella, noemt zijn eerstgeboren zoon (*primogenitus*) niet Dirk maar Arnold.²⁵² Aangezien het binnen het geslacht gebruikelijk was de oudste zoon te noemen naar de grootvader van vaderszijde, is het

²⁴⁷ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236). ‘Nos autem de consensu filiorum nostrorum, Theoderici silicet et Godefridi’.

²⁴⁸ Zie voor een genealogisch schema van Godfried en zijn nazaten, Bockstaele 1985, 2-28.

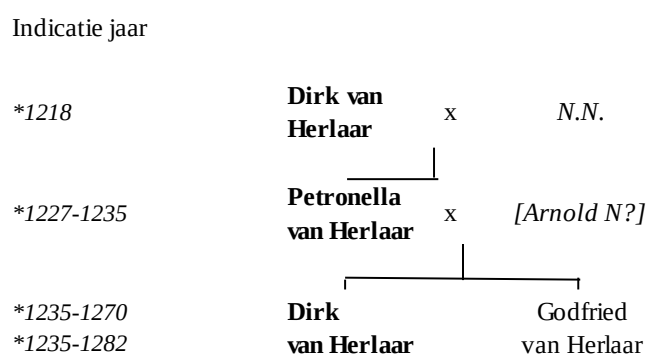
²⁴⁹ Klaversma 1977-1978; Vogels 2003b. Klaversma en Vogels beschouwen Petronella als echtgenote van een (Dirk) van Herlaar.

²⁵⁰ Zie over terminologie van de vrouw in oorkonden, Broer 1990, 147-166; De Paermentier 2011, 91-112.

²⁵¹ Broer 1990 153.

²⁵² OBNB I, nr. 374 (1-04-1277).

aannemelijk dat Petronella's echtgenoot ook Arnold genaamd was. Een indicatie van diens leeftijd of die van Petronella ontbreekt, die van haar kinderen is wel enigszins te benaderen. Dirk en Godfried staan in de oorkonde van 1227 niet genoemd maar wel in die van 1235. Dat doet vermoeden dat zij in 1227 voor het zegelen nog te jong waren. De geboorte van beide zonen kan daarmee omstreeks 1220 of net wat eerder gedateerd worden. De reden van het veronderstelde vroege overlijden van haar echtgenoot is natuurlijk gissen. Dat in die periode vele edelen uit het gebied betrokken waren bij de Vijfde Kruistocht roept wel een vermoeden op. Het beroep van de pausen op de edelen en het gegeven dat bij die strijd verwantschap een belangrijke factor voor deelname was,²⁵³ kunnen dienen als argumenten om te veronderstellen dat de vermoedelijke schoonzoon van de heer van Herlaar - die, zie hierboven, in 1218 in Damietta was - mogelijk ook bij die strijd betrokken was en daar het leven liet.²⁵⁴ Volgens Powell overleed ruim 35 procent van de strijders.²⁵⁵

Afb. 4. Gen. schema filiatie Petronella van Herlaar (1227-1235)

Het is dus zoeken naar een Arnold N. die vermoedelijk rond 1220 kwam te overlijden. De zoektocht naar de mogelijke echtgenoot van Petronella moet meer zijn dan een lukrake genealogische invuloefening op basis van de naam Arnold. Het resultaat is echter hypothetisch. Alleen vermeldingen van Petronella's nazaten in kwesties die familie gebonden zijn kunnen hierin enig houvast bieden. In geen enkele 13de-eeuwse bron is een directe verwijzing voor verwantschap met een bepaalde familie, maar de verschillende bronnen hebben wel wat gemeen, de namen Van Kleef en Van Heusden.

In de omgeving van Van Kleef-Heinsberg

In 1258 gaf de oudste zoon van de graaf van Kleef, Theodericus (1201-1260), aan 'dilecto fideli nostro domino Theoderico de Herlaar' een leen van 10 Leuvense ponden uit de tol van Nijmegen.²⁵⁶ De graaf van Kleef noemt hem in de akte 'onze geliefde vertrouweling'. Mogelijk was hij door een eed van trouw aan de

²⁵³ Powell 1986, 202.

²⁵⁴ Volgens Powell was 'the crusade [...] heavily populated by younger sons seeking their fortunes overseas. Sons and fathers, older and younger brothers went on crusade together.' (Powell 1986, 82).

²⁵⁵ Powell 1986, 170. Dat hoge percentage was niet alleen een gevolg van de strijd, ook ziekten eisten tol.

²⁵⁶ Lacomblet (ed.) 1846, nr. 454 (22-08-1258). 'Nos Theodericus filius senior comitis Cleuensis presenti scripto protestamur, quod dilecto fideli nostro domino Theoderico de Herlaar...' Uit de titulatuur valt niet op te maken of het hier Dirk Petronella's zoon heer van Herlaar betreft. De oudste zoon van Godfried van Herlaar, ook genaamd Dirk, was op dat moment (1258) - zover de gegevens bekend zijn - te jong om ridder te zijn. Een ander persoon met de naam Dirk van Herlaar op dat moment is mij niet bekend.

graaf verbonden. Naar het zich laat aanzien was er een goede band tussen Dirk van Herlaar en de graaf van Kleef. Op 27 juli 1260 behoorde Dirk van Herlaar tot een raad in een geschil over erfelijke aanspraken van rechten in Doeveren (nabij Heusden) tussen Jan van Heusden en Henderik diens broer. Tot het gremium dat oordeelde behoorden naast de heer van Herlaar ook Dirk graaf van Kleef, diens broer Loef, de heer van Altena, diens broer, H(endrik) van Meerwijk en B(ertold) heer van Oye. De graaf van Gelre, Otto (1229-1271), bevestigde de uitspraak.²⁵⁷ Jan, heer van Heusden, hield de hoge heerlijkheid en de dijschouw, Henderik, heer van Doeveren, hield de lage rechtspraak.

Genoemde heren raakten ook betrokken bij een machtsstrijd tussen twee facties van patriciërs in Keulen. De strijd werd aangestuurd door de aartsbisschop van Keulen, Engelbert van Valkenburg (1261-1274). Hij was een broer van Dirk van Kleef-Heinsberg (1220-1268), heer van Valkenburg. Het conflict in Keulen groeide in 1268 uit tot een korte gewapende strijd. Onder de adelscoalitie die de aartsbisschop steunde, bevonden zich Walram IV de hertog van Limburg (1247-1280),²⁵⁸ de heer van Heinsberg en de graaf van Kleef. Mogelijk waren ook Dirk en Godfried van Herlaar bij de strijd betrokken. De oproep voor de strijd van de graaf van Kleef beloofde de edelen een 'vette buit'.²⁵⁹ Bij de poging op 14-15 oktober de stad met zo'n 500 man gewapenderhand in te nemen sneuvelden Dirk van Kleef-Heinsberg en Jan van Heusden. De stad hield stand en wist de adelscoalitie terug te dringen.²⁶⁰ Dirk van Oudheusden (een broer van Jan van Heusden, afb. 5) en 'Theodericus dictus Bertolt vir nobilis de Oye', een van de vertrouwelingen van de graaf van Kleef, werden gevangen genomen.²⁶¹ Zij leefden bijna twee jaar in Keulse gevangenschap alvorens zij in 1270 hun vrijheid herwonnen. Voor de zoen van hun verwant (*consanguineus*) Dirk 'dictus Bertolt' met de stad stonden Dirk en Godfried van Herlaar borg.²⁶² Het was voor een zoen gebruikelijk vier of acht mannen als vertegenwoordigers uit de maagschap te selecteren om de zoen te bekrachtigen. De selectie van de afgevaardigden vond zorgvuldig plaats.²⁶³

De band met de vertrouweling van de graaf van Kleef, Dirk Bertold, heer van Oye,²⁶⁴ met wie Dirk van Herlaar in 1260 en 1270 vermeld staat, berust op bloedverwantschap. Van Dirk Bertold is bekend dat hij bezit in Vught aan de Duitse Orde geschonken heeft. Dat blijkt uit een vermelding in het dodenboek, het 'Alden anniversariënboek', van de landcommanderij Alden Biesen: 'Theodericus dictus Berthout qui nobis

²⁵⁷ OBGZ, nr. 836 (27-07-1260); Kort 1997b, 356. De kwestie betrof een regeling voor de verdeling van erfelijk bezit.

²⁵⁸ Walram IV hertog van Limburg was getrouwd met Judith, een dochter van de graaf van Kleef.

²⁵⁹ Groote (ed.) 1834, 5516-5527. 'an den greue van Cleue heren Dederich, die geloifte eme sicherliche, dat hie queme in der more naicht vur Coelne myt al siner maicht. Sus dede der greue ind besande die edelsten van al neder lande, den hie riche geloifte dede. Sulche quamen durch sine bede, die ander quamen vmb soilt, den geloifte hie siluer ind goilt ind sprach: "Is dat wir Coelne wynnen, ich sal uch alle eruen da en bynnen'.

²⁶⁰ Delbrück 1923, 388-389.

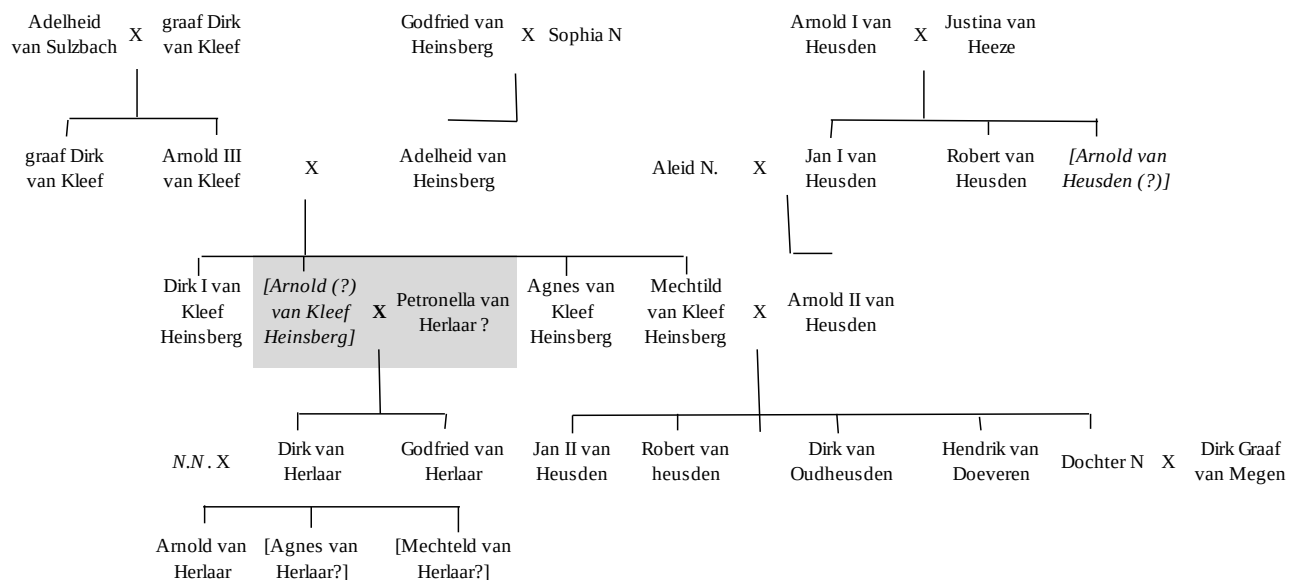
²⁶¹ Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270) Bertold heer van Oye behoorde in 1259 samen met Johan van Heusden tot de *fideles nostri* toen graaf Dirk van Kleef en zijn beide zoons de burgers van Utrecht in hun gebied bescherming en vrijgeleide boden (OBSU III, nr. 1490 (13-04-1259). Hij trad in 1261 op als borg voor graaf Dirk van Kleef toen die een verzoening tussen Otto II, graaf van Gelre, en bisschop Hendrik tot stand wist te brengen (OBSU III, nr. 1550 (25-7-1261). Zie voor die band ook, Lacomblet (ed.) 1846, nr. 487 (13-05-1260); nr. 492 (12-06-1260) 'necnon fidelium nostrorum nobilis viri Bertoldi de Oye'; nr. 533 (30-07-1263); nr. 535 (26-08-1263); nr. 555 (11-11-1265). Tussen de heer van Oye en de Gelderse graven boterde het niet. De Rooms-koning Willem had in 1254 de burcht van Oye, met al wat door Bertolt van Oye gehouden werd, aan graaf Otto van Gelre overgedragen (OBGZ, nr. 754 (19-06-1254). De heren van Oye hebben zich daar tot in de 14de eeuw tegen verzet. De burcht werd in 1282 door de zoon van Bertold als ledighuis opgedragen aan de graaf van Kleef (van Winter 1962, 351).

²⁶² Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270). Naast de Herlaars worden als borgen (verwanten) ook genoemd: Gozewijn van Puiflijk, Otto dictus Burne, Willem Dus en Diederik van Groesbeek.

²⁶³ Glaudemans 2004, 231.

²⁶⁴ De naam Bertold / Berthout is gebruikt als een juxtaposerend patroniem, dat wil zeggen dat een voornaam (Bertold) als een achternaam werd gehanteerd. Hij was geen verwant van de Berthouts heren van Mechelen.

dedit bona in Vocht'.²⁶⁵ De Duitse Orde bezat al vóór 1270 de St. Lambertuskerk in Vught. Toen was een priester-broeder van de commanderij van Pitzemburg (bij Mechelen) er pastoor.²⁶⁶ Het collatierecht van de kapel van het huis Herlaar en een tiende van Oud-Herlaar worden in 1334 tot het bezit van de Duitse Orde gerekend en waren verbonden aan de St. Lambertuskerk.²⁶⁷ Het is mogelijk dat Dirk Bertold dat geschonken heeft. Volgens Kappelhof vond de donatie vóór 1270 plaats. Zoals hierboven beschreven staat zat Dirk Bertold tussen 1268 en 1270 echter gevangen in Keulen.

Afb. 5: Gen. schema verwantschap Van Heusden en Van Kleef-Heinsberg

(Om het schema overzichtelijk te houden zijn de jaartallen niet opgenomen maar is alleen de verwantschap uitgebeeld. Om diezelfde reden zijn niet alle nazaten opgenomen) (Bron: Schwennicke 1998, tabel 23 + 24A (Kleef-Heinsberg), en tabel 34 (Heusden))

Er zijn weliswaar aanwijzingen dat de Herlaars in de omgeving van Van Kleef en Van Heusden opereerden, maar de bronnen geven geen concrete duidelijkheid over verwantschap. Er is een onbetrouwbaar bericht van een naam die de band met Van Kleef én Van Heusden zou verklaren. Schwennicke noemt in zijn overzicht van het geslacht Kleef-Heinsberg een Arnold van Kleef-Heinsberg, zonder een echtgenote te vermelden, die in 1218 tijdens de Vijfde Kruistocht in Damietta kwam te overlijden.²⁶⁸ Helaas vermeldt hij bij de genealogische overzichten geen bronnen waardoor de naam in het schema niet te verifiëren valt. Arnolds naam komt overeen met wat hier verwacht wordt, zijn verondersteld overlijden in 1218 eveneens. Zelfs het ontbreken van de naam van een echtgenote is in dit geval niet vreemd. Bovendien vormt Arnold een schakel tussen Van Kleef en Van Heusden. Hoewel dus de naam binnen de context van dit onderzoek valt, biedt dat verder toch te weinig houvast. Echter de veronderstelde verwantschap wordt een stuk aannemelijker omdat

²⁶⁵ Kappelhof 2015, 21-22; Otten 1987, 12. Otten maakt de vergissing de heer van Oye te zien als een verwant van de Berthouts (Otten 1987, 12).

²⁶⁶ Kappelhof 2015, 23.

²⁶⁷ BHIC, toegang 273, inv. nr. 1 (08-04-1334).

²⁶⁸ Schwennicke 1998, 24A.

de namen van de kinderen van Petronella en die van haar kleinkinderen te herleiden zijn binnen de familie van Arnold van Kleef-Heinsberg. De overeenkomst lijkt meer dan toevallig, er zijn maar liefst vijf directe ‘treffers’. In de genealogische reconstructie van het geslacht Van Kleef-Heinsberg (afb.5) komen de namen Dirk en Godfried voor als grootouders van Arnold van Kleef-Heinsberg. De naam van Petronella’s oudste zoon, Dirk, kan in deze reconstructie zowel verwijzen naar de (groot)vader van Petronella als die van Arnold van Kleef-Heinsberg. Bijzonder is dat de namen van Petronella’s (mogelijke) kleinkinderen van Dirks zijde, Arnold, Agnes en Mechteld (zie hierna) exact overeenkomen met die van het gezin van de (veronderstelde) grootvader Arnold. Ook de naam van de oudste zoon van Godfried, Dirk, valt in dit kader te plaatsen.²⁶⁹ Hoewel dus concrete verwijzingen ontbreken, past het invullen van de naam van Arnold van Kleef-Heinsberg wel heel precies in de genealogie, de filiatie en het optreden van de Herlaars.

Het maatschappelijk vermogen van Petronella

Uit de oorkonden blijkt dat Petronella naast de heerlijkheid Herlaar ook tolrechten in haar gebied bezat. Bovendien had zij rechten in het gebied van Reusel, daar waar haar (over)grootvader vóór 1173 rechten aan Postel had overgedragen. Dat wijst op een behoorlijk bezit, hoewel dat niet exact te beschrijven is. In deze studie wordt op basis van de aanhef van de oorkonden verondersteld dat zij een erfdochter was. Daardoor is het opmerkelijk dat haar kinderen Dirk en Godfried vasthielden aan de toenaam Herlaar. Strikt genomen zouden de nazaten van Petronella tot het geslacht van hun vader behoren. Diens sociale status deed vermoedelijk niet onder voor die van Petronella. Er zijn argumenten aan te voeren die doen veronderstellen dat zij huwde met een telg van het aanzienlijke geslacht Van Kleef-Heinsberg. Dat haar kinderen desondanks de naam Herlaar behouden is te verklaren uit het vermoedelijk vroeg overlijden van haar echtgenoot, nog voor hij een eigen heerlijkheid had, en het feit dat Petronella als erfdochter het eigen bezit, de geprivilegieerde positie en welstand van de familie kon doorgeven aan haar nageslacht.

3.3.2 Dirk van Herlaar (1235-<1286)

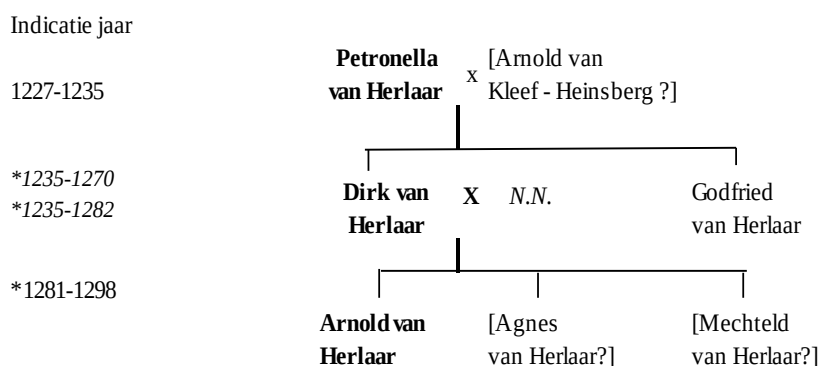
Van het aantal vermeldingen van de Herlaars in oorkonden over de periode 1075-1400 heeft vrijwel de helft betrekking op Petronella’s oudste zoon Dirk. Het aantal vermeldingen van zijn jongere broer Godfried is daarentegen beperkt - slechts drie - en bovendien is in die gevallen ook Dirk aanwezig.²⁷⁰ Dirk is de eerste heer van Herlaar die als *ridder* genoteerd staat.²⁷¹ Uit de bronnen verschijnt een beeld van een heer met aanzienlijke, meer dan lokale, macht. Hij was behalve heer van Herlaar ook voogd van Berlicum, voogd van Waalre en mede-patroon van de kapittelkerk van Hilvarenbeek. Daarnaast verwierf hij ‘het land van

²⁶⁹ Bockstaele 1985, 4, 10.

²⁷⁰ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243); OBGZ, nr. 836 (27-07-1260); Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270). Er is een oorkonde uit 1259, waarin een ‘G’ van Herlaar als getuige genoemd wordt (Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 146 (9-06-1259)). De oorkonde betreft een schenking van een kleine tiende aan de abdij van Sint-Michiels te Antwerpen. Goetschalckx meent dat de letter ‘G’ voor Gerard staat. Een Gerard van Herlaar is dan (nog) niet te traceren. Het is daarom veel aannemelijker dat de ‘G’ voor Godfried staat. Voor de volledigheid moet hier ook gewezen worden op een andere mogelijkheid. In *Le livre de l’abbé Guillaume de Ryckel. (1249-1272)* staat een Giselbert van Herlaar vermeldt, ‘item anno domini MCCLXII mense septembri, in crastino beati Mathei, abbas Willelmus emit contra predictum Giselbertum de herlar omnia bona que ipse et uxor sua habent apud Aleym, in loco qui vocatur Nawerc et alias ubicunque sita sint’ (Pirenne (ed.) 1896, 130). Noch Giselbert (Godfried?), noch het bezit van goederen in Alem - die met goedkeuring van zijn vrouw verkocht worden - komt in andere bronnen voor. De notitie is daardoor niet te plaatsen in een context. Het is op basis van deze gegevens niet te concluderen of hij een bloedverwant van de Herlaars in deze studie is.

²⁷¹ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

Ameide'. Dirks zoon Arnold staat in de bronnen vermeld als *primogenitus*,²⁷² dat duidt erop dat hij meer kinderen had. Er zijn enkele summiere aanwijzingen naar mogelijke zusters van Arnold, van een eventuele broer is niets bekend.²⁷³ Voor Dirk werd op zijn dag van overlijden, 12 maart, een herdenkingsmis opgedragen in de kapittelkerk van Oirschot.²⁷⁴ Die datum moet een jaar tussen 1282 en 1287 betreffen. De laatste vermelding van Dirk als heer van Herlaar bij leven dagteekent van 24 maart 1282, de eerste van zijn zoon Arnold als heer van Ameide uit 1286.

Afb. 6: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1232-<1286)

Voogd en mede-patroon

Dirk, heer van Herlaar, trad voor de norbertijnen van Berne op als voogd van het domein, de *curia* en *villa* (buurschap), in Berlicum (nabij Herlaar). Wanneer hij die functie en de daaraan verbonden rechten verwierf is niet te herleiden, mogelijk was het (een deel) van de nalatenschap van zijn veronderstelde vader.²⁷⁵ In 1243 verkocht hij zijn voogdijrechten aan het genoemde convent. Zijn broer Godfried was getuige en bevestigde de overdracht.²⁷⁶ Met de afdracht van de voogdij stond Dirk ook alle daarbij behorende inkomsten af, zoals cijns. Zijn *ministerialen* werden van de koop uitgezonderd.

Van Bavel veronderstelt dat de overdracht van de rechten in 1243 plaats vond omdat de abdij de voogdij van de heer van Herlaar over de uithof in Berlicum niet langer wenselijk achtte.²⁷⁷ Dat suggereert iets negatiefs. Het is mogelijk dat onvrede over het functioneren van de voogd een motief is geweest, maar uit de context van de oorkonde blijkt daar niets van. Het past ook niet bij de aanhef van de overdracht, daarin geeft

²⁷² OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

²⁷³ Als zusters komen een Mechteld en Agnes in aanmerking:

* Een Mechteld (van Herlaar) was volgens Vogels getrouwd met Arnold Rover van Aenscot. In de bronnen wordt alleen haar voornaam genoemd, maar Vogels maakt aannemelijk dat Arnolds vrouw een verwant van de Herlaars was. Gezien tijd en plaats is het mogelijk dat zij een zuster van Arnold van Herlaar was (Vogels 2003b. 38 e.v.). Arnold Rover van Aenscot had heerlijke rechten en bezittingen in Son en Oisterwijk. Gezien het feit dat er geen concrete bronvermelding is, blijft zij hier buiten het onderzoek. Arnold Rover en zijn broer Gerlach bevestigden, naast anderen, de afspraken tussen Dirk van Herlaar en de abdij van Echternach bij de regeling van de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de boeten in 1282 (OBNB I, nr. 385 (24-03-1282)).

* Holleman verwijst naar een oorkonde uit 1266 waarin de naam van een Agnes van Herlaar genoemd wordt (Holleman 1945, 21). Hij verwijst niet naar de bron, daardoor is dat niet te verifiëren.

²⁷⁴ BHIC, toegang 241, inv.nr. 387.

²⁷⁵ Zie voor Kleef en Berne, Van den Hurk 1988, 19-44. De banden tussen de abdij van Berne en Kleef zijn vaag, en steunen volgens Van de Hurk meer op aanwijzingen dan op bewijzen (Van den Hurk 1988, 38).

²⁷⁶ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243).

²⁷⁷ Van Bavel 1993, 199.

Dirk aan dat hij met de verkoop hoopte zijn zielenheil in het hiernamaals zeker te stellen.²⁷⁸ Devotie mag als beweegreden niet uitgesloten worden. Goede banden met God, via een relatie met de kloosters, waarmee de banden van overledenen en nakomelingen werden geborgd, waren belangrijk. Er is bovendien een goede reden te noemen, anders dan Van Bavel veronderstelt, waarom de voogdij voor Berne niet langer gewenst was. De overdracht van Dirk stond namelijk niet op zichzelf, het vond plaats in een reeks van transacties. De abdij verwierf in korte tijd alle rechten over Berlicum die in ‘vreemde’ handen waren.²⁷⁹ Het afkopen van de voogdij vormde waarschijnlijk het sluitstuk voor het verkrijgen van het eigen beheer over *alle* goederen van Berne in Berlicum. Dat duidt op een weloverwogen politiek van de abdij. Een ontwikkeling die te vergelijken is met het verwerven van de goederen en rechten van de priorij van Postel in de 12de eeuw, ook die was erop gericht alle externe aanspraken weg te werken.²⁸⁰

Ook voor de benedictijner abdij van Echternach was Dirk voogd, en wel van Waalre en de toebehorende omliggende plaatsen. De eerste vermelding van Dirk in die functie dateert uit het derde kwart van de 13de eeuw.²⁸¹ Het is daarom niet waarschijnlijk dat Dirk de functie van voogd voor de norbertijnen en de benedictijnen gelijktijdig uitoefende. In 1276 ontstond tussen het klooster van Echternach en de zonen van de meier van Waalre, Hendrik van Waalre, ridder, een controverse over diens aanspraken op het ambt. Een soortgelijke situatie had zich al wat eerder voorgedaan in Deurne.²⁸² In 1276 meenden Hendriks zonen rechten te bezitten die erfelijk verbonden zouden zijn aan het ambt. Het klooster was een andere mening toegedaan en hield staande dat de geclaimde rechten de zonen van de meier niet toekwamen. Een college, waarin Dirk ‘miles, dominus de Herlaer’ zitting had, deed uitspraak in het geschil.²⁸³ Het hof steunde de abdij en dwong de zonen van Hendrik afstand te doen van hun vermeende erfelijke aanspraken op het ambt van meier en de daaraan verbonden rechtsmacht. Eén van de zonen van Van Waalre beloofde naar Echternach te vertrekken om daar de *resignatio* (afstand) te bevestigen. De uitspraak lijkt een overwinning van het klooster maar in tegenstelling tot wat verwacht mag worden behielden de gebroeders een belangrijke rol in Waalre, mogelijk zelfs die van meier.²⁸⁴

Bijsterveld bespeurt in de usurpatie door de zonen van Hendrik van Waalre ‘de hand’ van de hertog van Brabant. De meier Van Waalre fungeerde mogelijk als zetbaas van de hertog van Brabant.²⁸⁵ De demarche tot het inlijven van de rechten van de meier was wellicht een verdeckte poging van de Brabantse hertog om op indirecte slinkse wijze de macht over het bezit van Echternach in Waalre te krijgen. Een dergelijke actie past in de hertogelijke politiek. Vanaf de laatste decennia van de 12de eeuw groeide de belangstelling van de Brabantse hertogen voor het gebied van de grote rivieren immers aanmerkelijk. Kenmerkend is het schenken van rechten aan de inwoners van ‘s-Hertogenbosch.²⁸⁶ Waarschijnlijk stuurde het convent van Echternach

²⁷⁸ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243). ‘Quia labente seculo labitur memoria mortalium et celeri cursu memoria rerum tendit in oblivionem.’

²⁷⁹ Het kapittel van Oudmunster te Utrecht verkocht in 1237 een *curtis* in Berlicum aan de abdij van Berne (OBNB I, nr. 182 (26-03-1237). De abdij van Berne stond daar, in ruil, enkele van haar goederen in het bisdom Utrecht aan het kapittel voor af (OBNB I, nr. 183 (8-05-1237), nr. 190 (15-06-1240). In 1238 droeg Hendrik van Oss zijn inkomsten en rechten op Berlicum aan de abdij van Berne over (OBNB I, nr. 185 (17-03-1238). In 1243, verkocht Dirk van Herlaar zijn rechten aan de abdij en ten slotte droeg het kapittel van Oudmunster in 1252 al haar rechten op tienden en cijzen eveneens aan de abdij van Berne over (OBNB I, nr. 244 (16-03-1252).

²⁸⁰ Zie § 3.1.2.

²⁸¹ OBNB I, nr. 352 (12-06-1276).

²⁸² OBNB I, nr. 330 (19-05-1271).

²⁸³ Het gremium dat uitspraak deed bestond verder uit: magister Andreas, de schout (Arnold) van Hilvarenbeek, Nicolaas ‘Fermentator’ en Gooswijn de Coc. De laatste twee waren schepenen van ‘s-Hertogenbosch.

²⁸⁴ Bijsterveld 1989b, 79-81.

²⁸⁵ Bijsterveld 1989b, 81.

²⁸⁶ Over de rol van de hertog bij die schenking zijn de meningen overigens verdeeld. Zie Janssen 2007, 99-102.

doelbewust het optreden van Dirk van Herlaar in de kwestie aan. De heer van Herlaar was geen vazal van de hertog en voor zover bekend ook niet op enige andere wijze aan hem gebonden. Dirk kon daardoor voor de abdij van Echternach mogelijk het politiek-juridische tegenwicht bieden aan de hertogelijke territoriale driften.

Enkele jaren na de kwestie met Van Waalre trof het convent van Echternach een regeling met Dirk van Herlaar en zijn oudste zoon.²⁸⁷ Er speelde al enige tijd een geschil over de rechtsmacht, het recht om boeten te heffen, en de boeten van Waalre met toebehoren. Het was daarom nodig de rechten van Dirk, heer van Herlaar, ridder, en zijn eerstgeboren zoon Arnold, *nobiles*, en de abt en het convent van Echternach vast te leggen.²⁸⁸ De akte uit 1282 beschrijft dan ook in detail de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de boeten van het domein Waalre. De meijer kreeg het voorzitterschap van zowel de lage als de hoge rechtspraak samen met schepenen die door abt en convent werden aangesteld. Zij voerden samen de taak van rechter uit. Hoewel de voogd daar niet (meer) rechtstreeks bij betrokken was, hield hij wel recht op een bepaald deel van de boeten van die rechtspraak. Al oefende de meijer de lage en de hoge rechtsmacht uit, de kapitale rechtsmacht, met als strafmaat amputatie van ledematen, vermindering of de dood, bleef in handen van de heer van Herlaar.²⁸⁹ Die stond op grond van zijn voogdijschap ook de meier terzijde om met zijn wereldlijke macht ‘sua potentia seculari’ indien nodig met geweld in Waalre en de toebehorende gemeenschappen de meier te steunen.²⁹⁰

De heer van Herlaar was weliswaar geen vazal van de Brabantse hertog, hij deelde met hem wel een gemeenschappelijke taak. Dirk was namelijk ook mede-patroon van de kapittelkerk in Hilvarenbeek. Het eerste bericht daarvan dateert uit 1246. Samen met Hendrik II hertog van Brabant (1235-1248) en de proost van Aldeneik bepaalde hij de voorschriften voor het kapittel van Hilvarenbeek.²⁹¹ In 1255,²⁹² 1270²⁹³ en 1310²⁹⁴ was de heer van Herlaar telkens betrokken bij het vernieuwen van dat reglement. De functie van mede-patroon was dus gekoppeld aan de heerlijkheid van Herlaar. Het hoe en waarom daarvan komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Het verwerven van Ameide

Op het moment dat de hertog van Brabant zich ten koste van de bisschop van Luik, de graaf van Gelre en lokale heren steviger positioneerde in de Meierij, wist ook Dirk van Herlaar zijn macht uit te breiden. Hij verwierf in het derde kwart van de 13de eeuw het hoge en lage gerecht van ‘het land van Ameide’ als leen van de bisschop van Utrecht.

²⁸⁷ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). De oorkonde betreft een zogenaamde chirograaf. Een chirograaf is een gedeelte van een stuk dat oorspronkelijk uit twee gelijklopende akten bevatte en daarna doelbewust werd losgesneden zodat iedere belanghebbende een versie had. Daarmee werd de authenticiteit gewaarborgd.

²⁸⁸ Het vastleggen van de macht van de *advocatus* was zeker niet uitzonderlijk. Al vanaf de elfde eeuw zijn er bronnen die wijzen op ingrijpen en sturen van de macht van de *advocatus* door kloosters in het Duitse Rijk. Met charters werd het gezag van de *advocatus* enerzijds begrensd maar anderszijds ook gelegitimeerd (West 2017, 372-404).

²⁸⁹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282) ‘Iuredictiones vero capitales dicte ville et ei attinentium que in detruncatione seu mutilatione membrorum et in malefactoribus morti adiudicandis et tradendis consistent et cetera que in huiusmodi iudiciis capitalibus ex officio iudicis occurrerint exequenda, dictus dominus de Herlaer tamquam advocatus exercebit.’

²⁹⁰ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie ook, Bijsterveld 1989b, 81-82.

²⁹¹ OBNB I, nr. 217 (27-03-1246).

²⁹² OBNB I, nr. 258 (augustus 1255).

²⁹³ OBNB I, nr. 324 (juni 1270).

²⁹⁴ OBNB I, nr. 810 (19-02-1310).

De vroegste vermelding van Ameide is die in een *falsum*.²⁹⁵ Het betreft een memoriaal van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026), waarin hij een opsomming geeft van wat zijn zeven belangrijkste adellijke vazallen, de *liberi feudales*, van hem in leen houden.²⁹⁶ De bron staat dan ook bekend als het ‘Memoriale Adelboldi’. In het memoriaal staan ook de hofdiensten van de vazallen beschreven. De in de tekst van het *falsum* opgenomen datering is januari 1021, maar het geeft vermoedelijk de situatie weer tijdens het episcopaat van Boudewijn II (1178-1196). Het *falsum* dateert op zijn vroegst uit die tijd. Een latere datering, zelfs tot 1321, is ook mogelijk.²⁹⁷ Een van de genoemde zeven vazallen van de Utrechtse bisschop is de heer van Goor, die hield het kasteel van Goor te Overijssel en het land van Ameide als leen,

item dominus de Gore est liber feodalis ecclesie Traiectensis, et tenet in feodum castrum Gore et terram dictam Ameyde cum multis terris, mansis, casis, domibus, silvis, campis, mancipiis, pratis, pascuis, aquis aquarumque decursibus, mobilibus et immobilibus et omnibus ad dictos districtus de Gore et Ameyde pertinentibus.²⁹⁸

De heer van Goor hield het leen Ameide ‘met alles erop en eraan’. Doordat hij in conflict kwam met de bisschop, zijn leenheer, verloor hij het leen, en wist de heer van Herlaar Ameide te verwerven. Dat, en een Nederlandse vertaling van het memoriaal, staat geschreven in een kroniek, de zogenaamde ‘Nederlandse Beke’.

Omstreeks 1395 vertaalde een verder onbekende auteur de Latijnse graven- en bisschoppenkroniek *Chronographia Johannis De Beke* (1345-1346) in het Middelnederlands, voortaan aangeduid als ‘Nederlandse Beke’.²⁹⁹ ‘De Vertaler’ bewerkte niet alleen de kroniekttekst van Beke, hij vulde die ook tot grofweg 1393 aan met eigen beschrijvingen. In de kroniek nam hij ook het ‘Memoriale Adelboldi’ op in een vertaalde versie. Om de situatie naar de tijd passend te maken voegde hij naar eigen inzicht twee vazallen aan de zeven toe: de heer Van Herlaar en de graaf van Vlaanderen.³⁰⁰ In de door de ‘Vertaler’ aangepaste opsomming van de vazallen schrijft hij dat de heer van Goor de achtste vazal was, en de heer Van Herlaar de negende is. De heer van Goor hield van de bisschop als leen ‘meest al zijn goet’. De ‘Vertaler’ verwijst daarbij niet naar Ameide - zoals in de oorspronkelijke tekst - want de heer van Herlaar had ‘Ameyde ende dat daertoe behoort’.³⁰¹

In de door hem aangepaste kroniek beschrijft de ‘vertaler’ wel waarom de bisschop zijn vazal, de heer van Goor, het bezit Ameide had afgenomen. Hij vermeldt echter niet waarom Herlaar de nieuwe leenman werd. De heer van Goor had zich als leenman misdragen ‘beide an sinen lande ende an sinen luden’ waarop

²⁹⁵ OBHZ I, 134-137.

²⁹⁶ OBHZ I, nr.73. De zeven leenmannen van de Utrechtse bisschop, die met hun bezit genoemd worden, zijn: de hertog van Brabant, hij hield Tiel en de Kempen; de graaf van Gelre, hij had het graafschap Zutphen, de Veluwe, de Tieler- en Bommelerwaard; de graaf van Holland, die was met het graafschap Holland en Kennemerland beleend; de graaf van Kleef had de Overbetuwe; de graaf van Bentheim hield van de bisschop het burggraafschap van Utrecht; de heer van Cuijk de heerlijkheid van Cuijk, en de heer van Goor het kasteel Goor en Ameide.

²⁹⁷ Het antedateren is uit verschillende punten aantoonbaar, zie hiervoor OBHZ I (OBHZ I, 134-137) en Tenhaeff (Tenhaeff 1913, 115-130). In de bronnenuitgaven worden twee mogelijke perioden voor het opstellen van de tekst genoemd: 1171-1196 of 1235-1256. Zie voor een datering in de periode 1235-1256, OBSU I, nr. 174; Tenhaeff 1913, 130; Maris 1954, 9. Zie voor een datering in de periode 1178-1196, OBHZ I, nr. 73; Bruch (ed.) 1982. Koch acht het niet onwaarschijnlijk dat de oorkonde in Utrecht omstreeks 1321 vervaardigd is (OBHZ I, 137).

²⁹⁸ OBHZ I, nr.73.

²⁹⁹ Janse 2006b, 116-123. Vanwege de aanvullingen is de wat oudere naam voor deze bron *De vermeerderde Beke*. Gezien de nadruk op Utrecht in de toegevoegde beschrijvingen, was ‘De Vertaler’ waarschijnlijk van Utrechtse afkomst. Janse vermoedt dat het de Utrechtse stadsklerk Jan Tolnaer betreft (Janse 2006b, 138).

³⁰⁰ Bruch (ed.) 1982, XIV-XVII; Janse 2006b, 128-130.

³⁰¹ Bruch (ed.) 1982, 58.

de leenheer, bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267), hem het leen ontnam.³⁰² Tenhaeff, die een gedegen onderzoek heeft gedaan naar deze bron, dateert de felonie van de heer van Goor tussen 1252 en 1255.³⁰³ Dat houdt in dat Dirk van Herlaar Ameide verwierf nadat de kwestie met de heer van Goor was afgedaan, dus ten vroegste na 1255. Dat hij vermoedelijk vóór 1266 heer van Ameide werd, volgt uit een geschil over de rechten op Twaalfhoeven dat hij in dat jaar met het kapittel van St. Marie had. De heerlijkheid Twaalfhoeven grensde aan Ameide.³⁰⁴

De ‘Vertaler’ van de *Chronographia* geeft niet aan waarom Dirk van Herlaar Ameide verwierf. Er is slechts één bron die wel een reden noemt, maar die is niet betrouwbaar. Het betreft een handschrift in de serie van 15de-eeuwse adelskronieken of genealogieën *Historia dominorum de Teysterband, Arkel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.* Volgens de genealogie ‘Ameyda’ moest Dirk uit Brabant vertrekken vanwege doodslag op de heer van Boxtel.³⁰⁵ Dirk had, aldus de kroniek, zijn buurman omgebracht. De kroniek vermeldt letterlijk: ‘Dominus igitur de Herler propter occisionem domini de Boexstell exulatur a Brabantia, quare emit castrum et dominium de Ameyda.’ (‘De heer van Herlaar is voor het doden van de heer van Boxtel verbannen uit Brabant en daarom kocht hij het kasteel en de heerschappij van Ameide.’) De betrouwbaarheid van kronieken is meermaals onderzocht.³⁰⁶ Het was voor kroniekschrijvers uit de 15de eeuw niet ongebruikelijk verklaringen te fantaseren daar waar de feitelijke gegevens voor het verhaal ontbraken. De reden van het vertrek van Herlaar is mogelijk een dergelijk *topos*. Daarom hecht Kuys er geen waarde aan,³⁰⁷ maar de beschreven daad kan niet helemaal uitgesloten worden.

In 1254, in de periode dat de kwestie tussen de Utrechtse bisschop en de heer van Goor escaleerde, verschijnt in de bronnen voor het eerst een heer van Boxtel, Willem van Boxtel. De naam van Boxtel komt zeker eerder voor, van de heren van Boxtel ontbreekt voordien echter elk spoor. Waarom op dat moment een nieuwe heer in Boxtel verschijnt is onduidelijk. Het is mogelijk dat Herlaar die inderdaad had gedood, de omstandigheden en de periodisering sluiten dat niet uit. Toch is de voorstelling in de kroniek om twee redenen niet aannemelijk. Ten eerste ontbreken andere bronnen met aanwijzingen voor die doodslag en ten tweede bleven de consequenties daarvan uit. Aanwijzingen van een (adels)vete ontbreken, een ernstig misdrijf, zoals een doodslag, zou dat mechanisme en het inzetten van de maagschap van de zijde van de dader en het slachtoffer onmiddellijk in werking stellen.³⁰⁸ Van een verbanning uit Brabant kan echter geen sprake zijn. Noch Herlaar, noch Boxtel behoorde tot het Brabantse territorium. Om te staven dat de heer van Herlaar niet uit Brabant verbannen was kan verwezen worden naar de hiervoor beschreven oorkonde van 1282.³⁰⁹ De regeling van de rechtspraak en de verdeling van de boeten van Waalre tussen Dirk en Arnold van Herlaar en het convent van Echternach werd gesloten in ’s-Hertogenbosch, daar kon een Brabantse banneling zich zeker niet ophouden. Bovendien was Dirk van Herlaar samen met Willem van Boxtel in 1281 getuige bij een overdracht.³¹⁰ Zo het dus geen vlucht was voor een veronderstelde misdaad waarom werd Dirk van Herlaar dan een leenman van Utrechtse bisschop?

³⁰² Bruch (ed.) 1982, 129.

³⁰³ Tenhaeff 1913, 122-130.

³⁰⁴ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

³⁰⁵ Andriessen 1933, 109.

³⁰⁶ Zie over deze adelskroniek, Bruch 1956, 66; Carasso-Kok 1981, 174; Janse 2000, 14-18; Janse 2001, 282 e.v. ; Lulofs 1987, 79 - 100; Romein 1932, 212 e.v.

³⁰⁷ Kuys 1980, 382, noot 55.

³⁰⁸ Hoppenbrouwers 1992, 201; Hoppenbrouwers 2010b, 167.

³⁰⁹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282).

³¹⁰ OBNB II 2000, nr. 1207 (17-04-1281). De heer van Herlaar en de heer van Boxtel zegelden beiden bij de overdracht van het vruchtgebruik van het land van Breda door hertog Jan I van Brabant (). De getuigen zijn Willem van Horne, Johan van Kuyc en

Na het vanwege felonie gedwongen vertrek van de heer Van Goor was er plaats voor een nieuwe leenman. In het algemeen kozen de landsheren bij een dergelijke wisseling ervoor de bestaande structuren te behouden.³¹¹ Voor Dirk van Herlaar bood het vrijkomen van Ameide een kans zijn machtsgebied uit te bouwen. Die ambitie kan een motief zijn geweest, maar Herlaar had nog een andere zeer goede reden om zijn macht elders te borgen. De Brabantse hertog, Hendrik I (1190-1235), was in het begin van de 13de eeuw aan het systematisch uitbouwen van zijn gezag in Noord-Brabant begonnen. Hij verdreef er de andere vorsten, maakte korte metten met de Keulse en Luikse invloeden, onderwierp er de lokale adel en legde zijn voogdij op aan de kerkelijke goederen.³¹² In de directe nabijheid van Herlaar had de hertog van Brabant omstreeks 1230 alle mogelijke middelen gebruikt om de heer van Vught, wiens heerlijkheid grensde aan die van Dirk van Herlaar, weg te werken. Iets wat zijn kleinzoon Hendrik III (1248-1261) omstreeks 1250 ook daadwerkelijk lukte. Uit de oorkonde van 1232 waarin staat dat Boudewijn van Vught bezit aan de hertog overdroeg, blijkt dat er een langlopende kwestie aan vooraf ging.³¹³ Het mag gerust opvallend genoemd worden dat van een dergelijke druk op de heer van Herlaar totaal niets bekend is. Blijkbaar belemmerde Herlaar de hertog niet in zijn geopolitieke ambities. Nu hadden Boudewijn en Daniel van Vught, in tegenstelling tot Herlaar, banden met de Gelderse landsheer. Dat lag op dat moment vanwege de uitbreiding van de stad 's Hertogenbosch gevoelig. Bovendien vormde het bezit van de heer van Vught rondom de nieuwe stad een machtsblok dat de hertogen waarschijnlijk in de weg zat.³¹⁴ De hertog had zo dus zijn redenen om de heer van Vught te verdrijven. In dat opzicht vormde het bezit van de heer van Herlaar klaarblijkelijk geen blokkade voor de hertog. Dat neemt niet weg dat Ameide voor Herlaar wel een ideale ontsnappingsroute vormde om, zonder enig verlies van macht in het oorspronkelijk kerngebied, aan eventuele druk van de Brabantse hertog te kunnen ontkomen.

Al is de adelskroniek van Brederode niet juist, het is wel mogelijk dat de heer van Boxtel een rol had bij het verwerven van Ameide door Dirk van Herlaar. Boxtel grensde aan diens gezagsgebied. Dirk van Herlaar en de heer van Boxtel waren zonder twijfel bekenden van elkaar. Maar wie was de heer van Boxtel vóór Willem van Boxtel (1254)? Coldewey maakt aannemelijk dat Willem van Boxtel een zoon was van Hendrik III van Kuyc (1226-1254). Die was getrouwd met de erfdochter van Van Randerode, heer van Boxtel.³¹⁵ Van Kuyc, een van de zeven *liberi feudales* van de bisschop, had een omvangrijk bezitscomplex in de Alblasserwaard, waartoe ook Ameide behoorde. Dat bezit hadden de Kuycs in het eerste kwart van de 13de eeuw echter aan de Utrechtse bisschop overgedragen, die kreeg de leenhoogheid. Van Kuyc hield wel zijn leenmannen. Hier rijst daarom het vermoeden dat de connectie met Van Kuyc van invloed was op de migratie van Herlaar naar Ameide. Dit komt in het volgende hoofdstuk nog aan bod.

Vazal van de Utrechtse bisschop

Met het verwerven van Ameide in het derde kwart van de 13de eeuw plaatste Herlaar zich als vrij edelman in een feodale relatie, zij het op een eervolle positie want hij kreeg in ruil een hoge heerlijkheid. Het is de vroegste concrete aanwijzing van een Herlaar als een leenman, kennelijk deed dat toen geen afbreuk meer

Dirk van Herlaar (ridders), Willem van Boxtel en Aubert van Herpe, Godfried van Brabant, en de neven Hendrik van Leuven, Gerard heer van Marbais en Wouter Berthout heer van Mechelen.

³¹¹ Power 2004, 208 e.v.

³¹² Zie § 3.1.

³¹³ OBNB I, nr. 160 (1-5-1232).

³¹⁴ Aarts 2001, 15 e.v. Dat het bezit van de heer van Vught een machtsblok vormde volgt uit een oorkonde waarin de heer van Vught de manschap van zijn vazallen overdraagt aan Berne. Die mannen hadden bezittingen in Nederhemert, Ammersoyen en Hedel, aan de noordzijde van 's-Hertogenbosch (De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250).

³¹⁵ Coldewey 1981, 230.

aan zijn aanzien en status. Dat de heren van Herlaar geen leenmannen van de bisschop van Luik waren, zoals zo vaak voetstoots aangenomen, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Feodaliteit veronderstelt een wederdienst, *consilium* en *auxilium*. Wat hield die dienst voor de heer van Goor in en kreeg Herlaar dezelfde dienstverplichting opgelegd?

De adellijke vazallen van de bisschop oefenden volgens het ‘memoriale adelboldi’ de traditionele hofambten uit. Zo was bijvoorbeeld de hertog van Brabant hofmeester (*dapifer*) en hield de graaf van Gelre de functie van jachtmeester (*venator*). Die functies behoren tot de hofambten. De *liberi feodales* vervulden die ambten niet daadwerkelijk, dat deden *ministerialen* van de bisschop. Maar er waren naast hofambten ook gezagsfuncties: die van vaandeldrager, voogd en burggraaf. Die werden in tegenstelling tot de hofambten wel door de *liberi feodales* uitgevoerd.³¹⁶ Aan de voogdij en het burggraafschap van Utrecht was rechterlijke macht gekoppeld. De vaandeldrager was behalve de drager van de bisschoppelijke banier op het slagveld tevens beschermvoogd van het bisdom, hij was *advocatus* van het Sticht. Volgens het ‘Memoriale Adelboldi’ vervulde de heer van Goor die functie. Hij was *vexillifer*, de drager van het bisschoppelijk vaandel. Het is zeker dat de heer van Goor voor de Utrechtse bisschop de functie van vaandeldrager ook daadwerkelijk vervulde, hij trad in 1227 tijdens de slag bij Ane als zodanig op.³¹⁷

Na de felonie verloor de heer van Goor niet alleen het leen Ameide maar ook zijn gezagsfunctie. De ‘Vertaler’ speelde daar op in en wijzigde in de ‘Nederlandse Beke’ met het toevoegen van twee vazallen, Herlaar en de graaf van Vlaanderen, ook enkele hoffuncties. Hij wees aan de heer van Herlaar als leenman van Ameide de functie van vaandeldrager toe, voordien de taak van de heer van Goor. Ter Kuile meent dat het ambt onlosmakelijk aan de heerlijkheid Ameide verbonden was.³¹⁸ De (veronderstelde) koppeling tussen het ambt en het leen maakt van Ameide een *vaanleen*.³¹⁹ Een *vaanleen* was een bijzondere vorm van investituur waarbij de leenheer de vaan, het investituursymbool, overdroeg aan de vazal. De symbolische overdracht gebeurde voornamelijk door de koningen in de 10de en 11de eeuw waarbij de ontvanger een hertog of graaf was.³²⁰ Het is wellicht daarom dat Ter Kuile als verklaring voor de koppeling van Ameide met de functie van vaandeldrager oppert dat het een restant van een oude prefectuur betreft. De gedachte van het *vaanleen* past in het 11de-eeuwse beeld (1021) dat het ‘Memoriale Adelboldi’ moet oproepen. Mogelijk was Ameide oorspronkelijk inderdaad een *vaanleen*, maar de Herlaars traden nimmer als bisschoppelijk vaandeldrager op. Er zijn geen gegevens die er op duiden dat een Herlaar vanaf het midden van de 13de eeuw een functie of ambt voor de bisschop van Utrecht uitoefende. Dus zo de functie van vaandeldrager oorspronkelijk verbonden was aan Ameide, is die band bij de overdracht van het leen aan Herlaar, na 1255, ontkoppeld.

Het familiewapen van Herlaar

Aan de vroegste bron die verwijst naar bezit in Ameide (juni 1266) hangt het oudst bewaarde zegel met het familiewapen van Herlaar.³²¹ Een familiewapen is te definiëren als een volgens de regels van de blazoenkunst opgezet in kleur uitgevoerd embleem dat de familie als collectief hanteerde.³²² Het wapenbeeld op het zegel bestaat in het jargon van de heraldiek uit één beurtelings gekanteelde dwarsbalk op een enkel

³¹⁶ Maris 1954, 9.

³¹⁷ Van Rij (ed.) 1989, 48.

³¹⁸ Ter Kuile 1944, 597.

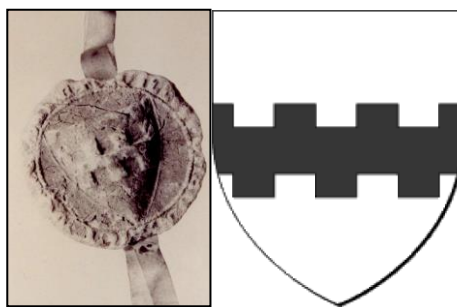
³¹⁹ Berkelbach van der Sprenkel 1937, nr. 247 (18-06-1312).

³²⁰ Schulze 2004, 74.

³²¹ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

³²² De Boo 2008, 10.

schild (afb. 7). De balk was in de kleur keel (rood), het schild was zilver (wit).³²³ Merkwaardig is daarom de beschrijving van het schild van een ‘Gerard van Herlaar’ in het 14de-eeuwse ridderepos *De Grimbergsche oorlog*.³²⁴ Het wapenschild van Gerard bestond volgens het heldendicht uit een schild doorsneden van goud en keel met een keper van azuur. Dat wapenbeeld heeft geen enkele overeenkomst met het bekende wapen van de Herlaars. Het vreemde is ook dat elk spoor van deze Gerard van Herlaar ontbreekt. De voornaam Gerard verschijnt bij de Herlaars pas in de 14de eeuw, na het huwelijk van Aleid van Herlaar met Gerard van Loon.³²⁵ De Boo kan het wapen niet herleiden, noch naar herkomst noch naar verwantschap.³²⁶ Het daarom afdoen als een verzinsel voert echter te ver, de vele andere in het epos genoemde wapenschilden zijn namelijk wel te herleiden. Mogelijk betreft de beschrijving een ouder, 12de-eeuws, vroeg (individueel) wapenbeeld van een Herlaar. In de loop van de 12de eeuw wijzigde het wapen meer-en-meer van individuele representatie naar dat van het geslacht, het wapen behoorde tot de erfelijke attributen.³²⁷

Afb. 7: Wapenzegel Dirk van Herlaar, (1266) origineel en tekening

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron foto: HUA, toegang 221, inv. nr. 936)

Het wapenbeeld, dat te beschouwen is als een kenteken van verwantschap, biedt helaas geen aanknopingspunten voor verwantschap met andere adellijke geslachten of netwerken.³²⁸ De afbeelding op het wapenschild van de Herlaars is weliswaar gelijk aan dat van de familie Van Buren, met dien verstande dat de kleuren omgekeerd zijn, wit voor de dwarsbalk, rood voor het schild, maar er is met die familie zover bekend geen verwantschap. Vermoedelijk werd de afbeelding met de dubbel gekanteelde balk geïntroduceerd vóórdat Petronella als *domina* van Herlaar optrad. Niet alleen Dirk en zijn nazaten hanteerden dat schild,

³²³ De genoemde kleuren zijn beschreven voor het wapen van Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, in het wapenboek van Gelre. Fol. 90. nr.1212 weergegeven (Helmont (ed.) 1992). Neubecker geeft de volgende symbolische betekenissen aan de kleuren wit en rood: wit (zilver) staat voor reinheid, wijsheid, onschuld, kuisheid en vreugde; rood (keel) staat voor begeerte en zich verdienstelijk maken (Neubecker 1988, 86). Het wapen dat de Herlaars voerden, is tot in de 16de eeuw gehanteerd. Zie HUA; collectie handschriften; *monumenta Van Buchel*, 72 (fol38v) voor een coalitiewapen Van Herlaar/ Van Appeltern. Zie ook, HUA; collectie handschriften; *inscriptions Van Buchel*, 274 (Adriaan van Herlaar / Johanna van Herlaar 1594).

³²⁴ Serrure & Blommaert 1852-1854, deel II, vers 4170-4174.

³²⁵ Zie hierna, § 3.3 en § 3.4.

³²⁶ De Boo 2000, 23, 44.

³²⁷ De Boo 2008, 30.

³²⁸ Rietstap verwijst voor een overeenkomstig wapenschild, dat wil zeggen een beurtelings gekanteelde dwarsbalk (zonder andere elementen), maar met andere kleuren naar Van Huygenpoth, Van Ingen en Van Kinschot. Met geen van die genoemde geslachten is een band te ontdekken. (Rietstap 1874, 345). Het wapen van De Bye of De Bie, dat bestaat uit een beurtelings gekanteelde dwarsbalk en drie zwarte bijen, is mogelijk een coalitiewapen van Jan de Bijde (1270) die huwde met Jenne van Herlaar. (Wagner 1918, 101). Van Jenne van Herlaar ontbreken verdere sporen. Zij zou een dochter van Dirk van Herlaar kunnen zijn.

waarschijnlijk gebruikten ook Godfried en de zijnen de afbeelding.³²⁹ Dat wil zeggen dat de afbeelding met de dubbelgekanteelde dwarsbalk in, of vóór, het eerste kwart van de 13de eeuw is aangenomen. Voor overeenkomsten en aanknopingspunten van het wapenbeeld met andere families moet dan ook gezocht worden in die periode.³³⁰

De sociaal allerhoogste dynasten, zoals de Berthouts en de Kuycs, hanteerden een zogenaamd ruiterzegel. Dat is een zegel, in het algemeen zo'n 6 a 7 cm groot, met de afbeelding van een ruiter te paard die een schild draagt. Op dat schild is het wapen van de familie dan afgebeeld. De Herlaars hanteerden een dergelijke ruiterzegel niet, maar er is wel een groot formaat zegel bekend. Aleid van Herlaar beschikte begin 14de eeuw over een zegel waarin de alliantie van haar familie en die van haar echtgenoot staat afgebeeld (afb. 10).³³¹ Aanvankelijk was het vrouwen niet toegestaan een familiewapen te voeren - de vrouw was als zwak geslacht immers vrijgesteld van het vervullen van de militaire plichten van de vazal - maar vanaf begin 13de eeuw mochten ook non-combattanten een familiewapen voeren. Dat was uit nood geboren, want doordat in de 13de eeuw erfopvolging door een vrouw meer voorkwam dan voordien verwierf ook zij dat recht.³³²

Het maatschappelijk vermogen van Dirk van Herlaar

Dirk van Herlaar erfde van zijn moeder het bezit en de waardigheid van zijn voorouders. Hij werd heer van Herlaar en verkreeg naast het recht van mede-patroon van Hilvarenbeek voogdijrechten in Berlicum en Waalre. Behoudens dat wist hij zijn gezagsgebied uit te breiden met het 'Land van Ameide'. Dat hij daartoe wel een feodale band moest aangaan, en de Utrechtse bisschop zijn leenheer zou worden, was blijkbaar geen probleem, dat deed aan zijn status en aanzien niets af. Waar het bezit precies uit bestond, in de vorm van huizen, rechten en lenen, valt door het ontbreken van gegevens niet te beschrijven. De voogdijrechten en het recht van mede-patroon bevestigden zijn status en aanzien. Directe aanwijzingen over of verwijzingen naar de nalatenschap van zijn vader ontbreken. Wel blijkt dat Dirk zich in de omgeving van Van Kleef-Heinsberg ophield. Dat hij een machtig man was volgt niet alleen uit zijn status als *nobilis* en ridder in de oorkonden. De inzet van de wereldlijke macht van de heer van Herlaar bij het bepalen van zijn rechten als voogd voor Waalre is daar eveneens een getuigenis van.

3.3.3 Arnold van Herlaar (1281-1298)

In het vierde kwart van de 13de eeuw volgde Dirks zoon Arnold zijn vader als heer van Herlaar en Ameide op. Uit 1286 dateert de eerste vermelding van Arnold als heer van Ameide. Arnold van Herlaar liet vastleggen dat hij met de geërfden van de Lek een overeenkomst had gesloten voor het graven van een watergang door 'zijn heerlijkheid'.³³³ De watergang die als afvoer voor het gebied diende, betrof een sluitstuk van het ontginningsproces binnen het gebied van Ameide (waarover in het volgende hoofdstuk meer). Zijn huwelijk bracht één zoon voort, Dirk. Die volgde zijn vader op als heer van Herlaar en Ameide (1298-1305). Daarnaast had Arnold zeker ook één dochter, Marina. Zij trouwde met Gerard, heer van

³²⁹ Die aanname stoelt op een vermelding van Viaene-Awouters 2002, 416-417. Het wapen van Herenthout bestaat uit een Sint-Pieter dragende een schild waarop het wapen van Van Herlaar: de beurtelings gekanteelde dwarsbalk in dezelfde kleuren. Naar de herkomst wordt niet verwezen. Mij zijn geen zegels van Godfried of zijn nazaten bekend.

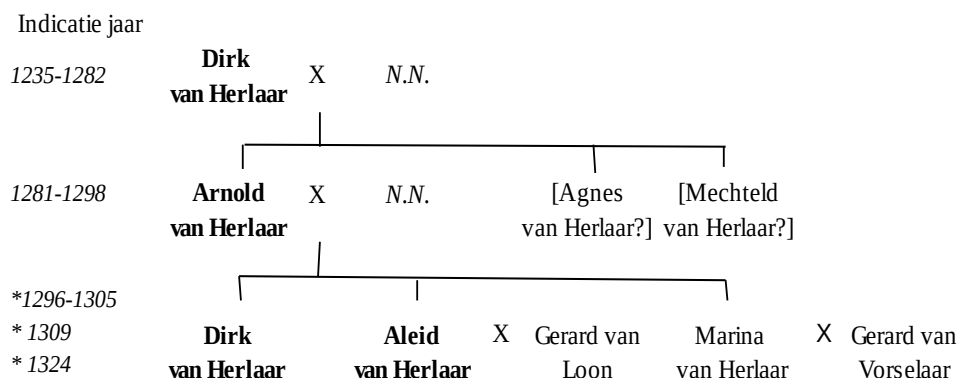
³³⁰ Dat sluit een band met, bijvoorbeeld, Van Arkel vrijwel uit.

³³¹ GAA, toegang 0243, nr. 549 (1-09-1309), zegel 2.

³³² Croenen 2003, 66 e.v.; Janse 2001, 252 e.v.; Neubecker 1988, 234.

³³³ OBSU IV, nr. 2288 (??-??-1286).

Vorselaar.³³⁴ Maar waarschijnlijk was ook Aleid, de echtgenote van Gerard van Loon, een dochter van Arnold. Aleid komt hierna uitgebreid aan bod, want zij vormt een cruciale schakel in de overdracht van het bezit en de status van de Herlaars naar die in de 14de eeuw.

Afb. 8: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1281-1298)

De eerste vermelding van de naam Arnold van Herlaar is te vinden in een akte uit 1281. Zijn vader droeg in juli van dat jaar het eigendom van goederen gelegen onder Reusel aan Dirk van Teede over. Die had die goederen voordien in leen ontvangen.³³⁵ Hoewel Arnolds goedkeuring voor de overdracht een vereiste was, dat wordt gesteld in de akte, beschikte hij op dat moment niet over een eigen zegel om de overdracht te bevestigen. Daarom hing Gooswijn Coc, een schepen van Den Bosch, in naam van Arnold zijn zegel aan de oorkonde. Gooswijn Coc was geen willekeurige schepen maar waarschijnlijk een verwant.³³⁶ Hij trad ook op als getuige voor Dirk van Herlaar in de kwestie van de meier van Waalre in 1276³³⁷ en vocht in Woeringen aan Arnolds zijde.³³⁸ In de literatuur wordt verondersteld dat Arnold in 1281 nog te jong was voor het eigen bezit van een zegel.³³⁹ Die gedachte kan echter vrij eenvoudig ontkracht worden. Arnold was volwassen want slechts zeven jaren later, in 1288, kreeg Arnolds zoon Dirk vóór het gevecht bij Woeringen de ridderslag. Bovendien heeft het expliciet melden van het missen van een eigen zegel alleen zin indien Arnold juist *wel* handelingsbevoegd was. Een jaar later (1282) bezegelde Arnold de afspraken tussen zijn vader Dirk, heer van Herlaar, en de abdij van Echternach in het geschil over de hoge en lage rechtspraak in Waalre en de verdeling van de boeten.³⁴⁰ Vanaf dat jaar tot aan 1302 maken de bronnen geen gewag van de heerlijkheid Herlaar en/of de daaraan verbonden rechten. Pas in 1302 verschijnt weer een referentie naar de heerlijkheid,

³³⁴ Poncelet (ed.) 1898, 57.

³³⁵ OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

³³⁶ Gooswijn, genaamd Coc, was volgens Vogels een broer van Arnold Rover, van wie hij veronderstelt dat die getrouwd was met Mechteld (van Herlaar). Indien dat juist is, was hij een zwager van Arnold van Herlaar. Met het (veronderstelde) huwelijk van Mechteld van Herlaar met Arnold Rover van Aenscot komt Gooswijn Coc dan binnen de verwantschapsgroep van de Herlaars (Vogels 2001, Vogels 2002, Vogels 2003a en Vogels 2003b).

³³⁷ OBNB I, nr. 352 (12-06-1276).

³³⁸ Willems (ed.) 1836, 8285-8290.

³³⁹ Vogels 2003b, 39. In de middeleeuwen waren jongens op hun vijftiende levensjaar meerderjarig, meisjes op hun twaalfde (Van Steensel 2010, 232).

³⁴⁰ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie § 4.2.2.

in de aanhef van een oorkonde verwijst Arnolds zoon Dirk naar dat familiebezit.³⁴¹ Het is daardoor wel zeker dat ook Arnold heer van Herlaar was ondanks dat de bronnen hem alleen vermelden als heer van Ameide.

Borg voor de Amstels om de Hollandse graaf te dienen

Toen in 1285 Gijsbrecht IV van Amstel (12??-1303) samen met zijn broers een kwestie met Floris V, graaf van Holland (1256-1296), schikte, stond 'den here van Herlaer' borg voor een schuldverklaring van 2000 pond Hollandse.³⁴² Dat blijkt uit een begeleidende oorkonde bij de akte van verzoening. Of de titel 'heer van Herlaar' naar Dirk of zijn zoon Arnold verwijst, is niet te zeggen. Dirk overleed na 1282 maar vóór 1287. De verzoening en schuldverklaring betreffen een tussenstap in het langdurige conflict tussen de Hollandse landsheer en Van Amstel c.s.³⁴³ Het wantrouwen tussen Floris V en de Van Amstels bleef ondanks de verzoening bestaan, wat uiteindelijk leidde tot de moord op Floris (juni 1296).

De gebroeders Van Amstel leefden vanwege ernstige onmin met de Hollandse graaf Floris V van 1281 tot 1285 in gevangenschap. Op 27 oktober 1285 troffen zij een schikking met de landsheer. In ruil voor hun vrijheid onderwierpen zij zich aan de graaf. De heer van Herlaar stond niet borg voor de zoen, dat waren twintig verwanten en leenmannen van Van Amstel.³⁴⁴ Hij stond wel borg voor de begeleidende schuldverklaring van de gebroeders Van Amstel.³⁴⁵ Gijsbrecht, Willem en Arnoud van Amstel (12??-1291) verklaarden dat zij 2000 pond Hollandse schuldig waren aan graaf Floris. Zij beloofden de som aan de landsheer te betalen vóór 11 november 1286. De Van Amstels wezen vijftien borgen voor die schuldverklaring aan, waaronder dus de heer van Herlaar. Indien de gebroeders er niet in zouden slagen het opgelegde bedrag binnen de gestelde termijn te betalen, zouden de borgen in Zierikzee *in leistung* gaan. Dat wil zeggen dat zij daar dan in een herberg zouden verblijven en verteren op de kosten van de Amstels, dit om de druk te verhogen de schuld te lossen. De schuldeiser, in dit geval Floris V, bepaalde de stad van *leistung*. De heer van Herlaar staat in die lijst van borgen genoteerd na Horne, Kuyc, de heer van de Lek, en de heer van Huisduinen. De aangewezen borgen waren wat Heirbaut in Vlaanderen 'invloedborgen' noemt. Die verbonden zich ertoe druk uit te oefenen op de hoofdschuldenaar zodat die zijn verbintenis zou nakomen. Het gaat daarbij niet om een schuldenaar die niet kon betalen, maar om hem die dat niet wilde.³⁴⁶

Enkele jaren nadien, in 1288, verzoende ook Herman van Woerden zich met Floris V. Herman van Woerden was een zwager van Gijsbrecht van Amstel, hij was later nauw betrokken bij het complot tegen de

³⁴¹ De Fremery 1890, nr. 118 (25-12-1302).

³⁴² OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285).

³⁴³ Tussen de graaf van Holland en de heren van Amstel bestond al geruime tijd vóór 1285 onenigheid. In 1279 zat de elect-bisschop van Utrecht, Jan van Nassau (1267-1290), financieel aan de grond. Kort voordien had Jan van Nassau de kastelen Vreeland, Montfoort en Ter Horst verpand aan respectievelijk Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Jan I van Kuyc. Floris V kocht die schulden van de bisschop af en verwierf daardoor als pandhouder alle rechten en inkomsten van het Nedersticht. Gijsbrecht weigerde de lossing en was niet van plan het kasteel Vreeland na het eindigen van het pandschap te verlaten. Daarop riep in 1280 de elect-bisschop de hulp in van Floris V. De Hollandse landsheer liet de drie kastelen, Vreeland, Montfoort en Ter Horst, belegeren en wist Gijsbrecht gevangen te nemen. Toen Willem van Amstel - aartsdiaken van Utrecht en een broer van Gijsbrecht - een politieke fout maakte, was dat voor Floris V aanleiding ook hem te arresteren (Van Amstel 1999, 127-129; Janssen 1993, 34-35).

³⁴⁴ OBHZ IV, nr. 2237 (27-10-1285). Tot de verwante borgen behoorde onder andere Hendrik van Kuyc burggraaf van Leiden (1260-1319), een aanzienlijk heer in de omgeving van de Hollandse graaf. Diens status bepaalde mede het beeld van de Kuycs in Holland (Van Kan 1988, 27-28).

³⁴⁵ OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285). De borgen waren: heer van Huisduinen (Willem II van Egmond), Jan I van Kuyc, Jan II van der Lede, Gijsbrecht Uytengoye, Willem II van Horne, Jacob van der Woude, Herbaren van der Lede, Jan III van Heusden, Jan van Tolloysen, Wouter van Langerak, Bout van der Erme, Tronis van Moordrecht en de heren van der Lek, van Herlaar en van Strien.

³⁴⁶ Heirbaut 1997b, 221-222.

Hollandse graaf.³⁴⁷ In de verzoeningsoorkonde, gedateerd op 21 maart 1288, staat Arnold van Herlaar ook als borg vermeld. Als borg zou hij de Hollandse graaf dienen ‘so zoelen dese borghen, die hierna ghescreven staen, dienen den grave van Hollant ofte sine nacomelinghe ieghens mi ofte minen nacomelinghen elc op sines selves cost te parde’.³⁴⁸ Herlaar zou de Hollandse graaf met 10 mannen steunen, voor zolang de oorlog mocht duren, in geval Herman heer van Woerden de zoen niet zou nakomen of zou verbreken. De namen van de borgen zijn vrijwel dezelfde als die van de schuldbekentenis van de Van Amstels, waaronder de heer van Cuijk, van Heusden, van der Lede, Horne, en van Strien. Uit de beide oorkonden valt op te maken dat Herlaar op enige wijze verbonden was met Van Amstel maar dat hij de Hollandse graaf ten dienste stond.

Ook tijdens de Limburgse successie-oorlog steunde Arnold van Herlaar de Hollandse graaf. Hertog Jan I van Brabant (1267-1294) wist met het verwerven van Limburg zijn ambities te verzilveren. In 1280 overleed Walram IV hertog van Limburg, in 1283 zijn erfdochter Irmgardis. Irmgardis was getrouwd met de graaf van Gelre. Die meende nu recht te hebben op Limburg, daar dacht Adolf van Berg, bloedverwant van Irmgardis, anders over. Adolf van Berg zag echter tegen de kosten en zijn opponent op en droeg zijn erfelijke rechten in 1283 aan de Brabantse hertog over. Daardoor kwam die in conflict met de graaf van Gelre. Zo begon de Limburgse successie-oorlog die, zoals Van Uytven het formuleert, ‘onderbroken door wapenstilstanden en gekruid met onverwachte kampwisselingen’ escaleerde en uiteindelijk op 5 juni 1288 in Woeringen beslecht werd.³⁴⁹

De Brabantse hertog zocht om zijn positie te sterken steun bij de graaf van Holland. In 1286 sloot hij met de landsheer van Holland een bondgenootschap voor wederzijdse steun tegen de graaf van Gelre, Reinald I van Gelre (1271-1326).³⁵⁰ Ondanks de door hem toegezegde steun aan de Brabantse hertog kwam Floris V bij de eerste confrontatie tussen de Brabantse hertog en de graaf van Gelre, in de Bommelerwaard in 1287, niet opdagen.³⁵¹ Dat was het jaar daarop in Woeringen wel het geval. Volgens Van Spaen³⁵² en Lehnart³⁵³ nam Arnold van Herlaar in de slag bij Woeringen aan de zijde van de hertog van Brabant deel aan de strijd. Die zienswijze is begrijpelijk, maar strikt genomen niet juist. Arnold steunde met zijn mannen de graaf van Holland,³⁵⁴ en via hem ook de hertog van Brabant. Volgens de *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288* en Van Velthems *Spiegel Historiael* vocht Arnold van Herlaar onder de Kuycse banier. Naast hem stonden zijn zoon Dirk, schoonzoon Gerard van Vorselaar en twee zonen van Hendrik van Kuyc, Jan van Kuyc en Willem van Boxtel.³⁵⁵ Het epos verhaalt hoe de ridders onder de banier van Van Kuyc bijdroegen aan het keren van de strijd en daarmee de overwinning op Gelre bewerkstelligden.

³⁴⁷ Van Amstel 1999, 93-95; Cordfunke 2011, 71-75.

³⁴⁸ OBHZ IV, nr. 2347 (21-03-1288).

³⁴⁹ Van Uytven 2004, 106-107.

³⁵⁰ Op 24 september 1286 lieten Jan I van Brabant (1267-1294) en Floris V van Holland hun onderlinge steun oorkonden (OBHZ IV, nr. 2272 (24-09-1286); nr. 2273 (24-09-1286). Later trad ook de graaf van Kleef tot het bondgenootschap tegen Gelre toe (Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 600 (3-03-1287); nr. 601 (6-03-1287).

³⁵¹ Zie Van Doormalen 2001a, 1-10.

³⁵² Van Spaen 1814, 305.

³⁵³ Lehnart noemt Arnold ‘Arnold van Loo, Heer van Herlaar’ (Lehnart 1988, 175). Lehnart verwijst voor die naam naar *Spiegel Historiael* (Van Velthem). Dat is vreemd aangezien de naam van Loo daarin geheel niet genoemd wordt. De naam van Loo is wel opgenomen in Willems uitgave van de rijmkroniek van Heelu. Willems verwijst naar Butkens 1724, I, 342 (Willems (ed.) 1836, 303). Butkens is onbetrouwbaar. Het is zeker dat op dat moment Arnold van Herlaar heer van Herlaar was.

³⁵⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, I, 468.

³⁵⁵ Willems (ed.) 1836, 8286-8293; *Spiegel Historiael*, deel V, 2003 regel 1248-1264. ‘die alle sijn Vromege ridders ende stout, Van Herlaer her Arnout [...] Dese waren alle gescaert In dies heeren conroet Van Kuyc’ Zie over het optreden van ridders in tactische eenheden zoals *conroten*, Verbruggen 1954, 148-154. Jan van Kuyc was een zoon uit het eerste huwelijk van Hendrik van Kuyc. Willem van Boxtel was een zoon uit het tweede huwelijk van Hendrik van Kuyc (Coldewey 1981, 230)

Lombarden in Ameide

Enkele jaren later diende Arnold opnieuw de Hollandse graaf. In 1293 behoorde Arnold tot de borgen voor het nakomen van een overeenkomst tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, Johannes II van Sierck (1291-1296).³⁵⁶ De Hollandse landsheer en de bisschop hadden een alliantieverdrag gesloten tegen de hertog van Brabant en de graaf van Kleef. Slechts zes jaar na Woeringen beloofde Herlaar om zich wederom aan te sluiten bij de Hollandse graaf maar nu in de strijd *tegen* Brabant. De landsheer beloofde de loyaliteit door zich in juni 1296 borg te stellen voor het vestigen van Lombarden in Ameide.³⁵⁷

Evenals de geldwisselaars hadden de Lombarden een vorstelijk octrooi nodig om een zogenaamde *wisseltafel* (It: *Banco*) te kunnen openen. Gewoonlijk werd die uitgegeven op naam van een maatschap van verschillende Lombarden zodat die tegelijk in verschillende plaatsen hun handel konden drijven. De heer die de leentafel op zijn grondgebied toestond roomde een deel van het profijt van de Lombarden af (het zogenaamde ‘pensioen’). Dat was een van de redenen waarom de landsheren Lombarden toelieten.³⁵⁸ Arnold en zijn zoon Dirk vrijwaarden de Hollandse graaf voor eventuele schade die kon volgen uit die borgstelling.³⁵⁹ Ameide, gelegen op een geografisch grenspunt van landsheerlijke macht van de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre, was een gunstige locatie voor een wisselkantoor van de interregionale geldhandel. Voor Herlaar betekende een wisseltafel van Lombarden vanwege de regionale uitstraling van de bank een versterking van de handelspositie van Ameide.

Arnold heeft niet lang geprofiteerd van de economische impuls want hij stierf vóór september 1298. Zijn zoon Dirk bracht in het laatste decennium van de 13de eeuw ‘bij dode van zijn vader Arnoud heer van Herlaar’ leenhulde aan de Utrechtse bisschop voor de heerschappij van Ameide.³⁶⁰ Gezien het feit dat Dirk in september 1298 bereid was om zijn huis voor de graaf te ruimen, wat hierna aan de orde komt, is het overlijden van Arnold en de leenhulde die Dirk bracht te dateren na juni 1296 maar vóór september 1298.

Verwantschap met Van Kuyc?

In 1285 deed Gijsbrecht van Amstel een beroep op de heer van Herlaar als borg. Diens zwager Herman van Woerden, getrouwd met Elisabeth van Amstel, een zuster van Gijsbrecht, deed dat ook in 1288. In beide gevallen was Herlaar weliswaar borg maar stond hij niet in voor de Amstels, hij zou de graaf steunen indien zij in gebreke zouden zijn. Heirbaut noemt dat een ‘invloedborg’.³⁶¹ Arnolds positie is moeilijk te plaatsen. Was hij als ‘invloedborg’ een verwant van de Amstels, de groep waaruit normaliter de borgen geselecteerd werden? Onder de borgen bevonden zich ‘de kapitaalkrachtigen der familie [Van Amstel] en de leenmannen van Gijsbrecht en Arnold van Amstel’.³⁶² Dat laatste is voor de heer van Herlaar uit te sluiten. Dat kan niet gezegd worden voor verwantschap, al ontbreken concrete aanwijzingen daartoe. Een naam die echter wederkerend is en de Herlaars mogelijk met de Amstels verbindt, is die van Van Kuyc.

Ook Jan van Kuyc stond in 1285 borg voor Gijsbrecht van Amstel en in 1288, samen met zijn zoon, voor Van Woerden.³⁶³ De verwantschap tussen Van Kuyc en Van Amstel is bekend. Coldewey maakt in zijn

³⁵⁶ OBSU V, nr. 2587 (7-05-1293).

³⁵⁷ OBHZ V, nr. 3123 (17-06-1296 of kort daarvóór). Het betreft Lombarden die ‘wonen of wonen sullen toter Ameyden in onser (Arnolds) heerscap’. De borgstelling vond enkele dagen voor de moord op Floris V plaats.

³⁵⁸ Van Uytven 1996, 212-223. Maassen noemt per landsheerlijkheid diverse locaties waar vanaf grofweg 1280 Lombarden zich vestigden, maar vermeldt daarbij Ameide niet (Maassen 1994, 40 e.v.). Dat doet Zuijderduijn wel (Zuijderduijn 2009, 59, 76).

³⁵⁹ OBHZ V, nr. 3124 (17-06-1296).

³⁶⁰ Hoek dateert de leenhulde als ‘.-.-129.’ (Hoek 1989, 286).

³⁶¹ Heirbaut 1997b, 221-222.

³⁶² Van Amstel 1999, 131.

³⁶³ Zie voor Jan van Kuyc (1254-1308), Coldewey 1981, 58-119.

dissertatie aannemelijk dat de echtgenote van Gijsbrecht van Amstel een dochter van Albrecht van Kuyc was.³⁶⁴ De aangewezen borgen die bij de schuldbekentenis van Van Amstel (1285) het hoogst genoteerd staan zijn diens verwanten, zoals Jan van Kuyc (zoon van Hendrik van Kuyc en neef van Gijsbrecht) en Folpert van de Lek (een oom van Gijsbrecht).³⁶⁵ Daarna volgt in de lijst de heer van Herlaar. Wat was de plaats van Arnold van Herlaar in dat adelsnetwerk?

Arnold stond niet enkel met Van Kuyc borg voor diens verwanten, hij vocht in Woeringen ook onder diens banier. Dat hij, zijn zoon en schoonzoon tot de Kuycse gevechtseenheid behoorden is veelzeggend. Onder de strijdvlag vocht geen toevallig samengestelde groep van edelen en ridders. De banier was op het slagveld geen willekeurige vlag met een louter praktisch doel als signalering of als teken van een verzamelpunt. De vlag bezat niet alleen een grote symbolische waarde, namelijk die van weerstand,³⁶⁶ maar was bovenal een teken van feodaal gezag.³⁶⁷ De banier was een gemeenschappelijk teken dat naast de aanduiding van en voor een troepenmacht ook het gebied waar deze vandaan kwam symboliseerde. Arnold van Herlaar en Jan van Kuyc hadden dus een band, maar wat voor een? Er zijn twee opties: een feodale band of een verwantschapsband. Beide zijn in dit geval mogelijk.

Al eerder is gezegd dat Ameide eens tot het bezit van Van Kuyc behoorde. In 1220 verkocht Albert van Kuyc (1204-1233) het stadsgraafschap van Utrecht aan de bisschop. Hij wist de mannen die aan de functie van voogd en graaf van Utrecht verbonden waren echter te behouden.³⁶⁸ Tot het bezit van de stadsgraaf behoorde ook Ameide. Door de koop kreeg de bisschop van Utrecht de leenhoogheid van Ameide, hij was de suzerain. De leenmannen brachten aan hem en zijn hof de leenhulde. Maar in het persoonlijk leenrecht tot aan de 14de eeuw waren de manschap, de hulde (*fidelitas*) en de investituur, zoals uit de verkoop in 1220 blijkt, afzonderlijke elementen. In de eerste helft van de 14de eeuw veranderde dat geleidelijk en vloeiden manschap en hulde samen, althans in Vlaanderen,³⁶⁹ maar dat was voor de andere landsheerlijkheden waarschijnlijk niet veel anders. Voor een andere dan genoemde leenband met Ameide zijn geen aanwijzingen. Aangezien niet alle Kuycse lenen bekend zijn valt dat echter niet uit te sluiten.

Van een verwantschapsband is evenmin iets bekend, maar ook dat is gezien de verschillende vermeldingen mogelijk. Binnen de adel was het vrij gebruikelijk een 'lokaal' huwelijk te sluiten.³⁷⁰ Mogelijk boden de ontwikkelingen in Boxtel in de eerste helft van de 13de eeuw de Herlaars die kans. Ondanks aantoonbaar gezamenlijk optreden zijn er geen concrete aanwijzingen voor een huwelijk tussen een Herlaar en een telg van de heren van Boxtel vóór de 13de eeuw.³⁷¹ Met de komst van Van Kuyc in Boxtel in de eerste helft van de 13de eeuw veranderde de setting. Na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwde Hendrik van Kuyc omstreeks 1230 waarschijnlijk met een nazaat van Van Randerode.³⁷² Zij was een erfdochter en hield de heerlijkheid Boxtel dat aan het Herlaarse gezagsgebied grensde. Petronella van Herlaar en Hendrik van Kuyc waren zogezegd 'buren'. De Herlaars en Van Kuycs traden ook gezamenlijk op. Zo waren Dirk en Hendrik van Kuyc in 1247 getuigen bij een overdracht aan de heer van Altena.³⁷³ Het is dan niet zo vreemd te veronderstellen dat een huwelijk gearrangeerd werd, maar concrete gegevens

³⁶⁴ Coldewey 1981, 36.

³⁶⁵ Folpert was door zijn huwelijk met Margaretha van Kuyc een zwager van Gijsbrecht III van Amstel.

³⁶⁶ Verbruggen 1954, 169 e.v.

³⁶⁷ De Boo 2008, 29.

³⁶⁸ Coldewey 1981, 52; Maris 1954, 57-58.

³⁶⁹ Heirbaut 1997b, 59 e.v.

³⁷⁰ Janse 2001, 175-176.

³⁷¹ Zie de hiervóór besproken 11de en 12de-eeuwse oorkonden waarin zowel de namen van Van Herlaar als Van Boxtel vermeld staan.

³⁷² Coldewey 1981, 230.

³⁷³ Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 443 (??-??-1247).

daarvan ontbreken. Meer dan die van Arnold was Dirks echtgenote mogelijk een nazaat van Hendrik van Kuyc. Een dergelijk huwelijk biedt een verklaring voor de borgstelling van Herlaar voor de Van Amstels en geeft tevens een antwoord op de vraag waarom Arnold van Herlaar naast Willem van Boxtel onder de Kuycse banier in Woeringen vocht; het geeft bovendien ook een begrijpelijke dimensie aan het verwerven van Ameide. Maar dat geldt voor een feodo-vazallitische band ook.

Het maatschappelijk vermogen van Arnold van Herlaar

Om over Arnolds maatschappelijk vermogen uitspraken te doen zijn de gegevens te beperkt. Het bezit lijkt zich te concentreren in Ameide. Vermoedelijk hield hij zijn domicilie in Ameide en bewoonde een kastelein of rentmeester het huis in Herlaar en bestuurdde er de heerlijkheid. Van de nalatenschap van zijn ouders is behalve het bezit van de heerlijkheid Ameide niets bekend, van enige inbreng van zijn echtgenote evenmin. Wat wel uit de spaarzame bronnen blijkt, is een band met Van Kuyc. Het was die connectie waardoor hij vermoedelijk borg stond voor de Van Amstels, let wel ten dienste van de Hollandse graaf. Of die band stelde op verwantschap of feodaliteit is ongewis, het plaatste hem wel in het netwerk van Van Kuyc waartoe ook de aanzienlijke heren van der Lede, van Horne, van Heusden en van Strien behoorden. Er is geen enkele vermelding waaruit blijkt dat Arnold feodale of andere diensten voor de bisschop van Utrecht leverde, die zich op dat moment overigens, zie de studie van Berkelbach van der Sprenkel, in een hachelijke positie bevond.³⁷⁴ Arnold behoorde evenmin tot de entourage van de Hollandse graaf, al stond die voor Arnold en zijn zoon Dirk wel borg voor de Lombarden in Ameide.

3.3.4 Dirk van Herlaar (1288-1305(?))

Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar was slechts voor een korte periode heer van Ameide, namelijk vanaf 1298 tot 1305. Waarschijnlijk verwijst de vermelding van een Dirk van Herlaar die voor aanvang van het gevecht bij Woeringen (1288) de ridderslag ontving naar hem.³⁷⁵ Hij behoorde volgens de kroniek tot de gevechtseenheid van Arnold en vocht zij aan zij met Arnold van Herlaar en diens schoonzoon. Van Dirks handelen zijn niet veel gegevens bekend, maar dat maakt hem voor dit onderzoek niet minder relevant. Ten eerste stierf hij zonder nazaten. Daardoor kwam zijn nalatenschap aan zijn (vermoedelijke) zuster Aleid. Ten tweede koos hij, waarschijnlijk niet geheel vrijwillig, de zijde van de Hollandse graaf in diens strijd tegen de Utrechtse bisschop *nota bene* de leenheer en suzerain van Ameide. Hij riskeerde daarmee het gevaar van felonie jegens de leenheer.

Toen Jan I (1296-1299), de zoon en opvolger van Floris V, voorbereidingen trof voor een strijd tegen de Utrechtse bisschop Willem Berthout van Mechelen (1296-1301), bezegelde Dirk van Herlaar een 'brief'³⁷⁶ waarin hij beloofde de Hollandse landsheer bij te staan.

[Jc] Diederic van Harlaer make cont [all]e den ghenen die desen brief sien sullen of hoeren lesen dat ic ghelouet hebbe ende ghetrouwelike te dienen met alle miere macht, met minen lieden, met minen huse ende met minen

³⁷⁴ Berkelbach van der Sprenkel 1923, m.n. 79-90.

³⁷⁵ Willems (ed.) 1836, 8597.

³⁷⁶ Niet te verwarren met huidige betekenis van brief. Een (middeleeuwse) brief is volgens het Instituut voor Nederlandse Lexicologie: 'Een geschrift, meest op perkament, door of namens de overheid of door een bijzonder persoon in bepaalden, door het gebruik geijkte vorm opgemaakt en uitgevaardigd, en ten blijke daarvan met aangehecht of opgedrukt zegel en met ondertekening bekrachtigd, en waarin iets verklaard, gelast, vergund, of de houder tot iets gemachtigd wordt; nagenoeg hetzelfde als *oorkonde* en het jongere *akte*'. (<http://www.inl.nl>). Dit is mij echter te algemeen. Alle voorbeelden van brieven in dit onderzoek hebben betrekking op een persoonlijke niet noodzakelijk, of juist niet, te openbaren tekst. Dat in tegenstelling tot een oorkonde. De toevoeging 'open' bij een 'open brief' zegt wat dat betreft voldoende.

lande ter Amei[d]en eenen edelen prince, minen lieuen heere Janne graue van Hollant, van Zeelant ende heere van Vrieselant tieghens haren Willaem den biscop van Vtrecht, alsoe langhe als torloghe gheduret dat nu es tuschen dese voerseide heeren [...]³⁷⁷

Dirk was bereid zijn huis - in de brief van 13 september 1298 wordt voor het eerst melding gemaakt van het *huis* te Ameide - indien dat nodig mocht zijn tijdelijk te 'ruimen' voor de graaf van Holland en diens troepen. Hij bood het desgewenst voor de duur van de oorlog aan de Hollandse graaf aan. Niet alleen zijn huis maar ook zijn mannen en zijn bezit in Ameide werden ter beschikking gesteld aan de Hollandse landsheer. Indien de graaf inderdaad gebruik zou maken van het aanbod dan zou die in een open brief, voorzien van de zegels van Wolfert van Borselen en de stad Dordrecht,³⁷⁸ verklaren het huis na de strijd aan Dirk terug te geven.

Wolfert van Borselen was op dat moment feitelijk de bestuurder van het graafschap, de jonge graaf, te jong om te regeren, stond geheel onder zijn invloed. Het is niet uit te sluiten dat Wolfert van Borselen bij Dirk enige dwang heeft gebruikt om hem zover te krijgen zijn bezit beschikbaar te stellen. In de strijd tegen de bisschop lag dat op een strategische locatie. De rijmkroniek van Melis Stoke verhaalt hoe de Zeeuwse edelman erop uit was ook anderen in het gebied te strikken voor zijn plannen. Dat verliep niet altijd vrijwillig. Toen in 1297 Gijsbrecht, heer van IJsselstein en maarschalk van het Sticht, weigerde zijn huis ter beschikking te stellen, namen de Hollandse troepen hem gevangen en belegerden het kasteel langdurig.³⁷⁹ Na de val van het huis vond de helft van de bezetting als strafmaatregel de dood. Dat lot kon ook Dirk treffen, de brief dateert namelijk van na het beleg van IJsselstein.

Dirk was gedwongen te kiezen tussen twee kwaden. Hij kon de druk vanuit Holland weerstaan, met als risico een beleg, of toegeven aan Holland met als risico beticht te worden van felonie en het leen Ameide te verliezen. Hij koos voor het laatste. Het was een expliciete keuze tegen de bisschop van Utrecht. Al was de positie van de bisschop op dat moment zwak, de steun zou beschouwd worden als felonie, een onverholen daad van vijandschap tegenover de leenheer. Dirk liep daardoor het risico het leen kwijt te raken, zoals eens de bisschop de heer van Goor in het midden van de 13de eeuw het leen had ontnomen. Er is echter niets dat daar op wijst. Ameide bleef ook nadien in handen van de Herlaars en er is niets bekend van repercussies. Dat is opmerkelijk. Er zijn daartoe drie verklaringen te geven. Ten eerste verklaarde Dirk dat hij *zijn* goed (allodiaal bezit) inbracht, daarmee sloot hij zijn leenbezit uit. Dat zou betekenen dat het huis eigen was, gebouwd op allodiaal grondbezit, en dat Dirk daarnaast meer eigen bezit had in Ameide. Ten tweede was de Utrechtse bisschop vermoedelijk niet op de hoogte van de toezegging van Dirk. In de aanhef staat niet dat het een 'open brief' is. Het betreft een brief welke alleen door Dirk werd bezegeld. Het karakter van de toezegging lijkt daardoor vertrouwelijk en persoonlijk. Ten derde was het voor de Hollandse graaf *c.q.* Wolfert van Borselen niet nodig het huis tegen de bisschop in te zetten. Toch, zo laat het zich althans aanzien, kreeg de 'geheime' steun van Dirk van Herlaar wel een staartje, al was dat pas in 1312. Toen was Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar al overleden.

'Domino terre'?

Na de eerste helft van de 13de eeuw zijn er geen bronnen meer die wijzen op contacten (giften) van de Herlaars met de norbertijnen. In 1302 blijkt dat de relatie desondanks niet verloren was gegaan. In dat jaar kwam de abdijs Mariënweerd in conflict met verwanten van deken Hesselinus over goederenbeheer in

³⁷⁷ OBHZ V, nr. 3419 (13-09-1298). De beschrijving van de oorkonde wijkt in de uitgave van Van Mieris wat af, ook daarin wordt het eigendom bepaald als, 'Mijn huis dat ick ftaende hebbe ter Ameyde [...] myn huus ende al myn goet, dat ick hebbe binnen den Bisdoem van Uytrecht, jegheens mynen Heere den Graeve (van Holland) voorfz'. (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 597-598).

³⁷⁸ Zie voor Dordrecht, Van Herwaarden (e.a.) 1996, m.n. 62-73.

³⁷⁹ Burgers (ed.) 2004, 288-294. Tijdens het beleg stond het kasteel onder leiding van Gijsbrechts echtgenote Bertha van Heukelom.

Schonauwen nabij Houten.³⁸⁰ De abdij bezat in Schonauwen een uithof. Dirk van Herlaar steunde de abdij in het geschil. De uitkomst in de kwestie was ten gunste van de norbertijnen. De aanhef van de oorkonde van de arbitrage luidt als volgt: 'Et predicta resignatio seu quita clamatio coram domino terre scilicet Theoderico domino de Herlar et de Ameyda'.³⁸¹ Het toont voor dit onderzoek twee verrassende elementen, ten eerste staat Dirk in de aanhef als heer van Herlaar *en* Ameide vermeld, ten tweede is hij *domino terre*. Dirk was naast heer van Ameide ook heer van *Herlaar*. Dat is een duidelijke verwijzing naar het oorspronkelijk stamgebied waarvan Dirk de heerlijke rechten (nog) bezat. Ondanks dat er in het vierde kwart van de 13de eeuw geen berichten zijn over die heerlijkheid was deze dus nog steeds in eigen handen. Wat echter ook de aandacht verdient, is de omschrijving '*domino terre*'. Letterlijk vertaald is dat begrip op te vatten als 'landsheer'. De Fremery doet dat in zijn bronnenuitgave, hij beschrijft de oorkonde als die van 'de landsheer Dirk, heer van Herlaar en Ameide'.³⁸² Het begrip 'landsheer' moet hier toch genuanceerd worden. '*Dominus terre*' duidt een heer aan met hoge heerlijkheidsrechten, in dit geval van het niet nader omschreven land of gebied van de heer van Herlaar en Ameide. Het verwijst hier niet naar de allure van een graaf of hertog, maar het gezagsgebied van Dirk van Herlaar reikte klaarblijkelijk wel verder dan Ameide en Herlaar. De omschrijving komt overeen met die van het gezagsgebied van Herlaar in de akte van de oprichting van het hoogheemraadschap in 1277.³⁸³ Dat komt in het volgende hoofdstuk nog aan de orde.

In 1304 had Dirk van Herlaar met Jan van Heusden, heer van Heusden, in Berne ingestemd met een '*composicie*' oftewel een schikking. De bron betreft een notitie in een in 1441 opgemaakte inventaris. Een afschrift in het inventaris vermeldt dat er een overeenkomst tussen 'Jan [Berthout, AvD] ende heere Dirc van Haerlair gemaict was'.³⁸⁴ Een *composicie* had een eigen juridisch karakter. In de middeleeuwse rechtspraak verwijst het begrip naar een overeenkomst waarbij de benadeelde partij zich volaan en verzoend verklaart en waarbij de dader bereid is een boete te storten.³⁸⁵ De belangrijkste uitkomst van een *composicie* was dat het slachtoffer of zijn familie werd vergoed en de vrede in de gemeenschap was hersteld. Na de schikking verklaarde Jan Berthout, heer van Berlaar, zijn neef de heer van Heusden (Jan van Heusden) en Hendrik van Borch schadeloos te houden. Wat plaatsgevonden had, en wanneer, staat niet vermeld. Zeker is dat het een geschil tussen Dirk van Herlaar en Jan van Heusden of hun verwanten betreft met ernstige gevolgen voor die beide partijen.

1305, het jaar van overlijden?

Dirk van Herlaar verzocht in januari 1305 de graaf van Holland, Willem III (1303-1337), een leen te bevestigen. Hij deed dat in een zeldzame persoonlijke 'brief' gericht aan de landsheer.

Heere, ick make jo cond met desen brieve mynne ghewarde boden syn, ende dat ick overmidts node en de ancxste van mynnen lyve, alse van siecten selve tot jo niet comen mach, alse myn leen van jo t'ontvaene [...] dat ghy my verlien wilt alsulck goet, alse ick ontfanghen hadde van mynen Heere uwen vaedere [...] Heere, voorts

³⁸⁰ Van Bavel 1993, 157-158. Het betreft hier een langdurige kwestie. De erfgenamen van de schenker van dit goed hebben de gift maar liefst anderhalve eeuw aangevochten!

³⁸¹ De Fremery 1890, nr. 118.

³⁸² De Fremery 1890, 87.

³⁸³ OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). 'de terra domini de Herlere'.

³⁸⁴ OBNB I, nr. 669 (1-06-1304); Croenen (ed.) 2006, nr. 343. In de tekst wordt niet expliciet verwezen naar Herlaar als heer van Ameide. Mij is slechts een ander persoon bekend met de naam Dirk van Herlaar, namelijk de zoon van Godfried van Herlaar. Die was op dat moment ridder en heer van Herenthout en Poederlee (Bockstaele 1985, 13). Hij is in het rivierengebied geheel niet in beeld. Bovendien betreft de vermelding die in een inventaris, niet die van de akte zelf. Ik ga er daarom van uit dat het de heer van Ameide betreft.

³⁸⁵ Vrolijk 2004, 106.

zoo ontbiedick iu ende biede dat ick iu wille doen al dat een ghetrauwe man synen heere schuldich es te doene.
386

Uit deze brief blijkt een leenband met de graaf van Holland. ‘Het goed’ waarvan sprake is, betreft 18 pond Hollands uit de tol van Dordrecht en de tiende bij oud-Giessen.³⁸⁷ Het leen te Dordrecht kwam vermoedelijk in 1303 in handen van de heer van Ameide.³⁸⁸ Willem bevestigde per brief de leenhulde op 10 januari 1305.³⁸⁹ In die brief memoreert de graaf dat zijn leenman te ziek is om zelf de leenhulde te brengen ‘omme dat hi nu te desen tyden zoe cranc es van ziecheyden dat hi ons niet zoeken mochte [...] en de ancxste van mynnen lyve’. Dat laatste geeft aan dat Dirk zijn dood blijkbaar voelde naderen. Die brief is de laatst bekende vermelding van Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar. Diens overlijden is vermoedelijk te dateren in de periode tussen januari 1305 en november 1306. In november 1306 blijkt Gerard van Loon, die getrouwd was met Aleid van Herlaar, heer van Herlaar te zijn.³⁹⁰ De heerlijkheid Herlaar, het voormalig kernbezit, was dus voordien overgedragen. Wat Ameide betreft ontbreken na 1305 gegevens over een heer of vrouwe tot aan 1312. In 1312 bracht een andere Dirk van Herlaar leenhulde aan de Utrechtse bisschop en zijn hof voor Ameide.³⁹¹ Dat lijkt niet spannend, maar toch is de opvolging verrassend. Uit het wapenschild dat de nieuwe heer van Ameide hanteerde blijkt namelijk dat hij geen (klein)zoon van voornoemde Dirk (1288-1305) was. De afbeelding op het schild bestaat niet enkel uit de beurtelings gekanteelde dwarsbalk, het betreft een in kwartieren gedeeld schild voorzien van het wapen van de Herlaars en dat van Van Loon (afb. 16). De nieuwe heer van Ameide was een zoon van Aleid van Herlaar en haar echtgenoot Gerard van Loon.³⁹² Opnieuw wisselde het geslacht, nu van Kleef-Heinsberg naar Van Loon, maar wederom bleef de naam Herlaar gecontinueerd.

Het maatschappelijk vermogen van Dirk (Arnolds zoon) van Herlaar

Ondanks het wel heel beperkt aantal oorkonden waarin Dirk staat vermeld, geven die wel een opmerkelijk beeld van de heer van Ameide en Herlaar. Het meest bijzondere is natuurlijk dat hij bereid was zijn bezit in te zetten voor Jan I, de jonge graaf van Holland. Al was de inzet van zijn huis niet nodig, de heer van Ameide ‘onderwierp’ zich met het beschikbaar stellen van zijn huis wel aan het grafelijk gezag. De stad Dordrecht en de invloed van Wolfert van Borselen zullen daarbij van invloed zijn geweest. De Hollandse lenen waar hij in 1305 naar verwijst waren voordien niet bekend, naast een tiende in Oud-Giessen betreft het wel heel toevallig (een deel van) de tol van Dordrecht. In zijn brief aan Willem III memoreert Dirk dat hij de lenen van diens vader Jan II (1299-1304) gekregen had. Het verwerven daarvan kan weliswaar gezien worden als een beloning, maar niet als reden voor zijn steun aan de Hollandse graaf. Wat hij in de waagschaal stelde staat daar in geen verhouding toe, er stond voor hem veel op het spel. Het is daarom niet uit te sluiten dat Wolfert van Borselen met geweld dreigde, waartegen Dirk geen verzet gaf.

Dirks status was aanzienlijk, dat blijkt uit de vermelding van ‘domino terre’. Dat geeft in elk geval aan dat hij over een (groot) territorium zijn gezag kon doen gelden. Dat gebied bestond in elk geval uit Herlaar en het Land van Ameide, maar was mogelijk ook groter. Dat hij een schikking trof met Jan van Heusden

³⁸⁶ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 45 (03-01-1305).

³⁸⁷ RHG 1299-1345, ZH 229 (10-01-1305).

³⁸⁸ RHG 1299-1345, ZH 294 (13-11-1303).

³⁸⁹ Burgers 1999, 424, nr. 56 (10-01-1305); RHG 1299-1345, ZH 295 (10-01-1305).

³⁹⁰ Zie §3.4.1.

³⁹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

³⁹² Dat Dirk een zoon van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar was, blijkt behalve uit diens zegel ook uit een leenverhef in 1323 (Poncelet (ed.) 1898, 81), en het feit dat zijn schoonvader Herbaren van Arkel bij de leenhulde in 1312 aanwezig was (Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312)).

duidt erop dat hij verkeerde in het adelsnetwerk waartoe ook zijn vader behoorde. Jan van Heusden stond met Arnold van Herlaar borg voor de schuldbekentenis van de Van Amstels en de zoen van Van Woerden in 1285.

3.4 Aleid van Herlaar (1306-1309)

Na 1305 verwierf Aleid van Herlaar de heerlijkheid Herlaar en vermoedelijk ook het leen Ameide. Feitelijk is er van haar heel weinig bekend. Er zijn slechts twee oorkonden waarin haar naam vermeld staat, waarvan één bovendien een *falsum* is. De falsificatie betreft een afschrift waarin Aleid vrouwe van Herlaar en Gerard van Loon, ridder, haar ‘wetachtich man ende mombare’ op 24 juli 1306 het visrecht op de Dommel verlenen aan Otto van Heukelom, heer van Acquoy en Asperen.³⁹³ De tekst is naar Camps meent niet in de 14de eeuw geschreven. Het dateert volgens Camps van veel later om een verworven recht te legitimeren. Hoewel het stuk waarschijnlijk een *falsum* is, heeft hij het in zijn diplomatische kritiek toch niet helemaal bij het juiste eind.³⁹⁴ Er is ook een betrouwbare vermelding van Aleid en haar echtgenoot Gerard. In 1309 verkocht Gerard zijn rechten op de tollén van Zuilichem, aan de Waal, en van (Kerk)Driel, aan de Maas, en niet nader genoemde rechten in Mook aan de graaf van Gelre.³⁹⁵ Aleid gaf als echtgenote haar toestemming aan deze verkoop en bezegelde de transactie.³⁹⁶ De overdracht vond niet alleen plaats met instemming van Aleid, ook hun eerstgeboren zoon en erfgenaam Gerard, ridder, gaf zijn goedkeuring en hing zijn zegel aan de akte.³⁹⁷

Omdat Aleid van Herlaar het patrimonium verwierf, veronderstelt Camps dat zij de erfdochter van Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar was.³⁹⁸ Ook Kuys gaat daar vanuit.³⁹⁹ Het is een begrijpelijke en voor de hand liggende gedachte maar het is gezien de filiatie en de genealogische gegevens niet juist. Aleid was vermoedelijk een zuster van Dirk, een dochter van Arnold.⁴⁰⁰ Dat volgt uit enkele details uit de akte uit 1309. Daarin staan voor dit onderzoek drie belangrijke punten. Ten eerste was Aleid de echtgenote van Gerard van Loon, ten tweede was hun oudste zoon genaamd Gerard, eerstgeborene en erfgenaam uit het huwelijk, en ten derde was die vóór 1309 tot ridder geslagen. Uit de riddertitel blijkt dat Gerard jr. op het moment van de uitgifte van de oorkonde (1309) volwassen was. Daaruit volgt dat diens geboorte niet later dan omstreeks 1290 te dateren is. Aleids jongere zoon Dirk, die later Ameide verwierf, was in 1312 volwassen (en getrouwd). Diens geboorte is dan te dateren tussen 1290-1295. In het algemeen werden de kinderen vroeg in het huwelijk geboren en was de vrouw bij de eerstgeborene jong van leeftijd. Dit onderzoek gaat ervan uit

³⁹³ OBNB I, nr. 720 (24-07-1306). Zie voor de bronnenkritiek, OBNB I, 854-866.

³⁹⁴ Camps meent dat de beoorkonding door Aleid, in plaats van Gerard van Loon, niet juist kan zijn. Zij bezat dat recht volgens hem niet (OBNB I, 865). Echter Aleid werd door het erven van de heerlijkheid als *eigen goed* vrouwe van Herlaar. Het bezit was geen gedeeld bezit dat zij had ingebracht bij het huwelijk. Het was haar bezit waarover haar echtgenoot geen zeggenschap had. Met andere woorden zij, en zij alleen, bezat het recht om als vrouwe te oorkonden, weliswaar met instemming van haar man en momboor. Het stuk mag dan een *falsum* zijn maar de schrijver was blijkbaar wel op de hoogte van de situatie in 1306. Camps redeneert vermoedelijk vanuit de optiek dat de heerlijkheid een (Luiks?) *leen* was.

³⁹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309); AGZ I, 255. ‘omne jus quod in theloneis in Zulinchem et Drile ac in villa de Moudicke habuimus’.

³⁹⁶ ‘de libera voluntate et consensu Aleydis nostrae legitimae consortis’ (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309)).

³⁹⁷ ‘Gerardi militis nostri primogeniti et herendum nostrorum’ (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309)).

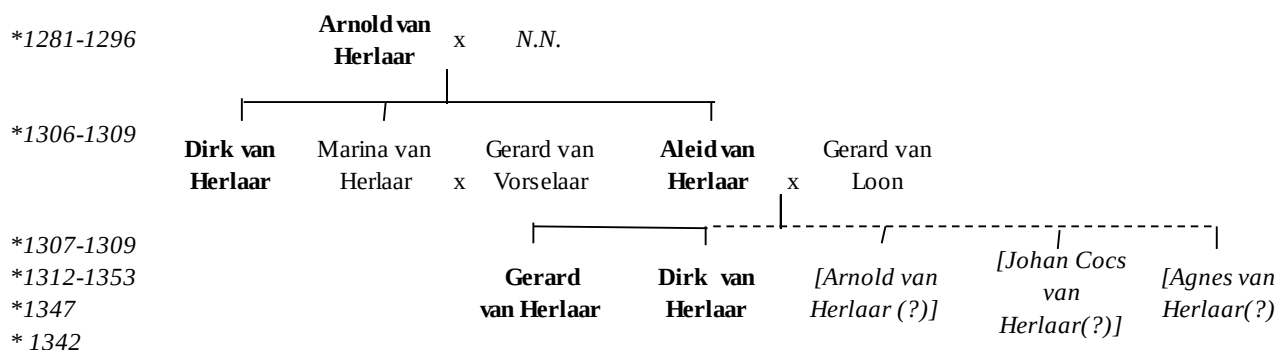
³⁹⁸ OBNB I, 865.

³⁹⁹ Kuys 1980, 382.

⁴⁰⁰ De weergave die volgt betreft mijn reconstructie, er zijn geen bewijzen. Vermeulen oppert, met Schwennicke, dat Aleid een zuster van Dirk was (Vermeulen 1987, 23; Schwennicke 1998, tabel 61). Vogels meent dat Aleid een zuster van Arnold was (Vogels 2003b, 39 e.v.). Dat laatste is vanwege de geschatte dateringen niet uit te sluiten, maar het veronderstelt wel dat zij op late leeftijd kinderen kreeg, wat minder waarschijnlijk is.

dat het huwelijk van Aleid en Gerard kort voor de geboorte van hun oudste zoon werd voltrokken. Bij het hanteren van bovengenoemde uitgangspunten is dat omstreeks 1285-1290 te dateren. Het doortrekken van de tijdslijn met die (aangenomen) gegevens plaatst de geboorte van Aleid minimaal vijftien jaren eerder, in de periode 1270-1275. Dat maakt het waarschijnlijk dat Aleid een dochter van Arnold van Herlaar (1281-1298) was. Dat Marina van Herlaar, haar veronderstelde zuster, in het eerste kwart van de 14de eeuw ook rechten van Herlaar verheft en als dochter van Arnold genoteerd staat (zie hfst. 4), pleit ook voor die gedachte.⁴⁰¹

Indicatie jaar

Afb. 9. Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar (1306-1309)

Uit concrete vermeldingen blijkt dat het huwelijk van Aleid en Gerard twee zonen had voortgebracht, Gerard *primogenitus* en Dirk, heer van Ameide. Dit onderzoek toont echter aan dat het echtpaar niet twee maar vermoedelijk vier zonen had voortgebracht. De literatuur verwijst voor de heren van Poederoyen (Arnold) en die van Empel-Meerwijk (Johan) vrijwel niet naar Aleid en Gerard. Toch laat de toenaam Herlaar, de voornamen van de mannelijke nazaten en de afbeeldingen op het wapenschild van die heren er geen twijfel over bestaan dat ook zij nazaten waren van dat ouderpaar. De gegevens in de literatuur van de echtgenote van Dirk van Lienden wijzen weliswaar in de richting van een mogelijke dochter van het echtpaar, Agnes van Herlaar, maar dat is niet te controleren.⁴⁰²

Vermoedelijk erfde Aleid zowel de heerlijkheid Herlaar als Ameide. Er is namelijk niets dat er op wijst dat het patrimoniale bezit of een deel daarvan bij de Herlaars voordien *pre mortem* of *inter vivos* overgedragen werd aan een erfopvolger. Vóór november 1306 schonk zij haar man Gerard de gerechtsheerlijkheid en de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar, want op 7 november 1306 verwijst diens broer Gijsbert van Loon in een akte naar 'domini Gerardi de Loen, domini de Heerlaer, militis'.⁴⁰³ Bij de verkoop van zijn bezit in 1315 geeft Gerard aan dat hij de heerlijkheid had gekregen van zijn vrouw.⁴⁰⁴ Aangezien hij alleen heer van Herlaar genoemd wordt, is het aannemelijk dat hij het leen Ameide niet bezat.

⁴⁰¹ Zie § 4.2.4.

⁴⁰² In het handschrift van Schelling *Beschrijving van de heerlijkheid en stede Ameyde, enz.*, staat Agnes (van Herlaar) vermeld (Schelling 1759 [Hs], 86-87). Schelling schrijft dat Agnes getrouwd was met Dirk (II) van Lienden. Hij meent ook dat Agnes in 1298 een zegel hanteerde dat bestond uit de afbeeldingen van drie leeuwenkoppen en een dubbel-gekanteelde dwarsbalk. Dat verwijst naar het wapen van Van Loon en Van Herlaar. Haar zegel is in de bronnenpublicaties en de via het internet te benaderen archieven niet te vinden. In navolging van Van Spaen (Van Spaen 1801-1805, III, 437) plaatst ook Van Winter, zonder verwijzing naar een concrete bron, dat huwelijk aan het einde van de 13de eeuw (Van Winter 1962, 158-159).

⁴⁰³ HUA, toegang 222, inv. nr. 814-1 (07-11-1306); Zie ook, Van Spaen 1801-1805, IV, nr. 18; Handelingen 1844, 303 (08-11-1306); OBNB I, nr. 720, noot 729.

⁴⁰⁴ Poncelet (ed.) 1898, 62. Zie § 4.2.4.

Waarschijnlijk hield Aleid dat zelf. Zodoende splitste zij het bezit waardoor het in verschillende handen kon komen. Op 18 juni 1312 legde haar zoon Dirk in een oorkonde vast dat hij de heerlijkheid Ameide en het huis van de Utrechtse bisschop in leen kreeg. Vermoedelijk was dat na het overlijden van Aleid, want hij memoreert in de oorkonde dat hij nog niet beleend was met de heerlijkheid. Normaliter vond het brengen van de leenhulde binnen het jaar na overlijden van de leenhouder plaats. Dat niet Gerard (jr.) Ameide verwierf maar zijn jongere broer Dirk, doet vermoeden dat hij vóór 1312 was overleden.

3.5 Gerard van Loon (1272-1315), heer van Herlaar (1306-1315)

3.5.1 Gerard van Loon, heer van Herlaar (1306-1315)

Hoewel Gerard van Loon voor de Herlaars in de 14de eeuw een essentiële rol lijkt te vervullen is hij een onbekende, over zijn herkomst en (daarmee) zijn maatschappelijk vermogen ontbreken gegevens. Kuys oppert de gedachte dat het Ameidense bezit in de Bommelerwaard en omstreken mogelijk van hem afkomstig was.⁴⁰⁵ In de literatuur is Gerard van Loon vooral bekend vanwege de verkoop van de heerlijkheid Herlaar met toebehoren, waaronder de huizen. Hij verkocht op 30 maart 1315 het voormalige kernbezit van zijn schoonfamilie aan Gerard van Horne.⁴⁰⁶ Bij de verkoop bestond dat bezit uit de hoge en lage jurisdictie, de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en toebehoren. Dat laatste verwijst mogelijk naar het leenhof en het recht van mede-patroon van Hilvarenbeek. De Hornes waren geen onbekenden, zij traden bij diverse handelingen met de Herlaars als getuigen en/of medezegelaars op.⁴⁰⁷

De eerste vermelding van Gerard van Loon als *heer* van Herlaar dateert uit november 1306. Nadien volgen nog enkele berichten van de heer van Herlaar, waarbij het overigens niet altijd duidelijk is dat het dan Gerard van Loon betreft.⁴⁰⁸ Zo stelde in 1309 de heer van Herlaar, zonder het noemen van een naam, zich op als borg voor de heer van Heusden bij Lombard Jan van Halen.⁴⁰⁹ In juli 1310 was Gerard van Loon, heer van Herlaar, getuige toen zijn neef Johan van Hemert diens burcht aan graaf Reinald I van Gelre opdroeg.⁴¹⁰ Door het ‘open huis’ verwierf de Gelderse landsheer een belangrijk steunpunt voor zijn territorium. Nederhemert ligt nabij Heusden waar de Brabantse hertog en de Hollandse graaf op dat moment strijd voerden over het bezit van die grensplaats.⁴¹¹ Een vermelding van de heer van Herlaar welke de aandacht trekt, is die van september 1312. Toen zegelde ‘minen here Gherarde here van Herlaer’ als een van de vele getrouwen van hertog Jan II van Brabant het *charter van Kortenbergh*.⁴¹² De aanspreektitel ‘minen here’ is opmerkelijk daar in de bronnen, zoals de leenregisters,⁴¹³ niets duidt op een feodo-vazallitische relatie tussen de heren van Herlaar of Van Loon en de hertog van Brabant. Toch duidt de vermelding daar wel op. De band is echter niet te traceren. Het valt niet uit te sluiten dat Van Loon Gestel, een leen van de hertog, wist te

⁴⁰⁵ Kuys 1980, 387.

⁴⁰⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21 (fol. 130. nr. 40).

⁴⁰⁷ OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285); OBSU IV, nr. 2347 (21-03-1288); OBSU V, nr. 2587 (7-05-1293); Van den Bergh (ed.) 1866, I, nr. 443 (??-??-1247), Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 572 (27-10-1285); nr. 845 (7-5-1293).

⁴⁰⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 105 (30-08-1309); nr. 106 (01-09-1309); nr. 110 (27-07-1310); OBNB I, nr. 773 (03-02-1309); nr. 810 (19-02-1310); nr. 883 (27-09-1312); RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21 (30-03-1314).

⁴⁰⁹ OBNB I, nr. 773 (03-02-1309).

⁴¹⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, I, nr. 110 (27-07-1310). ‘Ende wi Gerard van Loen here van Herlar ridder ende Gerard van Wardenberg di vurgenumt sin, om bede Johans van Hemert ons neuen vurgenumt’

⁴¹¹ Zie Avonds & Brokken 1975, 1-95.

⁴¹² OBNB I, nr. 883 (27-09-1312). Hermans rekent Gerard van Loon, heer van Herlaar, op basis van zijn plaats in de getuigenlijst tot de *rijksgroten* (Hermans 1844, 304). Dat is toch echt wat misplaatst.

⁴¹³ In, bijvoorbeeld, de bronnenuitgave van Galesloot staan de heren van Herlaar niet genoteerd (Galesloot (ed.) 1865).

verwerven. Het samenvoegen van Herlaar met (St. Michiels)Gestel vond waarschijnlijk in het eerste kwart van de 14de eeuw plaats. Hoe en wanneer is onduidelijk.⁴¹⁴ De mogelijke gedachte als zou de vermelding naar een nazaat van Godfried van Herlaar verwijzen, de hertog van Brabant had op dat moment zeer goede contacten met Godfrieds nazaten,⁴¹⁵ is onwaarschijnlijk omdat binnen die familietak de naam Gerard niet voor komt.⁴¹⁶

3.5.2 Gerard van Loon, een raadselachtige afkomst

Voor het positioneren van Gerard van Loon ontbreken de gegevens. Niets wijst erop dat hij gerechtsheerlijke rechten bezat, hetzij als eigen goed hetzij in leen ontvangen. Uit het feit dat de kinderen uit het huwelijk van Gerard en Aleid de toenaam *Herlaar* hanteerden zonder die heerlijkheid te bezitten, mag geconcludeerd worden dat de status van Gerard ten opzichte van zijn vrouw geringer was.

De eerste vermelding van Gerard van Loon in het rivierengebied is die in een donatie van een tiend in Rodengoye bij Brakel aan de abdij Villers (Villers-la-Ville) in 1272.⁴¹⁷ Er zijn aanwijzingen dat Gerard van Loon bezit had in Zuilichem, Brakel, Vuren en Herwijnen, dat mogelijk in verband te brengen is met het Sint-Lambertuskapittel in Luik.⁴¹⁸ Dat komt in het volgende hoofdstuk nog aan de orde. In de Gelderse grafelijke rekeningen van 1294 staat hij genoteerd voor ontvangst van *feoda*, een vergoeding, van de tol van Driel zoals ook de heer van Horne, de heer van de Lek, de heer van de Lede, Johan van Malsen en heer Hendrik van Kuyc dat ontvingen.⁴¹⁹ Dat wijst erop dat hij op enige wijze de Gelderse graaf heeft gesteund of gediend. Na 1294 wist hij rechten op enkele tollens te verwerven die hij in 1309 aan de graaf van Gelre verkocht. De verkoop betreft de tollens van Zuilichem en Driel en niet nader genoemde rechten in Mook.⁴²⁰ Gerard overleed vóór februari 1323 want toen verwees zijn zoon Dirk van Herlaar voor de erfenis van een tiend in Zuilichem naar ‘wijlen’ zijn vader.⁴²¹

Het aangaan van een huwelijk met een verschil in aanzien en vermogen was allerminst een gebruikelijke stap voor een adellijk geslacht. Al was zijn maatschappelijk vermogen waarschijnlijk niet gelijk aan die van de Herlaars, hij moet om welke reden dan ook voor de familie een acceptabele huwelijkspartner zijn geweest. Alle adellijke huwelijken werden immers gearrangeerd. Zijn geringere status verklaart wellicht het gebrek aan gegevens over zijn afkomst, hij komt als het ware uit het niets tevoorschijn. Daarom beschouwt Kuys hem als een merkwaardige schakel die de indruk wekt een ‘succesvolle parvenu’ te zijn.⁴²² Een merkwaardige schakel mag hij genoemd worden, maar een parvenu? Dat valt eigenlijk pas te zeggen indien zijn afkomst bekend is. Hoe dan te denken over Gerard van Loon, landcommandeur van Alden Biesen? Was dat de echtgenoot van Aleid van Herlaar?

⁴¹⁴ Zie § 4.2.1.

⁴¹⁵ Willem van Herlaar, de tweede zoon van Godfried, wist zich in de hofkringen van de hertog van Brabant hoog op te werken. Hij kreeg de functie van *kamerling* (OBNB I, nr. 618 (5-07-1301); nr. 670 (2-07-1304); nr. 683 (4-02-1305)).

⁴¹⁶ Zie voor een overzicht van de nazaten van Godfried van Herlaar (1235-1270), Bockstaele 1985, 2-28.

⁴¹⁷ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272), ‘Gerardus dictus de Loen’. Zie ook, Kuys 1980, 387. De tiend betrof het gebied van Rodengoye, het huidige Munnikenland bij Loevestein in de Bommelerwaard.

⁴¹⁸ Bijl 1992, 27. Hij geeft daar geen onderbouwing voor.

⁴¹⁹ Meihuizen 1953, 93.

⁴²⁰ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309); AGZ I, 255. ‘omne jus quod in theloneis in Zulinchem et Drile ac in villa de Moudicke habuimus’

⁴²¹ Poncellet (ed.) 1898, 81.

⁴²² Kuys 1980, 388.

Toetsstenen voor afkomst, de naamsvermeldingen en het wapen van Gerard van Loon

Er is wat Gerard van Loon betreft vooral veel onduidelijk. Om enig zicht te krijgen op de (mogelijke) afkomst van Gerard zijn hieronder diens bekende gegevens, zijn naam en zijn wapenafbeelding, bijeen gebracht. Die dienen als toetsstenen voor verwantschap. De schrijfwijze van de naam Van Loon zoals die in verschillende oorkonden voorkomt, hetzij als oorkonder, functionaris, getuige of verwant is in chronologische volgorde genoteerd in tabel 2. De eerste vermelding is gedateerd op 3 april 1272, de laatste in 1323. Het betreft in totaal een elftal vermeldingen. De meest betekenisvolle vermelding is die waar Gerard zelf de oorkonder is. In 1309 noemt hij zich van 'Lo' (tab.2, 5). In 1323 duidt Dirk van Herlaar zijn vader aan met de naam 'de Loen' (tab.2, 11). Die schrijfwijze komt het meest voor en is in overeenstemming met die van het randschrift van Gerards zegel, 'S-GERAR-DE-DELOEN'.⁴²³

Tabel 2: Overzicht van vermeldingen van Gerard van Loon (1272-1323)

	Titel	jaar	Oorkonder	bron
1	Gerardus dictus de Loen	1272	Acte van overdracht tiende Brakel	ALLN, nr. 295
2	Gerardo de Loyn	1294	Notitie in tol rekening	Meihuizen 1953, 93
3	Gerardi de Loen	1306	Renversaal Gijsbert van Loon	HUA, 222, inv. nr. 814-1
4	Gerart van Loon	1306	Aleid en Gerard van Loon (falsum)	OBNB.I, nr.720
5	Gerardus de Lo, miles, dominus de Herlar	1309	Gerard heer van Herlaar	Nijhoff.I, nr. 106
6	Gerardus, miles, dominus de Herlaer	1310	Gerard heer van Herlaar	OBNB.I, nr.810
7	Gerard van Loen here van Herlaer	1310	Johan heer van Hemert	Nijhoff. I, nr. 110
8	Gherarde here van Herlaer	1312	Jan II van Brabant	OBNB, nr. 883
9	Gerardt van Loen	1314	Acte van verkoop	RHCE, 2063, nr. 21
10	Gerardum de Loen	1315	Leenverhef Luik (Gerard van Horne)	Poncelet, nr. 62
11	Gerardi quondam de Loen	1323	Leenverhef Luik (Dirk van Herlaar)	Poncelet, nr. 81

De afbeelding op het zegel, het wapenschild, geldt als een kenteken van verwantschap. Gerards wapenbeeld is bekend van zijn zegel van 1309 (afb. 10) en van het wapenschild van zijn nazaten. De afbeelding bestaat uit drie afgerukte leeuwenkoppen van de linkerkant gezien.⁴²⁴ Ook van zijn echtgenote Aleid en zijn zoon Gerard zijn zegels bewaard gebleven (afb. 10).⁴²⁵ Aleid hanteerde een coalitiezegel. Het zegel toont een zeer gedetailleerde afbeelding van een vrouw met in haar ene hand het wapen van de Herlaars en in de andere hand het wapen van haar man. Het is een kostbaar gedetailleerd pronkstuk. Het zegel van hun zoon Gerard bestaat uit het wapen van zijn vader voorzien van een barensteel met drie pendanten. Zonen die het wapen van de familie hanteerden bij in leven zijn van de vader gebruikten de barensteel om zich te onderscheiden.

Al had Gerard op zijn zegel de afbeelding van een veelgebruikt diersymbool, de kop van een leeuw, het is toch een bijzonder wapen. De afgerukte aanzijnde leeuwenkop komt op wapenschilden regelmatig voor, maar gewende koppen bezien vanaf de linkerkant zijn zeldzaam. Er zijn slechts twee familienamen te vinden

⁴²³ GAA, toegang 0243, nr. 549, zegel 1. (1309).

⁴²⁴ Op het wapenschild waren de leeuwenkoppen in rood (keel (rood) op een zilverkleurig veld. (De kleur van de kronen is niet bekend). Die kleuren zijn te herleiden van het wapenschild van Arnold van Herlaar, een kleinzoon van Gerard, dat beschreven staat in het wapenboek Gelre (Helmont (ed.) 1992, fol. 90. nr. 1212.). Schelling geeft de rode kleur (keel) voor de leeuwenkoppen, de groene kleur (sinopel) voor de kroontjes en de tongen op een zilver schild (Schelling 1759 [Hs], blad 299-300.).

⁴²⁵ GAA, toegang 0243, nr. 549 (1-09-1309), zegel 2 (Aleid) en 3 (Gerard van Herlaar).

waarvan de telgen in de 14de eeuw ook die afbeelding hanteerden, te weten Van Hemert⁴²⁶ en Van Varik.⁴²⁷ Zij waren woonachtig in, of afkomstig uit, het riviereengebied. Vanuit schriftelijke bronnen is verwantschap tussen Gerard van Loon en Van Hemert aantoonbaar. Dat geldt niet voor Van Varik. Een directe aanwijzing voor verwantschap met Van Hemert is te vinden in de oorkonde waarin Johan van Hemert zijn burcht opdraagt aan graaf Reinald I van Gelre.⁴²⁸ Bij de overdracht waren zijn ‘neven’ Gerard van Loon, heer van Herlaar, en Gerard van Waardenburg getuigen. Die verwantschap speelde op de achtergrond mogelijk nog lang een rol. Er zijn namelijk niet veel transacties over schuldbrieven van de Herlaars bekend, maar zo die er zijn blijkt telkens een Van Hemert geldschietter te zijn.⁴²⁹ De tamelijk unieke afbeelding met de leeuwenkoppen is daarnaast ook te vinden in het wapen van de heerlijkheid Empel-Meerwijk bij 's-Hertogenbosch en dat van Poederoyen. De verklaring daarvoor is eenvoudig, de 14de-eeuwse heren van die heerlijkheden waren nakomelingen van Gerard van Loon. Al met al is de verspreiding van het wapenschild zéér beperkt.⁴³⁰

Afb. 10: Wapenzegel Gerard van Loon, staand zegel Aleid van Herlaar, zegel Gerard van Herlaar

(De zegels zijn niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0243: nr. 549, zegel 1, 2, 3. Het randschrift van het eerste zegel luidt: 'S/GERAR/DE/DELOEN',⁴³¹ het randschrift van het tweede zegel luidt: 'S/ALEYDISDE/H'LARVXOR/(D)NIGERAR/DIDELOEN',⁴³² van het derde zegel is het randschrift verloren gegaan.)

⁴²⁶ GAA, toegang 243, inv. nr. 380, zegel 22. (01-11-1368) (Pieter van Hemert). Zie ook, De Vey Mestdagh 1995, nr. 2463: Willem van Hemert (1371); nr. 2464: Willem van Hemert en Johan van Hemert (1397); nr. 2465 wapen met barensteel van Jan Bor van Hemert (1416); nr. 2468: Willem van Hemert (1371).

⁴²⁷ Wapenboek Gelre, Helmont (ed.) 1992, Fol. 91. nr. 1254 (Gosen van Varic 1376-1383); ook Sierksma 1960, 236. Het wapen van Van Varik bestond uit *gekroonde* leeuwenkoppen. Zie De Vey Mestdagh 1995, nr. 2874/1: Jan van Varik (1455); nr. 2884: Peter van Varik (1400); nr. 2886: Gooswijn van Varik (1419); nr. 2963: Henderik van Varik (1465); nr. 3024: Goossen van Varik (1510). Volgens Schelling waren de kroontjes op de leeuwenkoppen en de tongen groen van kleur (sinopel) (Schelling 1759 [Hs], blad 299-300).

⁴²⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 110 (27-07-1310).

⁴²⁹ GAA, toegang 417, inv. nr. 6B (26-2-1349) Dirk van Herlaar, heer van Ameide, belooft Dirk van Hemert schadeloos te houden voor borg van 650 schilden; GAA, toegang 270, inv. nr. 1 (15-8-1355) Alard van Driel belooft Peter, heer van Hemert, schadeloos te houden voor een schuldbrief van Arnold van Herlaar groot 2000 guldens; GAA, toegang 417, inv. nr. 64 (4-5-1415) Jan van Herlaar van Meerwijk belooft Gijsbert van Hemert schadeloos te houden voor borgstelling voor een som van 125 pont Hollands.

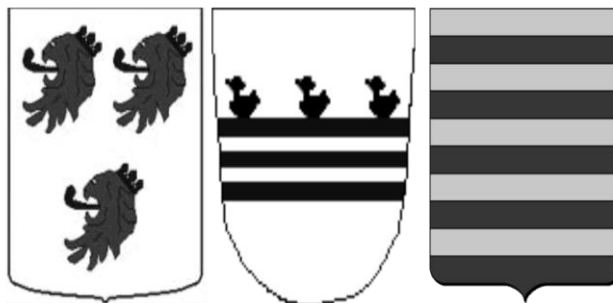
⁴³⁰ De Raadt verbindt de wapenafbeelding zonder vermelding van de kleuren behalve aan Herlaar en Poederoyen ook aan de geslachten van Dongerade, Panau, Smellinc, Stegen, Toelinck en Venbosch (De Raadt 1898, 128). Hij vermeldt daarbij niet zijn bronnen en geeft niet de oudste vondst van de afbeelding voor de geslachten aan.

⁴³¹ 'Sigillum Gerard De Loen'. Met dank aan Mevr. C. Hesselink Melchior, zegeldeskundige werkzaam bij het GAA. Om enig misverstand uit te sluiten heeft zij, op mijn verzoek, de randtekst van het zegel onderzocht (29-02-2010).

⁴³² 'Sigillum Aleydis de Herlar uxoris domini Gerardi de Loen'. Met dank aan Mevr. F. Salomons van het Gelders Archief te Arnhem. Zij heeft op mijn verzoek het zegel onderzocht (31-07-2014).

Naamgenoten

Gezien de sociale positie van zijn echtgenote Aleid is het niet vreemd Gerards afkomst te zoeken bij de bekende dynastieën genaamd Van Loon, wellicht als bastaard. Voor vergelijking komen dan de geslachten Van Loon uit het graafschap Loon en Van Lohn met bezittingen in de Achterhoek in aanmerking.⁴³³ De schrijfwijzen van de namen in de bronnen en de afbeeldingen op de schilden zijn echter zo evident verschillend dat van verwantschap tussen Gerard van Loon en de dynasten Van Loon en Lohn, zelfs als mogelijke bastaard, vrijwel geen sprake kan zijn. De graven van Loon schreven de naam 'Loon' consequent als 'Los', 'Loin' of 'Looz'. De Van Loons uit Lohn noteerde hun naam als 'Lohn', soms als 'Lon'.⁴³⁴ De naam van Aleids echtgenoot staat geschreven als 'Lo(e)', 'Loyn' of 'Loen' (tab. 2). Ook de heraldische afbeeldingen van de verschillende geslachten Van Loon zijn sterk afwijkend aan dat van de echtgenoot van Aleid van Herlaar. Het wapen van de heren van Lohn, in de Achterhoek, was beschilderd met drie merletten (eend-achtige vogels) en drie dwarsstaken in azuur (blauw) op zilver. Het wapen van de graven van Loon bestond uit 10 balken, dwars in goud en keel (geel en rood) (afb. 11). Wat dan resteert, is het ad-hoc zoeken naar een toponiem, heerlijkheid of huis waarvan de naam Van Loon een afgeleide zou kunnen zijn, maar dat is een heilloze weg. Er zijn (te) veel verschillende opties mogelijk maar een concrete verwijzing, hoe klein dan ook, is in de bronnen nergens te vinden.⁴³⁵

Afb. 11: Gestileerde weergave van wapenschilden, Van Loen, Van Lohn en Van Looz

(Bron: <http://www.ngw.nl/nl.htm>)

Landcommandeur van Alden Biesen?

De voornaam *Gerard* komt bij de bovengenoemde geslachten Van Loon vrijwel niet voor. Het is in het kader van dit onderzoek dan ook opmerkelijk dat in de periode 1317-1324 een Gerard van Loon landcommandeur van de Duitse Orde van de balije Alden Biesen was.⁴³⁶ Dat roept direct de vraag op of het mogelijk Aleids

⁴³³ Van Winter verwerpt een mogelijke verwantschap met Van Lohn (Van Winter 1962, 273). Zij verwijst voor haar opvatting naar het artikel van Kuyper over Van Loon uit de Achterhoek (Kuyper 1959). Hoewel die band er inderdaad niet is herken ik in dat artikel niet haar argument.

⁴³⁴ Baerten 1969; Kuyper 1959.

⁴³⁵ Van Winter oppert een mogelijke relatie met Overloon of Neerloon (van Winter 1962, 273). Sasse van Ysselt verwijst naar Loon of Venloon, thans Loon op Zand geheten (Sasse van Ysselt 1921, 89). Sloet attendeert in het register voor de Gelderse lenen buiten Gelre op een streeknaam Loen (Sloet 1912, 79). In die streek zou Meerwijk gelegen zijn. De heerlijkheid Meerwijk was in de 14de eeuw in handen van nazaten van Gerard van Loon. Dat lijkt daarom een aanknoping, maar er is verder geen enkele verwijzing naar die naam, noch in de bronnen noch in de literatuur.

⁴³⁶ Arnold e.a. 1992, 43.

echtgenoot betreft die dan na het overlijden van zijn echtgenote en de verkoop van de heerlijkheid Herlaar was toegetreden. Die gedachte krijgt een dimensie extra omdat in het eerste kwart van de 14de eeuw de Duitse Orde een commanderij in Vught (naast Herlaar) stichtte. Bovendien behoorde het collatierecht van de kapel van het huis Herlaar aan de Duitse Orde toe.⁴³⁷ Dat zijn legitieme argumenten om te veronderstellen dat de landcommandeur Aleids echtgenoot betreft. Toch is dat niet het geval.

Het toetsen van de gedachte dat Gerard het op latere leeftijd, na de dood van zijn echtgenote Aleid, tot landcommandeur bracht, is op basis van het zegel niet mogelijk. De zegels van de commandeurs mochten geen persoonlijke kenmerkende afbeelding bevatten, het waren unieke ambtszegels. Het zegelbeeld van Gerard van Loon, landcommandeur van Biesen, bestaat uit de aanbidding van de drie koningen van Moeder en Kind (afb. 12).⁴³⁸ Dat de landcommandeur Gerard van Loon niet dezelfde was als Aleids echtgenoot berust dan ook op andere aanwijzingen. Zo schreef de landcommandeur zijn naam consequent als ‘Gerard van Los’. Dit komt overeen met de schrijfwijze van de graven Van Loon, en niet, zoals besproken, met die van de echtgenoot van Aleid (Loen). Het blijkt ook dat het geslacht Van Loon juist in het eerste kwart van de 14de eeuw opmerkelijk veel doneerde aan de Orde.⁴³⁹ Het vermoeden dat hij niet de echtgenoot van Aleid van Herlaar kan zijn, wordt bevestigd als uit bronnen blijkt dat de latere landcommandeur al in 1310 als broeder in de Duitse Orde is opgenomen.⁴⁴⁰ Bij intrede in de Orde deden de edelen afstand van hun bezit. Dat sluit de echtgenoot van Aleid van Herlaar uit, die trad na 1310 nog verschillende malen op als heer van Herlaar. Hoewel concrete gegevens van verwantschap tussen de landcommandeur Gerard van Loon en de graven van Loon ontbreken, kan uit verschillende gegevens dus opgemaakt worden dat niet de echtgenoot van Aleid van Herlaar de landcommandeur van Alden Biesen was, maar een zoon van graaf Arnold V van Loon.⁴⁴¹

Afb. 12: Zegelafgietsel van Gerard van Loon landcommandeur van Alden Biesen.

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron: RAH, blok 2, inv. nr. 144 (10-02-1323))

⁴³⁷ BHIC, toegang 273, inv. nr. 1 (08-04-1334). De oudste notering van dat recht dateert uit 1334.

⁴³⁸ De afbeelding is een verwijzing naar de verlossing door de komst van Christus op aarde. De drie wijzen staan symbool voor de heidenen die de macht van Christus erkennen (Welie-Vink & Jasperse 2009, 15).

⁴³⁹ BHIC, toegang 272, inv. nr. 7 (28-11-1316). Zie voor Gerard de Los ook, BHIC, toegang 272, inv. nr. 277 (17-12-1322); inv. nr. 242 (27-01-1323).

⁴⁴⁰ Brokken & Lindemann 1977, 477.

⁴⁴¹ Zie Brokken & Lindemann 1977, 477. De graven van Loon waren nauw betrokken bij de Duitse Orde, en bij de balije Alden-Biesen in het bijzonder (Arnold, De Dijn, Eycken, Mertens, De Ren 1992, 43). Baerten noemt in zijn studie over de graven Van Loon deze mogelijke zoon van Arnold niet (Baerten 1969). Vanwege de uitzonderlijke situatie heb ik hiervoor bij de landcommanderij van Alden-Biesen navraag gedaan. J. Mertens, stafmedewerker van Alden-Biesen, bevestigde de veronderstelde verwantschap tussen de gravenfamilie en de landcommandeur, waarvoor mijn dank.

Verwantschap met Coc?

De zoektocht naar Gerards herkomst oogt eenvoudig, immers diens naam en wapenschild zijn bekend. Toch voert het naar een dood spoor, het wapenbeeld is vrijwel uniek en de naam Gerard van Loon is niet te koppelen aan een geslacht met die naam. De zoektocht langs de gebruikelijke lijnen levert dus niets op. Wat dan te doen met de volgende (ongedateerde) notitie in het leenboek van Jan III van Brabant (1312-1355), ‘Gerardus de Loen, filius domini Johannis Skocs de Herlaer, decimam de Eimpel et de Merwyc, que sibi successit ex morte paterna. Deleatur.’?⁴⁴² Dat geeft aanleiding om te denken dat Gerard een zoon van Johan Coc van Herlaar was van wie hij de tiende van Empel en Meerwijk als een Brabants leen geërfd had. Maar die gedachte is zoals hierna nog zal blijken niet juist.⁴⁴³ Omdat zo weinig van Gerard van Loon bekend is, moet elke mogelijke verwantschap uitgezocht worden.⁴⁴⁴

Afb. 13: Wapenzegel Johan (dictus) Coc (1277), origineel

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0243: nr. 14)

De toenaam Coc staat vanaf het midden van de 13de eeuw in de bronnen vermeld.⁴⁴⁵ Er verschijnen dan vele vermeldingen van die naam. De naam *Johan Coc* verwijst in de 13de-eeuwse bronnen echter exclusief naar één persoon, Johan *dictus* Coc. Die had in de tweede helft van de 13de eeuw zowel banden met de landsheer van Brabant als met die van Gelre. Het eerste bericht van Johan Coc is die van getuige in 1265 bij een goederenruil tussen de graaf van Gelre en Rudolf Coc, ridder.⁴⁴⁶ Otto I van Gelre (1229-1271) ruilde het Gelderse Hiern voor Rhenoy dat bezit was van Rudolf Coc. In de getuigenlijst van de Gelderse overdracht van Hiern staat een Johan Coc vrijwel onderaan genoteerd. In de oorkonde waarin Rudolf Coc als tegenprestatie zijn goederen in Rhenoy aan Gelre schenkt, komt de naam Johan Coc niet voor.⁴⁴⁷ Dat Johan

⁴⁴² Galesloot (ed.) 1865, 77-78. De noteringen staan op alfabetische volgorde. Hoewel op deze uitgave vanuit bronnenkritiek het nodige aangemerkt kan worden - bij het overschrijven is waarschijnlijk informatie verloren gegaan - zijn de gegevens wel betrouwbaar. Zie voor een beschouwing over dit leenboek, Leenders 1977; Van Ermen 1989, VI, 1249 e.v.

⁴⁴³ Zie § 3.8.1.

⁴⁴⁴ Een mogelijk verondersteld (sociaal ongelijk) huwelijk tussen Johan Coc en een (bastaard) dochter van het gravengeslacht Van Loon is gezien de schrijfwijze van de naam en het afwijkende schild nagenoeg uit te sluiten.

⁴⁴⁵ De naam Coc wordt op vele verschillende wijzen geschreven, Coc, Coq, Cock, Kock, enz. Tenzij letterlijk geciteerd wordt hier de schrijfwijze Coc gehanteerd. De naam Coc verwijst niet naar een toponiem. In de 13de en 14de eeuw werd aan de naam Coc wel veelvuldig, maar niet altijd, de naam van een toponiem toegevoegd, ‘de Coc van (toponiem)’. Daardoor lijkt de naam Coc oorspronkelijk te verwijzen naar een functie of status van een persoon. In de literatuur is er geen enkele aanwijzing voor, maar het Meertens Instituut verwijst in de Nederlandse familienamenbank naar het Middelnederlands voor beul of scherprechter (<http://www.meertens.knaw.nl/nfb/>).

⁴⁴⁶ OBGZ, nr. 883 (5-08-1265). Zie voor Johan dictus Coc ook, OBGZ, nr. 912 (10-01-1269); nr. 988 (07-09-1277); nr. 1025 (10-01-1281); nr. 1028 (23-03-1281).

⁴⁴⁷ OBGZ, nr. 884 (5-08-1265).

in die akte niet als getuige staat vermeld sluit verwantschap in de eerste of tweede graad tussen hem en Rudolf nagenoeg uit.⁴⁴⁸ Toch waren die heren waarschijnlijk wel verwant. Dat valt op te maken uit de gelijkenis van de wapenafbeelding. De Cocs hanteerden een gedeeld schild met een gouden schildhoofd dat voorzien was van verschillende (heraut)stukken, daarbij stonden telkens drie palen van vair in de schildvoet.⁴⁴⁹ Dat geldt ook voor het wapenschild van Johan Coc (afb. 13).⁴⁵⁰

Naast zijn aanwezigheid bij de goederenruil van Hiern diende Johan Coc de Gelderse graaf ook als een van de *virii nobiles* toen die op 10 januari 1269 van de Duitse Orde een curtis in Dieren en in Vuren kocht.⁴⁵¹ Johan Coc onderhield echter niet alleen contacten met de Gelderse graaf. Op 21 oktober 1274 droeg hij zijn huis in Tiel, een *civitas ducis*, aan Jan I hertog van Brabant (1267-1294) op. Johan had het huis gekocht van Ywan van Varik.⁴⁵² (Wiens naamgenoten in de 14de eeuw hetzelfde wapenbeeld als Gerard van Loon hanteerden). Naar plaats en regio bewogen Johan dictus Coc en Gerard van Loon zich in hetzelfde gebied, het rivierengebied. Opmerkelijk is dat hij in 1269 getuige was bij de overdracht van een curtis in Vuren waar Gerard van Loon kort nadien, in 1272, voor een schenking aan de abdij van Villers een cijns liet afdragen.⁴⁵³ Uit niets valt echter af te leiden dat de naam Johan Coc verwijst naar de mogelijke vader van Gerard van Loon. Een verwantschapsband tussen Johan Coc en Gerard van Loon is echter wel een reële mogelijkheid.

Het maatschappelijk vermogen van Gerard van Loon

De intrigerende en prangende vraag is nu alle bekende gegevens verwoord zijn, wat de herkomst van Gerard van Loon is? Alleen dat geeft immers een goed beeld van zijn maatschappelijk vermogen dat nodig moet zijn geweest voor zijn huwelijk met Aleid van Herlaar. Gerard, die zich aanvankelijk Van Loon noemde, *dictus*, was geen nazaat van de grote dynastieën met de naam Van Loon of Lohn. De schrijfwijze van de namen en het ontbreken van gelijke heraldische figuren op het wapen sluit verwantschap nagenoeg uit. Wat overigens niet onmogelijk maakt dat hij of zijn vader uit één van die regio's afkomstig was. Toch lijkt, zoals Sasse van Ysselt oppert, Venloon (Loon op Zand) dan aannemelijker.⁴⁵⁴ In het rivierengebied is voor de 13de en 14de eeuw de naam Van Loon alleen te verbinden aan Gerard en zijn broer Gijsbert, noch voordien noch nadien verschijnt die naam in de bronnen. Beide heren hadden bezit in de Bommelerwaard. Er is in de bronnen vrijwel geen informatie over Gerards bezit te vinden, het weinige dat van hem bekend is concentreert zich rond Zuilichem.

Aangezien uitsluitend telgen van Van Hemert en Van Varik hetzelfde wapenbeeld hanteerden als Gerard, is verwantschap met hen zeer waarschijnlijk. Doordat het wapenbeeld niet gebroken werd en de kleuren van de heraldische stukken hetzelfde waren, wordt dat gesterkt. Het wapen geeft aan dat Gerard tot dat

⁴⁴⁸ In de lijn van nazaten van Rudolf Coc wordt de naam Johan pas in het midden van de 14de eeuw voor het eerst genoemd.

⁴⁴⁹ Zie voor het wapen, De Keijzer & Vermeulen 2008, 35. Het vair is kostbaar bontwerk dat bestond uit een deel hermelijn en een deel van (Siberisch) eekhoornbont. De kleermakers gebruikten het bont voor het afzetten van mantels.

⁴⁵⁰ GAA, toegang 0243, nr. 14 (1277). In het randschrift staat 'SIGILLVM IOHANNIS --DIC----OC' genoteerd. De afbeelding op het zegel van Johan dictus Coc is dat van een gesplitst wapen met in het schildhoofd een omgewende (naar rechts) uitkomende leeuw met een dubbele staart, en in de schildvoet drie palen van vair. De dubbele staart wordt in het algemeen gezien als een symbool van een hoge status (Jaarverslag van de Hoge Raad van Adel 2005, z.p.).

⁴⁵¹ Lacomblet (ed.) 1840, nr. 596 (10-01-1269). Hij ontving van de graaf van Gelre in 1277 voor zijn leven de gruit van Bommel (OBGZ, nr. 988 (7-09-1277)). In 1281 behoorde hij tot de edelen die met hun vrouwen bij de lombard Thadeus Willaume borg stonden voor de graaf van Gelre (OBGZ, nr. 1025 (10-01-1281)).

⁴⁵² Bondam 1783-1809, nr. 615. Johan kreeg op diezelfde dag van de Brabantse hertog de taak als kastelein het huis te renoveren. (OBGZ, nr. 959 (21-10-1274)). 'dilecto nostro domino Johanni dicto Coco, militi, castellano nostro Thilensi'. Het huis was gelokaliseerd aan het Hoogeind, in de hoek bij de wal (Rink 1836, 155, 202).

⁴⁵³ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272).

⁴⁵⁴ Sasse van Ysselt 1921, 89.

familienetwerk behoorde. Ook van de telgen van Van Varik en Van Hemert is weinig bekend. Ze behoorden niet tot de oude adellijke geslachten. Zij komen zoals ook Van Loon in de 13de eeuw ogenschijnlijk op uit het niets. Het waren lieden die door hun bezit en ridderstatus wel tot de regionale elite behoorden van de nieuwe adel maar dat niet dankten aan *ministerialiteit*. Zij onderhielden niet of nauwelijks banden met de landsheerlijke vorsten, met als gevolg dat ze vrijwel niet voorkomen in de (landsheerlijke) bronnen. In het rivierengebied bestond die groep van lokale aristocraten vooral uit de zogenaamde ‘vrije ridderschap’.⁴⁵⁵ Het huwelijk van Aleid van Herlaar met Gerard van Loon geeft aan dat de scheiding tussen de verschillende maatschappelijke geledingen aan de top niet zo strikt was als men soms wil doen voorkomen.

3.6 Gerard van Herlaar (1307-1309)

Van Gerard van Herlaar, de oudste zoon uit het huwelijk van Aleid en Gerard, bestaan slechts twee vermeldingen, één uit 1307 en één van 1309. In 1307 had een ‘Dominus Gerardus de Herlaer, miles’ een conflict met de pastoor van Hedikhuizen (nabij Heusden) over aanspraken op een tiende in Bokhoven.⁴⁵⁶ De naam Gerard van Herlaar kan op dat moment slechts naar twee personen verwijzen: Gerard van Loon, op dat moment heer van Herlaar, of diens oudste zoon Gerard. Uit de aanhef volgt echter dat het vermoedelijk laatstgenoemde betreft. De titel *dominus* verwijst niet per definitie naar heerlijkheid maar was ook de aanduiding als aanspreektitel van ‘heer’ voor een ridder. In dat laatste geval staat de titel vóór de naam, bij een verwijzing van een heer van een heerlijkheid staat de titel na de naam maar vóór die van de heerlijkheid. De verwijzing van 1307 betreft heer Gerard van Herlaar, ridder. De aanhef voor Gerard van Loon, heer van Herlaar, zou anders geformuleerd zijn. Die zou dan luiden als: Gerard (van Loon), ridder, heer van Herlaar.⁴⁵⁷ De echtgenoot van Aleid was immers sinds 1306 heer van die heerlijkheid, bovendien was voor hem de naam ‘Van Loon’ bijna sacrosanct.

Gerard van Herlaar had zich met hulp van enige medestanders wederrechtelijk de novale tiende (de tiende op nieuwe gewassen of nieuw ontgonnen land) van Bokhoven toegeëigend, dat meende althans de pastoor van Hedikhuizen. De novale tienden behoorden toe aan de bisschop, al kon ook de collator of bij eigenkerken de kerkstichter over de tienden beschikken.⁴⁵⁸ Dat laatste was niet het geval, Bokhoven viel als plaats zonder kerk onder de parochie van Hedikhuizen. Volgens de aanklager had Gerard ook fysiek geweld gebruikt.⁴⁵⁹ De pastoor deed zijn beklag bij de officiaal van het bisdom Luik.⁴⁶⁰ Hij vermeldde niet waar Gerard zijn (vermeende) claim op stoelde. De officiaal liet de kwestie door de deken van Hilvarenbeek onderzoeken. Mocht de beschuldiging gegrond zijn dan zou hij Gerard van Herlaar ‘et sui complices’ excommuniceren.⁴⁶¹ Het vervolg van de aanklacht, de uiteindelijke uitspraak in de rechtsvervolging, is helaas niet bewaard gebleven. Nu kan slechts geconcludeerd worden dat de kwestie erop duidt dat Gerard in 1307 in Bokhoven rechten bezat of meende die te bezitten.

⁴⁵⁵ Zie Van Winter 1962, 325 (Van Hemert), 329 (Van Varik).

⁴⁵⁶ RBAB, nr. 126 (17-04-1307); Van der Velden 1978, 178. Bokhoven ligt aan de Maas tegenover Ammersoyen, zie afb. 32.

⁴⁵⁷ Zie bijvoorbeeld, OBNB, I, nr. 810 (19-02-1310) ‘Gerardus miles, dominus de Herlaer’.

⁴⁵⁸ Kuys 2004, 61.

⁴⁵⁹ RBAB, nr. 126 (17-04-1307); Van der Velden 1978, 178. ‘violenter sibi attraxerunt’.

⁴⁶⁰ De officiaal was de gevolmachtigde rechter van de bisschop. Tot zijn competentie behoorden alle zaken van het kerkelijke recht (Bijsterveld 1993, 32; Kuys 2004, 150-153).

⁴⁶¹ RBAB, nr. 126 (17-04-1307). Excommunicatie hield in dat de pers(o)n(en) op alle zon- en feestdagen, dat wil zeggen bij een hoogmis met brandende kaarsen en klokgelui, niet ter kerke mochten. Indien hij/zij na het afroepen van deze kerkelijke ban niet alsnog binnen veertien dagen het onrechtmatig geacht handelen ongedaan had(den) gemaakt, zouden ook de echtgenoten en gezinnen uit de kerk geweerd worden.

In 1309 hing Gerard van Herlaar zijn zegel aan de oorkonde naast die van zijn vader en moeder toen Van Loon de tolleren van Zuilichem, Driel en rechten in Mook verkocht. Uit die akte blijkt dat Gerard hun oudste zoon en erfgenaam was.⁴⁶² Vreemd genoeg komt in de bronnen van na 1309 zijn naam niet meer voor. De eerstvolgende vermelding van een nazaat van Van Loon is die van Gerards jongere broer Dirk. Die bracht in 1312 om Ameide te behouden de leenhulde aan de bisschop van Utrecht en zijn hof. Er zijn slechts twee verklaringen te bedenken waarom niet Gerard maar zijn jongere broer Dirk Ameide verwierf: hij was vóór 1312 overleden of hij zag van bepaalde erfelijke aanspraken af (zoals bij intrede in een ridderorde of klooster gebruikelijk was). Het gegeven dat er van hem na 1309 geen vermeldingen zijn doet het eerste scenario vermoeden.

3.7 Dirk en zijn nazaten, heren van Ameide en Ammersoyen (1312-<1381)

3.7.1 Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide

In 1312 verscheen een Dirk van Herlaar voor de Utrechtse bisschop en zijn hof om het leen Ameide te bevestigen.⁴⁶³ Het ligt voor de hand aan te nemen dat hij als opvolger van het leen een zoon van Dirk Arnoldszoon was. Toch is dat niet juist, hij was een zoon van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar. Dat volgt uit het wapenschild dat hij en zijn zonen hanteerden. Op een bewaard gebleven zegel is te zien dat zijn wapen bestond uit een gevierendeeld schild.⁴⁶⁴ Op het tweede en derde kwartier staat een dubbel gekanteelde dwarsbalk, de afbeeldingen op het eerste en vierde kwartier zijn onherkenbaar. Aan dat beeld hoeft echter niet getwijfeld te worden, Dirks zonen zegelden met de afbeelding van de drie leeuwenkoppen en de dubbel gekanteelde dwarsbalk in dezelfde kwartieren. De stukken van de schildvelden verwijzen ondubbelzinnig naar Van Loon en Van Herlaar.

Dirks geboortjaar kan enigszins herleid worden. De gegevens doen vermoeden dat hij omstreeks 1290-1295 geboren is. Kort voor 29 januari 1354 is hij overleden. Bij de overdracht van de tolrechten van zijn vader in 1309 zegelde hij niet, mogelijk was hij daarvoor nog te jong. Het staat wel vast dat hij in 1312 volwassen was, toen kreeg hij het leen Ameide. Hij was toen bovendien al getrouwd met Heilwich van Arkel.⁴⁶⁵ Voor het eerst in dit onderzoek zijn er gegevens van de inbreng van de partner. Heilwich was de erfdochter van Herbaren van Arkel en diens echtgenote Liesbeth wier familienaam onbekend is. Het echtpaar was woonachtig in (Kerk)Driel in de Bommelerwaard. Ze hadden daar weliswaar een huis maar bezaten noch in Driel noch in de Bommelerwaard heerlijkheidsrechten. Herbaren had in Holland wel een uitgebreid bezit aan rechten en goederen, hij was heer van de Grote Waard bij Noordeloos.⁴⁶⁶ Zijn bezit grensde

⁴⁶² Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 106 (01-09-1309) 'Gerardi militis nostri primogeniti et heredum nostrorum'.

⁴⁶³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁶⁴ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-2 (17-08-1331). Het zegel is erg klein en zozeer beschadigd dat de randtekst niet meer te herleiden is. Op de website van het GAA is een zegel van Dirk van Herlaar uit 1342 te zien (GAA, toegang 0243, inv. nr. 567, zegel 4). Het randschrift is onvolledig: '...E,HERLA....LITIS'.

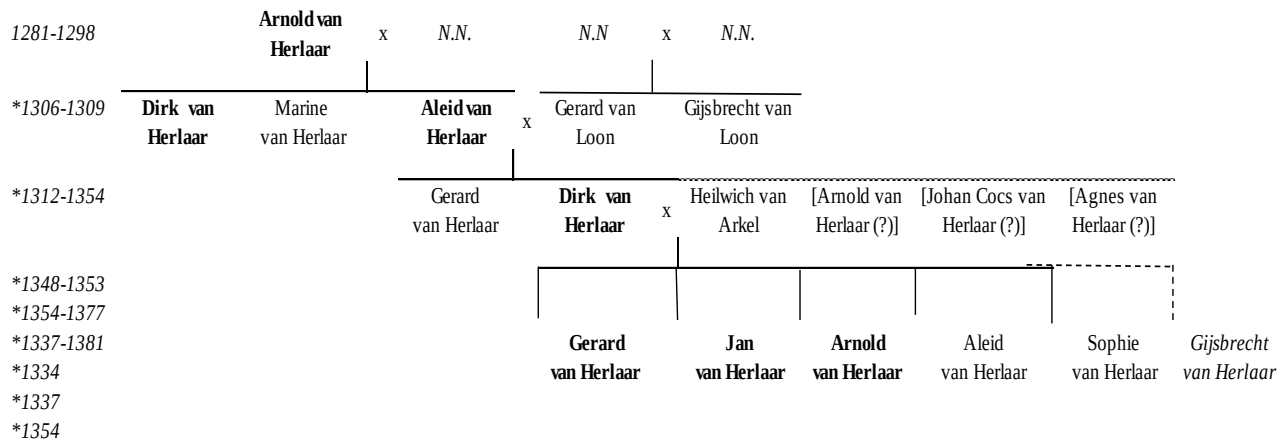
⁴⁶⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312) 'Heer Herbaren van Arkel, myn sweer'. In diverse publicaties staat geheel ten onrechte geschreven dat Dirk van Herlaar in 1343 gehuwd zou zijn met Maria van Boxel (Zie bijvoorbeeld Coenen 2004, 34; Stroobant 1921, 6; Vermeulen 1972, kolom 28). Maria zou, aldus die auteurs, na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1350(?) hertrouwen met Dirk van Meerheim. In de bronnen is van dat huwelijk absoluut niets te vinden. De vermelding is alleen te herleiden tot een notering in de werken van Butkens (Butkens 1724, 215).

⁴⁶⁶ In 1307 ontving Herbaren van zijn broer Jan van Arkel het gerecht en een tiende over de Grote Waard. De Grote Waard, een polder onder Noordeloos, was 45 hoeven (700 morgen) groot. Waarschijnlijk werd Herbaren daar ambachtshoofd. Daarnaast bezat hij 50 morgen land gelegen in 'Reyners-koop', dat was gelegen naast het land van de heer van Arkel en dat van Ricoud van Noordeloos. Hij verwierf ook een hoeve met 17 morgen land ('Hagens Hoeve') gelegen in het land van Leede. Herbaren bezat

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

nagenoeg aan Ameide, wat mogelijk van invloed is geweest bij het vinden van de partner voor zijn dochter. Heilwich erfde zowel het bezit in (Kerk)Driel dat in 1317 aan Gelre was opgedragen alsook het bezit dat haar vader Herbaren van diens broer Jan van Arkel in leen had ontvangen.

Indicatie jaar

Afb. 14: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1312-1354)

Dirk en Heilwich kregen vijf kinderen, drie zonen: Gerard, Jan, Arnold, en twee dochters: Aleid en Sophie. Dirk had bovendien een bastaardzoon genaamd Gijsbrecht.⁴⁶⁷ De drie zonen van Dirk en Heilwich komen hierna in afzonderlijke paragrafen nog uitvoerig aan bod. Van de dochters zijn minder gegevens bekend. Aleid was getrouwd met heer Gijsbrecht van Rosenburch. Gijsbrecht stierf vóór 1347, Aleid overleed kort na haar echtgenoot.⁴⁶⁸ Het paar had zover bekend geen kinderen.⁴⁶⁹ Sophie was in het cisterciënzerklooster in 's-Gravendaal ingetreden.⁴⁷⁰ Binnen adellijke families was het niet ongewoon dat de (jongste) kinderen tot een klooster toetraden. Koch wijst erop dat adellijke vrouwen veelal geen vrijwillige en bewuste keuze mochten maken voor een leven als getrouwde vrouw of kloosterling. De familie besliste over het lot van de (jonge) dochters.⁴⁷¹

bovendien rechten in de heerlijkheden Botersloot en Slingeland. Hij verwierf dat bezit als recht erleen, zowel zoon als dochter mocht dit leen erven. (Kemp 1656, 59; Kort 1984a, 288, 379, 383; Schakel 1955, 26-27). Herbaren van Arkel en zijn vrouw Liesbeth droegen hun huis en hof met 34 morgen land gelegen op 'De Bulk' in Driel in 1317 aan de landsheer van Gelre op. Tot dat bezit behoorde ook een windmolen gelegen tussen Driel en Hoenzadriel (Kivietsham). Die goederen kwamen uit het bezit van Liesbeth, het was 'haer' huis en hof. Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar, ontving in 1326 de hofstad waar 'Herberen plach op te wonen' als een Gelders leen (Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen 1912, nr. 305a; 310).

⁴⁶⁷ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-3. (09-05-1354) Oorkonde waarin Jan van Herlaar Twaalfhoeven pacht. Als getuigen zijn aanwezig, 'Aernout van Herlaer ende Ghisebrecht bastaerd van Herlaer mine broeders'.

⁴⁶⁸ Dat Aleid kort na haar echtgenoot kwam te overlijden volgt uit de opvolging van een leen, de visserijrechten van IJsselmonde, dat gehouden werd van de Hollandse landsheer. Willem III, graaf van Holland, kreeg het leen na de dood van beide echtelieden terug doordat mannelijke opvolgers ontbraken (Prevenier & Smit (eds.) 1991, 71). Jehanne, de erfdochter, volgde haar ouders wel op als vrouwe van de Binckhorst (Obreen 1936, kolom 400).

⁴⁶⁹ RHG 1299-1345, NH 599, (05-11-1334).

⁴⁷⁰ Kuys 1980, 389; Koch 1994, 241 en verwijzing op diskette.

⁴⁷¹ Koch 1994, 129.

In 1317 verklaarde de Utrechtse bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317) een Dirk van Herlaar vogelvrij.⁴⁷² Het is niet waarschijnlijk dat het de heer van Ameide betreft. Al doet de naam en de plaats verwantschap met de (voormalige?) heer van Ameide veronderstellen, deze Dirk van Herlaar is niet in de genealogische context van dit onderzoek te plaatsen.

Ter verantwoording voor het bisschoppelijk hof

Toen Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar in 1298 bereid was zijn huis voor de Hollandse graaf te ruimen, wat feitelijk een inbreuk op de leenband betekende, bleef een reactie van de Utrechtse bisschop uit.⁴⁷³ Het doet vermoeden dat de Utrechtse bisschop niet op de hoogte was van die bereidheidsverklaring. De Hollandse graaf had geen gebruik gemaakt van het aanbod en waarschijnlijk werd aan de inhoud van de brief geen ruchtbaarheid gegeven. Toch kreeg de leenheer op enig moment argwaan, er kwam wel een reactie, zij het (veel) later. In 1312 dreigde de bisschop, Gwijde van Avesnes, het leen aan Aleids zoon Dirk te ontzeggen. Het huis stond daarbij centraal.

Op 18 juni 1312 verscheen Dirk voor de bisschop van Utrecht en diens leenhof voor het bevestigen van het bezit van de heerlijkheid, *heerscap*, Ameide. Hij bracht de leenhulde. Zijn schoonvader Herbaren van Arkel was bij de openbare zitting aanwezig, zijn ouders niet. Dat is wat merkwaardig aangezien Dirk in de oorkonde te kennen geeft dat de leenhulde het bezit betreft 'dat myn ouderen van den Gestichte helden ten lienrecht'.⁴⁷⁴ Dat zij niet aanwezig waren, althans niet vermeld staan, kan opgevat worden als een aanwijzing dat zijn ouders zouden zijn overleden, maar dat is niet juist. Over de ouders bestaat geen twijfel, dat waren Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Gerard leefde zeker tot in 1315. Diens opvallende afwezigheid wijst er op dat, ook al refereert Dirk naar zijn ouders, Gerard van Loon geen heer van Ameide was. Dirk doelde op zijn moeder die vermoedelijk voordien gestorven was. Dat is af te leiden uit het gegeven dat Dirk stelt dat hij onbeleend was en het leen wenste over te nemen. Leenbezit was erfelijk, zij het niet onvoorwaardelijk. Het leenrecht en daarmee de erfopvolging van het leen kon per landsheerlijkheid afwijken,⁴⁷⁵ maar in het algemeen moest het leenverhef bij opvolging binnen het jaar na de dood plaatsvinden. De erfgenaam kwam dan om het *heergewaad* (een vorm van het erfopvolgingsrecht) te betalen en hulde te doen aan de leenheer en het hof. Indien de nazaten dat verzuimden vervielen de rechten aan de leenheer, het leen was dan verbeurd. Alleen onder bijzondere omstandigheden week men daar van af.

Voor het herzien van de leenverhouding was overdracht bij versterf een 'natuurlijk' moment. Een nieuwe leenhulde was voor beide partijen ook de juiste gelegenheid netelige kwesties op te lossen, zoals in dit geval, maar voor Dirk was het 'een gang naar Canossa'. Hij verscheen voor de bisschop en zijn hof en liet blijken het leen Ameide te willen houden zoals zijn ouders dat van het Sticht hielden. Uitgerekend dat bleek een gevoelig punt. Er was, zo blijkt uit de oorkonde, bij de leenheer en zijn hof enige aarzeling.

dat ic [Dirk] gecomen bin voer minen Heeren, Haren Ghyen, Bisscop van Utrecht, ende voor die meene Ecclesy van Utrecht, ende voor veele mannen des Gestichts, ende om dat sulcke lude twivelden of 't huys van der

⁴⁷² 'Dese sijn vredeloes: Willaem de Witte van der Ameide, Witte Eliaes Witte soen, Willaem Nellen soen, Dirric van Herlaer, Wouter van den Nesse.' (Immink & Maris (eds.) 1969, 143). Zij hadden een halsmisdad begaan maar waren als aangeklaagden niet voor het gerecht verschenen. De rechten en al het bezit dat zij hadden in het bisdom werden verbeurd. (Zie voor het verschil tussen leenverlies en confiscatie, Heirbaut 1997b, 269 e.v.). Hoewel de naam Dirk van Herlaar identiek is aan die van de heer van Ameide en zijn kompanen gezien de namen vermoedelijk ook uit Ameide afkomstig zijn kan het de heer van Ameide vrijwel niet betreffen. De persoon in kwestie is waarschijnlijk een (bastaard)telg van de Herlaars maar de gegevens zijn onvoldoende om zelfs dat zeker te stellen. Met dank aan Prof. P. Hoppenbrouwers die me op deze bron attendeerde.

⁴⁷³ Zie § 3.2.4.

⁴⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁷⁵ Janse 2001, 202-203.

Ameide ende hofstede roerde van den gestichte oft en dade, ende om dat te verclaren, ende alle twivel neder te leggen, so droegh ic hem ende sinen Gesticht vrlic op dat huys ende hofstede ten rechte eygene, ende want ic noch onbeleent was van der heerscap van der Ameide, ende van die goede, dat daer toe behoort, dat myn ouden van den Gestichte hielden ten lienrecht, ende daer myn voerseide Heer die Bisscop op seggen woude tegens mi, ende om dat ick niet ten nouwen recht tegens hem staen en woude, soe bad ick hem genade.⁴⁷⁶

Er blijkt meer aan de hand dan het brengen van leenhulde en het overdragen van een leen, Gwijde van Avesnes was voornemens Dirk het leen te ontzeggen. Daarmee zou Ameide niet alleen verloren zijn voor Dirk maar ook voor zijn erfgenamen. De sanctie om het leen te ontzeggen berustte overigens niet bij de leenheer, daar was het oordeel van het leenhof voor nodig. Het waren de leden van het leenhof die in dat soort van zaken uitspraak deden, niet enkel de leenheer. Het leenhof bestond uit gelijken van de vazal (*judicium parium*). Het oordeel van de gelijken garandeerde dat het leenrecht volgens de juiste regels en procedures verliep.⁴⁷⁷ In dit geval bestond het hof uit negen met naam genoemde vazallen uit de regio die Dirk van Herlaar blijkbaar goed gezind waren.⁴⁷⁸ De gram van de bisschop had specifiek betrekking op het bezit van het huis te Ameide. Dat was een belangrijk steunpunt in het grensgebied van zijn gezag dat hij dan ook liever niet in handen van de graaf van Holland zag. De bisschop liet doorschemeren dat sommige lieden twijfelden over de rechten van het huis. Die twijfel kon Dirk wegnemen, waarmee hij het leen Ameide kon behouden zonder gezichtsverlies te lijden. Om aan de ongewisse situatie een einde te maken - en het leen te mogen behouden - voegde Dirk van Herlaar het huis en de hofstede te Ameide aan het leen toe en vroeg de bisschop en het hof om genade.

Ter Kuile meent dat Dirk in 1312 voor de bisschop verscheen vanwege een geschil over de invulling van het hoge bisschoppelijke dienstambt van vaandeldrager (*vexillifer*).⁴⁷⁹ De leenman vroeg het recht de bisschoppelijke banier te mogen voeren maar vond daarvoor, aldus Ter Kuile, bij de bisschop geen gehoor. Voor de opvatting van Ter Kuile zijn echter weinig argumenten. Maris denkt daar dan ook heel anders over. Zij meent dat het vernieuwen van de leenverhouding niets van doen had met het voeren van de functie van banierdrager, maar met leentrouw.⁴⁸⁰ Dit onderzoek toont haar gelijk aan, de kwestie betrof niet de banier of het vaanleen. Het leenbezit vererfde in 1305 vermoedelijk via de vrouwelijke lijn, wat voor een vaanleen niet mogelijk was. De banier was een symbool voor op het slagveld en daar waren vrouwen, zijnde het 'zwakke geslacht', van buitengesloten.⁴⁸¹ Het is bovendien onwaarschijnlijk dat het Dirks ambitie was het ambt van vaandeldrager te bemachtigen, dat behoorde typisch tot de ministeriale sfeer.

Ondanks zijn belofte van trouw aan de bisschop was die voor Herlaar daarna (weer) geheel buiten beeld. De band van de Herlaars met de Utrechtse bisschop was nimmer 'innig'. Vanaf 1255 tot aan het einde van de 14de eeuw zijn er geen aanwijzingen voor daadwerkelijke steun aan de Utrechtse bisschop. Het lijkt alsof de Herlaars zich tot 1327 - toen verwierf de Hollandse landsheer het leenheerschap van Ameide - van de leenheer van Ameide weinig aantrokken. Dat blijkt echter, zie de studie van Buitelaar, niet af te wijken van

⁴⁷⁶ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁷⁷ Heirbaut 1997b, 272 e.v.

⁴⁷⁸ Als leden van het leenhof, staan genoemd: Gijsbrecht (Van Amstel) van IJsselstein, Gijsbrecht Uten Goy, Hubrecht van Vianen, Hubrecht van Schonauwen, Arend van IJsselstein, Johan van Linschoten, Steven van Zuilen, Wouter van Zuilen en Gillis van den Bossche.

⁴⁷⁹ Ter Kuile 1944, 599. Zie over de functie § 3.2.2.

⁴⁸⁰ Maris 1954, 16. Zie ook, De Geer 1886, 11.

⁴⁸¹ Een vrouw kon wel een leen houden. Voor de verschuldigde diensten kon haar man als, wat in Vlaanderen werd genoemd, *bezetman* optreden. Zij kon, in Vlaanderen, ook een beroep doen op derden om de diensten te verrichten (Heirbaut 1997b, 90 e.v.). Een vaanleen was een speciale vorm van investituur.

het gedrag van andere adellijke families in hun relatie tot de bisschop.⁴⁸² Enerzijds wijst dat erop dat de adellijke families, die met name uit de Betuwe en het rivierengebied kwamen en als groep dat gedrag vertoonden, zich mogelijk als *nobiles* niet wensten te identificeren met de *ministeriales* die voor de bisschop een essentiële rol in het bestuur vervulden. Anderzijds zijn er geen bronnen waar uit blijkt dat er door de leenheer een beroep werd gedaan op zijn vazal. Zoals Buitelaar laat zien leidde de landsheerlijke ministerialenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen tot een strikt onderscheid tussen de twee aristocratische groeperingen.⁴⁸³

Dirk is de eerste Herlaar die in Gelderse bronnen verschijnt. Zijn naam staat onder die van de *nobiles* in de oorkonde waarin Reinald II zijn gemalin, Eleonora van Engeland (1318-1355), het vruchtgebruik van een jaarrente schenkt (1331).⁴⁸⁴ Een volgende vermelding is die in het testament van Reinald II van 1335.⁴⁸⁵ Op basis van die beide noteringen staat vast dat Dirk niet eerder dan na het eerste kwart van de 14de eeuw in Gelre zijn intrede deed. In de eerst genoemde oorkonde vraagt Reinald de steun van de Gelderse steden en de 'edele ende eersomme lude onse manne' onder wie 'heren Didieric van Herlar'. Dat wil echter nog niet zeggen dat Herlaar dūs gezien moet worden als een vazal, het begrip 'man' verwijst niet per definitie naar een leenman.⁴⁸⁶ De heer van Ameide bezat weliswaar een complex aan goederen en rechten in de Bommelerwaard waardoor die band voor de hand lijkt te liggen, maar toch is die gedachte niet juist. Er was voor dat bezit namelijk geen leenband met de Gelderse landsheer (wat in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan de orde komt). Dat de graaf van Gelre Herlaar als zijn 'man' noemt, berust dan ook niet op dat uitgebreide bezit maar vermoedelijk op de bezittingen van Dirks echtgenote in (Kerk)Driel. Zij erfde in 1326 het bezit van haar ouders dat in 1317 was opgedragen aan Reinald II.⁴⁸⁷ Daardoor kwam haar echtgenoot in de positie van 'man' van Gelre, ook al hield hij zelf geen Gelders leen.

Dirk beperkte zijn optreden voor de Gelderse landsheer tot het strikt noodzakelijke. Met de landsheer van Utrecht had hij niets op, en ook voor die van Brabant zijn er geen aanwijzingen voor raad en daad; al ziet Butkens dat anders.⁴⁸⁸ Wel steunde hij de Hollandse graaf en een edelman wiens carrière onder Willem V een grote vlucht zou nemen: Jan van Arkel. In 1342 behoorde Dirk, heer van Ameide, tot de borgen van Jan van Arkel voor een geschil met de heer van Asperen, Otto van Heukelom, over een cijns in Hagestein.⁴⁸⁹ Jan van Arkel had voor dit geschil een beroep gedaan op zijn verwanten, Jan was een neef van Dirks echtgenote Heilwich. De andere borgen waren de heer van Abcoude (getrouwd met Mabilia van Arkel), Arnold van Arkel, heer van Noordeloos en Dirk Alras van Arkel, heer van Haastrecht, een bastaardzoon van Jan III van Arkel. Jan van Arkel was een zeer aanzienlijke heer die al onder graaf Willem IV (1337-1345) een belangrijke positie aan het Hollandse hof bekleedde. Wellicht begreep Dirk van Herlaar, die een groot bezit had opgebouwd, de mogelijkheden van dat contact om zich daar ook te manifesteren. Het ligt dan voor de hand te verwijzen naar verwantschap. Het mag echter niet vergeten worden dat Dirk van Herlaar voor zijn

⁴⁸² Buitelaar 1993, 328 e.v.

⁴⁸³ Buitelaar 1993, 325 e.v. Een adellijke familie die zich wel in de ministerialiteit van de bisschop begaf was het geslacht Van Goye. De overgang van Gijsbert van Goye, *comes*, hield mogelijk verband met de ministeriale functie van maarschalk, die hij verwierf (Buitelaar 1993, 336-338).

⁴⁸⁴ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

⁴⁸⁵ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

⁴⁸⁶ Heirbaut 1997b, 60.

⁴⁸⁷ Heilwich ontving in 1326 de hofstad waar 'Herberen plach op te wonen' als een Gelders leen (Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen 1912, nr. 305a; nr. 310).

⁴⁸⁸ Butkens stelt dat Jan III hertog van Brabant (1312-1355), 'Thiery de Herlaar, Sire d'Ameide' tot zijn mannen kon rekenen (Butkens 1724, 459). Dat is niet te herleiden uit de bronnen.

⁴⁸⁹ RHG 1299-1345, WI 303, 26-01-1342; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 644 (27-01-1341).

bezit in de Grote Waard, de erfenis van zijn schoonvader Herbaren, een leenman was van de heer van Arkel. En die stond zijn heer bij met raad en daad. Het is dus ook mogelijk dat hij slechts zijn plicht als leenman deed. Hoe dan ook was de band met Jan van Arkel vermoedelijk van grote invloed op de partijkeuze van Dirk en zijn zoon Gerard in de Hollandse interne strijd die zich in 1350 ontwikkelde.

Een onverwachte rol achter de schermen

Nadat Willem IV, graaf van Holland zonder nazaten in de strijd tegen de Friezen nabij Stavoren was gesneuveld (26-09-1345), vervielen de graafschappen Holland en Zeeland aan de keizer van het Roomse Rijk. Keizer Lodewijk van Beieren (1314-1347), die getrouwd was met een zuster van Willem IV, schonk daarop zijn vrouw Margaretha het gezag over de graafschappen Holland en Zeeland. Margaretha kreeg bovendien ook het graafschap Henegouwen. In het eerste kwart van het jaar 1346 liet zij zich door de ridders en steden als gravin huldigen. Haar tweede zoon Willem (toen 13 jaar oud) zou haar in geval van overlijden opvolgen onder voorwaarde dat de genoemde gewesten als één geheel bijeen zouden blijven. Zijn aanstelling als stadhouder kreeg Willem in september 1346. Margaretha schonk hem na de dood van zijn vader Lodewijk, in januari 1349, het graafschap van Holland en Zeeland. Het graafschap Henegouwen hield ze zelf.⁴⁹⁰

Dirk stond de jonge nieuwe Hollandse landsheer in 1349 al terzijde bij diens strijd tegen de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, een gelijknamige halfbroer van de heer van Arkel.⁴⁹¹ In de periode maart 1349 / november 1349 voerde Willem V een strijd tegen de bisschop in het niet ver van Ameide gelegen IJsselstein. In die strijd hield Jan heer van Arkel zich afzijdig.⁴⁹² Ditmaal was die steun, in tegenstelling tot de situatie in 1298, geen actie tegen de leenheer van Ameide want de leenhoogheid van Ameide was in 1327 overgegaan op de Hollandse graaf.⁴⁹³ Dirk van Herlaar bevond zich dus al vroeg in het adelsnetwerk rondom Margaretha's zoon Willem de Verbeider. Twee jaren later vervulde zijn zoon Gerard een essentiële rol in dat netwerk in de strijd tussen Willem en diens moeder en landsvrouw Margaretha.

Margaretha bedong bij het zegelen van de machtsoverdracht van de graafschappen Holland en Zeeland aan haar zoon Willem financiële steun van de adel en de steden. Niet gecharmeerd van een dergelijk optreden 'met-het-mes-op-tafel' weigerde een aantal edelen en steden de oorkonde te bezegelen. Daardoor ontstonden twee kampen: zij die Willem en zij die zijn moeder Margaretha steunden, later respectievelijk de Kabeljauwen en de Hoeken genoemd. Om het graafschap als geheel te behouden en de ontstane rivaliteit bij de bron aan te pakken en de kop in te drukken kreeg Willem in april 1350 van een aantal edelen het advies zich te verzoenen met zijn moeder. Willem gaf daaraan gehoor maar de onrust bleef. In september 1350 sloot een aantal edelen een verbond waarin zij aangaven Margaretha te steunen, het zogenaamde Hoeks verbond.⁴⁹⁴ Dat niet alle edelen zich conformeerden aan die politiek blijkt uit een oorkonde die enkele dagen later volgde. Willem de Verbeider riep alle edelen die hem trouw hadden gezworen (als landsheer hadden erkend) nadrukkelijk op zijn moeder te dienen.⁴⁹⁵ Toen Willem naar zijn moeder vertrok, bond zij hem, bijna letterlijk, vast in het Henegouwse Ath (België) in het kasteel Burbant. Margaretha koesterde wellicht de hoop daarmee de angel uit het conflict te halen en een verdere strijd te voorkomen, maar het kwaad was al

⁴⁹⁰ Smit 2007, 37-41.

⁴⁹¹ Kort 1981, nr. 435 (13-03-1349); Brokken 1982, 552.

⁴⁹² Rutgers 1970, 61 e.v.

⁴⁹³ Zie § 4.3.1.

⁴⁹⁴ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 18 (05-09-1350).

⁴⁹⁵ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 19 (27-09-1350).

geschied. In Holland bleef het ongenoegen over het optreden van de landsvrouw onder een aantal edelen ook zonder Willems aanwezigheid smeulen.

Het verzet van die edelen was volgens Brokken vooral gericht tegen de financiële consequenties van het aanvaarden van gravin Margaretha als landsvrouw.⁴⁹⁶ Eén daarvan betrof de begunstiging van enkele grote heren. De gravin verkocht namelijk landsheerlijke rechten aan een beperkt aantal edelen, onder wie Jan van Henegouwen, Willem van Duvenvoorde, Jan van Polanen, Dirk van Brederode en Gerard van Heemstede. Het afstaan van landsheerlijke rechten aan een bevoorrechte clique ten bate van de financiële middelen van haar eigen familie stuitte op verzet van andere heren. Dáár ligt volgens Brokken de kern van het conflict. Brokken meent dan ook dat de Kabeljauwse edelen niet in actie kwamen uit particularisme, al speelde dat volgens hem wel een rol.⁴⁹⁷ Naast het bevoordelen van Duvenvoorde en verwanten, de Duvenvoorde-clan, ondernam Margaretha in het geheim eigenzinnige acties. Ze stond op het punt een *deal* te sluiten met de koning van Engeland, haar zwager Eduard III, voor de vestiging van een Engels protectoraat over Holland, Zeeland en Henegouwen.⁴⁹⁸ Ook van die actie waren haar edelen allerminst gecharmeerd. Het gevaar bestond immers dat die Engelse protectie ertoe zou leiden dat Holland, Zeeland en Henegouwen betrokken raakten in het conflict tussen Frankrijk en Engeland. De dynastieke belangen van Margaretha van Avesnes spoorden niet met de (Hollandse/eigen) belangen van haar edelen. Die zaken waren van voldoende gewicht voor een strijd. Over die strijd is veel geschreven. Wat in de literatuur niet of slechts zijdelings aan bod komt, is de rol van de Herlaars. Van Dirks zoon Gerard is het optreden enigszins bekend, maar wat was de rol van Dirk?

De onrust in Holland en Zeeland was niet verminderd en nam ook niet af. Wat de doorslag heeft gegeven blijft gissen, maar in het geheim beraamden enkele edelen die niets wilden weten van Margaretha's politiek een staatsgreep. Hun idee had alleen kans van slagen als er grafelijke steun was, die zochten zij bij Willem de Verbeider. De eerste uitdaging voor het slagen van een coup was hem uit Ath te bevrijden, alwaar hij door toedoen van zijn moeder gevangen zat. De voorbereiding en uitvoering van die actie, in februari 1351, was in handen van Dirks oudste zoon Gerard, heer van Ammersoyen, en enkele kompanen. De 'bevrijding' of, zo men wil, 'ontvoering' van Willem was een groot succes. Binnen een relatief korte tijd zegevierden de Kabeljauwse edelen, Willem 'de Verbeider' werd als graaf van Holland en Zeeland ingehaald.

Dirk profiteerde van het welslagen van de actie van zijn oudste zoon Gerard als bevrijder, steun en toeverlaat van graaf Willem. In juni 1351 schonk Willem aan Dirk, zijn zoon Gerard en de inwonende burgers van de stad Ameide tolvrijheid van alle riviertollen in Holland ongeacht de aard van de goederen.⁴⁹⁹ De geste is opmerkelijk. In tegenstelling tot de evidente rol van zoon Gerard is die van zijn vader Dirk namelijk niet duidelijk. Dat ook Dirk tot de vertrouwelingen van Willem V behoorde lijkt wel zeker, mogelijk was hij zelfs enige tijd zegelbewaarder.⁵⁰⁰ Daar lijkt niets vreemds aan, maar Willem was zeer

⁴⁹⁶ Brokken 1982, 70-74.

⁴⁹⁷ Brokken 1982, 72.

⁴⁹⁸ Lucas 1929, 557-558.

⁴⁹⁹ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 388 (27-06-1351). 'Hertog Willem V beveelt al zijn tollenaars heer Dideric van Haerlaer, heer van Ameide, en diens oudste zoon, Gherart van Haerlaer, heer van Ammersooien, en hun nakomelingen, alsmede alle inwonende burgers en hun stad Ameide tolvrij te laten varen, ongeacht de aard van de goederen'.

⁵⁰⁰ De Jonghe 1817, 223. Hij verwijst daarvoor naar 'stukken' in het archief van Holland. Dit wordt in de literatuur en bronnenuitgaven verder nergens vermeld. In de tijdperken die Riemsdijk voor de zegelmerken van Willem V kan herleiden komt Dirk niet voor. Er zijn echter enkele perioden zonder zegelaar. Dan werd er *ex coffero* gezegeld (Riemsdijk 1908, 88-89). Het grafelijk zegel werd in een kistje, die de zegelaar bij zich droeg, bewaard. Voor de perioden zonder zegelaar liet de vorst het zegel door een vertrouweling uit de koffer nemen om te zegelen.

terughoudend in het schenken van zijn vertrouwen.⁵⁰¹ Het noemen en belonen van Dirk van Herlaar roept dan ook vragen op over diens rol. Waarschijnlijk was die groter dan direct uit de stukken valt op te maken, maar het ‘wat dan?’ is niet concreet te maken.

Uit diverse beschrijvingen blijkt dat Dirk en zijn zoon Gerard kort vóór 29 januari 1354 ongeveer gelijktijdig zijn overleden. Zo verklaart Arnold van Herlaar in de oorkonde van die datum ‘dat my van mynen lieve Heer ende vader, van mynre lieve Vrouwe ende moeder ende Heeren Gerart van Herlaer, mynen lieven broeder, daer Godt die siele aff hebbe, aen verstorven, ende vervallen is’.⁵⁰² In 1365 verwijst Arnold, als hij zijn erfenis Bokhoven verkoopt, eveneens naar zijn overleden vader en broer ‘van doode ons liefs heer ons vaders heer Diderichs heer van Herlaar ende heer Geeraert van Herlaar ons broeders dier God genadigh si.’⁵⁰³ Hoewel beide oorkonden een erfenis betreffen, waarbij het niet ongebruikelijk was om te verwijzen naar het voorgeslacht, duidt de wijze van formuleren in de genoemde oorkonden op een vrijwel gelijktijdig overlijden van zijn vader en zijn oudere broer Gerard. Die gedachte wordt gesterkt omdat bij de koop van de ‘Tiende van Herlaar’ te Oud-Giessen in 1360, Daniel van Tolloisen liet noteren dat de koop geschiedde ‘na de dood van heer Gerard van Herlaar èn de heer van Herlaer, diens vader’.⁵⁰⁴ In dit geval is er geen reden om te verwijzen naar het overlijden van beide heren anders dan dat het een uitzonderlijke situatie was. Bovendien zou Gerard na het overlijden van zijn vader (ook) heer van Ameide zijn geworden, tot aan het einde blijft hij in de bronnen alleen vermeld als heer van Ammersoyen.

Hoewel Dirks ambities aan het zicht zijn onttrokken mogen de resultaten die hij boekte er zijn. Hij dreigde in 1312 Ameide als Utrechts leen te verliezen, maar wist dat toch te behouden. Bovendien wist hij zijn bezit in de Bommelerwaard sterk uit te breiden. In de eerste helft van de 14de eeuw was zijn sociaal-economisch vermogen sterk toegenomen, wat in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan bod komt. Dirks optreden in de omgeving van de Hollandse graaf is te dateren na 1345, hij was toen al op gevorderde leeftijd. In 1345 leden de Hollandse edelen een grote nederlaag in Friesland. Bij de veldslag nabij Stavoren kwamen zoveel edelen om, dat de nederlaag zelfs in de omringende landen beschreven werd.⁵⁰⁵ Bood dat kansen aan een nieuwkomer tot het hof door te dringen?

3.7.2 Gerard van Herlaar (1347?-1354), heer van Ammersoyen

Gerard van Herlaar was geen jongeling toen hij vóór juni 1348 trouwde met Agnes Bokel, dochter van Dirk Bokel, heer van Rotterdam.⁵⁰⁶ Agnes was in 1348 weduwe. Vóór haar huwelijk met Gerard van Herlaar was

⁵⁰¹ Beek 1974, 47.

⁵⁰² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 822 (29-01-1354).

⁵⁰³ Van der Velden 1978, 82.

⁵⁰⁴ Kort 1997a, 25.

⁵⁰⁵ Janse 1993, 78. Het aantal deelnemers van het Hollandse expeditieleger schat De Graaf op 15.000 man (De Graaf 1996, 286). De Graaf beschrijft wel de militaire gevolgen van de nederlaag, maar niet de sociaal-politieke aanslag op de positie van de edelen (De Graaf 1996, 297-305).

⁵⁰⁶ Kort 1988, 331 (10-6-1348); Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 759 (1348 of 1349). ‘Daerna nam sy Haer Gerrid van Harlaer te manne’. Zie ook, Obreen 1936, kolom 399. Bij het hanteren van een generieke generatie (25 jaar), en het feit dat Dirk in 1312 al getrouwd was en als volwassen man het leen Ameide ontving, mag verondersteld worden dat zijn oudste zoon omstreeks 1310-1315 werd geboren. In het midden van de 14de eeuw was Gerard dan om en nabij de veertig jaren oud. Dat Gerard de oudste zoon was van Dirk blijkt uit de schenking van Willem V aan Dirk van Herlaar ‘heer Dideric van Haerlaer, heer van Ameide, en diens oudste zoon, Gherart van Haerlaer, heer van Ammersooien.’ (Niermeyer (ed.) 1968. nr. 388 (27-06-1351).

Agnes getrouwd met Simon van Benthem, heer van Teilingen.⁵⁰⁷ Die was gesneuveld in 1345 tijdens de slag bij Stavoren. Het huwelijk van Gerard en Agnes was slechts van korte duur, zij overleed vóór 1352.⁵⁰⁸ Het echtpaar kreeg geen kinderen.⁵⁰⁹ Agnes was geen onbekende voor de Herlaars, haar eerste gemaal was een neef van Gijsbrecht van Rosenburch, de echtgenoot van Gerards zuster Aleid. Mogelijk bracht Gerards huwelijk met Agnes Bokel hem in een goede positie voor de hoogste kringen, maar meer waarschijnlijk introduceerde Jan van Arkel Gerard en zijn vader aan het Hollandse hof.⁵¹⁰ Een entree met verstrekkende gevolgen.

Gerard bevrijdde Willem de Verbeider uit Ath en kreeg met de Hollandse graaf een heel goede band. Hij werd een van diens vertrouwelingen en baanderheer. Is het al bijzonder te noemen dat hij zonder enig bericht of voorafgaande aanwijzing zich hoog in het centrum van landsheerlijke macht wist op te werken, zeker zo buitengewoon is het feit dat hij dat wist te bereiken aan zowel het Hollandse als het Gelderse hof. Is hij dan, of juist daarom, te typeren als een ‘buitenlander’, een ‘avonturier’ of een kenmerkend lid van de ‘*grensadel*’ zoals Brokken meent?

Gerard was al tijdens het leven van zijn vader heer van Ammersoyen. Uit de overdracht van Ammersoyen als erfleen, na het overlijden van Gerard, blijkt dat de heerlijkheid tot het bezit van zijn vader behoorde.⁵¹¹ De eerste concrete vermelding van Gerard van Herlaar als *heer* van Ammersoyen dateert uit juni 1351.⁵¹² Dat is gegeven de posities die hij in Gelre en Holland wist te verwerven vrij laat. Er is mogelijk ook een al vroegere vermelding. In de Gelderse grafelijke rekeningen staat genoteerd dat in 1347 een ‘Gerard van Ammersoyen’ de hertog van Gelre, Reinald III, vergezelde op diens reis naar Calais. Daar verbleef de koning van Engeland.⁵¹³ In diens conflict met de koning van Frankrijk belegerde hij op dat moment de stad. Vermoedelijk verwijst ‘Gerard van Ammersoyen’ naar Gerard van Herlaar, heer van Ammersoyen, want van een Gerard bij de familie Van Ammersoyen is op dat moment niets bekend. (Er is in de bronnen overigens niets dat (in)direct duidt op verwantschap tussen het ministerialengeslacht Van Ammersoyen en de Herlaars of Van Loon). Bovendien behoorde Arnold van Herlaar - vermoedelijk een oom of neef van Gerard en waarschijnlijk heer van Poederoyen - ook tot het gevolg van de Gelderse hertog.⁵¹⁴ Gerards jongere broer Arnold trad voor de Gelderse hertog verschillende malen als getuige op.⁵¹⁵ Beiden komen hierna nog aan bod.

⁵⁰⁷ Simon van Benthem verwierf in 1339 samen met Agnes het ambacht van Lisse met het recht van ambachtsheren in Noord-Holland voor hun leven (RHG 1299-1345, WI 204, (31-12-1339) Op 10 juni 1348 droeg Agnes, nu getrouwd met Gerard van Herlaar, dat over aan Gerard van Heemstede (Kort 1988, 331).

⁵⁰⁸ Hoek 1965, 49.

⁵⁰⁹ Agnes had uit haar huwelijk met van Benthem wel een dochter, Johanna.

⁵¹⁰ Brokken 1982, 552.

⁵¹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

⁵¹² Niermeyer 1968, nr. 388 (27-06-1351).

⁵¹³ GAA, toegang 0001; inv. nr. 209. De Engelse koning Eduard III (1327-1377) had Reinald uitgenodigd. Eduard probeerde de Gelderse hertog aan zijn zijde te krijgen in zijn strijd tegen de Franse koning Filips van Valois (1328-1350). De belegering van Calais door de Engelse troepen begon op 4 september 1346 en eindigde met de overgave van Calais op 4 augustus 1347.

⁵¹⁴ In de rekeningen van de Gelderse landsheer van 1347 staat een *dominus* Arnold van Herlaar vermeld. GAA, toegang 0001; inv. nr. 209. Zie § 3.7.1.

⁵¹⁵ Zie § 3.6.4.

Afb. 15: Wapenzegels Gerard van Herlaar (1353), originelen en tekening

(Zegels zijn niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0373, inv. nr. 252; zegel 1; toegang 0381 inv. nr. 8b, zegel 3;

<http://www.heraldique-europeenne.org/Armoriaux/Gelre/F90r.htm#2>

Gerard van Herlaar, in het centrum van de Hollandse grafelijkheid

Op enig moment sloot Gerard zich aan bij de alliantie van edelen die zich tegen de Hollandse landsvrouwe Margaretha had gekeerd en legde hij de basis voor het succes van het bondgenootschap. De politiek van de Kabeljauwse edelen had alleen kans van slagen als er grafelijke steun was. Het bevrijden van Willem van Beieren uit het kasteel Burbant in Ath was daarom noodzakelijk. De edelen bedachten een riskant plan dat Gerard van Herlaar en Gerard van Merxem met enige hulp stoutmoedig uitvoerden. In de nacht van 1 op 2 februari 1351 wisten zij Willem van Beieren uit zijn gevangenschap te verlossen. De ontsnappingsroute liep vanuit Ath via 's-Hertogenbosch, Ammersoyen en Gorinchem naar Delft. Het gezelschap, dat inmiddels een afstand van ruim 250 km had overbrugd, arriveerde daar op 13 februari.⁵¹⁶ In die stad huldigden de Kabeljauwse edelen Willem als landsheer van Holland en Zeeland. Daarna volgden andere steden. De edelen waren er niet altijd van overtuigd dat de huldiging zonder slag of stoot zou verlopen, zoals bij de inhuldiging van Willem in Rotterdam op 6 maart. Daar stond Gerard aan het hoofd van een gewapende macht buiten de stad klaar om, indien het fout mocht gaan, op te treden. Voor het overwinnen van de Hoekse edelen was het van groot belang die heren en hun kastelen in Holland te 'neutraliseren'. Door belegeringen gingen die al snel 'om'.⁵¹⁷ De Kabeljauwse strijders wisten door een goede inzet en logistiek van de aanvalsmiddelen, dat wil zeggen afbouw, transport en heropbouw, de werktuigen meerdere malen te gebruiken en in een korte tijd zeventien Hoekse tegenstanders in hun kastelen te overwinnen.⁵¹⁸

Vanaf de bevrijding in februari 1351 tot aan zijn dood, slechts een drietal jaren later, stond Gerard aan de zijde van Willem V. In het machtscentrum van het Hollandse hof groeide hij uit tot een krijgsheer. Gerard was nauw betrokken bij de vele militaire acties die nodig waren voor het veilig stellen van de positie van de nieuwe landsheer. Na 17 april werd hij belast met het algemeen commando over de troepenmacht die was verzameld om de Hoeken te verdrijven.⁵¹⁹ Enkele maanden later vond de directe militaire confrontatie met Margaretha plaats. Op 5-7 juli 1351 kwam het tussen de beide partijen tot een scheepsslag op de (Oude)Maas bij Zwartewaal nabij Brielle. Daar voerde Gerard van Herlaar het bevel over een contingent huurlingen dat afkomstig was uit Westfalen. De slag werd door Willem en zijn edelen gewonnen, waarop landsvrouwe Margaretha de vlucht nam.

⁵¹⁶ Brokken 1982, 80. Brokken meldt abusievelijk 1350 in plaats van 1351.

⁵¹⁷ Brokken 1982, 90-95.

⁵¹⁸ De Graaf 1996, 331-334. Zie voor het belegeren van kastelen, Ottenheym 1989, 72-73.

⁵¹⁹ De Graaf 1996, 335.

Hoewel de campagne tegen de Hoekse bolwerken voorspoedig verliep, waren er enkele heren die zich in hun kastelen bleven verzetten en lang stand wisten te houden. Vooral het beleg van Medemblik (Jacob van de Binckhorst) in maart-april 1351 en dat van Geertruidenberg (Filips van Polanen), waarbij alle aan- en afvoerlijnen geblokkeerd werden, namen aanzienlijk veel tijd en mankracht in beslag.⁵²⁰ Onder aanvoering van Jan van Arkel waren alle Kabeljauwse leiders Jan van Egmond, Gerard van Heemskerk, Gerard van Herlaar en Jan van der Noordeloos, met hun manschappen bij het beleg van Geertruidenberg betrokken.⁵²¹ De blokkade duurde van december 1351 tot juli 1352, toen viel het laatste Hoekse bolwerk. Na een strijd van ruim een jaar wist de Kabeljauwse partij in Holland uiteindelijk te zegevieren. De edelen en steden erkenden algemeen het gezag van Willem V als landsheer van Holland en Zeeland. Na de strijd namen de Kabeljauwse edelen en hun medestanders de functies, ambten en posities op landsheerlijk niveau van de Hoeken in. Een gevolg van de strijd was dat ruim 500 Hoekse edelen in gedwongen ballingschap leefden. Pas in 1354 verzoende Willem V zich met zijn moeder Margaretha en werd het voor (sommige) van hen mogelijk terug te keren.

De positie van Gerard van Herlaar aan het Hollandse hof was tot grote hoogte gestegen. Willem V vertrouwde hem volledig. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij Gerard in 1351 het militaire commando in Holland toevertrouwde en Herlaar als grafelijke zegelaar mocht optreden.⁵²² Het is zijn positie als baanderheer (vanaf 1352) wat die vertrouwensband het meest kenmerkt. Met het verhef tot baanderheer toonde Willem V dat Gerard behoorde tot het selecte gezelschap van diens meest nabije hoge edelen, de *barones*.⁵²³ Behalve Gerard van Herlaar behoorden ook Jan van Arkel, Jan van Egmond en Jan van Culemborg tot die zeer bevoorrechte groep. Die droeg de zeer exclusieve band ook letterlijk uit. Omdat de baanderheren dezelfde wapensymbolen, kleuren, in hun kleding hadden als Willem V was die band voor iedereen zichtbaar.⁵²⁴ De feitelijke waarde van de titel baanderheer was vooral militair-functioneel van aard. Bij gewapende conflicten voerden de baanderheren een legereenheid aan, van tenminste 50 mannen, onder een eigen banier. De ridders die deze titel ontvingen waren zonder uitzondering van (hoge) adel. De introductie van de exclusieve titel en functie, als aparte categorie naast die van ridders, vond in Holland omstreeks 1300 plaats.⁵²⁵ De militaire stratificatie kreeg met de invoering van de baanderheer een nieuw element. De rangorde was van hoog naar laag: baanderheer, ridder, knaap. Omdat de titulatuur van de ridderschap ook voor de aanzienlijksten waardevol was, had de titel van baanderheer en de exclusieve kleding binnen de sociale stratificatie van de (hoge) adel als gelijke ook een sterke symbolische waarde.

De invloed en de positie die Gerard door de Hollandse interne strijd wist te bereiken is niet te overschatten. Hij behoorde in Holland tot de absolute top van de elite en bevond zich in het hart van de

⁵²⁰ Zie voor het kasteel van Geertruidenberg, Zijlmans 2009, 61-100. Opmerkelijk genoeg bestond de bezetting van het kasteel Medemblik tijdens het beleg uit slechts 14 personen en dat van Geertruidenberg uit 34 personen.

⁵²¹ Brokken 1982, 97.

⁵²² Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 135 (5-03-1351); nr. 141 (13-04-1351); nr. 144 (8-05-1351); nr. 145 (13/15-05-1351). zie ook, OBA, nr. 100 (5-03-1351); nr. 106 (13-04-1351).

⁵²³ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 175 (29-07-1352). Synoniemen voor baanderheer zijn *baanrots* of *Bannerheer*. De militaire titel *baanrots* en de feodale titel *baron* werden ondanks het onderscheid in Holland als synoniemen gebruikt (zie Brokken 1979, 60-64). Zie voor baanrotsen als 'topcategorie binnen de adel' in Brabant in de 15de eeuw, Damen 2010, 139-158.

⁵²⁴ In 1353 droegen de volgende personen de kleding van baanderheer van de Hollandse graaf: graaf Willem zelf, de heer van Arkel, de heer van Culemborg, de heer van Ammersoyen, de heer van Egmond, de heer van Rochefort, en monseigneur Bartelmieu de Burghsz (Riemsdijk 1908, 399).

⁵²⁵ Janse 2001, 84. De titel werd in de 15de eeuw ook in Gelre geïntroduceerd, waarschijnlijk naar Hollands voorbeeld. Tot de beperkte groep van Gelderse bannerheren behoorden onder anderen Reinald van Brederode, heer van Brederode, Vianen en Ameide en Johan van Waardenburg heer van Broekhuizen en Ammerzoden (Denessen 2013, 11-37).

grafelijke macht. Hij verwierf met zijn optreden in het Hollandse machtscentrum niet alleen een hoge status en veel aanzien. Door de verschillende schenkingen als beloning voor zijn inzet nam zijn sociaal-economisch vermogen zeker toe. Zo schonk Willem hem in 1351 het ambacht van Berkel/Rodenrijs met het schoutambt, een leen dat aan de Hoek Gerard van Polanen ontnomen was.⁵²⁶ Berkel/Rodenrijs bleef gedurende de 14de eeuw in handen van de Herlaars van Ameide. Ook schonk Willem als dank aan Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard de burgers van de stad Ameide tolvrijheid, bovendien ontving Gerard een grote som geld voor zijn steun en kreeg hij inkomsten uit rechten in Woerden en de stad Oudewater.⁵²⁷ In 1358, dat wil zeggen na het overlijden van Gerard, ontving zijn broer Jan nog een groot bedrag van ruwaard Albrecht ter lossing van grafelijke schulden op die plaatsen.⁵²⁸

De vraag hoe Gerard zich onverwacht kon opwerken tot de intimi van de Hollandse graaf, is lastig te beantwoorden. Brokken ziet de acties van Gerard, met name die in februari 1351, als die van een ‘buitenlander’ en (dus?) die van een ‘avonturier’.⁵²⁹ Dat kan niet juist zijn. Spectaculair was Gerards optreden toen wel maar het beeld van een avonturier is een karikatuur. De focus van de heren van Ameide was vanaf het derde kwart van de 13de eeuw gericht op Holland, de andere landsheren waren al die tijd niet in beeld. Gerard van Herlaar dan te betitelen als ‘buitenlander’ is een misvatting, nog afgezien van het gegeven dat na 1327 de landsheer van Holland leenheer van Ameide was. Zijn vader Dirk bereidde Gerard als directe opvolger voor op een rol als heer van Ameide. Dirk behoorde al in 1349 tot de groep van edelen rondom Willem, dat gold toen, zo mag aangenomen worden, ook voor Gerard.

De leden van de adelscoalitie die zich tegen Margaretha keerden zijn op zoek geweest naar steun. Vermoedelijk benaderde Jan van Arkel zijn rijke verwant, leenman en ‘buur’ de heer van Ameide, en daarmee ook diens zoon, om zich bij de adels-alliantie tegen Margaretha aan te sluiten. Dirk bezat een huis, een militair steunpunt, aan de grens van de Hollandse landsheerlijkheid en was zeer gefortuneerd. Hij bezat Ameide, een complex aan beleningen in de Bommelerwaard, en de nalatenschap van Herbaren van Arkel. Geografisch gezien lag al dat bezit in de regio waar ook de heer van Arkel zijn gezag kon doen gelden. Met medeweten of wellicht zelfs op voordracht van zijn vader werd Gerard door de Kabeljauwse edelen ingeschakeld. Omdat hij voordien niet op de voorgrond acteerde en zijn huis in Gelre stond, ontvingen de wachters in Ath de bezoeker vermoedelijk zonder argwaan. Door zijn rol in de bevrijding stond de graaf volgens de riddermoraal van die tijd bij Gerard in het krijt.

Gezien zijn bijdrage aan de strijd oogt het merkwaardig dat Gerard van Herlaar niet tot de edelen behoorde die met Willem V het zogenaamde ‘Kabeljauws verbond’ sloten.⁵³⁰ Willem V belooft in de verbondsbrief van 12 juni 1351 zijn steun te geven aan een aantal met naam genoemde edelen en steden, waaronder Jan heer van Arkel, Jan heer van Culemborg en Jan van der Noordeloos. Op dat moment maakte Gerard van Herlaar al wel deel uit van de groep van edelen rond Willem V. De heer van Ammersoyen voerde strijdkrachten in Holland aan en was grafelijk zegelaar en behoorde al tot de *intimi* van Willem V. Slechts

⁵²⁶ Hoek 1983, 137; Hoek 1982, 132. Het beheer van het schoutambt was in handen van Philips Persoonresz, grafelijk rentmeester. Hij kreeg van graaf Willem V het schoutambt van Maasland omdat hij zijn aanspraken aan Gerard van Herlaar had overgedragen (Hoek 1991, 208; Van den Arend 1993, 115). Ondanks een verzoening van Gerard van Polanen met Willem V in 1355 weigerde de Hollandse graaf nadien de rechten van Gerard van Polanen over Berkel te erkennen (Van den Arend 1993, 357-358).

⁵²⁷ Brokken 1982, 552. Volgens de grafelijke rekeningen kreeg Gerard in december 1351 een aanbetaling en in maart 1353 een geldbedrag van 9.487½ oude schilden. Daarvoor gaf de graaf van Holland schuldbekentenissen af. Een van de geldschietters was Koenraad de Cleyne die op 28 februari 1352 Gerard van Herlaar 3487 ½ oude schilden betaalde, ‘in mindering van het hem verschuldigde wegens bewezene diensten’ (Codex 1852, nr. 32).

⁵²⁸ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 76 (21-01-1358).

⁵²⁹ Brokken 1982, 176.

⁵³⁰ Zie voor de oorkonde, Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 20 (12-06-1351).

enkele dagen na dagtekening van de verbondsbrief ontving hij, met zijn vader, als dank voor zijn inzet tolvrijheid in Holland voor de inwoners van Ameide. Waarom staat hij dan niet vermeld in de verbondsbrief?

Er bestaat onder historici onenigheid over de datering van de Kabeljauwse verbondsbrief.⁵³¹ Brokken oppert en beargumenteert dat een *concept*brief van het verbond al in mei 1350 geschreven zou zijn.⁵³² Bos-Rops c.s. houden de datum van het zegelen aan.⁵³³ Vanuit diplomatisch perspectief hebben zij gelijk, hoewel er geen origineel voorhanden is. Het probleem van de datering lossen zij daarmee echter niet op. De vragen die daaromtrent te stellen zijn beantwoorden zij niet. Bij het volgen van het uitgangspunt van Brokken, een conceptbrief in 1350, is het mogelijk te veronderstellen dat Gerard, wiens eerste optreden dateert uit februari 1351, zich pas nadien bij de adelsfactie aansloot. Dat valt ook enigszins op te maken uit het verslag van een zekere 'Paapken'. Die getuigt op 2 sept 1350 over het voornemen van Jan van Egmond, Gerard van Heemskerk, Jan van Arkel en enkele andere heren om een adelsverbond te sluiten met als doel Willem de Verbeider landsheer te maken.⁵³⁴ Het is niet uit te sluiten dat Gerard tot die andere heren behoorde, maar zijn naam staat niet vermeld. Het door Brokken veronderstelde concept of concreet bewijs daarvan is weliswaar niet gevonden en van de verbondsbrief zijn alleen afschriften bewaard gebleven. De twist over het dateren van de brief berust dus op interpretatie van de bron en dan kunnen argumenten met tegenargumenten bestreden worden.⁵³⁵ Echter ongeacht de datering is er een eenvoudige verklaring voor Gerards afwezigheid.

Gerard van Herlaar steunde Willem V vooral militair-uitvoerend en in mindere mate politiek-adviserend. Het zou daardoor verondersteld kunnen worden dat hij geen politiek zwaargewicht was, wat dan zou verklaren waarom zijn naam niet genoemd staat in de verbondsbrief van 1351. Dat is echter een verkeerde inschatting van zijn positie, Gerard diende namelijk ook in de grafelijke raad, zij het niet veelvuldig.⁵³⁶ Zijn eerste vermelding als grafelijke raad dateert van 27 november 1351.⁵³⁷ De vorstelijke raad was van oorsprong echter een feodale instelling, toetreding was alleen mogelijk voor edelen met bezit in het graafschap. Dàt had Gerard aanvankelijk niet, hij was heer van Ammersoyen gelegen in Gelre. Niet hij, maar zijn vader had bezit in Holland. Willem V schonk Gerard van Herlaar voor zijn inzet en diensten een heerlijkheid in leen, maar dat was nadat de verbondsbrief was getekend. Op 29 september 1351 vond de overdracht van het ambacht Berkel en Rodenrijs met het schoutambt plaats.⁵³⁸ Daarmee verwierf Gerard ook toegang tot de grafelijke raad. Het feit dat Gerard tot dan toe in Holland geen bezit had, is vermoedelijk de reden geweest waarom hij niet behoorde tot de edelen van de verbondsbrief. Willem V kon zijn steun immers alleen toezeggen aan de edelen met bezit in zijn graafschap.

Het gemeenschappelijke belang van de groep van edelen rond Willem V moet bij de coup een grote rol hebben gespeeld.⁵³⁹ Verwantschap en de geografische herkomst van deze edelen, het Midden-Nederlandse rivierengebied, waren daarop mogelijk van invloed. Jan van Arkel (heer van Arkel), zijn zoon Jan van Arkel, Jan van Egmond (heer van IJsselstein), Jan van Culemborg (heer van Culemborg) en Jan van der Noordeloos (heer van Noordeloos), Kabeljauwen van het eerste uur, hadden hun heerlijkheden in dezelfde regio als Dirk

⁵³¹ Zie voor deze discussie, Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, 82-83 (met literatuurverwijzing). Zie ook, Ebels-hoving 1984, 223-224.

⁵³² Brokken 1982, 614-620.

⁵³³ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, 81-83.

⁵³⁴ Brokken 1982, 621-622.

⁵³⁵ Van Wallene voert in een wat rommelig betoog argumenten aan om de bron later te dateren (Van Wallene 1998, 105-108).

⁵³⁶ Brokken 1982, 458-464.

⁵³⁷ Brokken 1982, 460.

⁵³⁸ Hoek 1983, 137; Hoek 1982, 132.

⁵³⁹ Brokken 1982, 254 e.v.

van Herlaar namelijk aan de Hollandse oostgrens. Het Midden-Nederlandse rivierengebied was een grensgebied tussen de verschillende landsheerlijkheden. De literatuur verwijst niet naar het opmerkelijke gegeven dat de verwanten van deze lieden ook betrokken waren bij de strijd in 1318 tussen de Gelderse graaf en zijn zoon. (Dat komt in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde). Is er dan een ‘eigengereid’ vrijheidsstreven dat de edelen in deze regio, als ‘*grensadel*’ typeert? Het is merkwaardig dat Brokken, die aandacht geeft aan de ‘*grensadel*’ en dat begrip zelfs introduceert, zich erg eenzijdig richt op de ‘Hollandse’ adel. Misschien komt dat omdat hij het aandeel van de ‘*grensadel*’, met als exponent Gerard van Herlaar, niet goed kan verklaren. Brokken meent immers dat de ‘machtsgreep’ in februari 1351 werd uitgevoerd door twee ‘buitenlandse avonturiers’.⁵⁴⁰ Maar voor het positioneren van de ‘*grensadel*’ is het goed te weten dat de genoemde edelen het initiatief namen in de coup. Wat de groep edelen gemeenschappelijk had, bestond dus al vóór de bevrijding van Willem. Het was niet Willem V die zijn edelen in het grensgebied gebruikte, het waren edelen die de graaf omwille van hun eigen belangen wisten te strikken.

De Gelderse oorlog (1350-1361)

Gerard van Herlaar staat in geen enkele bron met of ten dienste van de bisschop van Utrecht of de hertog van Brabant vermeld,⁵⁴¹ maar behalve in Holland plaatste hij zich ook in Gelre in het centrum van de grafelijke macht. Dat krijgt in de literatuur nergens aandacht.⁵⁴² Gelre had in die tijd met de landsheerlijkheid van Holland een interne machtsstrijd gemeen. Waarom raakte Gerard ook daar bij betrokken?

Gerard stond Eduard van Gelre (1361-1371) vanaf 1351 bij, dus ruim vóór die laatste officieel hertog van Gelre werd. Eduard voerde vanaf 1350 een successiestrijd tegen zijn broer Reinald III (1343-1361). De inzet van de Gelderse broedertwist betrof de landsheerlijke erfopvolging. Door het samengaan van onenigheid tussen de geslachten Hekeren en Bronkhorst met de twist binnen de Gelderse hertogelijke familie ontstond een partijenstrijd. De partijstrijd oversteeg het alledaagse geweld. Een private strijd kreeg zagezegd een ‘publiek’ karakter, het had impact op de gehele politieke gemeenschap van Gelre.⁵⁴³ De Bronkhorsten voegden zich bij Eduard, de Hekerens schaarden zich achter Reinald. Het geschil tussen beide broers ontaardde in 1350 in een openlijke en gewapende strijd, wat nu de Gelderse oorlog (1350-1361) genoemd wordt. Een strijd die Noordzij in ‘Territory, Lordship, and the Proliferation of Violence in Fourteenth-Century Guelders’ ziet als een onderdeel van de vorming van Gelre.⁵⁴⁴ Gerard van Herlaar sloot zich aan bij de partij die Eduard steunde, de Bronkhorsten. In hoeverre hij in de partij- en successiestrijd daadwerkelijk de wapenen opnam is niet duidelijk, maar achter de schermen speelde hij letterlijk en figuurlijk een sleutelrol. Hoewel hij in Holland gezamenlijk optrad met zijn vader Dirk, heer van Ameide, was die niet bij de Gelderse strijd betrokken.

Tijdens de gevechtspauze in Holland (het beleg van Medemblik was achter de rug, dat van Geertruidenberg moest nog beginnen) vormde Gerard samen met de heer van Meurs, Gijsbrecht van Bronkhorst, Frederik van Baer en Johan van Kemnaden een bondgenootschap tegen de hertog van Gelre, Reinald III. Zij legden op 7 september 1351 het verbond schriftelijk vast en bezegelden de verbondsbrief. In die verbondsbrief stelden de genoemde heren dat zij zich ‘eendrechtlic, ons samen verbonden hebben’ om

⁵⁴⁰ Brokken 1982, 176.

⁵⁴¹ Gerard van Herlaar had een renteleen in Brabant. Dat blijkt uit een ongedateerde aantekening welke later aan het Brabantse leenregister is toegevoegd (Wynaendts van Resandt 1913, 177).

⁵⁴² Böck is de enige die naar Gerard van Herlaar verwijst maar ziet hem abusievelijk als heer van Poederoyen (Böck 2013, 777).

⁵⁴³ Zie over deze partijstrijd, Noordzij 2010, 227-239.

⁵⁴⁴ Noordzij 2014a, 92. ‘In Guelders, noble warfare proliferated not in spite of, but as a result of the process of state formation. The Guelders War was not an interruption of, but part of this process.’

Eduard te steunen.⁵⁴⁵ De inzet betrof de aanspraken van Eduard als erfgenaam op een deel van de erfenis, dat wil zeggen het hertogdom.⁵⁴⁶ Een week nadien bevestigde Eduard het bondgenootschap.⁵⁴⁷ Ze bestond aanvankelijk uit de vijf genoemde personen. In mei 1353 sloten elf andere edelen zich bij de vijf aan en bezegelden dat met een nieuwe verbondsbrief.⁵⁴⁸

Rond die tijd (mei 1353) nam de druk op het interne conflict toe. De eedgenoten en Eduard meenden dat Reinald van Gelre zijn beloften niet nakwam en namen hem gevangen.⁵⁴⁹ Eduard liet op 27 mei 1353 oorkonden dat de heren van het verbond ook na het vrijlaten van de hertog gevrijwaard zouden zijn van alle schade, 'si ensyn weder gevrywaard op oer leen end op haer guet'.⁵⁵⁰ Bij een eventueel overlijden van Eduard was een zeer beperkte groep van edelen gemachtigd Reinald vrij te laten. Tot dat selecte gezelschap behoorden Gerard van Herlaar, de heer van Cuijk en Blaarsvelt, de graaf van Meurs, de heer van Baer en Johan de Coc (van Waardenburg). Zij alleen mochten de hertog 'uyt ende quyt' laten.⁵⁵¹ Voor het gevangen houden van de Gelderse hertog ontving Gijsbrecht heer van Bronkhorst, een neef van Eduard van Gelre, voor de duur van de detentie van Reinald een vergoeding van 2000 oude schilden per jaar. De bondgenoten brachten dat bedrag gezamenlijk op.⁵⁵² Eduard wist zijn broer een regeling op te leggen waardoor hij, Eduard, voor zeven jaar het bestuur over Gelre kreeg. De overdracht van het gezag vond op of kort vóór 30 juni 1353 plaats.⁵⁵³ Hoewel Reinald officieel de oppermacht hield, kwam de regering in handen van Eduard.⁵⁵⁴

De adelscoalitie waarmee Gerard zich verbond is bekend, het bestond uit zijn (verre) verwanten. Van Baer was nauw verwant met de Bronkhorsten en de Herlaars van Ameide. Gerards broer Arnold noemt Frederik van Baer bij de overdracht van Ammersoyen in 1354 zijn 'neef'. Hij is als een van de vrienden en *magen* aanwezig bij de overdracht van Ammersoyen,⁵⁵⁵ maar de verwantschap is niet te herleiden.⁵⁵⁶ Dat het verbond uit een kleine kring van verwanten bestond blijkt mede uit het feit dat in mei 1353 Johan de Coc (van Waardenburg) in het verbond werd opgenomen. Bij de overdracht van Ammersoyen in januari 1354 noemt Arnold ook hem 'neef'. Het bestaan van een verwantschapsband geeft echter nog geen beeld van het gezamenlijk belang dat deze coalitie diende. Daardoor ontstaat de indruk dat het verbond een particuliere belangengroep was. Dergelijke losse heterogene verbanden kwamen als coalities vaker voor. De belangen en verlangens varieerden per alliantie. De bindende factoren waren vaker baatzuchtig dan ideëel, en daardoor vluchtig.⁵⁵⁷

⁵⁴⁵ Van Spaen 1801-1805, IV, (codex) nr. XXXI (07-09-1351); GAA, toegang 0381, inv. nr. 4.7.

⁵⁴⁶ Noordzij 2010, 233.

⁵⁴⁷ Van Spaen 1801-1805, IV, (codex) nr. XXXII (14-09-1351).

⁵⁴⁸ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 512 (25-05-1353).

⁵⁴⁹ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 520 (27-05-1353). 'dat wy onsen boele [Reinald] den hertoghe van Ghelren bi ons namen end hielden [...] end voert soe hebben wy onsen boele den hertoghe van Ghelren aenghenomen, alsulke zaken wille, als hi ons in der notelen verkort end tebroken heeft, daer hi ons inne ghesekert, gheloift ende ghesworen heeft end die onss lieue here end neue die hertoghe van Brabant mede beseghelt heeft'. Het begrip *boele* is een koosnaampje voor broer.

⁵⁵⁰ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 520 (27-05-1353).

⁵⁵¹ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 512 (25-05-1353).

⁵⁵² GAA, toegang 0381, inv. nr. 4. 8b (27-05-1353).

⁵⁵³ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 60 (30-06-1353).

⁵⁵⁴ Janssen 2001, 21.

⁵⁵⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

⁵⁵⁶ Frederik, heer van Baer was een zoon van Jan van Rheden, heer van Baer en Ochten, en Elisabeth van Bronkhorst. Voor een goede reconstructie van verwantschap tussen de Herlaars en de Bronkhorsten ontbreken de gegevens. Mogelijk was Elisabeth, de vrouw van Herbaren van Arkel, maar van wie de achternaam onbekend is, een telg van Van Bronkhorst. Zie voor Van Bronkhorst, Vermeulen 2006, kolom 197-238.

⁵⁵⁷ Coenen 1987, 39. De partijstrijd in Gelre was volgens Böck ook zo ontstaan (Böck 2013, 144).

De vraag waarom Gerard zich in deze strijd mengde kan alleen beantwoord worden door te kijken welke belangen hij in Gelre had of met wie hij zich verbond. Gerards interesses in Gelre zijn echter moeilijk te bepalen aangezien het niet duidelijk is of hij zich liet leiden door het belang van Ammersoyen of ook door dat van de Ameide in het rivierengebied. (Dat bezit komt in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod). De link met het Ameidense beleende bezit lijkt opmerkelijk, maar dat kon voor Gerard, als heer van Ammersoyen en toekomstig heer van Ameide, wel eens doorslaggevend zijn geweest. De vorming van de partijen van de Bronkhorsten en Hekerens hield aanvankelijk namelijk verband met de oorlogen tussen Holland en Utrecht aan het einde van de jaren 1340.⁵⁵⁸ De Bronkhorsten vormden een pro-Hollandse partij, met de hertog en zijn broer aan hun zijde. Pas in 1349 liet Reinald III zich omringen door aanhangers van de Hekerens en koos Eduard juist voor de Bronkhorsten. Daarmee werd de strijd een publieke twist om het belang van Gelre.⁵⁵⁹ Dat tijdstip verklaart waarom het niet vreemd is dat Gerard in 1347 in het gevolg van Reinald III naar Calais toog, op dat moment was er nog geen sprake van een interne oorlog. De belangenstrijd en versmelting van het particuliere met het publieke belang vond later plaats, toen keerde Gerard zich tegen Reinald III, de Gelderse hertog.

Mogelijk was het niet bijzonder voor middeleeuwse edellieden om gewelddadig te handelen,⁵⁶⁰ dan klopt het beeld van Gerard die, samen met zijn broers, niet zachtzinnig optrad. Macht en geweld gaan vaak samen, soms was dat legitiem bij het uitoefenen van publiek gezag, veelal ook niet. Er zijn drie oorkonden uit het jaar 1353 waar dat laatste uit blijkt. De eerste akte betreft een handgemeen in Nijmegen. Op 20 juli 1353 betaalden de gebroeders Herlaar na een ruzie schadevergoeding aan Didderic Brouwer in Nijmegen.⁵⁶¹ In of kort vóór september van dat jaar moest de kerk van Ammersoyen het ontgelden. Om niet nader genoemde redenen bracht de heer van Ammersoyen met de hulp van zijn broers het godshuis schade toe. Waar die gram uit voortkwam is niet duidelijk. De inwoners van Ammersoyen zochten na de vernieling steun bij de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel (1342-1364). Gerard en de zijnen hadden niet alleen het (houten) kerkgebouw beschadigd, er waren ook goederen van de abdij van Sint-Paulus ontvreemd. Op welke goederen de 'diefstal' betrekking had, staat in de bron niet vermeld.⁵⁶² De misstap tegen de kerk was een collectieve actie van de familie, een gepaste straf kon niet uitblijven. De bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, en de heer van Cuijk bepaalden de tuchtmaatregel voor de broers.⁵⁶³ De Herlaars kregen naast het herbouwen van de kerk, met een altaar voor Maria, als boetedoening een bedevaart naar Aken opgelegd. Het niet opvolgen of volbrengen van een bedevaart werd bestraft met excommunicatie.⁵⁶⁴ Daar blijkt niets van, waarschijnlijk hebben ze die tocht volbracht. Dat past bij de laatst bekende vermelding van Gerard, die komt uit Duisburg. Zijn verblijf in die stad bleef ook daar namelijk niet onopgemerkt, na een gewelddadig optreden verzoende Gerard zich op 12 september 1353 met de stad.⁵⁶⁵

Dat Gerard zich in Duisburg ophield kwam waarschijnlijk niet voort uit de aan hem opgelegde bedevaart. De Hollandse graaf was in de winter van 1353 naar Pruisen vertrokken voor een 'kruistocht' tegen de

⁵⁵⁸ Noordzij 2010, 234.

⁵⁵⁹ Noordzij 2010, 234.

⁵⁶⁰ Zie bijvoorbeeld, Pekelder (red.) 2010, 156-157; Hoppenbrouwers 2010b, 158-177.

⁵⁶¹ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck (ed.) 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁵⁶² Muller (ed.) 1917, nr. 889 (??-09-1353). Broer verwijst in haar dissertatie over het bezit van de Sint-Paulusabdij niet naar goederen in Ammersoyen (Broer 2000, 350, noot 5).

⁵⁶³ Muller (ed.) 1917, nr. 889 (??-09-1353); Van Doormalen 1994, 163-164. 'dat wij doen maken solen die kerke t' Ammersoyen weder al sij te voeren was in holtwercke ende daecke ende daer in stichten een altaer ere Goeds ende sijne ghebenedider moder Marien.'

⁵⁶⁴ Van Herwaarden 1978, 43.

⁵⁶⁵ Miltz, J., Budde, H., Bergmann, W., Spitzbart, G., (eds.) 1998, 24.

heidenen in het Oosten van Europa.⁵⁶⁶ Volgens Mol was er voor de winterreizen voldoende animo omdat tussen november en maart het Europese krijgsbedrijf gewoonlijk stil lag.⁵⁶⁷ De gebruikelijke reisroute vanuit Holland naar Oost-Pruisen liep via Aken en Duisburg richting Lübeck, vandaaruit trok men naar Königsberg.⁵⁶⁸ Zonder twijfel was Gerard als baanderheer aan de zijde van Willem te vinden. Waarschijnlijk liep het tijdens die reis verkeerd met hem af. Gezien het karakter van de vermeldingen is het denkbaar dat ook zijn vader Dirk in het gevolg van Willem V aanwezig was en daar eveneens omkwam. Daarbij is een gewelddadige dood niet uit te sluiten, maar geenszins zeker. Na 12 september 1353, maar vóór 29 januari 1354, is Gerard gestorven. Dat greep diep in op de positie van de Herlaars in Holland, want die berustte vooral op een persoonlijke band. Nu zou dat sowieso veranderen want kort daarop werd Willem V vanwege moord op Gerard van Wateringe, iemand uit zijn hof, opgesloten (1354-1355) en daarna (1357) krankzinnig verklaard.⁵⁶⁹ Albrecht, de jongere broer van Willem, werd ruwaard, voogd, van het graafschap tot aan het overlijden van Willem in 1389. Hij koos voor een andere aanpak en een ander entourage.

Slotbeschouwing

Gerard van Herlaar verwierf zowel in Holland als in Gelre een bijzondere positie aan het landsheerlijke hof. In Holland behoorde hij tot de baanderheren, wat zijn militaire rol bevestigt, in Gelre trok hij achter de schermen aan de politieke touwtjes. De korte tijd waarin die carrière vanuit het ‘niets’ plaatsvond maakt dat des te opmerkelijker. In beide landsheerlijkheden is die positie vermoedelijk te danken aan zijn rol binnen adelscoalities die de landsheren deelgenoot maakten van hun belangen. Het landsheerlijke versmolt dan met het lokale. Het is aannemelijk dat verwantschap bij het toetreden tot een bepaalde adelscoalitie of partijkeuze een rol speelde. In hoeverre dat prevaleerde boven andere belangen valt niet te herleiden. Participatie moest voor zowel de coalitie als geheel alsook voor de deelnemer zelf profijt opleveren, maar dat is met de spaarzame bronnen niet te achterhalen. Wat Gerard meebracht en hem, afgezien van zijn maatschappelijk vermogen en netwerk, een belangrijk edelman maakt, was zijn huis, een imposant huis. Dat diende in elke coalitie als een politiek-militair steunpunt, wat overigens geheel wat anders is dan aan het huis een ‘strategische ligging’ toekennen.

Gerards betrokkenheid bij de interne landsheerlijke strijd in Gelre is niet te verklaren. Het is wel zeker dat hij toetrad tot een coalitie bestaande uit zijn verwanten (zijn neef Frederik van Baer). Het is mogelijk dat de steun van de Bronkhorsten aan Holland in de Hollands-Utrechtse oorlogen daarbij een rol speelde. Gerards bijdrage aan de Hollandse partijstrijd staat buiten alle twijfel, maar dat verklaart niet zijn inzet. Zowel Herlaar als Jan van Arkel werd een vertrouweling van Willem V. Beiden kregen voor hun bijdragen en het vertrouwen dat Willem V in hen had als beloning en waardering de uitzonderlijke rang van baanderheer. Maar waar Jan van Arkel zich al vóór 1340 aan het Hollandse hof bevond, was Gerard een ‘nieuwkomer’. Essentieel is dat hij als oudste zoon Dirks beoogd opvolger als heer van Ameide was. Dáár lag zijn belang en interesse voor het Hollands grafelijk reilen en zeilen, en wellicht zelfs ook voor dat in Gelre. Ook het huis in Ameide diende als een politiek-militair steunpunt.

De ogenschijnlijke hoge intensiteit van zijn optreden komt vooral voort uit de korte periode tussen 1345 en zijn vroege dood (<1354). Het jaartal 1345 was cruciaal voor het optreden van de Herlaars van Ameide. Voordien zijn er van hen vrijwel geen berichten, nadien profileren zij zich in de landsheerlijkheid. Het vacuüm dat in Holland na Stavoren ontstond werd vermoedelijk opgevuld door een groep edelen die

⁵⁶⁶ Paravicini 1989, 58.

⁵⁶⁷ Mol 2012, 117.

⁵⁶⁸ Paravicini 1989, tabel 28, 204.

⁵⁶⁹ Zie, De Boer & Cordfunke 2010, 119; Beek 1974, 47.

voordien (nog) niet of minder in het centrum van de macht stonden. Daar zijn Gerard en zijn vader Dirk exponenten van. Dat waren geen ‘buitenlanders’ of ‘avonturiers’. De vraag is of en hoe hun erfgenamen, de jongere zoons en broers Jan en Arnold, zich op landsheerlijk niveau ook manifesteerden.

3.7.3 Jan van Herlaar (1353-1369), heer van Ameide (1354-1369)

Dirk van Herlaar, heer van Ameide, behoorde in 1341 tot de borgen van Jan van Arkel bij een geschil met de heer van Asperen, Otto van Heukelom.⁵⁷⁰ Het contact tussen Dirk en Otto van Heukelom heeft mogelijk tot meer geleid dan de verzoening tussen Van Arkel en de heer van Asperen. Maria van Asperen, een dochter van Otto van Heukelom en Aleid van Avesnes, werd de echtgenote van Dirks zoon Jan. Dat huwelijk bleef zonder stamhouders, Jan en Maria kregen twee dochters: Heilwich en Sophie. Beiden trouwden met een zoon van de naburige heer van Vianen.

De eerste vermelding van Jan van Herlaar dateert uit 1353. In juli van dat jaar bekende hij voor vertering en misdragingen, samen met zijn broers, een som geld schuldig te zijn aan de Nijmeegse herbergier Didderic Brouwer.⁵⁷¹ Hij was ook betrokken bij de gezamenlijke actie van het beschadigen van de kerk in Ammerzoden. Kort daarna, januari 1354, erfde hij de nalatenschap van zijn vader Dirk en broer Gerard. Dat was een groot vermogen aan rechten, huizen, goederenbezit en baar geld, waaronder Ameide met het leenhof, Ammersoyen, Bokhoven en alle overige bezittingen zoals het ambacht van Berkel. Tot de erfenis behoorde ook het voormalig bezit van Herbaren van Arkel waaronder de rechten van Noordeloos en Minkeloos (de Grote Waard).⁵⁷² Op 9 mei 1354 bevestigde Jan dat hij ook de pacht voor de helft van het gerecht en de tienden van Twaalfhoeven had overgenomen.⁵⁷³ In de regio breidde Jan zijn bezit nog uit, hij was op 13 mei 1369 betrokken bij een koop van dijkrechten en land binnen de waard tussen Lek en Merwede.⁵⁷⁴ Zijn sociaal-economisch vermogen was kortom groot.

Afb. 16: wapenzegel Jan van Herlaar, origineel

(Zegel is niet afgebeeld op ware grootte. Bron: toegang 0373, inv. nr. 252; 2)

Jans leeftijd en geboortedatum zijn niet bekend, zijn sterfdatum wel, dat is 9 december 1369.⁵⁷⁵ Het huis te Ameide kwam na zijn overlijden in handen van de heer van Vianen. Met Jan van Blois, de belangrijkste

⁵⁷⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 644 (27-01-1341).

⁵⁷¹ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck (ed.) 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁵⁷² Kort 1984a, 285; Kort 1984b, 283.

⁵⁷³ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-3 (09-05-1354).

⁵⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 241 (13-05-1369).

⁵⁷⁵ BLO, nr. 46, 1369-1370, f.78. ‘verzoeken s’heren van Haerler op sijn doet [...] legghende tot dien einde dat sijn wijf ende sijn kindre was behouden’. Vanaf 1369 komt Jan van Herlaar in de rekeningen van Blois niet meer voor, zijn echtgenote wel. Ze

edelman in Holland na de graaf,⁵⁷⁶ was bepaald dat de heer van Vianen na een termijn van 33 weken na het overlijden van Jan van Herlaar het huis te Ameide (Tienhoven) zou verwerven. Zo geschiedde op 28 juli 1370. De band van Jan van Herlaar met Jan van Blois was meer dan goed, na het overlijden van haar man verbleef Maria van Asperen regelmatig in het kasteel van Jan van Blois in Schoonhoven.⁵⁷⁷ Jan van Herlaar had zijn eega bij zijn overlijden niet onbemiddeld achtergelaten. In 1360 had hij haar al het vruchtgebruik van het ambacht van Berkel/Rodenrijs geschonken. Zij stond dat pas in 1393 (voor een deel) af aan heer Splinter van Loenersloot. Haar dochter Heilwich droeg het een jaar later over aan Arnt van Egmond en IJsselstein.⁵⁷⁸ De beide dochters van Jan, Heilwich en Sophie, trouwden met de zonen van Gijsbrecht van Vianen (1352-1391), heer van Vianen en burggraaf van Utrecht. Het was een dubbelhuwelijk tussen de Kabeljauwse Herlaars en de Hoeks georiënteerde Van Vianens. Heilwich, de oudste dochter, trouwde met Hendrik, heer van Vianen (1391-1417), haar zuster Sophie huwde diens broer Jan. De tegenstellingen tussen de Hollandse partijen waren ten tijde van het huwelijk (tijdelijk) minder explosief dan in het midden van de 14de eeuw.

Vanwege verwantschap in de vierde graad was op 29 september 1372 voor de echtverbintenis van Heilwich en Hendrik huwelijksdispensatie aangevraagd, die op 14 juli 1373 werd verleend.⁵⁷⁹ Die verwantschap, gemeenschappelijke bet-overgrootouders, stoelde op het feit dat Maria van Asperen (Herlaar) en Beatrix van Egmond (Vianen) nazaten waren van Gwijde van Avesnes, de bisschop van Utrecht (1302-1317).⁵⁸⁰ De Utrechtse bisschop had twee bastaarddochters: Maria en Aleid van Avesnes. Maria trouwde met Arnold van IJsselstein (Van Amstel), Aleid huwde met Otto van Asperen.⁵⁸¹ De dochters van Jan van Herlaar waren in de derde graad verwant met de bisschop en daarmee ook met al diens descendente tot hun eigen generatie; de zonen van Gijsbrecht van Vianen waren in de vierde graad verwant (afb. 17). Na het overlijden van zijn vader Gijsbrecht werd Hendrik heer van Vianen, voordien trad hij al op als heer van Ameide. Hij hing als heer van Ameide op 8 april 1377 zijn zegel aan een overeenkomst tot onderhoud voor de afwatering op de Lek bij Ameide.⁵⁸²

ontvangt als vrouwe van Herlaar na 1369 reigers, voordien staat haar echtgenoot in het register vermeld (Hoek 1988, 112-155, 170-211). In 1373 wordt voor het verplaatsen van sluizen nabij Ameide in de Lekdijk de jonkvrouw van Ameide aangesproken (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 284 (28-10-1373) Het is daarom niet te verklaren waarom Jan van Herlaar, heer van Ameide, wordt genoemd in een oorkonde gedateerd in mei 1375 (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 311 (24-05-1375).

⁵⁷⁶ Zie voor Jan van Blois, Janse 2001, 93-96.

⁵⁷⁷ BLO, nr. 47, 1370-1371, f.30; nr. 48, 1371-1372, f.57; nr. 50, 1374-1376, f.21 en f.57v.

⁵⁷⁸ Hoek 1983, 137.

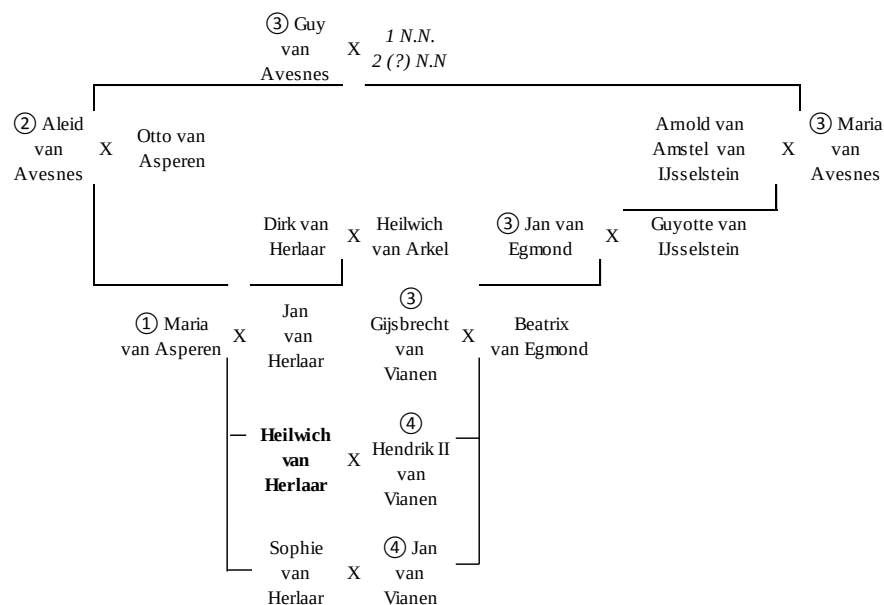
⁵⁷⁹ Brom 1896, nr. 2084 (23-09-1372), nr. 2146 (14-07-1373). 'Archiepiscopo Remensi committur, ut Henrico de Viana et Helwigi de Herlaer, qui cum impedimento consanguinitatis in quatro gradu matrimonium inierunt, absolutionem'. Voor het huwelijk van Sophie ontbreekt in de bronnen de dispensatie.

⁵⁸⁰ Vriendelijke mededeling van dhr. drs. B. Blommers die me op deze relatie wees. Mogelijk hadden de twee dochters verschillende moeders.

⁵⁸¹ Janse 2001, 232 (Maria); Hoven van Genderen 2000, 86 (Aleid).

⁵⁸² GAA, toegang 0370, inv. nr. 2860 (08-04-1377). Ook Hendriks vrouw Heilwich van Herlaar en zijn vader Gijsbrecht, heer van Vianen, zegelden die overeenkomst.

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

Afb. 17: Gen. schema verwantschap 4de graad Heilwich van Herlaar en Hendrik van Vianen

① = canonieke graad van verwantschap

Jan van Herlaar & Jan van Blois

In het voetspoor van zijn voorgesclacht was ook Jan's aandacht gericht op Holland. Hij wist vermoedelijk al wel vóór hij heer van Ameide werd profijt te halen uit het aanzien en de positie van zijn vader en broer in de Hollandse grafelijkheid. Waarschijnlijk dankte hij aan hen zijn (kortstondige) functie als baljuw van Rijnland in 1352. De baljuw voerde in naam van de grafelijkheid over een bepaald district de hogere rechtsmacht uit. Het was een bezoldigde functie. De functie werd uitgeoefend door telgen van (een beperkt aantal) adellijke geslachten die binnen de grafelijkheid een belangrijke rol speelden.⁵⁸³ De baljuw van het Rijnland was de 'aanzienlijkste onder de verschillende baljuws van Holland'.⁵⁸⁴ In die hoedanigheid kreeg Jan ook enige tijd het huis Teilingen, de ambtswoning van de baljuw, onder zijn hoede. Hij kreeg de opdracht het goed te onderhouden.⁵⁸⁵ Jan was slechts éénmaal betrokken bij een kwestie van de Utrechtse bisschop. Hij nam deel aan de raad die bisschop Jan van Arkel (1342-1364) in november 1355 ervan weerhield ten strijde te trekken.⁵⁸⁶ De raad was waarschijnlijk bijeen geroepen door de graaf van Holland. Naast de heren uit de regio zoals die Van Vianen, Van Arkel, Van IJsselstein en Van Beusichem was toen ook de Hollandse graaf Willem V aanwezig.

Door het opsluiten van Willem V, met wie de Herlaars van Ameide en Ammersoyen een aantoonbaar goede band hadden, wijzigde in 1358 de samenstelling van het grafelijke hof van Holland. Willems jongere broer Albrecht (1358-1404) nam als ruwaard zijn plaats in en trad van 1358 tot 1389 feitelijk als landsheer van Holland op. Albrecht verzamelde in zijn hofhouding andere edelen om zich heen dan zijn broer en

⁵⁸³ Coenen 1986, 144.

⁵⁸⁴ Van den Arend 1993, 106, 381.

⁵⁸⁵ Den Hartog, Bult, Van Immerseel & Coops 2005, 7 e.v.; Smit 1995, 69, noot 14 (29 april 1352). Van den Bergh, die niet naar een bron verwijst, meent dat Jan van Herlaar als baljuw van het Rijnland in 1352 van Willem V de taak kreeg het huis 'in rake en dake' te houden (Van den Bergh 1869, 249).

⁵⁸⁶ Matthaeus 1738, 615.

voorganger. Hij koos ook voor een verandering in de politiek, die gezien het persoonlijke karakter van de relaties aan het hof een belangrijke rol speelde. Dat raakte de positie van Jan van Herlaar, hij behoorde niet zoals eens zijn vader en oudere broer tot de entourage van de landsheer. Toch was ook hij gelijk zijn voorgangers loyaal en trouw aan een heer. Dat was niet de landsheer van Holland maar de al genoemde Jan van Blois. Jan van Blois was na de landsheer de belangrijkste edelman in Holland en trad soms voor de landsheer als plaatsvervanger op.⁵⁸⁷ De goede relatie met Jan van Blois (13??-1381) compenseerde het ‘verlies’ van een hoge positie in de Hollandse grafelijkheid voor Jan van Herlaar, hoewel van mogelijke politieke invloed op het landsheerlijk bestuur geen sprake meer was.

Jan van Blois was een kleinzoon van Jan van Beaumont (broer van graaf Willem III). Hij erfde in 1356 op jonge leeftijd talrijke bezittingen in Holland en Zeeland als apanage waaronder, om slechts enkele te noemen, Gouda, Schoonhoven, Noordwijk, Beverwijk en Goes. Daarnaast droegen talrijke inkomsten uit de grafelijke domeinen in Capelle aan den IJssel, Moordrecht en Nieuwerkerk aan den IJssel bij aan zijn toch al enorme vermogen.⁵⁸⁸ Jan van Blois beschikte over een eigen hofhouding en adelsnetwerk waarvan hij het middelpunt was. Was het voor een edelman als Jan van Blois passend voor het beheer van zijn domeinen een hofhouding te vormen naar Hollands landsheerlijkmodel, het aanstellen van een eigen raad was dat niet. Albrecht gedoogde dat echter wel. Tot het adelsnetwerk van Jan van Blois behoorden naast de heer van Ameide onder anderen ook de heer van Ammersoyen (Herlaar), de heer en vrouwe van Poederoyen (Herlaar), de heer van Arkel, de heer van Brederode, de heer van IJsselstein, de burggraaf van Montfoort, de heer van Heukelom, de heer van Egmond, de heer van Langerak en de heer van Vianen. Uit zijn entourage mag opgemaakt worden dat Blois zich een vorstelijke status toe-eigende.⁵⁸⁹ Volgens Blok sloot hij zich niet aan bij de ontevreden edelen en mengde hij zich niet in de twisten tussen de adelsfacties, maar stond hij ‘boven de partijen’.⁵⁹⁰

Het eerste contact tussen Jan van Blois en Jan van Herlaar is met zekerheid te dateren in 1358.⁵⁹¹ Dat is kort nadat Jan van Blois zijn nalatenschap had ontvangen en Albrecht als landsheer het bestuur over Holland op zich had genomen. Jan van Herlaar was de eerste van de Herlaars in de omgeving van Blois, zijn verwanten uit Ammerzoden en Poederoyen volgden hem in de jaren kort daarna. In 1359 escorteerde Jan van Herlaar Jan van Blois tijdens een heervaart.⁵⁹² De kosten van de heervaart, waaronder de soldij, werden gedragen door Blois. Het contact tussen beide heren was blijkbaar prima want Jan van Blois bood Jan van Herlaar een persoonlijk dienstverband aan. In 1362 werd Jan van Herlaar een man van Blois ‘Ende hi is onse man daer of gheworden’. Als man van Jan van Blois kreeg Jan van Herlaar voor zijn leven 200 gulden en 20 Vlaamse groten als wedde jaarlijks.⁵⁹³ Bovendien ontving hij een hoeve in het onder Vianen gelegen Heicop.⁵⁹⁴ Vanaf dat moment verbleef ‘de heer van Herlaar’, zoals hij in de rekeningen van Blois staat vermeld, vrijwel voortdurend in het gevolg van Blois en hoorde hij tot diens *rade*.⁵⁹⁵

Jan van Herlaar houdt de naam van zijn voorvaderen en dat van zijn huis aan. Hij staat in de rekeningen van Blois zelden aangeduid als heer van Ameide, meestal betreft het ‘de heer van Herlaar’. Hij nam in het

⁵⁸⁷ Jan van Blois was onder andere in 1367 diens plaatsvervanger. Jan van Herlaar was getuige toen Blois in 1367 een overeenkomst sloot met de stad Amsterdam waarbij de poorters van die stad voortaan vrij waren van de tolleren in Holland (OBA, nr. 248 (13-07-1367)).

⁵⁸⁸ Schmidt Ernsthuisen 1982, 11-15; Janse 2001, 92-96. Zie voor het omvangrijke (beleende)bezit, Hoek 1988, 112-155, 170-211.

⁵⁸⁹ Schmidt Ernsthuisen 1982, 14-15.

⁵⁹⁰ Blok 1885, 253.

⁵⁹¹ BLO, nr. 86, 1357-1358, geen folio nummer.

⁵⁹² Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 246 (17-02-1359).

⁵⁹³ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.30.

⁵⁹⁴ Kort 1985d, 504.

⁵⁹⁵ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.40-41v.

gevolg van Blois ook deel aan de Hollandse heervarten in 1362 en 1363 en de reizen naar Pruisen.⁵⁹⁶ In dat gevolg nam Jan van Herlaar zijn *gesinde* mee, hij verscheen vele malen met tien paarden of meer. De paarden, dat wil zeggen ruiters, waren niet per definitie ridders of knapen. Het betreft vooral mannen uit wat Hoppenbrouwers noemt de ‘schemercategorie’ van rijke patriciërs en niet-riddermatige lieden van adellijke geboorte. Zij ontvingen als niet riddermatige levende leenman of welgeborene op persoonlijke titel daartoe een oproep.⁵⁹⁷ Jan van Herlaar deed daarvoor waarschijnlijk een beroep op de leenmannen die in het rivierengebied ambachtsheerlijkheden en andere rechten en goederen van Ameide in leen hielden.

Er zijn verschillende aanwijzingen die duiden op een goede band tussen Jan van Blois en Jan van Herlaar. Jan van Blois verbleef in juni 1362 maar liefst 21 dagen als gast bij de heer van Herlaar in zijn kasteel te Ameide.⁵⁹⁸ Het jaar daarop betaalde hij voor het verbouwen van de burcht te Ameide.⁵⁹⁹ De goede relatie blijkt ook uit het gegeven dat, na het overlijden van Jan van Herlaar, de heer van Vianen aan Jan van Blois de belofte deed zorg te dragen voor de kinderen van de heer van Ameide.⁶⁰⁰ Maar meer dan dat tonen de rekeningen van Blois die goede verstandhouding.

De rekeningen van Jan van Blois geven een gedetailleerd beeld van diens leven, de kleding, het vermaak, de paarden, de kosten van zijn tochten en zijn entourage. De rekeningen tonen aan dat Jan van Herlaar en Jan van Blois op het gebied van uiterlijk vertoon elkaar volgden. Zo liet Blois een gouden halsketting maken naar het voorbeeld van een ketting die Herlaar bezat. De goudsmid had opdracht gekregen tot het maken van ‘2 vergouden amansen [kostbare geëmailleerd sieraden, AvD] mit raechen, die miin here ende de here van Herlaer anden hals dragen’. In diezelfde rekening staat ook genoteerd ‘item ghegheven Baer den hyeraut tot eenre zulverenre tafele miins heren (Jan van Blois) ende sheren wapene van Harlaer op te draghen’.⁶⁰¹ Jan van Herlaar droeg dezelfde kaproen (muts) als Blois, gemaakt van goud en zilver laken en rijkelijk voorzien van stiksel en borduurwerk.⁶⁰² Tijdens een tocht naar Pruisen (1362-1363) liet Herlaar evenals Blois zijn wapen in een glas-in-lood venster aanbrengen in de dom te Königsberg.⁶⁰³ De kerk was toen in aanbouw.⁶⁰⁴ Dergelijke schenkingen waren niet alleen uitingen van devotie, memorie en representatie maar ook van status.⁶⁰⁵

Het verblijf van Jan van Herlaar in Königsberg duurde van 22 januari tot 30 april 1363. Hij kreeg herberg in dezelfde woning als heer Gillis van Arnemuiden. Jan van Blois betaalde de ‘huur’, inclusief het stallen van de paarden, voor Herlaar en Arnemuiden.⁶⁰⁶ In diezelfde periode betaalde Herlaar, zoals vele andere grote lieden met hem, een bijdrage voor de kosten van een toernooi van Jan van Blois.⁶⁰⁷ Hoe luxe hun leven was blijkt met name uit de rekeningen van Blois voor uitgaven aan de vrouwenabdij Rijnsburg (nabij Katwijk). De abdij stond onder bescherming van de graven van Holland. Jan van Blois bezocht de abdij verschillende

⁵⁹⁶ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 291 (27/29-03-1362), nr. 300 (11/19-10-1362). De Hollandse dagvaarten kwamen volgens Blok voort uit de rol van Jan van Blois als bemiddelaar tussen de strijdende partijen van Albrecht van Beieren en Machteld, de echtgenote van Willem V. Een conflict waarbij ook steden en edelen betrokken geraakten (Blok 1885, 263-264).

⁵⁹⁷ Hoppenbrouwers 2010a, 336.

⁵⁹⁸ Van Doorninck (ed.) 1899; BLO, nr. 38, 1361-1362, f.95v.

⁵⁹⁹ BLO, nr. 92, 1363-1364, f.23v.

⁶⁰⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 325 (28-05-1376).

⁶⁰¹ Jonckbloet 1854, 629 (Bijlage B, Rekeningen der graven van Blois 1362-1363).

⁶⁰² Schotel 1856, 133.

⁶⁰³ Königsberg - Kaliningrad in Klein-Litouwen - werd gesticht door de Duitse Orde. De kerk, volgens het concept van de Duitse Orde ontworpen als een *Wehrkirche*, werd gebouwd met bakstenen. De bouw begon in 1330 en was in 1380 gereed. Zie voor een afbeelding van die kerk, Von Holst 1997, 108. De kerk is in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

⁶⁰⁴ Van Anrooij 1990, 37.

⁶⁰⁵ Damen 2005, 140-141.

⁶⁰⁶ Paravicini 1989, 282.

⁶⁰⁷ Janse 2006a, 47-48, noot 35.

malen met zijn entourage om er met zijn gasten en de gastvrouwen van het leven te genieten.⁶⁰⁸ Zo had Jan van Blois op 30 juli 1363 ook de heer van Ameide met enkele andere heren uitgenodigd voor een verblijf in de abdij van Rijnsburg. Jan van Herlaar kwam er samen met Hugo van Barbençon, de *tresorier*, (kamerling) en Jan van Langerak. Zij kwamen met een gevolg van 28 paarden en bleven er ‘des nachts dansen en hoveren met de cloestervrouwen en verteerden er veel geld.’⁶⁰⁹ Kortom, beide heren, Jan van Blois en Jan van Herlaar, leidden een leven vol overvloed, dat stoelde op een groot vermogen. Zij schroomden niet hun status en fortuin op vrijwel gelijke wijze te tonen.

De jaarlijkse schenkingen aan zijn getrouwen van reigers uit het ‘bosch in de broec’, gelegen op de noordelijke oever van de IJssel tussen Kralingen en de Gouwe, vormt een bijzondere post in de rekeningen van Blois. Er huisde daar een enorme kolonie van deze vogels. Jan van Blois had diverse grote reigerbossen in eigendom. De (grauwe) reiger was een ‘beschermd’ vogel, dat wil zeggen dat er toestemming van de heer nodig was om het dier te vangen of te houden, condities die ook voor de zwaan golden. De jagers gebruikten slechtvalken om de reigers in hun vlucht te grijpen. Het vlees van de reiger was door de wijze van jagen een luxe, alleen edelen konden zich dat veroorloven. Hoewel het als een delicatessen gold is het vlees moeilijk te verteren.⁶¹⁰ Jan van Blois schonk tussen 1358 en 1376 grote aantallen reigers, jaarlijkse totalen van 1000 of meer waren niet ongewoon. De Herlaars, zowel de heer van Ameide als de heer van Ammersoyen en de heer en vrouwe van Poederoyen, ontvingen in de periode tussen 1358 en 1372 vele reigers. Het aantal dat zij jaarlijks per persoon kregen varieerde van 10 tot 55.⁶¹¹

Niet alleen de heer van Ameide was vaak bij Jan van Blois, ook diens broer de heer van Ammersoyen, Arnold van Herlaar, en (achter)neef de heer van Poederoyen, Gerard van Herlaar, verbleven vaak in Schoonhoven. In die jaren stonden de Herlaars hoog in de schenkingslijst genoteerd, wat gezien kan worden als een bevestiging van hun status.⁶¹² In de rekeningen staan zij genoteerd als ‘heer van’ en worden zelden met hun naam genoemd. Merkwaardigerwijs stoppen de vermeldingen van schenkingen aan de heren van Poederoyen en Ammersoyen na 1372. De giften aan andere edelen zoals Van Arkel en Polanen bleven wel enige tijd gecontinueerd. Ook de vrouwe van Ameide bleef al die tijd reigers ontvangen. Er was dus een scheiding tussen de ‘Gelderse’ Herlaars en de ‘Hollandse’ Herlaars wat, zover de bronnen weergeven, niet stoelde op onenigheid met Blois. Die breuk lijkt samen te gaan met de strijd die Blois in die jaren in Gelre voerde. In 1374 sloten de strijdende partijen in Gelre een vredesverdrag waarbij zij het hertogdom in tweeën deelden. Het gebied ten noorden van de Rijn/Waal kwam in handen van Machteld (en Jan van Blois); het gebied ten zuiden daarvan, dus ook de Bommelerwaard met Poederoyen en Ammersoyen, in die van Maria en Willem van Gulik. De scheiding was blijkbaar strikt, Jan van Blois was daar zijn steunpunten kwijt.

3.7.4 *Arnold van Herlaar (1344-<1381), Heer van Ammersoyen (1354-<1381)*

De naam Arnold is in de 14de eeuw gelijktijdig bij twee familietakken van de Herlaars in gebruik, namelijk bij die van Ameide en bij die van Poederoyen (zie hierna). Door de schaarse gegevens in de bronnen is het daardoor soms lastig te bepalen wie bedoeld wordt, de heer van Ammersoyen of zijn verwant? Het verschil is niet op te maken uit de naam maar wel uit de status van ridder of knaap. De eerst bekende Arnold van Herlaar van Poederoyen (1347) was ridder. Toen Arnold van Herlaar in 1354 heer van Ammersoyen werd

⁶⁰⁸ Schotel 1851, 105. In 1359 bezocht Jan van Blois met hertog Albrecht de abdij en ‘danste met twintig jonckvrouwen, die met hem gebanketteerd hadden’ Zij aten toen ‘pasteyen van haseperen en case’.

⁶⁰⁹ Schotel 1851, 107.

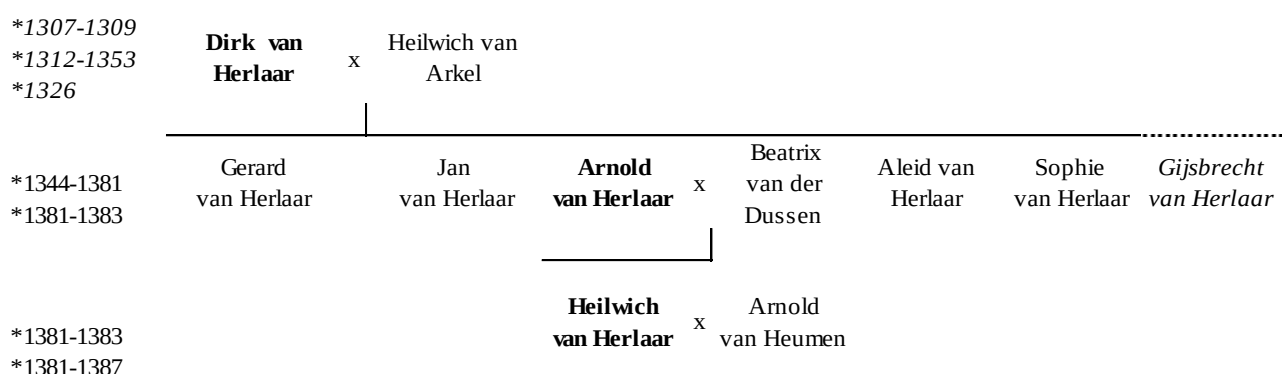
⁶¹⁰ Matthey 2002, 261.

⁶¹¹ Hoek 1988, 112-155, 170-211.

⁶¹² Den Hartog 2005, 107.

bezat hij nog de knape-titel. Hij ontving pas later, echter vóór 1358, de ridderslag. Daarom wordt hier aangenomen dat de vermeldingen in de Gelderse bronnen (1344, 1345) van een Arnold van Herlaar met de knape-titel, de latere heer van Ammersoyen betreffen. Dat is echter geenszins zeker. Het eerste bericht van Arnold van Herlaar, knaap, waar duidelijk bij is dat het een zoon van Dirk, heer van Ameide, betreft, dateert uit 1353.⁶¹³

In 1344 schonk hertog Reinald III van Gelre aan de steden Zutphen, Venlo en Roermond rechten en vrijheden. Hij kreeg daarvoor de steun van ‘onse raet ende vriende’, onder wie Arnold van Herlaar die in het gevolg van de hertog meereed.⁶¹⁴ Arnold staat niet vermeld als ‘heer van...’, daaruit is op te maken dat hij geen eigen huis of heerlijkheid bezat. Toen Reinald in 1345 verklaarde het hoge en lage gerecht van Lienden van de Sint-Paulus-abdij te Utrecht te pachten was Arnold wederom getuige, ook nu zonder het noemen van huis of heerlijkheid.⁶¹⁵ Hij stond ook borg voor Reinald toen die een schuld aan Dirk graaf van Kleef bekende. In die oorkonde staan de ridders met hun huizenbezit genoemd.⁶¹⁶ Dat geldt niet voor Arnold van Herlaar, ook in deze oorkonde ontbreekt de verwijzing naar een huis of heerlijkheid. Dat veranderde na het overlijden van zijn oudste broer.

Afb. 18: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1344-1381)

Arnold van Herlaar was getrouwd met Beatrix van der Dussen. Het echtpaar had één dochter, Heilwich, die trouwde met Arnold van Heumen, heer van Mook en Middelaar.⁶¹⁷ Er was geen mannelijk erfopvolger.⁶¹⁸ Arnold overleed na 24 maart 1379 maar vóór 15 mei 1381.⁶¹⁹ De kleuren van de hiervoor beschreven wapenafbeeldingen van Herlaar en Van Loon zijn feitelijk gebaseerd op de beschrijving van Arnolds wapenschild opgenomen in het ‘wapenboek van de heraut van Gelre’ (Claes Heynensoon).⁶²⁰ Wat bekend is van Arnold kan samengevat worden in een viertal onderwerpen: de overdracht van het huis en de

⁶¹³ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁶¹⁴ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 7 Zutphen (14-10-1344); nr. 8 Venlo (29-10-1344); GAR toegang 1001, inv. nr.46 Roermond (9-11-1344)

⁶¹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 10 (14-05-1345).

⁶¹⁶ Lacomblet (ed.) 1853, II, nr. 434 (19-06-1346).

⁶¹⁷ Zie over Van Heumen, Kuys 1986, 124-126. Zie ook, Gorissen 1959, 40-41.

⁶¹⁸ Kuys veronderstelt dat Arnold van Herlaar ook een zoon had, genaamd Arnold (Kuys 1986, 124), maar dat is waarschijnlijk niet juist, zie § 3.8.3.

⁶¹⁹ Hij wordt nog genoemd in 1379, Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 53 (24-03-1379). In 1381 is er sprake van Arnold van Herlaar wijlen de heer van Ammersoyen (LNW 66 (15-5-1381).

⁶²⁰ Helmont (ed.) 1992. Fol. 90. nr. 1212.

heerlijkheid Ammersoyen, het verkopen van het bezit in Bokhoven, het optreden in Gelre en de band met Jan van Blois.

De overdracht van het huis en de heerlijkheid Ammersoyen

Op 29 januari 1354 werd Arnold van Herlaar, knaap, heer van Ammersoyen. Uit handen van zijn broer Jan kreeg hij zijn erfdeel van vaders- en moederszijde en het huis als een erfleen.

Vorts synt voorwaerden, dat ick [Arnold] alle leengoede, daer my myn lieve Heer, ende broeder voorschreven [Jan] aen gegoet heeft, ende 't huys tot Amersoyen tot erfleene, in regter broderscheydinge, van hem houden sal, ende van hem ontfangen.⁶²¹

Jan van Herlaar was volgens de oorkonde van 1354 leenheer van Ammersoyen. De wijze van erfdelen duidt erop dat het huis Ammersoyen en alle andere goederen tot het vrij eigendom van de familie behoorden. Ammersoyen, het huis en de heerlijkheid, was een deel van het omvangrijke bezit van Dirk van Herlaar en zijn vrouw in het rivierengebied. De erfdeling in 1354 wijst op een vorm van *interne feodalisering*, het eigen bezit werd in leen uitgegeven aan directe familieleden.⁶²² De overdracht van Ammersoyen vond plaats

in tegenwoordigheyt ende by goetduncken eens hoogen edelen mans, Joncheere Eduwaerts van Gelre, lieven Joncheeren Heeren Vredericx, Heere van Baer, Heeren Johans Heeren van Waerdenborg, ende andere mynne vrinden ende maegen [...] mynen lieve Jonckheeren Vrederick, Heer van Bare, ende Heeren Johanne, Heer van Werdenburgh, mynen lieven neven, dat sy haer segele metten minen aen deesen brief hangen.⁶²³

De heren die de overdracht bezegelden, behoorden tot het selecte gezelschap dat in mei 1353 met de voormalige heer van Ammersoyen ook de Gelderse verbondsbrief zegelde. Dat zij bij een interne overdracht als getuigen optreden, is bijzonder te noemen. Voor een reguliere goederenoverdracht binnen de eigen familie was dat niet nodig. Nog vreemder is het dat Eduard zijn 'goeddunken' aan de overdracht verleende. Dat zou nodig zijn voor het overdragen van Gelders leenbezit, maar Ammersoyen was zoals blijkt uit de tekst van de oorkonde op dat moment (nog) geen Gelders leen. Bovendien was in 1354 niet Eduard maar diens broer Reinald landsheer van Gelre. Indien goedkeuring of toestemming van de landsheer nodig zou zijn was het dus aan Reinald die te geven. Het goeddunken van Eduard gaf extra permanentie en geloofwaardigheid aan de overdracht van het vermogen.

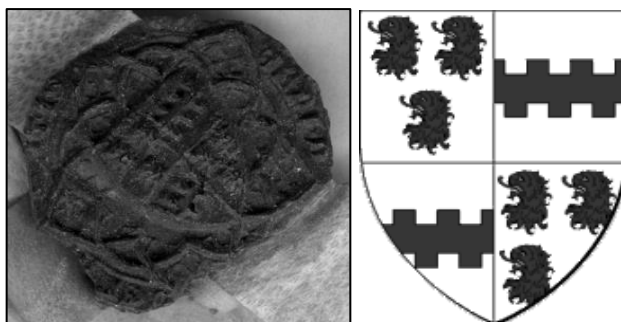
Arnolds keuze voor Eduard van Gelre en Frederik van Baer als getuigen was op dat moment van de interne Gelderse strijd wel erg delicaat. Eduard mocht dan geen landsheer van Gelre zijn, hij was volop in strijd met zijn broer Reinald III om dat wel te worden. Zoals hiervoor beschreven bevond Arnold zich voordien vermoedelijk nog in het gevolg van Reinald. Arnold gaf daarmee blijk van zijn keuze in de Gelderse partijstrijd. Hij schaarde zich aan de zijde van Eduard en de Bronkhorsten zoals zijn broer Gerard voor hem. Waarschijnlijk volgde hij het belang van de familie, dat wil zeggen dat hij opkwam voor Ameide

⁶²¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354). Het begrip erfleen in de oorkonde doet wat vreemd aan, in de 14de eeuw waren de lenen al overerfelijk.

⁶²² Interne feodalisering was niet ongebruikelijk, zie bijvoorbeeld de leenbanden tussen verschillende leden van de familie Berthout (Croenen 2003, 221 e.v.), maar wordt voor de Nederlanden zelden beschreven. Zie voor een goede studie daarover, met voorbeelden uit Frankrijk en Catalonië, Débax 2012, 105-109.

⁶²³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

en Ammersoyen zoals zijn broer Gerard. Mogelijk speelde verwantschap ook een rol. Arnold noemt Johan (Coc) van Waardenburg en Frederik, heer van Baer, in de overdracht zijn neven.⁶²⁴

Afb. 19: Wapenzegel Arnold van Herlaar (1353), origineel en tekening

(Zegel is niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0373, inv. nr. 252, zegel 3)

De verkoop van het bezit in Bokhoven

Behalve Ammersoyen bezat Arnold ook voor een (heel) korte tijd de heerlijkheid Bokhoven. Hij verkocht dat bezit vrijwel direct nadat zijn broer Jan het aan hem had overgedragen (1365). Ook die heerlijkheid was al langere tijd in handen van de familie. Arnold wijst er in de akte van verkoop namelijk op dat hij zijn rechten ontleende aan de erfenis van zijn vader Dirk en broer Gerard.⁶²⁵ Daar is niets opmerkelijks aan, ware het niet dat in 1363 Gijsbert Coc, een zoon van Ricould Coc, heer van Bokhoven was. Vermoedelijk, zie hierboven, was hij een verwant van de Herlaars. Maar hoe kan het zijn dat Arnold in 1365 voor de verkoop van de heerlijkheid naar zijn vader en broer verwijst als Gijsbert Coc in 1363 heer van Bokhoven is? Het voert te ver daar nu dieper op in te gaan, het is een onderdeel van de bezitsgeschiedenis en komt in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan bod. De verkoop van Bokhoven is hier vanwege aantoonbare familieverbanden wel van belang.

Op enige wijze was de heerlijkheid Bokhoven verweven met de Herlaars. Hiervóór is al beschreven dat Gerard jr., de oudste zoon van Aleid en Gerard van Loon, zich in 1307 een som geld toe-eigende waarvan de pastoor van Hedikhuizen van mening was dat het de kerk toekwam.⁶²⁶ Hoewel de actie van Gerard niet valt te plaatsen in een bepaald kader is louter diefstal niet waarschijnlijk. Het wijst toch op bepaalde rechten die dan verder niet te achterhalen zijn. Iets dergelijks geldt ook voor de verkoop van de heerlijkheid Bokhoven. Op 16 oktober 1365 verkocht Arnold aan zijn neef Jan Oem van Arkel de heerlijkheid en de gerechten van Bokhoven.⁶²⁷ Jan Oem was in de vierde graad verwant, een achterneef. Hij was de zoon van Klaas Oem van Arkel, een bastaardzoon van Jan van Arkel.⁶²⁸ Klaas Oem was een halfbroer van Herbaren van Arkel en een oom van Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar (afb. 20). De verkoop aan Jan Oem van Arkel heeft een extra dimensie omdat Jan van Arkel mogelijk ook gegoed was in Bokhoven. Het lijkt erop dat diens bezit op enig moment in handen van Dirk van Herlaar is gekomen.

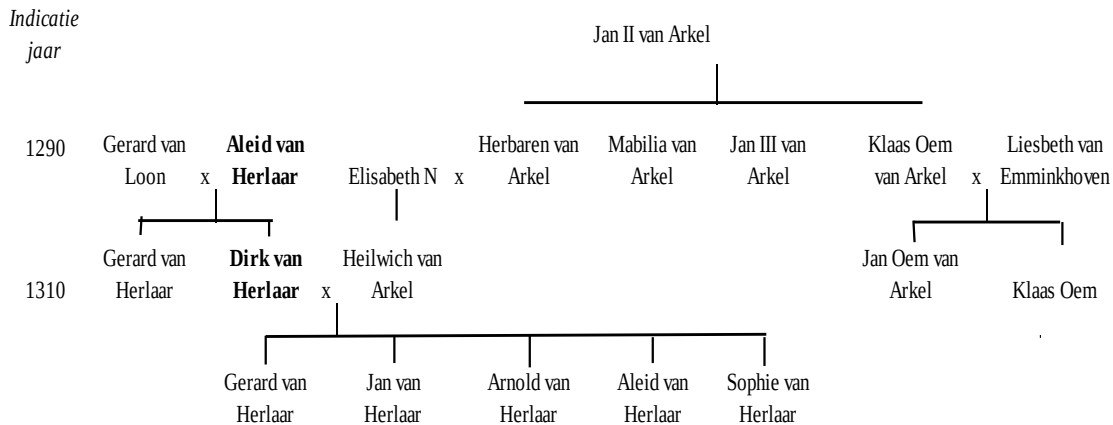
⁶²⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354). Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, stond in 1375 samen met Gerard van Waardenburg en Ricould de Coc garant voor Giselbrecht de Coc, een kanunnik, voor het openstellen van een huis in Oijen aan de hertog(in) van Luxemburg en Brabant (BHIC, toegang 107, inv. nr. 5).

⁶²⁵ Van der Velden 1978, 179 (23-07-1363); RBAB, inv. nr. 171. Zie § 4.6.2.

⁶²⁶ Zie § 4.2.5.

⁶²⁷ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

⁶²⁸ Waale 2000, kolom 11-15. Klaas Oem van Arkel hanteerde op zijn schild de afbeelding van Van Arkel: twee beurtelings gekanteelde balken in keel (rood) op een schild van azuur (blauw).

Afb. 20: Gen. schema verwantschap Van Herlaar - Van Arkel

Het optreden in Gelre

Toen hij in 1354 Ammersoyen verwierf, was Arnold nog ‘knaap’, in 1358 had hij de status van ridder. Gezien de contacten met Eduard is het aannemelijk dat die Arnold de ridderslag verleende. Vermoedelijk vond dat al kort na de overdracht van Ammersoyen plaats. In 1354 ondernam Eduard namelijk enkele gewapende acties tegen zijn broer Reinald. De militaire confrontaties resulteerden op 19 juni 1354 bij de Veluwe tot een treffen, de slag op de ‘Vrijenberg’ (bij Loenen).⁶²⁹ Reinald wist zich gesteund door de plattelandsbevolking van de Veluwe. Hij liet hen vanaf de Veluwe zijn tegenstanders bedreigen. Eduard van Gelre en Gijsbrecht van Bronkhorst formeerden met de edelen Frederik van Baer, de graaf van Meurs en de heren van Homoet, Kemnaden en Blaarsvelt een leger. Het waren dus de edelen van het verbond, die ook bij de overdracht van het kasteel Ammersoyen als getuigen optraden, die hier de strijd aanboden. Daarom is het aannemelijk dat ook Arnold van Herlaar Eduard in die strijd diende en voor het gewapende treffen mogelijk de ridderslag ontving. In 1358, nadat de ruzie tussen Eduard en Reinald enigszins was bijgelegd, beloofde Arnold zich als ‘verkoren’ raad voor de hertog van Gelre en zijn broer Eduard in te zetten.⁶³⁰ Tot de ‘verkoren’ raden behoorden ook Willem van Bronkhorst, Dirk van Lienden, Zweder heer van Voorst, Willem van Broekhuizen en de graaf van Meurs.

De vrede na 1358 was slechts van korte duur. Eduard van Gelre wist zijn broer Reinald op 25 mei 1361 bij gevechten in de buurt van de stad Tiel definitief uit te schakelen en gevangen te nemen. Eduard werd landsheer van Gelre. Het is gegeven voorgaande dan ook geen toeval dat Arnold op 9 oktober van dat jaar het kasteel Ammersoyen als een ‘open huis’ aan de landsheer opdroeg. De verwijzing naar het open stellen van het huis is slechts indirect beschikbaar, namelijk uit een 17de-eeuwse inventaris van charters van de hertog van Gelre. De notitie luidt als volgt: ‘Herkentnisse Arents, heer van Amersoen, ten houden te leen zijn open huys van Ammersoyen metten toebehoorten van den hertoge van Gelre en tot synen behoefte.’⁶³¹

⁶²⁹ Zie voor deze strijd Böck 2013, 157-162.

⁶³⁰ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 88 (19-07-1358). Arnold van Herlaar behoorde ook tot de ridders die in 1359 de *landvrede* tussen de hertog van Gelre en de graaf van Kleef ondertekenden (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 89 (25-01-1359). Zie voor de vorstelijke raad van Gelre, Noordzij 2009, 178-188.

⁶³¹ Kuys 1986, 132, noot 25 (09-10-1361).

Kuys merkt terecht op dat de leenverhouding uit 1361 in strijd is met het erfleen van Ameide zoals dat in 1354 was beschreven.⁶³² Zijn conclusie is dat het kasteel tussen 1354 en 1361 van een leen van Ameide een Gelders leen werd. Het bevreemdt hem enigszins dat van een leenband met Ameide na de ene vermelding van 1354 niets bekend is. Dat klopt, dat is inderdaad niet in te vullen, maar het tijdstip van overdracht is niet willekeurig. Eduard volgde op 25 mei 1361 zijn broer Reinald op. Op het moment dat Eduard officieel de hertogszetel kon overnemen droeg Arnold als een vertrouweling het huis Ammersoyen, geheel in lijn met de voorgaande ontwikkelingen, als een ‘open huis’ aan hem op. Eduard bezat zodoende een politiek-militair steunpunt in de Bommelerwaard.

Arnold in de Hollandse partijstrijd

Ook Arnold bevond zich aanvankelijk in de kringen van de graaf van Holland, Willem V.⁶³³ Dat hij de edelen van de Kabeljauwse partij steunde blijkt uit zijn optreden in Heusden in december 1358. Nadat de Hollandse graaf vanwege een psychose in april 1358 als de ‘dolle graaf’ was opgesloten in kasteel Le Quesnoy (Frankrijk), zocht diens jongere broer en plaatsvervanger Albrecht naar een politiek om de strijdende partijen te verzoenen. Dat bracht hem in conflict met een aantal Kabeljauwse edelen die loyaal waren aan Willem V of hun positie in de landsheerlijkheid als verloren zagen.

Eén van de heren die zich verzette tegen het optreden van Albrecht was Floris van Borselen, burggraaf van Heusden. Floris van Borselen behoorde zoals Gerard van Herlaar tot het selecte gezelschap dat het livrei van Willem V droeg.⁶³⁴ Hij was zegelbewaarder van Willem en weigerde het grafelijke zegel over te dragen aan Albrecht. Om uit handen van de Hoekse edelen te blijven verschanste Floris van Borselen zich in het kasteel te Heusden. In opdracht van de ruwaard werd het kasteel door een aantal Hoekse edelen belegerd (van 1 september 1358 tot 20 februari 1359).⁶³⁵ Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, die al die tijd Willem V steunde deed eind 1358 een poging de burcht van Heusden te ontzetten.⁶³⁶ (Ammersoyen ligt slechts zo’n zeven kilometer van Heusden verwijderd). Hij riep daartoe met de klokslag de mannen in de Bommelerwaard op.

Het was een wat merkwaardige poging van Arnold. Hij raakte slaags met de Hoekse belegeraars maar bezat te weinig mankracht om de belegering te doorbreken. Bij het gevecht wist hij wel ten minste één tegenstander gevangen te nemen, die waarschijnlijk als gijzelaar diende. Na de mislukte poging stuurde Albrecht een bode, een ‘messagier te paerde’, om Arnold te verzoeken de gevangene vrij te laten.⁶³⁷ De ruwaard was van mening dat de persoon in kwestie onschuldig was. De actie van Arnold en zijn mannen

⁶³² Kuys 1986, 123.

⁶³³ Kuys veronderstelt dat Arnold van Herlaar evenals zijn broer Gerard een baanderheer was (Kuys 1980, 384; Kuys 1986, 123). Hij verwijst naar een door Riemsdijk gepubliceerde bron. Daarin wordt ‘de heer van Ammersoyen’ genoemd als drager van de ‘Baenrosencleder’ (Riemsdijk 1908, 399). De aanhef luidt als volgt, ‘Dese, die er na volghen, waren van miins heren ende mire vrouwen cledinghe int jaer ons Heren durent drie hondert drie ende vijftich.’ In 1353 was Gerard van Herlaar heer van Ammersoyen en baanderheer. De crux schuilt in de datering van de bron. Bij het hanteren van de Paasstijl dateert de bron uit de periode tussen 9 febr. en 13 april 1354, dat wil zeggen na het overlijden van Gerard van Herlaar. In dat geval betreft de titel van heer van Ammersoyen inderdaad Arnold van Herlaar. Echter Riemsdijk verwijst in de index naar Gerard van Herlaar als heer van Ammersoyen (Riemsdijk 1908, 730). Er zijn geen concrete vermeldingen van *Arnold* van Herlaar in de hoedanigheid van baanderheer. Gezien de bijzondere positie die een baanderheer in de landsheerlijkheid innam en het feit dat Arnold in die periode nog de knape-titel droeg, lijkt het mij het niet waarschijnlijk dat ook Arnold baanderheer was.

⁶³⁴ Riemsdijk 1908, 399.

⁶³⁵ Floris van Borselen was in 1357 bewaarder van zowel het groot grafelijk zegel als het klein grafelijk zegel van Willem V. Na zijn overgave, 19 februari 1358, werden de beide zegels vernietigd (Riemsdijk 1908, 90).

⁶³⁶ De Graaf 1996, 345.

⁶³⁷ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

verraste Albrecht van Beieren, die daarom Eduard van Gelre om opheldering vroeg. Hij wilde van de Gelderse hertog weten of de heer van Ammersoyen op diens verzoek was uitgereden. Hoe kon het zijn, zo vroeg hij zich af, dat Herlaar ‘den clockenslach hadde in Tyelrewaerde ende in Bomelrewaerd’ waardoor hij zoveel mannen bijeen had gekregen voor zijn poging het huis van Heusden te ontzetten?⁶³⁸ En waar haalde hij anders dan bij de hertog het gezag vandaan met zijn opgeroepen mannen ‘omme mijns heren lant in te riden’?⁶³⁹ Albrecht had een steekhoudende vraag. Het initiatief van klokslag, om de weerplichtige ingezetenen van een ambt te mobiliseren voor het verdedigen van het eigen territorium, kon alleen van de hertog of diens ambtman komen. Voor handelingen buiten het ambtsgebied kon de klokslag per definitie alleen geïnitieerd worden door de landsheer.⁶⁴⁰ Kortom, het is wel zeker dat Arnold de actie beraamde maar wat was de rol van Eduard?

In het licht van de beschreven relatie met Eduard van Gelre is het optreden van Arnold van Herlaar in Heusden in 1358 interessant. Het gebruik van de klokslag is opmerkelijk daar voor de periode 1343-1361 er geen ambtman voor de Bommeler- en Tielerwaard bekend is.⁶⁴¹ Dat tijdvak komt overeen met die van de interne Gelderse strijd om de opvolging van Reinald II. Indien de klokslag een recht was van de ambtman, en van hem als landsheerlijk ambtenaar alleen, dan verwijst de klacht van de Hollandse graaf naar die functionaris. Dat houdt in dat Arnold in 1358 ambtman van de Bommelerwaard was of althans diens rechten bezat. Hij droeg die rechten dan mogelijk in 1359 maar vóór 1361 over.⁶⁴²

De functie van ambtman was het hoogste ambt in Gelre te vergelijken met dat van de baljuw in Holland. Tot het ambt behoorde de rechtspraak, het bestuur en de militaire verdediging van het ambtsgebied. Kuys omschrijft de taak van de ambtman als het zich bezig houden met alles wat binnen de grenzen van de ambtelijke regio de belangen van de hertog raakte. Uitzondering daarop was het beheer van de hertogelijke domeinen en de leengoederen.⁶⁴³ De aanstelling tot ambtman gold voor een bepaalde periode. Voor een benoeming in de functie van ambtman moest de edelman aan een aantal criteria voldoen. Natuurlijk was hij schildboortig en beschikte hij over een groot sociaal-economisch vermogen. Het was ook een vereiste dat hij zijn domicilie hield binnen het ambtsgebied.⁶⁴⁴ De ambtman was over het gebied van zijn aanstelling alleen verantwoording verschuldigd aan de hertog. Die stelde in deze functie dan ook alleen heren aan die tot zijn getrouwen behoorden.

Met Jan van Blois

De heer van Ammersoyen behoorde niet tot de entourage van ruwaard Albrecht. Hij was in 1366 weliswaar aanwezig in Geertruidenberg, toen Albrecht de aanspraken van de Engelse kroon op Holland en Zeeland met zijn edelen wenste te bespreken, maar dat was in het gevolg van Jan van Blois.⁶⁴⁵ Ook Arnold had een plaats verworven in het adelsnetwerk van Jan van Blois, zijn naam verschijnt in 1364 voor het eerst in de rekening van Blois. In 1364 verbleef hij samen met zijn vrouw in Schoonhoven en werd gefêteerd met eten en

⁶³⁸ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

⁶³⁹ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

⁶⁴⁰ Kuys 1987, 265-268.

⁶⁴¹ Kuys 1987, 348-350.

⁶⁴² Kuys 1987, 349. Van Spaen noemt, zonder bronvermelding, Gerard de Cock van Bruchem als ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden voor het jaar 1359. In november 1361 was Hendrik van der Lawick ambtman. Die behoorde zoals de Herlaars in die tijd tot de partij van de Bronkhorsten (Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 29 (2-11-1376).

⁶⁴³ Kuys 1987, 34.

⁶⁴⁴ Kuys 1987, 44-51.

⁶⁴⁵ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 328 (12-25 april 1366).

dansen.⁶⁴⁶ Arnold verbleef regelmatig aan het hof van Jan van Blois. Dat tonen diverse rekeningen, waaronder een opgave van de abdij van Rijnsburg, aan.⁶⁴⁷ In 1368 reed Jan van Blois naar de abdij 'ten etene' met naast andere edelen ook Arnold van Herlaar en zijn vrouw in het gevolg. In datzelfde jaar vond zo'n ontspanning nogmaals plaats, wederom in bijzijn van de echtgenotes.⁶⁴⁸ Arnold ontving tot 1372 van Jan van Blois jaarlijks een groot aantal reigers.⁶⁴⁹ Hij diende Jan van Blois tijdens zijn tocht in Gelre (1371-1372). Dichter bij huis hielp Arnold Jan van Blois bij de verovering van Zaltbommel, eind maart - begin april 1372.⁶⁵⁰ Op dat moment verbleef de echtgenote van Jan van Blois, hertogin Machteld van Gelre (1371-1379), op het kasteel Ammersoyen.⁶⁵¹ Het is in dat licht geen toeval dat na het overlijden van Eduard en Reinald in december 1372 Arnold (wederom?) tot ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden werd aangesteld. Het gezagsgebied van de ambtman was van 'Boemel in Boemelrewaert in Gelre waert tot Beesde tot Rynoyen en tot Herwaerden'.⁶⁵² Arnold vervulde die functie in 1372 en 1373.⁶⁵³

Hoewel de positie van Jan van Blois in Holland naast die van de graaf allerm minst gering was, streefde hij vorstelijke autoriteit na.⁶⁵⁴ Dat kwam tot uiting in zijn huwelijk met Machteld van Gelre, die meende rechten te hebben op de Gelderse landsheerlijkheid. Het huwelijk met Jan van Blois was haar derde huwelijk. Het huwelijk was mogelijk gesloten op aandringen van haar bondgenoten, de bisschop van Utrecht en de heer van Gennep.⁶⁵⁵ Na de dood van Eduard (tijdens de slag bij Baesweiler) en Reinald 'de dikke' in 1371 was in Gelre wederom een interne strijd om de hertogszetel begonnen, ditmaal claimden Machteld van Gelre (1371-1379) en Maria van Gelre (??-1405), dochters van Reinald II uit zijn eerste huwelijk, de zetel. Aanvankelijk was Machteld hertogin van Gelre (1371-1379). Door zijn huwelijk met Machteld was Jan van Blois in die periode feitelijk hertog van Gelre.⁶⁵⁶

Doordat Arnold van Herlaar tot het adelsnetwerk van Jan van Blois behoorde belandde hij in de nieuwe machtsstrijd in het kamp van hertogin-pretendent Machteld van Gelre. Zij had in de strijd niet de Bronkhorsten, maar de Hekerens achter zich.⁶⁵⁷ Gezien de geschiedenis, tijdens de eerste partijstrijd steunde Arnold Eduard en de Bronkhorsten, lijkt die partijkeuze merkwaardig. Het oogt alsof Arnold zwichtte voor politieke druk.⁶⁵⁸ Dat is niet uit te sluiten, maar er is ook een andere verklaring mogelijk, de loyaliteit aan Jan van Blois was groot. Dat hij daardoor in een ander kamp kwam was op dat moment voor hem vermoedelijk geen punt. Het is wel een typerend voorbeeld van deze successieoorlog waarin zoals Noordzij zegt, het politieke landschap gevormd werd door een kluwen van relaties in adelscoalities in een wereld van begrensde territoria van heerlijkheden, kastelen en steden met eigen sferen.⁶⁵⁹ Lokale heerlijkheden en kastelen vormden in de Gelderse twisten onafhankelijke eenheden.

De tweestrijd om de landsheerlijke titel liep voor Machteld en haar echtgenoot ongunstig af. De reden waarom haar pogingen de titel te behouden uiteindelijk mislukten was, afgezien van het feit dat de steden

⁶⁴⁶ BLO, nr. 40, 1363-1364, f.29; nr. 40, 1363-1364 f. 31.

⁶⁴⁷ Schotel 1851, 105-106.

⁶⁴⁸ Schotel 1851, 106.

⁶⁴⁹ Hoek 1988, 136 e.v.

⁶⁵⁰ Doorninck (ed.) 1898b, 73, 75, 81.

⁶⁵¹ Doorninck (ed.) 1898b, 76, 'doe men Boemel wan, was mijn vrou van Ghelre tAmersoyen'.

⁶⁵² BLO, nr. 1, 1348-1380, f.134v.

⁶⁵³ Kuys 1987, 349; Van der Linden 1957, 43.

⁶⁵⁴ Schmidt Ernsthause 1982, 14-15; Janse 2001, 94-95.

⁶⁵⁵ Noordzij 2009, 196.

⁶⁵⁶ Zie bijvoorbeeld, Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 325 (28-05-1376).

⁶⁵⁷ Kuys 1986, 124.

⁶⁵⁸ Kuys 1986, 124; Kuys 1987, 349.

⁶⁵⁹ Noordzij 2014b, 597.

van Gelre de kant van Maria kozen, vooral gelegen in de lange duur van het conflict. Niet zozeer het gevecht of de wapenen maar het bekostigen van de langdurige strijd deed Machteld en haar man uiteindelijk het onderspit delven. Al sloten de partijen in 1374 een vredesverdrag, pas in 1377 gaf Jan van Blois met de landvrede van Zaltbommel de strijd in de Bommelerwaard definitief op.⁶⁶⁰ Wat later, in 1379, liet Machteld haar aanspraken op de landsheerlijke positie varen. Het was echter niet Maria, met wie Machteld de strijd was aangegaan, die op de hertogszetel van Gelre plaats nam. Na bemiddeling kreeg haar zoon Willem van Gulik (1371-1402) die positie. Bij diens aanvaarding van de landsheerlijkheid in maart 1379 was Arnold van Herlaar als een van de vele Gelderse edelen aanwezig.⁶⁶¹

In de politieke arena van landsheerlijk Brabant begaf Arnold zich niet, wat hem niet weerhield de Brabantse landsheer tegen betaling bij enkele militaire acties te ondersteunen. Dat was overigens meer dan zijn vader en broers deden, die hadden in het geheel niets met de landsheren van Brabant van doen. In 1357 kreeg Arnold tweemaal geld uitgekeerd voor zijn aandeel in de Brabantse strijd tegen Vlaanderen.⁶⁶² In datzelfde jaar loste hij een schuld in de stad 's-Hertogenbosch.⁶⁶³ Ook in 1359 ontving hij van de Brabantse hertogin Johanna geld voor zijn bijdrage in de Brabantse strijd.⁶⁶⁴ Het accent van Arnolds diensten in Brabant ligt vóór zijn optreden aan het hof van Blois in 1364.⁶⁶⁵ In Brabant had hij tussen 1376 - 1379 ook een geldleen.⁶⁶⁶ De bijdrage van de heer van Ammersoyen kwam niet voort uit een wederdienst, het was geen (feodale) verplichting. Arnold trad op als een militair entrepreneur. Dat deed zijn broer Gerard in zekere zin in Holland ook. Toch is het (militair) optreden niet hetzelfde. Diens relatie tot de Hollandse landsheer was een andere. Arnolds militaire bijdragen aan de hertog van Brabant duiden dan ook niet op een opportuun laveren tussen de landsheren van Brabant en Gelre, een eigenschap die aan de grensadel of *borderlords* wordt toegedicht.

De laatste vermelding van Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, dateert uit 1379. In dat jaar zegelde hij als een van de vele Gelderse edelen het vredesverdrag van Jan van Blois en diens echtgenote Machteld van Gelre met Willem van Gulik, hertog van Gelre.⁶⁶⁷ Arnold is vóór mei 1381 overleden,⁶⁶⁸ maar pas een drietal jaren later, op 25 april 1384, droeg zijn weduwe Beatrix van der Dussen vrouwe van Ammersoyen het huis en de heerlijkheid aan de hertog van Gelre over.⁶⁶⁹ Die beleende de schoonzoon van Beatrix, Arnold van Heumen, echtgenoot van dochter Heilwich, met het huis Ammersoyen en al wat daar aan toebehoorde. Ook de heerlijkheid Ammersoyen kwam dus via een erfdochter in andere handen.⁶⁷⁰ Van Heumen, die zich al in

⁶⁶⁰ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 31 (06-01-1377). De landvrede was van toepassing voor de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Tieler- en Bommelerwaard en de Veluwe en de steden Huissen, Tiel, Zaltbommel, Wageningen, Harderwijk, Elburg en Hattum.

⁶⁶¹ Lacomblet (Hrsg.) 1853, nr. 834 (24-03-1379).

⁶⁶² Verkooren 1910, II, nr. 1533 (28-09-1357); nr. 1534 (28-09-1357); nr. 1677 (26-12-1357).

⁶⁶³ Hermans 1845, nr. 129 (01-08-1357); nr. 130 (01-08-1357); SsH, 3.01.02.01.13, 5019 / 5020.

⁶⁶⁴ Verkooren 1910, II, nr. 1837 (17-03-1359); nr. 2171 (16-05-1364).

⁶⁶⁵ Kerremans 1949, 264-265.

⁶⁶⁶ Verkooren 1910, II, nr. 4983 (17-12-1376); nr. 5111 (24-6-1377); nr. 5177 (27-11-1377); nr. 5493 (14-4-1379).

⁶⁶⁷ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 53 (24-03-1379).

⁶⁶⁸ LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. dd. 15-5-1381. 'jofvrouwe Helwighe dochter heer Arnts van Herlaer wilneer heer van Amersoyen'.

⁶⁶⁹ Doorninck (ed.) 1901a, 11.

⁶⁷⁰ De namen van de verschillende nazaten van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon leiden nu gemakkelijk tot verwarring. De namen van Gerard, Arnold en Jan itereren in elke tak. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Kuys de mogelijkheid oppert dat Arnold, heer van Ammersoyen, een gelijknamige zoon had, die geen heer van Ammersoyen werd (Kuys 1986, 124). Hij verwijst naar een akte uit 1381 (LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. dd. 15-5-1381) waarin een Arnold van Herlaar een goederenoverdracht in Aalst (Bommelerwaard) aan Arnold van Heumen, de echtgenoot van Heilwich van Herlaar, dochter van

januari 1384 heer van Ammersoyen noemde,⁶⁷¹ bezat de heerlijkheid en het huis Ammersoyen slechts voor korte duur. Hij vervulde in de Tweede Gelderse oorlog met Brabant (mei 1385 - oktober 1390) een markante rol. Ondanks dat hij tot de raad van de Gelderse hertog behoorde en enig tijd ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard was,⁶⁷² koos hij in 1386 de Brabantse zijde. Gelderse troepen wisten hem gevangen te nemen. Als een vorm van publiekelijke vernedering reden zij hem in een ijzeren kooi in Nijmegen rond. Het gevolg van de felonie was dat de Gelderse landsheer na een heel kort en eenvoudig beleg van het huis Ammersoyen, de heerlijkheid en het huis aan Van Heumen ontnam en de burcht met alle toebehorende rechten en goederen naar zich toetrok.⁶⁷³ De burcht was vanaf dat ogenblik landsheerlijk bezit, de nieuwe heer van Ammersoyen was een *castelein* in hertogelijke dienst.⁶⁷⁴ Arnold van Heumen verkreeg de vrijheid na 1388.⁶⁷⁵ Hoewel hij in naam nog heer van Ammersoyen was, ontving hij dat bezit niet terug.⁶⁷⁶ Van Heumen was echter niet onbemiddeld. Aan zijn eerste huwelijk had hij blijkbaar een positie in Odenkirchen overgehouden. Hij werd voor de Keulse bisschop burggraaf van Odenkirchen, een positie die op zijn nageslacht uit zijn eerste huwelijk vererfde.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Ameide en Ammersoyen

Op een fundament dat hem eerder dreigde te ontglippen bouwde Dirk van Herlaar een groot maatschappelijk vermogen op. Hij bezat Ameide en een complex aan rechten en goederen in het rivierengebied, waaronder de heerlijkheid Ammersoyen, met het huis Ammersoyen, en de heerlijkheid Bokhoven. Hij erfde van zijn moeder de heerlijkheid Ameide, van de nalatenschap van zijn vader is vooralsnog weinig bekend. Dat wil zeggen dat hij zijn bezit vermoedelijk zelf wist uit te breiden. Waaruit dat bezit precies bestond en hoe en wanneer hij dat verwierf komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Het is zeker dat zijn vrouw, enig kind van Herbaren van Arkel, bij haar huwelijk al goederen inbracht. Als erfdochter verwierf ook zij na het overlijden van haar ouders een groot vermogen. Het is dan niet vreemd dat Dirks zonen bij elke overdracht van (een deel van) de nalatenschap, zoals dat van Ammersoyen en Bokhoven, naar beide ouders verwijzen. Gerard bouwde dat vermogen bovendien uit met rechten en goederen die hij verwierf als beloning voor zijn vooral militaire inzet voor Willem V.

Arnold wijlen heer van Ammersoyen, bevestigt. De context van de akte wijst er echter op dat de vermelding waarschijnlijk Arnold van Herlaar van Poederoyen betreft. Een belangrijk element is de titulatuur in de tekst van deze akte. Heilwich van Herlaar is de dochter van wijlen heer van Ammersoyen. Bij Arnold Arnoldszoon ontbreekt die toevoeging. Indien Arnold een zoon van de heer van Ammersoyen was, zou dat ook bij hem vermeld staan. In de tekst ontbreekt een verwijzing naar een tweedegraads verwantschap tussen Arnold en Heilwich. Daarnaast klopt de filiatie / opeenvolging van Ammersoyen niet indien Arnold van Herlaar een zoon van de heer van Ammersoyen zou zijn. In 1354 erfde Arnold, broer van Gerard, Ammersoyen. Hij bleef aantoonbaar heer van Ammersoyen tot 1379. In geval Arnold een zoon zou zijn van de heer van Ammersoyen is het merkwaardig te noemen dat Heilwich de heerlijkheid na het overlijden van de heer van Ammersoyen erft, niet haar broer.

⁶⁷¹ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 103 (28-01-1384).

⁶⁷² Doorninck (ed.) 1900, 51 (21-11-1384). 'onsen lieven rayt'; 197-198 (25-01-1385); Kuys 1987, 350. Als ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard ondernam hij plundertochten naar Heusden (De Boer, Faber & Jansen 1980, XIII, noot 27).

⁶⁷³ Kuys 1986, 126.

⁶⁷⁴ Het is saillant te noemen dat het kasteel later, in de 15de eeuw, weer in relatie gebracht kan worden met een verwant van de Herlaars. Walravine van Brederode (1418-????), een achterkleinkind van Jan van Herlaar heer van Ameide, trouwde met Gerrit van Broekhuizen (1442-1444). Gerrit was een zoon van Johan van Broekhuizen (1424-1442), heer van Broekhuizen en Waardenburg. Johan kocht het kasteel Ammersoyen in 1424 van Willem van Wachtendonk (1419-1424). Gerrit werd na het overlijden van zijn vader heer van Broekhuizen, Waardenburg en Ammersoyen. De oudste zoon van Walravine, Johan (1445-1470), werd heer van Waardenburg en Ammersoyen (Kuys 1986, 127-128).

⁶⁷⁵ Doorninck (ed.) 1900, 193-195 (12-10-1388). Voor zijn verblijf in de gevangenis was hij een som van 2000 Gelderse guldens schuldig aan de hertog van Gelre. Hij loste die schuld op 9 juli 1391 (Doorninck (ed.) 1900, 293 (9-7-1391)).

⁶⁷⁶ Doorninck (ed.) 1900, 45 (1390), 149 (1388). Hij wordt dan alleen heer van Ammersoyen genoemd, niet als heer van Mook en Middelaar.

Het sociaal-politiek vermogen van de heren van Ameide en Ammersoyen werd vooral bepaald door dat van de eigen hoge heerlijkheid. De uitzondering daarop was Gerard wiens gezag als aanvoerder van strijdkrachten in 1351 en zijn positie als baanderheer verder reikte. Hij was een van de vertrouwelingen van Willem V. De opkomst na 1345 toont aan dat het maatschappelijk vermogen van Dirk en zijn zonen op dat moment aan de voorwaarden voldeed om tot een adelscoalitie toe te kunnen treden. De samenhang van zo'n groep stoelde op geheel andere belangen dan die van de maagschap. Dat neemt niet weg dat de introductie tot een dergelijke groep of partij mogelijk wel berustte op verwantschap. Het beeld dat Coenen voor de 13de-eeuwse adel in Holland schetst, is in dat opzicht ook voor de 14de eeuw van toepassing. Adellijke politieke krachten concentreerden zich in belangengroepen onder aanvoering van één of meer prominente edellieden die zich wisten te omringen met een groep van (verre) verwanten en vrienden.⁶⁷⁷ De introductie van de Herlaars van Ameide en Ammersoyen in de kringen van het Hollandse en Gelderse Hof berustte vermoedelijk op een dergelijke band. Voor Holland is de invloed van Jan van Arkel waarschijnlijk van belang geweest, voor Gelre die van Frederik van Baer. Er moet echter gewezen worden op het feit dat Dirk van Herlaar ook een leenman van Jan van Arkel was.

Dat een adelsnetwerk in tijd geen knellende statische eenheid was, valt op te maken uit het rekruteren van huwelijkskandidaten, die kwamen ook uit andere coalities. Maar meer nog blijkt dat uit het wisselen van partij of coalitie bij het volgen van een voorman. Aanvankelijk waren de graven van Holland de leidsmannen, maar na het opsluiten van Willem V verschoof de loyaliteit geruisloos naar Jan van Blois. De heren van Ameide en Ammersoyen hadden geen band met Albrecht, de ruwaard, anders dan dat hij leenheer van Ameide was. Ook binnen de Gelderse politiek volgden zij Jan van Blois, na eerst Eduard gediend te hebben. Met de keuze van de leidsman gaven zij een politiek statement af. Het is die loyaliteit die maakt dat Dirk en zijn zonen zich niet gedroegen als opportunistische grensadel of *borderlords*. Zij manoeuvreerden niet *ad-hoc* tussen verschillende landsheren indien hen dat uitkwam, zij kozen in dat opzicht geen enkele maal voor de bisschop van Utrecht of de hertog van Brabant. De vraag is of dat voor hun verwanten in het rivierengebied ook zo was?

3.8 Arnold en zijn nazaten, heren van Poederoyen (1347->1440)

3.8.1 Arnold van Herlaar (1336?-1347), heer van Poederoyen (1347)

Poederoyen (Poederoyen) ligt aan de Maas in het westelijke puntje van de Bommelerwaard, tegenover Woudrichem en Gorinchem. Vanaf het midden van de 14de eeuw tot aan de 16de eeuw dragen de heren van Poederoyen de naam Van Herlaar. Het huis Poederoyen was een leen van de landsheer van Gelre, de heerlijkheid was een leen van de heer van Altena. De naam 'Van Poederoyen' verschijnt in 1327 voor het eerst in de bronnen. In *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326* staat dat 'Arnt van Poderoyen [...] heft opgedragen thus te Poderoyen int sgreuen hant ende heft weder van hem ontfangen, te Sutphenschen recht, des Saterdags na Peter ad Vincula in den jaeren van XXVII.'⁶⁷⁸ Het huis was dus al een leen van Gelre vóór 1327, want in het genoemde register staan de leenmannen die na het overlijden van Reinald I van Gelre diens opvolger Reinald II met *de ledige hand* de leenhulde brachten. Van Arnold van Poederoyen ontbreken verder alle sporen. Was hij een Herlaar? De naam lijkt daar niet naar te verwijzen, het zou de eerste Herlaar zijn die zijn naam wijzigde voor die van zijn huis. Uit het hierna volgende blijkt dat de naam Van Poederoyen zo nu en dan gebruikt werd, met name in rekeningen, voor de Herlaars afkomstig uit Poederoyen die geen heer

⁶⁷⁷ Coenen 1987, 37.

⁶⁷⁸ Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen (eds.) 1912, 719.

waren van Poederoyen. Het is niet alleen om die reden onwaarschijnlijk, het gegeven dat hij noch als Van Poederoyen noch als Herlaar vermeld staat in de Gelderse oorkonden nadien sluit dat vrijwel ook uit. In 1331 noemt Reinald II alle Gelderse edelen ‘ac nobiles prouidos et discretos’ bij naam, waaronder Dirk van Herlaar (van Ameide).⁶⁷⁹ De naam (Arnold) van Herlaar / Poederoyen komt tussen de vele namen in die akte niet voor.

De eerste opgave van een Herlaar in de Bommelerwaard dateert uit 1336. In een kopie van een oorkonde staat vermeld dat een Arnold van Herlaar, ridder, beschikte over inkomsten van de kerk van Nieuwaal.⁶⁸⁰ Arnold is ridder maar geen ‘heer van...’. Zijn status van ridder maakt echter wel duidelijk dat de naam niet verwijst naar de latere heer van Ammersoyen, die was bij het aanvaarden van het erfleer in 1354 immers nog knaap.⁶⁸¹ Genoemde Arnold is vermoedelijk dezelfde als de Arnold van Herlaar, *dominus*, die genoteerd staat in een rekenafschrift in de Gelderse landsheerlijke rekeningen gedateerd op 6 februari 1347.⁶⁸² Uit de titulatuur van *dominus* blijkt dat Arnold ridder was en heer was van een hoge heerlijkheid (Poederoyen?). Hij behoorde tot het gevolg van de jonge landsheer van Gelre tijdens diens reis naar Calais. Reinald III, de veertienjarige hertog van Gelre, was door de koning van England, Eduard III (1327-1377), uitgenodigd om in Calais de belegering te aanschouwen. Volgens Böck was dat echter een voorwendsel om een huwelijkspolitieke beslissing en daarmee een bondgenootschap te forceren.⁶⁸³ De Gelderse landsheer vertrok op 29 januari 1347 per boot uit Poederoyen om via Dordrecht en Sluis naar Brugge te varen. Het huis Poederoyen was in 1347 als (voormalige?) landsheerlijke burcht aan de meest westelijke punt van het territorium van de Gelderse hertog een belangrijke plaats.⁶⁸⁴ In een ongedateerd afschrift van een akte van belening (22 maart 1347) staat Arnold van Herlaar als leenman van het huis Poederoyen genoteerd.⁶⁸⁵ Op dat moment was de landsheer van Gelre in Frankrijk en een Arnold van Herlaar bevond zich in zijn gevolg. Voor Arnold van Herlaar, *dominus*, liep de reis onfortuinlijk af. In de rekening van 6 mei 1347 staan de kosten genoteerd voor het transport van het stoffelijk overschot van Arnold van Calais naar huis.⁶⁸⁶

Hoewel er geen gegevens zijn over de herkomst van Arnold van Herlaar, *dominus*, is het vrijwel zeker een nazaat van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar. De toenaam Van Herlaar en de voornaam Arnold verwijzen al naar dat ouderechtpaar. Het is voor de Herlaars van Poederoyen echter onbetwist omdat er in de tweede helft van de 14de eeuw concrete berichten van verwantschap met de Herlaars van Ameide en Ammersoyen zijn.⁶⁸⁷ Bovendien hanteren de heren van Poederoyen ook het wapen met de vier kwartieren, zonder dat te breken. De afbeelding op het zegel van Gerard van Herlaar, heer van Poederoyen, laat daar geen twijfel over bestaan.⁶⁸⁸ Dat alles bijeen maakt het aannemelijk dat de in 1337 genoemde Arnold van Herlaar, ridder, een jongere zoon van Aleid en Gerard was die in april/mei 1347 in Frankrijk om het leven kwam.⁶⁸⁹ Pas in 1365 verschijnt in de bronnen een volgende heer van Poederoyen, Gerard van Herlaar.⁶⁹⁰

⁶⁷⁹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

⁶⁸⁰ LAOL, L 51, inv. nr. 267 (1336).

⁶⁸¹ Zie § 3.6.4.

⁶⁸² GAA, toegang 0001, inv. nr. 209 (fo59vso) (06-02-1347).

⁶⁸³ Böck 2013, 141-144.

⁶⁸⁴ Jappe Alberts 1984,16; Niermeyer 1968, nr. 363 (17-10-1347).

⁶⁸⁵ GAA, toegang 0001, inv. nr. 179.

⁶⁸⁶ GAA, toegang 0001; inv. nr. 209 (fo 70vso) (06-05-1347).

⁶⁸⁷ Zie bijvoorbeeld, BLO, nr. 39, 1362-1363, f.25.

⁶⁸⁸ GAA, toegang 243, inv. nr. 380, zegel 30 (01-11-1368).

⁶⁸⁹ Het is niet helemaal uit te sluiten dat Arnold van Herlaar een bastaardzoon was van Dirk van Herlaar, heer van Ameide. Toch is dat minder waarschijnlijk omdat, zoals nog zal blijken, de leading name Dirk bij de verwanten in Poederoyen niet continueert. Bovendien komt de naam Heilwich bij de vrouwelijke nazaten niet voor, die van Aleid wel. Het zou daarnaast dan ook verwacht mogen worden dat het wapenschild op enige wijze gebroken was.

⁶⁹⁰ GAA, toegang 0370, inv. nr. 214b (09-11-1365).

Diens naam staat wel in eerdere bronnen maar niet als heer van Poederoyen. Aangezien er een mogelijke verwijzing is naar diens broer als ‘zoon van Arnold van Herlaar’,⁶⁹¹ lijkt het meest waarschijnlijk dat tijdens het intermezzo 1347-1365 een Arnold van Herlaar heer van Poederoyen was, van wie verdere gegevens ontbreken.

3.8.2 Gerard van Herlaar (1359- <1393), heer van Poederoyen (>1361- <1393)

Gerard van Herlaar staat in 1365 in een overdracht van een hoeve in Zuilichem aan de heer van Culemborg als *heer* van Poederoyen vermeld.⁶⁹² De naam Gerard van Herlaar van Poederoyen, zonder hem te noemen als ‘heer van...’, staat al eerder genoteerd, namelijk in de landvrede tussen Gelre en Kleef (1359).⁶⁹³ Hij behoorde dus al wel tot de Gelderse edelen maar was blijkbaar nog geen heer van Poederoyen. Vermoedelijk is Gerard een zoon van de veronderstelde Arnold (1347-<1365) en verwierf hij de heerlijkheid en het huis tussen 1359 en 1365, meer precies na 1361 want hij had het leen ontvangen van Eduard van Gelre.⁶⁹⁴

Er zijn verschillende vermeldingen van Gerard van Herlaar, heer van Poederoyen. In 1367 was hij getuige toen Eduard, hertog van Gelre, Allard van Buren beleende met bepaalde goederen en rechten.⁶⁹⁵ In 1368 bevestigde Eduard aan Gerard de overdracht van de ‘Wijctiende’ in Nieuwaal.⁶⁹⁶ De overdracht had betrekking op verschillende blokken land in Nieuwaal alwaar voordien een Arnold van Herlaar (zijn grootvader?) de inkomsten van de kerk had (1337). Op 18 oktober 13(84?) bevestigde Willem van Gulik, hertog van Gelre, dat Gerard heer van het huis Poederoyen was.⁶⁹⁷ De hertog memoreert daarbij dat Gerard al van zijn oom zaliger, dat wil zeggen Eduard, het leen had ontvangen. Het leen omvatte

die borch ende dat huys te Poderoyen mit sijnen getymerde, vesten ende graven die doe dair an ende omme waeren of namails comen moichten, mit den renthen, golden, thinse, ernnisse, pachten ende anders alle sijnen toebehoeren alentlich ende nyet uitgesceiden.

Volgens het *Vaderlandsch woordenboek* uit 1790 van Jacobus Kok was Gerard getrouwd met Johanna van Renesse, een dochter van een Jan van Renesse.⁶⁹⁸ De tekst is echter zonder bronvermelding en daardoor niet te verifiëren. Het geslacht Van Renesse behoorde tot de top van de Zeeuwse adel. Jan van Renesse was na de dood van Floris V regent voor Jan I, diens zoon en opvolger.⁶⁹⁹ Gerard en zijn echtgenote hadden drie kinderen, twee zoons en een dochter: Jan, de oudste zoon en erfgenaam, Gerard en Aleid. Hoewel de bronnen weinig prijs geven van politieke aspiraties wist Gerard zijn kinderen, en daardoor ook zichzelf, door huwelijken goed te positioneren. Zijn dochter Aleid trouwde met de vooraanstaande edelman Jan van Polanen, een zoon van Gerard van Polanen.⁷⁰⁰ Gerards oudste zoon Jan was getrouwd met Margriet van Herwijnen, een dochter van Bruisten van Herwijnen en Elisabeth van Beieren. Al voerde Bruisten een wat

⁶⁹¹ LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. d.d. 15-5-1381. De akte betreft een goederenoverdracht in Aalst, gelegen naast Poederoyen, van een ‘Heer Arnt van Herlaer Ridder Arndts zoe(n) van Herlaer’.

⁶⁹² GAA, toegang 0370, inv. nr. 214b (09-11-1365). ‘Arnoldus de Aelst en Brustinus Johannisz. van Camberen, schepenen in Zulichem, oorkonden, dat heer Gerardus de Herlaer, heer van Poderoyen, ridder, en zijn broeders Arnoldus en Otto de Herlaer overdragen aan heer Johannes, heer van Culenborch, ridder, een hoeve onder Zulinchem in de Weert.’

⁶⁹³ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 89 (25-01-1359).

⁶⁹⁴ Van Doorninck (ed.) 1900, 45-46.

⁶⁹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 154 (13-08-1367).

⁶⁹⁶ BHIC, toegang 245, inv. nr. 8 (18-03-1368).

⁶⁹⁷ Van Doorninck (ed.) 1900, 45-46 (18-10-13?? (84).

⁶⁹⁸ Kok 1790, 164.

⁶⁹⁹ Goudriaan, Van Gent & De Graaf 2002, 51 e.v.; De Boer & Cordfunke 2010, 94-95.

⁷⁰⁰ Dek 1983, 112 (1393).

merkwaardige politiek, zijn echtgenote Elisabeth van Beieren was een bastaardzuster van Albrecht, graaf van Holland en Zeeland. Gerards sociaal-cultureel vermogen mag dus aanzienlijk genoemd worden.

Er zijn geen bronnen die verwijzen naar Gerard aan het Gelderse of Hollandse landsheerlijke hof. In het Brabantse krachtenspel was hij evenmin aanwezig. Hij profileerde zich niet in een adelscoalitie en onthield zich van een uitgesproken keuze in de tweekamp om de Gelderse opvolging. De Gelderse oorkonden die Gerard zegelde betreffen algemene zaken waar alle Gelderse heren voor werden opgeroepen, zoals het bepalen van de huwelijksvoorwaarden tussen Eduard van Gelre en Catherina van Beieren (1368); de zoenbrief van Jan van Blois en zijn gemalin Machteld, hertogin van Gelre (1376) en de landvrede tussen Jan van Blois en de ridders en knapen van de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Tieler- en Bommelerwaard (1377).⁷⁰¹ In de landvrede van Zaltbommel staat onder andere vastgelegd dat Gerard, heer van Poederoyen, in geval van nood zou verschijnen met 3 gewapende ruiters.

Gerard volgde weliswaar een meer bescheiden politiek dan de familietak uit Ameide en Ammerzoden maar daar was, zo blijkt, niets mis mee. Toen op 24 maart 1379 de Gelderse erfopvolgingsoorlog officieel ten einde was, werd Gerard tot de ‘maeghe, rade ende vryende van beide syden’ gerekend.⁷⁰² Hoewel hij in een landsheerlijk grensgebied optrad, behoorde hij niet tot de grensadel of *borderlords*. Gerard bezat geen eigen allodiaal huis en heerlijkheid, zijn bezit was in leen ontvangen. Hoewel hij zijn optreden in Gelre beperkte tot de (verplichte) taken voor de leenheer, had ook hij een goede band met Jan van Blois. Al in 1363 verschijnt de heer van Poederoyen met zijn gevolg in Schoonhoven.⁷⁰³ Op dat moment is zijn broer Otto in dienst van Jan van Blois. Ook Arnold van Herlaar, eveneens een broer van de heer van Poederoyen, verschijnt aan het hof van Blois.⁷⁰⁴ Hoewel de heer van Poederoyen tot in 1378 regelmatig in Schoonhoven verschijnt en Jan van Blois ook in Poederoyen verblijft, zijn er ook voor hem na 1372 geen vermeldingen in het register van geschonken reigers.⁷⁰⁵ De mogelijke reden is hiervóór al genoemd, de deling van Gelre tussen de twee troonpretendenten.⁷⁰⁶ Bijzonder is wel dat volgens het register ook de vrouwe van Poederoyen reigers ontving. Een mogelijke verklaring voor die schenkingen kan zijn dat Gerards veronderstelde echtgenote, een dochter van Jan van Renesse, bepaalde rechten bezat. Haar grootvader, Jan III van Renesse, was getrouwd met de erfdochter van de heer van Gouda.⁷⁰⁷ In 1372 beloofde Gerard aan Jan van Blois en de hertogin van Gelre alle steun waar ook nodig.⁷⁰⁸

⁷⁰¹ Nijhoff (ed.) I. 1833, nr. 161 (1-11-1368); Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 29 (2-11-1376); nr. 31 (6-01-1377).

⁷⁰² Lacomblet (ed.) 1853, nr. 834.

⁷⁰³ BLO, nr. 39, 1362-1363, f.23; nr. 48, 1371-1372, f.17. ‘ende des vridaghes avonds en saterdags alder dach waren bi hem die heer van Poederoeien en Otte sijn broeder’.

⁷⁰⁴ BLO, nr. 48, 1371-1372, f.18 ‘voor de heer van Poederoyen en heer Aernde sinen broeder’.

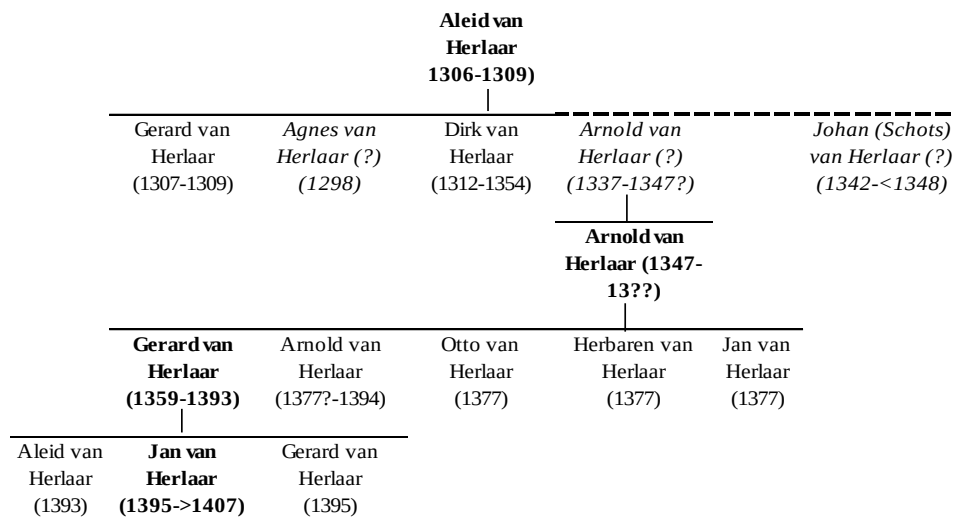
⁷⁰⁵ Hoek 1988, 136 e.v. De eerste notering dateert uit 1366.

⁷⁰⁶ Zie § 3.6.3.

⁷⁰⁷ Goudriaan, Van Gent & De Graaf 2002, 51 e.v.

⁷⁰⁸ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.150 en f.160.

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

Afb. 21: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar - Jan van Herlaar (Poederoyen)

Gerard had vier broers: Otto, Arnold, beiden al genoemd en Jan en Herbaren. Van Jan en Herbaren is weinig bekend. Hun namen staan genoteerd in enkele leenboeken en in minder politiek beladen oorkonden. Het gros van de notities betreft leengoederen in de Bommelerwaard.⁷⁰⁹ Dat zij bloedverwanten waren van de heer van Poederoyen staat wel vast. Van Otto en Arnold zijn verschillende opgaven in de rekeningen van Blois. Naar het zich laat aanzien behoorde Otto tot de hovelingen van Jan van Blois,⁷¹⁰ hij woonde zowat in Schoonhoven.⁷¹¹ Zijn takenpakket was divers. Hij vervulde allerlei diensten voor zijn heer, van boodschapper tot het ophalen van een havik in Brussel.⁷¹² Otto was geen ‘heer van’. Dat hij verwant was aan de Herlaars van Ameide blijkt uit de rekeningen van Blois. Otto staat genoteerd als een neef van de heer van Herlaar, dat wil zeggen van Jan van Herlaar.⁷¹³ Otto’s broer Arnold, die ook tot het gevolg van Jan van Blois behoorde, had een andere positie. Hij trad in 1368 tot het gevolg van Blois toe en staat in de rekeningen genoemd als een ‘neef’ van de heer van Ammersoyen.⁷¹⁴

3.8.3 Arnold van Herlaar (1365-1394), heer van Poederoyen (1393?-1394)

De eerste vermelding van Arnold van Herlaar (van Poederoyen) is gedateerd in 1365.⁷¹⁵ ‘Arnold van Poederoyen’ ontving op 25 september 1365 van de heer van de Lek en Breda (Jan van Polanen) 35 mottoen

⁷⁰⁹ GAA, toegang 0370, inv. nr. 1787 regest 214a (9-11-1365); Kort 1987, 51-52; Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 31 (6-01-1377); Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 328.

⁷¹⁰ BLO, nr. 42, 1365-1366, f.57. ‘Item ghegeven Hannekijn den Hase van dat hi up den kerssavont van Scoenhoven te Poederoyen ghinc om Otten van Haerler omboden tot mijns heren bevelen dat hi hem volghede in noort hollant’.

⁷¹¹ BLO, nr. 42, 1365-1366, f.24v. ‘Ende na dat mijn heer te Henegouwen waert ghereden was bleven t’Scoenhoven die castellein en anders t’ghesinde dat daer meeste pleecht te bliven daer toe Otte van Haerler’.

⁷¹² BLO, nr. 42, 1365-1366, f.57v. ‘Item aenbrocht bi Goodscale van Brakel ghegeven Otten van Haerler omtrent bamisse die hi verteerde after blivende te Bruessel om mijns heren havic die verloren was daer hi weder after Brugghe om riden moste ende na comen bi hem selven t’Scoenhoven toe met 2 paerden’.

⁷¹³ BLO, nr. 39, 1362-1363, f.25. ‘Item des manendaghes in die voirschr. weke reet mijn heer wt ende was des nachts van huus mit hem die heer van Haerler ende Otte sijn neve’.

⁷¹⁴ BLO, nr. 44, 1367-1368, f.22. ‘Item des donredaghes avonds voirschr. quamen in de voedinghe ten Berghe die heeren van Haerler en van Ammerzoeien, heer Aernt sijn neve van Poederoeien Otte van Poederoeien’.

⁷¹⁵ Verkooren 1910, nr. 2323 (25-09-1365).

schadevergoeding voor het verlies van een paard.⁷¹⁶ Nu is van Poederoyen een andere naam dan Van Herlaar maar ook in de rekeningen van Jan van Blois wordt de naam Van Poederoyen regelmatig met die van Van Herlaar gewisseld, waarbij duidelijk is dat het dezelfde persoon betreft. Arnold had in de oorlog van de hertog van Brabant tegen de heer van Born (maart 1364 - juli 1365) gestreden onder de banier van Polanen. Zijn 'neef' Arnold van der Dussen bracht de kwitantie. De verwantschap met Van der Dussen is niet te traceren. Verwantschap tussen Arnold van der Dussen en Beatrix van der Dussen, vrouwe van Ammersoyen, is mogelijk maar de veronderstelling berust alleen op de gelijkenis van de naam en het milieu. Jan van Polanen, de heer van de Lek en Breda, van wie de schadevergoeding afkomstig was, was een oom van de echtgenoot van Gerards dochter Aleid eveneens genaamd Jan van Polanen.

Na 1365 volgen enkele ogenschijnlijk losse vermeldingen van Arnold van Herlaar die niet direct in een kader geplaatst kunnen worden. Zo ontving hij in 1377 een schuldbrief van Heidenreich Droste.⁷¹⁷ Op 3 mei 1379 was 'Arnde van Herlar ridder' getuige voor de Utrechtse bisschop Arnold II van Horne (1371-1378). Toen loste de hertog van Gelre de verpanding van Harderwijk, Elburg en Hattem en kreeg die van de bisschop terug.⁷¹⁸ Acht jaren later was Arnold wederom getuige voor bisschop Arnold van Horne. Die was op dat moment, 1387, geen bisschop van Utrecht maar van Luik. Horne bepaalde als prins-bisschop van Luik de rechten van de burggraaf van Montfoort.⁷¹⁹ De verbinding tussen die twee laatste vermeldingen met Arnold van Herlaar is de persoon van de bisschop, Arnold van Horne. De bisschop was een broer van Dirk Loef van Horne, heer van het nabij Poederoyen gelegen kasteel Loevestein. De Herlaars uit Poederoyen behoorden tot de adelsnetwerken rondom Polanen en Horne. Die twee waren gelieerd door het huwelijk van Jan van Polanen met Oda van Horne-Altena, een halfzus van de heer van Loevestein.

Na 1387, tot dan staat Arnold van Herlaar genoemd zonder heerlijkheid, was hij kortstondig heer van Poederoyen. In het leenactenboek van Gelre staat in 1393 een leen voor Arnold *heer* van Poederoyen genoteerd.⁷²⁰ Ook bezat hij in 1394 een hoeve als leen van de heer van Culemborg in Zuilichem.⁷²¹ Noch vóór 1393 noch ná 1394 zijn er berichten van Arnold als heer van Poederoyen. Arnold staat als heer van Poederoyen alleen in de leenregisters genoemd. Er zijn geen oorkonden van hem bekend. Zo gedacht wordt aan oude niet bijgewerkte noteringen met gevaar voor vergissing is dat eenvoudig te weerleggen. Arnold staat in twee verschillende bronnen vermeld als heer van Poederoyen, namelijk in de leenregisters van Gelre én die van Culemborg. Dat sluit een dergelijke vergissing uit. Dat hij heer van 'Poederoyen' was is dus zeker, maar of dat het huis (leen van Gelre) of de heerlijkheid (leen van Altena) betreft, is niet duidelijk. Hoe dan ook is het ongerijmd want in april 1394 blijkt Gerards zoon Jan leenman van Altena te zijn voor het hoge en lage gerecht van Poederoyen, 'zoals zijn voorouders'.⁷²² Hoe valt dan te verklaren dat Arnold tijdelijk heer van Poederoyen was?

⁷¹⁶ Mottoen of mouton, goudstuk geslagen in Brabant 1356-1370.

⁷¹⁷ VWA, C.San, A.B., A 19 U (02-02-1377).

⁷¹⁸ Molhuysen & Nanninga Uitterdyk 1862, 213 (03-05-1379). Arnold was geen 'heer van...'. Hij wordt als ridder genoemd na de ridders die in bezit waren van een heerlijkheid. Dat sluit Arnold van Herlaar heer van Ammersoyen uit.

⁷¹⁹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 469 e.v. (13 augustus 1387); Stroobant 1850-1853, 48-52. Oda van Polanen, dochter van Jan van Polanen en Oda van Horne was getrouwd met Hendrik van Montfoort, burggraaf van Montfoort.

⁷²⁰ LAGZ II, 72.

⁷²¹ Kort 1987, 50-51 (??-??- 1394).

⁷²² Kort 1977, 158 (22-04-1394).

3.8.4 Jan van Herlaar (1395-1440), Heer van Poederoyen

Jan van Herlaar, Gerards zoon, presenteerde in 1395 een ‘open brief’ met een testamentachtig karakter.⁷²³ Zijn vader had die akte waarschijnlijk vóór 1393 gezegeld. Gerard zou ‘na sijnen leven my gewijst ende gegeuen’ de burcht met de heerlijkheid, hoog en laag, gelegen te Poederoyen aan Jan overdragen. Jan had zijn vader verzocht diens zegel aan de akte te hangen en beloofde het huis van Poederoyen en de rechten te houden als een Gelders leen zodra hij die mocht ontvangen

heb ick gebeden mijnen vader den here van Poderoyen voirschr., dat hij sijn segell by dat mijne will hangen aen desen apennen brieff [...] dat ick, wannere die voirschr. Borch ende heerlicheit tot Poderoyen hoge ende legem met allen den renten voirschr., an my comen, ontfangen ende halden sall van mijnen genedigen here van Gelre voirschr.

Jan zou niet alles erven; zijn moeder en zijn broer Gerard kregen ook hun deel, in zoverre zij ‘dair mit lantrecht in geerft zijn.’ Op enig moment kreeg Jan Poederoyen daadwerkelijk in zijn bezit, gezien de brief is dat omstreeks 1395-1396 te dateren. In 1440 neemt zijn zoon Martin als erfgenaam het leen over.⁷²⁴

Aan het einde van de 14de eeuw is door het optreden van Arnold van Herlaar als heer van Poederoyen en die merkwaardige ‘open brief’ van Jan van Herlaar allerm minst duidelijk wie welke rechten in Poederoyen bezat, en wanneer.⁷²⁵ Het staat vast dat Poederoyen in de periode 1393-1394 in handen was van Arnold van Herlaar, een broer van Gerard. In eerste instantie lijkt dit een dissonant tussenspel waarbij gedacht kan worden aan onenigheid binnen de familie over heerlijke rechten en het bezit van het huis Poederoyen. Van een dergelijke twist zijn geen sporen te vinden, hoewel de akte van Jan wel wat merkwaardig aandoet. Indien Arnold zich onrechtmatig die titel van heer van Poederoyen had toegeëigend was een reactie van de leenheer niet uitgebleven. Het is onwaarschijnlijk dat Arnold zonder pardon voor twee jaar zijn familie en de rechtmatige eigenaar van Poederoyen uit het huis kon plaatsen zonder dat dat gevolgen had.

Het gegeven dat er geen aanwijzingen voor een familietwist zijn, doet - hoewel de constructie niet algemeen is - het volgende vermoeden: Gerard heeft vooraf weet gehad van een tijdelijke overdracht aan Arnold. Zijn zoon was in of vóór 1393 om niet nader genoemde redenen (te jong?) niet in staat het Gelders leen over te nemen. Na het overlijden van Gerard, waarschijnlijk vóór 1393, werd Arnold (tijdelijk) heer van Poederoyen. Voor het zekeren van de erfenis van zijn familie, naast de rechten van zijn zoon Jan staan in de akte ook die van zijn vrouw en zoon Gerard vermeld, had Gerard heer van Poederoyen zijn zegel aan een akte gehangen. Door het zegelen van de ‘open brief’ was voor iedereen aantoonbaar wat de wens van Gerard was. Hij wist daardoor te voorkomen dat de erfenis aan zijn broer of diens kinderen zou komen. Jan bezat een bewijs voor zijn rechten en kon die in 1395 vorderen, een claim die de landsheer van Gelre bevestigde.

In 1396 schreef Albrecht, graaf van Holland, voor een veldtocht tegen de Friezen al zijn leenmannen aan, ook die in Gelre, Brabant en het Sticht. In die tijd waren de bezittingen van Altena, inclusief het leen van het hoge en lage gerecht van Poederoyen, verbeurd aan de Hollandse graaf.⁷²⁶ Daardoor was ook de heer van

⁷²³ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 205 (16-11-1395). Zie ook, Sloet 1924, nr. 325.

⁷²⁴ Sloet 1924, nr. 325.

⁷²⁵ De gedachte van een ‘seigneurie collective’ zoals Débax (Débax 2012) dat voor beleningen in Frankrijk aantoont, is hier niet uit te sluiten. Echter een dergelijk (tijdelijk) collectief eigendom van heerlijke rechten is als fenomeen in de Nederlanden verder niet bekend. Er zijn voor de situatie in Poederoyen geen concrete aanwijzingen die op een collectief eigendom wijzen.

⁷²⁶ Kort 1985, 175. De heren van Altena verbeurden hun heerlijkheid in de perioden 1368-1369 en 1386-1417 aan de graaf van Holland.

Poederoyen een leenman van de Hollandse graaf. Jan van Herlaar nam aan die veldtocht deel.⁷²⁷ De leenmannen, vooral die buiten Holland, waren er niet zo happig op te verschijnen. Dat Jan in die zin een uitzondering was, werd vermoedelijk bepaald door zijn huwelijk met Margriet van Herwijnen. Dat was doorslaggevend dan het bezit van het leen. Margriet was een dochter van Bruisten van Herwijnen en Elisabeth van Beieren, de dochter van Willem V. Zij verbleef vanwege haar afkomst vaak aan het Hollandse hof. De vrouwe van Poederoyen bevond zich bijvoorbeeld in het gevolg van Albrechts echtgenote toen die in juli 1398 haar man op diens veldtocht tegen Friesland volgde.⁷²⁸ Zij ontving daarvoor overigens een vergoeding. Toen Albrecht haar een som geld betaalde, deed hij dat ‘in maechscaps wille want sy van onsen bloede gecomen is, ende om diensts wille, die sy onser liever gesellinne, vrouwe Margriete van Cleve, gedaen heeft.’⁷²⁹ Door zijn huwelijk verkeerde vermoedelijk ook Jan regelmatig aan het Hollandse grafelijke hof.

Ook het huwelijk van Jan wijst erop dat het rekruteren van partners in eerste instantie dicht bij huis plaats vond. De Herlaars van Poederoyen waren de ‘buren’ van Bruisten van Herwijnen. Bruisten, die tot de Kabeljauwse edelen behoorde en ook door Blois ter dagvaart opgeroepen was,⁷³⁰ was kastelein van het kasteel Loevestein en tevens rentmeester van het Land van Altena en de Woudrichemmerwaard tegenover Poederoyen aan de overzijde van de Maas. Bovendien was hij baljuw van Zierikzee, dijkgraaf van de Grote Waard en rentmeester van Zeeland beoosten Schelde. Een deel van die ambten had hij in pand.⁷³¹ Het was een markante persoonlijkheid die verschillende malen in zijn omgeving gewelddadig optrad. Doordat hij in 1397 (waarschijnlijk) weigerde rekening af te leggen voor zijn rentmeesterschap van ‘Zeeland beoosten Schelde’ en beschuldigd werd van ambtsmisbruik viel hij bij de Hollandse landsheer in ongenade, zijn goederen in Holland en Zeeland werden verbeurd.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Poederoyen

In tegenstelling tot hun verwanten in Ameide en Ammersoyen beperkte het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars van Poederoyen zich vooral tot de eigen heerlijkheid dat als leen gehouden werd, met enkele kleine verspreid gelegen lenen buiten dat gebied. Het sociaal-politiek vermogen beperkte zich ook tot dat gebied. Daarmee deden zij niet onder voor de heren in de omgeving. De Herlaars van Poederoyen behoorden tot een regionaal georiënteerd adelsnetwerk waartoe in het derde kwart van de 14de eeuw de Hornes behoorden en Van Herwijnen in het laatste kwart van de 14de eeuw. Die bezaten de aan Poederoyen grenzende gebieden van Loevestein, Woudrichem en Altena. Die kring bepaalde de huwelijkskandidaten. Het sociaal-cultureel vermogen werd er niet minder om, het bracht de heer van Poederoyen aan het einde van de 14de eeuw in de kringen van het Hollands landsheerlijke hof, zij het niet in de bestuurslaag.

Het optreden van de Herlaars van Poederoyen werd in het derde kwart van de 14de eeuw bepaald aan het hof van Jan van Blois. Niet alleen verbleef de heer van Poederoyen vaak aan dat hof, twee van zijn broers vervulden voor Blois hand-en-span diensten en verbleven vrijwel continue in diens huis of trokken met hem mee in zijn gevolg. De rekeningen van Blois geven van hen een goed beeld van het doen en laten aan diens hof. De hoffuncties werden klaarblijkelijk ingevuld door edelen zonder eigen heerlijkheid, maar ook dat gaf blijkbaar aanzien.

⁷²⁷ Janse 1993, 256.

⁷²⁸ Janse 1993, 265.

⁷²⁹ Beelaerts van Blokland 1912, 523.

⁷³⁰ BLO, nr. 50, 1374-1376, f.92v. Zijn eega vertoefde met de vrouwe van Poederoyen ook bij Blois in Schoonhoven (BLO, nr. 50, 1374-1376, f.46v.).

⁷³¹ Van Bavel 1999, 239.

3.9 Johan en zijn nazaten, heren van Empel-Meerwijk (1342-1413)

3.9.1 Johan Coc van Herlaar (1342- <1348), heer van Empel-Meerwijk

In de 14de eeuw verschijnen nazaten van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar ook als heren van Empel-Meerwijk, twee afzonderlijke maar bij elkaar behorende gerechten nabij 's-Hertogenbosch. In de literatuur is de verwantschapsband met de Herlaars van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen niet of nauwelijks beschreven. Kuys neemt het bezit van deze heerlijkheid in zijn onderzoek niet mee.⁷³² De auteurs die wel over Empel-Meerwijk schrijven, kunnen de herkomst van de Herlaars als heren van Empel-Meerwijk niet verklaren.⁷³³ Groesbeek wijst heel voorzichtig in de richting van Gerard van Loon. Bij Van Dinther stopt de filiatie en erfopvolging van de heren van Meerwijk bij het noemen van Gerard [van Herlaar] in 1355.⁷³⁴ Het tekent de rol van deze familietak al enigszins, de onbekendheid geeft aan dat ze minder prominent aanwezig waren in een adelsnetwerk, adelscoalitie of aan een landsheerlijk hof. De gegevens over deze heren zijn dan ook heel beperkt.

Overeenstemmend met de Herlaars van Ammersoyen en Poederoyen dateren ook van deze Herlaars de eerste bronvermeldingen uit het midden van de 14de eeuw. In 1311 droeg Johan van Meerwijk, heer van Empel-Meerwijk, zijn allodium, de burcht en voorburcht in Meerwijk als *fief de reprise* aan de graaf van Gelre op. Hij ontving het als erfleen terug.⁷³⁵ Telgen van Van Meerwijk duiken in de Brabantse bronnen ook na 1311 regelmatig op, zij waren 'Brabants' georiënteerd. Hoewel de Herlaars als heren van Empel-Meerwijk lenen hielden van de Brabantse hertog staan zij in de 14de-eeuwse Brabantse bronnen slechts sporadisch genoteerd, Van Meerwijk des te meer. Het is opmerkelijk dat in de (omvangrijke) uitgave van Verkooren *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et de pays d'outre-meuse*, die de gehele 14de eeuw en aanvang 15de eeuw bestrijkt, slechts tweemaal de naam Herlaar genoemd staat. Dat is op het moment dat een Jan van Herlaar, overigens geen heer van Empel-Meerwijk maar wel een verwant, in 1398 en in 1400 van de hertog geld ontvangt.⁷³⁶

Vermoedelijk verwierf een Herlaar de heerlijkheid van Empel-Meerwijk in 1342 (De mogelijke reden van de overdracht komt in hoofdstuk 5 aan de orde). Tot die tijd was een Meerwijk er heer en meester, althans, dat kan opgemaakt worden uit een 19de-eeuwse handschrift van C.R. Hermans, stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch. Die nam de tekst van een afschrift van overdracht van de heerlijkheid Empel-Meerwijk in zijn aantekeningen over. De overdracht door Van Meerwijk aan Johan van Herlaar vond aldus het handschrift plaats op 17 april 1342.⁷³⁷ Er is gezien de status van Hermans voor de Brabantse geschiedenis geen reden aan te nemen dat zijn handschrift niet juist is, maar in essentie is er geen concrete bron en is de betrouwbaarheid van de tekst niet te toetsen. Volgens de notitie verscheen Johan van Meerwijk op 17 april

⁷³² Kuys 1980, 377-390.

⁷³³ Van Aart 1990, 61-87; Groesbeek 1966, 83 e.v.

⁷³⁴ Van Dinther 2007, 10.

⁷³⁵ OBNB I, nr. 857 (01-11-1311). Het optreden van Johan van Meerwijk is te traceren in de periode 1300-1311. In het leenboek van Brabant staat genoteerd dat Johan van Meerwijk de lage jurisdictie als leen van Brabant hield (Galesloot (ed.) 1865, 133). Zie ook, OBNB I, nr. 654 (30-11-1303); nr. 676 (16-12-1304); nr. 679 (26-12-1304); nr. 680 (26-12-1304); nr. 691 (25-06-1305); nr. 692 (25-06-1305); nr. 736 20-02-1307); nr. 857 (01-11-1311).

⁷³⁶ Verkooren 1966, nr. 7291(10-06-1398); nr. 7361 (13-01-1400).

⁷³⁷ TBC, KHS B 56, Handschrift Hermans / catalogus Sassen. Het handschrift betreft een verzameling van losse aantekeningen die bewaard worden op de universiteitsbibliotheek van Tilburg (Van de Ven 1994, 434 nr. 495). Dhr. Van Aart was zo vriendelijk mij te wijzen op deze bron. De oorspronkelijke bron, een 'brief' uit het archief van het weeshuis in 's Hertogenbosch is in de inventarissen van de Bossche godshuizen niet meer te traceren.

1342 des woensdags na *Misericordia*, de mis van barmhartigheid 's zondags na Pasen, voor de graaf van Megen om zijn rechten op de heerlijkheid van Empel-Meerwijk over te dragen

tot behoefte eens eersamen mans Heer Johans Schots van Herlaar, Ridder, mitten gerigten hoge en lege en metten giften van der kerken aldaar, met mannen en dienstmannen, vischerien, gemynte end boschen ende miet anders alle sine toebehoord in naten en in droghen haven waar dat sij gelegen sijn en de selve Johan van Meerwijk ende sijne andere van ons en van onse andere die te lene hielt en te houden plagten also dat onsen en ons Heeren s Hertogen manne van Geldere.

De tekst refereert aan de graaf van Megen als leenheer, maar de hertog van Gelre was *overheere* van de heerlijkheid. Jan graaf van Megen (1323-1347) werd verzocht 'Johan den Schot' met de heerlijkheid van Meerwijk en Empel belenen.

De naam Johan 'Schots' van Herlaar doet eigenaardig aan, waarschijnlijk is het een verschrijving van Johan Skocs (Coc) van Herlaar. Die naam staat namelijk genoteerd in het Brabantse leenboek (1312-1352), het zogenaamde *Casselboek*. 'Gerardus de Loen, filius domini Johannis Skocs de Herlaer, decimam de Eimpel et de Merwyc, que sibi successit ex morte paterna. Deleatur.'⁷³⁸ 'Skocks' in de naam verwijst vermoedelijk naar de naam Coc en lijkt een verwijzing voor verwantschap met die familie. In het Brabantse leenboek ontbreekt bij de noteringen een datering, wat het interpreteren van de tekst lastig maakt. Het is uitgesloten dat 'Johan Coc van Herlaar' de vader van Aleids echtgenoot was, ook al lijkt het als zodanig in het leenboek geformuleerd. De voetnoot die door Galeslout aan de notering in het leenboek is toegevoegd is dan ook belangrijk. 'Gerard de Loen y est appele Her Gerard van Meerwyc geheeten van Heerlaer'.⁷³⁹ Met het in acht nemen van die toevoeging is de notering in het leenboek te lezen als, Gerard van Loon, genaamd heer Gerard van Meerwijk van Herlaar zoon van Johan Coc van Herlaar. De naam Van Loon verwijst hier weliswaar naar de naam van de echtgenoot van Aleid maar niet naar de persoon. Het betreft immers de opvolger van Johan (Coc) van Herlaar.

Johan was, zo valt op te maken uit de overdracht van 1342, een eerbare man en een ridder. Die omschrijving past bij een man op leeftijd, niet bij een jongeling. Dat doet gezien de latere gegevens zoals het wapenschild, de naam Van Loon en Van Herlaar vermoeden, dat Johan Coc van Herlaar een zoon was van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Het is gezien de verwijzing naar de naam Van Loon niet uit te sluiten dat hij een zoon was van Gerard van Herlaar *primogenitus*, maar die filiatie past niet in de veronderstelde generaties.

3.9.2 Gerard van Herlaar (1348- >1383), heer van Empel-Meerwijk

In 1348 is een Gerard, ridder, heer van Meerwijk.⁷⁴⁰ Zijn achternaam staat niet vermeld. Vermoedelijk is hij de in het leenboek genoemde persoon die van zijn vader Johan Coc van Herlaar de tiende van Empel-Meerwijk erfde, een leen van Brabant. Hij erfde kennelijk ook de heerlijkheid Empel-Meerwijk. De lage jurisdictie was een leen van Brabant, de hoge jurisdictie was een Gelders leen. Van zijn nageslacht zijn er

⁷³⁸ Galeslout (ed.) 1865, 77-78. Zie voor de Brabantse leenboeken, Ermen 1989, deel VI, 1248-1258. Zie ook, Leenders 1977, 10-13. Het z.g. Latijnsboek is een kopie uit de tweede helft van de 14de eeuw van het oudste bewaard gebleven Brabantse leenregister, de 'oude boke', het z.g. *Casselboek*, dat aanvangt in 1312 en doorloopt tot ca 1352. Het door Galeslout uitgegeven boek betreft niet het oudste leenboek, wat vaak verondersteld wordt, maar een verzameling in het Latijn overgeschreven beleningen uit verschillende leenboeken. Alle inschrijvingen van het *Casselboek* zijn erin overgenomen.

⁷³⁹ Galeslout (ed.) 1865, 77-78, noot.

⁷⁴⁰ Van Oudenhoven 1743, 230 (27-12-1348). 'Gerrit, ridder, heer van Merwyck'.

alleen verwijzingen naar een zoon genaamd Jan. Gerard had een broer, ook genaamd Jan, die vermoedelijk heer van Heul (bij Lopik) werd.

De heer van Meerwijk, Gerard, was een van de Brabantse edellieden die zich in 1355 committeerden aan het verdrag van Leuven. In dat verdrag werd de erfopvolging voor de Brabantse hertogszetel vastgelegd.⁷⁴¹ In 1355 stierf hertog Jan van Brabant en verwierf Wenceslaus van Luxemburg (1355-1383) door zijn huwelijk met Johanna, de oudste dochter van Jan, de titel van hertog van Brabant. In Gelre woedde op dat moment de eerste Gelderse oorlog, de successiestrijd tussen de broers Eduard en Reinald van Gelre. Reinald was met Maria van Brabant, een zuster van Johanna, getrouwd. Wenceslaus probeerde zijn zwager weliswaar militair te steunen maar kon diens opsluiting niet voorkomen of beëindigen. Gewapende botsingen, raids, tussen manschappen van Eduard van Gelre en de hertog van Brabant bleven daardoor niet uit. In 1366 viel Wenceslaus met een leger de Bommelerwaard binnen en nam de stad Zaltbommel in. Het bezit van de stad was voor hem slechts van korte duur want Eduard van Gelre heroverde de stad. De schermutselingen over en weer duurden voort tot 1368.⁷⁴²

Gerard stond in die strijd aan de zijde van Eduard, de hertog van Gelre, zijn leenheer. Van hem hield Gerard het huis en de hoge jurisdictie van Empel-Meerwijk. Diens steun bleef echter niet zonder consequenties. Empel-Meerwijk was weliswaar een Gelders leen, maar de heerlijkheid ligt op de zuidelijke oever van de Maas oftewel de 'Brabantse' zijde. Dat was voor de hertog, die in de jaren dertig van de 14de eeuw van de Maas een grensrivier wist te maken, zonder twijfel een doorn in het oog. Op instigatie van Wenceslaus namen mannen van Jan van Redelgem het huis Meerwijk in.⁷⁴³ Gegeven de periode van de gewapende strijd is de bezetting te dateren tussen februari 1366 en oktober 1368.⁷⁴⁴ Eduard van Gelre deed in een brief aan de Hollandse ruwaard Albrecht zijn beklag over het optreden van de Brabantse hertog. Bij het uiten van zijn grieven over Wenceslaus verwees hij ook naar de situatie omtrent Empel-Meerwijk. Zo stelde hij dat de hertog van Brabant ten onrechte de hoge justitie tot de zijne meende, 'de l' exercice de la haute justice à Meerwijk et à Empel par le duc de Brabant au détriment du duc de Gueldre.' Bovendien had de hertog van Brabant valselijk het huis Meerwijk opgeëist. Verkooren vatte een en ander als volgt samen

de l' occupation de la maison de Meerwijk par Jean de Releghem vassal du Brabant, nonobstant la sentence que la chevalier Jean de Meerwijk dit avoir été rendue par le duc Wenceslad et suivant laquelle celui-ci avait reconnu que la maison de Meerwijk appartient au duc de Gueldre.⁷⁴⁵

De reden voor het bezetten van het huis noemt de hertog van Gelre daarbij niet, maar een strafexpeditie van de Brabantse hertog tegen een Gelders georiënteerde leenman ligt voor de hand. Daarbij zal de onenigheid tussen de Gelderse hertog en de Brabantse landsheer over de hoge en lage jurisdictie van Empel-Meerwijk ook van invloed zijn geweest.

In 1368 was de strijd geluwd, waarna de heer van Empel-Meerwijk zijn goederen terugkreeg. Dat volgt uit het gegeven dat in het jaar daaropvolgend, 1369, vrouwe Margriet van Redelgem rechten en goederen in Empel-Meerwijk claimde waarbij ze verwees naar aanspraken 'gelijk die voertijds Heer Geert van Herlaer, riddere, te houden placht.'⁷⁴⁶ Helaas geeft de claim niet weer welke rechten Gerard van Herlaer eertijds had, die staan niet genoteerd. Gezien de inname van het huis is het meest waarschijnlijk dat die rechten en

⁷⁴¹ Verkooren 1911, II, nr. 839 (17-05-1355).

⁷⁴² Kuijer 2000, 88; Boffa 2004, 15-17.

⁷⁴³ Redelghem ook geschreven als Releghem of Relegem. Jan van Releghem was tussen 1366-1371 Amman (opperrechter) van Brussel.

⁷⁴⁴ Zie voor deze data, Boffa 2004, 15-17.

⁷⁴⁵ Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368).

⁷⁴⁶ Wauters 1855-1857, II, 6487-339-11 (05-09-1369).

goederen de jurisdictie van Empel-Meerwijk en het huis betroffen. Haar aanspraken verwijzen wel naar een Gerard van *Herlaar* in Empel-Meerwijk. Het is de eerste concrete vermelding van die naam met betrekking tot de heerlijkheid. Van Gerard resten verder slechts enkele losse berichten. In 1374 hield een ‘messire Gerard van Meerwijk, dit de Herlaar’ het *Vroenhuis* (vroonhuis) en de tienden van Empel-Meerwijk als leen van de hertog van Brabant. Het vroonhuis betreft dus niet het kasteel, dat was door Van Meerwijk in 1311 immers opgedragen aan de landsheer van Gelre. In 1304 wordt voor het eerst gewag gemaakt van het vroonhuis.⁷⁴⁷ Het vroonhuis verwijst naar een oude domeinstructuur, wat gezien de archeologische vondsten uit de Romeinse tijd niet vreemd is.⁷⁴⁸ Gerard van Herlaar bevestigde in 1377 een kwijtschelding van een last op enkele percelen land voor het in 1371 gestichte kruisherenklooster Sint-Agatha in Cuijk.⁷⁴⁹ Hij staat ook vermeld als edelman in het protocol van de schepenbank van ’s-Hertogenbosch (1383). Het jaartal van Gerards overlijden is te dateren in de periode na 1383 - vóór 1396. In 1396 staat zijn zoon Jan als heer van Empel-Meerwijk in de bronnen vermeld.

Uit een vermelding in het leenboek van Vianen betreffende het dagelijks gerecht van Delwijnen blijkt dat Gerard een broer had, genaamd Jan. ‘heer Gerard, heer van Meerwijk, en heer Jan van Herlaar, diens broer’ hielden dat gerecht op enig moment van Ameide.⁷⁵⁰ Jan bezat weliswaar het gerecht van Delwijnen maar was vermoedelijk woonachtig in het huis Ter Heul (bij Lopik). Daar zijn echter geen directe aanwijzingen voor te vinden.⁷⁵¹ Wel is het zo dat in het derde kwart van de 14de eeuw een Jan van Herlaar verschijnt die met Agnes van Oosterwijk was getrouwd. Aangezien de naam Jan van Herlaar dan alleen bekend is van de broer van Gerard, heer van Empel-Meerwijk, wordt hier aangenomen dat het dezelfde persoon betreft. Niet Jan, maar zijn echtgenote Agnes verwierf het huis ter Heul. In 1338 bezat haar vader Koen van Oosterwijk het huis Ter Heul als een ‘open huis’ van Jan van Beaumont, (1308-1356),⁷⁵² wiens nalatenschap in Holland in 1356 aan zijn kleinzoon Jan van Blois toekwam. Al in 1338 bepaalde Koen van Oosterwijk dat het leen zou overgaan op zijn dochter Agnes. Tussen 1338 en 1382 zijn er geen berichten over Ter Heul. In 1382 staat het huis genoteerd als een lijftocht (levenslang vruchtgebruik) van een Jan van Herlaar, getrouwd met Agnes (van Oosterwijk). De naam Jan van Herlaar staat ook vermeld in de rekeningen van Blois over de jaren zestig van de 14de eeuw,⁷⁵³ maar niet als ‘heer van’. De vermelding betreft dus niet de heer van Ameide. Evenmin wordt in de rekeningen gewag gemaakt van verwantschap met de heren van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen. Hij verkeerde wel enkele malen gelijktijdig met Koen van Oosterwijk aan het hof van Jan van Blois.⁷⁵⁴ Het is dan weliswaar niet zo’n vreemde gedachte dat de naam ‘Jan van Herlaar’ mogelijk diens schoonzoon betreft, maar dat is daarmee niet bewezen.

⁷⁴⁷ OBNB I, inv. nr. 676 (6-12-1304). ‘in villa de Empel in domo quadam dicta Vroenhuis’.

⁷⁴⁸ Van den Broek 2005, 670-671.

⁷⁴⁹ BHIC, toegang 368, inv. nr. 1061.

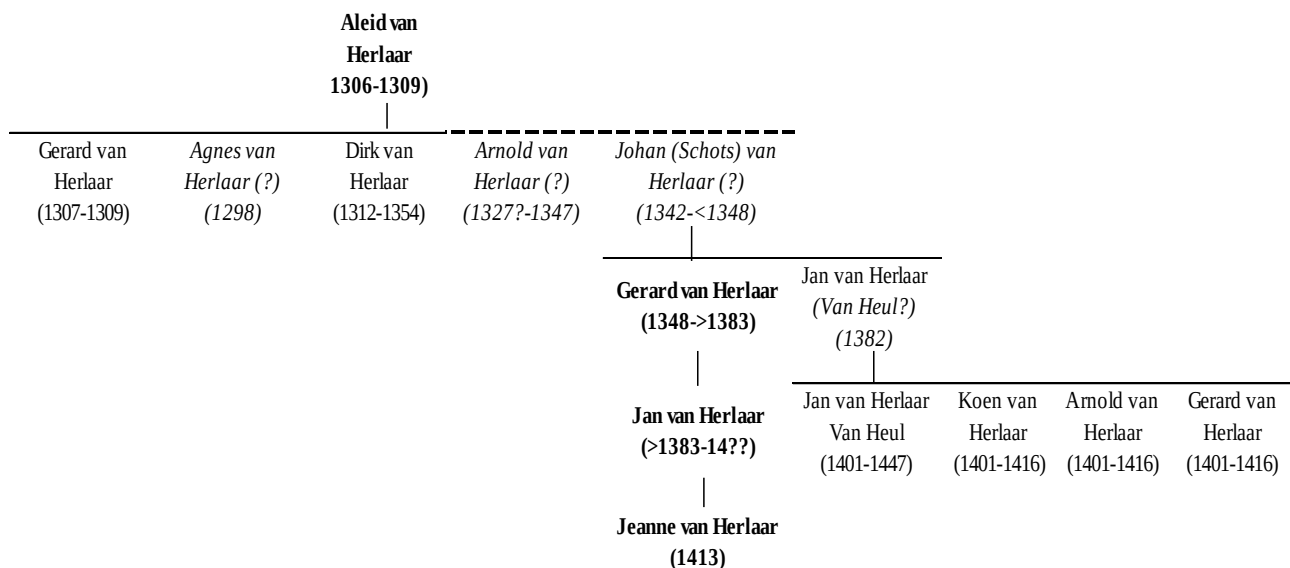
⁷⁵⁰ Kort 1985b, 424. Het is niet zeker of zij tegelijkertijd die rechten hielden (coseigneurie).

⁷⁵¹ Noordam verwijst voor de verwantschapsband tussen Jan van Herlaar Ter Heul en de Herlaars uit Meerwijk naar een artikel van M.G. Wildeman in de Nederlandse Leeuw van 1896 (Noordam 1995, 249). Echter in dat artikel wordt opmerkelijk genoeg niet naar de band met Meerwijk verwezen noch wordt dat genoemd.

⁷⁵² Kort 1985d, 506-507.

⁷⁵³ BLO, nr. 92, 1363-1364, f.11v.

⁷⁵⁴ BLO, nr. 38, 1361-1362, f.65; BLO, nr. 38, 1361-1362, f.20v.

Afb. 22: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar-Jenne van Herlaar (Empel - Meerwijk)

Het bezit van Jan van Herlaar en Agnes beperkte zich niet alleen tot Ter Heul, zij bezaten ook enige percelen bouwland in Ammersoyen en in het land van Arkel.⁷⁵⁵ Hun nazaten, Koen, Jan, Arnold en Gerard, genaamd Van Herlaar (van der Heul), waren nauw betrokken bij de Arkelse oorlog.⁷⁵⁶ Aanvankelijk (1401) steunden zij de heer van Arkel, maar later kozen de gebroeders de zijde van de Hollandse graaf. Die vergoedde Jan van Herlaar van der Heul, de kleinzoon van Koen van Oosterwijk, voor de verwoesting van zijn huis Ter Heul. Hij kreeg in 1407 de hoge heerlijkheid en het huis Oosterwijk nabij Leerdam en Kedichem als een Arkels leen. De gevolgen van de Arkelse oorlog ijlden voor de gebroeders Van Herlaar na tot 1416.⁷⁵⁷

3.9.3 Jan van Herlaar (>1383-<1413), heer van Empel-Meerwijk

Gerards zoon en opvolger als heer van Empel-Meerwijk, Jan, was getrouwd met Agnes de Rover. Zij was een dochter van een bekende patriciërsfamilie in Den Bosch. Jans (beperkte) rol in het bovenlokale is vergelijkbaar met die van zijn vader. De enkele *ad-hoc* vermeldingen zijn te summier om er enige conclusies aan te kunnen verbinden. In 1396 is hij betrokken bij een goederentransactie van zijn schoonvader nabij Den Bosch.⁷⁵⁸ Hij nam ook deel aan een dagvaart van Holland.⁷⁵⁹ Hij bezat dus een Hollands leen, mogelijk was dat, zie hierna, bezit in Muilkerk. Het bezit Empel-Meerwijk ging door het huwelijk van Jans dochter Jeanne in 1413 in ‘vreemde’ handen over. Jeanne was getrouwd met Willem van Gent, een telg van een Bossche patriciërsfamilie.⁷⁶⁰ Het is echter een te voorbarige conclusie te zeggen dat Jeanne een erfdochter was. Er zijn in het laatste kwart van de 14de eeuw en eerste kwart van de 15de eeuw verschillende berichten, voornamelijk in leenregisters, van een Jan van Herlaar. De vele vermeldingen van die naam, waarvan het

⁷⁵⁵ Kort 1984a, 275, 280.

⁷⁵⁶ Waale 1990, 119 e.v.

⁷⁵⁷ Noordam 1995, 249.

⁷⁵⁸ Kappelhof 1981, nr. 1197 (27-07-1396).

⁷⁵⁹ Prevenier & Smit (eds.) 1991, 201.

⁷⁶⁰ Verkooren 1976, nr. 9151 (25-12-1413).

zeker is dat het verschillende personen betreft, zijn in de bronnen zo divers dat niet te bepalen is welke personen het betreft. De noteringen bieden onvoldoende informatie om die 'Jannen' te plaatsen in een genealogisch kader. Wel kan op basis van die noteringen iets gezegd worden over de Herlaars als 'heren van Dussen'. Mogelijk betreft dat het nageslacht van een zoon van Jan van Herlaar, heer van Empel-Meerwijk. Er zijn echter geen directe vermeldingen in bronnen die dat aantonen.

Volgens Donkersloot trouwde een Jan van Herlaar, ridder van Meerwijk, met 'Jenne van de Merwede' en verwierf daarmee het huis van Dussen, gelegen in Holland.⁷⁶¹ Het eerste, Van Herlaar 'ridder van Meerwijk' is zonder bronvermelding niet te controleren, het laatste is zeker niet juist. In de 14de eeuw was het *huis* Dussen in handen van telgen van Van der Dussen.⁷⁶² Waar schuilt dat misverstand dan? In het repertorium op de lenen van de Merwede is een notering opgenomen van een Jan van Herlaar die het ambacht en de tienden van Muilkerk en alles wat de ambachtsheerlijkheid toebehoorde bezat. Muilkerk lag aan de Duse. Uit die notitie blijkt ook dat Jan van Herlaar getrouwd was met Jan(ne) van Merwede.⁷⁶³ Het nageslacht van Jan van Herlaar en Janne van de Merwede bleef tot aan het jaar 1600 bezitter van Muilkerk. Mogelijk doelt Donkersloot daar op. Verwantschap met de heer van Empel-Meerwijk wordt al snel geopperd en is mogelijk, maar concrete 14de-eeuwse bronnen die dat staven ontbreken.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Empel-Meerwijk

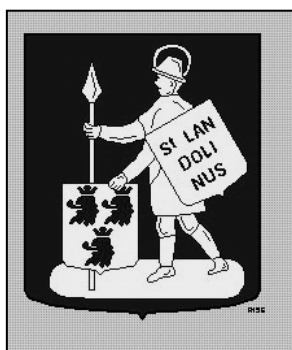
Dat de Herlaars van Empel-Meerwijk nazaten waren van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon staat wel vast. Dat valt ten eerste op te maken uit het gebruik van de voornamen en de achternaam van de verschillende telgen. Zelfs de verwijzing naar Van Loon is hier, in tegenstelling tot bij de verwanten in Ammersoyen en Poederoyen, in de naamgeving aanwezig. Hoewel het wapenbeeld van de heerlijkheid Empel-Meerwijk bestaat uit drie afgerukte leeuwenkoppen wat ook wijst op verwantschap, moet opgemerkt worden dat de afbeelding van latere datum is (afb. 23). Het wapen verwijst ondubbelzinnig naar Gerard van Loon, niet naar Herlaar. Van de Herlaars van Empel-Meerwijk zijn helaas geen zegels bekend en in de bronnen staat nergens een verwijzing naar de heren van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen. Wat de heren van Empel-Meerwijk wel gemeen hebben met de verwanten in Ammersoyen en Poederoyen is de 'plotselinge' opkomst in het midden van de 14de eeuw, waarover in hoofdstuk 5 meer.

Het sociaal-economisch vermogen van deze Herlaars beperkte zich tot het huis en de heerlijke rechten van Empel-Meerwijk. Het huis en de hoge jurisdictie waren Gelderse lenen, de lage jurisdictie was een leen van Brabant. Daarnaast bezaten zij nog enkele kleine lenen in Ammersoyen en Delwijnen. De leenheer van dat bezit was de heer van Ameide. Dat zal geen toeval zijn maar het is geen concrete verwijzing van verwantschap. De gegevens over het sociaal-politiek en sociaal-cultureel vermogen zijn eveneens heel beperkt. Waarschijnlijk onderhielden ook zij zoals hun neven in de jaren zestig/zeventig van de 14de eeuw goede contacten met Blois, maar ook dat staat niet voor 100% vast. De nazaten huwden zonen en dochters van patriciërs uit het nabijgelegen 's-Hertogenbosch. De Herlaars uit Empel-Meerwijk traden niet op in het gevolg van de Brabantse landsheer noch in dat van Gelderse landsheer. Daaruit valt te concluderen dat zij hun diensten strikt beperkten tot die welke volgden uit de reguliere rechtsverhoudingen tussen leenheer en leenman. Het gegeven dat de Gelderse landsheer en de Brabantse hertog elkaar het bezit van Empel-Meerwijk betwistten, zal daarop van invloed zijn geweest. Van aansluiting bij een adelscoalitie of adelsnetwerk is niets bekend.

⁷⁶¹ Donkersloot 1940, 93-94.

⁷⁶² Van der Aalst 2003, 41 e.v.

⁷⁶³ Kort 1978, 10 (24-02-1412).

Afb. 23: Gestileerde weergave van het wapenschild van de gemeente Empel

(Bron: <http://www.ngw.nl/nl.htm>)

3.10 Samenvatting

De beschreven geschiedenis van de heren en vrouwen van Herlaar in het Midden-Nederlandse rivierengebied is die van edelen, *nobiles*, met contacten in de hoogste (grafelijke en hertogelijke) kringen. Al in de 11de eeuw bezaten zij aanzien en status, oftewel maatschappelijk vermogen. De macht die zij bezaten was niet verkregen als gunst van een landsheer, het berustte op vroeg eigen bezit. Tot in de 14de eeuw verwezen zowel de mannelijke als de vrouwelijke erven van de Herlaars bij een overdracht van erfelijk bezit naar het voorgeslacht. Alle nazaten hielden vast aan de afkomst, de *lineage*, door het handhaven van de naam (van) Herlaar, ook toen de oorspronkelijke machtsbasis verdwenen was. Pas laat in de 14de eeuw voegde een enkele nazaat ook de naam van het bezit toe.

De wijze waarop de nazaten de naam, de voornamen en het wapenschild van de Herlaars hanteerden wijst op een sterk familiebewustzijn. Dat is opmerkelijk aangezien de kernbezittingen van Herlaar op twee momenten via de vrouwelijke lijn strikt genomen in handen van andere geslachten komen. Aan het begin van de 13de eeuw gaf Petronella, vrouwe van Herlaar de naam en het patrimoniale bezit Herlaar door aan haar kinderen. Een eeuw later vererfde de naam en het bezit via Aleid van Herlaar. Het feit dat de nazaten zich Herlaar vernoemen is dus bijzonder want zij waren van het oorspronkelijk geslacht met die naam verwijderd.

Deze studie maakt aannemelijk dat de heren van Ameide, Ammersoyen, Poederoyen en Empel-Meerwijk in de 14de eeuw nazaten waren van één ouderpaar, namelijk van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Het is opvallend dat hoewel zij in elkaars nabijheid in het grensgebied van Gelre en Brabant verschillende hoge heerlijkheden en machtige huizen bezaten, en hun nazaten aan het hof van Jan van Blois verbleven, er geen enkele aanwijzing is van gezamenlijk optreden of het nastreven van een familie gebonden doel.

Feitelijk is het hoogtepunt van politiek-militaire macht van de Herlaars van zeer korte duur, namelijk tussen 1345 en 1358, en beperkt dat zich tot slechts enkele telgen, namelijk tot de Herlaars van Ameide. De heren van Ameide en Ammersoyen behoren tot de top van de maatschappij, hun sociaal-politiek vermogen reikte tot aan het landsheerlijk hof van Holland en Gelre. Dat kan van de Herlaars van Poederoyen en Empel-Meerwijk niet gezegd worden. Hoewel het sociaal-cultureel vermogen van de Herlaars in Poederoyen hen ook aan het Hollandse hof bracht hadden zij daar geen invloed op de politieke macht. Het maatschappelijk vermogen van de heren van Poederoyen en van Empel-Meerwijk was in vergelijking met hun verwanten in Ameide en Ammersoyen geringer. Zij hadden daardoor niet de status en het aanzien van de Herlaars uit Ameide en Ammerzoden.

Wat de nazaten in de 14de eeuw wel gemeen hadden was de band met Jan van Blois in de periode ca. 1360-1376. De rekeningen van Blois tonen dat de Herlaars van Ameide en Ammerzoden verschillende malen gezamenlijk met hun (achter)neven uit Poederoyen aan het hof van Jan van Blois verbleven. Vermoedelijk verbleven ook hun verwanten uit Empel-Meerwijk in diens gevolg. Na de wijziging in het landsheerlijk bestuur van Holland bouwden de heer van Ameide, die van Ammersoyen en Poederoyen een hechte band met hem op.

In de 14de eeuw kenmerkt de landsheerlijke geschiedenis van Brabant, Gelre en Holland zich door interne strijd om de grafelijke of hertogelijke macht. De twisten om de landsheerlijke machtszetel en die van edelen wier macht in het gedrang kwam, resulteerden in partijen en adelscoalities met eigen voormannen. De heren van Ameide en Ammersoyen kozen partij in zowel de Hollandse als de Gelderse strijd. Mogelijk speelde verwantschap voor het toetreden tot een partij of coalitie een rol. In elk geval blijken er in de partijen en adelsnetwerken meervoudige lijnen van verwantschap te bestaan. Maar meer dan dat moet er voor de deelnemers, hoe verscheiden ook, wat ‘te halen’ zijn geweest. Zij liepen in de coalitie immers een groot risico. De *profit* is helaas niet te achterhalen. De heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk profileerden zich in dat opzicht niet. Waarschijnlijk bezaten zij daartoe niet de middelen. Voor het toetreden tot een adelscoalitie en om daar enige invloed te hebben was een groot sociaal-economisch vermogen waarschijnlijk doorslaggevend. In dat opzicht staken de Herlaars van Ameide en Ammersoyen als eerste erfgenamen ver boven hun verwanten uit. Al is dat in dit hoofdstuk nog slechts bescheiden aan de orde gekomen, de heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk waren in dat opzicht de mindere.

De Herlaars van Ameide, Ammersoyen, Poederoyen en Empel-Meerwijk zijn geografisch gezien te scharen onder de ‘grensadel’ of *borderlords*, maar zij voldoen niet aan het beeld dat eerder van die groep geschetst is. De heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk kozen geen partij, noch in de interne twisten noch bij de twisten tussen de landsheren onderling. De Herlaars van Ameide en Ammersoyen deden dat wel. Die keuze was niet benauwend want de landsheerlijke partijen vormden geen belemmeringen voor het rekruteren van huwelijkspartners voor de kinderen.

Daar waar bij het volgen van een partij door de Herlaars ver van huis gevochten werd, was bij de keuze van de partner de regionale nabijheid doorslaggevend, ook als dat een dame of heer uit ‘het andere kamp’ betrof. Daar zit wel een teer punt, het sociaal-cultureel vermogen is moeilijk te bepalen want de gegevens over de partners zijn erg schaars. Pas in de late 13de eeuw is daar enig zicht op. Aleid van Herlaar trouwde met Gerard van Loon. Over Van Loon is hier uitvoerig geschreven, hij behoorde vermoedelijk tot de regionale aristocratie. Zowel de mannelijke als de vrouwelijke partners van de nazaten behoorden tot de adel. Hun zoon Dirk trouwde met Heilwich van Arkel, een adellijke dame. De vrouwelijke partners van de nakomelingen behoorden eveneens tot die groep: Agnes Bokel, Maria van Asperen, Beatrix van der Dussen, Johanna van Renesse, Margriet van Herwijnen, Agnes van Oosterwijk. De eerst bekende mannelijke partner is Gijsbrecht van Rosenberg, die was getrouwd met Aleid, een dochter van Dirk, heer van Ameide. Bepaald uitzonderlijk is het dubbelhuwelijk van de dochters van Jan van Herlaar met de zonen van de heer van Vianen. Heilwich van Herlaar, de dochter van Arnold heer van Ammersoyen trouwde met Arnold van Heumen, en Aleid, een dochter van de heer van Poederoyen, met Jan van Polanen. De namen getuigen van contacten op hoog niveau en van de omgang met deze adellijke groep, maar meer dan het gesloten huwelijk is er over de relaties niet bekend. Wat de Herlaars voor de huwelijken van hun maatschappelijk vermogen inbrachten is niet te zeggen, zomin als bekend is wat die huwelijken hen opleverden aan sociaal-politiek of sociaal-economisch vermogen.

4 De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

4.1 Inleiding

Zoals in de inleiding al is opgemerkt, is het aantal studies waarin het ‘vermogensprofiel’ van een bepaald geslacht in de Nederlanden in de periode 1100-1400 centraal staat uitermate beperkt.⁷⁶⁴ Twee goede voorbeelden zijn die van Croenen en van Van Ermen. Croenen beschrijft in zijn studie *Familie en Macht* over de familie Berthout het bezit van de verschillende primaire takken.⁷⁶⁵ Het uitgebreide patrimonium van de Berthouts was een conglomeraat van bezit van de Berthouts en de heren van Grimbergen. Een huwelijk bracht het bezit in de 12de eeuw samen. De oorspronkelijke kerngebieden waren De Kempen en het gebied rond Mechelen. Het erfgoed bestond, naast verspreide leengoederen, uit een groot aantal gerechtsheerlijkheden en rechten en inkomsten van dorpen die niet volledig onder hun heerlijkheid vielen, maar wel in het kerngebied lagen.⁷⁶⁶ Het patrimonium van de Berthouts was na 1200 nog wel onderhevig aan veranderingen, maar nieuwe gebiedsuitbreidingen bleven nadien uit. De nadruk lag op het consolideren van het bezit en het verbeteren van de exploitatie daarvan. Dat vond vooral plaats door ontginning van woeste gronden, met name in het Waverwoud.⁷⁶⁷ Naast de heffingen en rechten leverde dat door tienden direct inkomsten op. Het grootste deel van het patrimonium was allodiaal, maar er behoorden ook lenen van de hertog van Brabant toe. Volgens Croenen is een dergelijk gemengd bezit kenmerkend voor de edelen in Vlaanderen.⁷⁶⁸ Om het bezit te behouden droegen de Berthouts in 1238 vrijwel al het bezit aan de hertog van Brabant op. Wouter IV Berthout (1219-1243) sloot een overeenkomst met de Brabantse hertog waarbij alle door hem ingebrachte allodia als één enkel leen werden gehouden van de hertog.⁷⁶⁹ Daardoor kon slechts één enkele erfgenaam erven en bleef het bezit ongedeeld. In de 14de eeuw concentreerden drie familietakken van de Berthouts zich rondom een eigen kerngebied te Mechelen, Berlaar (later Helmond) en Duffel (met Geel), met elk een eigen ontwikkeling.

De studie van Van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen*, geeft een goed beeld van het bezit van de heren van Wezemaal en de verschillende elementen die op dat bezit krachten uitoefenden.⁷⁷⁰ Van Ermen stelt vast dat de opbouw van het patrimonium na de 13de eeuw tot stilstand kwam en dat het zelfs uiteen viel. Dat geschiedde volgens hem onder invloed van een drietal factoren, te weten: schenkingen aan kerkelijke instellingen, verdelingen van het vaderlijk erfgoed bij erfenissen en het instellen van achterlenen. Dat er ook compensatie van het teloorgaan van rechten en goederen mogelijk was door het verwerven van nieuwe lenen, erfenissen of zelfs usurpatie, is evident maar

⁷⁶⁴ Bijsterveld onderschrijft dat de Nederlandse studies over de materiële machtsbasis van de adel er ‘bekaaid’ van afkomen. Zijns inziens is dat wel begrijpelijk want ‘de noodzakelijke, moeizame bezitsreconstructie en de bijbehorende genealogische puzzels leveren behalve veel werk (veelal tot op plaatselijk niveau) maar zelden tot de verbeelding sprekende studies op.’ De studies van Croenen en Van Ermen noemt hij ‘sobere studies’ (Bijsterveld 2004, 216).

⁷⁶⁵ Croenen 2003, 77-146.

⁷⁶⁶ Croenen 2003, 83. Het ‘groot’ aantal heerlijkheden wordt niet gekwantificeerd.

⁷⁶⁷ Croenen 2003, 87-89, 146.

⁷⁶⁸ Croenen 2003, 91. Croenen verwijst naar Vlaanderen, maar zo’n soort mix was kenmerkend voor de adel in Europa, met uitzondering van Engeland waar na 1066 allodiaal bezit niet bestond.

⁷⁶⁹ Croenen 2003, 89.

⁷⁷⁰ Van Ermen 1982; Van Ermen 1985.

woog uiteindelijk niet op tegen het verlies.⁷⁷¹ Van Wezemaal had zoals Van Ermen dat noemt meer bezittingen dan de ‘gewone’ dorpsheer, maar was de mindere van de Berthouts die zich konden meten met de landsheren.⁷⁷²

Qua omvang van het bezit lijkt dat van de Herlaars wel op dat van de Wezemaals, dat wil zeggen meer dan de dorpsheer maar minder dan de Berthouts. De afkomst en daarmee ook de status van de Herlaars was echter anders. De Wezemaals kwamen voort uit een geslacht van *ministerialen* van de hertog van Brabant, zij dankten hun bezit aan de diensten en gunsten van de landsheer. Het kernbezit van de Herlaars dateert al van vóór de 11de eeuw en werd van generatie op generatie doorgegeven. Er is dan ook niets dat erop wijst dat het sociaal-economisch vermogen verkregen was als een gunst van een landsheer. De Herlaars waren daardoor minder dan de Wezemaals afhankelijk van een landsheer. Dat verschil was aanvankelijk essentieel.

4.1.1 Vormen van bezit

Algemeen gesteld was in de middeleeuwen het bezit aan goederen en rechten vrij eigendom (allodiaal bezit) óf leen (feodaal bezit). Het onderscheid was feitelijk alleen juridisch, het onderscheid tussen allodiaal of feodaal eigendom was niet zichtbaar. Voor de leenman gold het leen als zijn bezit. Het bezit van een *allodium* of een leen zegt niets over de omvang van het bezit, dat kon variëren van een klein stukje land tot al het land in een dorp.⁷⁷³ In de bronnen is het juridische onderscheid van het bezit niet altijd duidelijk. Soms staan goederen in de tekst expliciet als *allodium* of als leengoed aangeduid, maar vaker is het onderscheid alleen impliciet af te leiden uit de context van een overdracht. Daar komt bij dat de herkomst van het allodiale bezit zelden is te achterhalen. Toch is het niet zo dat indien gegevens over de herkomst ontbreken geconcludeerd mag worden dat het bezit *dus* allodiaal was. Bijsterveld stelt dat in tegenstelling tot de verwachting het begrip *allodium* in de 12de en 13de eeuw niet zozeer verwijst naar oude goederen en aanspraken, maar naar relatief jonge ontginningen van woeste gronden bij oude kerkelijke goederen of domeinen.⁷⁷⁴ Het is lastig de begrippen met de schakeringen in het kort te beschrijven. De termen van het middeleeuws recht zijn niet te ‘vertalen’ naar die van het moderne recht. Het betreft immers woorden uit een geheel andere maatschappelijke structuur en context. Toch valt daar niet altijd aan te ontkomen.⁷⁷⁵

Kort gezegd staat allodiaal bezit voor alle goederen, land en rechten die men niet pachtte, in pand had of in leen hield, een *allodium* was het bezit in gebruik door de vol-eigenaar. De eigenaar had het eigendom *jure suo* in eigen recht.⁷⁷⁶ Bij het vervreemden van het allodiaal eigendom was altijd de goedkeuring van de verwanten nodig, zij bezaten namelijk de erfrechten. Bij een overdracht stonden zij die af. Feodaal bezit was aanvankelijk gekoppeld aan een persoonsgebonden verhouding tussen een leenheer en een leenman, de leenhouder of vazal. In ruil voor een wederdienst schonk een heer aan zijn vazal goederen of rechten. De vazal had tegenover zijn heer twee essentiële verplichtingen, *consilium* en *auxilium*. De leenman stond zijn heer bij met raad en daad. Dat betekende eigenlijk het leveren van hofdienst en militaire dienst.⁷⁷⁷ De overdracht van een leen vond plaats ten overstaan van de leenheer en een hof van leenmannen. Het hof had bij de overdracht een geheel eigen taak.⁷⁷⁸ De leenheer en de leenman waren voor hun relatie gebonden aan

⁷⁷¹ Van Ermen 1986, 13.

⁷⁷² Van Ermen 1986, 6.

⁷⁷³ Leenders 1996, 222.

⁷⁷⁴ Bijsterveld 1989a, 29. Zie ook, Verbesselt 1985, 24.

⁷⁷⁵ Zie De Bruijn 2011, 68-79; De Bruijn 2012 87-98.

⁷⁷⁶ Van Asseldonk 2002, 111; De Monte ver Loren 1972, 35.

⁷⁷⁷ Zie voor een goed overzicht van de diensten van een (Vlaamse) leenman, Heirbaut 1997b, 129 e.v.

⁷⁷⁸ Zie voor de procedure van een overdracht, Heirbaut 1997a, 37-60; Heirbaut 1997b, 61 e.v.

het leenrecht dat per landsheerlijkheid of zelfs per leenhof kon afwijken. Een veelvoorkomend onderscheid was dat van de vererving binnen de derde graad. Indien alleen mannelijke erfgenamen het leen erfden was er sprake van een *zwaardleen*, recht leen of versterfelijk leen. Bij een *zwaardleen* verviel het leenbezit aan de leenheer indien er geen mannelijke erven waren, de leenheer kon het leen dan opnieuw uitgeven. Vererving van het bezit via de vrouwelijke lijn was ook mogelijk (*spilleleen* of onversterfelijk leen).⁷⁷⁹

Het is echter niet juist de vormen van bezit alleen te verdelen in allodiaal goed of leengoed. De praktijk is vele malen weerbarstiger dan begrippen kunnen ondervangen. Er waren tussenvormen. Zo kon de bezitter van allodiaal land een deel ervan tegen betaling van een onveranderlijke grondcijs in erfpacht uitgeven. Hun goed heet dan *erve*.⁷⁸⁰ In termen van eigendom kon het leengoed ook *cascaderen* naar achterleen en verder. Bij achterlenen was de leenman zelf ook leenheer. Er ontstond daardoor een feodale hiërarchie tussen twee hoven. Dat kon gevolgen hebben indien een leen binnen een bepaalde landsheerlijkheid afhing van een leenhof buiten die landsheerlijkheid.⁷⁸¹ Naast belenen was het ook mogelijk het bezit (rechten of goederen) te verpanden. Zolang de verpander zijn schuld niet loste bleef het in pand genomen bezit 'eigen'. De rechten over dat bezit vererfden volgens de reguliere regels. Door het lossen van de schuld verviel bij verpanding het bezit weer aan de heer, of een nieuwe geldschieter.

Afgezien van het genoemde juridische verschil was er tussen vrij eigen bezit en leenbezit nog een onderscheid, dat betreft het formeel tijdelijke karakter van het leengoed. Bij versterf vervielen zonder meer de rechten op het leen. Bij een erfleen gingen de rechten over op de erfgenaam, hetzij man hetzij vrouw, mits die binnen het jaar leenhulde deed en heergewaad betaalde. De noteringen van beleningen in de leenregisters lopen dan ook vaak recht evenredig met de erfopvolging van de eigenaren. Bij nalatigheid of verzaken van de leenplicht (in meest ernstige vorm felonie) kon de leenheer het leen onverwijld terugnemen, het leen was immers een bevestiging van een persoonlijke band.

Een veel voorkomende praktijk was dat een bezitter van vrij eigen goed dat, of een deel daarvan, al dan niet onder (zware) politieke pressie opdroeg aan een heer onder voorwaarde dat de begunstigde het hem in leen terug gaf, de *fief de reprise*. In het Duitse Rijk dateren de eerste voorbeelden van de *fief de reprise* uit de 12de eeuw, in Frankrijk was dat al eerder.⁷⁸² De oorspronkelijke eigenaar werd daardoor weliswaar leenman, maar hij kreeg het erfelijk bezit. Door zijn eigendom in leen op te dragen voorkwam hij versplintering. De landsheer of territoriale vorst profiteerde niet zozeer sociaal-economisch van de overdracht maar wel sociaal-politiek. Hoewel de heer van het als *fief de reprise* opgedragen goed weliswaar zijn sociaal-economisch vermogen behield en zijn daaraan gerelateerde status, erkende hij door de overdracht wel dat het goed in het territorium van de (lands)heer lag. Dat gold met name voor in leen opgedragen heerlijkheidsrechten.

Grondbezit

Janse geeft in *Ridderschap in Holland* aan dat in Holland de aard en de omvang van het grondbezit gewichtige criteria zijn voor het vaststellen van de sociale positie van de individuele edelman.⁷⁸³ Ook Van Ermen stelt in zijn studie over de bezittingen van de heren van Wezemaal dat de adellijke levensstijl vooral leunde op inkomsten uit het grondbezit.⁷⁸⁴ Kennis van de geografische verspreiding van het bezit en de wijze waarop het bezit verkregen werd dan wel verloren ging, met andere woorden de 'evolutie van het bezit' is

⁷⁷⁹ Hoppenbrouwers 1992, 243-244.

⁷⁸⁰ Burgers 2013, 123-124.

⁷⁸¹ Heirbaut 1997b, 36 e.v.

⁷⁸² Reynolds 1996, 449.

⁷⁸³ Janse 2001, 130.

⁷⁸⁴ Van Ermen 1982, 7.

voor familieonderzoek belangrijk. Maar wat de periode vóór de 16de/17de eeuw betreft ontbreken veelal de bronnen om dat nauwkeurig in beeld te brengen. Voor het beschrijven van kerkelijk bezit zijn vanwege de schenkingen vaak meer bronnen aanwezig.⁷⁸⁵ Croenen wijst er in zijn studie over de Berthouts op dat ondanks dat de bronnen na 1400 informatiever zijn het bronnenprobleem blijft bestaan.⁷⁸⁶ Bronnen zoals leenregisters en domeinrekeningen, die na 1400 (meer) voorhanden zijn, bieden weliswaar meer informatie dan oorkonden, maar ook die geven geen beeld van het gehele bezit van een individu of geslacht. De historicus die zich voor het beschrijven van particulier bezit in de periode 1100-1400 kan beroepen op volledige bronnen is een zondagskind. In Nederland zijn daarvan geen voorbeelden, er is wel een beperkt aantal studies, zoals die van Hoppenbrouwers over het land van Heusden, die van Van Bavel betreffende de bezitsverhoudingen in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied en die van Huiting over de economische basis van een kasteel Den Ham in Vleuten, waarin op basis van interpretatie van latere bronnen de vroegere middeleeuwse situatie gereconstrueerd wordt. Dat is echter niet zonder risico.⁷⁸⁷

Van het bezit van de Herlaars is vrijwel geen kwantitatief materiaal aanwezig, waardoor een volledig retrospectief onderzoek om het sociaal-economisch vermogen te reconstrueren niet te realiseren is. Voor dit onderzoek is dat ook een stap te ver. De beperkingen van de bronnen zijn overigens niet vreemd, de bronnen voor de kennis van de economische en sociale verhoudingen in de middeleeuwen waren niet bedoeld om historische inlichtingen te verschaffen. De oorkonden en andere administratieve overblijfselen beperken zich vrijwel uitsluitend tot rechtshandelingen en dan nog alleen van een beperkte groep uit de maatschappij.⁷⁸⁸ Die bronnen geven voor het adellijk bezit een eenzijdig beeld. Ze tonen ten eerste vooral de schenkingen van goederen of rechten, dat wat voor de adel verloren ging, en ten tweede betreft het nagenoeg alleen schenkingen aan kerkelijke instellingen. Al waren vrij veel van die schenkingen conditioneel en behield de schenker rechten of inkomsten daarop, de kerkelijke instellingen beschouwden de verworven goederen en rechten wel als permanent overgedragen bezit.⁷⁸⁹ Aan grootschalige schenkingen van adellijke goederen aan kerkelijke instellingen kwam in het midden van de 13de eeuw overigens een tamelijk abrupt einde.⁷⁹⁰ Dat in de bronnen na 1250 schenkingen van de Herlaars aan een klooster dan ook niet meer voorkomen past in die ontwikkeling. De opkomst van de geldeconomie is een van de verklaringen voor die algemene trendbreuk.

In de periode waarin het geld in betrekkelijk korte tijd voor het eerst het economische leven sterk beïnvloedde, veranderden ook de sociale verhoudingen tussen en binnen de maatschappelijke geledingen. Dat kwam door het kapitaliseren van het grondgebruik.⁷⁹¹ Door de groei van de bevolking en de opkomst van de steden nam het deel van de bevolking dat direct aan de landbouweconomie gebonden was procentueel af. Burgers en lage adel woonachtig in de steden, met andere woorden het patriciaat, verwierven of hielden land buiten de stadsmuren waardoor de verhoudingen op het land wijzigden. Land en bodem bleken voortaan kapitaalmiddelen.

Het is vrijwel niet mogelijk het aandeel van de verschillende bezitscomponenten in het jaarlijkse inkomen van een bepaalde leenheer in de onderzoeksperiode concreet in te vullen. Störmer geeft een beeld van een

⁷⁸⁵ Zie bijvoorbeeld de studies van Broer 2000 (Sint Paulusabdij Utrecht); Hackeng 2006 (Sint Servaaskapittel Maastricht) en Palmboom 1995 (Sint Janskapittel Utrecht).

⁷⁸⁶ Croenen 2003, 78, noot 5.

⁷⁸⁷ Van Bavel 1999, 89-101; Hoppenbrouwers 1992, 275-286 (bijvoorbeeld); Huiting 1995, 13. Zie Rösener 1983 en Störmer 1983 voor Duitse voorbeelden.

⁷⁸⁸ Niermeyer 1977, 10.

⁷⁸⁹ Blockmans & Hoppenbrouwers 2008, 164.

⁷⁹⁰ Van Bavel 1993, 206-208.

⁷⁹¹ Meisen 2003, 67-68.

middeleeuws bezit in Duitsland.⁷⁹² Uit diens onderzoek in de Zuid-Duitse regio van het Main-Tauber gebied blijkt dat opbrengsten van het land slechts een klein deel van het totale inkomen vormden. Daarentegen komt Rösener voor een andere regio in Zuidwest Duitsland tot een bijdrage van 46 procent, tegen belastinginkomsten van 48 procent op het totale inkomen.⁷⁹³ Het beeld verschilt lokaal/regionaal sterk, maar naar het zich laat aanzien nam in de nieuwere tijd het aandeel van de pacht een grotere en belangrijkere plaats in.

Gerechtsheerlijkheid, annexe rechten en kerkelijke inkomsten

Hèt kenmerk van de adel was het bezit van een heerlijkheid (*heerschap*), dat wil zeggen een gebied of resort waarbinnen een heer bepaalde rechten uitoefende. Er zijn twee te onderscheiden vormen van heerlijkheid, grondheerlijkheid en gerechtsheerlijkheid. Grondheerlijkheid behelsde uitsluitend rechtsmacht over de *eigen* bezittingen, over de horige boeren die gevestigd waren op het land van de grondheer.⁷⁹⁴ Gerechtsheerlijkheid kenmerkte zich in tegenstelling tot grondheerlijkheid door de openbare rechtsmacht over *alle* personen woonachtig binnen een district. In de Frans georiënteerde literatuur noemt men de heerlijke rechten welke samenhangen met het bezit van justitiële rechten de *seigneurie justicière* of *seigneurie banale* (van ban), de heerlijke rechten welke samenhangen met grootgrondbezit vormen de *seigneurie foncière*.⁷⁹⁵ De middeleeuwse term *heer van...* duidde een persoon aan die in bezit was van de openbare rechtsmacht.⁷⁹⁶ De bezitter van gerechtsheerlijkheid beschikte niet als vanzelf over alle grond en landerijen binnen zijn juridisch territoire. Hoppenbrouwers noemt de heerlijkheden zonder grondbezit ‘kale’ heerlijkheden. De heerlijkheden waarvan naast de heerlijke rechten ook land binnen het bezit viel zijn de ‘aangeklede’ heerlijkheden.⁷⁹⁷ Het gerechtsgebied, de heerlijkheid, kon specifiek een huis, een deel van een nederzetting, een nederzetting of meerdere nederzettingen, een regio, omvatten. Al duidde men heerlijkheden vaak aan als ‘de heerlijkheid van “dorpsnaam” ’ dan staat daarmee het begrip dorp nog niet gelijk aan de heerlijkheid.⁷⁹⁸

In de gerechtsheerlijke macht bestond een essentiële tweedeling. Hét onderscheid in gerechtsheerlijkheid was het bezit van de lage of de hoge jurisdictie. Beide vormen van rechtspraak, de lage en de hoge jurisdictie, waren niet noodzakelijkerwijs in één hand verenigd. Gerechtsheerlijkheden waarvan de heer alleen de lage jurisdictie bezat worden ambachtsheerlijkheden genoemd. Daar waar de hoge jurisdictie in handen van de lokale heer was, is sprake van een hoge heerlijkheid of vrije heerlijkheid. De lage jurisdictie omvatte civiele zaken zoals vorderingen, kleine overtredingen en vergrijpen die met geldboeten werden bestraft (*bekeuringen*). De omvang van de schulden of de schade was gelimiteerd tot een bepaald maximum. Tot de lage jurisdictie behoorde ook de volontaire rechtspraak of vrijwillige rechtspraak. Het betrof zaken als machtigingen, contracten en bekentenissen die vrijwillig aan het hof werden voorgelegd. Dat is min of meer vergelijkbaar met het huidige notariaat.⁷⁹⁹ Anders lag het met de hoge jurisdictie. Daartoe behoorden naast de genoemde rechtspraak ook halszaken en lijfstraffelijke zaken oftewel de criminele rechtspraak. Vooral dat gaf aanzien en macht: sociaal-politiek vermogen.

⁷⁹² Störmer 1983, 37.

⁷⁹³ Rösener 1983, 126-127.

⁷⁹⁴ Van Asseldonk 2002, 120-122.

⁷⁹⁵ Zie Van Asseldonk 2002, 114-120; Hoppenbrouwers 1992, 577 e.v.

⁷⁹⁶ Van Asseldonk 2002, 112; Biermann 2005, 139 e.v.; Van Ermen 1989, 741.

⁷⁹⁷ Hoppenbrouwers 1992, 599.

⁷⁹⁸ Zie voor de verschillende interpretaties van het begrip ‘Dorp’, Van Asseldonk 2002, 34 e.v.; Leenders 1996, 39-43.

⁷⁹⁹ Kuys 1979, 10-11.

De criminele rechtspraak werd uitgevoerd in de zogenaamde *vierschaar*.⁸⁰⁰ De vierschaar bestond oorspronkelijk uit een viertal banken, geplaatst in een vierkante vorm, waarbinnen de openbare rechtspraak plaats vond. De rechter zat aan een van de banken, de beklaagde bevond zich binnen een door touwen omgeven vierkant. De term verwijst naar die vier gespannen ('geschoren') touwen. De kern van het gezag van de heer lag in het rechterschap. De daaraan verbonden opbrengsten ontving hij van zijn ambtsdragers. Die ambtsdragers kon hij zelf aanstellen.⁸⁰¹ Een heer voerde sporadisch de functie van rechter zelf uit, in de meeste gevallen liet hij dat over aan een door hem gemandateerde persoon, de schout. De schout was een ambtenaar soms met salaris maar veelal zonder bezoldiging. In dat laatste geval was het ambt dan zogezegd te doen *honoris causa*.⁸⁰² Het honorarium bestond dan uit emolumenten van het ambt zelf zoals een deel van de boeten.

Behalve juridische rechten bezat een heer veelal ook afgeleide rechten, ambachtsgevolgen of annexe rechten zoals het recht van tol, het recht van veer en het recht van de wind. Het aandeel van deze 'uitvloeijsels van het publiekrechtelijke gezag' zoals Janse het noemt, was voor de inkomsten van een heer in vele gevallen minstens zo belangrijk als de dagelijkse rechtspraak.⁸⁰³

Vaak bezat een heer naast heerlijke rechten ook rechten en inkomsten verbonden aan een kerk. Dat vloeide voort uit het vroeg middeleeuwse rechtssysteem waarbij de eigenaar van de grond ook de eigenaar van de gebouwen en de roerende goederen daarop was. De kerkstichter doneerde een bouwterrein voor de kerk en het kerkhof, hij bekostigde de bouw van de kerk en onderhield het fonds voor levensonderhoud van de pastoor (het *traktement*). Daarnaast droeg hij de last voor onderhoud van het gebouw en voor de kosten van de eredienst, ook wel de *kerkfabriek* genoemd. Daartegenover stond dan dat de inkomsten van de kerk afroonden naar de kerkstichter.

Een andere belangrijke inkomstenbron was het bezit van tienden. In principe waren de tienden kerkelijke belastingen maar ook die konden, officieel onrechtmatig, aan leken zoals de kerkstichter komen. Een tiende was een vorm van belasting waarbij de afdracht een (tiende)deel van de opbrengst was. Aanvankelijk was de inning in natura. Het gebied van inning, een tiendblok, was nauwkeurig bepaald. Op alle gewassen en dierlijke have was een tiende van toepassing. Hoppenbrouwers rekent de tienden tot de zwaarste lasten waaraan de middeleeuwse boeren onderworpen waren.⁸⁰⁴

Naast inkomsten in geld of natura bezat de kerkstichter ook het collatie- of patronaatsrecht. Het collatierecht was geen wereldlijk heerlijk recht maar een canoniek, kerkelijk, recht van voordracht. De bezitter van dat recht mocht aan de bisschop een pastoor voordragen.⁸⁰⁵ Omdat een heer veelal zowel heerlijke rechten alsook canonieke rechten bezat, worden die van oorsprong verschillende rechten (al te) gemakkelijk gezien als één bezitscomplex, wat niet juist is. Alle genoemde rechten, specifieke onderdelen daarvan, en inkomsten konden afzonderlijk beleend worden.

De inkomsten uit de functie van advocatus kunnen als een bijzonder vorm van kerkelijke inkomsten gezien worden. Hoewel de inkomsten soms beschreven staan in oorkonden, zoals die van 1282,⁸⁰⁶ is het niet

⁸⁰⁰ De Monté Ver Loren 1972, 128; Janse 2001, 153.

⁸⁰¹ De Monté Ver Loren 1972, 126; Janse 2001, 146.

⁸⁰² Hoppenbrouwers 1992, 607.

⁸⁰³ Janse 2001, 147.

⁸⁰⁴ Hoppenbrouwers 1992, 409.

⁸⁰⁵ Bijsterveld 1993, 28; Kuys 2004, 50-56.

⁸⁰⁶ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). In de oorkonde staat de verdeling van de boeten tussen convent, meijer en voogd uitgebreid beschreven.

mogelijk concreet aan te geven wat de inkomsten daadwerkelijk voor het sociaal-economisch bezit betekenden. Over de functie van voogd volgt hierna nog een afzonderlijke paragraaf (§ 4.2.2.).

4.1.2 *Leenregisters, administratie van bezit*

Alle aan een heerlijkheid gekoppelde zaken met betrekking tot het leenrecht, zowel administratief als justitieel, vielen onder een leenhof. Het leenhof bestond uit de leenheer met zijn vazallen. Oorspronkelijk zat de leenheer zelf het hof voor. In de 14de eeuw was het meer gebruikelijk dat hij daar een dienaar voor aanstelde.⁸⁰⁷ De (jaarlijkse) zitting van het leenhof was meestal ten huize van de leenheer. Aan de relatie tussen een leenheer en een leenman lag een contract ten grondslag, dat wil zeggen een overeenkomst met rechten en plichten. Die rechten en plichten waren al dan niet schriftelijk vastgelegd in het leenrecht. De leenheer of diens klerk stelde bij een belening een leenakte op. Die akte was voorzien van het zegel van de leenheer. Met de akte erkende de leenman door de leenheer met goederen of inkomsten beleend te zijn.⁸⁰⁸ Om de uitgifte van de lenen en de inning van *heergewaden* te administreren richtte de heer een leenkamer op. Een heer kon een of meerdere leenkamers bezitten, dat hing af van zijn administratie. Vanaf de 14de eeuw werd het in leen uitgegeven bezit vastgelegd in een leenregister, ook wel leenboek of *liber feodorum* genoemd. Een leenboek bevat sterk verkorte noteringen van de leenakten, dus niet de volledige akten zelf. In het leenboek noteerde de klerk vooral de erfopvolging en overdrachten van de lenen met de daarbij behorende formaliteiten en heffingen. In uitzonderlijke gevallen schreef hij ook geschillen en overtredingen van het leenrecht of zelfs strafzaken in het leenboek op. Daardoor geven leenboeken een goed overzicht van de evolutie van het bezit. Echter als bron toont het leenboek slechts een deel van het sociaal-economische vermogen van een heer, het betreft immers uitsluitend de goederen of rechten welke door de heer in leen waren uitgegeven. Bovendien doet zich een probleem voor, van wie is het bezit? Zijn de beleende rechten en goederen te beschouwen als bezit van de leenheer, hij schonk het leen immers in ruil voor trouw en dienstbaarheid aan de leenman, of moeten de lenen gerekend worden tot het bezit van de leenman? In het algemeen gold in de bedehffing in de late middeleeuwen dat laatste.⁸⁰⁹

Vóór het noteren van de beleningen in een leenboek was de mondelinge afspraak tussen de leenheer en zijn vazal en de (strikte) procedurele overdracht van het leen voldoende. Het leenboek is dan ook een voorbeeld van wat genoemd wordt ‘de verschriftelijking van de maatschappij’.⁸¹⁰ De samenleving kreeg vanaf de 12de eeuw een *scribaler* karakter.⁸¹¹ Aanvankelijk, vóór het midden van de 13de eeuw, beschikten vooral kerkelijke instellingen over schrijvers maar geleidelijk trok de wereldlijke macht het schrijven naar zich toe. Het schrift was niet meer uitsluitend een vaardigheid van de monnik, ook de *librarius* (de schrijver of de klerk) bezat dat vermogen. In eerste instantie hadden alleen de landsvorsten eigen administratieve diensten. Later waren er ook schrijvers in dienst van welvermogenende lieden en ontstond ook de stedelijke secretarie. De eerste opzet van een ‘echt’ leenregister in de Nederlanden was dat van een klerk van de Brabantse landsheer. In het zogenaamde *Casselboek*, genaamd naar de beheerder Willem van Cassel,

⁸⁰⁷ Zie over het leenhof, Heirbaut 1997b, 131-151.

⁸⁰⁸ Zie voor de (uitgebreide) procedures van overdracht van leenbezit, Heirbaut 1997a, 37- 60.

⁸⁰⁹ Vriendelijke mededeling Prof. P. Hoppenbrouwers.

⁸¹⁰ Mostert 1995.

⁸¹¹ Demyttenaere 1995, 62 e.v. Zie voor een studie over de stedelijke secretarie bijvoorbeeld de studie van Van Synghel over 's-Hertogenbosch, Van Synghel 2007.

noteerde de klerk de Brabantse leenakten vanaf 1312 tot aan 1352.⁸¹² De verschriftelijking, de aandacht voor de administratie, is niet weg te denken uit het laatmiddeleeuws leenrecht.

Een betere administratie markeert niet direct een revolutie in het leenrecht, maar er traden in de loop der tijd in het leenrecht wel wijzigingen op. De belangrijkste daarvan was de wat Heirbaut in *Over heren, vazallen en graven* noemt ‘depersonalisering’, het verminderen van het persoonlijke element.⁸¹³ Aanvankelijk was er louter een persoonlijk leenrecht waarbij trouw en dienstverlening werden vergoed door een leen. In de 14de eeuw domineerde daarentegen het zakelijk element, de aandacht was er voor het leen niet voor de relatie leenheer-vazal. Die verandering is met name zichtbaar in het (geleidelijk) verdwijnen van de diensten van de vazal. Dat de leenheer niet zelf zijn leenhof voorzat is daar ook een teken van, ook dat werd meer ambtelijk. De mogelijkheden van bestuur voor de (lands)heer evolueerden met de opkomst van het ‘ambtenarenapparaat’ (en de staatsvorming) waardoor die niet langer afhankelijk was van de vazallitische diensten voor de controle van zijn territorium.

Het leenboek van Herlaar

De heer van Herlaar had een eigen leenhof.⁸¹⁴ De administratieve registratie van het in leen uitgegeven bezit in een register begon er in vergelijking met die van de Brabantse hertog beduidend later. Het leenboek van Herlaar dat bewaard is gebleven betreft de in 1532 opgezette (derde) versie. Aan het einde van de 14de eeuw werd de eerste versie van het leenboek van Herlaar opgezet door Willem Wairloes, klerk van de heer van Duffel en Herlaar.⁸¹⁵ De eerste noteringen, met verwijzing naar oudere beleningen, dateren uit de eerste helft van de 15de eeuw. Het leenboek bevat dus de registratie van beleningen ná de verkoop (1315) van het stamgoed. Het register omvat lenen van Oud-Herlaar, Nieuw-Herlaar (een leen van Oud-Herlaar met eigen lenen) en een aantal lenen uit het bezit van heer Willem van den Bosch.⁸¹⁶ In het leenboek staan in totaal 46 beleningen genoteerd. Het is een lijst van goederen waarvan de verspreiding zich uitstrekt van Herlaar, Chaam en het Land van Altena tot Middelaar en Bergeijk.

Het leenboek van Vianen

Door zijn huwelijk met Heilwich van Herlaar, erfdochter van Jan van Herlaar, verwierf Hendrik van Vianen vóór 1377 alle goederen en rechten van Ameide, inclusief het in leen uitgegeven bezit.⁸¹⁷ Hij liet dat bezit in het leenboek van Vianen administreren.⁸¹⁸ In 1381 begon de klerk van de heer van Vianen, Zweder Voornsz, met de eerste (summiere) registratie van de belening in het leenboek.⁸¹⁹ Hij noteerde in het leenregister ook

⁸¹² De Brabantse leenregisters zijn genoemd naar de klerken die ze bijhielden, te weten Willem van Cassel (1312-1352), Jan Stoot (1350-1374), Nycolaus Specht (1374-14440) en Jan van Eda (1432). De graaf van Holland startte met de eerste registratie van uitgegeven lenen al in 1316, in die zin was hij de eerste landsheer met een leenregister. Echter een onafgebroken registratie van de Hollandse beleningen ving pas aan in 1417 (Kort 2001, 143). Het zogenaamde ‘oude register’ van Floris V is geen leenregister, niet de beleningen, maar het leenbezit op het moment van registratie zijn daarin genoteerd. Ook *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326*, uitgegeven door P.N. van Doorninck, is niet de oudste leenregister van Gelre, maar een lijst van leenmannen die de graaf met de zogenaamde ‘ledige hand’ de leenhulde brachten. Het overzicht behoort tot de *denombrementen* (Kort 2001, 147-148).

⁸¹³ Heirbaut 1997b, 317.

⁸¹⁴ Leenhof van Oud-Herlaar in Sint-Michielsgestel, periode 1532-1793, BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

⁸¹⁵ Spierings 1976b, 134 e.v.

⁸¹⁶ Willem van den Bosch, heer van Erp, was getrouwd met Liesbeth van Boxtel. Het huwelijk bleef zonder nazaten. Dirk van Horne, in 1344 heer van Herlaar, was zijn erfgenaam en executeur-testamentair (Spierings 1977b, 17).

⁸¹⁷ Zie § 3.6.3.

⁸¹⁸ HUA, toegang 1240; Kort 1985b; Kort 1985c.

⁸¹⁹ Kort 2001, 147.

het van oorsprong Ameidense beleende bezit, dat vormde immers een deel van het integraal vermogen van de heer van Vianen. Er is dus geen separaat leenregister, een leenkamer, van de lenen van Ameide. Bij de noteringen staat in slechts enkele gevallen de herkomst van het leen beschreven. In sommige gevallen is dat vanuit de toegevoegde tekst te herleiden. Kort heeft uit de onverdeelde registratie van beleningen het vermoedelijk in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide gereconstrueerd.⁸²⁰ De late noteringen van vele lenen, aanvang 15de eeuw, bemoeilijkt de reconstructie naar de 14de-eeuwse situatie. Dat niet eerder is begonnen met de registratie van die beleningen is waarschijnlijk een gevolg geweest van de gewapende conflicten en politiek-militaire perikelen in het gebied. Door de Arkelse schermutselingen verloor de heer van Vianen in het laatste kwart van de 14de eeuw zijn rechten over Ameide. Hij kreeg die na 1405 weer in handen.

In zijn reconstructie rekent Kort alle lenen in het leenboek van Vianen die gelegen zijn onder Ameide, onder het 'land van Ameide', in 'de Bommelerwaard en elders' en alle lenen die aantoonbaar tot Ameide behoren tot het leenhof van Ameide.⁸²¹ Voor wat Ameide en Tienhoven betreft is die aanname redelijkerwijs juist, maar primaire bronnen waaruit feitelijk blijkt dat, zoals Ramaer en Henderikx menen, ook Meerkerk tot het voormalig bezit van de Herlaars behoorde ontbreken.⁸²² Vanwege dat ongewisse zijn de onder Meerkerk genoteerde lenen in de navolgende beschrijving niet opgenomen. Kort wijst alle lenen in het rivierengebied aan het leenhof van Ameide toe, hoewel dat in slechts enkele gevallen zeker is. Dat hij wat de Bommelerwaard betreft het wel bij het rechte eind heeft, volgt aan het eind van dit hoofdstuk. Of het terecht is dat hij op basis van retroacta ook het huis Ammersoyen met toebehoren aan het leenhof heeft toegevoegd, valt te betwijfelen. Kort baseert zich daarvoor op de oorkonde van 1354. In de overdracht van 1354 staat het huis te Ammersoyen immers omschreven als een erfleen. Op dat moment viel Ammersoyen inderdaad onder Ameide, Jan was de leenheer van zijn broer Arnold. Die droeg het huis in 1361 echter op aan Eduard van Gelre.⁸²³ Vanaf dat moment was dus niet de heer van Ameide maar de Gelderse landsheer leenheer van Ammersoyen. Dat wil zeggen dat vóór de eerste belening in het leenboek van Vianen genoteerd werd dat het niet langer een leen van Ameide was. Hoewel de lenen van Ameide uit het leenregister te herleiden zijn, ontbreken berichten van een leenhof met de leenheer van Ameide als voorzitter.

4.1.3 Ontwikkeling van het bezit van de Herlaars in hoofdlijnen

Hoe en wanneer de Herlaars het kerngoed Herlaar in bezit kregen valt niet te zeggen. De eerste vermeldingen van de naam (van) Herlaar in de periode 1080-1087 en de status van de heren van Herlaar als *nobiles* in de 11de eeuw duiden erop dat zij bezit hadden met de gelijkkluidende naam dat voordien al (erfelijk) in hun handen was. De eerste bevestiging van heerschappij is te vinden in de notitie van Postel (1173-1179), in de daarin ingevoegde oorkonde staat Dirk van Herlaar als *dominus* vermeld. Vanaf dan is zeker dat (Van) Herlaar een heerlijkheid bezat. Hoewel de naam van de heerlijkheid niet genoemd wordt, mag aangenomen

⁸²⁰ Kort 1985b, 419-437.

⁸²¹ Kort 1985b, 419.

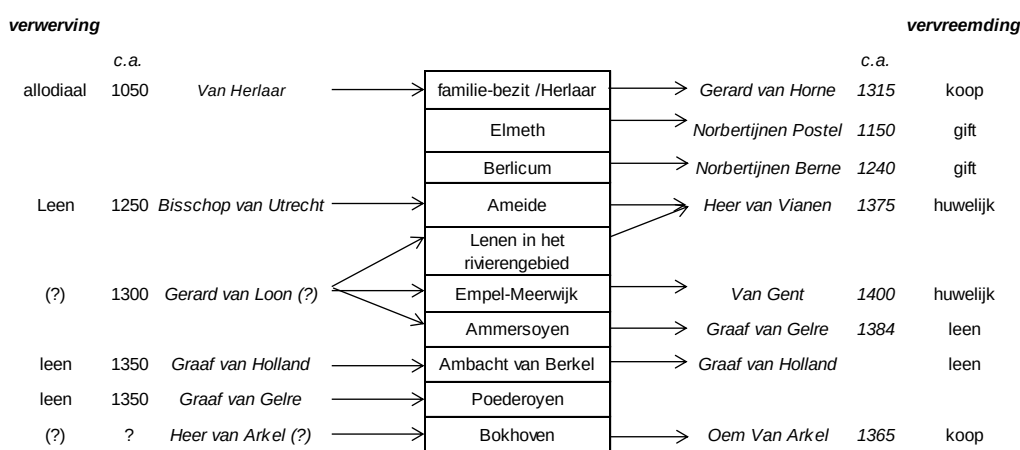
⁸²² Ramaer 1899, 249; Henderikx 1977, 212. Beiden verwijzen daarvoor naar de oorkonde van de oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard, maar in die oorkonde staat Meerkerk niet genoemd. Zie de oorkonde in OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). Schakel schrijft dat Van Arkel in 1311 aan Hubrecht van Vianen en zijn lieden te Meerkerk en Blomendale toestemming gaf een watergang te graven (Schakel 1955, 27). Hij verwijst daarvoor naar Ramaer 1899, maar vreemd genoeg noemt Ramaer dat niet. Schakel heeft wel gelijk, de oorkonde is te vinden in het archief van Gorinchem. *Regesten charters oud-archief Hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden*, Regest 4, 1311 februari 25; Inv. 733 / 1477 (Vriendelijke mededeling van drs. B. Blommers).

⁸²³ Zie § 3.6.8.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

worden dat het de heerlijkheid Herlaar betreft. Uit de bronvermeldingen blijkt dat het bezit Oud-Herlaar nabij Vught en 's-Hertogenbosch het kernbezit was.

In het voorgaande hoofdstuk zijn terloops al verschillende elementen van het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars aan bod gekomen. In onderstaande afbeelding (afb. 24) zijn de overdrachten van bezit schematisch weergegeven. Het schema toont de 'dynamiek van het bezit', dat wil zeggen verwerving en vervreemding. Aan de linkerzijde is de verwerving van het bezit genoteerd, waaronder ook leenbezit, aan de rechterzijde de vervreemding. Dat betrof ook goederen en rechten die in leen werden uitgegeven. Binnen die categorieën is aangegeven op welke wijze het bezit was ontvangen dan wel verloren ging (erf, koop, huwelijk, gift). Feitelijk betreft het aan beide zijden dezelfde mechanismen die de omvang van het bezit bepaalden.

Afb. 24: Schematisch overzicht van overdrachten bezit in de periode 1050-1400

Opmerkelijk genoeg is er niets dat wijst op uitbreiding van het bezit van de Herlaars tot aan het midden van de 13de eeuw. Toen verwierf Dirk van Herlaar het 'Land van Ameide' en werd hij een leenman van de bisschop van Utrecht. Van acquisitie door koop, huwelijk of nalatenschap zijn geen gegevens voorhanden. De Herlaars staan behoudens voor Ameide en Herlaar in de 14de eeuw nergens genoemd als 'heer van... en ...'. Door een huwelijk met een (erf)dochter kon het bezit in omvang toenemen. Zo verwierf Van Vianen het hele Ameidense bezit door het huwelijk van erfdochter Heilwich van Herlaar met Hendrik van Vianen (Doordat ook haar zus met een zoon van de heer van Vianen trouwde kwam het bezit volledig in de handen van Van Vianen). Ook vanuit een nalatenschap was het mogelijk goederen of rechten aan het eigen bezit toe te voegen. De herkomst van de heerlijkheid Bokhoven is daar mogelijk een voorbeeld van, maar ook daar is vóór de 14de eeuw niets van te vinden. Het bezit werd in een periode van enkele eeuwen niet aantoonbaar verder uitgebreid anders dan met Ameide in de 13de eeuw. Pas in de 14de eeuw wijzigt die situatie, om te beginnen met de verkoop van het stamgoed. De Herlaars verschijnen in het midden van de 14de eeuw met gerechtsheerlijk gezag op verschillende locaties. Zij hielden behalve Ameide aan de Lek ook de hoge heerlijkheden Ammersoyen, Bokhoven, Poederoyen en Empel-Meerwijk aan de Maas. Bovendien behoorde verschillende ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard tot het beleende bezit van Ameide. In het midden van de 14de eeuw was er ook sprake van uitbreiding van het bezit dat als dank voor bewezen diensten van een landsheer werd verkregen. Het betrof leenbezit dat door de landsheer van Holland aan tegenstanders was ontnomen. Gerard van Herlaar (1348-1354) kreeg, bijvoorbeeld, het ambacht van Berkel in leen als dank voor het met raad en daad steunen van de Hollandse graaf Willem V.

Het vervreemden van het eigendom geschiedde met name vóór de 13de eeuw, en dan vooral door schenkingen. Zo schonken de Herlaars goederen en rechten in Elmeth (bij Bladel), Postel en Berlicum aan de norbertijnen. Een neveneffect daarvan was dat de erfgenamen voor het verlies van erfelijke rechten gecompenseerd moesten worden, met als gevolg dat ook zij goederen of rechten aan het patrimonium onttrokken. Een goed voorbeeld daarvan is de vergoeding van Dirk van Herlaar aan zijn zus Aleid (1173). Hij schonk Aleid, die gehuwd was met Van Voorne, goederen voor het verlies van rechten in Elmeth. Naast het wegvloeiën van bezit door schenkingen ging bezit ook verloren door verkoop. Voorbeelden daarvan dateren vooral uit de 14de eeuw. Meest opvallend is de verkoop van het kernbezit Herlaar in 1315 aan Gerard van Horne. In 1365 verkocht Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, aan zijn achterneef Jan Oem van Arkel de heerlijkheid Bokhoven.

Vóór 1400 raakte de koppeling tussen de naam Van Herlaar en een (omvangrijk) bezit in het rivierengebied verbroken, alleen voor Poederoyen bleef die nog enkele eeuwen bestaan. Dat verlies was niet het gevolg van wanbeheer, oorlogen, schenkingen of onbetamelijk gedrag tegenover een landsheer. De primaire oorzaak was het uitblijven van mannelijke erven. Het bezit van de Herlaars kwam via huwelijken van (erf)dochters met sociaal gelijke partners in ‘vreemde’ handen. Hun nazaten hanteerden vanaf het midden van de 14de eeuw de geslachtsnaam van hun vader.

4.2 *Heren van Herlaar, het bezit in Brabant*

4.2.1 *Herlaar*

De bronnen zwijgen over de herkomst en de omvang van het oorspronkelijk naamgevend bezit. Door algemene ontwikkelingen in de regio vóór de 11de eeuw te beschrijven ontstaat ook een beeld van de situatie van de heerlijkheid Herlaar. Volgens recente inzichten kon de oude adel voor het bouwen van een burcht terugvallen op autogene rechten.⁸²⁴ Private burchtenbouw manifesteerde zich al vóór de 11de eeuw. In de 11de eeuw was de burcht een kleinschalige van de omgeving geïsoleerde veilige woning voor de directe familie van de heer. Die bond zich aan een specifieke plaats en definieerde het bezit, de burcht, door naamgeving en vererving.⁸²⁵ Pas in de 11de eeuw nam de adel de naam van het eigen bezit, veelal een burcht, in de achternaam op.⁸²⁶ De burcht werd daardoor niet alleen het huis van de familie waarin de heer zijn domicilie had, maar ook het symbool daarvan. Het toevoegen van de naam van herkomst wordt beschouwd als een cruciale fase in de ontwikkeling van de middeleeuwse adellijke geslachten.

Uitgezonderd de burchten van functionarissen zoals *castellani* of burggraven in dienst van een vorst waren de vroege huizen allodiaal bezit. Dat gegeven is relevant voor het traceren en het verklaren van het bezit van de Herlaars en het corrigeren van allerlei misvattingen. Aangezien het een voogd niet was toegestaan een versterkt eigen huis te bouwen op een kerkelijk domein, iedereen was gerechtigd een dergelijk huis te vernietigen, is het onwaarschijnlijk dat een huis op een domein het naamgevend bezit van een geslacht vormde.⁸²⁷ De voogd woonde niet op het domein, ook al zullen de uitzonderingen die regel bevestigen. Daarom is het niet vreemd dat Dirk van Herlaar (1085-1087) als voogd van Echt een huis bezat genaamd Herlaar. Dat huis was zijn eigen (allodiaal) bezit en gebouwd op eigen niet kerkelijk gebonden grond.

⁸²⁴ Hechberger 2006, 65-66; Patze 1976, 517.

⁸²⁵ Biermann 2005, 181; Ebner 1976, 42; Groten 2002, 83; Kruppa 2005, 149-150; Rösener 1993, 179.

⁸²⁶ Zie § 2.3.

⁸²⁷ Maurer 1976, 94; Patze 1976, 517.

Vroeg middeleeuwse ontwikkelingen in de regio van Herlaar

Waarschijnlijk was het huis waar Dirk zich naar vernoemde of naar genoemd was gelegen op de locatie van het (latere) kasteel Oud-Herlaar. Daar wijst niet alleen het nu nog zichtbare verhoogde woonplatform op wat duidt op een vroege aanleg van een burcht, vermoedelijk een motte (zie hfst. 5). Ook het gegeven dat de directe omgeving van Herlaar al vroeg een regionaal centrum was steunt die gedachte. Herlaar ligt in een regio waar aantoonbaar een continue bewoning is geweest. In Halder (bij Nieuw-Herlaar) zijn talrijke vondsten gedaan van Romeinse materialen. Daaruit volgt dat de locatie tussen 50 *n. Chr.* en 275 *n. Chr.* een vooraanstaande niet militaire nederzetting was met een ‘industriële’ functie voor ijzerbewerking en pottenbakkerij.⁸²⁸ Restanten van die activiteiten zijn gevonden in de vorm van ijzerovens en aardewerk. Er zijn ook resten van waterputten, gebruiks-aardewerk en een muntschat van zo’n 4500 geldstukken uit die tijd gevonden. In de regio nam Halder toen een uitzonderlijke en centrale plaats in.⁸²⁹

Hoewel de tastbare restanten uit het Romeinse tijdperk talrijk zijn te noemen, zijn de overblijfselen van materiële cultuur uit de Merovingische en Karolingische periode rondom Herlaar daarentegen heel beperkt.⁸³⁰ Er zijn enkel wat resten van funderingen van een bouwwerkje, mogelijk een kerkje of kapel, uit de 10de eeuw blootgelegd.⁸³¹ Maar aanwijzingen van vroege bewoning hoeven niet louter van archeologische of materiële aard te zijn, er zijn ook schriftelijke bronnen. Zo’n bron is een oorkonde van een Haderik die in de periode 689-699 zijn bezittingen aan Willibrord abt van Echternach schonk.⁸³² De door hem gedoneerde goederen waren gelegen in ‘Rumelacha’, ‘Datmunda’ en ‘Tadia’. Die plaatsnamen zijn te vertalen als Ruimel, Gemonde en Theede,⁸³³ locaties bij Herlaar. De regio van Herlaar was ook in de 11de eeuw een economisch-juridisch middelpunt.⁸³⁴ Kortom, de gegevens vanaf grofweg 50 *n. Chr.* tot aan 1100 wijzen op de mogelijkheid van een continue bewoningsgeschiedenis voor Herlaar en directe omgeving.⁸³⁵

Er is weinig bekend van de structuur en dynamiek van het adellijke bezit vóór de 11de eeuw. Dat is een hiaat dat in schril contrast staat tot het belang van het thema, immers in die periode werd de grondslag gelegd voor het bezit en de rechten van de adel.⁸³⁶ Het onderzoek naar het bezit van de adel vóór de 11de eeuw heeft meer nog dan onderzoek van koninklijk en kerkelijk bezit ernstig te lijden onder gebrek aan bronnen. De gegevens over de bezitsverhoudingen in die tijd zijn daardoor beperkt. De belangrijkste en meest vermogende bezitter was de koning. Daarnaast hadden een aantal abdijen en kapittels een groot maar verstrooid bezit aan land en rechten. Veelal lag een aanzienlijk deel daarvan ver van de instelling. Vooral in de gebieden met continue bewoning waren de koning, kerkelijke instanties en aristocraten in bezit van grote oppervlakten land. In de regio rondom Herlaar zijn met uitzondering van het naburige Boxtel geen verwijzingen naar koningsgoederen. Diverse kerkelijke instanties hadden er wel hun domeinen en/of verspreid liggende hoeven. Steurs toont aan dat het kerkelijke bezit in de regio aanmerkelijk genoemd mag worden.⁸³⁷ De abdij van Lorsch bezat domeinen in Orthen en Engelen, de Sint-Paulusabdij van Utrecht had

⁸²⁸ Huijbers 2010, 198 e.v.; Verwers 1998, 211.

⁸²⁹ Theuws 2004, 22; Zoetbrood 1983, 49-50.

⁸³⁰ Findhammer 2006, 135.

⁸³¹ Verwers & Stoepker 2002, 101-102.

⁸³² OBNB I, nr. 2 (eind 698 / eind 699).

⁸³³ De vertaling van de plaatsnamen is van Camps, maar is niet onomstreden (OBNB I, 3).

⁸³⁴ Aarts 1992, 18.

⁸³⁵ Zie voor de bewoningsgeschiedenis van dit gebied, Beex 1986, 277-288; De Bont 1993, 67-96.

⁸³⁶ Van Bavel 1999, 432; Rösener 1993, 126. Hoewel in Duitsland veel aandacht is voor de geschiedenis tussen 1100-1400 is desondanks ook daar volgens Rösener dit terrein vrijwel onontgonnen (Rösener 1993, 129).

⁸³⁷ Zie voor een gedetailleerd beeld, Steurs 1993.

een domein in (Veld)Driel, de abdij van Crespin had bezit in Empel, en Alem behoorde toe aan de abdij van Sint-Truiden. Bezittingen van de abdij van Echternach lagen in Ruimel, Theede en Gemonde bij Herlaar. Kortom, in de regio van het rivierengebied nabij Herlaar waren de kerkelijke instellingen als grootgrondbezitters met hun domeinen ten zuiden van de Maas vóór de 11de eeuw aanwezig. Dat pleit voor de veronderstelling dat er ook lokale aristocraten met omvangrijk grondbezit waren. Vermoedelijk nam het particulier grootgrondbezit in de Frankische periode in omvang toe. In de regio van het rivierengebied en de omgeving van Herlaar waren de voorwaarden voor de vorming van vroegmiddeleeuws grootgrondbezit volop aanwezig.⁸³⁸ Tot die grootgrondbezitters behoorden de (voor)ouders van Dirk van Herlaar (1079-1087).

De heerlijkheid Oud-Herlaar

Het belangrijkste deel van het sociaal-politiek vermogen van de heer van Herlaar, het juridische gezag in de vorm van de hoge jurisdictie, reikte verder dan zijn eigen grondbezit.⁸³⁹ De exacte geografische omvang van de gerechtsheerlijkheid van de heer van Herlaar is moeilijk te bepalen. Theede en Ruimel vielen daar waarschijnlijk onder en mogelijk ook Stokhoek bij de Ruwenberg. Of (Sint-Michiels)Gestel daar vóór 1315 ook toe behoorde, valt ernstig te betwijfelen. Gestel was een leen van de hertog van Brabant. Zover de bronnen weergeven hadden de Herlaars geen leenbanden met de landsheer van Brabant. Zonder enige verwijzing leggen Kokke en Smulders wel een direct verband tussen Herlaar en het aangrenzende (Sint-Michiels)Gestel.⁸⁴⁰ Zij beschouwen de twee verschillende gerechtsheerlijkheden als één geheel onder het gezag van de heer van Herlaar, ook voor de periode vóór de 14de eeuw. Die veronderstelling vindt echter geen steun in de contemporaine bronnen. Pas in de 14de eeuw is er een aantoonbare relatie tussen de heerlijkheid Herlaar en Gestel, maar dan is Horne heer van Herlaar.

Van Asseldonk dateert het samenvoegen van de heerlijkheid Herlaar met Gestel tot één gezagsgebied dan ook ná de verkoop van Herlaar (1315). Hij vermoedt dat de hertog van Brabant in de 14de eeuw in Gestel een schepenbank stichtte die de heer van Herlaar (Horne) later aan diens gezag wist te onttrekken.⁸⁴¹ Het oprichten van een Brabantse schepenbank was geen noviteit, het past geheel in het beeld van de hertogelijke territoriale politiek. Volgens Van Asseldonk gebruikte de hertog de schepenbank als een middel om de macht van de lokale heer te ondermijnen.⁸⁴² De Brabantse hertogen hanteerden die strategie om hun gezag uit te breiden en te consolideren ook elders. Binnen dat beleid past het ook dat de hertog 'gemene gronden' in de omgeving in cijns uitgaf, zoals de zogenaamde *Bodem van Elde* tussen Boxtel en Herlaar. De Brabantse hertog gaf in die tijd, eind 13de-begin 14de-eeuw, veel *gemeynten* uit. De reden daartoe was mogelijk vooral financieel, geldgebrek noopte hem daartoe.⁸⁴³

Zo er gedacht moet worden aan het samenvoegen van Herlaar met Gestel vóór 1315 kan dat hooguit in de periode zijn geweest waarin Gerard van Loon heer van Herlaar (1306-1315) was. Het valt niet uit te sluiten dat hij de heerlijke rechten van Gestel verwierf. Zonder dat het 'waarom' duidelijk is, staat hij namelijk als heer van Herlaar in 1312 in het zogenaamde *charter van Kortenbergh* als 'minen here' vermeld.⁸⁴⁴ Dat wil zeggen dat hij als een man van de hertog beschouwd werd. Hij hield vermoedelijk een gerechtsheerlijk leen van de hertog, maar dat betrof niet Herlaar. Het ligt voor de hand dan aan Gestel te denken. Gerard van Loon

⁸³⁸ Zie voor die voorwaarden, Van Bavel 1999, 443 e.v.

⁸³⁹ Van Asseldonk 2002, 459.

⁸⁴⁰ Kokke 1949, 9-10; Smulders 1952, 31.

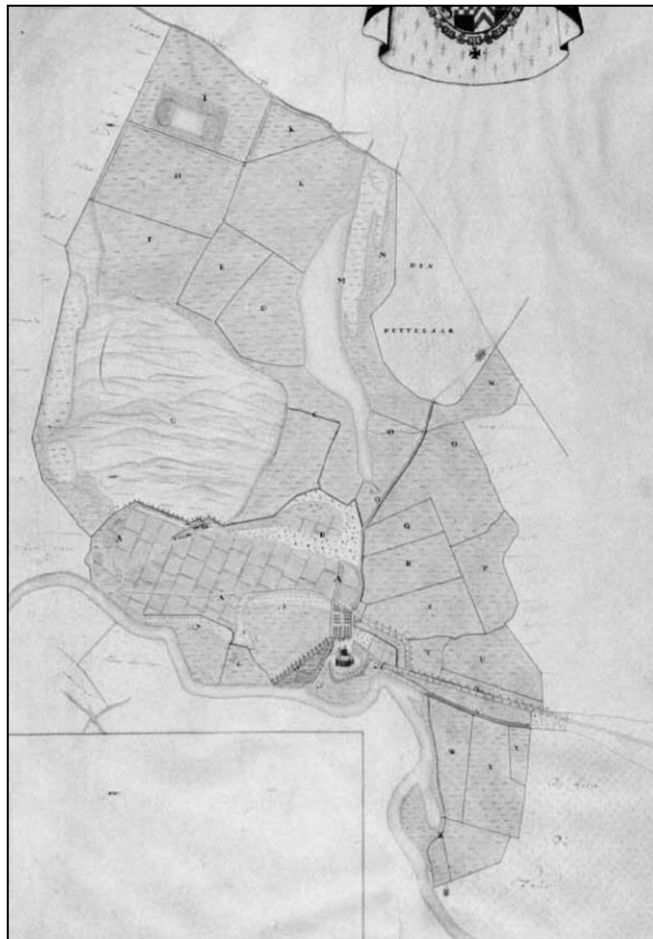
⁸⁴¹ Van Asseldonk 2002, 456-460. De schepenen van Gestel worden voor het eerst genoemd in 1336/1337.

⁸⁴² Van Asseldonk 2002, 460.

⁸⁴³ De Bont 1993, 93-94. Zie voor de uitgifte van gemeene grond bij Sint-Michielsgestel, Enklaar 1941, 77 e.v.

⁸⁴⁴ OBNB I, nr. 883 (27-09-1312) 'minen here Gherarde here van Herlaer'.

bezat de eerezucht om zijn maatschappelijk vermogen zo groot mogelijk te maken, daar past de gedachte van het verwerven van Gestel wel in.

Afb. 25: Kaart en afbeelding van het kasteel Oud Herlaar en omgeving, P.J. Adan

(‘Caarte en afbeeldinge van Oudt Herlaar’ 1737, Bron: WBA, ARR D-386)

Een goed bruikbaar cartografisch overzicht van het grondbezit dat aan Oud-Herlaar toebehoorde is sinds de 18de eeuw te vinden. In 1736 zijn voor het vastleggen van het grondbezit dat aan Oud-Herlaar toebehoorde twee opdrachten uitgegeven. Eén opdracht volgde uit een verzoek van de rentmeester van het markiezaat van Bergen op Zoom, waartoe Herlaar toen behoorde,⁸⁴⁵ een andere kwam vrijwel gelijktijdig voort uit een geschil tussen de heer van Maurick en de heer van Herlaar (de markies van Bergen op Zoom) over visserijrechten op een deel van de Dommel.⁸⁴⁶ In februari 1737 tekende cartograaf/rentmeester P.J. Adan vrijwel gelijktijdig de twee gevraagde kaarten (Zie voor één daarvan afb. 25). Het grondbezit bestond uit weiden, landerijen, bossen en watergangen en was in omvang 158 morgen groot. Omgerekend naar de

⁸⁴⁵ WBA, inv. nr. 386. Zie voor een goed overzicht van de heerlijkheid ook, BHIC, toegang 343, inv. nr. 2047. In de 15de eeuw kwam de heerlijkheid na de Hornes in handen van een telg van Van Merode. In de 17de eeuw erfde de markiezin van Bergen op Zoom de heerlijkheid.

⁸⁴⁶ WBA, inv. nr. 384.

huidige maatvoering was dat grofweg 140 ha.⁸⁴⁷ Het aan de Dommel gelegen gebied vormde met het huis Oud-Herlaar, bijgebouwen en enkele hoeven een groot aaneengesloten geheel.

Herlaar ligt in de moerassige gronden van het beekdal van de Dommel en de Aa.⁸⁴⁸ De omgeving kenmerkt zich door pleistocene dekzandafzettingen en dekzandruggen.⁸⁴⁹ Op een dergelijke rug is 's-Hertogenbosch gebouwd. Het water van de Dommel en de Aa heeft zich door die ruggen heen een weg gebaad. Het verschil in hoogte, hoewel beperkt, creëerde een nat-droog verschil in het landschap.⁸⁵⁰ De omgeving van Herlaar is door de beekafzettingen vrij nat, maar niet overal, vroeger waren er zelfs zandbergen. Die zandbergen werden gevormd door geïsoleerde zandopduikingen of 'donken'. Van die zandbergen resteren nu alleen de geografische veldnamen zoals de Haanwijkse bergen, de Pettelaarse bergen en de Kapelberg. De 'bergen' waren oorspronkelijk laatglaciale rivierduinen. De wind had de sedimentafzettingen van meanderende riviertjes, zand, opgeworpen, waardoor zich duinen vormden die boven het landschap van de jongere sedimenten uitstaken. Die geo-morfologische elementen bepaalden het grondgebruik. De relatief natte bodem van het beekdal van de Dommel maakt die alleen geschikt voor veeteelt en het afsteken van turf. Daar was een afzetmarkt voor en nog wel dichtbij. Al zijn de gegevens over de handel voor de 14de eeuw te schaars voor grote conclusies,⁸⁵¹ de groeiende stad 's-Hertogenbosch met zijn bewoners en markten voor de handel had impact op de omgeving.⁸⁵² In het derde kwart van de 14de eeuw telde de stad grofweg 11.000 tot 13.500 inwoners. Of, en in hoeverre, dat ook invloed had op het inkomen van de heer van Herlaar, hetzij als grootgrondbezitter, hetzij als gerechtigde aan grondrenten of als bezitter van heerlijkheidsrechten laat zich niet herleiden, maar het is wel aannemelijk.

Er zijn ook andere economische aspecten aan de geo-morfologische elementen te koppelen dan de agronomische alleen. Zo was het belang van de waterwegen voor het economische verkeer in de middeleeuwen erg groot. De goederenstroom van en naar 's-Hertogenbosch vanuit het achterland, tot aan de abdij van Postel, verliep via De Dommel, De Aa, de Reusel, de Beerse en de Run. Die komen samen in de Dieze, die zelf weer uitmondt in de Maas. De heer van Herlaar bezat op enig moment het recht van tol wat zeker inkomsten genereerde. Daarnaast waren de vele watergangen energiebronnen voor onderslag watermolens. Ook in Herlaar waren waarschijnlijk dergelijke molens die bijdroegen aan de inkomsten van de heer van Herlaar.⁸⁵³ Niet alleen het water ook het bezit van de zandbergen was profijtelijk. Een bijzondere inkomstenbron voor de heer van Herlaar was namelijk de verkoop van zand dat afgegraven werd van de Pleistocene zandduinen. De stad 's-Hertogenbosch was een grote afnemer, die had het zand nodig voor de vele bouwactiviteiten. Een eerste vermelding van zandverkoop dateert uit 1323,⁸⁵⁴ maar gezien de snelle ontwikkeling van de stad in de 13de eeuw is het waarschijnlijk dat die handel al eerder bestond. Archeologisch onderzoek toont dat tijdens die periode van expansie een enorm pakket van schoon zand gebruikt is om stadsuitbreiding mogelijk te maken.⁸⁵⁵ Het transport vond plaats met behulp van kleine

⁸⁴⁷ Spierings maakt een vergissing met de grootte van het bezit door het stellen op 52 bunder (Spierings 1976b, 140). De heerlijkheid bestond uit een oppervlakte van 158 (Bossche) morgen en 130 roeden, dat wil zeggen om-en-nabij 140 ha (BHIC, toegang 343, inv. nr. 2047).

⁸⁴⁸ De bodem is opgebouwd uit fluviatiele sedimenten (rivieren) uit het Holocene (10.000 jaar geleden begonnen). Volgens de geologische kaart bestaat het gebied uit 'rivierzand en rivierklei met inschakelingen van veen' (De Bosatlas van ondergronds Nederland, 2009, 11).

⁸⁴⁹ Het Pleistoceen is in de geologische tijdschaal de periode van ca. 2.000.000 tot ca. 11.000 jaar geleden.

⁸⁵⁰ De Bont 1993, 47. e.v.

⁸⁵¹ Kuijer 2000, 53-56; 133-153.

⁸⁵² Janssen 2011, 15-22.

⁸⁵³ Spierings 1975, 12-27.

⁸⁵⁴ SsH, Rubriek 01.01.02.02 Inv. nr. 6.

⁸⁵⁵ Janssen 2007, 122-123.

platboomde schuitjes met geringe diepgang, zogenaamde *pleyten*. Die maakten het vervoer over de ondiepe waterwegen van Herlaar naar 's-Hertogenbosch mogelijk.⁸⁵⁶ De zandhandel is als inkomstenbron niet te onderschatten, in de periode 1395-1447 verkocht de heer van Herlaar meer dan 3000 *pleyten* zand.⁸⁵⁷

Samenvattend kan gesteld worden dat ondanks het ontbreken van concrete gegevens er voldoende informatie is om te concluderen dat de omgeving van Herlaar voor het economisch vermogen van de heer van Herlaar niet onderschat moet worden. Het bepaalde voor de heer van Herlaar een (groot) deel van dat vermogen. Over de rijkdom van dit bezit moet niet geringschattend gedacht worden.

Aspecten van vroege bezittingen (< 1300) van de heren van Herlaar

De akten van de heren van Herlaar vóór 1300 betreffen vrijwel uitsluitend overdrachten van rechten aan kerkelijke instellingen, in een enkel geval staat daarin ook grondbezit opgenomen. Daaruit blijkt dat het eigen bezit verspreid lag over een groot gebied. Plaatsen die genoemd worden zijn: Postel, Reusel, Gerdingen, Baesweiler, Hilvarenbeek, Berlicum, Veldhoven, Herenthout en natuurlijk Herlaar. De herkomst van dat bezit is niet te achterhalen, het was er, en de Herlaars hadden daarover blijkbaar vrij zeggenschap. Uit niets volgt dat het leengoed betreft of dat de heren van Herlaar zelf leenbezit hielden. Maar het sociaal-economisch vermogen bestond uit meer dan alleen het (eigen) bezit en de inkomsten daarvan, het omvatte ook het uitoefenen van functies. De heren van Herlaar werden in de 13de eeuw mede-patroon van het kapittel van Hilvarenbeek (vanaf 1246) en ze waren (tijdelijk) voogd van Echt (1078), Elmeth (1173), Berlicum (1243) en Waalre (1276). Behalve dat geven ook de eigen *ministerialen* en leenmannen een beeld van het sociaal-economisch vermogen.

Verscheidende overdrachten vermelden dat de heer van Herlaar eigen dienstmannen, *ministeriales*, had. In een notitie van Postel (1173) staan enkele van hen met hun namen genoemd.⁸⁵⁸ Aangezien de tekst dateert van vóór dat jaar betreft het een uitzonderlijk vroeg bericht van eigen functionarissen. Het was niet gebruikelijk voor lokale heren deze dienaren in oorkonden op te nemen.⁸⁵⁹ Ook in de 13de-eeuwse akten verwijst de heer van Herlaar naar zijn dienstmannen. Bij de overdracht van de rechten en goederen voor Berlicum (1243) sloot Dirk van Herlaar (1235-1282) hen namelijk nadrukkelijk uit. De overdracht was 'exceptis ministerialibus meis.'⁸⁶⁰ Dat de Herlaars ook beambten in dienst hadden op hun eigen domein, blijkt uit de vermelding van de *officiatus* van Herlaar bij de verdeling van de boeten van Waalre in 1282.⁸⁶¹ De verwijzingen betreffen (mogelijk onvrije) mannen in een bepaalde bestuurlijke positie voor het beheer van de goederen en rechten op een domein. Het waren beambten, belast met het uitoefenen van het dagelijks gezag en de domeinadministratie.

Behoudens noteringen van dienstmannen zijn er ook nog die van leenmannen, die waren geen onderdeel van het bezit maar reflecteren dat wel. Het juiste aantal leenmannen en hun statuur is vanuit de vroege bronnen moeilijk op te maken, daartoe geven de oorkonden een (veel) te beperkt beeld. Het latere leenhof telde 46 beleningen, maar dat betreft een weergave van de situatie na de 14de eeuw. De leenmannen stelden zich in ruil voor het leen, veelal stukken land, ten dienste van de leenheer. Over de aard van die leendiensten zijn geen gegevens beschikbaar. Het aantal leenmannen vóór 1315 is niet exact te herleiden, maar te denken

⁸⁵⁶ Zie voor de infrastructuur van 's-Hertogenbosch omstreeks 1300, Janssen 2011, 17 e.v.

⁸⁵⁷ Spierings 1979, 13-14.

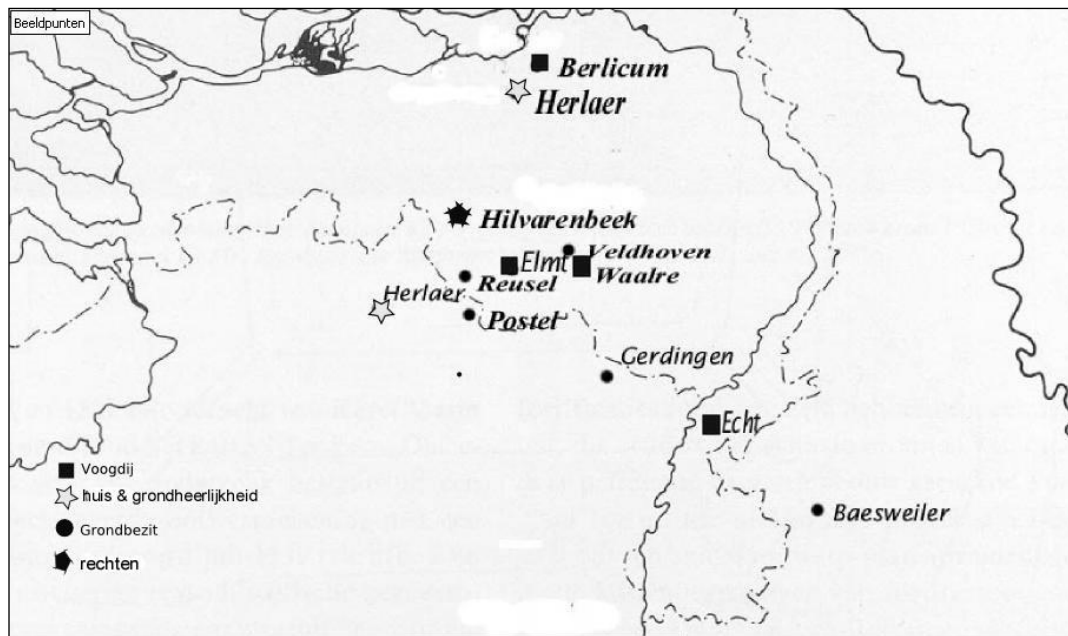
⁸⁵⁸ OBNB I, nr. 69 (1173). 'Dominus T(theodericus) quia ratum habuit quod fide data et ministerialium suorum, Brusteni videlicet, Theoderici Stempel et Amilii, fide interposita promiserat'.

⁸⁵⁹ Croenen 2003, 175.

⁸⁶⁰ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243).

⁸⁶¹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie § 3.2.2.

valt aan een tental.⁸⁶² Er zijn naast de noteringen in het leenboek van Oud-Herlaar twee oorkonden waarin verwezen wordt naar een leenman, één dateert al uit de vroege 13de eeuw, de andere uit het vierde kwart van die eeuw.⁸⁶³ Ook hiervoor geldt dat de vermeldingen, zoals die van *ministerialen*, vroeg genoemd mogen worden. Het is mogelijk juist om te stellen dat de heren van Herlaar gemeten naar de kwantiteit van hun bezittingen tot de ‘minder bedeelde’ edelen behoorden,⁸⁶⁴ maar kwalitatief niet.

Afb. 26: Verspreiding van het bezit van de heren van Herlaar vermeldt tussen (1050-1300)

(Tekening: auteur)

4.2.2 Advocatus

Het grootgrondbezit en het bezit van de hoge jurisdictie van een gerechtsheerlijkheid zijn niet iets wat de Herlaars onderscheidt van de andere leden van de aristocratie, het waren voorwaarden om tot die groep te behoren. Meer bijzonder is dat zij de functie van gerechtsvoogd of *advocatus* voor diverse kerkelijke instanties uitoefenden.⁸⁶⁵ Door verschillende auteurs wordt het uitvoeren van die functie gezien als een aanwijzing om de heren van Herlaar als leenmannen van de bisschop van Luik te bestempelen. Dat berust op een verkeerde interpretatie van de bronnen alsook van de functie van voogd. Voor een juist beeld van het maatschappelijk vermogen van de Herlaars is het daarom noodzakelijk daar wat dieper op in te gaan.

Om haar domeingoeederen en rechten in een bepaald ressort te beheren en te beschermen beschikte een kerkelijke instelling over twee lekenfunctionarissen: de voogd, *advocatus*, en de meier, *villicus*. Voor het dagelijkse bestuur en beheer van het domeingood was de meier de zaakwaarnemer van de instelling. Zijn voornaamste taak was toezicht houden op de diensten van horigen. Hij moest ook de afdracht van de cijzen

⁸⁶² Zie § 4.2.5.

⁸⁶³ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236); OBNB I, nr. 375 (07-07-1281).

⁸⁶⁴ Kuys 1980, 380-381.

⁸⁶⁵ Alleen de kloosters in het Duitse Rijk en directe omgeving daarvan deden een beroep op edelen voor het vervullen van de taak van *advocatus* (West 2017, 404).

door de cijnsplichtige boeren en de pacht of recognitiegelden aan de abdij veilig stellen. De meier was daarnaast op het domein tevens voorzitter van het geding, *dingbank*, en belast met de dagelijkse rechtspraak, de lage jurisdictie. Voor het uitoefenen van de hoge justitie en het beschermen van het bezit was er een voogd. De voogd trad voor een instelling wat de rechtspraak betreft op als bovenlokaal tussenpersoon, hij was ter plaatse voor de halfjaarlijkse rechtszitting, het *ding*. Die rechtszittingen hadden niet alleen betrekking op (hals)misdaden maar ook op regelingen van onderlinge geschillen en overdracht van goederen. Wat die functies op juridisch gebied inhielden toont de oorkonde van 1282, daarin treffen de abt en het convent van Echternach en Dirk van Herlaar met zijn oudste zoon een regeling over de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de gerechtelijke boeten in Waalre.⁸⁶⁶

Van oorsprong is de term *advocatus* van toepassing op iemand die juridische zaken voor een ander waarnam en deze in juridische kwesties vertegenwoordigde. Het begrip dateert uit de Romeinse periode. Talrijke kerkelijke instellingen konden over hun (ver afgelegen) domeinen ook de hoge jurisdictie tot hun bezit rekenen. De geestelijken bevonden zich echter niet in de positie om binnen het domein criminelen de (lijf)straffen op te leggen, laat staan hen te executeren. Zij dienden het leven te beschermen. Het was een geestelijke ongeacht zijn functie in de kerkelijke hiërarchie op grond van het kerkelijke recht dan ook niet toegestaan wapens te dragen of te hanteren. Die regel werd overigens regelmatig geschonden.⁸⁶⁷

De functie van voogd was oorspronkelijk een dienende taak, een ambt, voor een bepaalde ambtstermijn. De kerkelijke instelling benoemde de uitvoerder. Die was niet afhankelijk van de instelling en altijd van hoge afkomst. De edelman die het ambt van voogd uitoefende bezat al macht en vermogen, en verwierf die niet vanuit voogdij. Hij werd immers geacht het bezit met zijn macht te kunnen beschermen. Op het (kerkelijk) domein waar de voogd zijn ambt uitoefende vigeerde kerkelijke immuniteit waardoor een wereldlijk gezag van een graaf of hertog niet gold. De voogd was alleen verantwoording schuldig aan de instelling die hem had aangesteld. De voogden van de kerkelijke instellingen waren daardoor aanvankelijk ‘concurrenten’ van de door de koning benoemde graven. Volgens Hechberger kan het belang van de kerkvoogdij daarom moeilijk overschat worden.⁸⁶⁸ De grootte van het kerkelijk domein overtrof vaak die van het eigen bezit van de voogd waardoor het persoonlijk gezagsgebied, het sociaal-politiek vermogen, van de edelman (tijdelijk) toenam. In de latere middeleeuwen betrof de voogdij met name de gerechtsvoogdij, die werd overgelaten aan lokale aristocraten. De Herlaars waren evident dergelijke voogden. Op grond daarvan zijn zij evenwel niet te vergelijken met landsheren die de algehele beschermvoogdij verwierven.

Er waren twee mechanismen waardoor voogden in staat waren rechten te ontvreemden. Soms meenden zij dat vanuit een opgebouwd gewoonterecht het ambt erfelijk was.⁸⁶⁹ Door het (erfelijk) uitoefenen van macht en gezag op een domein ver van de instelling was het voor de voogd een enkele keer ook mogelijk land, rechten of inkomsten, feitelijk bezit van de instelling, toe te eigenen, te usurperen. Door het bezit te benoemen en te beschrijven, zie bijvoorbeeld de notitie van Postel (1173) en de oorkonde over de kwestie in Waalre (1276), probeerden de instellingen zich tegen die praktijken te wapenen. In de 13de eeuw verdwijnt de functie van voogd langzaam uit beeld. De kerk kwam geleidelijk onder bescherming van de landsheren. Die zagen dat als hun kans het landsheerlijk gezag uit te breiden en namen die bescherming maar al te graag over.⁸⁷⁰ Dat de heren van Herlaar voor diverse instellingen de functie van voogd uitoefenden mag gerust

⁸⁶⁶ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282).

⁸⁶⁷ Hartingsveldt 1994, 26-30.

⁸⁶⁸ Hechberger 2006, 67.

⁸⁶⁹ Endemann 1967, 23-24.

⁸⁷⁰ Schulze 2004, 134.

bijzonder genoemd worden. Naast de Herlaars waren er weinig lokale heren die zich daar toe mochten rekenen, het was vooral een functie toevertrouwd aan de rijksgroten en landsheren.

Voogd voor de kerk van Echt

Tot de vroegste vermeldingen van een Herlaar behoort die uit 1087 waarin Dirk van Herlaar getuigt dat Gerard van Wassenberg zich onrechtmatig de inkomsten van de kerk van Echt had toegeëigend. Echt lag weliswaar in het gezagsgebied van Gerard maar was als rijksgoed geschonken aan de Sint-Servaaskerk. Dirk was de gerechtsvoogd (*advocatus*) van de kerk van Echt. De keizer, beschermheer van de Sint-Servaaskerk, en zijn hof beschouwden Dirks aanklacht als gegrond.⁸⁷¹

Voogd voor de norbertijnen

Uit de verschillende kloosterorden kozen de Herlaars voor het schenken van goederen of rechten vrijwel uitsluitend de orde van de norbertijnen. Zowel de priorij van Postel (dochter van Floreffe) als de abdij van Berne (dochter van Mariënweerd) ontvingen schenkingen en voor het klooster Mariënweerd werden diensten verricht. De betrekkingen tussen de Herlaars en de norbertijnen bleven voor de duur van ten minste twee eeuwen bestaan. Dat kan niet op toeval berusten. Bijsterveld noemt enkele redenen waarom de adel in dit gebied voor een donatie bij voorkeur de premonstratenzer orde koos. Belangrijk is dat de relatie al te herleiden is tot een vroege 12de-eeuwse band tussen de edelen in het rivierengebied en Norbert van Gennep, de stichter van de orde. Norbert van Gennep, die zelf afkomstig was van een adellijke familie, legde omstreeks 1120 in Prémontré (Frankrijk) de grondslag van zijn orde die de kloosterregels waaronder die van de armoede strikt volgde. Door zijn afkomst was hij bekend in het adelsnetwerk. Dat vormde de basis voor de begunstiging. Verwantschap, ook die met de bisschoppen, vriendschap en gemeenschappelijke geografische herkomst vormden het fundament voor het doneren.⁸⁷² Bijsterveld concludeert ook dat de lokale en regionale aristocratie in de 12de eeuw zich door de giften aan kloosters wist te manifesteren. Uit de oudste oorkonden van de norbertijner kloosters blijkt volgens hem dat niet de (Luikse) bisschop of de hertog van Brabant, maar juist de ‘kleinere heren’ de stichtingsgoederen schonken. Hij wijst daarbij op een tanende invloed van de Luikse bisschop en op het gegeven dat diens grootste belager, de hertog van Neder-Lotharingen (Brabant), in die tijd vele politieke problemen had. In het bijzonder in het tweede kwart van de 12de eeuw was de neergang van de bisschoppelijke macht van Luik groot. De aristocratie, aldus Bijsterveld, zag haar kans schoon en greep de mogelijkheden aan om een grotere rol in het religieuze, sociale, economische en politieke krachtenveld te spelen.⁸⁷³ Zij deed dat onder andere door schenkingen aan (nieuwe) kloosterorden, in het Midden-Nederlands rivierengebied was dat vooral de orde van de norbertijnen.

Na een initiële schenking van Fastradus van Uitwijk in de periode 1128-1138 was het voor de norbertijnen van Floreffe mogelijk in Postel een kerk en een uithof te bouwen.⁸⁷⁴ Postel lag voor de opvang van reizigers zeer gunstig, namelijk op het kruispunt van de handelswegen Antwerpen-Keulen en Leuven-‘s-Hertogenbosch. Wat later, in 1140, werd de uithof van Postel een priorij.⁸⁷⁵ Dirk van Herlaar was voor de norbertijnen van Postel omstreeks het midden van de 12de eeuw voogd van het onder Bladel gelegen domein

⁸⁷¹ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087). Zie § 3.2.1.

⁸⁷² Bijsterveld 1997, 11.

⁸⁷³ Bijsterveld 1997, 14-19.

⁸⁷⁴ Bijsterveld 1997, 9.

⁸⁷⁵ Bijsterveld 1997, 7. Postel kreeg in 1140 een prior en bleef tot in 1613 een priorij. De abt van Floreffe bleef de hoogste overste. In 1613 werd de priorij een proosdij. Sinds 1618 bestaat Postel als een eigen abdij.

(H)Elmeth.⁸⁷⁶ Vóór of in 1173 stond hij zijn rechten af, waaronder de voogdij, en droeg die ontdaan van erfelijke claims van zijn familie aan de abt van Floreffe over. Vermoedelijk waren die rechten gekoppeld aan een schenking van zijn (groot)vader aan de norbertijnen.⁸⁷⁷ Omdat de afdracht allodiaal bezit betrof was Dirk conform het erfrecht gedwongen de aanspraken van zijn directe naasten, in dit geval zijn zuster Aleid, te vergoeden. Om haar verlies te compenseren schonk hij haar niet nader genoemd bezit in Gerdingen (bij Bree) en Baesweiler (nabij Heerlen).

De overdracht van de rechten aan de abt van Floreffe kan wijzen op een noodzakelijke verkoop, maar het is meer waarschijnlijk dat het een doelbewuste stap van de abt van het klooster was. Door deze koop verwierf de abdij zelf de volledige rechten over Postel. Zoals in de 13de eeuw de norbertijnen van Berne dat ook deden.⁸⁷⁸ Toen was ook een heer van Herlaar voogd. Om zijn zielenheil te zekeren deed Dirk van Herlaar (1235-1282), de oudste zoon van Petronella, ten gunste van het convent van Berne in 1243 afstand van zijn rechten, waaronder de voogdij, en zijn bezittingen in de *curia* en *villa* van Berlicum.⁸⁷⁹

Voogd voor Echternach

Al was de norbertijner orde favoriet, Dirk van Herlaar (1235-1282) vervulde de functie van voogd ook voor de benedictijner orde. Hij was voor het klooster van Echternach voogd in Waalre. Waalre was in Taxandrië de hoofdplaats van het bezit van het convent. Uit een lange lijst van bezittingen in onder andere: Deurne, Diessen, Eersel, Vught en Valkenswaard, blijkt dat de abdij van Echternach in de 13de eeuw een behoorlijk aantal hoeven en cijnzen in het vroegere Taxandrië bezat.⁸⁸⁰ Het bezit lag verspreid over een groot gebied. Bijsterveld,⁸⁸¹ Kappelhof⁸⁸² en Smulders⁸⁸³ opperen dat de heren van Herlaar hun voogdijrecht in Waalre wisten om te zetten naar heerlijke rechten in eigen bezit. Die gedachte is echter minder waarschijnlijk dan verondersteld wordt. Zo zijn er van Dirks voorouders, dat wil zeggen de heren van Herlaar, in die functie geen bronvermeldingen. Deze studie toont bovendien aan dat hij het kernbezit Herlaar met alle daaraan verbonden rechten niet erfde van zijn vader, maar van zijn moeder. Petronella was vrouwe van Herlaar en als vrouw was zij niet in de positie de functie van voogd te vervullen. Dat laat onverlet de mogelijkheid dat de functie wel uit de nalatenschap van zijn vader volgde, maar die was geen heer van Herlaar.

Dat de Herlaars rechten of goederen in Waalre voor eigen gewin usurpeerden is niet aannemelijk. Het afsnoepen van die macht moet in dat geval dateren ná 1282, het laatste (bekende) optreden van Herlaar als voogd in Waalre, maar vóór 1306. In 1306 werd immers Gerard van Loon heer van Herlaar. Als usurpator komen dan alleen Arnold van Herlaar (1281-1298) of diens zoon Dirk (1296-1305) in aanmerking. Die hadden al hun aandacht echter op Ameide, Holland en Utrecht gericht.⁸⁸⁴ Er is niets dat wijst op voogdij voor de benedictijnen in die periode.

Concrete aanwijzingen die het verwerven van rechten in Waalre door de Herlaars, al dan niet door usurpatie, enigszins staven of aannemelijk maken, ontbreken. Waar stoelt de gedachte van usurpatie van rechten dan op? Het blijkt te herleiden tot het feit dat Dirk van Horne naast de heerlijkheid van Herlaar ook

⁸⁷⁶ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

⁸⁷⁷ Bijsterveld 2007, 118.

⁸⁷⁸ Zie § 3.2.2.

⁸⁷⁹ OBNB I, nr. 198 (24-06-1234). 'Quia labente seculo labitur memoria mortalium et celeri cursu memoria rerum tendit in oblivionem'

⁸⁸⁰ OBNB I, nr. 134 (eerste kwart 13^e eeuw).

⁸⁸¹ Bijsterveld 1989b, 83.

⁸⁸² Kappelhof 1995a, 23.

⁸⁸³ Smulders 1952, 31.

⁸⁸⁴ Zie § 3.2.3 en § 3.2.4.

heerlijke rechten in Waalre bezat. Daaruit wordt de conclusie getrokken dat de Herlaars die rechten voordien ook bezaten. Maar dat is niet aannemelijk, de rechten in Waalre waren niet gekoppeld aan de heerlijkheid Herlaar. Horne verwierf die, zo meent Van Asseldonk, na 1315.⁸⁸⁵ Hij beargumenteert dat Dirk van Horne de heerlijke rechten van Waalre verwierf in de periode 1325-1368. In het eerst genoemde jaar had Horne het bezit van de Herlaars al overgenomen, in het laatste jaar verkocht Dirk van Horne de heerlijkheden Aalst, Waalre en Valkenswaard aan Hendrik van Kuyc.

Patroon van Hilvarenbeek

Het vóór 1157 gestichte collegiaal kapittel in Hilvarenbeek telde in de 13de eeuw drie kerkpatroons, de hertog van Brabant, de heer van Herlaar en de proost van Maaseik.⁸⁸⁶ Zij bepaalden de verdeling van de prebende, de inkomsten van de kanunniken. Dirk van Herlaar (1235-1282) is de eerst bekende heer van Herlaar die als zodanig staat vermeld. Uit vervolg-oorkonden blijkt dat het recht op enige wijze was gekoppeld aan de heerlijkheid Herlaar. Na de Herlaars bezaten ook Gerard van Loon en Gerard van Horne dat recht.

Hoe kwam de heer van Herlaar aan het recht van mede-patroon? Het ligt voor de hand te denken aan een donatie aan die kerk. Het doneren van goederen aan een kerkelijke instelling gaf aanzien. Bovendien bleef bij een overdracht zoals voor het bouwen van een (eigen)kerk een bepaalde vorm van eigendom van de schenker op de gift rusten. Zo kwam het recht van *patronus* vaak toe aan de kerkstichter en diens nazaten. Daarom meent Steurs dat de ‘puissant rijke’ heer van Herlaar en de proost van Aldeneik de kerk van Hilvarenbeek uit sociaal prestige hadden gesticht.⁸⁸⁷ De door Steurs geopperde gedachte is echter onbevredigend. Ten eerste omdat ook Steurs weet dat er absoluut geen bron is die daar bij aansluit; en ten tweede ontwijkt hij de vraag waarom de heer van Herlaar dat sociaal prestige dan uitgerekend in dat tijdvak in Hilvarenbeek liet zien? Bovendien geeft het geen verklaring voor het gezamenlijk optreden met de proost van Aldeneik, een kanunnik van het kapittel van St. Lambert te Luik en de Brabantse hertog, zeker niet in het tijdvak van de eerste helft van de 12de eeuw.

Omdat die vragen niet te beantwoorden zijn moet de vraag gesteld worden of het recht van mede-patroon in Hilvarenbeek wel gebonden was aan de kerkstichting? Daar lijkt het niet op. Bijsterveld beargumenteert een geheel andere en meer plausibele constructie voor het stichten van het kapittel en de kerk in de 12de eeuw. Daarin komt de heer van Herlaar niet in beeld. Bijsterveld beschouwt vrouwe Hildewaris, wier naam ook gekoppeld is aan Beek, als mogelijke stichter van het seculiere kapittel van Hilvarenbeek. Zij stichtte vermoedelijk ook het kapittel in Sint-Oedenrode.⁸⁸⁸ Bijsterveld sluit bovendien de mogelijkheid niet uit dat de bisschop van Luik het kapittel stichtte, met als doel er een bisschoppelijk steunpunt te creëren. De abdij van Hilvarenbeek viel naast die van Aldeneik en Thorn onder de St. Lambertus en Notre-Dame kathedraal in Luik.

Zo het recht van mede-patroon niet aan de kerkstichting te koppelen is, moet er sprake zijn geweest van een andere vorm van begunstiging. Juist dat biedt de mogelijkheid voor zowel de bijdrage van de heer van Herlaar als het moment waarop hij dat schonk een geloofwaardige verklaring te geven. Het recht van *collator* of *patronus* was namelijk niet alleen gekoppeld aan de kerkstichter(s), er waren verschillende vormen van

⁸⁸⁵ Van Asseldonk 2002, 459.

⁸⁸⁶ OBNB I, nr. 217 (27-03-1246).

⁸⁸⁷ Steurs 1993, 225-226. Steurs onderbouwt de ‘puissante’ rijkdom niet.

⁸⁸⁸ Bijsterveld 2002a, 214, 216, 221. Zie ook, Coppens 1843, 108. Frenken betwijfelt het bestaan van Hildewaris en meent stellig dat zij niet gezien kan worden als stichter van de kerk van Hilvarenbeek (Frenken 1956, 16-17).

begunstiging mogelijk waardoor een kerk meer dan één patroon kon hebben.⁸⁸⁹ Niet alleen de stichter van de kerk maar ook de stichter van de kanunnikenprebende kon het patronaatsrecht verwerven. De noodzaak voor een bijdrage aan die prebende ontstond volgens Frenken aan het begin van de 13de eeuw, maar zeker na 1207.⁸⁹⁰ Er was in Hilvarenbeek blijkbaar een financieel onhoudbare situatie ontstaan waardoor de kerk van Aldeneik moest bijspringen en de proost van die kerk mede-patroon werd. Op enige wijze heeft men een beroep gedaan op de heer van Herlaar, of bood hij zich aan, om inkomsten uit zijn heerlijkheid aan te wenden voor de prebende. Daardoor verwierf ook hij het recht van mede-patroon. Dat kan gedateerd worden na 1235, toen was zijn moeder Petronella *domina* van Herlaar, maar vóór 1246. In die tijd schonk hij, zoals hij dat liet oorkonden, om zijn zielenheil te borgen ook aan de abdij van Berne zijn rechten in Berlicum. Hier moet ook gewezen worden op het feit dat zowel Dirk als zijn broer Godfried vermeld staan in het jaargetijdenboek (*anniversarium*) van het naast Hilvarenbeek gelegen kapittel van Oirschot. Zij hadden daartoe schenkingen gedaan.⁸⁹¹ De vermoedelijke stichter van dat kapittel was een Van Vught.⁸⁹² Dirk van Herlaar was kortom een rijke godsvruchtige man met ontzag voor de kerk en haar instituties. In de regio vielen die onder het bisdom Luik. Dat draagt mogelijk ook bij tot de verklaring waarom er nauwelijks contact was met de hertog van Brabant, die was er op uit de wereldlijke macht van de bisschop te breken. Dat de hertog het kapittel van Hilvarenbeek steunde, is toe te wijzen aan dat geo-politiek motief, hij kreeg toegang tot de Luikse kerk in zijn territorium.

Het recht van mede-patroon brengt een ander aspect aan de orde dat, zo wordt verondersteld, daaraan gekoppeld was. Diverse auteurs gaan ervan uit dat het recht van mede-patroon verbonden was met het stichten van de kerk of zien dat als bewijs daarvan.⁸⁹³ Daardoor veronderstellen zij, met verwijzing naar de tweedeling van de heerlijkheid Hilvarenbeek tussen de bisschop van Luik en de hertog van Brabant, dat de heer van Herlaar in de 13de eeuw de Luikse helft als leen bezat. Een situatie die vergelijkbaar is met die uit de late 14de eeuw. Was de heer van Herlaar inderdaad ook (half)heer van Hilvarenbeek? De veronderstelling, want er zijn geen bronnen die daar expliciet op wijzen, lijkt niet waarschijnlijk.

Smulders⁸⁹⁴ en Frenken⁸⁹⁵ waren de eersten die bovenstaande gedachte, op magere gronden, opperden. Smulders verwijst niet naar een bron en Frenken refereert naar een kopie van een 'oud stuk'. Dat stuk dateert echter van na 1500 en verwijst naar de heren van Herlaar in het algemeen, zonder daarbij namen te vermelden. Frenken ziet gelijkenis met de situatie in Hilvarenbeek onder Van Leeftael (14de eeuw) maar vergeet daarbij de rol van Horne als heer van Herlaar, die is in deze zo blijkt essentieel.

De rechten van de heer van Herlaar in Hilvarenbeek, die van medepatroon voor het kapittel en de (helft van de) gerechtsheerlijkheid, komen feitelijk voor het eerst in de 14de eeuw samen in één hand, dat wil zeggen na de verkoop van de heerlijkheid in 1315. De eerst bekende heer van Herlaar die ook in Hilvarenbeek heerlijkheidsrechten bezat, is Gerard van Horne. Hij hield de gerechtsheerlijkheid van

⁸⁸⁹ Kuys 2004, 51.

⁸⁹⁰ Frenken 1956, 19.

⁸⁹¹ BHIC, toegang 241, inv.nr. 387. Het jaargetijdenboek vermeldt dat Dirk heer van Herlaar, ridder, gestorven is op 12 maart. Hij schonk voor zijn jaargetijde een cijns van 15 penningen. Godfried van Herlaar, ridder, op 6 september schonk 4,5 vaten ten dele rogge ten dele mout.

⁸⁹² Kappelhof 2015, 16.

⁸⁹³ Bannenberg 1962, 69; Peeters 1981, 1, 19; Bijsterveld 1989b, 83; Kuys 1980, 380.

⁸⁹⁴ Smulders 1952, 31. De zienswijze van Smulders is door velen gevolgd, maar niet kritisch getoetst. Het artikel bevat veel onjuiste veronderstellingen en aannames die nadien in de literatuur als 'feit' gehanteerd worden. Zie 4.2.3.

⁸⁹⁵ Frenken 1956, 12, 19-22. Frenken verwijst voor zijn visie naar Schutjes. Die vermeldt dat naar het 'schijnt' een Dirk van Herlaar in 1223 en 1235 goederen in Mierde aan Postel schonk. (Schutjes 1870b, 320). Steurs wijst er echter op dat die schenking niet door een Dirk van Herlaar maar Dirk van Altena werd gedaan (Steurs 1993, 307-308).

Hilvarenbeek en de heerlijkheid Herlaar als lenen van Luik.⁸⁹⁶ Waarbij opgemerkt moet worden dat hij de heerlijkheid Herlaar na 1315 aan de bisschop van Luik opdroeg. Waarschijnlijk bezat Horne al vóór de koop van Herlaar de heerlijke rechten van Hilvarenbeek via Luik. De vroegste vermelding van de hertog van Brabant als bezitter van de helft van de heerlijke rechten in Hilvarenbeek dateert uit 1328. Lijten maakt duidelijk dat ook de Brabantse hertog de helft van de heerlijkheid hield als een leen van de bisschop van Luik.⁸⁹⁷ Hilvarenbeek en Diessen vielen toen mogelijk samen. Dat staat bevestigd in een afschrift in *vidimus* door het kapittel van Sint-Servaas gedateerd op 3 november 1328.⁸⁹⁸ Lijten beschrijft gedetailleerd hoe Horne aan Rogier van Leefdael, drost van Brabant, in 1328 de heerlijkheden van Hilvarenbeek en Diessen verkocht.⁸⁹⁹ De verkoop betrof de hoge en lage heerlijkheid, de renten en de mannen welke rechten de heer van Herlaar (Horne!) in 1328 samen met de hertog van Brabant hield.

Samenvattend is de gedachte hier dat er in het tweede kwart van de 13de eeuw door een schenking van Dirk van Herlaar aan de kanunnikenprebende in Hilvarenbeek een band met de heerlijkheid Herlaar ontstond die gestand bleef bij de overdracht van de heerlijkheid. Dirk van Herlaar, die gezien mag worden als een devoot man, bracht daarbij een deel van zijn *eigen* bezit in. Dat beeld sluit aan bij het feit dat het samengaan van de heerlijkheid Herlaar en heerlijke rechten in Hilvarenbeek niet eerder dan in de 14de eeuw aantoonbaar is.

4.2.3 Waren de Herlaars leenmannen van Luik?

Diverse auteurs zijn van mening dat de Herlaars leenmannen van de bisschop van Luik waren. Dat hangt nauw samen met de veronderstelling, *a priori*, dat de heerlijkheid Herlaar al vóór 1315 een Luiks leen zou zijn. Vaak opperen zij ook dat de Herlaars vanuit voogdij of een feodo-vazallitische relatie met de Luikse bisschop zich het bezit van de heerlijkheid Herlaar toe-eigenden. Ook dat beeld verdient bijstelling.

De eerste die de heren van Herlaar als Luikse leenmannen beschreef, is Kokke.⁹⁰⁰ Kokke oppert dat in de in 1949 verschenen inventaris van het archief van Sint-Michielsgestel. Hij meent dat de Herlaars zich pas na 1313 ‘heer van Herlaar’ noemden. Vóór 1313 waren er zover hij toen kon nagaan wel vermeldingen van de naam Van Herlaar maar niet als *heer* van de gelijknamige heerlijkheid. Juist dat doet hem vermoeden dat de bisschoppen van Luik hun bezittingen in het latere Sint-Michielsgestel aanvankelijk door een voogd lieten besturen. De voogd, een Herlaar, zou erin geslaagd zijn het ambt erfelijk te maken. Vervolgens wist die, aldus Kokke, vermoedelijk omstreeks het midden van de 13de eeuw het grondgebied samen met de heerlijke rechten in leen te krijgen en te usurperen. Een wat merkwaardige redenering maar Kokke krijgt bijval waardoor zijn beeld min-of-meer overgenomen is als ‘feit’.⁹⁰¹ Hoewel bepaalde lokale heren een poging deden tot usurpatie en daar mogelijk ook in slaagden, is hiervoor al gesignaleerd dat de kerkelijke instellingen zich die rechten niet zondermeer lieten afnemen.

Er is hier echter meer aan de hand, het begrip van voogd wordt op slordige wijze gebruikt. De (on)mogelijkheden van die functionaris zijn onjuist geïnterpreteerd. Zo klopt de veronderstelling van Kokke dat een voogd op een domein woonde niet met diens functie en mogelijkheden. Een voogd woonde niet op

⁸⁹⁶ Van Asseldonk 2002, 451; Lijten 1988, 119- 121.

⁸⁹⁷ Lijten 1988, 125.

⁸⁹⁸ Lijten 1988, 135-136 (03-11-1328). ‘met andere onser heerlycheit van Herlaar ende welke voernoemde dorpe van Beke ende Dysen voir [...] de van onser heerlicheit van Herlaar.’ De letters tussen ‘voir [...] de’ zijn niet leesbaar. ‘Ende wandt si dese voerseechde doerpe, die si metter heerlicheit van Herlaer van ons houdende waren’. Zie ook, Melssen 1981, 17-18.

⁸⁹⁹ Lijten 1988, 119-126; Melssen 1981, 15. Klaversma beschrijft dat Gerard van Horne op dat moment in geldnood zat (Klaversma 1985, 47).

⁹⁰⁰ Kokke 1949, 9-10.

⁹⁰¹ Bijsterveld 1997; Bijsterveld 2000; Heesters en Rademakers 1994, 49; Smulders 1952; Spierings 1977a, 105.

het domein en het was hem niet toegestaan een (versterkt) huis te bouwen op dat domein. Het maatschappelijk vermogen van een voogd was zeker aanzienlijk, maar de edelman verwierf het (tijdelijke) ambt van voogd op basis van zijn macht, status en vooral de onafhankelijke autonome positie die hij bezat, niet andersom. De voogd was niet, juist niet, een leenman of dienstman (ministeriaal) van de kerkelijke instelling.⁹⁰² Feitelijk bezat de voogd als dienaar van de instelling geen juridische rechten, maar oefende hij die uit, dát was zijn recht. Dat recht, het mogen/kunnen uitoefenen van de rechtspraak, en niet te vergeten het beschermen van het eigendom, was niet verbonden aan een feodale band met de instelling.

Kuys is de enige die het beeld van de Herlaars als leenmannen van Luik bestrijdt. Hij wijst erop dat de eerst bekende notitie van de heerlijkheid Herlaar als een Luiks leen uit 1315 dateert.⁹⁰³ Na de inventarisatie van Kokke in 1949 zijn de archieven beter ontsloten waardoor de toegang tot de bronnen is toegenomen. Nergens is een gering spoortje te vinden wat het beeld van Kokke over voogdij, usurpatie of leen enigszins bevestigt. Er is vóór de 14de eeuw *überhaupt* geen enkele bron die wijst op een persoonlijke leenrechtelijke verhouding tussen de Herlaars en de bisschop van Luik of zijn kanunniken als particuliere bezitters. Bij een goederenoverdracht in 1140 schaaft de Luikse bisschop Dirk van Herlaar onder de *liberi homines*, niet onder zijn *ministerialen* of (leen)mannen.⁹⁰⁴ In de dissertatie van Carré *Les Avoueries des églises liègeoises, XIe-XVe siècles* over de voogden van de kerk van Luik komt de naam (Van) Herlaar niet voor.⁹⁰⁵

Het eerst bekende verhef van de heerlijkheid Herlaar aan de bisschop van Luik vond door Gerard van Horne in 1315 plaats. In het eerste kwart van de 14de eeuw droegen vele heren hun heerlijkheden aan een landsheer op. Het afschrift van de akte van verkoop (gedateerd in 1315) vermeldt niets over een leenheer,⁹⁰⁶ terwijl in geval van leenbezit diens toestemming voor verkoop een vereiste was.⁹⁰⁷ Een leen kon niet overgedragen worden zonder dat de leenheer daarvan op de hoogte was. Door tussenkomst van de heer behield die bij een overdracht de controle over de vervreemding van een leen. De vazal betaalde aan de leenheer voor de verkoop ook een taks. In het Luikse leenrecht gold bovendien dat indien een vazal kwam te overlijden zonder nazaten, het leen aan de leenheer de bisschop van Luik verviel. Na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1305 kwam het bezit in handen van zijn zuster Aleid. Een dergelijke overdracht was voor een Luiks leen niet mogelijk. Al was het algemeen gebruikelijk dat zusters en hun zonen leengoederen erfden, dat gold niet voor lenen gehouden van een kerk.⁹⁰⁸

De conclusie is dat er in de literatuur op dit essentiële gebied van macht en aanzien onjuistheden voorkomen. De hierboven bijeengebrachte gegevens tonen dat zoals Kuys al opmerkt de heerlijkheid Herlaar vóór 1315 géén Luiks leen was. De Herlaars waren geen leenmannen van Luik, niet voor de heerlijkheid Herlaar noch voor de heerlijkheid Hilvarenbeek, en zij usurpeerden geen rechten of goederen. Zij hielden hun positie op basis van het eigen maatschappelijk vermogen dat vererfde op de nazaten, hetzij een man hetzij een vrouw.

⁹⁰² Huijbers maakt het wat dat betreft wel heel erg bont, zij rekent de Herlaars tot mogelijke 'vazallen' en/of 'ministeriales' en/of 'voogden' van de bisschop van Luik. De Herlaars zouden daarop hun adellijke posities en bezittingen weten te 'claimen' (Huijbers 2010, 211-214).

⁹⁰³ Kuys 1980, 379.

⁹⁰⁴ Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix (25-02-1140).

⁹⁰⁵ Carré 2009.

⁹⁰⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21.

⁹⁰⁷ Heirbaut 1997, 40. Vgl. de verkoop van de rechten op Hilvarenbeek (Lijten 1988, 119 e.v.).

⁹⁰⁸ Baerten 1969, 141. Tijdens de rijksdag van Frankfurt (1246) werd bepaald dat: 'alle lenen gehouden van een kerk naar deze laatste terugkeerden, wanneer de vazal kinderloos overleed.' Een dergelijke situatie deed zich voor bij de kwestie met betrekking tot het graafschap Loon in 1336.

Een onbekend leen in (Sint-Michiels)Gestel?

De (onjuiste) veronderstelling dat de heerlijkheid Herlaar van oorsprong een Luiks leen was, heeft een eigenaardig neveneffect tot gevolg gehad. Bij het naspeuren van het verhef van Herlaar aan de Luikse bisschop stuitte Spierings op een notering van een haar onbekend uitgebreid leen in 'Gestel'. Zij concludeert in het artikel 'Oud-Herlaar. Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid' dat de Luikse bisschop niet één leen in Sint-Michielsgestel bezat (Herlaar), maar twee.⁹⁰⁹ Dat is echter een misvatting die eenvoudig te weerleggen is. Spierings verwijst naar een notitie uit 1313. In dat jaar verscheen Gielis de Moersamere voor het Luikse hof om een huis en een hof met land, cijnzen, leenmannen en *laten*, in 'Gestel' te verheffen. Nog diezelfde dag ontving Gerard van Uden het leen.⁹¹⁰ De tekst van het verhef luidt als volgt:

domum suam et curtem cum mansione sitas apud Ghestele prope Berlaer, et circiter XL bonuaria ad dictam domum pertinentia in terris arabilibus, pratis, nemoribus, aquis, cum censibus, redditibus, homagiis et mansionariis⁹¹¹

Spierings kan met deze gegevens niet goed uit de voeten, zij meent dat het een inconsistentie in het bezit van de Herlaars betreft. Ze maakt echter een fout door *a priori* aan te nemen dat dit verhef verwijst naar goederen gelegen bij Sint-Michielsgestel. De tekst 'Ghestele prope Berlaer' vormt de kern van het probleem. Spierings veronderstelt heel gewaagd dat Poncelet, de redacteur, een schrijffout heeft gemaakt. Berlaer moet volgens haar Herlaer zijn. Zij gaat daarbij geheel voorbij aan een veel logischer locatie voor dit verhef namelijk Gestel nabij Herenthout en Berlaar in het huidige België. De notering verwijst naar 'Berlaar' omdat de goederen van Gerard van Uden naast die van Berlaar lagen. Het leenverhef betreft goederen in Gestel bij Herenthout. Gerard van Uden bevestigt dat door, zoals Spierings zelf stelt(!), de goederen te ontvangen in ruil voor een goed in Lier.⁹¹²

4.2.4 De verkoop van het kernbezit Herlaar

Begin 14de eeuw behoorde de heerlijkheid Herlaar nog tot het bezit van de Herlaars, dat blijkt uit een vermelding van Dirk van Herlaar (1288?-1305). Hij noemde zich in 1302 heer van Herlaar en Ameide. In 1306 was Gerard van Loon heer van Herlaar. Die verkocht in 1315 het bezit aan Gerard van Horne, heer van Altena en Perwijs (België). Horne was een bekende in het netwerk van de Herlaars.⁹¹³ Waarom Horne de heerlijkheid kocht staat niet vermeld, maar het verwerven van Herlaar is een wat eigenaardige uitbreiding van diens bezit. Na het overlijden van Gerard van Horne in 1330 gaat al het bezit over op zijn zoon Willem, met uitzondering van Perwijs en Herlaar. Die komen in handen van Gerards tweede echtgenote Irmgard van Kleef, met wie hij omstreeks 1312-1313 trouwde.⁹¹⁴

Spierings, de enige die wat dieper ingaat op de verkoop van de heerlijkheid, beschrijft de overdracht vanuit het standpunt van de verkoper. Er is geen enkele auteur die het vanuit de positie van de koper opneemt. Waarom kocht Horne de heerlijkheid? De situatie doet vermoeden dat Horne het verwierf om daarmee het levensonderhoud van zijn vrouw Irmgard op niveau te borgen. Dat zij Perwijs zou krijgen was

⁹⁰⁹ Spierings 1977a, 111-112.

⁹¹⁰ Gerard van Uden was in 1317 schepen van 's-Hertogenbosch (Jacobs 1986, 252).

⁹¹¹ Poncelet (ed.) 1898, 1; Bormans 1868, 35. 'Gerart de Uden et Thirike, sa femme, relèvent la maison de Gestele par importation de Gille de Moersamere'. Bormans verwijst in de tekst naar, 'La maison, court, appendices «t appartenances de Gestele dallez Berlaer, emprès Liées, et 40 bonniers de terre érulle, près, bois, eauwes, avoec cens, renies, hommages et autres redevances'.

⁹¹² Spierings 1977a, 111.

⁹¹³ Zie § 3.2.4.

⁹¹⁴ Klaversma 1985, 36. Klaversma dateert het huwelijk tussen 16-07-1312 en 14-06-1313.

al bij het huwelijk vastgelegd.⁹¹⁵ Ook Herlaar kwam in haar handen. Zij verbleef na het overlijden van haar echtgenoot ook daadwerkelijk in Herlaar en trad als vrouwe van Herlaar op.

Het kernbezit Herlaar was enkele eeuwen onlosmakelijk verbonden met het gelijknamige geslacht. De heer of vrouwe van Herlaar kon vrijelijk beschikken over het familiebezit. Hij of zij kon goederen en rechten schenken aan kerkelijke instellingen of verkopen, mits de erfgenamen dat toestonden. Zelfs het kernbezit kon verkocht worden. Het reconstrueren van de gang van zaken van die verkoop is lastig want er zijn tegenstrijdige vermeldingen. Het is daardoor onduidelijk *wat* de overdracht concreet inhield. Het beschrijven van het proces brengt een complexe situatie van aanspraken op bezit en erfelijke rechten aan het licht. De akte van overdracht passeerde op 30 maart 1315. Noch de oorspronkelijke akte noch een kopie daarvan zijn bewaard gebleven. Er bestaat slechts een notering van het bezit van een kopie van de akte in een inventaris. De tekst daarvan luidt als volgt:

Item in copie in p(er)kemynt van (de) originele l(ette)ren mentie maken(de) van den coope ghedaen by Ghereraert hae(r) van Altena en (de) van Peruweys van tgoedt van Herlaer, hem v(er)cocht by heer Gerart van Loen ridder en(de) in datao M CCC veerthienen opden palme auont. Ouerschreuen ende ond(er)teeckent Johannes Leydecker Notar(is).⁹¹⁶

De verkoop betrof ‘tgoet van Herlaer’. Het begrip ‘tgoet’ verwijst naar een samenhangend substantieel complex als bezit zonder daar invulling aan te geven. Op basis van die vermelding valt niet te achterhalen wàt Gerard van Loon precies verkocht. Het helpt dan niet dat nadien zowel Horne als Dirk van Herlaar (1312-1354) en ook diens tante Marina van Herlaar (1323) nagenoeg dezelfde rechten in Herlaar voor de bisschop van Luik verheffen (respectievelijk in 1315, 1323 en 1324).⁹¹⁷ De complexiteit neemt bovendien toe door een mogelijk extra verhef van Horne in 1325.⁹¹⁸ De omschrijving van dat verhef vertoont een grote gelijkenis met dat van 1315. Het lijkt er op dat Horne zowel in 1315 als in 1325 dezelfde rechten opdraagt, wat ten minste vreemd te noemen is. Poncelet publiceert het verhef in zijn uitgave tussen de noteringen van 1325 (?) en vermeldt geen datum maar alleen een jaartal, 1315.

Nadat hij het ‘goed’ in 1315 had gekocht droeg Gerard van Horne zijn bezit in Herlaar op aan de kerk van Luik.⁹¹⁹ Het verhef vond plaats in Brussel in aanwezigheid van enkele kanunniken van het kapittel van St. Lambert. Het verhef betrof de hoge en lage jurisdictie en de huizen (Nieuw)Herlaar en Oud-Herlaar met toebehoren. Niets van het mogelijke patrimonium lijkt uitgezonderd. De tekst in het leenboek van de genoemde bisschop (met toegevoegde annotatie van Poncelet) luidt als volgt:

Dominus Gerardus dominus de Horne miles relevavit in ecclesia beate Gudlile Brusellensis, dominium, justiciam altam et bassam necnon domus de Herlaer et de Outherlaer cum villis attinentibus et appendiciis suis, ex acquisitione quam fecit erga dominum Gerardum de Loen dominum dictorum bonorum et Aelidem uxorem ejus a qua dicta bona processerunt. Presentibus Conrardo de Marca preposito Tungrensi, Ingelberto Francois canonico Leodiensi, Henrico de Pietersem suo canonico et pluribus, anno M^oCCC^oXV^o

⁹¹⁵ Klaversma 1985, 36.

⁹¹⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21. (* = palm-avond is de zaterdag voor palmzondag.) Spierings (Spierings 1976a, 88) maakt een schrijffout door het jaartal 1341 te noemen. De datum in de tekst is omgezet naar de Paasstijl. Johannes Leydecker, notaris in Den Bosch, leefde in het midden van de 14de eeuw.

⁹¹⁷ Poncelet (ed.) 1898, 62, 81, 57 (in chronologische volgorde).

⁹¹⁸ Bormans 1868, 136.

⁹¹⁹ Poncelet (ed.) 1898, 62.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

[Poncelet] Une autre main a ajouté: Willelmo de Bassacurte(?) canonico S. Dionisii(?), Waltero le Rode de Musaco et ego Guido presens fui [...] 'En marge de ce relief se trouvent les mots suivants, de la même main que ceux mentionnés à la note qui precede: Dominus Theodericus de Perucis recognovit se istud idem relevasse a domino episcopo Engelberto.⁹²⁰

Bovenstaande tekst geeft naast een beschrijving van wat hij kocht ook weer hoe Horne het bezit verkreeg. Het was gekocht, 'ex acquisitione [...] erga', van Gerard van Loon. In de notitie van het verhef staat ook vermeld dat wat Van Loon had verkocht eens aan diens echtgenote Aleid toebehoorde, 'qua dicta bona processerunt' (van wie gezegde goederen afkomstig zijn).

Het is in dat licht opvallend dat Dirk van Herlaar (heer van Ameide) een achttal jaren na de verkoop van de heerlijkheid aan Horne ook rechten in Herlaar verheft. Hij droeg op 27 februari 1323 het volgende aan de Luikse kerk op

Theodericus de Herlaer filius domini Gerardi quondam de Loen militis relevavit in Noviomago, anno XXII°, dominica Oculi, dominium de Herlaer, ex successione sue matris; item decimam antiquam de Sulichem in Bomelswert cum suis appenditiis ex successione sui patris. Presentibus dominis Johanne de Kuyc preposito Lovaniensi, domino Engelberto, domino Gossuino de Berghe, Arnuldo de Seraing panetario et Gossuino ostiario.⁹²¹

Dirk, hier de zoon van Gerard van Loon genoemd, verheft de heerlijkheid van Herlaar zonder daarbij specifieke rechten of goederen te noemen. Wel staat vermeld dat hij dat bezit had geërfd van zijn moeder (Aleid van Herlaar). Daarnaast verheft hij ook een erfenis van zijn vader, Gerard van Loon. Dat betreft de oude tiende gelegen in Zuilichem. Beide bezittingen zijn afzonderlijk genoteerd, ze waren ook van verschillende herkomst.

Is het al merkwaardig te noemen dat het leenverhef van Dirk kennelijk deels dezelfde rechten betreft als die Horne in 1315 gekocht had, nog moeilijker valt het verhef van Gerard van Vorselaar op 8 september 1324 uit te leggen. Gerard heer van Vorselaar trad daarbij op als voogd voor zijn vrouw Marina Arnoldsdochter van Herlaar.

Gerardus dominus de Vorlaer miles, tanquam mamburnus domine Marine uxoris sue, filie quondam domini Arnuldi domini de Herlaer militis, sibi datus a nobis, relevavit in Villari Templi domos seu mansiones de Herlaer et de Outherlaer cum justicia dictorum locorum alta basa et ducentas libras in redditibus annuatim, prout ad ipsam dominam pervenerunt ex successione domini Theoderici quondam domini de Herlaer militis sui frateris, cum suis appendiciis, etc. Presentibus dominis Gerardo de Marca, Theoderico de Bubais, Johanne de Harduemont, militibus, Johanne de Sanct Trudone scabino parve ville Hoyensis, Gossuino de Rivo camerario, anno XXIII° in die Nativitatis beate Marie.⁹²²

Gerard van Vorselaar verhief in naam van zijn vrouw Marina (van Herlaar) vrijwel letterlijk dezelfde goederen en rechten als Horne. Het betreft de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en de hoge en lage jurisdictie. Marina hield dat bezit als erfgename van haar broer Dirk. Het enige dat in vergelijking met de vroegere notities afwijkt, is de vermelding van een jaarlijkse som geld, een rente van 200 pond. Waar het verhef van Dirk in 1323 nog erg algemeen beschreven is, toont deze notering dus dezelfde rechten als die van Gerard van Horne. Hieruit volgt wel dat Dirk en Marina na 1315 nog rechten hadden, al is niet duidelijk

⁹²⁰ Poncelet (ed.) 1898, 62. 'Conrado de Marca' is Koenraad van der Mark een broer van de bisschop, Adolf van der Mark.

⁹²¹ Poncelet (ed.) 1898, 81. Sasse van Ysselt dateert dit verhef abusievelijk in 1313 (Sasse van Ysselt 1921, 89).

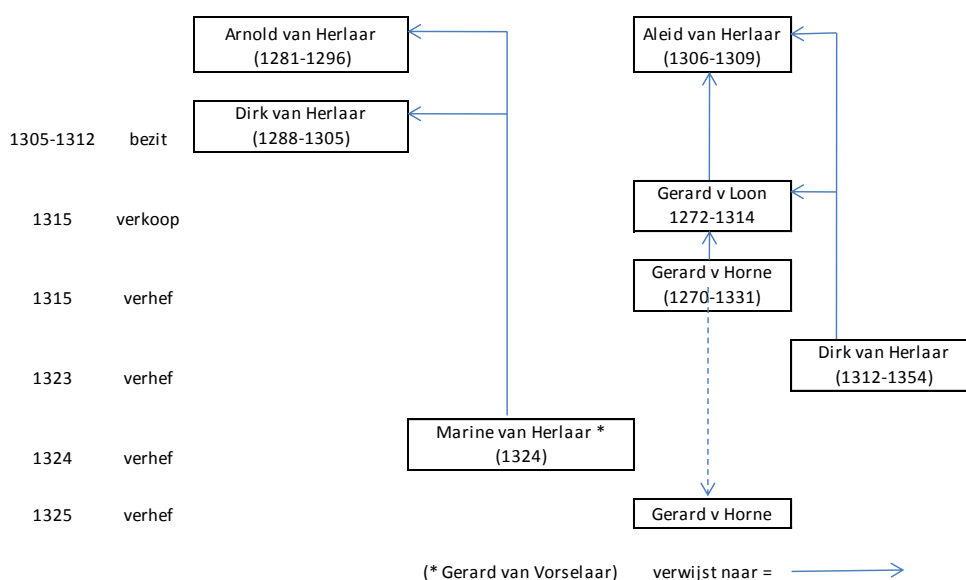
⁹²² Poncelet (ed.) 1898, 57. 'Gerardo de Marca' verwijst naar Gerard van der Mark. 'Villari Templi' is Villers-le-Temple, gelegen in Nandrin (Hoei) in de provincie Luik.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

welke. De verwarring wordt nog groter doordat Bormans weet te melden dat Horne zijn bezit Herlaar en Oud-Herlaar in 1325, dus niet in 1315, aan Luik opdraagt. ‘1325 21 avril Messire Gérard signeur de Hoerne, chevalier, fait relief de Herlaer et Outherlaer par suite de l’acquisition qu’il en fit de Gerard de Loen en d’Alid, sa femme, dont les biens provenaient.’⁹²³

Samenvattend zijn er diverse vermeldingen op verschillende tijdstippen die naar het schijnt hetzelfde goed betreffen. Gerard van Horne laat in 1315 in het verhef opnemen dat Gerard van Loon, van wie hij de heerlijkheid en de huizen in Herlaar had gekocht, dat bezit gekregen had van zijn echtgenote Aleid. Dirk, heer van Ameide, refereert in 1323 aan de rechten van zijn moeder Aleid en zijn vader Gerard van Loon. Gerard van Vorselaar, die in 1324 optreedt als voogd voor zijn echtgenote Marina, verwijst naar Dirk (1288?-1305?) zijnde de broer van Marina (en Aleid) en naar Arnold, haar vader. Tussen 1315 en 1325 ontstaat daardoor een vreemde onoverzichtelijke situatie. Het lijkt echter geen twijfel dat vóór 1315 Gerard van Loon heer van Herlaar was, zoals Gerard van Horne die ná 1323 was.⁹²⁴

Bij de reconstructie komen twee verschillende problemen samen. Ten eerste hoe verhouden de noteringen van 1323 en 1324 zich tot het verhef van 1315? En, ten tweede, wanneer moet het verhef van Gerard van Horne gedateerd worden, in 1315 of in 1325? Om een duidelijk beeld te krijgen zijn de verschillende claims en vermeldingen van herkomst van aanspraken hieronder in een schema geplaatst (afb. 27).

Afb. 27: Schematisch overzicht van aanspraken betreffende Herlaar (1315-1325)

Spierings en Klaversma hebben getracht het probleem van de conflicterende noteringen te ontwarren. Beiden beperken zich daarbij slechts tot een deel van het probleem. Spierings gaat niet in op het verhef van 1325 en komt met een ietwat merkwaardige oplossing voor het eerste probleem. Zij meent dat een leenverhef niet noodzakelijk gevolgd werd door een belening. Dat is volgens haar in 1323 en 1324 het geval geweest.

⁹²³ Bormans 1868, 136; Sasse van Ysselt 1921, 89. Zie ook Poncelet die het stuk van 1315 plaats in 1325. (Poncelet (ed.) 1898, 62).

⁹²⁴ SsH, 01.01.02.02, 6 (23 maart 1323).

Spierings verklaart niet waarom Dirk en Marina na 1315 hun bezit verhieven, evenmin wijst ze op de inconsistentie.⁹²⁵ Al is het wat vreemd, mogelijk heeft ze gelijk. De situatie in het Luikse bisdom was op dat moment wel wat merkwaardig. De bisschop had namelijk een conflict met de inwoners van de stad. Zij werden daarbij gesteund door het kapittel van de Luikse kerk. Dat had zich ook tegen de bisschop gekeerd. De bisschop weigerde in die jaren alle documenten te tekenen die zijn vorstelijke macht enigszins konden beknotten.⁹²⁶ Maar daar kan een verhef toch niet onder gerekend worden.

Klaversma, die zich niet op Herlaar oriënteert maar op de persoon Horne, doet een poging het tweede probleem op te lossen (1315-1325?). Hij vermeldt echter niets over de eerste uitdaging, het na de koop verheffen van goederen en rechten door Dirk (1323) en Marina van Herlaar (1324). Klaversma voert in zijn betoog diplomatische aspecten aan.⁹²⁷ Hij lost het probleem op door te veronderstellen dat het eerste verhef (1315) onrechtmatig was. Als argument noemt Klaversma dat Horne door de bisschop van Luik in 1314 in de kerkelijke ban was gedaan. Horne had op dat moment een conflict met de officiaal van Luik over rechten in Thorn waardoor Horne, aldus Klaversma, zijn bezit formeel niet kon verheffen. Hij meent daarom dat het verheffen van het leen in 1325 door Horne werd overgedaan, maar nu wel binnen het juiste protocol.⁹²⁸

Een reconstructie van de successie van Herlaar

Hoe verliep nu de successie van Herlaar? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig te weten wie op welke erfrechten aanspraak kon maken. Bij het aangaan van een huwelijk kreeg de vrouw een deel van de ouderlijke boedel als bruidsschat mee. Dat was haar erfdeel waardoor zij zolang er nog broers in leven waren geen rechten kon claimen op het voorvaderlijk bezit. Zij kreeg haar erfportie, de ‘uitboedel’, vooruit.⁹²⁹ Dat aandeel nam zij in het huwelijk mee in de gemeenschap van goederen, het werd aangemerkt als haar weduwdeel. Het is aannemelijk dat ook de dochters van Arnold van Herlaar, Aleid en Marina, een dergelijk deel bij hun huwelijk meekregen.

Het bezit Ameide en Herlaar met annexe rechten en goederen vererfde omstreeks 1298 volgens het gewoonterecht aan Arnolds zoon Dirk. Die werd heer van Ameide en Herlaar. Van Dirk zijn geen nazaten bekend, gezien de opvolging was zijn bezit onbeërfd. Er zijn in het erfrecht voor de verdeling van het bezit twee opties mogelijk, het vererfde op de oudst levende erfgenaam of het bezit bleef ongedeeld tussen de verschillende erfgenamen. In dat laatste geval zouden de zusters Aleid en Marina gelijke rechten op de erfenis houden. Dat scenario is hier minder waarschijnlijk want Gerard van Loon kreeg de heerlijkheid van Herlaar uit handen van zijn vrouw Aleid en hun zoon verwierf Ameide zonder verwijzing naar of vermelding van rechten van Marina. Dat doet een ongelijke verdeling van het erfelijk bezit vermoeden. Het is ook mogelijk dat de verdeling bij testament was bepaald, Dirk zag zijn einde immers naderen.⁹³⁰ Maar hoe dan ook, na zijn overlijden kwam het familiebezit vermoedelijk in handen van de oudst levende erfgenaam: Aleid.

Voor beide scenario's van Aleids erfenis geldt dat die niet onder de goederengemeenschap van het huwelijk vielen. Gerard van Loon kon als echtgenoot van Aleid geen enkele aanspraak maken op de

⁹²⁵ Spierings 1977a, 111-112.

⁹²⁶ Baerten 1969, 135.

⁹²⁷ Klaversma 1985, 34 noot 165. Zo ontbreekt in de notering van het verhef van 1315 een datum, wat ongebruikelijk is. Daarnaast behoorde Brussel, waar Horne het leen in 1315 opdroeg, niet tot het bisdom Luik. De kanttekeningen die Klaversma bij het verhef van 1315 plaatst, maken een later verhef aannemelijk.

⁹²⁸ Klaversma 1985, 46. Klaversma verwijst niet naar de bron van het jaartal 1325. Bormans en Sasse van Ysselt dateren het verhef op 21 april 1325. Zij verwijzen niet naar het verhef in 1315 (Bormans 1868, 136; Sasse van Ysselt 1921, 89).

⁹²⁹ Radier 1881, 84.

⁹³⁰ Zie § 3.2.4.

nalatenschap. Er is één uitzondering mogelijk, maar niets wijst daar op. In het geval er een lijftochtregeling voor de langst levende was gemaakt kon Gerard bepaalde rechten claimen. Gerard bezat als langstlevende echtgenoot wel het recht op de helft van het algemeen gemeenschappelijke bezit, de kinderen deelden dan het andere deel. Zijn deel mocht Gerard vervreemden indien het huwelijk beërd was, dat wil zeggen wanneer er kinderen als erfgenamen waren.⁹³¹ Leengoed viel per definitie buiten de goederengemeenschap, dat vererfde volgens het leenrecht.⁹³² Overigens was het ook mogelijk voor leengoed lijftochtregelingen te maken.

Uit het verhef van Horne volgt dat Van Loon de huizen en rechten in Herlaar in 1315 niet verkocht als momboor voor zijn vrouw Aleid of in haar naam, maar als bezitter van ‘het goed’. Horne geeft in het verhef aan dat de goederen oorspronkelijk afkomstig waren van Aleid. Haar echtgenoot Gerard van Loon had het bezit uit handen van zijn vrouw gekregen, dus zij had haar bezit vóór november 1306 aan hem overgedragen. Van Loon staat in verschillende bronnen vermeld als heer van Herlaar. De overdracht in 1315 betrof zoals hiervoor beschreven geen leen maar eigen bezit.

Bij het verhef op 27 februari 1323 verwijst Dirk naar het voormalig bezit van zijn moeder. Dat doet vermoeden dat hij ondanks de verkoop in 1315 als erfgenaam nog bepaalde rechten op dat bezit had. Die droeg hij aan de bisschop van Luik op. Het lijkt erop dat hij door dat verhef afstand deed van zijn erfelijke rechten en claims. Toeval of niet, de eerste vermelding van Gerard van Horne als heer van Herlaar dateert van 23 maart 1323. Tussen 1315 en 1323 zijn er geen vermelding van een heer van Herlaar.

Tot daar toe is er enigszins een logische lijn in de opvolging te zien, maar het verhef van Gerard van Vorselaar in 1324 als momboor van Marina past daar geheel niet in. Vorselaar verwijst naar rechten die zijn vrouw erfde van haar broer Dirk. Het is mogelijk dat Marina als erfgenaam van Arnold een deel van het bezit te Herlaar hield, en Aleid een ander deel, een boedelscheiding bij erfenis *post mortem*. Daar blijkt echter uit de noteringen in het bisschoppelijk leenboek niets van, er is in de tekst nagenoeg geen onderscheid. De opgedragen rechten (hoge- en lage jurisdictie) en huizen (Oud- en Nieuw Herlaar) zijn exact dezelfde. Er is slechts één verschil, Marina had recht op een jaarlijkse vergoeding van 200 pond (*libra*) ‘ducentas libras in redditibus annuatim’.⁹³³ Dat onderscheid is essentieel en doet het volgende vermoeden. Bij de boedeldeling van het bezit van Dirk erfde Aleid bij preferentie van de oudst levende het gehele ouderlijke bezit aan rechten en huizen in Herlaar. Haar zus Marina kreeg of had het recht van 200 pond jaarlijks als apanage te voldoen uit de heerlijkheid. Door het volledige bezit in het verhef op te nemen verwijst Vorselaar naar de herkomst en de borging van haar recht. Met het verhef in 1324 bevestigde Marina de overdracht van het bezit aan de Luikse bisschop waaruit ze jaarlijks een bedrag ontving en deed ze, zoals ook haar neef de heer van Ameide, vermoedelijk afstand van al haar rechten en erfelijke claims.

Bij voorkeur werd getracht het bezit integraal in stand te houden en ondanks erfelijke rechten dat niet uiteen te laten vallen. Het is alleszins denkbaar dat het kapittel van de Luikse kerk poogde alle rechten op de heerlijkheid Herlaar, die van de Herlaars (Dirk, Marina) en die van Gerard van Horne, bijeen te brengen.⁹³⁴ Het bezit werd daardoor een onverdeeld Luiks leen vrij van erfelijke claims. In 1325 deed Horne het heergewaad voor dat onverdeelde bezit, ontdaan van ‘vreemde’ rechten, wellicht om de reden die Klaversma oppert. Hadden de Herlaars na 1315 nog erfelijke rechten en claims op het voorvaderlijk bezit, welke dan

⁹³¹ Roes 2006, 39.

⁹³² Radier 1881, 86.

⁹³³ Poncelet (ed.) 1898, 57.

⁹³⁴ Dat is vergelijkbaar met de wijze waarop de norbertijnen van Postel (12de eeuw) en Berne (13de eeuw) verschillende erfelijke aanspraken naar zich toe haalden om de domeinen van vreemde aanspraken te ontdoen. Zie voor Postel § 3.2.2; voor Berne (Berlicum) § 3.3.2.

niet exact te omschrijven zijn, na 1325 hadden zij daar afstand van gedaan. Er is bij de Herlaars nadien namelijk geen enkele verwijzing naar dat voorvaderlijk bezit.

4.2.5 *Het leenhof van Herlaar*

Er zijn in het (derde)leenboek van Herlaar noteringen die verwijzen naar de vroegste periode 1380-1400.⁹³⁵ Het register bevat echter geen gegevens van lenen die de heren van Herlaar vóór de verkoop in 1315 hadden uitgegeven of die aan hen opgedragen waren. Dat zij voordien bezit in leen hadden uitgegeven blijkt uit de overdracht van goederen in Reusel aan Dirk van Teede in 1282.⁹³⁶ Wat bezaten de heren van Herlaar dan aan in leen uitgegeven bezit? Hieronder is een poging gedaan dat op basis van eenvoudige criteria naar herkomst te inventariseren. Daarbij zijn alle beleningen waarvan duidelijk is dat het verhef na 1315 plaatsvond buiten beschouwing gelaten. Van wat dan aan leennoteringen resteert, geeft de vroegste vermelding van het leen een indicatie over de ouderdom ervan. Zo het aannemelijk is, of kan zijn, dat het ouder is dan 1315 behoorde het wellicht tot het leenhof. Na die selectie kan de verspreiding van de lenen in beeld komen. De in het leenboek opgenomen lenen liggen geografisch gezien verstrooid over een groot gebied, maar was dat bij de Herlaars ook al het geval? Een andere vraag, gekoppeld aan de veel geuite veronderstelling van usurpatie, is of er in het leenboek verwijzingen zijn naar plaatsen waar de heren van Herlaar rechten uitoefenden als voogd of medepatroon. Daarnaast is het leenhof zelf onderwerp van discussie. Was het leenhof een leen van Luik, zoals Spierings veronderstelt, of was het leenhof een verzameling van lenen van de heer van Herlaar?

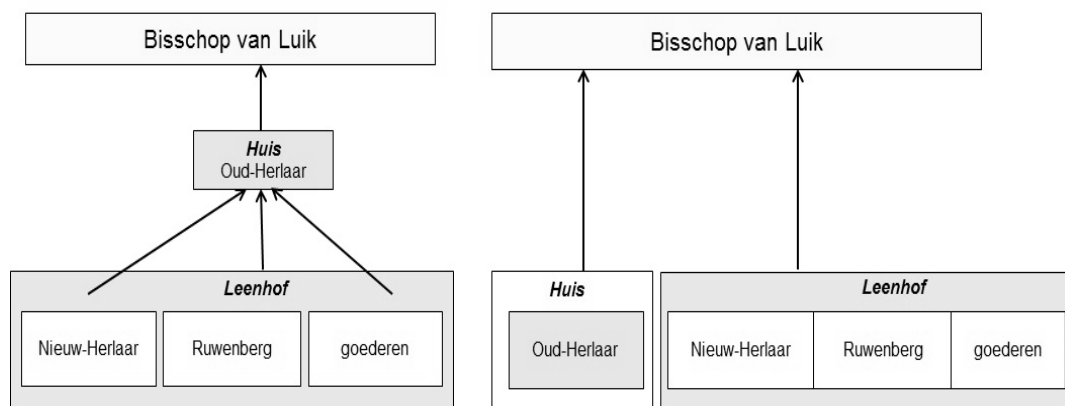
Het leenhof als een Luiks leen?

Spierings stelt dat het leenhof bestond uit een verzameling van lenen van de Luikse bisschop en het kapittel dat als één geheel beleend was aan de heer van Herlaar. Zij formuleert dat als volgt: ‘De goederen waren niet van de Heer. De leenhof vormde één geheel, een verband. De heer verhief de hof, of zo men wil het recht op de hof. Deze hof hing te leen van Luik.’⁹³⁷ De heer van Herlaar beheerde dus dat hof als leenman van de Luikse kerk. Spierings ontkoppelt het leenhof als een entiteit van de heerlijkheid Herlaar. Anders geformuleerd, de heer van Herlaar bezat als leen van de bisschop van Luik de heerlijkheid van Oud-Herlaar met het huis, en ‘toevalligerwijs’ hield hij ook het leenhof als leen (afb. 28).

⁹³⁵ Zie § 4.1.2.

⁹³⁶ OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

⁹³⁷ Spierings 1976b, 140.

Afb. 28: Schematisch overzicht van visies op het leenhof van Herlaar

(Links = achterleen / rechts = Spierings. Tekening: auteur)

Voor de onderbouwing van haar opvatting baseert Spierings zich op de veronderstelling dat het houden van het leenhof verbonden was met het Gestelse (!) bezit van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Lambertus kerk in Luik. Spierings verwijst daarvoor naar de 16de-eeuwse *costuymen*.⁹³⁸ Zij citeert daaruit het volgende: ‘Een man van leene sijn leen ontfangende sal sweren: dat hij zynen leenheere ende oyck mijn heer den Bisschop ende der kercken van Luydick zal wezen goet ende getrouwe’. In het leenregister staan volgens Spierings dus niet de beleningen van de heer van Herlaar geregistreerd, maar die van het Luiks kapittel. Al het bezit van dat kapittel in Gestel (?) was ondergebracht in een groot fonds, het leenhof. De goederen waren niet opgedragen aan de heer van Herlaar of door hem als leen uitgegeven, maar aan/door het kapittel. De motivering die Spierings voor die gedachte geeft, is curieus. De heer van Herlaar kreeg volgens haar de zeggenschap over het leenhof omdat de kanunniken van het kapittel voor het bewaken van hun bezit in Gestel lekenbijstand nodig hadden (?).⁹³⁹ Door het verwerven van Gestel, aldus Spierings, kwam ook het leenhof in handen van de heer van Herlaar. Zij vermeldt niet in welk tijdvak de door haar beschreven situatie, met de heer van Herlaar als leenman van het leenhof, is ontstaan. Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat die vóór de verkoop in 1315 van toepassing was, toen was de heerlijkheid immers nog geen Luiks leen. Overigens geldt dat ook voor de situatie nadien haar beeld geen veelvuldig gebruikte constructie betreft.

Hoe komt Spierings dan op die gedachte? Haar argumentatie stoelt op een interpretatie van de *costuymen*. Spierings vat in de, hierboven aangehaalde, omschrijving ‘oyck’ op als ‘tevens’, niet als een synoniem voor ‘daarnaast’. Dat verschil is essentieel, in het eerste geval is de bisschop de leenheer, in het tweede de heer van Herlaar. Dat laatste is veel waarschijnlijker en staat ook zo letterlijk genoteerd. Vrijwel elk item beschreven in het register staat als gehouden van Herlaar.⁹⁴⁰ De aanhef van het leenregister is (vrijelijk vertaald) ook erg helder ‘dit zijn de mannen van leen toebehorende aan de heerlijkheid, huis en het land, van Herlaar en ook die gekomen zijn van heer Willem van de Bossche.’⁹⁴¹ In het verhef van Horne in 1315 staan de beide huizen Herlaar en Oud-Herlaar vermeld met alle toebehoren ‘domos de Herlaer et de Outherlaer

⁹³⁸ Spierings 1976b, 140.

⁹³⁹ Spierings 1976b, 140.

⁹⁴⁰ Spierings stelt zelf dat: ‘die belening [van het huis Nieuw Herlaar, AvD] van de vader van Willem van der Aa tevens de oudste belening is door de Heren van Herlaar[sic], en dat die werd gedaan door Gerard van Hoerne.’ (Spierings 1976b, 135).

⁹⁴¹ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

cum villis attinentibus et appendiciis suis'.⁹⁴² Onder dat 'appendiciis suis' valt (ook) het in leen uitgegeven bezit van de heer van Herlaar te rekenen.

Inventarisatie van het leenhof van vóór 1315

Het register van lenen bestaat uit een drietal te onderscheiden registraties: de lenen van Oud-Herlaar, de lenen behorende bij Nieuw-Herlaar en de lenen van Willem van den Bossche.⁹⁴³ De klerk van de heer van Herlaar noteerde de eerste beleningen aan het einde van de 14de eeuw in het leenboek, dat wil zeggen ruim na de verkoop in 1315 aan Horne. Het leenhof van Oud-Herlaar is niet omvangrijk, het omvat 46 verschillende lenen. Het betreft alleen goederen en cijnzen, er staan in het leenboek geen beleningen van heerlijke rechten zoals jurisdictie, regalia of ambachtsgevolgen genoteerd. Op het eerste gezicht wekt het in leen uitgegeven bezit de indruk verspreid te zijn over een uitgestrekt gebied, de goederen zijn gelegen in een gebied tussen Chaam (Breda)-Bergeyk-Tiel en Woudrichem (afb. 29).

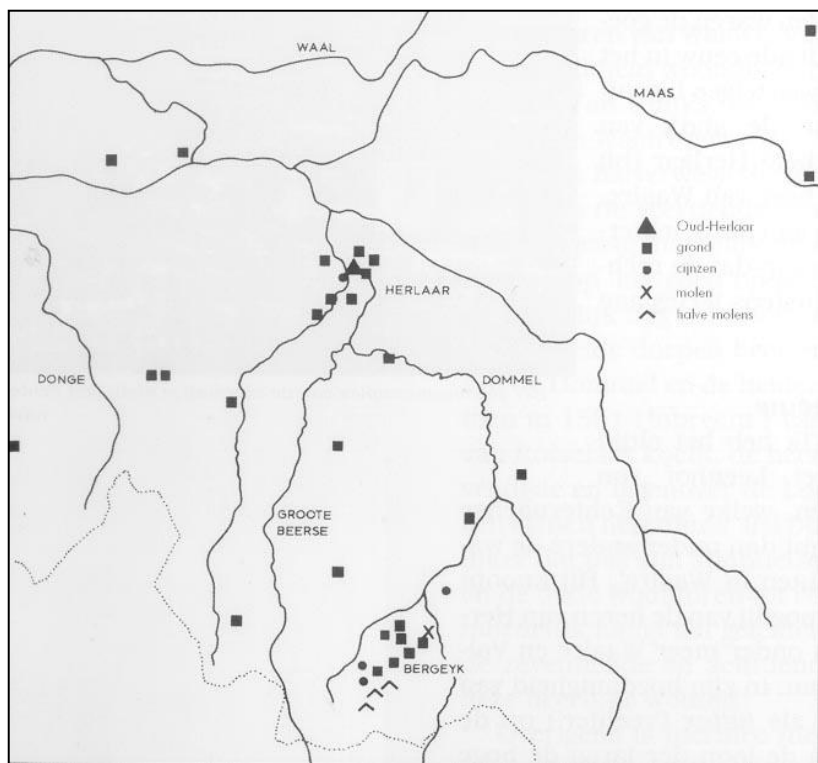
Om tot een beeld te komen van de beleningen vóór de verkoop in 1315 is het nodig de noteringen te ontdoen van al wat nadien verworven is. Wat dan resteert, geeft een idee van de verspreiding of concentratie van het (mogelijke) beleende bezit van de Herlaars. De primaire selectie is als volgt. De goederen van Willem van den Bossche, een verwant van de Hornes, zijn na de overdracht toegevoegd.⁹⁴⁴ Die behoren dus niet tot de oorspronkelijke Herlaarse lenen. De noteringen in het leenboek met vermelding van de Hornes als eerste leenheer zijn evenmin tot het kernbezit van de Herlaars te rekenen. Wat na het wegstrepen daarvan aan in leen uitgegeven bezit overblijft, is misschien door de Herlaars uitgegeven of ontvangen. Van de beleende huizen in die selectie is in de literatuur naar de vroegste gegevens gezocht. Zo die ver na 1315 vallen is het niet aannemelijk dat het 'goed' tot het leenbezit van de Herlaars behoorde. Wellicht zijn door deze grove werkwijze lenen ten onrechte aan het erfbezit onttrokken of toebedeeld, maar voor het grote beeld van het bezit heeft dat nagenoeg geen gevolgen.

⁹⁴² Poncelet (ed.) 1898, 62.

⁹⁴³ Zie voor Willem van den Bossche, Spierings 1977b, 17-22; Spierings 1978, 34-37; Van der Velden 1986, 179-193.

⁹⁴⁴ Willem van den Bossche overleed omstreeks 1344. Hij was getrouwd met Elisabeth van Boxtel. Het huwelijk was kinderloos. Zijn voornaamste erfgenamen waren Dirk van Horne en Willem van Horne, zonen van Gerard van Horne (Spierings 1977b, 17).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Afb. 29: Topografisch overzicht verspreiding van lenen van het leenhof van Herlaar 15de eeuw

(Bron: Theuws 1989, 139)

De noteringen in het leenboek zijn in tabel 3 samengevat. De items zijn voor het overzicht in vier categorieën ingedeeld, te weten huizen, molens, land en cijzen/tienden. Voor de duidelijkheid zijn de locaties zoals die staan opgenomen in het leenboek getransponeerd naar de huidige gemeenten. Hoewel dat feitelijk onjuist is, geeft het wel een beter zicht op de locatie van de goederen. Het bezit dat met enige zekerheid tot het Herlaarse bezit behoorde is genoteerd in witte kaders. De lenen waarvan niet te herleiden is of dat tot het kernbezit behoorde zijn lichtgrijs gekleurd. Een evident later toegevoegd leen is in de onderstaande tabel in een donkere tint grijs weergegeven.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Tabel 3: Overzicht van lenen van het leenhof van Oud-Herlaar naar categorie en plaats

(Bron: BHIC, toegang 304: inv. nr. 131. Lichtgrijs: vermoedelijk na 1315 toegevoegd. Donkergrijs: zeker na 1315 toegevoegd)

Categorie	Omschrijving	Locatie
Huizen		
1	<i>Het goed 'Nieuw-Herlaar'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
2	<i>Het goed 'Ten Horinck'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
3	<i>Het goed 'De Ruwenberg'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Ruimel)</i>
4	<i>Het goed 'Zegenworp'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
5	<i>Het goed 'Ten Wyell'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Gemonde)</i>
6	<i>Het goed 'Te Colle'</i>	<i>Nuenen</i>
7	<i>Het goed 'Op Ter Kempen'</i>	<i>Hoogeloon/Casteren</i>
8	<i>Het goed tot Vairlair</i>	<i>Nuenen</i>
9	<i>Het goed tot Broekhoven</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
10	<i>Het goed 'Nieuwelein'</i>	<i>Bergeyk (Westerhoven)</i>
11	<i>Het goed van Elias Blocx</i>	<i>Bergeyk</i>
12	<i>Het goed 'Te Polle'</i>	<i>Moergestel</i>
13	<i>Het goed 'De Wedehamer'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Liempde)</i>
14	<i>Het goed 'Wielenstein'</i>	<i>Woudrichem</i>
15	<i>Het goed te Ballegoyen</i>	<i>Balgoij (nabij Oss)</i>
16	<i>Het goed te Keent</i>	<i>Balgoij (nabij Oss)</i>
Molens		
17	<i>De molen te Keersop (met visserij)</i>	<i>Bergeyk (Keersop)</i>
18	<i>Drie halve molens (met visserij)</i>	<i>Bergeyk (Eikelbergen)</i>
land		
19	<i>Drie morgen land tot Meeuwen.</i>	<i>Meeuwen</i>
20	<i>Vier morgen land in Veenre</i>	<i>Veen</i>
21	<i>Helft van een hoeve bij Chaam</i>	<i>Chaat</i>
22	<i>Twintig lopen land *</i>	<i>Bergeyk (Eikelbergen)</i>
23	<i>De grote beempt</i>	<i>Reusel</i>

* Een lopense was een oppervlakte van ongeveer 1600 m². Het is afgeleid van de hoeveelheid grond die een persoon in een onafgebroken wandeling kon bezaaien met één vat. Het Bossche vat was 18,8 liter (Van Asseldonk 2002, 138).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

24	<i>Vijf lopen land</i>	<i>Esch</i>
25	<i>Heystmansveld</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
26	<i>Zeven lopen land</i>	<i>Tilburg</i>
27	<i>Tien hont en drie morgen land</i>	<i>Aalburg</i>
28	<i>Een erf</i>	<i>Middelaar</i>
29	<i>Tien lopen land</i>	<i>Tilburg</i>
30	<i>Kamp 's-Grootenhoeve'</i>	<i>Berlicum (Den Dungen)</i>
31	<i>Twee morgen land</i>	<i>Gameren</i>
32	<i>? Land</i>	<i>Eindhoven (Strathem)</i>
33	<i>Twee bunder</i>	<i>Bergeyk (Westerhoven)</i>
34	<i>Een heikamp</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
35	<i>De Smisakker</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
36	<i>Deel van de Galberg</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
Cijns		
37	<i>Twintig pond op de heerlijkheid Herlaar van Willem Coptyt</i>	<i>Herlaar</i>
38	<i>De tiende van Wergershuyzen</i>	<i>Vught (Bergenshuizen)</i>
39	<i>Drie mud rogge en twee mud gerst*</i>	<i>Waalre</i>
40	<i>Cijns en pacht</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
41	<i>Twintig lopen rogge</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
42	<i>Twintig lopen tarwe</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
43	<i>Rente op het goed Ten Horinck</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
44	<i>Tien schelling en pond pepers</i>	<i>Oirschot</i>
45	<i>Cijns</i>	<i>Drumpt</i>
46	<i>Cijns</i>	<i>Tiel</i>

* *Mud* is hier niet de inhoudsmaat (100 liter) maar het land ter grootte van een hoeveel grond die met 1 mud zaad ingezaaid kon worden. Vergelijk *lopense* hierboven.

Reconstructie van beleningen vóór 1315

Het is eenvoudig te beginnen met te filteren wat niet tot het kerngoed van de Herlaars behoorde (donkergrijze tint). Het goed ‘Zegenwerp’ of ‘Zegenworp’ (nr. 4) kwam in 1381 in handen van Willem van Horne, heer van Oud-Herlaar. Jan Becker had het goed verkocht aan Willem van Horne of aan hem opgedragen.⁹⁴⁵ Het begrip ‘goed’ is weinigzeggend, het verwijst naar ‘het bezit’ of ‘het eigendom’ in het algemeen, maar dat bezit is dan wel een huis. Camps, die in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* verwijst naar de protocollen van de Bossche schepenbank, meent dat de eerste overdracht van dit huis in het leenregister van Oud-Herlaar uit 1443 dateert.⁹⁴⁶ Het leen omvatte in 1474 een hoeve, landerijen, kampen en heidevelden. Gerard van der Aa van Boxtel (van Randerode), die in het vierde kwart van de 14de eeuw schepen van ‘s-Hertogenbosch was,⁹⁴⁷ staat genoteerd als de eerste leenman van dit goed. Het huis ‘Wielenstein’ (nr. 14), gelegen in de buurt van Woudrichem in het land van Altena, is waarschijnlijk gebouwd in de eerste helft van de 15de eeuw.⁹⁴⁸ De goederen te Ballegoij bij Oss (nr. 15, 16) behoorden tot de bezittingen van Dirk van Horne. Dirk, een zoon van Gerard van Horne, was na 1340 heer van Herlaar.⁹⁴⁹ Stukken land in Veen en Meeuwen (nr. 19, 20) waren onderdeel van de erfenis van Willem van den Bossche. Ook van de cijnzen van Tiel en Drumpt (nr. 45, 46) is bekend dat die behoorden tot de erfenis van Willem van den Bossche.

Na het verwijderen van de beleningen volgens deze primaire selectie (elf noteringen) blijft nog een groot aantal over dat mogelijk tot het Herlaarse bezit van vóór 1315 behoorden. Van slechts één huis is met zekerheid te stellen dat het tot het patrimonium behoorde: Nieuw Herlaar (nr. 1). Het is geen toeval dat de eerste notering in het leenregister dat huis in Halder betreft. De registratie van dit leen vervolgt met 24 beleningen van landerijen en beemden, dat waren dus achterlenen van Oud-Herlaar.⁹⁵⁰ Het huis Nieuw Herlaar behoorde tot het kernbezit van de Herlaars. Bij de notitie van de eerste belening, aan Willem van der Aa, staat vermeld dat hij het leen had ontvangen na de dood van zijn vader.⁹⁵¹ Er zijn meer beleningen met vroege verwijzingen. Het goed ‘Ten Horinck’ (nr. 2), in het leenboek omschreven als een hoeve, is daar een voorbeeld van. ‘Ten Horinck’, waarop tevens een rente rust (nr. 43), lag volgens het register bij Gestel. Het leenboek vermeldt bij dit goed een band met de Bossche schepenfamilie De Rover. Vogels uit het vermoeden dat het goed ‘Ten Horinck’ uit het bezit van die familie komt dat bij een huwelijk is ingebracht of opgedragen aan de heer van Herlaar.⁹⁵² Hij veronderstelt ook dat het goed ‘Te Colle’ (nr. 6) en het goed ‘Vaerlaer’ (nr. 8) in Nuenen oorspronkelijk tot het bezit van De Rover behoorden.⁹⁵³ Ook ‘De Ruwenberg’ en de ‘Grote Wielse Hoeve’ behoorden waarschijnlijk tot het in leen uitgegeven bezit van de Herlaars. De bouw van het huis ‘De Ruwenberg’ (nr. 3) is te dateren omstreeks 1335-1337. Peters meent dat het goed toen al tot het beleende bezit van Herlaar behoorde.⁹⁵⁴ De eerst genoteerde leenman van het leen was Marcel van Oss.⁹⁵⁵ In de ‘Grote Wielse Hoeve’, of het goed ‘Ten Wyell’ (nr. 5) in Gemonde, nabij Zegenworp, vond de

⁹⁴⁵ Sasse van Ysselt 1922, 81.

⁹⁴⁶ OBNB I, 865.

⁹⁴⁷ Jacobs 1986, 259 e.v.

⁹⁴⁸ Donkersloot 1940, 17.

⁹⁴⁹ Renaud 1944, 38. In 1370 verkocht Dirk van Horne de heerlijkheid Balgoij en Keent aan Jutte van Balgoij en haar zoon Claas.

⁹⁵⁰ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

⁹⁵¹ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131. Willem van der Aa was in 1352 en 1362 schepen van Den Bosch (Jacobs 1986, 258-259).

⁹⁵² Vogels 2003, 38.

⁹⁵³ Vogels 2003, 38.

⁹⁵⁴ Peters 1992, 4.

⁹⁵⁵ Marcel van Oss was in het vierde kwart van de 14de eeuw schepen van ‘s-Hertogenbosch (Jacobs 1986, 259 e.v.).

jaarlijkse overdracht van de Sint-Michiels-cijnzen aan de heer van Herlaar plaats.⁹⁵⁶ Daardoor is ook dat te dateren als een belening van vóór 1315.

Van de zestien beleende huizen en hoeven (goed) zijn er zes waarvan redelijkerwijs aan te nemen is dat die mogelijk tot het Herlaarse bezit behoorden. Van vier van de zestien is dat vrijwel zeker niet het geval. Verschillende huizen en hoeven zijn nu nog te lokaliseren op kaarten zoals Kuypers Gemeente-Atlas.⁹⁵⁷ De leenmannen van dergelijke huizen en hoeven waren schepenen van de stad 's-Hertogenbosch. Jansen noemt die 'kleine feodale heren' en leden van het stedelijke patriciaat, de 'local gentry'.⁹⁵⁸ Een kenmerk van het patriciaat is dat zij in die tijd beschikten over grondbezit buiten de stad.⁹⁵⁹

Voor het inventariseren van de molens ontbreken de gegevens. Van de 18 noteringen van beleningen van percelen land zijn er zeker vijf na 1315 toegevoegd, slechts twee lenen kunnen met argumenten toegewezen worden aan het bezit van de Herlaars vóór de verkoop. Dan valt te denken aan de percelen in Reusel (nr. 23) en Berlicum (nr. 30). Het bezit van twee morgen land in Gameren (nr. 31), gelegen in de Bommelerwaard, lijkt een relict uit het bezit van Gerard van Loon die in Gameren gegoed was.⁹⁶⁰ Er zijn geen andere aanwijzingen die doen denken aan toevoegingen van bezit van Gerard van Loon aan het leenhof. De informatie van de tien beleningen van cijnzen is ook te beperkt voor conclusies, twee ervan zijn vrijwel zeker na de verkoop toegevoegd.

Uit bovenstaande inventarisatie volgt dat het leenhof van Herlaar vóór 1315 niet de grootte had die het na de verkoop zou krijgen. Het valt daarbij op dat in het leenboek, op een kleine cijns na (nr. 39), geen noteringen staan van in leen uitgegeven bezit in Waalre, Hilvarenbeek of Diessen, alwaar de Herlaars als voogd of mede-patroon optraden. De lenen waarvan redelijkerwijs aangenomen kan worden dat die tot het beleende bezit van de Herlaars behoorden, betreffen vooral noteringen van huizen en hoeven in de directe omgeving van Oud-Herlaar. De 'exotische' plaatsen betreffen voornamelijk 14de-eeuwse of nog latere toevoegingen.⁹⁶¹

Als de lenen die later zijn toegevoegd buiten beschouwing worden laten, blijven er twee concentraties van in leen uitgegeven bezit over, in Sint-Michielsgestel en in Luyksgestel (Bergeyk). De herkomst van het beleende bezit in (Sint-Michiels)Gestel lijkt wel duidelijk. Er is echter geen enkele bron of verwantschapsband dat de beleningen in Luyksgestel verklaart. Theuws merkt in 'Het Kempenproject 3' de concentratie van de lenen van Oud-Herlaar in Bergeyk ook op. Hij meent dat het oud bezit van de Luikse bisschop betreft dat met de lenen in Herlaar, ook bezit van de Luikse bisschop, is samengevoegd tot één geheel, het leenhof van Herlaar.⁹⁶² Theuws verwijst daarbij naar de door Spierings voorgestelde constructie van het leenhof dat als één complex werd beleend. Mogelijk heeft Theuws wat de herkomst van de beleningen betreft het bij het juiste eind, maar dat verklaart niet de concentratie noch de relatie met Oud-Herlaar. Indien de bisschop van Luik zijn bezit inderdaad tot een geheel samenvoegde is dat te dateren na 1315, voordien was Herlaar immers geen leen van Luik. De gedachtegang van Theuws wijst er wel op dat de lenen in Bergeyk niet behoorden tot het beleende bezit van de Herlaars. Dat was dus beperkt tot een vijftien-

⁹⁵⁶ Smulders 1952, 29-31.

⁹⁵⁷ Kuiper 1865-1870, gemeente St. Michiels Gestel. Sommige van die goederen hebben de tand des tijds weten te doorstaan. Zo is de hoeve de 'Wedehamer' (nr. 13) te Liempde aan vernietiging en verval ontkomen. Hoe indrukwekkend dergelijke grote hoeven gebouwd zijn toont de studie van Strijbos aan (Strijbos 1998, 150-157).

⁹⁵⁸ Jansen 1955, 66-67. Jansen noemt als exponenten van die groep Willem van der Aa en Gerard van der Aa.

⁹⁵⁹ Van Kan 1988, 61-69.

⁹⁶⁰ Zie § 3.5.2. Een beschrijving van dat bezit volgt in § 4.5.3.

⁹⁶¹ De verspreiding van het bezit zoals Theuws 1989; Bijsterveld 1997 en Bijsterveld 2000 dat tonen, moet daarom geïnterpreteerd worden als 15de-eeuws, niet als 13de-eeuws.

⁹⁶² Theuws 1989, 139 e.v.

/zestiental lenen. Vóór 1315 was het aantal leenmannen van de heer van Herlaar vermoedelijk beperkt, maar dat aantal zegt niets over de maatschappelijke positie van de leenmannen. Dat een deel van hen tot het Bossche patriciaat behoorde, de stedelijke elite, was gunstig voor het aanzien van de leenheer.

4.3 *Heren van Ameide, het bezit in Ameide*

4.3.1 *Het land van Ameide*

In de 13de eeuw verwierf Dirk van Herlaar een gebied dat in de bronnen als ‘het land van Ameide’ vermeld staat.⁹⁶³ Een goede beschrijving van dat bezit ontbreekt. Dat ligt in de bronnen en literatuur ook niet direct klaar, het is op basis van verschillende gegevens wel bijeen te sprokkelen. Aan de hand van enkele essentiële vragen kan een poging gedaan worden een zo goed mogelijk beeld daarvan te schetsen. Waaruit bestond ‘het land van Ameide’? Wat was de positie van de landsheer van Holland en die van de bisschop van Utrecht in dit gebied? De mogelijke invloed van de Kuycs op het verwerven van dat bezit is hiervoor al beschreven, maar hoe moet dat geplaats worden? Op het moment dat Herlaar Ameide verwierf was het gebied nog in de laatste ontginningsfase, hadden de Herlaars daar wat mee van doen? Tegelijk vond in Ameide een stadsontwikkeling plaats, hadden de Herlaars invloed op die ontwikkeling?

Een eerste concrete aanwijzing waaruit valt op te maken dat Dirk van Herlaar (1235-1282) in het gebied tussen de Lek en Merwede rechten bezat, dateert uit 1266.⁹⁶⁴ In dat jaar of kort daarvoor had hij onenigheid met het kapittel van Sint-Marie te Utrecht over het gebied Twaalfhoeven. Dat grenst aan Ameide en Meerkerk. Het geschil betrof het gerecht van Twaalfhoeven, de tienden en al wat daar verder aan toebehoorde. Dirk trok in de kwestie aan het kortste eind. Het kapittel kreeg bij uitspraak in 1267 zijn gelijk.⁹⁶⁵ Herlaar verloor zijn gezag in Twaalfhoeven echter niet helemaal. De uitspraak luidde namelijk dat alle rechten en inkomsten van Twaalfhoeven, zelfs die in de toekomst, in gelijke porties tussen Dirks nazaten en het kapittel werden verdeeld.⁹⁶⁶ Veel haast met het accepteren van die uitspraak had Herlaar niet. Pas twee jaar later onderwierp hij zich daadwerkelijk aan het vonnis door te oorkonden dat hij de schade en onkosten zou vergoeden.⁹⁶⁷ Dat wil zeggen dat hij zijn inkomsten die hij voordien uit Twaalfhoeven verkregen had voor de helft moest overdragen aan het kapittel. Het kapittel bleef in het bezit van de helft van het gerecht en de tienden van Twaalfhoeven. Dat het kapittel het bezit behield, blijkt uit het feit dat het die rechten in 1292 voor een periode van tien jaren in pacht gaf aan Arnold van Arkel.⁹⁶⁸ De Herlaars wisten de rechten voor langere tijd te behouden, in 1331 bevestigde Dirk van Herlaar (1312-1354) heer van Ameide dat hij de helft van het gerecht en tienden van Twaalfhoeven bezat, zoals zijn ouders dat hielden.⁹⁶⁹

De kwestie met het kapittel verwijst niet naar het bezit van heerlijke rechten in Ameide. Dat de Herlaars die vóór 1277 wel bezaten, blijkt bij het oprichten van een college van dijkgraaf en dertien heemraden voor het gebied tussen Lek en Merwede.⁹⁷⁰ Dat gebied vormde door de aanleg van een nieuwe zijwende als

⁹⁶³ Zie § 3.2.2.

⁹⁶⁴ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266); OBSU III, nr. 1691.

⁹⁶⁵ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (11-06-1267); OBSU IV, nr. 1720.

⁹⁶⁶ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (11-06-1267); OBSU IV, nr. 1720.

⁹⁶⁷ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (15-06-1269); OBSU IV, nr. 1758.

⁹⁶⁸ OBSU V, nr. 2539 (23-07-1292). ‘medietatem iurisdictionis, census, decime maioris et minoris duodecim mansorum terre sitorum inter Ameyde et Merke’.

⁹⁶⁹ HUA, toegang 221, inv. nr. 937-2 (17-08-1331). Muller 1881, 238 verwijst naar het jaartal 1336 i.p.v. 1331.

⁹⁷⁰ OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). Gemakshalve wordt dat college een hoogheemraadschap genoemd, maar die term dateert uit de 15de eeuw.

sluitstuk van een ringdijk, de zogenaamde Zouwedijk tussen Ameide en Meerkerk, één gesloten geheel. De zijwende, een kade die het water stroomopwaarts buiten het ontgonnen gebied moest weren, werd van interlokale betekenis. Hierdoor ging het belang ervan de lokale dijkschauw te boven. De vorming van een overkoepelend orgaan op instigatie van de graaf van Holland was het gevolg.

Floris V, graaf van Holland (1256-1296), gaf op 31 maart 1277 de oprichtingsacte van het college uit. In die oorkonde staat het ressort van het waterschapsbestuur beschreven. Het gezagsgebied binnen de ringdijk bestond uit bezit van de graaf van Holland en het gebied dat vier heren ten oosten daarvan hielden, te weten de heer van Herlaar, heer Gijsbert van Langerak, heer Hugo Botter (Noordeloos) en heer Jan van Arkel. Het bestuur bestond uit dertien personen: acht afgevaardigden uit Zuid-Holland, het gebied van de graaf, twee uit het gebied van de heer van Herlaar en één persoon uit de gebieden van de andere heren. Dat alle betrokken heren verklaarden op te treden tegen vriend en vijand, zelfs verwanten, indien die de dijk zouden doorsteken toont het besef van het gezamenlijke belang.⁹⁷¹ Het binnendijkse gezagsgebied van Van Herlaar was groter dan dat van de andere genoemde heren, daarom mocht hij twee mannen voor het bestuur aanstellen. Dat gezagsgebied staat letterlijk omschreven als ‘de terra domini de Herlere’.⁹⁷² Schubert definieert het begrip *terra* als ‘Gebiet im Sinne von Gebotsbereich’.⁹⁷³ Dat ‘Gebot’ verwijst naar het gerechtswoord, de rechtsheerlijkheid. Dat wil zeggen dat het begrip niet verwijst naar een ruimtelijk vastomlijnd afgebakend territorium maar naar het gebied van gezag van één heer.⁹⁷⁴ De namen van de gerechten binnen het gezagsgebied van Herlaar staan in de oprichtingsoorkonde niet genoemd. Daardoor is het gemakkelijk aan te nemen dat het land van Van Herlaar bestond uit de gerechten van Ameide, Tienhoven en Meerkerk, maar toch is dat allerm minst zeker. De situatie is wat Meerkerk betreft niet duidelijk, want in 1311 was Hubrecht van Vianen heer van deze heerlijkheid, en niet Herlaar.⁹⁷⁵ Hubrecht was in 1277 niet betrokken bij de oprichting van het hoogheemraadschap, zijn (voor)ouders evenmin.

Ramaer stelt dat de Hollandse macht in het gebied tussen de Lek en de Merwede vanaf het westen tot aan de heerlijkheden Langerak, Noordeloos, en het Land van Arkel reikte. Het gebied ten oosten daarvan behoorde aan de Utrechtse bisschop toe.⁹⁷⁶ Henderikx concludeert dat door de opzet van het college, waarvan het aandeel berustte op de ingebrachte oppervlakte, de vier heren van de hoge heerlijkheden hun soevereine gezag over de dijk volledig overdroegen aan de graaf van Holland. Die kreeg namelijk het recht om de heemraden en de voorzitter, de latere dijkgraaf, te benoemen. Ook de boeten kwamen aan hem. Daardoor wist de Hollandse graaf zijn gezag in de waard en daarmee het territorium van het graafschap Holland ten koste van dat van de Utrechtse bisschop uit te breiden.⁹⁷⁷ Hier moet bij opgemerkt worden dat de lokale heren in het machtsvacuüm tussen de landsheerlijke gebieden mogelijk zelf voor de Hollandse graaf kozen.⁹⁷⁸ Dat geldt in elk geval voor de Herlaars, zij hadden meer met de graven van Holland dan met de bisschop van Utrecht van doen. Gezien het optreden van de Herlaars, met name eind 13de- begin 14de eeuw, is de vraag hoe het wat Ameide betreft met het gezag van de Utrechtse leenheer gesteld was. Het antwoord is minder eenvoudig dan het lijkt.

⁹⁷¹ Henderikx 1977, 217.

⁹⁷² OBHZ III, nr. 1778 (1-04-1277).

⁹⁷³ Schubert 1998, 19.

⁹⁷⁴ Groten 2014, 203, 209.

⁹⁷⁵ Schakel 1955, 27.

⁹⁷⁶ Ramaer 1899, 252. De grenslijn van die macht was, aldus Ramaer, oorspronkelijk de westelijke grens van Teisterbant. Blok meent dat de grens van Teisterbant, hoewel niet te definiëren, niet tot de Lek reikte. De reden daarvoor is eenvoudigweg dat daar, aldus Blok, aanvankelijk geen bewoning mogelijk was (Blok 1963, 466).

⁹⁷⁷ Henderikx 1977, 220.

⁹⁷⁸ Henderikx 1977, 221; Henderikx 1988, 555.

Welk gezag had de Utrechtse bisschop in 'het land van Ameide' in de 13de eeuw?

Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) 'het land van Ameide' verwierf, kreeg hij heerschappij (de hoge en lage heerlijkheid) over twee nederzettingen waarvan het achterliggende gebied nog in ontginning was: Tienhoven en Ameide. Tienhoven en Ameide zijn nauw met elkaar verweven. In het handvest van Ameide, dat dateert uit 1443, staat geschreven dat de *kerspelen* (parochies) Ameide en Tienhoven tot het land van Ameide behoren.⁹⁷⁹ Ook in de repertoria op de leenregisters van het leenhof van Vianen is steeds sprake van Ameide met Tienhoven. Bovendien vormde Ameide met Tienhoven één drostambt. In de bronnen vóór 1398 staat Tienhoven nergens als een afzonderlijke eenheid vermeld, maar in dat jaar staat het als een separate heerlijkheid genoemd. Hertog Albrecht van Beieren, tevens graaf van Holland, nam in 1398 zijn leenman Hendrik van Vianen de heerlijkheden Meerkerk en Tienhoven af.⁹⁸⁰ Later (1417) kreeg Hendrik van Vianen vanwege bewezen diensten de rechten op die twee heerlijkheden weer terug. Al die tijd behield hij wel het bezit van Ameide.

De bisschop van Utrecht kreeg op enig moment de leenhoogheid van 'het land van Ameide'. Dat blijkt niet alleen uit het 'Memoriale Adelboldi',⁹⁸¹ maar volgt ook uit leenregisters en de belening van Ameide in 1312. Dirk van Herlaar (1312-1354) verscheen in 1312 voor de Utrechtse bisschop en diens hof om de leenhulde te brengen en zijn leentrouw te bevestigen. De bisschop bezat echter niet de leenhoogheid van de aangrenzende gerechtsheerlijkheden ten westen van Ameide. De scheidslijn tussen Holland en Utrecht is tamelijk nauwkeurig te trekken.

De mogelijkheden van handelen voor de landsheren in het landsheerlijk grensgebied tussen de Merwede en de Lek vloeiden niet alleen voort uit een verondersteld machtsvacuüm, ook de Kuycs hebben in dit gebied een belangrijke rol in de bezitsgeschiedenis gespeeld. Zij oefenden in de 12de eeuw als erfelijke bisschopsgraven en *advocati* namens de bisschop gezag uit en bezaten vrije goederen die later tot de Utrechtse of Hollandse lenen behoorden.⁹⁸² In 1220 verkocht Albert van Kuyc (1204-1233) het stadsgraafschap van Utrecht aan de bisschop. Hij wist daarbij de mannen die aan de functie van voogd en graaf van Utrecht verbonden waren te behouden.⁹⁸³ Door die verkoop kwam de leenhoogheid van een aantal Kuycse goederen, waaronder Ameide, aan de Utrechtse bisschop.⁹⁸⁴ Het beeld dat Ameide pas na 1220 in handen kwam van de Utrechtse bisschop strookt met de gecorrigeerde datering van het 'Memoriale Adelboldi' (1235-1256).⁹⁸⁵ Na 1220 werd de heer van Goor leenman van de Utrechtse bisschop voor het bezit van Ameide zoals beschreven in het 'Memoriale Adelboldi'. De heer van Goor verloor zijn rechten op het leen Ameide omstreeks 1255, waarna Dirk van Herlaar dat verwierf. Van wederdienst van de vazal, met raad en daad, voor de bisschoppelijke leenheer is wat de Herlaars betreft nimmer sprake geweest. Zeker, Dirk Arnoldszoon bracht de leenhulde en Dirk zoon van Aleid van Herlaar en Gerard ging door het stof om het leen te behouden, maar daar bleef het bij.⁹⁸⁶ De bisschop van Utrecht had de leenhoogheid maar in de praktijk deed de leenband er niet toe. Er was in die zin geen sprake van een persoonlijke leenband.

Dat diffuse beeld - hoe ver reikte de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop? - wijzigt in de 14de eeuw, de bisschop verloor de leenhoogheid van Ameide. Opnieuw speelden de belangen van Van Kuyc

⁹⁷⁹ De Geer 1886, 15.

⁹⁸⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 667.

⁹⁸¹ Zie § 3.2.2.

⁹⁸² Coldewey 1981, 4.

⁹⁸³ Coldewey 1981, 52; Maris 1954, 57-58.

⁹⁸⁴ Zie voor het omvangrijke bezit van Van Kuyc in die contreien, Kort 1989.

⁹⁸⁵ Zie voor een datering in de periode 1235-1256, OBSU I, nr. 174. Muller & Bouman volgen hierin Tenhaeff 1913, 130. Zie ook, Maris 1954, 9.

⁹⁸⁶ Zie § 3.6.1.

daarbij een rol. Nadat Albert van Kuyc in 1220 het stadsgraafschap had verkocht en de bisschop de leenhoogheid over Ameide kreeg, droeg Otto van Kuyc (1319-1350) meer dan een eeuw later zijn leenmannen in het Sticht Utrecht over aan Willem III, graaf van Holland. De overdracht vond plaats in januari 1327.⁹⁸⁷ Vanaf dat moment voerde de Leen- en Registerkamer van de Hollandse graaf de registratie van de Kuycse lenen, waaronder ook Ameide.⁹⁸⁸ Het leen betrof het huis en het land van Ameide met gerecht en heerlijkheid hoog en laag met toebehoren. De Kuycse verkoop aan de Hollandse graaf was een tegenvaller voor de bisschop van Utrecht, Jan van Diest (1322-1340). In tegenstelling tot Willem III ontbrak het hem aan kapitaal om de lenen over te nemen. Na de overdracht in 1327 benaderde de Hollandse kanselarij de Kuycse leenmannen en schreef de beleningen over. Dat kon alleen nadat de leenman zijn leenakte(n) op naam van de heren van Kuyc getoond had. Echter niet alleen Ameide ook het dagelijks gerecht van Tienhoven en dat van Meerkerk behoorde oorspronkelijk aan Van Kuyc toe.⁹⁸⁹ Dat blijkt uit een laat 14de-eeuwse oorkonde (1397) waarin de rechten van Jan van Arkel over Meerkerk en Tienhoven bevestigd worden. In die oorkonde staan die rechten genoemd als Kuycse lenen in Holland en Utrecht.⁹⁹⁰ Kortom het bezit van de heer Van Herlaar in het land tussen Lek en Merwede, later de Alblasserwaard genaamd, bestond hoogst waarschijnlijk uit oorspronkelijk in leen uitgegeven bezit van Van Kuyc.

Hollandse lenen

Na 1220 kwam de leenhoogheid van Ameide de bisschop van Utrecht toe, maar die verloor dat bezit in 1327 aan de graaf van Holland. Voordien bezaten de Herlaars al enkele Hollandse lenen. Dirk Arnoldszoon had die ontvangen van Jan II (1299-1304).⁹⁹¹ Hij hield als leenman een tiende, genaamd 'de tiende van Herlaar', in Oud-Giessen en (een deel van) de tol van Dordrecht. Dat bezit kwam in zijn nalatenschap.⁹⁹² Zo ontving Dirk van Herlaar in 1327 tien pond op de tol van Niemandsvriend, bij Sliedrecht, in ruil voor achttien pond op Dordrecht.⁹⁹³ Een latere verwijzing naar een Hollands leen waarvan verder details echter ontbreken, dateert uit 1347. Toen had Dirk een geschil met Jan die Moilnaar, lid van de grafelijke raad van Holland, over een niet nader genoemde tiende.⁹⁹⁴ De Herlaars van Ameide bezaten weliswaar Hollandse lenen maar de omvang daarvan was beperkt. Over de bijdrage van die lenen op het sociaal-economisch vermogen van de heer van Ameide valt niets te zeggen.

Gezag in een ontginningsgebied, Herlaar als locator?

Het 'Land van Ameide' ligt in het (veen)gebied van 'De Grote Ontginning'. Dat grensde in het noorden aan het IJ, in het westen aan de duinen, in het zuiden aan de rivieren de Lek en de Waal en in het oosten aan de rivier de Oude Rijn.⁹⁹⁵ 'De Grote Ontginning' als een proces, een ontwikkeling in tijd, omvat een periode van ruim drie eeuwen. Van de Linden beschouwt dat toch als één beweging.⁹⁹⁶ In de 11de eeuw vingen de ontginningen in het gebied op omvangrijke schaal aan. De grote stormvloed van 1163, 1170 en 1196

⁹⁸⁷ Coldewey 1981, 160.

⁹⁸⁸ Coldewey 1981, 52, 146; Kort 1989, 252, 254. De eerste notering van het leen Ameide dateert van 17 mei 1391.

⁹⁸⁹ Kort 1990, 65 (Meerkerk, 21 november 1397), 66 (Tienhoven, 9 maart 1398).

⁹⁹⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 667.

⁹⁹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 45 (03-01-1305).

⁹⁹² Kort 1997a, 25; Kort 1996, 217; Kort 1997a, 52; RHG 1299-1345. Zie ook § 3.2.4.

⁹⁹³ ZH 276 (12-07-1327).

⁹⁹⁴ Brokken 1982, 49; Prevenier & Smit (eds.) 1991, 63. Vermoedelijk betreft het een tiende te Giessen. Jan die Moilnaar bezat in de Alblasserwaard Molenaarsgraaf en had bezit aan de Giesse.

⁹⁹⁵ Van der Linden 1982, 65; Van der Linden 1988, 534-553.

⁹⁹⁶ Van der Linden 1982, 65.

vormden een scheiding tussen wat gezien kan worden als een eerste periode van ontginning en een tweede periode daarna. De impact van deze vernietigende natuurkrachten was echter niet louter destructief, het werd daarna namelijk mogelijk plaatsen te ontginnen die voordien geen afwateringsmogelijkheden hadden. Aanvankelijk was het doel van het ontginnen land te winnen voor akkerbouw, maar door het inklinken van de bodem was het nieuw gewonnen gebied binnen korte tijd uitsluitend bruikbaar voor grasland en beweiding.⁹⁹⁷

In de 10de eeuw ontvingen de bisschop van Utrecht en de landsheer van Holland van de koning het regaal over de wildernis. Zij kregen daardoor ook het recht om wildernis te ontginnen. Het was dat gezag waardoor de landsheren met de uitgifte van land in geclausuleerde concessies of *cope* in staat waren de ontginning te regelen. Het ontginnen van een (veen)gebied bestaat uit het systematisch ontwateren en het blijvend beheersbaar maken van de waterstand.⁹⁹⁸ Leenmannen en kapitaalkrachtige lieden van elders fungeerden voor de landsheren als zaakwaarnemers, *locatores*. Zij sloten contracten af met de personen die de gronden daadwerkelijk ontgonnen: de kolonisten. De ontginners hadden voordeel bij het zware werk, zij werden lager aangeslagen voor de jaarlijkse cijns en kregen het recht hun land vrij te verkopen. De *locator* hield het erfelijke recht op de rechtspraak en inkomsten, zoals tienden, van het gebied dat hij liet ontginnen. Met het ontginnen namen diens inkomsten dus toe. Wat was de rol van de Herlaars in dit proces in het 'Land van Ameide'?

Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) de heerlijkheden van Ameide en Tienhoven in bezit kreeg, waren de ontginningen al in een gevorderd stadium. Dat volgt uit de naamgeving van de heerlijkheden Tienhoven en Twaalfhoeven. In de Vijfheerenlanden, het gebied ten oosten van Ameide en de Zouwedijk, zijn de *cope* gronden nog terug te vinden in plaatsnamen zoals Hei- en Boeicop gelegen in het Land van Arkel.⁹⁹⁹ In de directe omgeving van Ameide zijn daar geen restanten van. Daar vallen de nederzettingen met de naam 'ho(e)ven' wel op: Tienhoven, Twaalfhoeven en Zevenhoven. Dat verwijst naar relatief jongere ontginningen. De invloed van het kapittel van Sint-Marie en de wijze van percelering met vaste achtergrens duidt op een laat 11de-eeuwse ontginning van het gebied.

Dekker toont aan dat er een causaal verband bestaat tussen de ontginningschronologie van een gebied en het bezit van de Utrechtse kapittels.¹⁰⁰⁰ Het gebied van de Herlaars behoorde toe aan de jongste van de Utrechtse kapittels, het kapittel van Sint-Marie. De Mariakerk was pas eind 11de eeuw gereed. De overige kerken in Utrecht (met kapittels), de Dom, de Sint-Salvator, de Sint-Jan en de Sint-Pieter, dateren uit het begin van de 11de eeuw en vroeger. Hoewel de bisschop voor het beheer van het kerkelijke vermogen verantwoordelijk was, beschikte elk kapittel over eigen middelen voor zijn onderhoud.¹⁰⁰¹ De bisschop wees delen van zijn bisdomgoederen als tafelgoederen aan de kapittels toe. Dat wil zeggen dat het vroege bezit was vergeven aan de oudere kapittels. Het jonge kapittel van de Mariakerk kreeg daardoor goederen, rechten of parochies, maar geen domeinen, die de bisschop eind 11de / begin 12de eeuw verwierf. De gebieden die tot dat kapittel behoorden, waaronder het achterland van Ameide, betroffen dus de jongere ontginningen.¹⁰⁰²

Wat eveneens wijst op een relatief jonge ontginning van het gebied, is dat het veen werd ontgonnen op basis van een vooraf bepaalde diepte. In tegenstelling tot de vroege ontginning met recht van onbeperkte

⁹⁹⁷ Edelman 1974, 43 e.v.

⁹⁹⁸ Henderikx 2001, 24.

⁹⁹⁹ De naam Vijfheerenlanden dateert uit 1425. De vijf heren waren die van Vianen, Hagestein, Everdingen, Leerdam en Arkel. Zie De Boer & Pons 1960, 9-29; Ramaer 1899, 249. Het begrip *cope* roept sinds de studie van Van der Linden direct associatie op met ontginningen (Van der Linden, 1955).

¹⁰⁰⁰ Dekker 1977, 347-351.

¹⁰⁰¹ Broer 2000, 225-226.

¹⁰⁰² Dekker 1977, 348-349; Henderikx 2001, 30.

opstrek was hier de achtergrens vooraf bepaald en vastgesteld. Bij onbeperkte opstrek mocht de landeigenaar het verlengde van het perceel eveneens ontginnen. De verklaring voor het (latere) gebruik van een vaste achtergrens is dat het gewoonterecht van opstrek in botsing kwam met de belangen van de landsheren. De ontginning van het land achter Ameide hield zich volgens de ‘zesvoorling-ontginning’ aan een vaste perceelsdiepte van ongeveer 1250 - 1300 meter. Daarbij was de hoevebreedte van het perceel ongeveer 30 roeden (1 roede is ongeveer 3,75 m). Hierdoor ontstond een (standaard) hoeve ter grootte van 16 morgen, grofweg 14,5 ha.¹⁰⁰³

Buitelaar concludeert dat er per type ontginning een samenhang is tussen de geografische vorm en de institutionele verhouding. Zo duidt de percelering van opstrek in alle blokken op een grootschalige en planmatige aanpak en daarmee op besturing van bovenaf.¹⁰⁰⁴ Die bemoeienis, ontginning met een vaste achtergrens, vond vooral plaats in de gebieden van het Nedersticht, in Holland werd dat principe veel minder gehanteerd.¹⁰⁰⁵ De Utrechtse bisschoppen voerden volgens Buitelaar een intensievere ontginningspolitiek dan de graven van Holland. Het centrale gezag was echter niet vermogend genoeg of ook maar enigszins bij machte om de snelheid en de planmatige aanpak van de ontginningen te kunnen bepalen. Daarin was de rol van de lokale heer, de *locator*, dan ook essentieel. Helaas wordt uit de bronnen niet duidelijk in hoeverre Herlaar als heer van Ameide bij dat proces betrokken was. Zijn mogelijke rol en welke rechten hij er nu precies ging uitoefenen zijn niet te achterhalen.

Midden 13de eeuw, toen Herlaar in het gebied aan de Lek zijn intrede deed, vond de laatste fase van ontginningen in de Alblasserwaard plaats.¹⁰⁰⁶ De aanleg van de Zouwedijk van Ameide naar Meerkerk, waardoor tussen de Lek en de Merwede een geheel door dijken omsloten gebied ontstond was de bekroning van de ontginning. Die ontwikkeling in samenhang met de oprichting van het hoogheemraadsbestuur in 1277 kan gelden als een voorbeeld van door *locatores* gestuurde ‘ruimtelijke ordening’. De rol van de lokale heren op de ontwikkeling van het gebied bleef ook na 1277 van belang. De goedkeuring die Arnold van Herlaar in 1286 aan de geërfden van de Lek voor het graven van een watergang door zijn heerlijkheid gaf, toont dat aan. Dat de gevolgen van de ontginningen in de regio waterstaatkundige uitdagingen opleverden, blijkt onder andere uit een oorkonde (1366) waarin Dirk van Brederode aan de landen van Otto van Arkel, Jan van Herlaar (1354-1377) en Willem van Slingerland een vrije watergang beloofde.¹⁰⁰⁷

De ontginning van Ameide

Ontginningen zijn door de typerende strakke percelering met vaste afmeting en de markerende watergangen in het landschap nog steeds duidelijk herkenbaar. Het prototype van een ontginning bestond uit een voorkade of weg langs een rivier en een veenwater of gegraven watergang. De ontginning begon vanaf een ontginningsbasis, een gegraven sloot of veenstroompje waarvan de breedte groter was dan die voor het afwateren van de percelen. Via een strak stelsel van sloten, weteringen en sluizen was het gebied te ontwateren. De haaks op de voorkade gegraven sloten fungeerden niet alleen voor afwatering, maar vormden tevens de perceelsgrenzen. (De term voor een dergelijk perceel is een *weer*). De boerderijen van de ontginners lagen op de koppen van het land aan de ontginningsbasis. Het ontginnen geschiedde per blok. Een ontginningsblok is een gebied waarbinnen de strokenverkaveling van lange en smalle kavels gelijk gedeeld

¹⁰⁰³ Buitelaar 1993, 153; Van der Linden 1982, 59; Verhoeff 1983, 106. Het Aaksterveld is als *acht*-voorling ontgonnen (Pons 2006, 19).

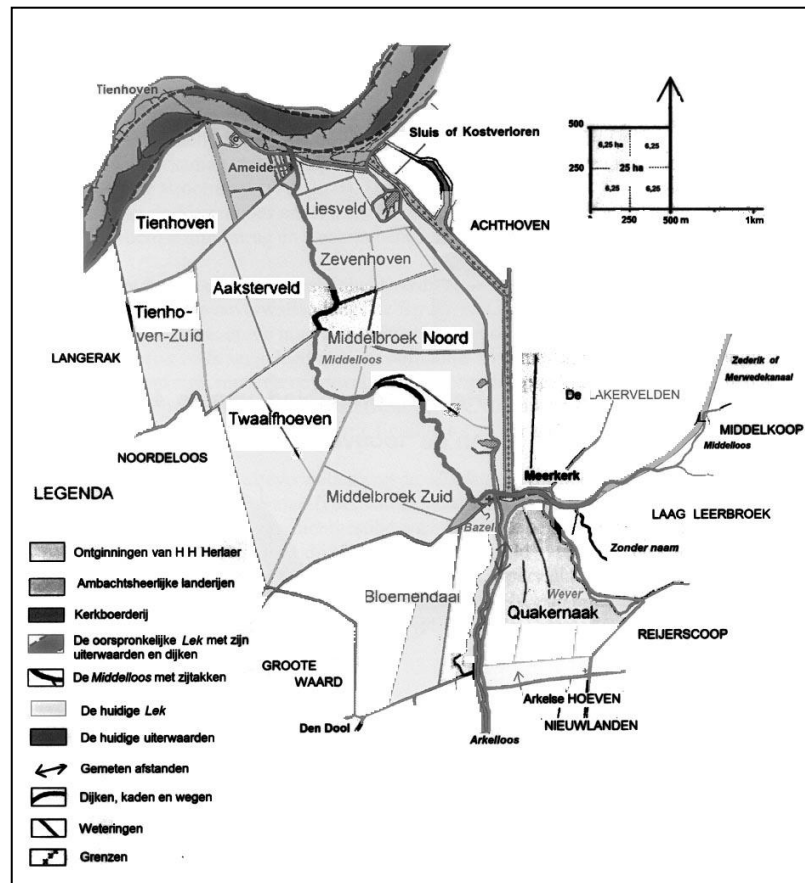
¹⁰⁰⁴ Buitelaar 1993, 206.

¹⁰⁰⁵ Henderikx 2001, 36.

¹⁰⁰⁶ Henderikx 1988, 555.

¹⁰⁰⁷ Kemp 1656, 99, 100; Voet 1556, 29 (02-08-1366).

en in dezelfde richting heeft plaats gevonden. Elk ontginningsblok kreeg een eigen naam ter aanduiding van het gebied.

Afb. 30: Ontginningsgebieden Tienhoven, Ameide en Meerkerk

(Bron: Pons 2006, 7)

Pons heeft de ontginning van Ameide per ontginningsblok nauwkeurig in kaart gebracht (afb. 30).¹⁰⁰⁸ Hij meent dat Ameide zich ontwikkelde op een deel van het ontginningsblok van Tienhoven.¹⁰⁰⁹ De naam Tienhoven geeft aan dat de nederzetting oorspronkelijk een ontginning was op een blok ter grootte van tien hoeven. Een (standaard) hoeve was ongeveer 16 morgen (ongeveer 14 ha) groot.¹⁰¹⁰ Pons dateert die ontginning op basis van de veronderstelde ouderdom van het kerkje van Tienhoven als vroeg 11de-eeuws.¹⁰¹¹ Dat verdient bijstelling. Recenter onderzoek dateert het eenbeukige kerkje gewijd aan Sint-Nicolaas als 12de-eeuws.¹⁰¹² Dat is meer in lijn met de verkaveling en de invloed van het kapittel van Sint-Marie in het

¹⁰⁰⁸ Pons 2006.

¹⁰⁰⁹ Pons 2006, 6. Pons spreekt dan ook van Tienhoven-Ameide

¹⁰¹⁰ Verhoeff 1983, 106. De oppervlakte-eenheden verhouden zich in het algemeen als volgt, 1 morgen = 6 hont; 1 hont = 100 roeden. Omgezet naar het metrieke stelsel is dat, 1 morgen = 8700 m², 1 hont = 1400 m², 1 roede = 14 m². (1 morgen land is grofweg de oppervlakte land dat in een ochtend (morgen) met een span ossen geploegd kan worden (Verhoeff 1983, 115).

¹⁰¹¹ Pons 2006, 10.

¹⁰¹² Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, monumentenregister, nr. 35631, website: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>.

gebied, die ook op een latere datering duiden. Voordien zal bewoning er vrijwel onmogelijk zijn geweest.¹⁰¹³ De oorspronkelijke dijk waarlangs de ontginning begon, lag waarschijnlijk wat noordelijker dan de huidige Lekdijk. Door rivier-erosie is die verdwenen. De ontginning vond plaats vanuit het riviertje de Middelloos. De Middelloos mondde bij Ameide in de Lek uit. De Middelloos vormde de afvoerweg voor het (overtollige) water uit het noordelijk deel van de Vijfheerenlanden en het kwelwater. Het riviertje stond aanvankelijk onder invloed van eb en vloed, maar vanaf de ontginning reguleerde een sluis de waterafvoer. De Middelloos was tot in de 15de eeuw vanaf Ameide tot aan Meerkerk bevaarbaar.¹⁰¹⁴

Het oorspronkelijke ontginningsblok van Tienhoven, met strokenverkaveling, lag tussen de rivier de Lek en de Tiendweg (Noord-Zuid) en het ontginningsblok Langerak en Ameide (West-Oost). Het deel waar het kerkje en het huis Herlaar op werden gebouwd viel buiten het ontginningsblok.¹⁰¹⁵ De Geer meent dat Ameide bij het huis 'Herlaar' hoorde, wat Pons bevestigt.¹⁰¹⁶ Volgens Pons hield de heer/*locator* bij de strokenverkaveling van Tienhoven-Ameide het gehele oostelijke deel voor zichzelf, dat wil zeggen het gebied van Ameide tot aan de Middelloos toe. De oppervlakte van het gebied, met het huis, kerk en de ambachtsheerlijke landerijen (inclusief Ameide), was grofweg 76 ha groot (ruim 4,5 hoeven). Behoudens Tienhoven waren er nog acht grote ontginningsblokken: het Aaksterveld, het Liesveld en Zevenhoven bij Ameide. Twaalfhoeven was een blok dat grensde aan Tienhoven en Middelbroek-Noord. Bij Meerkerk lagen de blokken: Middelbroek-Zuid, Bloemendaal en Kwakernaak (afb. 30). Die blokken komen hierna bij de bespreking van de beleningen nog aan bod.

4.3.2 De stad Ameide

Middeleeuwse stadsontwikkeling

In de laatste decennia van de 13de eeuw en de eerste helft van de 14de eeuw ontstonden in de Nederlanden diverse kleine steden, waarvan Ameide er één is. Het is algemeen aanvaard dat in Holland het initiatief tot verlening van een stadsrecht oorkonde vooral van 'onderop' kwam en niet vanuit de wensen van een (lands)heer.¹⁰¹⁷ Vermoedelijk lag voor Ameide het initiatief wel bij de lokale heer, dat wil zeggen Herlaar. Rutte classificeert op basis van een aantal kenmerken steden tot een typerende groep. Ameide behoort tot wat hij noemt de 'laatmiddeleeuwse nieuwe steden'.¹⁰¹⁸ De 'laatmiddeleeuwse nieuwe steden' zijn door zowel lokale heren als landsheren gesticht tussen grofweg 1270 en 1400. Opvallend is dat zoals Ameide veel van die steden bij een kasteel zijn ontstaan. De plattegrond van een 'laatmiddeleeuwse nieuwe stad' oogt als in één keer geconcipeerd, de opbouw van de stad is regelmatig waarbij het stratenplan vrij rechtlijnig is.¹⁰¹⁹ Daarnaast is ook de locatie van die steden kenmerkend, namelijk daar waar een grotere en kleinere waterweg samenkomen. Op dergelijke plaatsen bouwde men om waterstaatkundige redenen dammen of sluizen die, mits er een afzetmarkt was in het achterland, als vanzelf handelsinkomsten genereerden door de stapelfunctie die daardoor ontstond. De 'damsteden', Amsterdam, Rotterdam, Schiedam, Leerdam, enzovoorts, ontleen hun naam aan die ontwikkeling. In Ameide waterde de Middelloos af op de Lek; het achterland, Meerkerk en

¹⁰¹³ In de omgeving van Alblasterdam zijn bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden, de rest van de Alblasterwaard was waarschijnlijk onbewoond. De oudste sporen in het gebied zijn echter te vinden op donken die zo'n 7500 jaar geleden werden bewoond (Borger e.a. 2003, 88, 106).

¹⁰¹⁴ Pons 2006, 9.

¹⁰¹⁵ Pons 2006, 14-15.

¹⁰¹⁶ De Geer 1886, 9.

¹⁰¹⁷ Cox 2011, 36.

¹⁰¹⁸ Rutte 2005, 145 e.v.

¹⁰¹⁹ Boerefijn 2005, 134; Renes 2005, 35.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Arkel, was te bereiken via dat riviertje. Bij de ontwikkeling van Ameide valt de invloed van de ontginningen niet te onderschatten,¹⁰²⁰ maar de handelsfunctie van de stad laat zich moeilijk bepalen. Hoewel nu een marktplein als centrum ontbreekt, kan niet gezegd worden dat in de middeleeuwen achter de dam geen ruimte was voor een markt en/of een stapelfunctie. Het (later) heffen van een zogenaamde ‘vliegende tol’ of ‘brandtol’ doen dat namelijk wel vermoeden.¹⁰²¹ Wat onverlet laat dat Ameide niet uitgroeide tot een groot handelscentrum.

Afb. 31: Kadastrale minuut Ameide 1811-1832

(Bron: kadastraal minuutplan 1811-1832, Ameide, sectie B, blad 1)

De ruimtelijke vorm van de ‘laatmiddeleeuwse nieuwe steden’ is herkenbaar tot in onze dagen, de continuïteit op dat niveau is opvallend.¹⁰²² De logische verklaring daarvoor is dat een grootschalige structuur als een stratenplan eenvoudigweg slechts zelden wijzigt. Ook op het niveau van de kavels zijn de structurele wijzigingen vaak beperkt, zelfs een ramp zoals een stadsbrand brengt relatief weinig verandering in die structuur. Daardoor is het aannemelijk dat een oorlog zoals die in 1388 tussen Hendrik van Vianen en Otto van Arkel waarbij Ameide ‘tot pulver’ verbrandde,¹⁰²³ vrijwel geen gevolgen had voor het stratenplan en de indeling van de percelen. Een overzicht van de structuur van de stad Ameide, dat na de middeleeuwen geen grote uitbreidingen of aanpassingen kende, is te vinden op het kadastrale minuutplan van 1832 (afb. 31). Dat geeft om genoemde reden ook een beeld van de vroege stad Ameide.

¹⁰²⁰ Cornelisse 2010, 251-261.

¹⁰²¹ Volgens Van Hall behoorden de ‘vliegende tol’ of ‘brandtol’ in Ameide tot de inkomsten van Hendrik van Brederode, heer van Brederode, Ameide, Vianen en burggraaf van Utrecht (1531-1568). De vliegende-tol of brandtol betreft een tol die aan elk schip dat voor het eerst de tol passeerde werd opgelegd. (Van Hall 1844, 105). Hendrik erfde dat bezit, maar of ook de Herlaars die tol bezaten is niet te zeggen.

¹⁰²² Boerefijn 2005, 128.

¹⁰²³ Aurelius 1517, 230v; Schelling 1759 [Hs], blad. 135; Kemp 1665, 126; Van Lennep 1854a, 124.

Ameide was, voor zover bekend, niet omringd door een stenen muur. Volgens Diebels zijn er omstreeks 1300 in Ameide wel verdedigingswerken aangelegd. Die zijn in 1672 afgebroken en daarna niet meer herbouwd.¹⁰²⁴ Hij maakt dat echter niet concreet en verwijst niet naar een bron of herkenbare locatie. De Lekdijk was een evidente grens. Een gegraven afwatering met de (latere?) toepasselijke naam ‘scheid(ings) sloot’ markeerde de grens met Tienhoven. De grachten en de scheidingssloot vormden met de dijk langs de Lek de grens van de stad. Het water van de sloten en de grachten in de stad gaven vorm aan de kaders van de bebouwde blokken. De sloten waren echter meer dan scheidslijnen, ze waren noodzakelijk voor de afwatering van het achterliggende land. Het stadje vormde met een oppervlakte van grofweg 7 morgen nog niet één procent van de totale omvang van ‘het land van Ameide’ (inclusief Tienhoven) dat ongeveer 920 morgen groot was.¹⁰²⁵ Het beeld van de stadsontwikkeling komt overeen met wat op basis van de ontginningsblokken al door Pons gereconstrueerd was, namelijk dat Ameide volgde uit de ontginningen van Tienhoven. De beschrijvingen van Schelling dat Ameide onder Waldger graaf van Teisterbant (achtste eeuw) al een stad zou zijn met een tol is dan ook nonsens.¹⁰²⁶

De rol van de Herlaars in de ontwikkeling van de stad Ameide

De ‘laatmiddeleeuwse nieuwe steden’ tonen een aantal gemeenschappelijke kenmerken waardoor die als groep te onderscheiden zijn van andere steden. Het feit dat deze steden, waaronder Ameide, IJsselstein, Vianen, Culemborg, Buren, Leerdam, klein bleven en niet evolueerden naar een regionale stadsfunctie wijst volgens Rutte op de enigszins geforceerde wijze waarop de stad tot stand kwam. Hij meent dat de macht van de landsheren in de grensgebieden tanende was. Daardoor zagen de kleinere lokale heren in de 14de eeuw hun kans schoon en schonken ter versterking van hun positie in hun territoire een gemeenschap stadrechten. Maar dat de stichters zoals Rutte stelt door een teruglopende invloed van de landsheren vooral gericht waren op eigenbelang en weinig oog hadden voor de mogelijkheden van economische bloei en het aantrekken van voldoende burgers, valt te betwijfelen.¹⁰²⁷ Mogelijk geldt het beeld dat Rutte schetst voor verschillende andere steden, maar wat Ameide betreft kan die opvatting aangevochten worden. Zo kan de macht van de landsheer van Holland in dit gebied toch moeilijk als tanend beschreven worden, feitelijk verwierf hij er juist meer macht. Het oprichten van het hoogheemraadschap, de ontginningen en zijn strijd tegen de bisschop in dit gebied wijzen op een sterke greep van de landsheerlijke macht of ten minste op de wens die te versterken. De algemene ontwikkeling was er vooral een van toename van de landsheerlijke macht ten koste van de kleinere heren. Dat de stedelijke geo-politiek van lokale heren kon stranden is evident, niet alle nederzettingen met stadsrechten zouden (kunnen) uitgroeien tot een plaats met een stedelijk karakter. Wat droegen de Herlaars dan bij aan het ontwikkelen van de stad Ameide?

Als uiting van dank voor de steun van Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard schonk Willem V in 1351 tolvrijheid voor de Hollandse tolleren aan de burgers van de *stad* Ameide.¹⁰²⁸ In het (15de-eeuwse) handvest van Ameide staat, zonder het noemen van een jaartal, het volgende, ‘Om behoudenis onsser stede van der Ameyden ende verbeteringhe, die onse voervaders die heere van Heerlaer voertyts ghesticht ende mit vryhede van rechten begaeft hebben ghehad’.¹⁰²⁹ Wanneer de burgers van Ameide van de heer van Herlaar stadsrecht kregen is echter niet duidelijk. In de literatuur worden verschillende jaartallen genoemd maar

¹⁰²⁴ Diebels 1993, I.

¹⁰²⁵ Grove benadering op basis van de gegevens van Pons 2006.

¹⁰²⁶ Schelling 1759 [Hs], blad 25 e.v., 224. Schelling verwijst hiervoor naar ‘jaarboeken’ en ‘oude brieven’.

¹⁰²⁷ Rutte 2005, 151-152.

¹⁰²⁸ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 388 (27-06-1351).

¹⁰²⁹ De Geer 1886, 15.

daarin ontbreken concrete bronverwijzingen.¹⁰³⁰ Het schenken van privileges aan de burgers van Ameide is echter wel te herleiden. In de oorkonde van 1312, toen Dirk van Herlaar de heerlijkheid Ameide in leen kreeg, staat niets over Ameide als ‘stad’. De vroegste vermelding van Ameide als stad is in de akte van 1351 waarin Willem V de inwoners van Ameide tolvrijheid verleend. Daaruit volgt dat de burgers van Ameide in het tijdvak 1312-1351 van de heer van Ameide, Dirk van Herlaar, stadsrechten kregen. Op initiatief van de lokale heer, maar met steun van de graaf van Holland, Willem III, ontvingen ook de burgers van Vianen, Hagestein en IJsselstein in die periode stadsrechten. Zodoende wist de Hollandse landsheer steunpunten tegen het Sticht te creëren.¹⁰³¹

Het verlenen van niet-grafelijke stadsrechtprivileges kwam niet alleen voort uit militair-strategische motieven van de lokale heer, maar kan ook gezien worden als een vorm van stimulering van het economisch proces in de nederzetting. Het was, afhankelijk van de economische ontwikkeling van een gebied, vaak een bekrachtiging van een al bestaande situatie.¹⁰³² De Herlaars hebben als heren van Ameide op verschillende wijzen geprobeerd de economische mogelijkheden van de nederzetting verder uit te bouwen of hebben de roep vanuit de gemeenschap om handelsblokkades te slechten gesteund. Dat blijkt uit diverse bestuurlijke acties. Arnold (1281-1298) en zijn zoon Dirk (1298-1305) lieten in 1296 Lombarden toe een wisseltafel in Ameide te plaatsen. De Lombarden waren daar in 1363 nog actief.¹⁰³³ Later schonk Dirk (1312-1354) stadsprivileges aan Ameide. In 1351 kregen de inwoners van Ameide als dank voor de inzet van Dirk en zijn zoon Gerard, tolvrijheid voor de Hollandse tolleren van de Hollandse graaf. Dat zijn drie economische stimuleringen die wijzen op actieve steun voor de ontwikkeling en groei van Ameide. De Herlaars kregen van de Hollandse graaf daartoe alle ruimte, niet doordat diens gezag tanende was maar omdat hij de activiteiten voor eigen belang steunde.

De stichter van de stad kon weliswaar voorwaarden voor groei creëren maar was niet in staat de ontwikkeling zelf actief aan te sturen. De praktijk was dat de ontplooiing moest voortkomen uit de gemeenschap.¹⁰³⁴ Dat het schenken van stadsprivileges voor Ameide uiteindelijk niet resulteerde in een grote stad, is vooral veroorzaakt door factoren waar de lokale heer geen invloed op had. Dan moet gedacht worden aan het verlies van de havenfunctie en de groeiende problemen met de afwatering van het achterland. Dat sneed de nederzetting economisch gezien van het achterland af. Een aspect waar de heer wel enige invloed op had, is de concurrentiepositie tussen de steden Ameide en Vianen. In de periode dat Ameide stadsrechten kreeg, schonk de heer van Vianen aan de inwoners van het naburige Vianen ook stadsrechten (1335).¹⁰³⁵ Vianen kreeg in 1336 tolvrijheid in Holland en Zeeland, Ameide in 1351. Enkele decennia later kwamen beide nederzettingen in één hand, die van de heer van Vianen. Ameide, via een huwelijk verworven, was ondergeschikt aan Vianen. Dat blijkt uit het feit dat Ameide hoofdvaart kreeg op de heer van Vianen en zijn raadslieden.¹⁰³⁶ Dat wil zeggen dat indien de schepenen van Ameide niet in staat waren zelf een vonnis te vellen zij naar Vianen togen. Ameide was een ‘filiatie’ van Vianen. Die positie was voor de economische ontwikkeling vermoedelijk niet anders dan voor de juridische.

¹⁰³⁰ Verhoog meent dat Floris V in 1277 stadsrechten aan Ameide schonk. Volgens Verhoog bevestigde Dirk van Herlaar die rechten in 1300 (Verhoog 1997, 361). Diebels (Diebels 1993, I) noemt ook het jaartal 1300. Ramaer meent dat een Dirk van Herlaar, heer van Ameide, tussen 1298-1335 (?), Ameide stadsrechten schonk (Ramaer 1899, 292). Cox verwijst voor de stadsstichting naar de periode 1312-1400 (Cox 2005, 47).

¹⁰³¹ Cox 2011, 127.

¹⁰³² Bos 1996, 86-87.

¹⁰³³ BLO, nr. 92, 1362-1363, f.11v.

¹⁰³⁴ Slon 2005, 129.

¹⁰³⁵ Boerefijn 2005, 135; Cox 2011, 131-133.

¹⁰³⁶ Cox 2011, 184.

4.4 Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit in Ameide

Inleiding

Het door Kort gereconstrueerde leenhof van Ameide toont dat de heer van Ameide een complex aan in leen uitgegeven rechten en goederen had. In tegenstelling tot vele kleine lokale leenkamers omvatte het leenhof van Ameide niet alleen lenen in de eigen regio maar ook een groot aantal in het gebied tussen Maas en Waal. Was er meer dan enkel een geografisch onderscheid? De hierna volgende uitvoerige beschrijving van de lenen heeft niet alleen ten doel die vraag te beantwoorden. De opzet is door het nauwgezet in beeld brengen van de beleningen ook aanknopingspunten te vinden voor het dateren van de verwerving van het bezit. Want van wie was dat bezit buiten Ameide afkomstig? Mochten de Herlaars dat tot hun erfbezit rekenen? Bracht Van Loon het in om het sociaal verschil tussen hem en zijn vrouw te compenseren? Of kwam het op andere wijze in handen van de Herlaars?

Het in leen uitgegeven bezit in Ameide

Het aantal noteringen van beleningen in het land van Ameide komt uit op een dertigtal, met nagenoeg evenzovele leenmannen. De aard van de wederdiensten van die leenmannen staan in het leenboek niet genoteerd. Het is bekend dat de heer van Ameide in de 14de eeuw regelmatig met een aantal ‘paarden’ ten dienste van zijn heer de graaf van Holland of Jan van Blois verschijnt. Het mag dus aangenomen worden dat de leenverplichting voor een deel van de leenmannen ook uit militaire dienst bestond, zoals deelname aan een veldtocht.¹⁰³⁷ Het is echter niet waarschijnlijk dat die leenplicht voor alle leenmannen gold. Personen met minder aanzienlijke leengoederen hadden niet dezelfde verplichtingen als de leenmannen van een huis, hofstede of gerecht. Te denken valt dan aan lokale boeren die beleend waren met een akker of perceel land, van wie de sociale positie vergelijkbaar is met die van kolonisten. Het gemiddelde grondbezit van een leenman van Ameide was drie a vier morgen, dat is veel minder dan een standaard hoeve (zestien morgen). Die leenmannen namen geen deel aan de ‘reizen’ buiten de heerlijkheid. Dergelijke kleine beleningen waren ook van minder belang voor de inkomsten. Alleen bij het verwerven van leengoed betaalde de leenman het heergewaad. Het was voor de leenheer de enige vergoeding. In tegenstelling tot de huurder of de pachter was het voor de leenman niet nodig regelmatig een bepaald bedrag te betalen.¹⁰³⁸

Het in leen uitgegeven bezit in het land van Ameide bestond uit enkele huizen, een aantal percelen land en enkele tienden. In het leenregister staan drie noteringen van goederen in Ameide, te weten twee huizen (waarvan één met een hofstat) en een hofstat. Het grootste aantal noteringen in het Land van Ameide betreft percelen land. Volgens de reconstructie van Kort bestond de totale oppervlakte uit om en nabij 110 morgen land (94 hectare), waarvan 84 morgen land in het gerecht van Ameide en 26 morgen land in Tienhoven lag. Echter het totaal beleende grondbezit was zowel in het aantal lenen als de oppervlakte groter want de beleningen in Meerkerk zijn hier niet in meegenomen.¹⁰³⁹ Om een indruk te geven van de oppervlakte van de beleningen zijn de gegevens in een tabel geplaatst (tab. 4).

¹⁰³⁷ Croenen 2003, 206-210.

¹⁰³⁸ Kort 2001, 11.

¹⁰³⁹ In zijn reconstructie voegt Kort ook de beleningen in de ontginningsblokken onder Meerkerk aan het leenbezit van Ameide toe (Kort 1985b; Kort 1985c). Waarschijnlijk berust dat op de veronderstelling dat Meerkerk tot ‘het land van Herlaar’ behoorde, zoals Henderikx dat onder andere formuleerde. Die gedachte is wat de heerlijke rechten betreft niet juist. In de 14de eeuw bezat niet de heer van Ameide maar de heer van Vianen de jurisdictie. Dat neemt niet weg dat Herlaar in Meerkerk wel percelen land

Tabel 4: Overzicht van aantal morgen in leen uitgegeven bezit in Ameide per ontginningsblok

(Bron: Kort 1985c)

Ontginningsblok	A: totaal leenhof*	B: totaal ontginningsblok*
Ameide – Liesveld	10	130
Ameide – Aaksterveld	56	297
Ameide -		
Zevenhoven/Ossekamp	18	98
Tienhoven	26	250

*A: Totale oppervlakte uitgedrukt in morgen in leen uitgegeven volgens het leenboek. (bij benadering)

*B: Totale oppervlakte uitgedrukt in morgen van het ontginningsblok.(bij benadering)

Procentueel vormde het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide respectievelijk 16 en 10 procent van het totaal aantal morgen land in Ameide en Tienhoven. Dat is gezien de grootte van het gezagsgebied van de heer van Ameide slechts een fractie. Voor dat geringe percentage zijn een drietal verklaringen te noemen. Ten eerste was een deel van het gebied in handen van de heer van Ameide, waarvan een part vermoedelijk werd verpacht. Ten tweede bezaten ook naburige heren, kerkelijke instellingen en particulieren een deel van de ontgonnen percelen in de ontginningsblokken. Zo had de heer Van Arkel in de 14de eeuw, dus nog vóór de grote Arkelse oorlog, eveneens land in Ameide en Meerkerk in leen uitgegeven.¹⁰⁴⁰ Dat geldt ook voor de heer van Noordeloos en de heer van Langerak. Een derde factor is het feit dat de kolonisten door het ontginnen het land in eigendom kregen. Helaas ontbreken de bronnen om de verhoudingen van het grondbezit inzichtelijk te maken. Vermoedelijk is het beeld niet uitzonderlijk, Van Bavel komt voor het Gelderse rivierengebied op vergelijkbare waarden uit.¹⁰⁴¹

Behalve de in leen uitgegeven huizen in Ameide en percelen land in Ameide en Tienhoven staan in het leenboek ook noteringen van het hoog en laag gerecht van Zevenhoven, enkele tienden en één cijns. De nederzetting Zevenhoven, met een huis, vormde eind 14de eeuw een eigen gerecht. Het viel onder het land van Ameide en behoorde daardoor waarschijnlijk tot het beleende bezit van de heer van Ameide.

Er was een klein aantal tienden door de heer van Ameide in leen uitgegeven (tab. 5). Dat aantal zegt niets over de mogelijke tienden waarvan de heer zelf de inkomsten genoot. Een tiend had voor de rechthebbende meer waarde dan één tiende deel van het land, de tiend was namelijk een *netto* opbrengst.¹⁰⁴² Opmerkelijk is de notering van de tiende van het Aaksterveld, dat werd gedeeld met de heer van Vorselaar. Gerard van Vorselaar was getrouwd met Marina van Herlaar, een zuster van Aleid van Herlaar.¹⁰⁴³ Haar recht op een tiende van het Aaksterveld, dat mogelijk tot haar erfdeel behoorde, is een overtuigend bewijs van verwantschap en bezit in de 13de eeuw. De andere helft was in 1413 voor Janna van Herlaar vrouwe van

of tienden in leen had uitgegeven. Dat is door de vervlechting van het bezit echter niet meer te achterhalen. Daardoor zijn de noteringen onder Meerkerk hier niet opgenomen tenzij 'als gehouden van Ameide' staat vermeld.

¹⁰⁴⁰ Kort 1984c, 601-605.

¹⁰⁴¹ Van Bavel komt voor de omvang van het beleende bezit in de Tielerwaard in de 14de -16de eeuw uit op 13 procent, in het ambt van Beesd en Rhenoy was die 25, in, het Land van Culemborg 20 en in het Land van Buren 12 procent. (Van Bavel 1999, 217).

¹⁰⁴² Van Bavel 1993, 204.

¹⁰⁴³ Zie § 4.2.4.

Noordeloos. De grove tiende (een tiende op het veldgewas en daardoor vaak ook korentiende genoemd) en de smalle tiende (jongvee/kleinvee/vrucht of groenten) in Meerkerk op de blokken Oosternesse behoorden zonder twijfel aan Ameide toe. Bij de eerste belening in 1421 staat namelijk genoteerd dat het gehouden werd van Ameide.

Tabel 5: Overzicht van in leen uitgegeven tienden per ontginningslocatie in het gebied van Ameide

(Bron: Kort 1985c)

<i>Uitgegeven lenen van Ameide</i>	<i>ontginningslocatie</i>	<i>jaar van de eerste vermelding</i>
Het goed met hoog en laag gerecht, tijns en tiende en toebehoren van Zevenhoven	Zevenhoven	1392
helft van een tiende (andere helft van heer van Vorselaar)	Ameide op Aaksterveld	1413
Grove en smalle tiende	Over-Oosternesse en Neder-oosternesse in Meerkerk	1420
Tiende	In het land van Ameide Tienhoven, bestaande uit 19 morgen	1421
Halve tiende	2 blokken in Aaksterveld	1501

4.5 Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit buiten Ameide

4.5.1 Inleiding

Het Ameidense complex van beleningen buiten Ameide bestond met name uit een conglomeraat van rechten binnen de regio van de Bommelerwaard, in Gelre.¹⁰⁴⁴ Over mogelijk eigen bezit in die regio dat niet in leen was uitgegeven, ontbreken gegevens. Om een idee te geven van de omvang van het leenhof buiten Ameide zijn hieronder alle leennoteringen uitgewerkt, eerst die voor de Bommelerwaard, daarna de overige buiten Ameide gelegen beleningen. Per gerecht zijn de lenen in een tabel opgenomen. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de heerlijke rechten, de annexe rechten of ambachtsgevolgen, huis of huizen, grondbezit en tienden. Om het Ameidense beleende bezit in perspectief te plaatsen zijn per gerecht ook de beleningen van de landsheer, de graaf van Gelre, in de tabellen opgenomen. De eerste kolom van de tabellen vermeldt de naam van de (ambachts)heerlijkheid en het type bezit, de tweede kolom geeft het bezit van de heer van Ameide als leenheer weer, de derde kolom de naam van de leenman, de vierde kolom betreft het in leen uitgegeven bezit van de landsheer van Gelre in de heerlijkheid. De vakken zijn leeg daar waar noteringen ontbreken, dat wil overigens niet zeggen dat de heer van Ameide er in die categorie geen bezit had.

¹⁰⁴⁴ Kort 1985b; Kort 1985c.

4.5.2 Reconstructie van in leen uitgegeven bezit in de Bommelerwaard

Brakel

Tabel 6: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Brakel

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Brakel	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht inclusief het gerecht te 'Rodengoye' (Munnikenland) bij Brakel	1382 Staas van Brakel	
Annexe rechten			* De visserij; en de schouw * Visserij tot Brakel zoals onder Asperen toebehoort
Huis /Huizen			* Het huis te Brakel met voorburcht binnen de voorste gracht, en toebehoren * 4 hofsteden
Grondbezit	* Een 'stuk land'	1433 Gozewijn van Brakel	* Waard tussen Zuilichem en de Papentiende * Waard tussen de sluis en Munnikenland * Het Munnikenland * 35 morgen land plus 10,5 hont * 2 hoeven (32 morgen)
Tijns/ Tiende			* De halve grote tiende van Brakel, met toebehoren, jaarlijks gedeeld met de heerlijkheid Poederoyen * Een tiende te Gameren

De Ameidense lenen in Brakel betroffen het dagelijkse gerecht en een perceel land. Staas van Brakel, een verwant van Van Altena, hield het gerecht van Brakel aanvang 14de eeuw als leenman van Gerard van Loon.¹⁰⁴⁵ In het leenboek staat geschreven dat de erven van Staas het gerecht van Gerard van Loon en diens nazaten Van Herlaar, heren van Ameide, hielden.¹⁰⁴⁶ Gerard van Loon was weliswaar leenheer, maar het dagelijks gerecht kan niet tot zijn patrimonium gerekend worden. Vóór Gerard van Loon het beleende was het gerecht een Gelders leen in handen van een telg van Van Altena. Otto II graaf van Gelre (1229-1271) had in 1263 het dagelijks gerecht aan Willem van Horne, heer van Altena geschonken.¹⁰⁴⁷

Willem van Horne kreeg van de Gelderse landsheer ook de tiende van het aangrenzende 'Rodengoye' of 'Rodichem' (het latere Munnikenland) en de dijschouw. Bij de overdracht werd bepaald dat de Gelderse graaf zelf de hoge jurisdictie hield. Gerard van Loon verwierf het bezit dus ná 1263 (Altena), maar vóór februari 1323 († Gerard van Loon). Dat wil niet zeggen dat de heerlijkheid tot het bezit behoorde van Gerard van Loon ten tijde van zijn huwelijk. Waarschijnlijk was dat niet het geval, maar het valt niet uit te sluiten.

¹⁰⁴⁵ Kort 1995, 73-75; Van Alphen 1974, 7.

¹⁰⁴⁶ Kort 1985b, 423.

¹⁰⁴⁷ OBGZ, nr. 859.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Ook al bezat Gerard in de 13de eeuw mogelijk nog niet de dagelijkse heerlijkheid, hij had al wel bezit in Brakel. Hij schonk in 1272 namelijk een tiende in Rodengoye aan de abdij van Villers.¹⁰⁴⁸ Ook hierin ging Willem van Horne hem voor, die stond in 1264 een tiende aan de abdij af.¹⁰⁴⁹

Zuilichem

Tabel 7: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Zuilichem

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Zuilichem	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	* Het gerecht van Zuilichem	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	
Annexe rechten	* De gift van de kerk en altaren * De tol * De wind * 6/10 van het gemaal * De visserij	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* De waard bij Zuilichem met recht van aanwas en visserij * Een derde deel van het veer
Huis /Huizen	* Huis van Zuilichem * 3 Hofsteden met huizing	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf) 1433 Arnout van Herlaar (burggraaf) 1435 Jan de Groot	
Grondbezit	* 4 morgen en 4 hont land	(div.)	
Tijns/ Tiende	* De smaltiede * De hoftiede * De Bontertse tiende * De tiende buiten de Meidijk tussen Poederoyen en Brakel	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* Een bloktiende

De leennoteringen in het leenboek van Vianen tonen een complex aan rechten in Zuilichem. Het aantal door de landsheer van Gelre uitgegeven lenen is daarentegen heel beperkt. Naast de ambachtsheerlijkheid staan in het leenboek van Vianen diverse annexe rechten of ambachtsgevolgen separaat vermeld: het recht van tol, de wind (het alleenrecht op het malen van de oogst), zes-tiende deel van het gemaal en de visserij in de wielen. Maar ook het huis te Zuilichem, een drietal hofsteden, enkele percelen land, de gift van de kerk en de altaren, een smaltiede, de ‘Bonterse’ tiende en een tiende buiten de Meidijk tussen Poederoyen en Brakel waren lenen van Ameide.¹⁰⁵⁰ Vergelijkbaar met de beleningen in Brakel was ook in Zuilichem de oppervlakte van het beleende land beperkt, slechts 4 morgen en 4 hont. Opmerkelijk is wel dat vrijwel alle lenen in handen waren van slechts één leenman, de burggraaf van Zuilichem. Het particulier bezit van de riviertol en het feit dat de leenman de titel van burggraaf voerde verdient enige uitleg. Dat kan wellicht helpen de herkomst van het bezit van Ameide te dateren.

¹⁰⁴⁸ ALLN, inv. nr.295 (1272).

¹⁰⁴⁹ GAA, toegang 0243, inv. nr. 56 (1-10-1264).

¹⁰⁵⁰ Kort 1985b, 434-435.

De tol te Zuilichem

Het tolrecht was een bijzonder en exclusief landsheerlijk recht, het behelsde het recht een heffing op te leggen voor het gebruik van een land- of waterweg. Het was gebruikelijk dat de landsheer dat recht verpachtte of beleende en daarmee de exploitatie in handen van een pachter of leenman gaf. Het tolrecht van Zuilichem behoorde aanvankelijk de landsheer van Gelre toe. Waarschijnlijk verwierf graaf Hendrik van Gelre (1141-1182) vóór 1182 het recht van de tol.¹⁰⁵¹ De Brabants-Gelderse conflicten eind 12de eeuw tussen Otto I van Gelre (1184-1207) en hertog Hendrik I van Brabant (1183-1235) bevestigden dat. Hoewel de strijd tussen de landsheren met name het bezit en de leenhoogheid van de Veluwe betrof, lag de oorzaak van het conflict óók bij de geschillen over de Gelderse riviertollen.¹⁰⁵² Dat blijkt uit het feit dat de tollendeel waren van de overeenkomsten tussen de graaf van Gelre en de hertog van Brabant in 1196 en 1203.¹⁰⁵³ De Gelderse riviertollen, die van Zuilichem aan de Waal en (Kerk)Driel aan de Maas, vormden voor de Brabantse steden Tiel en 's-Hertogenbosch handelsbarrières.

De Gelderse riviertollen vormden gezamenlijk geen landsheerlijk tolsysteem, een entiteit. Het heffen van tol vond lokaal onafhankelijk van de andere Gelderse tollendeel plaats. De Gelderse rekeningen van 1294-1295 geven daar een goed beeld van. De tol te Zuilichem vormde een belangrijk deel van het grafelijk inkomen. Meihuizen, die de Gelderse rekeningen van 1294-1295 als bronnenuitgave redigeerde, noemt Zuilichem een grenshaven van Gelre voor het transport naar het westen via de Waal.¹⁰⁵⁴ Het handelsverkeer verliep via Zuilichem naar Dordrecht en Middelburg. De tol van Zuilichem fungeerde niet alleen als tol maar ook als wisselbank. De rekeningen van de *officiatus* in 1294-1295 tonen dat de tollenaar naast geldschieteer ook leverancier van zout en wijn was. De specifieke bepaling dat de aanwas van de rivier de Waal bij Brakel de zoutschepen niet mocht hinderen, en de naam *Saltbommel*, onderstreept het belang van zout.

De verpachting of belening van de landsheerlijke tol van Zuilichem na 1295 is onduidelijk. In de Gelderse rekeningen van 1294-1295 staat Johan van Herwijnen vermeld als tollenaar voor de tollendeel van Zuilichem, (Kerk)Driel en Malsen. Gerard van Loon staat in die rekeningen genoteerd voor ontvangst van 5 pond en 10 schellingen jaarlijks uit die tollendeel.¹⁰⁵⁵ Hij heeft de Gelderse tollendeel van Zuilichem en (Kerk)Driel samen met bepaalde rechten in Mook na 1295 in zijn bezit gekregen. Door zijn nederlaag in Woeringen was de graaf van Gelre financieel afhankelijk geworden van ridders en steden. In 1309 verkocht Van Loon dat bezit aan de graaf van Gelre,¹⁰⁵⁶ met voorbehoud van het in 1295 al genoteerde jaarlijkse leen van 5 pond en 10 schelling.¹⁰⁵⁷ Gerard kreeg voor de overdracht aan de graaf de goedkeuring van zijn vrouw Aleid en hun oudste zoon Gerard. Daardoor lijkt het alsof die afstand deden van mogelijk erfelijke aanspraken, maar de tollendeel waren geen familiebezit.

Na 1309 dateert de eerstvolgende notering van de tol van Zuilichem uit 1317. Toen verpachtte graaf Reinald I van Gelre (1271-1326) de tol voor 300 tournoisen jaarlijks aan Gerard van Voorne, heer van Voorne.¹⁰⁵⁸ Echter op 4 maart 1325 verpandde Reinald II zijn inkomsten uit de tol van Zuilichem en Driel, naast andere niet met naam genoemde inkomsten uit de Bommelerwaard.¹⁰⁵⁹ Vanaf dan zijn de tollendeel niet

¹⁰⁵¹ Van Spaen 1801-1805, III, 252. Volgens Van Spaen werd graaf Hendrik van Gelre bij zijn overlijden in 1182 als bezitter van de tollendeel van Driel en Zuilichem genoemd (Van Spaen 1801-1805, 357).

¹⁰⁵² Jansen 2001, 14-15; Schiffer 1988, 241.

¹⁰⁵³ OBGZ, nr. 387 (na 6 mrt 1196), OBNB I, nr. 99 (na 1 okt 1203).

¹⁰⁵⁴ Meihuizen 1953, 114.

¹⁰⁵⁵ Meihuizen 1953, 92-93.

¹⁰⁵⁶ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 105 (30-08-1309); nr. 106 (01-09-1309).

¹⁰⁵⁷ Van Spaen 1801-1805, III, 252-253.

¹⁰⁵⁸ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 205 (13-03-1317); Van Spaen 1814, 366.

¹⁰⁵⁹ OBGZ-VIII, nr.1325.03.04C., (04-03-1325).

meer te beschouwen als een onderdeel van het landsheerlijk vermogen.¹⁰⁶⁰ Hoe nu de verschillende inkomsten en rechten verdeeld waren is niet te achterhalen, maar merkwaardig genoeg staat de tol wel in het oudste leenactenboek van Gelre (1326). Dan houden enkele heren inkomsten uit de tol als manleen.¹⁰⁶¹ Vanaf 1435 staat de tol genoteerd in het leenboek van Vianen, waarbij niets verwijst naar Gelre.¹⁰⁶² De erfopvolging van het leen is tot 1630 geregistreerd.

De eerste notering van de tol in Zuilichem in het leenregister dateert van 1 november 1435.¹⁰⁶³ Op die dag kreeg Arnoud van Herlaar, een nazaat van de Herlaars van Poederoyen, het recht van tol in Zuilichem in leen. De toltarieven waren als volgt: 1 Dordtse plak voor een ‘cruysbant’ op de hals gedragen, 1 Vlaams groot voor een marktpaard, 1 Dordtse plak voor 6 schapen of varkens, en 1 Dordtse plak als tol voor elke schaar.¹⁰⁶⁴ Uit de tarieven blijkt dat de tol van Zuilichem het vee betrof, expliciet niet de goederen waarop in Zaltbommel, Heerewaarden en Tiel de Gelderse landsheerlijke tol geheven werd. Die tollenen hadden betrekking op wijn, hout, steen, kalk, ijzer, staal, kolen, zout, boter, kaas en vis.¹⁰⁶⁵ Kuys veronderstelt dat de tol van Zuilichem in de 14de eeuw een residu was, een schamel overblijfsel,¹⁰⁶⁶ maar dat verdient nuance. Tot aan het einde van de 14de eeuw vormden de tollenen volgens Weststrate een belangrijke bron van inkomsten voor de Gelderse landsheer.¹⁰⁶⁷ Het is aannemelijk dat de tol van Zuilichem dat aanvankelijk voor de heer van Zuilichem ook was. Dat het relatieve aandeel van de tol in het sociaal-economisch vermogen van de burggraaf van Zuilichem verminderde kan waar zijn, maar dat laat zich moeilijk berekenen.

De burggraaf van Zuilichem

De eerst bekende leenman van de ambachtsheerlijkheid en de tol van Zuilichem, Arnout van Herlaar, was woonachtig op het huis te Zuilichem. Dat was eveneens een leen van Ameide. Arnout was *Burggraaf* van Zuilichem.¹⁰⁶⁸ In de 15de eeuw verwees de titel van burggraaf niet meer naar de functie, het was een eretitel, een ‘*titulaire digniteit*’.¹⁰⁶⁹ In het leenboek staat de titel van burggraaf bij de filiatie van de rechten van Zuilichem telkens vermeld. Zo was in 1594 Dirk Pieck burggraaf van Zuilichem, later opgevolgd door zijn zoon Joost die in 1628 ‘erfburchgraeff ende heer to Zulinchem’ was.¹⁰⁷⁰ De meest bekende burggraaf was Constantijn Huygens, hij had de rechten van de heerlijkheid in 1630 gekocht. In de 16de en 17de eeuw verwierven diverse vermogende burgers kastelen en heerlijkheden. Zij tooiden zich maar wat graag met de titel ‘heer van...’.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁰ Westerman (Westerman 1939) en Weststrate (Weststrate 2008) verwijzen dan ook niet naar de tollenen van Driel en Zuilichem.

¹⁰⁶¹ Doorninck 1898, 11, 12, 17. Die heren waren: Johan van Heukekom, Nicolaas van Malsen, Dirk van Werthusen en de heer van Hoeps. Vreemd genoeg maken Sloet & Martens van Sevenhoven in het register op de leenactenboeken een merkwaardige fout door onder het leen van Zuilichem ook dat van het huis te Zoelen te noteren. (Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 286).

¹⁰⁶² Van Winter meent dat de tol vóór 1348 naar Zaltbommel verplaatst was (Van Winter 1962, 146). Zij verwijst hiervoor naar Nijhoff (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 35 (23-10-1348)). De akte waarin Gijsbert van Tuil het huis Lievenstein aan de hertog van Gelre opdraagt, werd getekend ‘opten tolhuys tot Zaltbommell’. In die akte is geen enkel rechtstreeks verband met de tol van Zuilichem te ontdekken. Dat de gedachte van het verplaatsen waarschijnlijk onjuist is, volgt ook uit het gegeven dat de goederen waarop de tol in Zuilichem en Zaltbommel geheven werd verschillend waren.

¹⁰⁶³ Kort 1985b, 433.

¹⁰⁶⁴ Kort 1985b, 433; Kuys 1979, 27. Het begrip *schuur* verwijst naar een hoeveelheid voedsel nodig voor een grazend dier (Verdam & Ebbinge Wubben 1932, 517).

¹⁰⁶⁵ Weststrate 2008, 69 e.v.

¹⁰⁶⁶ Kuys 1979, 13.

¹⁰⁶⁷ Weststrate 2008, 57.

¹⁰⁶⁸ Kort 1985b, 433. Zie voor de akte van belening, GAA, toegang 0448, inv. nr. 1. (1435).

¹⁰⁶⁹ De Bruijn & Van der Eerden-Vonk 1987, 55.

¹⁰⁷⁰ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 284 genoemd in noot 4; nr. 334.

¹⁰⁷¹ Olde Meierink 1996, 162.

Al was de titel van burggraaf een ‘dode letter’, het gaf blijkbaar wel aanzien. De burggraaf was ambachtsheer van Zuilichem en vermoedelijk bewoonde hij het huis. De noteringen van beide beleningen lopen namelijk synchroon. Het huis, de gerechtsheerlijkheid met ambachtsgevolgen en de functietitel waren op enige wijze aan elkaar gekoppeld. Of de burggraaf ook de tollenaar van Zuilichem was, valt uit de bronnen niet op te maken. In de 15de eeuw hield die wel dat recht, maar in 1294-1295 wordt de tollenaar als *officiatus*, ambtman, betiteld.

Het oorspronkelijke ambt van burggraaf, *castellanus*, laat zich het best omschrijven als dat van een hoge militaire functionaris. Als commandant zetelde een burggraaf op een burcht of vesting namens een (lands)heer voor de duur van een bepaalde ambtstermijn. De burcht was gedurende de ambtsperiode de woning van de burggraaf. Het ambt van burggraaf in Zuilichem gaat ten minste terug tot 1196. Bij het vastleggen van de afspraken tussen Otto I van Gelre (1184-1207) en de Brabantse hertog Hendrik I (1190-1235) was ‘*Tidero Bastart, castellanus de Sulichem*’ een van de getuigen voor de landsheer van Gelre.¹⁰⁷² Een volgende vermelding van de burggraaf van Zuilichem, als een ministeriaal van de graaf van Gelre, dateert uit 1203. Dan blijkt een Reinerus de ‘*castellanus*’ van Zuilichem te zijn.¹⁰⁷³ Na 1203 verdwijnt de titel van burggraaf van Zuilichem uit de landsheerlijke bronnen, maar duikt die in de 15de eeuw in de lokale administratie op. In dat opzicht is het opmerkelijk dat de burggraaf van Zuilichem niet vermeld staat als een van de Gelderse kasteleins die door de Vlamingen in 1296 van hun burchten verwijderd werden.¹⁰⁷⁴

Hoewel de burggraaf van Zuilichem in de Gelderse bronnen van 1196 en 1203 verschijnt, is de functie van burggraaf in de Gelderse landsheerlijke organisatie als een vreemde eend in de bijt. Het ambt van burggraaf was in de Gelderse grafelijke organisatie niet eigen. De landsheer van Gelre beschikte niet over eigen burchten welke dienden als ‘kiemcellen’ van een Gelderse ambtsindeling. Wel is het zo dat indien de Gelderse graaf een burcht overnam de functieaanduiding behouden bleef.¹⁰⁷⁵ Een bekend voorbeeld daarvan is de burggraaf van Nijmegen. Die behield zijn oorspronkelijke functieaanduiding, van vóór 1247, toen de graaf van Gelre het Land van Nijmegen verwierf.¹⁰⁷⁶ Zo dus de functie niet gekoppeld was aan de organisatie van de landsheer van Gelre, rijst de vraag waar de functie in Zuilichem oorspronkelijk vandaan kwam?

In tegenstelling tot de landsheer van Gelre hadden de bisschoppen van Utrecht en Luik wel burggraven in dienst. Het ambt van burggraaf verscheen in de 11de en 12de eeuw in tal van bisschopssteden, waaronder Utrecht.¹⁰⁷⁷ Het ambt werd erfelijk, wat de macht van de bisschoppen over de burggraaf aantastte. Dat verlies werd voor de landsheer echter gecompenseerd omdat het gezag en de bevoegdheden van de burggraaf slonken.

Er zijn geen concrete gegevens die aantonen dat de Utrechtse bisschop vóór 1196 enig bezit had in Zuilichem, maar voor de bisschop van Luik zijn die er wel. De positie van de Luikse kerk in Zuilichem dateert zeker al uit de 12de eeuw. Paus Innocentius II (1130-1143) bevestigde in 1143 de kapittelkerk van Sint-Lambertus te Luik in haar bezittingen waaronder de kerk van Zuilichem. Het bezit van de kerk betrof: ‘*Solekem cum appendiciis*’, Zuilichem met al wat daar toebehoort.¹⁰⁷⁸ In 1202 was de pastoor van de Sint

¹⁰⁷² Bondam 1783-1809, nr. 77 (1196 / 1197). Sloet vermeldt ‘Thideric Bastart’ in 1191 (OBGZ, I, nr. 378 (1191)), en in 1203 een ‘Theodericus Bastart’ (OBGZ, I, nr. 401 (1203), nr. 404 (1203) als ministerialen van Gelre, maar zonder functietitel. Zie ook, Van Winter (Van Winter 1962, 124, noot 71).

¹⁰⁷³ OBNB I, nr. 99 (ca. 01-10-1203).

¹⁰⁷⁴ Noordzij 2009, 170 e.v.

¹⁰⁷⁵ Kuys 2001, 151; Janssen 1976, 319-321.

¹⁰⁷⁶ Meihuizen 1953, 118 e.v.

¹⁰⁷⁷ De Bruijn & Van der Eerden-Vonk 1987, 55; De Bruijn 1994, 372; Buitelaar 1993, 38.

¹⁰⁷⁸ OBGZ nr. 279 (16-05-1143).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Lambertuskerk van Zuilichem bevrager van de kerken van Maren, Kessel en Lith.¹⁰⁷⁹ Dat recht gaat terug op oude aanspraken. De bisschop van Luik verwierf al in 997 rechten in Heerewaarden waartoe ook rechten in Maren, Kessel, Lith en Hedikhuizen behoorden.¹⁰⁸⁰ Het collatierecht van Zuilichem, het recht van voordracht, betrof ook dat van de kerken van Herwijnen en Vuren aan de overzijde van Waal.¹⁰⁸¹ Zuilichem was dus vermoedelijk een soort van verafgelegen machtscentrum voor de bisschop van Luik aan de noordelijke grens van diens gezagsgebied. In die constructie past de functie van burggraaf prima. Dit doet vermoeden dat de burggraaf van Zuilichem oorspronkelijk de bisschop van Luik ten dienste stond. Dat geeft ook een verklaring voor het feit dat de Gelderse landsheer in Zuilichem weinig beleend bezit had. Op welk moment Zuilichem dan Gelders werd is niet duidelijk. Naast Zuilichem behoorde ook het Luikse cluster rond Hedikhuizen, de zogenaamde Bovendorpen, op enig moment tot het gezagsgebied van de Gelderse graaf. Mogelijk verwierf hij dat tegelijkertijd met Zuilichem.

Gameren

Tabel 8: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Gameren

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Gameren	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht met toebehoren	1428 Frank Pieck	
Annexe rechten			* De windmolen en de wind * Het gemaal van Nieuwaal en Gameren
Huis /Huizen			* Een huis en een hof
Grondbezit			
Tijns/ Tiende	* De helft van een tiende	1428 Frank Pieck	* De tiende met 25 pond jaarlijks uit de tol van Driel * De tiende tot Nieuwaal

Het in leen uitgegeven bezit van Ameide in Gameren (met Nieuwaal) was beperkt tot het dagelijks gerecht en de helft van een tiende. De andere helft van de tiende kwam toe aan de abdis van Elten.¹⁰⁸² De eerste notering van het ‘gerecht van Gameren met toebehoren’ dateert uit 1428. Frank Pieck was toen de leenman.¹⁰⁸³ Van Winter rekent hem tot de vrije ridderschap.¹⁰⁸⁴ De annexe juridische rechten van Gameren, de windmolen, de wind en het gemaal, waren Gelderse lenen. Zoals Brakel kan ook Gameren in verband gebracht worden met Gerard van Loon, zij het indirect. Zijn broer Gijsbrecht van Loon had er land in bezit, dat verkocht hij in 1306 aan het Sint-Janskapittel.¹⁰⁸⁵ Door de koop verwierf het kapittel 64 morgen land in Gameren en Zaltbommel.

¹⁰⁷⁹ OBNB I, nr. 96 (08-09-1202).

¹⁰⁸⁰ OBNB I, nr. 26 (09-04-997). Zie ook, Bijsterveld 2002b, 70,74.

¹⁰⁸¹ Bijl 1992, 27.

¹⁰⁸² Kort 1985b, 425. Die verdeling berust op schenkingen uit de 10de eeuw (Tersteeg 1973, 2-3).

¹⁰⁸³ Kort 1985b, 425. Berends & Hulst vermelden zonder bronopgave dat de heer van *Vianen* in 1363 Willem van Heukelom met de heerlijkheid van Gameren beleende (Berends & Hulst 1971, 2). Ik heb daar geen aanwijzing voor gevonden. Er is op dat moment geen enkele relatie te leggen tussen de heren van Vianen en de Bommelerwaard.

¹⁰⁸⁴ Van Winter 1962, 327-328.

¹⁰⁸⁵ HUA, toegang 222, inv. nr. 814-1 (07-11-1306).

Hurwenen

Tabel 9: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Hurwenen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Hurwenen</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			
Annexe rechten			
Huis /Huizen			
Grondbezit	* Een waard strekkende tot de kerk	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* 31,5 morgen, 29 hont en 83,5 roeden
Tijns/ Tiende	* Een tiende	1436 Jan van Brakel	

In Hurwenen was het in leen uitgegeven bezit van zowel de heer van Ameide als de landsheer van Gelre gering. De heer van Ameide had in dit gerecht alleen een tiende en een waard beleend.¹⁰⁸⁶ Van die tiende wordt in het leenboek vermeld dat het afkomstig was van de heren van Ameide. De waard werd in 1435 gehouden door leenman Arnoud van Herlaar burggraaf van Zuilichem. De tiende was een lijftocht van de vrouw van Jan van Brakel Staaskensz., een telg van Van Brakel. In het register van Gelre staat in totaal 31,5 morgen land genoteerd, wat in diverse lenen was uitgegeven.¹⁰⁸⁷

Rossum

Ook de noteringen van de beleningen in Rossum, gelegen op het oostelijke puntje van de Bommelerwaard waar Maas en Waal elkaar stroomopwaarts raken, weerspiegelen vooral rechten. Het betreft het dagelijks gerecht van Rossum en dat van Heesselt met ambachtsgevolgen zoals visserij, vogelarij, vond en de wind.¹⁰⁸⁸ Er staan in de noteringen geen (in)directe verwijzingen naar Gerard van Loon of zijn nazaten. De eerst genoteerde leenman (1430), Jan van Rossum, was een neef van de toenmalige leenheer Van Brederode.

De rechten op de visserij in de Maas en de Waal geven een goed beeld van die nijverheid. Het betrof de visserij met zegen, vluwen, korven en touwen.¹⁰⁸⁹ Het uitgebreid opsommen van de verschillende vormen van visserij in het leenregister heeft alleen zin indien de visserij een wezenlijk onderdeel uitmaakte van het economische leven in Rossum. Het gebruik van specifieke netten wijst op de graad van professionalisering van de riviervisserij.¹⁰⁹⁰ In hoeverre de visserij een hoofdbron van bestaan was, met vismarkten in Zaltbommel en Heusden in de nabijheid, is niet te zeggen.¹⁰⁹¹ Zoals het recht op de visserij behoorde ook het recht op de vogelarij tot de regalia, de vorstelijke zeggenschap over water, wind en wildernis. Het wildregaal was het monopolie op de vangst van vissen, vogels en lopend wild.¹⁰⁹² Zowel het vangen van weide- en watervogels door afgerichte roofvogels als ook de exploitatie van eendenkooien was onderworpen aan een

¹⁰⁸⁶ Kort 1985b, 428.

¹⁰⁸⁷ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 295-297.

¹⁰⁸⁸ Kort 1985b, 430.

¹⁰⁸⁹ Voor het vissen met een *zegen* werd een rechthoekig net gebruikt, waarvan het middendeel vaak gevormd was als een zak. De zegenvisserij is een zeer oude techniek. De vissers gooiden het net vanaf een strand of zandplaat in de rivier en trokken het, na het net eerst in een cirkel rond te trekken, dan naar binnen. Ook het begrip *vluwen* verwijst naar een type van net. De vissers gebruikten de *korven* vooral voor de vangst van paling. Van wilgentenen vlochten zij langwerpige fuiken (Martens 1992, 128).

¹⁰⁹⁰ Hoppenbrouwers 1992, 269-272.

¹⁰⁹¹ Volgens Bijl bracht de pacht van het viswater in Zaltbommel en Zuilichem in de 15de en 16de eeuw niets op (Bijl 2011, 17).

¹⁰⁹² Janse 2001, 148.

landsheerlijk alleenrecht. Of het vogelarij-recht veel opleverde in ‘harde munt’ is twijfelachtig.¹⁰⁹³ Het recht bevestigde wel het aanzien van de bezitter. In Holland vormde dit recht bijvoorbeeld een essentieel onderdeel van heerlijk gezag.¹⁰⁹⁴

Tabel 10: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Rossum

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Rossum	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	Het gerecht met toebehoren	1430 Jan van Rossum (neef van de leenheer)	
Annexe rechten	* Voorrang in de kerk met alle geestelijke goederen * De veerstad * De visserij * De vogelarij in de Maas en in de Waal * Dagelijkse heerlijkheid van Heesselt * De wind en de molen * De gift van kerk van Hurwenen * Het recht van <i>vond</i>	1430 Jan van Rossum (neef van de leenheer)	
Huis /Huizen			* Een hofstad met huis en bergen * Een huis en hofstad
Grondbezit	* Twee hoeven (32 morgen) * De waarden en 5 morgen land	(div)	* 3 morgen land
Tijns/ Tiende			

De Waal droeg ook op andere wijzen bij aan de lokale economie en het vermogen van de heer van Rossum. Zo bezat de heer ook het recht van *vond*. Hij kon alle gevonden goederen binnen de heerlijkheid verbeuren. Dat had vooral betrekking op wat de rivier aanbracht, zelfs in het geval dat de goederen verloren raakten bij een schipbreuk.¹⁰⁹⁵ De rechten op het veer tussen Rossum en het tegenovergelegen Heesselt waren eveneens onderdeel van de Ameidense lenen. De heer van Rossum bezat aan de overzijde van de Waal, in Heesselt, ook rechten waaronder het dagelijks gerecht inclusief de molen en een waard. Het door de Gelderse landsheer in leen uitgegeven bezit in Rossum was in vergelijking met dat van Ameide beperkt. Het bestond slechts uit een ‘huis’ (‘Hèt huis?’) met enkele hofsteden en enkele morgen land.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ Janse 2001, 150.

¹⁰⁹⁴ Janse 2001, 149.

¹⁰⁹⁵ Kuys 1979, 14.

¹⁰⁹⁶ Sloet e.a. 1924, nr. 298-300.

Driel

Tabel 11: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in (Kerk)Driel

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Driel</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			
Annexe <i>rechten</i>			* Windmolen * Molen
Huis /Huizen			* Huis te Driel (<i>Teysterbant</i>) * Huis en hof (3x)
Grondbezit			* De Rijswaard en 55 morgen land
Tijns/ Tiende			*2 tienden * de Karentiende * de Smalle tiende * de Tiende tot Driel

In het leenregister staan geen noteringen van beleningen in Driel. Dat is niet opmerkelijk want Driel behoorde aan de Sint-Paulusabdij te Utrecht toe. Het betreft oorspronkelijk een van bisschop Ansfried afkomstig bezitscomplex van de abdij op de Hohorst.¹⁰⁹⁷ De Gelderse landsheer hield van de genoemde abdij het hoge en lage gerecht van Driel in pacht. De pachtsom voor de juridische macht bedroeg drie vette varkens jaarlijks.¹⁰⁹⁸ De landsheer van Gelre had in Driel wel vele percelen land in leen uitgegeven. Het betrof echter percelen met een kleine oppervlakte. Een totaal van 23 beleningen omvat slechts een totale oppervlakte van 55 morgen land. De tol van Driel, eens bezit van Gerard van Loon, was door Gelre verpand.¹⁰⁹⁹

Dat Driel hier aan bod komt is vooral gelegen in het feit dat uit enkele leennoteringen een band met de heerlijkheid Ammersoyen blijkt. Een stuk land, ter grootte van 13 hont en 25 roeden, gelegen in ‘de Bolken’ in Driel behoorde aan Ammersoyen toe. Het leen was inclusief de ‘timmeringen, patingen en toebehoren’.¹¹⁰⁰ Daarnaast behoorde 2 morgen land in de Kievitsham¹¹⁰¹ en de smalle tiende onder Driel aan beide zijden van de Maas, tot de lenen van de heer van Ammersoyen.¹¹⁰² De band met Ammersoyen is te herleiden tot Dirk van Herlaar (1312-1354). Zijn schoonmoeder Liesbeth bezat het huis, met hof, boomgaard, en 13 morgen land. Dat huis was gelegen in het veld ‘de Bolken’.¹¹⁰³ Zij bezat in Driel ook een windmolen. Aan het huis waren twee in Ammerzoden en Hedel gelegen tienden gekoppeld.¹¹⁰⁴ Herbaren van Arkel en Liesbeth droegen die bezittingen in 1317 als *fief de reprise* aan de graaf van Gelre op,¹¹⁰⁵ en kregen het als leen weer

¹⁰⁹⁷ Broer 2000, 160.

¹⁰⁹⁸ Nijhoff (ed.) I. 1833, nr. 153. (24-04-1367).

¹⁰⁹⁹ In 1443 deed Johan de Jooode, de tollenaar van Zaltbommel afstand van het pandbezit ten gunste van Franck Pieck (de burggraaf van Zuilichem). (Nijhoff (ed.) IV. 1847, nr. 209. (12 sept 1443). In Driel stond ook eens een tolhuis. In een leennotering gedateerd in 1468 wordt de locatie van een perceel land vermeld als ‘to ende baven an der stede, daer dat Tolhuys te staen plagen’ (Sloet e.a. 1924, nr. 307). Daaruit volgt dat vóór die tijd het tolhuis in Driel was afgebroken of vervallen.

¹¹⁰⁰ LAGZ I, 40; Van LAGZ II, 3. Waarschijnlijk verwijst het begrip ‘patingen’ naar ‘potingen’, dat wil zeggen jonge aanplant.

¹¹⁰¹ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 304c. Bij de belening staat in de marge van het leenregister ‘Ammersoyen’ genoteerd.

¹¹⁰² Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 306a. De tekst ‘beide zijden aan de Maas’ is letterlijk te nemen. De korenwaard van Driel lag aan de buitendijkse zijde van Empel, dat wil zeggen vanuit Driel gezien aan de overzijde van de Maas.

¹¹⁰³ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 171 (7-12-1317).

¹¹⁰⁴ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 305 b.

¹¹⁰⁵ Zie § 3.6.1.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

terug. Het bezit, als Gelders leen, ging in 1326 over op hun dochter Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar (1312-1354).

Kerkwijk

In Kerkwijk had de heer van Ameide naast de helft van het gerecht, het andere deel behoorde toe aan de landsheer van Gelre, de visserij in het binnenwater de Eende in leen uitgegeven.¹¹⁰⁶ De eerst vermelde leenman van het gerecht en de visserij was een verwant van de Herlaars uit Ameide. In 1403 was Jan van Herlaar (van der Heul?) beleend met het dagelijks gerecht. Hij hield het andere deel 'zoals van Gelre' al sinds 1394.¹¹⁰⁷ De heer van Altena bezat in de 14de eeuw de tiende van Kerkwijk.¹¹⁰⁸

Tabel 12: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Kerkwijk

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Kerkwijk</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Helft van het dagelijks gerecht	1403 Johan van Herlaar	* De helft van het dagelijks gerecht
Annexe rechten	* De visserij in de 'Eende'		* De wind en de windmolen met maalrecht van Kerkwijk * De visserij in de 'Eende'
Huis /Huizen			
Grondbezit	* 10 hont land in Kerkwijk	1419 Jan van Malsen	* 4 morgen land en een kamp in Kerkwijk
Tijns/ Tiende			

Delwijnen

Tabel 13: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Delwijnen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Delwijnen</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht	1403 Johan van Herlaar	* Het dagelijks gerecht
Annexe rechten			
Huis /Huizen			* Een hofstat met 3,5 morgen land * Een hofstat
Grondbezit			* 23 morgen land, 57 hont en 88,5 roeden in Delwijnen
Tijns/ Tiende	* Een tiende in Delwijnen	1442 Dirk van Waardenburg	

¹¹⁰⁶ Kort 1985b, 429.

¹¹⁰⁷ Codex 1855, 360; Doorninck 1902, 3

¹¹⁰⁸ Kort 1985a, 194.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Ook het gerecht van Delwijnen was in 1403 in leen uitgegeven ‘zoals van Gelre’ aan de hierboven genoemde Jan van Herlaar. Hoewel gehouden als van Gelre, staat ook vermeld dat Gerard van Herlaar van Meerwijk en zijn broer Jan het gerecht hielden van Ameide.¹¹⁰⁹ Tot de lenen van Ameide behoorde ook een tiende, waarvan Jan van Herlaar in 1403 eveneens de leenman was. In het register van Gelre staan diverse lenen land genoteerd, met een totale oppervlakte van ongeveer dertig morgen.¹¹¹⁰ De hofstad met 3,5 morgen land, een leen van Gelre, betreft het ‘Hoge huis’ met singel en grachten. Dat leen was niet in handen van de heer van het gerecht.¹¹¹¹

Bruchem

Tabel 14: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Bruchem

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Kerkwijk</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			* Het dagelijks gerecht
Annexe <i>rechten</i>			* Recht van gemaal en de wind voor Bruchem en Kerkwijk
Huis /Huizen			* Een huis en hofstat * Een molen
Grondbezit	Een deel van een morgen land	1419 Jan van Malsen	
Tijns/ Tiende			

In het gerecht van Bruchem was het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide beperkt tot slechts een deel van een morgen land. De landsheer van Gelre bezat het gerecht en de annexe rechten.

Nederhemert

Tabel 15: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Nederhemert

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Nederhemert</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			
Annexe <i>rechten</i>			
Huis /Huizen			* Het huis tot Hemert met voorburcht en toebehoren
Grondbezit	* De helft van 8 morgen en 2 hont land	1391 Otto Schade	
Tijns/ Tiende			

Het beleende bezit van de heer van Ameide was in Nederhemert vergelijkbaar met dat in Bruchem, het betrof slechts de helft van een perceel land ter grootte van 8 morgen en 2 hont. De eerste notering dateert van 6

¹¹⁰⁹ Kort 1985b, 424.

¹¹¹⁰ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 301; nr. 301a.

¹¹¹¹ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 302a.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

december 1391.¹¹¹² De heer van Nederhemert hield de hoge en lage jurisdictie, met de schouw van de dijk, van de heren van Altena. Dit beeld van bezit komt overeen met de situatie in Hedel, ook in dat gerecht, waar de heer van Altena eveneens de leenhoogheid bezat, zijn geen vermeldingen van in leen uitgegeven bezit van Ameide.

Aalst

Tabel 16: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Aalst

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Aalst</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht	1429 Jan van Aalst	
Annexe rechten	* De buitendijkse visserij * Aanwas en slinking van de waard	1429 Jan van Aalst	* De halve Nes en de Meer met de visserij
Huis/Huizen			* Een huis met hofstad en toebehoren
Grondbezit			* 6 morgen * Het goed 'De Nesse en de Meer'
Tijns/Tiende			

De dagelijkse heerlijkheid en de annexe rechten van de buitendijkse visserij met de aanwas van de waard van Aalst waren lenen van Ameide. Later werd dat uitgebreid met de gift van een vicarie en kosterij en de annexe rechten van het veer, veerweg, gemaal en molen. De landsheer van Gelre had er 6 morgen land en een huis met hofstad, naast een goed genaamd 'De Nesse en de Meer' in leen uitgegeven.¹¹¹³ Van Winter rekent de eerst bekende leenman, Van Aalst, tot de vrije ridderschap.¹¹¹⁴

4.5.3 Reconstructie van in leen uitgegeven bezit buiten de Bommelerwaard

Tot het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide behoorde ook verschillende buiten de Bommelerwaard gesitueerde goederen en rechten. Enkele daarvan, gelegen aan de Waal, hebben een aantoonbare band met een heerlijkheid in de Bommelerwaard, het betreft Herwijnen, Heesselt en Varik. Het weerspiegelt de grote regionale omvang van de Ameidense lenen in het rivierengebied met de Bommelerwaard als kern. Opmerkelijk is het leen van het huis en het gerecht in Herenthout dat in de 13de eeuw in handen was van Godfried van Herlaar, de (jongere) broer van Dirk van Herlaar. Daarnaast zijn er nog enkele kleinere beleningen buiten de Bommelerwaard.

Herwijnen

Herwijnen ligt ten noorden van de Waal, tegenover Zuilichem. In Herwijnen had de heer van Ameide het dagelijks gerecht in leen uitgegeven. Aan het leen werden later de annexe rechten van de gift van de kerk, de vicarie, de kosterij, de Heilige-Geestmeester¹¹¹⁵, de staalvisserij en de vogelarij toegevoegd. Van Winter

¹¹¹² Kort 1985b, 426.

¹¹¹³ Kort 1985b, 420; Sloet 1924, nr. 322; nr. 323; nr. 324.

¹¹¹⁴ Van Winter 1962, 322.

¹¹¹⁵ De Heilige Geestmeester beheerde de kas van de Tafel van de Heilige Geest, de kerkelijke parochiële instelling die zorg droeg voor de armenzorg.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

reken de eerst genoteerde leenman, Gijsbert van Giessen, tot de vrije ridderschap.¹¹¹⁶ Er is een vroege vermelding van de leenheer van Ameide gekoppeld aan dit leen. Volgens een notering in het leenboek beleende Jan van Herlaar, heer van Ameide, in 1360 dit bezit.¹¹¹⁷ De huizen in Herwijnen, waaronder dat van Bruisten van Herwijnen, de schoonvader van Jan van Herlaar heer van Poederoyen (1395-1447), waren lenen van de landsheer van Gelre.¹¹¹⁸

Tabel 17: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Herwijnen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Herwijnen</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het gerecht van Herwijnen	1428 Gijsbert van Giessen	
Annexe rechten	* De gift van de kerk * De vicarie * De kosterij * De staalvisserij * De vogelarij	1428 Gijsbert van Giessen	* De wind (molenrecht) * De molen
Huis /Huizen			* Een hofstad * De helft van Engelenburg * Het huis/toren Drakenburg * Een huis, hof en boomgaard * Het huis te Herwijnen * Een huis met hofstad
Grondbezit			* 44 morgen land * Een tiende * Een halve tiende (3x)
Tijns /Tiende			

Heesselt en Varik

Heesselt ligt ten noorden van de Waal, tussen Opijnen en Varik, tegenover Rossum. Het gerecht van Heesselt, met voorrang in de kerk en enkele waarden was vanaf 1451 verbonden met Rossum. In het leenboek van Vianen staat een beperkt en niet nader te bepalen bezit in Varik, nabij Heesselt, genoteerd. Het betreft een deel van een perceel land.¹¹¹⁹ Het gerecht en het huis van Varik (Weyenrade) waren lenen van de hertog van Gelre.

¹¹¹⁶ Van Winter 1962, 324.

¹¹¹⁷ Kort 1985b, 427.

¹¹¹⁸ Sloet e.a. (eds.) 1924, 474.

¹¹¹⁹ Kort 1985b, 432.

Tabel 18: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Heesselt en Varik

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Varik/Heesselt</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	*Het gerecht van Heesselt	1407 N.N.	
Annexe rechten	* Voorrang in de kerk	1407 N.N.	* De windmolen * Het veer
Huis /Huizen			
Grondbezit	* De waarden * Deel van een perceel land in Varik	1392 Iwijn Schade	* 13 morgen
Tijns/Tiende			

Herenthout (België)

De meest opvallende leennotering buiten Ameide is het dagelijks gerecht in Herenthout, nabij Antwerpen.¹¹²⁰ Het leen omvatte behoudens het gerecht tevens de helft van alle tienden, manschappen en goederen en een molen. De eerste notering van het leen dateert uit 1433. Wouter Vriesele Janszoon, heer van Poederlee, was leenman ‘zoals zijn voorouders’. Behalve het dagelijks gerecht in Herenthout bevatte het leen ook het goed ‘Ten Hove’ in Herlaar, bij Gestel, met manschappen en toebehoren.¹¹²¹

Tabel 19: Lenen van Ameide in Herenthout en Herlaar

(Bron: Kort 1985c)

<i>Herenthout</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijkse gerecht	1433 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Annexe rechten	* De helft van alle tienden * De molen van Herenthout	1433 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Huis /Huizen	* Het goed te Herlaar, genaamd Ten Hove, met manschappen en toebehoren	1437 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Grondbezit		
Tijns /Tiende		

De herkomst van dit leenbezit is evident, het behoorde in 1250 toe aan Godfried van Herlaar, de jongere broer van Dirk van Herlaar (1235-1282). Die heeft het op enig moment aan zijn broer als *fief de reprise* opgedragen. Het bezit was, gegeven het feit dat de leenmannen in de 13de eeuw verwanten waren van de Herlaars in Ameide, intern gefeodaliseerd. Daardoor bleef het bezit binnen de nalatenschap van de familie. Dat geeft ook aan dat het bezit van Godfried tot het allodiale bezit van de Herlaars behoorde en niet op enige

¹¹²⁰ Kort 1985b, 426.

¹¹²¹ Aangezien de bezitsontwikkeling van de Herlaars in het huidige België buiten het gezichtsveld van dit onderzoek valt wordt daar verder niet op ingegaan (zie §1.1). Dat geldt ook voor de bouwgeschiedenis van het huis Herlaar of Ten Hove, dat komt dus niet aan bod in het volgende hoofdstuk.

wijze gekoppeld was aan de heerlijkheid van Oud-Herlaar. Gezien het feit dat de jongere broer het bezit in handen kreeg en het (later) een onderdeel vormde van de beleningen van Ameide mag geconcludeerd worden dat Herlaar nabij Herenthout niet het stamslot van de Herlaars betreft.

Niet te duiden lenen

In het leenboek staan ook enkele noteringen waarvan de herkomst niet te bepalen is maar die door Kort wel tot de Ameidense lenen gerekend worden. Enkele daarvan zijn eenmalige 15de-eeuwse noteringen zonder (erf)opvolging, zoals 12 morgen land in Bommel,¹¹²² 19 morgen land in Engelen,¹¹²³ een deel land in Rijswijk,¹¹²⁴ en een waard in Wijk.¹¹²⁵ Maar al betreft het wel beleningen met (erf)opvolging, zoals het huis Appelenburg in Ochten¹¹²⁶ en een goed in Hönnepel, in Noord-Rijnland-Westfalen nabij Kalkar in het land van Kleef, dan zegt dat nog niets over de herkomst ervan. Bij de belening van het goed te Hönnepel staat wel vermeld dat het gehouden werd van Ameide. Vermoedelijk behoorde het tot een niet nader aan te duiden nalatenschap.

Beschouwing

Wat kan uit de hierboven gedetailleerde beschrijving van de beleningen opgemaakt worden? Was het patrimoniaal bezit, behoorden alle lenen tot Ameide toen dat verworven werd, of kwam het later in handen? En wie verwierf het dan? In elk geval is er tussen de twee ‘kamers’, de lenen in Ameide en die daarbuiten, een opvallend en veelzeggend verschil. Het in leen uitgegeven bezit in en nabij Ameide toont het algemene beeld van een leenkamer van een heerlijkheid, het betreft vooral percelen land. Dat is vergelijkbaar met de beleningen van (bijvoorbeeld) de heerlijkheid Herlaar. De leennoteringen van bezit buiten Ameide laten een geheel ander beeld zien, het zijn registraties van gerechtsheerlijkheden (9), ambachtsgevolgen (23), enkele huizen (5) en enkele tienden (8). Het beperkt aantal noteringen van kleine percelen land (10) stelt daarbij nagenoeg niets voor (tab.20).

Tabel 20: Overzicht van leennoteringen in Ameide en buiten Ameide)

<i>In leen uitgegeven bezit</i>	<i>Aantal leennoteringen in Ameide</i>	<i>Aantal leennoteringen buiten Ameide</i>
<i>Heerlijke rechten</i>	1	9
<i>Annexe rechten</i>	2	23
<i>Huis /Huizen/hofstat</i>	3	5
<i>Grondbezit</i>	27	10
<i>Tijns /Tiende</i>	6	8
<i>Totaal aantal noteringen Inc./excl. land</i>	39/12	55/45

¹¹²² Kort 1985b, 423.

¹¹²³ Kort 1985b, 425.

¹¹²⁴ Kort 1985b, 432.

¹¹²⁵ Kort 1985b, 433.

¹¹²⁶ Kort 1985b, 429. De heerlijkheid Ochten was bezit van Van Rheden, heren van Ochten en Baar, met wie de Herlaars in de 14de eeuw op enige wijze vermoedelijk verwant waren (zie § 3.6.4).

Dat geconstateerde onderscheid weerspiegelt zich ook in de status van de leenmannen. In tegenstelling tot de niet aristocratische leenmannen van de lenen rondom Ameide behoorden de leenmannen van de ambachtsheerlijkheden buiten Ameide wel tot de regionale aristocratie. De heren van de gerechten Aalst (Van Aalst), Gameren (Pieck) en Herwijnen (Van Giessen) zijn te rekenen tot de vrije ridderschap. De heer van Rossum (Van Rossem) was een Gelders ministeriaal. Zij allen behoorden tot de nieuwe adel. De heer van Brakel was een verwant van Van Altena. De ambachtsheren van Delwijnen, Herenthout, Kerkwijk en Zuilichem, alwaar naast de heerlijke rechten ook het huis een leen van Ameide was, waren bloedverwanten van de heren van Ameide. Het betreft telgen van de tak van Poederoyen of Empel-Meerwijk. Deze groep van leenmannen bezat ook de annexe rechten en de tienden als leen buiten Ameide.

Het verschil in status roept de vraag op naar de herkomst van het leenbezit. Dat de heer van Ameide als grootgrondbezitter een deel van zijn eigen bezit in Ameide uitgaf aan lokale leenmannen, die dan voor hem diensten leverden, is niet opmerkelijk. Het is gezien de status van die leenmannen niet vreemd hen niet aan te treffen in oorkonden. Dat ligt voor de leenmannen van de in leen uitgegeven heerlijkheidsrechten, de lokale aristocraten, wel anders. Van deze leenmannen mag steun in de vorm van raad en daad verwacht worden, maar daar is niets van bekend. Er zijn geen bronnen waar uit blijkt dat zij diensten leverden als getuige bij een belangrijke handeling, in het gevolg verkeerden tijdens de reizen van de leenheer of optraden in het leenhof: dat geeft te denken. Indien er geen bronnen zijn van persoonlijke feodaliteit dan volgt de vraag waar de leenband uit bestond? Hadden die heren hun bezit aan de heer van Ameide opgedragen of had de heer van Ameide zijn bezit aan hen uitgegeven? Was het beleende bezit van de heer van Ameide dan eigen bezit, uit het patrimonium van zijn familie, of was het als achterleen beleend? Het antwoord op die vragen kan alleen volgen door eerst te onderzoeken hoe en wanneer de Herlaars dat aanzienlijke bezitscomplex in het Gelderse territorium verwierven.

De in leen uitgegeven ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard, al dan niet met latere toevoegingen van annexe rechten of ambachtsgevolgen, wijzen naar een conglomeraat van Herlaarse dominantie in een geografisch goed af te bakenen gebied. De heer van Ameide bezat in de regio meer beleende ambachtsheerlijkheden dan de landsheer van Gelre. Die had zijn gezag echter geborgd in de huizen, de steunpunten van zijn macht, die in de eerste helft van de 14de eeuw vrijwel allemaal aan hem waren opgedragen. De Bommeler- en Tielerwaard behoorden tot de oudste delen van de landsheerlijkheid van Gelre. Volgens Schiffer bevestigde koning Hendrik IV (1056-1106) al de rechten van de graaf van Gelre in een (groot) deel van de gouw Teisterbant waaronder de Bommeler- en Tielerwaard.¹¹²⁷ Het is met andere woorden uitgesloten dat het voor de landsheren van Gelre nodig was de lokale heren te verjagen of met dwang in een feodale positie te drukken om zodoende gezag in dit gebied te verwerven. De juridische rechten lagen al van oudsher bij de landsheer van Gelre, maar de Herlaars waren als heren van Ameide vanaf de 14de eeuw wel leenheren van de ambachtsheerlijke rechten in dit gebied. Hoe valt dat te verklaren?

4.6 *Heren van Ameide, het verwerven van het bezitscomplex in het rivierengebied*

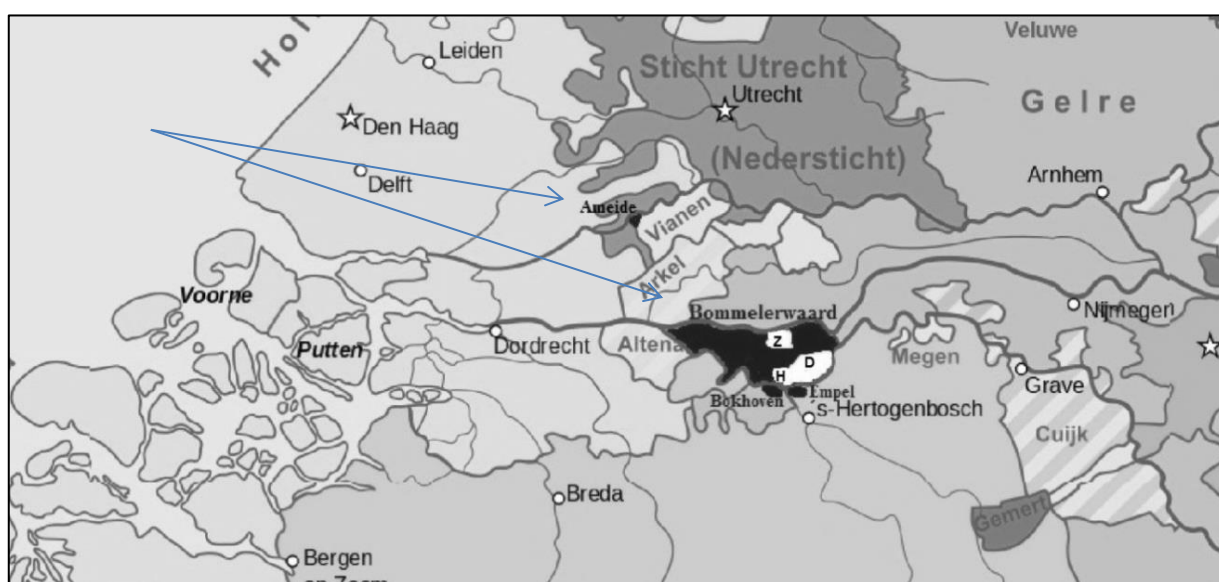
Bij de uitgebreide beschrijving van de leennoteringen hierboven is niet gewezen op de typische geografische ligging van de ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard. Het valt namelijk op dat alle ambachtsheerlijkheden ten noorden liggen van de Bruchemse stroomrug, de latere wetering, en alle hoge heerlijkheden, dat wil zeggen Poederoyen, Nederhemert, Ammersoyen en Hedel, ten zuiden daarvan. De hoge heerlijkheden Hedel, Nederhemert en Poederoyen, behoorden in de 14de eeuw tot het allodiale bezit

¹¹²⁷ Blok 1963, 455-479, 476-477; Schiffer 1988, 51-53; Van Winter 1991, 11-16.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

van de heren van Altena,¹¹²⁸ maar de huizen in die heerlijkheden waren aan Gelre opgedragen. De uitzondering was Ammersoyen, het huis en de hoge heerlijkheid was in het midden van de 14de eeuw eigen bezit van de heer van Ameide. Die had, zie hierboven, in de andere hoge heerlijkheden geen of een te verwaarlozen bezit.

De net buiten de Bommelerwaard gelegen hoge heerlijkheden Bokhoven en Empel-Meerwijk waren eveneens in handen van de Herlaars. Alle genoemde hoge heerlijkheden liggen aan de Maas en wel op zeer geringe afstand van elkaar (afb. 32). In Poederoyen, Empel-Meerwijk en Ammersoyen hielden de Herlaars in de 14de eeuw hun domicilie. Die geografische nabijheid doet snel vermoeden dat er sprake was van een oorspronkelijk goederencomplex, maar er is niets dat daar op wijst. Dat is gezien het opvallend gelijktijdig optreden van de verschillende familietakken in dit gebied, zo rond het midden van de 14de eeuw, meer dan bijzonder. Tenslotte waren de eerst bekende heren van die hoge heerlijkheden zonen van één ouderpaar, Aleid van Herlaar en Gerard van Loon.

Afb. 32: Topografisch overzicht van bezit van de Herlaars ca. 1350

(Tek. auteur. Bezit van de Herlaars is zwart, aangegeven met pijl. D = Driel; H = Hedel; Z = Zaltbommel behoorden niet tot het beleende bezit van de Herlaars)

De positie van Van Loon?

Uit het feit dat de kinderen van het echtpaar Aleid van Herlaar en Gerard van Loon de toenaam Herlaar hanteerden volgt dat Gerards sociale status, al was hij ridder, vermoedelijk de mindere was. Voorwaarde voor een dergelijk huwelijk was dat de man over voldoende vermogen beschikte om het verschil in status te compenseren. Het is vreemd dat van de sociaal-economische en sociaal-maatschappelijke positie van Gerard van Loon vrijwel niets bekend is. Op enige wijze moet dat toch voldoende zijn geweest om te kunnen trouwen met Aleid van Herlaar. Wat had Gerard bij zijn huwelijk ingebracht? Waren dat inderdaad de

¹¹²⁸ Zie voor een geografisch overzicht van het bezit van Van Altena, Bosatlas 2011, 145.

dagelijkse heerlijkheden in het rivierengebied die later tot het leenhof van Ameide behoorden zoals Kuys voorzichtig oppert?¹¹²⁹

Er zijn vóór 1306 van Gerard van Loon geen vermeldingen als ‘heer van...’ (*dominus*), terwijl het zeker is dat bezit van een heerlijkheid in de titulatuur altijd staat aangegeven. Er zijn sowieso heel weinig gegevens over hem. Zo die er wel zijn blijken die zich te concentreren in Zuilichem en het naburige Brakel. In 1272 schonk Gerard de tiende van Rodengoye, bij Brakel, aan de monniken van Villers.¹¹³⁰ De tiende betrof het gebied van Rodengoye, het huidige Munnikenland bij Loevestein in de Bommelerwaard. Na 1264 maar vóór 1323 werd Gerard leenheer van Brakel. Uit de rekeningen van Gelre (1294) blijkt dat hij inkomsten genoot uit de tol in (Kerk)Driel.¹¹³¹ In 1309 verkocht hij zijn rechten op de tolleren van Zuilichem, Driel en bepaalde rechten in Mook.¹¹³² Het is niet duidelijk wanneer hij die rechten verwierf. In beide bronnen ontbreken verwijzingen naar ander bezit in het rivierengebied. Zijn zoon Dirk droeg in 1323 de oude tiende van Zuilichem als een erfenis van zijn vader Gerard van Loon aan de Luikse bisschop op.¹¹³³ En in 1337 beleende Dirk de dochter van Johan van Hellouw op haar verzoek met de tienden grof en smal, en het *ius patronatus* van de kerk in Hellouw.¹¹³⁴ Dat kerkelijk recht was gekoppeld aan de Luikse Sint Lambertuskerk van Zuilichem (Hellouw ligt naast Herwijnen aan de Waal tegenover Zuilichem). Die belening staat niet in de leenregisters van Vianen, vermoedelijk is dat als bezit verloren gegaan vóór dat de lenen van Ameide genoteerd werden.

In vergelijking met de andere ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard is het bijzondere van Zuilichem dat ook het huis een leen van Ameide was, niet van Gelre. Was Zuilichem wel Gelders? De titel burggraaf past niet in het landsheerlijke bestuursapparaat van Gelre, wel in dat van Luik. Volgens Van Winter vermelden de 14de-eeuwse bronnen van het prinsbisdom Luik geen *ministeriales*, wel *nobiles* en *milites*. Beide groepen bezaten volgens haar nagenoeg dezelfde rechten, maar waren niet versmolten tot één aristocratische groep.¹¹³⁵ In 1435 is een nazaat van Gerard van Loon, *miles*, *erfburggraaf* van Zuilichem. Dat roept de vraag op of Gerard van Loon of diens (voor)vader ook eens burggraaf van Zuilichem was? Wellicht voordat Zuilichem Gelders werd in dienst voor de Luikse bisschop. Daar zijn geen berichten van, maar het zou heel wat verklaren. Hoe dan ook, het is eigenaardig dat zo Gerard van Loon inderdaad vóór zijn huwelijk het omvangrijke complex in het rivierengebied bezat hij in de (Gelderse) bronnen nergens op enige wijze genoemd staat in relatie tot dat bezit. Aanwijzingen om het 14de-eeuwse Ameidense goederencomplex als diens voorvaderlijk bezit te kunnen beschouwen ontbreken.

Er zijn tot aan de tweede helft van de 14de eeuw geen bronnen die duiden op enig bezit, hetzij eigen hetzij als leen, van de Herlaars in Gelre. Uit de hierboven beschreven reconstructie van het laat 14de-eeuws leenbezit van Ameide blijkt wel dat bepaalde rechten, zoals het dagelijkse gerecht van Brakel, afkomstig waren van Gerard van Loon. Daaruit valt te concluderen dat Gerard die had ingebracht bij zijn huwelijk, maar het ontbreken van verwijzingen en titulatuur in bronnen vóór het tweede kwart van de 14de eeuw ondergraaft die gevolgtrekking. Het is juist zo opmerkelijk dat in geen enkele bron een heerlijkheid of huis met Gerard van Loon verbonden is en dat er van hem geen erfenis bekend is anders de tiende van Zuilichem.

¹¹²⁹ Kuys 1980, 389.

¹¹³⁰ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272); Kuys 1980, 387.

¹¹³¹ Meihuizen 1953, 93.

¹¹³² Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 106 (01-09-1309).

¹¹³³ Poncelet (ed.) 1898, V, 81 (10-03-1323).

¹¹³⁴ GAA, toegang 0243, inv. nr. 2000 (3-12-1337).

¹¹³⁵ Van Winter 1982, 129 e.v. Zie ook § 2.1.1.

Is het dan gewaagd te veronderstellen dat hij (een groot deel van) het bezit in het rivierengebied later, dat wil zeggen na zijn huwelijk, in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierf?

Er zijn op basis van de hierboven beschreven bezitsreconstructie twee belangrijke aanknopingspunten te traceren voor het dateren van het bezit. Ten eerste is er de in de bronnen genoteerde relatie tussen Gerard van Loon en de ambachtsheerlijkheid Brakel. Zonder vermelding van een jaartal staat Gerard van Loon in het leenboek van Vianen genoteerd als leenheer van het dagelijks gerecht van Brakel, hij hield dat van Gelre.¹¹³⁶ Uit de bronnen volgt ook dat de Gelderse graaf de lage gerechtsheerlijkheid van Brakel in 1263 aan de heer van Altena geschonken had.¹¹³⁷ Van Loon heeft de rechten dus nadien in bezit gekregen. Er is geen enkele aanwijzing die doet vermoeden dat hij dat bezit erfde. Aangezien Van Loon vóór februari 1323 kwam te overlijden, is de uiterste periode voor het verwerven van dit bezit te stellen tussen de jaren 1263-1323. Er zijn in die periode slechts twee Gelderse bronnen waarin Gerard genoemd staat: 1294 en 1309.¹¹³⁸ Omdat in geen enkele bron vóór 1309 bezittingen van Gerard genoemd staan, ontstaat de indruk dat hij de rechten van Brakel ná 1309 in bezit kreeg, toen was hij heer van Herlaar. Dat maakt de periode voor het verwerven van dat bezit aanmerkelijk kleiner, namelijk 1309-1323.

Een tweede belangrijke aanwijzing voor de datering van de bezitsgeschiedenis is het private bezit van de tol van Zuilichem. In 1317 verpachtte Reinald van Gelre de landsheerlijke tol van Zuilichem aan Gerard van Voorne. Dat geeft aan dat de tol dus na 1317 in handen van de Herlaars kwam, vermoedelijk in 1325. In dat jaar verpandde Reinald II zijn inkomsten uit de tol van Zuilichem, samen met andere inkomsten uit de Bommelerwaard.¹¹³⁹ De vaste grafelijke inkomsten bestonden uit renten van persoonlijk grondeigendom (verpachtingen en tienden), regalia en boeten.¹¹⁴⁰ Dat doet vermoeden dat het Ameidense complex aan rechten en goederen in de Bommelerwaard niet is ontstaan uit één enkele overdracht, maar dat het een conglomeraat betreft dat op verschillende tijdstippen werd vergaard.

Samengevat is de veronderstelling dat de Herlaars het bezit in het rivierengebied in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierven, meer precies tussen 1309 en 1325. In de geschiedenis van Gelre is de gestelde periode geen willekeurig tijdvak want uitgerekend in die periode vond een conflict plaats tussen de Gelderse graaf Reinald I (1271-1326) en zijn zoon Reinald II (1326-1342). Een interne twist die in 1318 voornamelijk in het rivierengebied met wapengeweld uitgevochten werd. Voor de heren die daarbij het onderspit delfden, dat wil zeggen de aanhangers van de gravenzoon, resulteerde de strijd in vrijwel niet op te brengen kosten aan (hoge) financiële vergoedingen en herstelbetalingen. Maar ook de gravenzoon kwam er niet zonder kleerscheuren vanaf. Kortom het betreft een periode en een conflict in het gebied van dit onderzoek waarin een grote verschuiving aan rechten en goederen door verkoop of verpanding heel aannemelijk is.

De Gelderse twist in 1318

In 1316 meende de gravenzoon Reinald van Gelre dat zijn vader niet langer bekwaam was voor het bestuur van de landsheerlijkheid van Gelre. Gesteund door een aantal edelen en stedelijke besturen waaronder dat van Zutphen stond hij tegen zijn vader op.¹¹⁴¹ Noordzij ziet dat als een van de eerste aanzetten tot de vorming

¹¹³⁶ Kort 1985b, 423 (9-5-1382). De notitie luidt als volgt: 'Hendrik van Vianen, heer van Ameide, bevond volgens zijn manboek, dat heer Staas van Brakel hield [het dagelijks gerecht van Brakel, AvD] van heer Gerard van Loon, diens erven van die van Herlaar, heren van Ameide, en heer Staas van Brakel, neef van de leenheer thans van hem.'

¹¹³⁷ OBGZ, nr. 859 (13-10-1263).

¹¹³⁸ Zie tabel 2.

¹¹³⁹ OBGZ-VIII, nr. 1325.03.04C (04-03-1325).

¹¹⁴⁰ Slingerland 1986, 61.

¹¹⁴¹ Noordzij verwijst naar het ongenoegen van de steden Nijmegen, Zutphen, Doesburg en Emmerik vanwege de verpanding van het zuiden van het territorium aan Gulik (Noordzij 2009, 189). Zie ook, Jappe Alberts 1966, 64-65; Böck 2013, 77-87. Janssen merkt

van een territoriaal netwerk.¹¹⁴² Door het ingrijpen van de graaf van Holland om het grafelijk Gelderse gezag te herstellen groeide het conflict tussen de graaf en zijn zoon c.s. uit tot een gewapende opstand.¹¹⁴³ Dat die gewapende strijd vooral in het rivierengebied plaats vond, is een aspect dat in de literatuur over Gelre vrijwel ontbreekt. Zo die toch beschreven is zien de auteurs de strijd vooral als een grensconflict tussen Gelre en Holland.¹¹⁴⁴ De kwestie betrof echter geen grensgeschil, al waren de omringende landsheren erop gebrand om met de twist hun voordeel te doen.

Saillant is dat de gravenzoon voor zijn strijd tegen de Gelderse landsheer vooral steun kreeg van edelen uit het rivierengebied. Het bondgenootschap dat zich aan het gezag van de Gelderse graaf onttrok en zich aan de zijde van diens zoon Reinald II schaarde, bestond onder andere uit de edelen Gerard (de Coc) van Waardenburg, Johan Coc zoon van Gerard van Waardenburg en Staasken van Brakel. Reinald II noemt hen expliciet als hij op 15 juli 1318 laat oorkonden geen verzoening met zijn vijanden aan te gaan zonder zijn strijdmakkers en ‘eorum complices’ daarin te kennen.¹¹⁴⁵ Er moet een bindend element voor de groepsvorming en saamhorigheid zijn geweest waarop die adelscoalitie stoelde. Het is echter met alle onderlinge verschillende belangen niet duidelijk welk concentratiepunt dat was. Noordzij noemt een aantal redenen waarom de edelen de strijd aanbonden. Zij streefden volgens hem naar behoud van de integriteit van het territorium, het behouden van de afkomst van de vorstelijke functionarissen, invloed van steden en edelen op het landsbestuur, controle van steden en edelen op de territoriale financiën, handhaving van orde en rust in het territorium, en bescherming van individuele rechten en privileges. Het zijn terugkerende thema’s in het 14de-eeuwse ongenoegen.¹¹⁴⁶ Wat van die genoemde punten doorslaggevend is geweest voor de edelen uit de Bommelerwaard, waarop hun ongenoegen dan gebaseerd was, is echter niet te zeggen. Wel moet gezegd worden dat de heren van de hoge heerlijkheden in de Bommelerwaard gehouden van Altena (Hedel, Nederhemert, Poederoyen) niet deelnamen aan het strijdtoneel.

Reinalds ‘vijanden’, zoals hij hen letterlijk noemt, zijn bekend met naam en toenaam. Het betreft Gerard heer van Voorne, Jan heer van Arkel en Otto van Heukelom heer van Asperen. De Hollandse graaf, Willem III, had hen met hun manschappen ter heervart gezonden om het gezag van de Gelderse graaf Reinald in het opstandige rivierengebied zo nodig met geweld te herstellen. De gedetailleerde verslaglegging van het vonnis in 1320 toont dat de bondgenoten van Reinald II zich niet zonder slag of stoot overgaven, maar wel de strijd verloren.¹¹⁴⁷ Staasken van Brakel voerde het gevecht in Ammersoyen aan, waarvoor hij mannen uit Brakel en Bruchem had opgetrommeld. Bij de gevechten in Ammersoyen kregen zij steun van Brabantse lieden, ook de hertog van Brabant liet zich in met de strijd.¹¹⁴⁸

Er vonden in het rivierengebied in een korte tijd op diverse locaties stevige gevechten plaats waarbij de opstandige heren de strijd vooral voerden op eigen terrein. Het valt daarom op dat in de uitgebreide verslaglegging van die strijd de heer van Ammersoyen als zodanig niet genoemd staat. Omdat de Brabantse ridder Van Achel in het gevecht in Ammersoyen om het leven kwam, is die strijd in het vonnis uitvoerig beschreven. De dood van een ridder ging niet ongemerkt voorbij. De nasleep van het conflict duurde voort

op dat in 1316 de eerste van een serie conflicten ontstond die de Gelderse geschiedenis zo kenmerkt. Er vormden zich, aldus Janssen, gedragspatronen en partijstructuren die later steeds weer zouden opduiken. Hij geeft aan dat de strijd in 1318 voor het eerst het streven van de latere standen naar medezeggenschap in de regering aan het licht bracht. (Janssen 2001a, 18) Het is mij niet duidelijk of dat streven inderdaad de grondslag was voor deze strijd.

¹¹⁴² Noordzij 2009, 189.

¹¹⁴³ Van Doormalen 2001b, 1-12.

¹¹⁴⁴ Zie Van Amstel 1999, 91; Avonds & Brokken 1975, 49-50.

¹¹⁴⁵ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 177 (15-06-1318).

¹¹⁴⁶ Noordzij 2009, 189-190.

¹¹⁴⁷ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209 (23-01-1319).

¹¹⁴⁸ Avonds & Brokken 1975, 49.

tot in 1321 maar desondanks ontbreekt enige vermelding of verwijzing naar een heer of huis Ammersoyen.¹¹⁴⁹

Na de strijd volgden verschillende uitspraken, te verdelen in die over het geschil tussen de Gelderse graaf en zijn zoon en die over de strijd in het rivierengebied. Op 3 september 1318 deed Willem III, graaf van Holland, een bindende uitspraak in het geschil tussen Reinald I en Reinald II.¹¹⁵⁰ Het oordeel vond plaats ten overstaan van *alle* mannen en dienstmannen van Gelre. In die lange lijst van namen komen die van Gerard van Loon en/of zijn zoon Dirk van Herlaar niet voor. Op dat moment waren zij dus geen man van Gelre. Op 2 november 1318 beloofde Reinald II zich te houden aan de uitspraak en bevestigde hij tevens dat hij van de ingezetenen van de Bommelerwaard, ridders, knapen, mannen en dienstmannen, geen bede zou eisen.¹¹⁵¹ In oktober 1319 volgde een verbond van vriendschap en wederzijdse bijstand tussen Willem III en Reinald II waarna de ‘opstandelingen’ zich verzoenden.¹¹⁵² Naast vele andere Gelderse mannen lieten Herbaren van Arkel, Walraven van Benthem, Jan van der Noordeloos, Gerard van Waardenburg, Staasken van Brakel, Jan van Brakel, Willem van Bruchem en Hendrik van Rossem vastleggen ‘dat wy ende onse helpers sounnen sullen iegens onsen Joncheer Reynoud van Gelre’.¹¹⁵³ Dat is ietwat vreemd want het waren juist deze edelen die Reinald II steunden.

De uitspraak van wat hen vanwege de strijd ten laste werd gelegd volgde na de verzoening, op 22 januari 1320. Toen vonnisten de heer van Beaumont en de heer van Loden als arbiters over de strijd in het rivierengebied.¹¹⁵⁴ De schuldigen van de opstand, dat wil zeggen zij die de strijd verloren hadden, moesten individueel alle leed en alle kosten, ook die voor schade aan lijf en leden, vergoeden. De richters veroordeelden de edellieden niet alleen persoonlijk maar ook gezamenlijk voor het onrecht dat zij de graaf van Gelre hadden aangedaan ‘over die broke die si misdaen hebben jeghens der herelichede van der gravescip van Ghelre’.¹¹⁵⁵

De arbiters veroordeelden de rebellen tot het betalen van een som geld aan schadevergoedingen wat nagenoeg hun ondergang betekende.¹¹⁵⁶ Het vonnis dwong hen bovendien de opgelegde schuld binnen een zeer korte termijn van enkele maanden te voldoen. Dat lukte de heren niet of nauwelijks. Zo kon Walraven van Benthem de hem opgelegde boete niet opbrengen waarop Willem III op 17 september 1320 diens bezit

¹¹⁴⁹ Zie Van Doormalen 2001b, 1-12.

¹¹⁵⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr.178 (03-09-1318).

¹¹⁵¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 180 (1-11-1318). Enkele dagen later gaf hij een nagenoeg identieke oorkonde af voor het gebied ‘aan de Rijn aan de zijde van Zutphen’. (Nijhoff (ed.) I. 1830, 186 noot *; Van Spaen 1801-1805, I, 379.) Dat had hij eerder, in januari 1317, ook al verklaard. Hij erkende toen al geen recht te hebben op een bede in het kwartier van Zutphen. (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 170 (18-01-1317).) Dat geeft aan dat Reinald II al vóór de strijd in 1318 geld nodig had, maar het niet kreeg.

¹¹⁵² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 220 (13-10-1319); RHG 1299-1345, GE1, kort vóór 10-11-1319.

¹¹⁵³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 225 (06-11-1319).

¹¹⁵⁴ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320. Er zijn verschillende oorkonden met betrekking tot deze strijd met verschillende uitspraken en herzieningen daarvan, de chronologie van de oorkonden is daardoor zeer lastig vast te stellen. Van Mieris dateert deze uitspraak op 23 januari 1319 (Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209). Op de website RHG 1299-1345 gaat men er vanuit dat Van Mieris voor deze oorkonde niet de Paasstijl hanteert. Dat valt te herleiden uit het volgende: op 12 oktober 1319 oorkonde Hendrik van Vlaanderen dat hij vóór 26 oktober 1319 te Woudrichem een uitspraak zal doen tussen de bisschop van Utrecht enerzijds en Reinald II van Gelre en de Liendenaren anderzijds voor de afbraak van het kasteel Dullenburg. (RHG 1299-1345, GE4, 13-10-1319; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 220). In de uitspraak van de heer van Beaumont, Jan van Henegouwen, en de heer van Loden, Hendrik van Vlaanderen, wordt naar die plaats en datum verwezen, m.a.w. deze uitspraak moet dus na 26-10-1319 gedateerd worden.

¹¹⁵⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 207. Vreemd genoeg lukte het Reinald II ondanks zijn verlies in de strijd in 1318 zijn vader toch gevangen te houden. Tot aan diens dood in 1326 trad Reinald II in landsheerlijke zaken op als ‘zoon van de graaf van Gelre’.

¹¹⁵⁶ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209 (23-01-1319).

(en dat van zijn broer en zuster) confisqueerde en overdroeg aan de heren van Voorne en Arkel.¹¹⁵⁷ Ook Gerard van Waardenburg en Jan van der Noordeloos verloren om die reden (tijdelijk) hun huizen te Waardenburg, Zoelen en Nieuwerlede (Leerdam). Willem III verbeurde die huizen en gaf ze als pand aan de genoemde Hollandse heren.¹¹⁵⁸ Toen later bleek dat hij niet had deelgenomen aan de gevechten in Zoelen schold Willem III Staasken van Brakel c.s. een som van 3000 pond kwijt. De Hollandse graaf verzocht ook Reinald van Gelre Staasken te ontheffen van zijn schuld.¹¹⁵⁹ Reinald II die zijn mannen weliswaar steunde, zie de oorkonde van juli 1318, kon niet voorkomen dat het oordeel in 1320 desastreus was voor de leden van zijn verbond. Zelf zat hij al in geldnood en de opgelegde boeten waren een grote aanslag op het vermogen van de ‘opstandelingen’.

Een hypothese voor het verwerven van het bezit in de Bommelerwaard

Noch bij het vonnis noch bij de zoen of de onderwerping van de opstandige heren aan het Gelderse grafelijk gezag staat de naam van Gerard van Loon, of diens zoon Dirk, opgenomen. Dirk is de eerste Herlaar die in de Gelderse bronnen genoemd wordt, maar dat is tien jaar nadien. In 1331 staat zijn naam in de oorkonde waarin Reinald II zijn gemalin het vruchtgebruik van een jaarrente schenkt genoteerd onder de *nobiles*.¹¹⁶⁰ Daarna is de eerstvolgende vermelding die in het testament van Reinald II graaf van Gelre van 1335.¹¹⁶¹ Reinald II vraagt dan steun aan de ‘edele ende eersomme lude onse manne’ onder wie ‘heren Didieric van Herlar’. Beide akten betreffen oorkonden die alle toenmalige Gelderse edellieden en steden zegelden. Het is vanaf dat moment, 1331, dus pas zeker dat Dirk van Herlaar met de Gelderse landsheer van doen had. Dat had overigens niets met het bezit van de heer van Ameide in Gelre van doen, maar met het leenbezit van zijn vrouw. Heilwich van Arkel, de echtgenote van Dirk van Herlaar, bezat namelijk het ouderlijk huis met toebehoren in (Kerk)Driel. Haar vader en moeder (Herbaren van Arkel en Liesbeth ?) hadden dat in 1317 aan Reinald II als *fief de reprise* opgedragen. In 1326 kwam dat leengoed in handen van Heilwich, waardoor haar echtgenoot Dirk tot de mannen van Gelre behoorde.

Het lijkt geen twijfel dat de opstandelingen in 1318 genoodzaakt waren bezit te verkopen of te verpanden. Ook Reinald II had grote geldzorgen, dat volgt uit de bede die hij (onrechtmatig) had opgelegd in Zutphen en de Bommelerwaard. Om aan de schuldenlast te ontsnappen verpandde hij Gelders bezit. In 1319 gaf Reinald II de grafelijke inkomsten bij de stad Zutphen als pand aan die stad. Zutphen had zich voor hem borg gesteld bij de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland.¹¹⁶² De verpanding van die rechten was vermoedelijk een direct gevolg van de besproken strijd en het missen van de bede. In dat licht is het niet vreemd te veronderstellen dat Reinald II na 1318 ook rechten in het rivierengebied verpandde; dat deed hij dan ook. Om een schuld van 48.000 pond te lossen bij Lombard Jan van Halen, in zes jaarlijkse termijnen, verpandde hij op 4 maart 1325 zijn inkomsten uit de Bommeler- en Tielerwaard, Rhenoy, Beesd, de Betuwe en de tollens te Lobith, Zuilichem en (Kerk)Driel.¹¹⁶³ De verpanding staat in de literatuur vrijwel nergens aangehaald, maar is voor de geschiedenis van dit gebied uitermate belangrijk. Helaas staat in de oorkonde niet

¹¹⁵⁷ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 243 (17-09-1320). ‘soo hebben wy hen (Van Arckel en Van Voorne-avd) Walraven selve geleverd met syns selffs live om die meerdere seeckerheyden, ende niet van hem te scheyden, eer sy quyte ende schadeloos gehouden syn van de voorseyde schuld.’

¹¹⁵⁸ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 243 (17-09-1320).

¹¹⁵⁹ RHG 1299-1345, ZH122, 31-03-1323.

¹¹⁶⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

¹¹⁶¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

¹¹⁶² RAZ, toegang 0001, inv. nr. 733 (1319).

¹¹⁶³ OBGZ-VIII, nr. 1325.03.04C (04-03-1325). Lombard Jan van Halen is geen onbekende. In 1309 stond de heer van Herlaar, Gerard van Loon, bij hem borg voor de heer van Heusden (OB NB I, nr. 773 (03-02-1309). Zie §3.4.1.

beschreven welke inkomsten Reinald II verpandde, maar het staat wel vast dat er tussen 1318 en 1325 in het rivierengebied een (grote) verschuiving van bezit van rechten en goederen plaats vond. En daar haakte Dirk van Herlaar vermoedelijk op in.

Hoewel Dirk in de bronnen nergens genoteerd staan als pandnemer is er veel voor te zeggen dat het hiervoor beschreven Ameidense machtscomplex in het rivierengebied bestond uit de in 1325 verpande grafelijke inkomsten van ambachtsheerlijkheden en rechten in dat gebied en de tol van Zuilichem. Bij verpanding kon de bezitter van het pand dat als eigen bezit beschouwen, er was immers geen feodale verhouding, tot dat de schuld werd gelost. Het bezit viel onder het gebruikelijke erfrecht en bij versterf was geen heergewaad nodig. Dat Dirk in 1325 het bezit aan rechten, feitelijk de landsheerlijke inkomsten daarvan, als pand verwierf, verklaart waarom de beleningen buiten Ameide vrijwel uitsluitend ambachtsheerlijkheden, annexe rechten en tienden betreffen, daaruit vloeiden immers inkomsten. Of dat veel opbracht laat zich moeilijk vaststellen. Volgens Hoppenbrouwers leverde het uitoefenen van banale rechten, inclusief de rechtspraak, voor de ambachtsheer verhoudingsgewijs een gering bedrag op.¹¹⁶⁴

Hierboven is al gememoreerd dat er geen vermeldingen zijn van een feodo-vazallitische verhouding tussen de heer van Ameide als leenheer en de leenmannen van de ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard als vazallen. Dat riep vraagtekens op, maar dat is door de geschetste ontwikkeling van het in pandnemen minder vreemd. De heer van Ameide had niet zijn eigendommen beleend aan leenmannen, noch als *fief de reprise* van hen ontvangen. Er was door het pandschap geen persoonlijke relatie tussen die heren, maar een zakelijke.¹¹⁶⁵ Bij verkoop of andere overdracht van lenen was het gebruikelijk dat de vervreemder de leenhouders beval manschap te doen aan de nieuwe heer, maar dat ging in de late middeleeuwen niet gepaard met een hernieuwing van het leencontract. In de 14de eeuw liet de leenheer zich voor hernieuwing meer en meer door een baljuw vervangen.¹¹⁶⁶ Strikt genomen waren evenwel niet de rechten maar de inkomsten daarvan door Reinald II verpand.

Pandbezit was formeel tijdelijk, namelijk voor de duur van de inname tot de lossing van het pand. De noteringen in het leenboek lopen echter door tot in de Nieuwe tijd. Dat lijkt erop te duiden dat het pand nimmer werd gelost, blijkbaar was dat voor de landsheer niet lonend.¹¹⁶⁷ Reinald II had bij de verpanding weliswaar een (deel) van zijn inkomsten uit handen gegeven, maar niet zijn gezag. Hij hield van de heerlijkheden de hoge jurisdictie en, wat in de beschrijving hiervoor al genoemd is, hij behield de huizen als steunpunt. Mede daardoor wist hij zijn macht in het gebied te handhaven. Het valt wel op dat Reinald II zich in de periode 1316-1330 intensief met het gebied bezig hield. Hij schonk Zaltbommel stadsrechten (1316),¹¹⁶⁸ gaf toestemming voor het graven van een wetering (1320-1321)¹¹⁶⁹ en schonk landrecht aan de inwoners van Zaltbommel, de Bommelerwaard en de Tielerwaard (1327).¹¹⁷⁰ Dat laatste was kort nadat hij zijn inkomsten van dat gebied had verpand. Hij bevestigde dat landrecht in 1335.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁴ Hoppenbrouwers 1992, 603. Hoppenbrouwers rekende daarbij de inkomsten uit grondbezit en het bezit van de tienden niet mee.

¹¹⁶⁵ Het is in dat perspectief niet zo vreemd dat in het leenboek van Vianen staat geschreven dat de leenman van de ambachtsheerlijkheid van Brakel in 1569 meent dat hij het leen hield van Gelre. Hij wist niet dat Rodichem tot het leen behoorde en de leenheer het hield als leen van Gelre (Kort 1985b, 423).

¹¹⁶⁶ Heirbaut 1997b, 70 e.v.

¹¹⁶⁷ Het niet lossen van een pand is niet uitzonderlijk. In 1247 verpandde de Rooms-Koning graaf Willem II van Holland het 'Rijk van Nijmegen' aan de graaf van Gelre, dat nimmer werd gelost (Kuys 2001, 147).

¹¹⁶⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 167 (19-10-1316).

¹¹⁶⁹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 189 (21-08-1320) in 1321 gaf hij dat recht ook aan de inwoners van Zaltbommel (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 192 (5-6-1321)). Zie voor deze landbrieven en het overheidsgezag in Gelre, Noordzij 2009, 158-159. Zie ook, Moorman van Kappen 1986, 137-138. De naam Herlaar staat in geen van deze oorkonden genoemd.

¹¹⁷⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 215 (8-12-1327).

¹¹⁷¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 302 (27-03-1335).

Zo het verwerven van het omvangrijke Ameidense bezit in het rivierengebied waarschijnlijk plaatsvond in het eerste kwart van de 14de eeuw blijft de vraag staan wie van de Herlaars, en wanneer, dat dan verwierf. Er doen zich twee kandidaten voor: Gerard van Loon en zijn zoon Dirk van Herlaar. Het beeld van Gerard is dat het een ambitieuze man betreft. Hij trouwde immers een dochter van de hoge adel. Hij beschikte dus vóór zijn huwelijk over voldoende maatschappelijk vermogen om als partner geschikt te zijn voor een adellijke vrouw. Dat vermogen werd gevormd door bezit, netwerken en concrete macht. Vermoedelijk had hij bezit in de Bommelerwaard. Daarover is hierboven al geschreven waarbij de vraag is opgeworpen of hij mogelijk burggraaf van Zuilichem was. Het uniek voorkomen van zijn wapenschild in het rivierengebied toont dat hij in dat gebied zijn relaties en netwerk had, en bekend was met de aristocraten die na 1318 veel verloren hadden. Zijn zoon Dirk was getrouwd met een dochter van Herbaren van Arkel, een van de opstandelingen.

In 1315, juist vóór de strijd tussen de gravenzoon en zijn vader daadwerkelijk uitgevochten werd, verkocht Van Loon zijn bezit, de hoge heerlijkheid van Herlaar met de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en al wat daar aan toebehoorde, aan Gerard van Horne heer van Altena. Naar de reden van verkoop is het slechts gissen, zat hij in de schulden en had hij kapitaal nodig of had hij andere plannen? Zeker is dat Gerard bepaalde rechten in het rivierengebied verwierf. Dat volgt uit het feit dat hij in het leenboek van Vianen genoemd staat als leenheer voor het gerecht van Brakel.¹¹⁷² Maar hij verwierf niet alle rechten in de regio die tot het leenhof van Ameide gerekend mogen worden. Dat is op te maken uit het gegeven dat Reinald II die inkomsten in 1325 verpandde, toen was Gerard al overleden. Het bezit van de tol te Zuilichem is daar het beste voorbeeld van. Vermoedelijk verwierf dus ook zijn zoon Dirk van Herlaar, heer van Ameide in 1325 een (groot)deel van het latere Ameidense bezitscomplex.

Dirk erfde meer dan alleen het bezit van zijn ouders, hij was zoals zijn vader ook ambitieus. Hij wist in 1312 Ameide te behouden en manifesteerde zich na 1345 aan het Hollandse hof. Al vóór 1347 was zijn oudste zoon Gerard heer van het huis en de heerlijkheid van Ammersoyen. Dirk was Van Loons erfopvolger en beschikte in 1325 klaarblijkelijk over voldoende financiële middelen om de Gelderse inkomsten in pand te nemen en zodoende in het rivierengebied het machtscomplex maximaal uit te breiden tot dat wat hierboven beschreven is. Het is vermoedelijk *ehrgeiz* geweest wat hem deed besluiten de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden in pand te nemen. Dat gaf hem toegang tot de hoogste kringen binnen de landsheerlijkheid, zowel in Holland als in Gelre. De lenen voegden niet alleen waarde aan zijn sociaal-economisch vermogen toe, maar meer nog aan zijn prestige. Al is er niets van een feodo-vazallitische band te bespeuren met de leenmannen en was de leenverhouding met de regionale aristocratie niet persoonlijk maar zakelijk, hij bouwde er wel zijn invloed, zijn sociaal-politiek vermogen stevig door uit.

Resumerend geeft de hierboven uitgewerkte gedachte van verpanding een ander beeld van het verondersteld bezit van Gerard van Loon en het verwerven van het Ameidense complex aan beleningen buiten Ameide. Hoewel Van Loon waarschijnlijk enig bezit in de Bommelerwaard had, was dat ten tijde van zijn huwelijk minder omvangrijk dan Kuys als hypothese oppert. Een dergelijk bescheiden bezit is echter meer dan het latere goederencomplex in lijn met de status van de leden van de lokale aristocratie. Toch is zijn invloed op het bezit en het aanzien daarvan vermoedelijk belangrijk geweest, want het is denkbaar dat hij Ammersoyen verwierf.

¹¹⁷² Kort 1985b, 423.

4.7 *Heren van Ameide, het verwerven van Ammersoyen*

Meer nog dan het verwerven van de ambachtsheerlijke rechten in de Bommelerwaard is dat van de hoge heerlijkheid van Ammersoyen een vraagteken. Wanneer verwierven de Herlaars die heerlijkheid en wie bezat de heerlijkheid vóór hen? Zoals gezegd dateren de eerste vermeldingen van een Herlaar in de Gelderse oorkonden uit 1331 en 1335.¹¹⁷³ Hoewel in die oorkonden geen directe verwijzing staat naar enig bezit van de Herlaars in Gelre is er wel een indirect aanknopingspunt. In de oorkonde van 1335, het testament van de Gelderse landsheer, getuigt slechts een selecte groep van ‘edele ende eersomme lude onse manne’, waaronder Dirk van Herlaar. In de oorkonde staan de edellieden die in bezit zijn van hoge jurisdictie van een heerlijkheid én een huis in dat ressort vermeld als ‘heer van...’. Dirk staat alleen vermeld met zijn naam, zonder de titel van ‘heer van...’. Dat doet vermoeden dat hij in de jaren dertig van de 14de eeuw weliswaar een hoge heerlijkheid in het Gelderse territorium bezat maar daar nog geen (voltooid) eigen huis had. Het bezit van zijn vrouw in (Kerk)Driel betreft weliswaar een (eenvoudig) huis maar niet de hoge heerlijkheid, het beleende bezit van Ameide bestond uit de lage jurisdictie. De hoge heerlijkheid in Gelre waarvan sprake moet zijn kan alleen Ammersoyen betreffen. Dirk bezat die heerlijkheid dus waarschijnlijk al in 1335. Dat wordt bevestigd, zij het zonder jaartal, door de overdracht van Ammersoyen in 1354. Uit de wijze waarop Arnold van Herlaar Ammersoyen als erfleen ontvangt, kan opgemaakt worden dat Dirk deze hoge heerlijkheid vóór zijn zoon Gerard bezat.¹¹⁷⁴ Voor de datering van de bouw van het huis is dit gegeven essentieel (zie hfst. 5).

Van Ammersoyen

De heerlijkheid en het huis Ammersoyen behoorden met zekerheid slechts voor een korte periode (1351-1384) tot het bezit van de Herlaars. Vóór 1351 zijn er geen vermeldingen van een ‘heer van Ammersoyen’, maar wel van telgen Van Ammersoyen.¹¹⁷⁵ Het is dan verleidelijk aan te nemen dat zij de heerlijkheid en wellicht zelfs het huis vóór de Herlaars bezaten. Die veronderstelling is om twee redenen echter niet aannemelijk. Ten eerste is er in de bronnen geen enkele (in)directe aanwijzing om aan te nemen dat zij de hoge heerlijkheid en /of het huis bezaten vóór de Herlaars. Maar, ten tweede, zij bezaten niet het maatschappelijk vermogen en (daarmee) de statuut van/voor dat bezit.

Van Winter rekent de Van Ammersoyens tot de vrije ridderschap in Gelre.¹¹⁷⁶ Speculaties zoals in Van Gulicks *Nederlandse kastelen en landhuizen* over de naam Ammersoyen,¹¹⁷⁷ als zou de heerlijkheid genoemd zijn naar een geslacht Van Ammersoyen of Van Ammers, dat in de 13de eeuw dan uitgestorven zou zijn, kunnen naar het rijk der fabelen verwezen worden. De vroegste vermelding van de naam Van Ammersoyen dateert uit het eerste kwart van de 13de eeuw, dan staat Robertus van Ammersoyen vermeld bij een inventarisatie van bezit van Berne.¹¹⁷⁸ Wat later, in het midden van de 13de eeuw, was Everard, ridder, van

¹¹⁷³ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331); Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

¹¹⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

¹¹⁷⁵ Zie Van Amelrooy 1962, 360-366; Schijndel 1977, 49-52; Schijndel 1978, 49-52.

¹¹⁷⁶ Van Winter 1962, 322, Tabel B.1b. Van Winter was ten tijde van haar onderzoek waarschijnlijk niet bekend met de schenking van Boudewijn van Vught, (De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250), want zij verwijst voor de eerste vermelding van Everardus van Ammersoyen naar Meihuizen 1953. Ook de andere namen die in deze oorkonde voorkomen zijn in haar studie niet opgenomen.

¹¹⁷⁷ Van Gulick, 151.

¹¹⁷⁸ OBNB I, nr. 133 (eerste kwart 13e eeuw). ‘Debitum de Hosdele Robertus de Ambersogen’. De akte van de schenking van een vrouw Berta aan de Sint Maartenskerk in Utrecht (21-07-1026 / 19-04-1044), waarbij een ‘Rothardus de Ambersoi en Wiricus,

Ammersoyen een dienstman van Boudewijn van Vught. Boudewijn was een leenman van de graaf van Gelre.¹¹⁷⁹ Everard behoorde tot de mannen die Boudewijn in 1250 overdroeg aan de abdij van Berne.¹¹⁸⁰ Het feit dat de mannen woonachtig of afkomstig zijn uit de hoge heerlijkheden rondom Berne: Heusden, Hemert, Hedel en Ammersoyen, is opvallend. Genoemde lieden moeten gezien worden als dienaren op de goederen van Boudewijn van Vught. Die schonk niet alleen het land maar ook de beheersorganisatie op zijn domeinen aan Berne. Deze ridders bezaten waarschijnlijk een eigen huis en goederen in de genoemde kernen. Het waar en hoe daarvan heeft geen sporen achtergelaten.

Een volgende vermelding van een Van Ammersoyen dateert uit 1290. In dat jaar zag Everardus van Ammersoyen (zoon van voorgenoemde?) af van aanspraken op een huis te Enspijk ten gunste van de abdij Mariënweerd, de moederabdij van Berne.¹¹⁸¹ Zijn sociale status staat buiten kijf want uit de rekeningen van Gelre (1294-1295) blijkt dat Everardus ambtman was voor het '*officio Bomelre et Thilre*'.¹¹⁸² In 1307 oefende Johan van Ammersoyen de functie van ambtman uit.¹¹⁸³

Pas in 1342 verschijnt de naam Van Ammersoyen wederom in de bronnen, het betreft opnieuw een Everardus. Die bezat als een leenman van Gelre 15 morgen land in de zogenaamde 'Wellse hoeven' in Poederoyen. In 1348 trad een Willem van Ammersoyen op als getuige voor de landsheer van Gelre.¹¹⁸⁴ Uit het laatste kwart van de 14de eeuw dateert een vermelding van een Jan van Ammersoyen. Jan bezat in 1386 diverse hofsteden en een groot aantal percelen land in Ammersoyen. Hij hield dat van de hertog van Gelre.¹¹⁸⁵ Volgens de goederenlijst lagen diverse delen van zijn bezit naast dat van Jan van Herlaar (Empel-Meerwijk) wat niet treffender kan weergeven dat beide families in dezelfde periode grootgrondbezit in Ammersoyen hadden. In de uitvoerige beschrijving ontbreken echter gegevens over een eigen huis. Van Kan verwijst in zijn dissertatie over het Leidse patriciaat ook naar een Jan van Ammersoyen.¹¹⁸⁶ Het is verre van

zijn broer' als getuigen worden genoemd, is een falsum (OBSU I, nr. 184). Zoals beschreven in § 2.3. dateert het gebruik van de achternamen vanaf ca. 1080, zeker niet veel eerder.

¹¹⁷⁹ Zie voor de heren van Vught, Aarts 2001, 7-24.

¹¹⁸⁰ De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250). 'hominum meorum Gisleberti Coci, militis, de Hemerte, Jacobi, militis de Hedele, Everardi, militis de Amersoie, Johannis de Husden.' Hoewel dat niet direct uit de bronnen blijkt, is voor Van Ammersoyen verwantschap met de Cocs aannemelijk. Het wapen van Van Ammersoyen bestond namelijk evenals dat van de Cocs uit drie palen in vair. Het schildhoofd was conform het gebruik aangepast. In plaats van een klimmende leeuw bestond het wapenbeeld van de Van Ammersoyens uit een lopende (rode) vos (Rietstap & Pama 1943, 309). Het schild, bestaande uit drie palen van vair met wisselende elementen in het gouden schildhoofd, is een veel voorkomende wapenafbeelding van aristocratische, vermoedelijk verwante, families in het rivierengebied. Van Ammersoyen en Van Hemert hanteerden het wapen met de paalvair zoals de Cock dat ook deed. Indien dat wapenbeeld als uitgangspunt wordt genomen is het met voorbehoud ook mogelijk Johan van Heusden, een van de genoemde dienstmannen van Boudewijn van Vught, te traceren. Aangezien het onwaarschijnlijk is dat deze persoon verwant was aan het adellijk geslacht van Van Heusden verwijst de naam mogelijk naar Van Oudheusden. Die hanteerden in de 14de eeuw het wapen met drie palen van vair en een gouden schildhoofd met radertjes van keel (Van Schijndel 1964, 82).

¹¹⁸¹ Van Winter 1962, 322.

¹¹⁸² Meihuizen 1953, 89. Gezien de datering van de notitie, meer dan 40 jaren na de schenking van Boudewijn van Vught, betreft het waarschijnlijk een ander persoon dan de al genoemde 'Everardi, militis de Amersoie'.

¹¹⁸³ Kuys 1987, 348.

¹¹⁸⁴ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 36 (3-11-1348).

¹¹⁸⁵ AGZ I, 226 e.v. De titel van het folio luidt, 'Dit siin die hofstede ende lant dat Jan van Ammerzoyen haudende was van minen here van Ghelre.' Dat bezit bestond uit 29 percelen land inclusief 4 hofsteden. De totale oppervlakte van dat bezit was 35,5 morgen en 117 hont (grosfweg 47 ha). De in de lijst met naam genoteerde percelen zijn op latere topografische kaarten nog terug te vinden en zijn daardoor vrij exact te lokaliseren.

¹¹⁸⁶ RAL, toegang 502, inv. nr. 669. Op de website [http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm] toont Van Kan de prosopografische data waarop hij zijn dissertatie '*Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*' baseerde. Van Kan rekent een Jan van Ammersoyen tot het Leidse patriciaat. In 'varia' vermeldt hij dat Jan van Ammersoyen mogelijk dezelfde was als Jan van Herlaar, die in 1352 een huis in Leiden als erfleen kreeg. Van Kan geeft niet aan waarom hij beide personen als

zeker dat het dezelfde persoon betreft. De naam Van Ammersoyen biedt te weinig houvast om een dergelijke conclusie te trekken. Aan het begin van de 15de eeuw was een Henricus van Ammersoyen als klerk aan het Brabantse hof actief.¹¹⁸⁷ Naast diens bezit in Ammersoyen wijzen de spaarzame gegevens ook naar bezittingen in Brabant, onder andere te Waalwijk, Heesch, Gansoyen, Besoyen, Sprang en Maalstroom.¹¹⁸⁸ Kortom, deze lieden waren grootgrondbezitters zonder heerlijkheid die hand-en-span diensten leverden voor de landsheren. Dat geeft aan dat zij tot de regionale elite, de vrije ridderschap, of het patriciaat behoorden. Dat is geen geringe positie, maar hun maatschappelijk vermogen is niet te vergelijken met dat wat de aristocraat kenmerkt om zich als heer van Ammersoyen en bezitter van het huis op te kunnen werpen.

Het verwerven van de heerlijkheid Ammersoyen, een hypothese

Aangezien het niet waarschijnlijk is dat de Van Ammersoyens vóór de Herlaars de hoge heerlijkheid bezaten, ligt het voor de hand Ammersoyen aan de Gelderse landsheer toe te wijzen. Er zijn echter argumenten te noemen die dat ondermijnen. Zo verpandde de landsheer in 1325 weliswaar de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden maar hij hield de hoge jurisdictie in eigen hand. Het verkopen of verpanden van Ammersoyen als hoge heerlijkheid, al dan niet in 1325, zou een vrijwel ondenkbare uitzondering betreffen. Een van de redenen tot de opstand van de edelen en steden in Gelre in 1318 was namelijk het verpanden van het Gelders landsheerlijk bezit, dat was na 1318 niet meer mogelijk. Een ander argument dat pleit voor de gedachte dat Ammersoyen vóór het optreden van de Herlaars geen Gelders bezit was, betreft de geografisch-bestuurlijke ligging van Ammersoyen. De Bruchemse stroomrug, na goedkeuring van Reinald II in 1320 als wetering uitgegraven, snijdt de Bommelerwaard als het ware in een zuidelijk en noordelijk deel. Alle hoge heerlijkheden in de Bommelerwaard liggen ten zuiden van de Bruchemse stroomrug. Van Oost naar West betreft dat Hedel, Ammersoyen, Nederhemert en Poederoyen. Daarvan behoorden Hedel, Nederhemert en Poederoyen, tot het beleende bezit van de heer van Altena. Ammersoyen ligt daar als bezit van Ameide wat 'vreemd' tussen geklemd. Dat maakt het minder aannemelijk dat de Gelderse landsheer Ammersoyen hield, al valt dat feitelijk niet te toetsen. Vanuit dat concept dient zich wel een andere mogelijke bezitter aan, de heer van Altena. Hij is niet alleen naar maatschappelijk vermogen een aannemelijke kandidaat voor het bezit van Ammersoyen, de geografische locatie van Ammersoyen past in de geconstateerde politieke structuur van zijn bezit. De vraag is dus of Ammersoyen eens tot het (beleende) bezit van de heer van Altena behoorde, en zo ja, of dat dan een mogelijke verklaring voor de bezitsgeschiedenis biedt?

Er zijn geen concrete bronvermeldingen maar wel enkele omstandigheden te noemen die de geopperde gedachte ondersteunen. Opnieuw komt Gerard van Loon daarbij in beeld. De ambachtsheerlijkheid van Brakel was aanvankelijk een leen van de heer van Altena, in 1263 kreeg Willem van Horne de rechten van de Gelderse landsheer. Echter in het leenboek van Vianen staat Van Loon als leenheer van de heerlijkheid Brakel genoteerd. Met andere woorden Gerard had dat bezit na 1263, maar vóór 1323 verworven. Dat wil zeggen vóór de gravenzoon zijn inkomsten van de tol te Zuilichem en de Bommelerwaard in 1325 verpandde. Willem van Horne bezat ook eens de tiende van Rodengoye, die Gerard van Loon later (1272) aan de Cisterciënzer monniken van Villers schonk.¹¹⁸⁹ De monniken waren nauw betrokken bij de ontginningen in de westpunt van de Bommelerwaard, het gebied met de toepasselijke naam 'Munnikenland'. Dat gebied, Rodengoye of Rodichem, was hen in 1264 door Willem van Horne in bruikleen gegeven. De

identiek beschouwd. De gedachte is - aangezien Gerard van Herlaar op dat moment heer van Ammersoyen was - niet erg waarschijnlijk [http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm bezocht op 25 mei 2008].

¹¹⁸⁷ Uyttebrouck 1975, 208 e.v.

¹¹⁸⁸ Galesloot (ed.) 1865, 92.

¹¹⁸⁹ Zie § 3.4.2.

heerlijkheid van Rodengoye/Rodichem behoorde tot het beleende bezit van Ameide in Brakel.¹¹⁹⁰ De opvolger van Willem van Horne was zijn zoon Gerard, aan wie Gerard van Loon in 1315 de heerlijkheid Herlaar met alle goederen en rechten verkocht. Dus op enig moment verwierf Van Loon rechten die voordien tot het bezit van Horne behoorde, en *vice versa* verwierf Horne rechten en goederen van Van Loon. Is dat toeval?

De verkoop van de heerlijkheid Herlaar met toebehoren blijft merkwaardig, waarom verkocht Gerard van Loon het kernbezit van zijn schoonfamilie? En waarom kocht Gerard van Horne juist dit goed dat geheel buiten zijn territorium valt? Het antwoord laat zich uit de bronnen niet herleiden. Hoe dan ook is het onwaarschijnlijk dat Van Loon na de verkoop geen alternatieve, tenminste sociaal gelijkwaardige, domicilie had of verkreeg. Daar is verder niets van bekend, maar een vermoeden kan hier nu wel geuit worden. Het is goed voor te stellen dat Gerard van Horne, heer van Altena, de ambachtsheerlijkheid van Brakel en de hoge heerlijkheid van Ammersoyen (zonder huis) in ruil voor de hoge heerlijkheid Herlaar met huizen en toebehoren, en wellicht zelfs met Gestel(!), aan Gerard van Loon verkocht. Een dergelijke ruil was niet ongebruikelijk.¹¹⁹¹ Herlaar viel buiten het bezit dat de zoon en opvolger na het overlijden van Horne erfde. De heerlijkheid en de huizen kwamen als een soort apanage in handen van zijn tweede echtgenote Irmgard van Kleef. Samenvattend wordt hier het vermoeden geuit dat Van Loon met/na de verkoop van Herlaar in 1315, maar vóór 1323, de ambachtsheerlijkheid van Brakel en de hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen verwierf en wel uit handen van de heer van Altena. Het optreden van de heer van Brakel in Ammersoyen tijdens de Gelderse oorlog van 1318 bevestigt de geopperde band.

Uit de bronnen is te herleiden dat de heer van Ameide zijn bezit buiten Ameide in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierf. Daar zijn voldoende aanwijzingen voor. In bovenstaande inventarisatie van dat bezit en de beschouwingen daarover zijn hypothesen geuit over het bezit en verwerving van delen daarvan. Het samenvoegen van die veronderstellingen levert voor de ontwikkeling van het Ameidense bezit het volgende theoretische beeld op: Gerard van Loon bezat, mogelijk als erfburggraaf, rechten en goederen in Zuilichem. Vanuit die positie en locatie had hij als buur connecties met de heer van Altena en de heer van Brakel. In 1315 verkoopt hij aan de heer van Altena de heerlijkheid Herlaar. Na 1318 koopt hij (vermoedelijk) van hem, wellicht om de heer van Brakel te steunen die na de interne oorlog immers zwaar in de schulden zat, Ammersoyen en Brakel. Zijn oudste levende zoon, Dirk, erfde in 1323 dat bezit in de Bommelerwaard. Dirks echtgenote kon als erfdochter eveneens aanspraken maken op bezit in de Bommelerwaard, namelijk in (Kerk)Driel. Dirk van Herlaar had in 1325, toen de Gelderse gravenzoon zijn inkomsten verpandde, er alle baat bij die rechten in de Bommelerwaard in pand te verwerven. Hij werd (vermoedelijk) pandnemer. Hij creëerde daardoor een groot begrensde regionaal machtscomplex in een gebied waar hij aanvankelijk door vererving al bezittingen had. Dirk verwierf met het bezit in de Bommelerwaard gevoegd bij dat van Ameide en dat van zijn schoonouders in de Grote Waard een omvangrijk territorium, waardoor zijn maatschappelijk vermogen tot grote hoogte steeg. Dat bood hem de mogelijkheid toe te treden tot in de allerhoogste kringen van de landsheerlijkheid Holland en Gelre.

¹¹⁹⁰ Zie § 4.4. Brakel.

¹¹⁹¹ Zo had, bijvoorbeeld, Willem I van Horne (1243-1264) door ruil het aandeel van Hendrik van Asselt in Weert verworven. Dat domein was voordien verdeeld over drie heren (Boel 1977, 27).

4.8 *Heren van Ameide, de hoge heerlijkheden Bokhoven en Ammersoyen*

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk is de focus gericht op de vier hoge heerlijkheden, Poederoyen, Empel-Meerwijk, Bokhoven en Ammersoyen. Bokhoven en Ammersoyen waren eigen bezit van de heer van Ameide, de heerlijkheid Poederoyen was een leen van de heer van Altena en Empel-Meerwijk was een leen van de graaf van Gelre. De enige informatie over die heerlijkheden is die in oorkonden of, zoals van Poederoyen, ook in leenboeken van de leenheer. Daardoor zijn de gegevens van het bezit te beperkt voor een uitgebreide reconstructie. Wel kan hier de verkoop van Bokhoven belicht worden, daartoe was in het vorige hoofdstuk geen ruimte. Daar komt de verwantschap met de Arkels en de Cocs bij aan de orde. Het bezit van Ammersoyen is in meer opzichten uitzonderlijk, één daarvan is dat er meer gegevens zijn. Dit huis heeft wel een eigen archief, al dateren de vroegste stukken uit de 15de eeuw. Daardoor zijn er ten opzichte van de andere heerlijkheden meer gegevens beschikbaar om dat bezit uit te werken.

4.8.1 *Bokhoven*

De akten van overdrachten van goederen en rechten in Bokhoven in 1365 en 1390 tonen dat de Herlaars uit Ameide daar eigen allodiaal bezit hadden.¹¹⁹² Jan, heer van Ameide, had het eigen bezit in Bokhoven vermoedelijk als *fief de reprise* aan de bisschop van Luik, Jan van Arkel (1364-1378), opgedragen. Hij verzocht de bisschop het bezit aan zijn broer Arnold over te dragen. Arnold bezat slechts voor een heel korte periode de heerlijkheid Bokhoven, hij verkocht zijn rechten nog in datzelfde jaar aan zijn neef Jan Oem van Arkel.¹¹⁹³ Uit die overdracht, waarvoor Jan van Herlaar goedkeuring had gegeven, blijkt dat Arnold de heerlijkheidsrechten hoog en laag bezat met een tiende en rechten van visserij ‘met sulcker erfnis als daer toe behoort dat in den gericht van Bouchoven gelegen is, hetsi leen of eijgen, dat mijn heren mijn ouders ende ick daer te hebben plaegen’.¹¹⁹⁴ Het bezit in Bokhoven was dus deels allodiaal, namelijk ‘eijgen’, dat wil zeggen van de heer van Ameide en deels leen. De goedkeuring van Jan van Herlaar, heer van Ameide, was voor het verkopen van het allodiale deel noodzakelijk, maar Arnold verwijst ook naar leengoederen. De leenheer van dat bezit staat weliswaar niet genoemd, maar gezien het vervolg was dat waarschijnlijk de bisschop van Luik. Arnold verwijst in de overdracht naar de verdeling van het familiebezit bij ‘broederscheijdinge van doode ons liefs heer ons vader heer Diderichs heere van Herlaer ende heer Geeraert van Herlaer ons broeders dier God genadigh si.’¹¹⁹⁵

De eerste vermelding waaruit blijkt dat de Herlaars in Bokhoven rechten bezaten of meenden te bezitten, betreft de kwestie over de novale tienden van Bokhoven in 1307.¹¹⁹⁶ Heer Gerard van Herlaar had zich die tiende al dan niet rechtmatig toegeëigend. Het bezit aan rechten en wellicht ook goederen is verworven vóór 1354. In 1365 verwijst Arnold van Herlaar specifiek naar het bezit in Bokhoven als een erfenis van zijn vader Dirk, heer van Ameide, en zijn broer Gerard, heer van Ammersoyen, beiden stierven vóór 1354. Ook Jan Oem van Arkel verwijst in het verhef aan de Luikse bisschop (1390) voor het bezit (huis en heerlijkheid met annexe rechten) naar Arnold van Herlaar én diens ouders.¹¹⁹⁷ Een meer precieze datering is niet te geven. De vraag of dat bezit al in 1307 in hun handen was, valt daarmee niet te beantwoorden. Het valt niet uit te

¹¹⁹² Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365); 188 (20-10-1390).

¹¹⁹³ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365); BHIC, toegang 297, inv. nr. 203, bevat een 17de-eeuws afschrift van een akte van belening, waarin abusievelijk geschreven staat dat Jan Oem de heerlijkheid Bokhoven *erfde* van Arnold van Herlaar.

¹¹⁹⁴ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

¹¹⁹⁵ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

¹¹⁹⁶ Zie § 3.5.

¹¹⁹⁷ Van der Velden 1978, 188. ‘eo modo prout Dominus Arnoldus de Herlaer dominus Amerzoyen, miles, et sui predecessores’.

sluiten dat Bokhoven, dat tot de parochie Hedikhuizen behoorde, met Zuilichem al vroeg een Luiks steunpunt was en dat die twee wellicht zelfs samen aan Van Loon te koppelen zijn.

Volgens een (ongedateerde) notering in het door Galesloot uitgegeven Brabantse leenboek hield Petrus Hellinc, uit het naburige Hedikhuizen ‘XII jugera terrae jacentia apud Boehoven in terra domini Theodoricum de Herlaar’.¹¹⁹⁸ Petrus Hellinc bezat in Bokhoven een perceel land in het (gezags)gebied (*terra*) van Dirk van Herlaar. Het begrip *terra* leidt ook hier, zoals bij de oprichting van de hoogheemraadschap in 1277 en de vermelding van Dirk van Herlaar als *dominus terre* in 1302, tot verwarring.¹¹⁹⁹ Van der Velden past het begrip toe op de gerechtsheerlijkheid, hij meent dat uit de notering blijkt dat Dirk van Herlaar in Bokhoven gerechtsheerlijkheid bezat.¹²⁰⁰ Kuys deelt die opvatting niet en trekt de opvatting van Van der Velden in twijfel.¹²⁰¹ Volgens Kuys verwijst het begrip *terra* niet uitsluitend naar het gezagsgebied van een heer, maar kan het ook verwijzen naar het begrip ‘land’ in het algemeen. Dirk van Herlaar bezat, aldus Kuys, simpelweg land in de heerlijkheid Bokhoven. Toch is dat waarschijnlijk niet van toepassing. Door te verwijzen naar het gezagsgebied volgt Van der Velden namelijk de overdrachten van 1365 en 1390 waaruit blijkt dat de heer van Ameide de gerechtsheerlijkheid van Bokhoven bezat.

Tabel 21: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Bokhoven

Bokhoven	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	* Hoge en lage jurisdictie (?)	-	* Hoge en lage jurisdictie (Bisschop van Luik) na 1365
annexe rechten	* de visserij (?)	-	* de visserij (Bisschop van Luik) na 1365
Huis /Huizen	* Het huis te Bokhoven (?)	-	-
Grondbezit	-	-	-
Tijns/ Tiende	-	-	* Een tiende (Bisschop van Luik) na 1365

Er zijn met betrekking tot het bezit van de heerlijke rechten van Bokhoven twee merkwaardige zaken. Ten eerste bezat Jan van Arkel mogelijk (een deel van) de heerlijkheid en het huis in Bokhoven vóór 1354, en ten tweede was in 1363 een Gijsbert Coc heer van Bokhoven. Het eerste is in de literatuur over Bokhoven nauwelijks bekend,¹²⁰² het tweede des te meer. Dat Jan van Arkel mogelijk het huis van Bokhoven tot zijn bezit kon rekenen, berust niet op een notitie in een oorkonde of belening maar op de tekst in een Van Arkel kroniek.¹²⁰³ In de kroniek is een testament van Jan van Arkel opgenomen. Die schenkt ‘die heerlicheyt van

¹¹⁹⁸ Galesloot (ed.) 1865, 226. Het bezit van Petrus Hellinc, betrof twaalf morgen land in leen van de Brabantse hertog.

¹¹⁹⁹ Zie § 3.2.4 en § 4.3.1.

¹²⁰⁰ Van der Velden 1978, 152.

¹²⁰¹ Kuys 1986, 120.

¹²⁰² De enige die hier wel naar verwijst is Van Bokhoven (Van Bokhoven 1975, 1-6).

¹²⁰³ *Den oerspronck, beghinsel ende gernatie der baeinre heeren van Arckel* uit het Voorste Haagsche handschrift (Andriessen 1933, 132 -147).). Gruben 2004; Kuys 1986 en Van der Velden 1978 verwijzen niet naar deze bron. De betrouwbaarheid van deze kroniek is twijfelachtig.

Buchoven mittet slot' aan één van zijn zonen.¹²⁰⁴ Welke zoon Bokhoven zou erven is minder evident, de bronnen spreken elkaar op dat terrein tegen.¹²⁰⁵ Jan van Arkel overleed in 1360. Mocht het dezelfde rechten en goederen betreffen als genoemd in de oorkonde van 1365, wat niet zeker is, dan moet het veronderstelde Arkelse bezit voordien, dat wil zeggen vóór 1354, aan Dirk van Herlaar zijn verkocht of geschonken.

Hiervoor, bij het beschrijven van de keuze voor de Kabeljauwse partij, is al gewezen op de nauwe band tussen Jan van Arkel, Dirk van Herlaar en diens zoon Gerard.¹²⁰⁶ Niet alleen behoorden beiden tot het Kabeljauwse kamp en was Jan van Arkel de leenheer van het voormalig bezit van Herbaren van Arkel, er was ook een relatie die voortkwam uit verwantschap, Jan en Dirk waren neven. Daarnaast was er tussen de baanderheren Jan en Gerard vermoedelijk ook een persoonlijke goede band. Het is gezien de ontwikkeling van het bezit in het rivierengebied niet vreemd te veronderstellen dat Dirk van Herlaar, zo hij de heerlijke rechten van Bokhoven aanvankelijk niet bezat, die op enig moment van Jan van Arkel heeft gekocht. Het is dus ook mogelijk dat het begrip *terra* inderdaad verwijst naar gebied in het algemeen. De notering in het leenboek van Brabant moet dan wel geschreven zijn vóór de (mogelijke) overdracht van de (veronderstelde) heerlijke rechten van Jan van Arkel aan de heer van Ameide.

De successie van Bokhoven tot 1365 kent behalve de onduidelijke overdracht van de heerlijke rechten nog een raadselachtige periode. In 1363 is, tegen de verwachting in, niet Jan van Herlaar heer van Bokhoven, maar Gijsbert Coc.¹²⁰⁷ Hij was het die de bisschop van Luik, Engelbertus (1345-1364), verzocht de bouw van een kapel in Bokhoven goed te keuren. Het verzoek uit 1363 komt van 'Ghiselbertus dictus Coc, miles, filius quondam Domini Ricoldi Coc, militis, Dominus temporalis de Bochoven supradictus'. Het is de eerste vermelding van een *heer* van Bokhoven. Gijsbert Coc behoorde tot de verwanten van de Herlaars. Hij was een zoon van Ricoldus Coc, en een kleinzoon van Gijsbert (de) Coc.¹²⁰⁸ Aangezien de brief gericht is aan de bisschop verwijst het begrip *temporalis* waarschijnlijk naar 'wereldlijk', niet naar 'tijdelijk'.

Van der Velden kan niet goed uit de voeten met deze bron (Hij heeft overigens ook geen weet van de verwantschapsband tussen Gijsbert Coc en de Herlaars). Hij volgt in zijn redenering de aannames van de graaf van Bokhoven in diens proces in de periode 1769-1770 over het patronaatsrecht van Bokhoven. Van der Velden neemt daardoor impliciet aan dat Gijsbert Coc dezelfde rechten bezat als Herlaar vóór 1363 en na 1365. Dan ontstaat er inderdaad een vreemde situatie, hoe valt dat immers te verklaren? Als antwoord oppert hij dat Bokhoven een dubbele heerlijkheid was.¹²⁰⁹ Echter wat Van der Velden geheel vergeet, is dat de Herlaars weliswaar Bokhoven tot hun bezit kunnen rekenen en dat dat van vóór 1354 te dateren is, maar dat ze zich niet 'heer' van Bokhoven noemen. Het ligt daarom meer voor de hand te veronderstellen dat Gijsbert Coc de heerlijkheid van Bokhoven bezat als een leen van Ameide. Met recht kon hij zich heer van Bokhoven noemen.

¹²⁰⁴ Andriessen 1933, 143; Bruch (ed.) 1931, 39. Er is mij geen andere plaats/locatie bekend die hier anders bedoeld kan zijn dan Bokhoven aan de Maas nabij Hedel. De schrijfwijze Buchoven voor Bokhoven komt vaker in bronnen voor. Zie bijvoorbeeld Van Rooij 1963, inv. nr. 685 (24-11-1428), 1449 (01-01-1477).

¹²⁰⁵ Andriessen 1933, 143. Volgens de kroniek *Den oerspronck...* zou Willem de 7de zoon Bokhoven erven, Pauli noemt Johan de 5de zoon als erfgenaam (Bruch (ed.) 1931, 39). De kroniek komt tot een aantal van 10 kinderen. Waale noemt er 8 (Waale 2000, kolom 23).

¹²⁰⁶ Zie § 3.6.1. en § 3.6.2.

¹²⁰⁷ RBAB, nr. 171; Van der Velden 1978, 179 (23-07-1363). Op 23 maart 1369 verheft Johannes van Arkel bisschop van Luik (1364-1378) de kapel tot een parochiekerk (Van der Velden 1978, 184-185).

¹²⁰⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 181 (13-11-1318). Zie voor Ricold en Gijsbert ook het oudste leenboek, Van Doorninck (ed.) 1898a, 11. Intrigerend is Schutjes die - zonder bronvermelding - schrijft dat 'men' Arnold van Buchoven, getuige bij de overdracht van Berlicum (1243), als vader van Giselbertus de Cock ziet (Schutjes 1870a, 297).

¹²⁰⁹ Van der Velden 1978, 152.

Jan Oem van Arkel kocht in 1365 de rechten van Bokhoven en koos het huis in Bokhoven als zijn domicilie. In de loop der jaren kocht hij alle verspreide rechten van Bokhoven op. Op 8 november 1368 verkocht Geertruid vrouwe van Limburg haar bezit aan tienden en land in het rechtsgebied van Bokhoven, met goedkeuring van haar zoon, de heer van Stein, en diens zwager Daniel heer van der Merwede.¹²¹⁰ In 1375 verwierf hij een tiende van de abdij van Berne,¹²¹¹ en nog in 1392 ontving hij het patronaatsrecht voor de kerk van Bokhoven van de elect van Luik.¹²¹²

4.8.2 Ammersoyen (1351-1385)

Na het overlijden van Gerard van Herlaar in 1354 droeg Jan van Herlaar het bezit Ammersoyen als erfleen van Ameide over aan zijn jongere broer Arnold.¹²¹³ In de oorkonde staat dat de overdracht *al* het leengoed *en* het huis betreft, het is de eerste vermelding van het huis Ammersoyen. De heerlijkheid en het huis waren allodiaal bezit. Dat is te concluderen uit de wijze waarop de overdracht in 1354 plaatsvond en het feit dat het, zoals verwoord in de overdracht, een erfleen van Ameide betreft. Slechts enkele jaren later, op 9 oktober 1361, verklaarde Arnold het kasteel voor de hertog van Gelre als ‘open huis’. Na het overlijden van Arnold deed diens weduwe Beatrix van der Dussen in april 1384 afstand van het huis met alle daaraan verbonden rechten ten gunste van haar schoonzoon Arnold van Heumen.¹²¹⁴ De overdracht omvatte de burcht, de heerlijkheden van Ammersoyen, Wordragen en Well, met leenmannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, cijnzen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. De heer van Ammersoyen bezat de hoge en de lage jurisdictie met alle annexe rechten van de heerlijkheden Ammersoyen, Well en Wordragen, en Slijk Well. Hoewel die vier vaak in één adem genoemd worden als ‘de heerlijkheid Ammersoyen’ betreft het feitelijk vier afzonderlijke gerechten.¹²¹⁵

Afgezien van de genoemde bezitsonderdelen laat het oorspronkelijk bezit zich verder moeilijk reconstrueren. In de leenregisters van Gelre staan noteringen van lenen in (Kerk)Driel, waaronder die van bezit in ‘de Bolken’ die verbonden waren aan de heerlijkheid Ammersoyen.¹²¹⁶ Die vervlechting verwijst naar de erfenis van Heilwich van Arkel, getrouwd met Dirk van Herlaar (1312-1354). De Gelderse hertog voegde aan het landsheerlijke bezit Ammersoyen alle goederen gehouden volgens het Zutphens recht, ‘waar ook gelegen’ toe. Er is hier natuurlijk sprake van een vanzelfsprekende beperking. Dat kan alleen Gelderse lenen in of nabij de heerlijkheid betreffen. Tot die lenen behoorde bijvoorbeeld het ‘goet’ van Otto van Malsen, later het ‘slot’ Well.¹²¹⁷ Dat leen was inclusief 5,5 morgen land, waarbij volgens het Gelders leenboek 1 morgen was gelegen naast het land van Jan van Herlaar van Meerwijk.¹²¹⁸ De heren en vrouwen van Ammersoyen beschikten nadien wel over een groot bezit aan rechten, goederen, in leen uitgegeven bezit (leenmannen) en dienstmannen.

¹²¹⁰ Van der Velden 1978, 183.

¹²¹¹ Van der Velden 1978, 186-187.

¹²¹² Van der Velden 1978, 189-190.

¹²¹³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

¹²¹⁴ LAGZ I, 11 (25 april 1384).

¹²¹⁵ AGZ II, 4-5. ‘die deghlichste gerichte tot Amersoyen, Wordrachten ende tot Welle mit allen ende eyn ygeliken hoeren tobehoeren’. Zie voor de heerlijkheid Slijk-Well als afzonderlijke heerlijkheid, Sloet (Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317d (1403).

¹²¹⁶ LAGZ I, 40. (1390); Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 304c (1390).

¹²¹⁷ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317a (1403).

¹²¹⁸ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317a (1403).

Tabel 22: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Ammersoyen

(Bron: Doorninck 1901a/b, 1902)

Ammersoyen	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	* Hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well. (tot 1384)	* Hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well. (vanaf 1384)	-
Annexe rechten	* Leenmannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, tijnsen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. (tot 1384)	* Mannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, tijnsen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. (vanaf 1384)	-
Huis /Huizen	* Het huis Ammersoyen met toebehoren (tot 1361) .	* Het huis Ammersoyen met toebehoren (vanaf 1361) * Een hof met <i>gesete</i> * Een goet (Het huis van Malsen) * hofstad 6x * Een huis en een hofstad in het gericht van Ammersoyen.	-
Grondbezit	-	* 48,5 morgen, 99,5 hont en 289 roeden land	-
Tijns/ Tiende	-	* De tienden te Rossum, Driel en Herwaarden als een 'onversterfelijk erfleen te verheergewaaden met eenen ponde goet gelts'	-

Voor de heer van Ammersoyen vormden de rechtspraak, ambachtsgevolgen, verpachtingen van landerijen, tienden, cijnsen, een windmolen en het recht van belasting op gruit de bronnen van inkomsten. Dat het totale bezit in Ammersoyen profijt opleverde kan opgemaakt worden uit de rekeningen van de hertogelijke domeinen in de Bommelerwaard. In de periode 1390-1404 was het aandeel van Ammersoyen een-tiende deel van de totale bruto opbrengsten van de domeinen in de Bommeler- en Tielerwaarden.¹²¹⁹ Over het bezit van de heer van Ammersoyen zijn de gegevens tot de 17de eeuw schaars, pas vanaf 1590 zijn de rekeningen doorlopend bewaard gebleven.¹²²⁰ 1590 is een cesuur in de bronnen van de heerlijkheid Ammersoyen. In april van dat jaar verwoestte een brand niet alleen al het hout van het huis, maar ook alle bezittingen van de heer, inclusief zijn administratie. Bij de brand kwam George van Arkel, heer van Ammersoyen om het leven. Voor de erfoverdracht in 1590 was een inventarisatie van zijn bezit nodig, dat geeft nu een goed beeld van het inkomen van de heer van Ammersoyen in de 16de eeuw.¹²²¹ Aan grondcijnsen ontving hij 16 gulden, 14 stuivers en 14 penningen. Behoudens baar geld ontving de heer van Ammersoyen ook 10 kapoenen en 24 kippen als grondcijns. Aan inkomsten van renten en cijnsen ontving hij de som van 15 gulden en 4 stuivers. Hij beurde ook verschillende tienden, te weten de grove tiende, de raap- en wintergerst tiende, de kleine tiende en de hoptiende. Naast de tiende op de hop kreeg de heer ook het accijns op het bier gebrouwen in de

¹²¹⁹ Kuys 1986, 126-127.

¹²²⁰ GAA, toegang 0372, inv. nr. 69-194.

¹²²¹ Braam 1982, 27-70.

brouwerij van het kasteel. De inkomsten van de annexe rechten van visserij (van Hedel tot Nederhemert) wind- en rosmolen waren eveneens voor de heer van Ammersoyen.

Helaas laat zich binnen het latere bezit van de heer van Ammersoyen het oorspronkelijk eigen bezit van de Herlaars en het bezit dat door de hertog van Gelre werd toegevoegd niet onderscheiden. Het eigendom aan landerijen binnen de gerechtsheerlijkheid bedroeg in de 16de eeuw een oppervlakte van grofweg 2,25 km². Buiten Ammersoyen had de heer van Ammersoyen nog eens 68,5 ha aan landerijen gelegen in Waardenburg, Kerkwijk, Delwijnen, Zuilichem en Hedel. In Kerkdriel bezat hij naast landerijen ook nog vier tienden en een windmolen.¹²²² De heer van Ammersoyen had ook rechten en goederen van de kerken van Ammersoyen en Well, zoals bijna 23 ha land. Na 1600 blijken de inkomsten uit pacht het leeuwendeel van het vermogen te betreffen waarbij uitschieters tot 90 procent en meer niet ongewoon waren.¹²²³ Het staat vast dat ook Ammersoyen een eigen leenhof had. Het bestaan ervan blijkt al uit de overdracht van 1384 waarin de leenmannen naast horigen genoemd worden. De gegevens vanaf 1590 tonen dat de heer van Ammersoyen in de kern Ammersoyen 11 leenmannen had, daarnaast 6 in Well, 4 in Wordragen, 4 in (Kerk)driel, 3 in Kerkwijk, 3 in Zuilichem, 2 in Delwijnen, 1 in Rossum en 1 in Hedel.¹²²⁴ Na 1590 omvatte het leenhof van Ammersoyen het forse aantal van 102 noteringen van beleningen.¹²²⁵ De beleningen betreffen percelen land al dan niet met een hof of huis. De status van de leenmannen was niet die van de hoogste groep van de maatschappij. Er waren twee uitzonderingen, de leenman van het huis van Malsen in Well en die van het Hoge huis met singel en gracht te Delwijnen behoorden wel tot de regionale aristocratie. Deze lenen waren door de hertog van Gelre aan Ammersoyen toegevoegd.

Pas met de gegevens van het kadaster kan in retrospectief iets zinnigs gezegd worden over de locatie van het grondbezit. Niet alleen het bezit van land was belangrijk, ook de plaats daarvan. Hoewel de heerlijkheid de gerechten van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well betreft, concentreerde het grondbezit van de heer van Ammersoyen zich in de 19de eeuw (1832) voornamelijk in het huidige Ammerzoden.¹²²⁶ Het grondbezit in Well, Wellse Broek en Slijk-Well was vrijwel nihil. De gronden in de uiterwaarden, de aanwas, en de zogenaamde Gelderse Waarden¹²²⁷ waren uitsluitend bezit van de heer van Ammersoyen. Het bezit omvatte 128 percelen met een totale grootte van 300 ha, een kwart van de totale oppervlakte van de heerlijkheid. De vroege kadastrale gegevens tonen ook de wijze van exploitatie van de gronden in de heerlijkheid. Van de totale oppervlakte aan land was bijna de helft in gebruik als weiland. (48,4 procent). Het totale areaal bouwland bedroeg slechts 18,5 procent. De bebouwde oppervlakte, huizen en erven, bedroeg 1,1 procent van de totale omvang.

Feitelijk kunnen de beschreven gegevens uit de rekeningen en het kadaster niet als raamwerk voor de 14de eeuw gebruikt worden. Toch is het, hoewel de heren van Ammersoyen land kochten en verkochten, onwaarschijnlijk dat het bezit volledig van eigenaar wisselde. Op basis van de gegevens van de 17de en 19de eeuw is te stellen dat het bezit in die periode niet uiteen gevallen was, de som van het bezit aan hectaren land geeft ten opzichte van de 17de eeuw zelfs een kleine groei aan. Met voorbehoud en voorzichtigheid geeft dat toch een indicatie van het bezit van de heer van Ammersoyen in de 14de eeuw.

¹²²² Braam 1982, 30-31.

¹²²³ Braam 1982, 57-59.

¹²²⁴ GAA, toegang 0372, inv. nr. 353-362; Braam 1982, 68; Kort 2009, 242-260; Kort 2010, 6-30.

¹²²⁵ Kort 2009, 242-260; Kort 2010, 6-30.

¹²²⁶ Van Doommalen 1995.

¹²²⁷ 'De Gelderse Waarden' verwijst naar het gebied aan de overzijde van Well binnen de oude meanderstroom van de Maas. In 1474 werd de Maas onder Well doorgestoken en werd dit gebied, dat oorspronkelijk tot Well behoorde, een 'Gelders eiland'. (SsH, 15.01.04.05, 5759 (12-07-1474).

4.9 Heren van Poederoyen en van Empel-Meerwijk.

4.9.1 Poederoyen (1347->1400)

Het bezit in Poederoyen was in leen ontvangen. Wat het bezit van de hoge en lage jurisdictie van Poederoyen betreft waren zij via de heren van Giessen achterleenmannen van de heer van Altena. Dat gold eveneens voor het annexe recht van het veer. Het huis te Poederoyen, tussen 1340 en 1347 een landsheerlijke burcht, was een leen van de landsheer van Gelre.¹²²⁸ De burcht was in 1327 door Arnt van Poederoyen aan de graaf van Gelre opgedragen.¹²²⁹ Van andere bezittingen aan goederen, rechten of grondbezit in de 14de eeuw in Poederoyen is niets bekend.¹²³⁰

In 1347 was Arnold van Herlaar leenman van het huis en vermoedelijk ook de heerlijkheid, waarna het tot in de 16de eeuw in handen van diens nazaten bleef. In het Gelders leenregister, zoals Sloet dat publiceert, staat de erfopvolging van het huis vanaf 1395 genoteerd.¹²³¹ De situatie in Poederoyen is vergelijkbaar met die van Hedel en Nederhemert waar ook het huis een Gelders leen was maar de gerechtsheerlijkheid een leen van Altena was. Aanvang 14de eeuw werd Vastraad van Giessen leenman van de heer van Altena voor het hoge en lage gerecht van Poederoyen.¹²³² De eerste leennotering van een Herlaar voor de jurisdictie van Poederoyen is te vinden in de registratie van lenen van Giessen.¹²³³ In dat leenregister wordt Jan van Herlaar in 1394 vermeld als leenman van het hoge en lage gerecht van Poederoyen 'zoals zijn voorouders'. Die omschrijving geeft aan dat ook Jans vader, Gerard, een leenman van Giessen was. Gezien het feit dat Arnold van Herlaar in 1347 leenman van het huis was, mag aangenomen worden dat de belening van het hoge en lage gerecht al van eerder dateert. Doordat de heren van Altena hun bezit in de perioden 1368-1369 en 1386-1417 verbeurden aan de graaf van Holland kreeg die feitelijk een aantal enclaves in Gelders gebied in bezit. De hertog van Gelre had er echter zijn macht geborgd door het bezit van de kastelen.

Tabel 23: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Poederoyen

(Bron: Kort 1977; Doorninck 1901a/b, 1902)

Poederoyen	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	-	-	* Hoog en laag gerecht van Poederoyen (Giessen/Altena)
Annexe rechten	-	-	* Het veer
Huis /Huizen	-	*Het huis te Poederoyen	-
Grondbezit	-	-	-
Tijns/ Tiende	-	-	-

¹²²⁸ Zie § 5.4.3.

¹²²⁹ Van Doorninck (ed.) 1898a, 20.

¹²³⁰ In 1832 was het totale grondbezit van de heer van Poederoyen 142 ha. groot (Hoek & Groenendijk 2009, 163).

¹²³¹ Sloet e.a. 1924, nr. 325.

¹²³² Kort 1985a, 199-200.

¹²³³ Kort 1977, 158.

4.9.2 Empel-Meerwijk (1342-14??)

Voor zover bekend hadden de Herlaars ook in Empel-Meerwijk uitsluitend bezit in leen. In 1342 verwierf Johan van Herlaar de hoge jurisdictie van Empel-Meerwijk als leen van de Gelderse hertog.¹²³⁴ Van de Brabantse hertog had hij de lage jurisdictie en vermoedelijk een tiende in leen.¹²³⁵ De hertog van Brabant hield de lage jurisdictie maar meende dat ook de hoge heerlijkheid Empel-Meerwijk een Brabants leen was. De landsheer van Gelre zou dat van hem houden,¹²³⁶ met andere woorden de landsheren van Gelre dienden aan de hertogen van Brabant leenhulde te brengen. Daar dachten de Gelderse landsheren anders over. Een meningsverschil dat zich overigens niet beperkte tot Empel-Meerwijk. Er zijn verschillende plaatsen te noemen waarover de landsheren het hartgrondig oneens waren wat de leenroerigheid betreft.¹²³⁷ De situatie bleef voor Empel-Meerwijk gedurende de gehele 14de eeuw erg onduidelijk, ook voor de landsheren zelf. Nog in 1369 vond daarover gesteggel plaats tussen de hertog van Gelre en de hertog van Brabant.¹²³⁸ Voor een beeld van het bezit van de van de Herlaars in Empel-Meerwijk ontbreken verdere gegevens.

Tabel 24: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Empel-Meerwijk

<i>Empel-Meerwijk</i>	<i>Allodiaal bezit Van Herlaar</i>	<i>In leen van de landsheer van Gelre</i>	<i>In leen van andere (lands)heren</i>
<i>Heerlijke rechten</i>	-	* Hoog gerecht van Empel-Meerwijk	* Laag gerecht van Empel-Meerwijk (Brabant)
<i>Annexe rechten</i>	-	-	-
<i>Huis /Huizen</i>	-	* Het huis	-
<i>Grondbezit</i>	-	-	-
<i>Tijns/ Tiende</i>	-	-	* Een tiende te Empel en Meerwijk (Brabant)

4.10 Samenvatting

De hoge sociale status (*nobiles*) die uit de vroege bronnen opgemaakt kan worden, duidt aan dat de heren van Herlaar in de 11de eeuw al beschikten over een voor die tijd groot sociaal-economisch vermogen. De basis daarvan concentreerde zich aanvankelijk in Herlaar nabij Vught/Sint-Michielsgestel. De Herlaars oefenden in de 11de, 12de en 13de eeuw het ambt van voogd uit voor verschillende kerkelijke instellingen. Het sociaal-politieke en sociaal-culturele vermogen reikte door die voogdij verder dan dat van het eigen toch al aanzienlijke bezit. De functie van voogd gaf extra status en aanzien. De Herlaars vervulden vooral voor de norbertijnen het ambt, maar hoe zij zich in die (tijdelijke) rol wisten te manoeuvreren is niet duidelijk. Dat, gevoegd bij het onbekend zijn van de herkomst van de heerlijkheidsrechten in Herlaar, leidt ertoe dat in de literatuur de positie van de heren van Herlaar als voogd tot misvattingen voert. Er zijn verschillende auteurs die aannemen dat de heren van Herlaar als voogden bezit usurpeerden. Ook worden de heren van Herlaar

¹²³⁴ Zie § 3.8.

¹²³⁵ Galesloot (ed.) 1865, 77-78.

¹²³⁶ Zie Steurs 1977, 59-105.

¹²³⁷ Avonds 1984, 118-133. Er was onder andere ook twist over Herpen, Megen, Meerwijk en Genderen.

¹²³⁸ Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368).

vaak gezien als leenmannen van de bisschop van Luik, waarbij de auteurs de periode van een mogelijk leenverhef niet definiëren maar algemeen stellen vóór 1315. In alle gevallen is de uitkomst hetzelfde, als leenman en/of voogd en de daaraan gekoppelde feodo-vazallitische relatie waren de heren van Herlaar pionnen van de leenheer die zichzelf verrijkten met heerlijkheidsrechten, maar dat beeld is niet aannemelijk.

Al die veronderstellingen gaan geheel voorbij aan een aantal zaken, zoals de in de bronnen aanwezige vermelding van de Herlaars als *nobiles*, het handelen van de Herlaars (als oorkonder), de adelsnetwerken waarin de Herlaars zich bewogen, de mogelijkheden van de voogd, de macht van de kerkelijke instelling zelf en de opvolging van het bezit via de vrouwelijke lijn. De conclusie is dat heren van Herlaar het patrimoniale bezit Herlaar geheel vrij van enige feodale band hielden. Juist daardoor waren zij geschikte kandidaten voor het uitoefenen van de functie van voogd. Na de verkoop in 1315 droeg Horne het goed op aan de Luikse bisschop. Dat er een zweem van Luikse invloed hangt is logisch, het gebied waar de heren van Herlaar opereerden was nog niet dat van het latere hertogdom Brabant, de hertog moest er zijn gezag nog verwerven *c.q.* veroveren. De progressieve ontwikkeling van de nieuwe hertogelijke stad 's Hertogenbosch en de perikelen rond Vught in het midden van de 13de eeuw, waarbij de hertog de lokale heer wist weg te duwen, zullen de heer van Herlaar niet altijd welgevallig zijn geweest. Het is dan niet zo vreemd dat hij zijn positie zekerde in Ameide. Daarmee verwierf hij niet alleen een groter maatschappelijk vermogen, maar kreeg hij ook, mocht de druk van de Brabantse hertog op Herlaar te groot worden, een vluchtweg. Van een dergelijke druk van de hertog op de Herlaars is in de bronnen overigens niets te vinden. Wellicht liep de heer van Herlaar de hertog minder voor de voeten. Hij was een heer met lokale macht en daarbij niet, zoals de heer van Vught, gelieerd met de graaf van Gelre. Dat alleen wekte in de 13de eeuw bij de Brabantse landsheer waarschijnlijk al wrevel op.

Dirk van Herlaar en zijn nazaten hielden het kernbezit bij Sint-Michielsgestel aan, ook nadat het domicilie naar Ameide verplaatst was. Het belang van het oorspronkelijke domicilie was ten opzicht van Ameide waarschijnlijk wel naar de achtergrond geschoven. In de bronnen komen de heren van Herlaar na het vertrek naar Ameide in het stamgebied niet voor, afgezien van de vermeldingen als voogd. Vermoedelijk erfde de oudste zuster van de heer van Ameide en Herlaar in 1305 het familiebezit. Zij schonk haar man Gerard van Loon in 1306 de heerlijkheid Herlaar. Dat verkocht hij in 1315. Het is lastig de erfelijke rechten en aanspraken op dat bezit te ontvlechten, maar in 1325 was het bezit van de Herlaars in het stamgebied door de heren van Horne volledig opgedragen aan de bisschop van Luik. Dat bezit bestond uit de hoge en lage jurisdictie, de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en waarschijnlijk een klein aantal beleningen. Het leenhof van Herlaar bestond in de 15de eeuw uit 46 beleningen. Slechts een klein deel daarvan is met enige zekerheid te rekenen tot het Herlaarse bezit van vóór 1315.

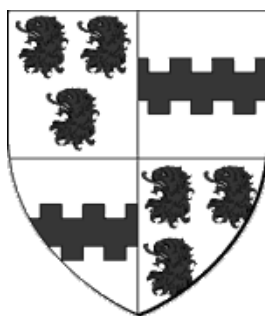
Het 'Land van Ameide' dat met Tienhoven in het midden van de 13de eeuw als leen van de Utrechtse bisschop in handen van de Herlaars kwam, was oorspronkelijk Kuycs bezit. Bij de vraagstelling voor het waarom van het vertrek naar Ameide verwijst dat naar een nauwe persoonlijke leenband of mogelijk zelfs verwantschap. Het gebied van Ameide was nog in ontginning toen de heer van Herlaar er de heerlijke rechten verwierf. De nederzetting Ameide, die in de 14de eeuw van Herlaar stadrechten kreeg, was gelegen op een klein deel van dat gebied. Al zijn de resultaten wellicht wat achtergebleven de Herlaars hebben op verschillende manieren geprobeerd de ontwikkeling van Ameide te stimuleren, daarvan zijn het toelaten van Lombarden, het verlenen van stadsrechten, en het verkrijgen van tolvrijheid goede voorbeelden.

Ameide had een leenhof dat geografisch te verdelen is in beleningen in de heerlijkheid zelf en een complex aan rechten buiten Ameide, vooral in het rivierengebied. De beleningen rond Ameide zijn de gebruikelijke van percelen land en tiendblokken. De leenmannen van die lenen behoorden niet tot de aristocratie. Waarschijnlijk zetelden zij niet of zelden in het leenhof, het is evenmin waarschijnlijk dat zij in

die zin een persoonlijke leenband hadden met de heer van Ameide. Dat mag wel verwacht worden van de leenmannen van de ambachtsheerlijke lenen buiten Ameide. Deze lokale heren behoorden tot de verwanten en de regionale aristocratie, de aanzienlijken van de middeleeuwse maatschappij. Toch is ook daar niets van bekend. Dat doet vermoeden dat ook die band niet persoonlijk was. Dat lijkt vreemd immers de lenen waren aanzienlijk. Zo de heer van Ameide het omvangrijke regionaal bezit, dat vooral de dagelijkse gerechtsheerlijkheid en annexe rechten van verschillende locaties in het rivierengebied omvatte, zou kunnen rekenen tot het patrimonium dan was de leenband intensiever geweest.

De herkomst van dat bezitscomplex is niet rechtstreeks uit bronvermeldingen op te maken waardoor er veel onduidelijkheid over bestaat. Uit dit onderzoek volgt dat het geen (patrimoniaal) bezit was van Gerard van Loon of de heren van Herlaar, maar (pas) in het eerste kwart van de 14de eeuw in de handen van de heer van Ameide kwam. Uit de reconstructie van het beleende bezit in de Bommelerwaard lijkt het aannemelijk dat Gerard van Loon een klein deel had of verwierf en diens zoon Dirk in 1325 het resterende deel als pand in handen kreeg. Dat bepaalde de band met de leenmannen. Vermoedelijk was die puur zakelijk, er is niets dat wijst op dienstverlening. Dat doet niets af aan het feit dat Dirk van Herlaar, heer van Ameide, wel een regionaal machtsbolwerk verwierf. Het is aannemelijk dat ook de hoge heerlijkheid Ammersoyen in die tijd in handen van Gerard van Loon of zijn zoon kwam. Dat was op zichzelf al een groot bezit. Het bestond uit vier gerechtsheerlijkheden met annexe rechten, leenmannen en eigen dienstmannen. Bovendien bezat de heer van Ameide de hoge heerlijkheid Bokhoven. Het 14de-eeuwse sociaal-economisch vermogen van de heer van Ameide was dan ook groot, en daardoor zijn maatschappelijk vermogen eveneens.

Het bezit van Dirks broers in dat gebied steekt dan ondanks dat het hoge heerlijkheden betreft toch wat schril af. Zij verwierven de hoge heerlijkheden Poederoyen, een leen van Altena, aan de uiterste westpunt van de Bommelerwaard, en Empel-Meerwijk, aan de oostpunt. Van dat bezit is verder weinig bekend. De huizen waren echter lenen van de graaf, later hertog, van Gelre, waardoor zij dus tot diens *vazallen* behoorden.

5 De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

5.1 Inleiding

Het uitgangspunt binnen de (kastelen)literatuur is algemeen: de adellijke huizen vormden een essentieel onderdeel van het adellijk bezit en waren een manifestatie van het vermogen en het aanzien van de bouwheer. Mekking & Helten stellen dat het bereiken van een maatschappelijke machtspositie ‘altijd’ vergezeld gaat met de vraag naar een adequate materiële expressie daarvan in een bijpassend gebouw.¹²³⁹ Tot de attributen van die expressie behoren vooral het bouwconcept, de gebruikte materialen en de stijl waarin de bouwvorm gestalte krijgt. Naast een plaats voor de functionele eigenschappen van een residentie bezat een adellijk huis dus óók een symbolische functie van macht, invloed en prestige. Het gebouw stond als een maat voor het zelfbewustzijn van zijn bezitters.¹²⁴⁰ De opdrachtgever liet met de mogelijke middelen die hij ter beschikking had, financieel, technisch, enz. een huis (ver)bouwen. Hoe hoger hij op de sociale ladder stond, des te meer moest dat door het huis gemanifesteerd worden.¹²⁴¹ Hupperetz schrijft dat het huis ‘het decor voor de adellijke levenswijze’ was.¹²⁴² Het huis was niet alleen een decor voor de adel, maar ook een element van de adellijke levenswijze. Is het dan niet vreemd dat kastelen zelden beschreven worden in relatie tot het maatschappelijk vermogen van de bouwheer of de bewoners? Of, omgekeerd, waarom ontbreken (goede) beschrijvingen van de huizen in de adelsonderzoeken?

Ondanks de algemene instemming in de (internationale) literatuur dat de architectuur van een kasteel de weerslag was van de status van de bewoner, is het opvallend dat er in diezelfde literatuur een classificatie om die te toetsen of te beschrijven volledig ontbreekt. Er is één uitzondering: de chrono-typologie van Janssen. Janssen weet de bouwkundige chrono-typologische ontwikkeling van de gerealiseerde bouwconcepten van *nieuw* gebouwde kastelen in de Nederlanden in een schema te plaatsen (Bijlage 2).¹²⁴³ Hij classificeert verschillende kasteeltypen op basis van het bouwconcept en brengt die met de status van de bouwheer en de bouwperiode in een duidelijk overzicht samen.

Het doel van dit hoofdstuk is te verifiëren of er een relatie bestaat tussen de oorspronkelijke bouwconcepten van de huizen van de Herlaars en hun maatschappelijk vermogen. Het huis dient als een bron voor het beschrijven en toetsen van dat vermogen. Wélke huizen de Herlaars tot in de 14de eeuw bezaten is genoegzaam bekend, maar hoe die huizen er toen uitzagen is minder evident. Het reconstrueren van de huizen heeft alleen kans van slagen bij een zo grondig mogelijke analyse van de bouwgeschiedenis, wat helaas niet voor alle huizen mogelijk is. Het kasteel Ammersoyen is wat dat betreft een gunstige uitzondering.

Er zijn duidelijke morfologische verschillen tussen de eigen huizen, de beleende huizen en de huizen in een in leen gegeven ambachtsheerlijkheid. Op de bouw van de laatste twee categorieën had de leenheer geen invloed. Een leenman was namelijk vrij om ter bescherming van zijn gebied een kasteel te bouwen, mits het

¹²³⁹ Mekking & Helten 2007, 122. Die visie wordt gesteund door Duitse onderzoekers zoals: Albrecht 1995; Biller 1998; Biller & Grossmann 2002 en Zeune 1997.

¹²⁴⁰ Janssen 1992, 8-9; Janssen & Hupperetz 2005, 44.

¹²⁴¹ Renaud, Olde Meierink, Vogelzang en Vervaart 1995, 17.

¹²⁴² Hupperetz 2005, 61.

¹²⁴³ Janssen 1996, 17-18. Janssen pakt die opzet samen als, ‘een geschiedenis van gerealiseerde bouwconcepten.’ (Janssen & Landewé 2009, 8).

geen bedreiging vormde voor de leenheer. Tenzij de leenman zijn leenheer imiteerde en daartoe ook over de financiële middelen kon beschikken, leidde dat tot verschillende bouwwerken. Aangezien het maatschappelijk vermogen van de Herlaars enigszins verschillend was kan ook de vraag gesteld worden of de (veronderstelde) morfologische verschillen niet alleen zichtbaar zijn voor de sociaal te onderscheiden groeperingen maar wellicht ook binnen de groep zelf? Juist het controleren daarvan, nog wel binnen één geslacht, voegt iets toe aan het kastelenonderzoek in het algemeen. Daarnaast geldt ook hier, zoals in de voorgaande hoofdstukken, de vraag naar de invloed van verwantschap en netwerken. Zijn er aanwijzingen van beïnvloeding op een concreet bouwconcept, en zo ja, waaruit blijkt dat dan?

Van het kasteel Ammersoyen zijn in tegenstelling tot de andere huizen voldoende bouwhistorische gegevens beschikbaar om een acceptabele reconstructie te maken van het oorspronkelijke huis. Van dat kasteel is dan ook niet alleen het bouwconcept onderwerp van deze studie, maar ook de bouwvorm. Het bouwconcept behelst het idee, de typologie; de bouwvorm is daarvan het uiteindelijke morfologische resultaat. Naast een reconstructie van de 14de-eeuwse morfologie zijn ook de sociale en militaire aspecten van de ruimten en het benaderen van die ruimten meegenomen in de beschouwing. Ook dat kan bijdragen tot het antwoord op de vragen waar dit onderzoek aanvankelijk mee begon: wanneer is kasteel Ammersoyen gebouwd en was een Herlaar de bouwheer?

Het begrip kasteel

Een goed begrip van het fenomeen ‘kasteel’ of ‘huis’ is voor dit hoofdstuk essentieel. Vele auteurs nemen voetstoots aan dat de begrippen ‘kasteel’, ‘slot’ en ‘burcht’ synoniemen zijn. Volgens Frankewitz is dat ten dele waar, hij ziet nuanceverschillen.¹²⁴⁴ Die nuances laten zich echter moeilijk vastleggen. Feitelijk hanteerde men in de middeleeuwen zelf verschillende begrippen voor gebouwen die nu als kasteel omschreven worden.¹²⁴⁵ Janssen heeft het belang van begripsvorming als thema opgenomen in zijn oratie *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*.¹²⁴⁶ Zijn onderzoek toont aan dat de definities van het begrip kasteel in de literatuur weliswaar verschillen, maar dat er over de inhoud wel consensus is. Bij de variaties in de door historici gehanteerde definities komen enkele hoofdelementen stevast terug. Het zijn de begrippen: heer, residentie, feodaliteit, en defensie. Door het samenvoegen van die begrippen tot één geheel ontstaat de volgende omschrijving:

Het kasteel is de versterkte residentie van een heer; het verschijnsel is onverbrekkelijk verbonden met de feodale maatschappijvorm, zoals die in de middeleeuwen in Europa voorkwam. Als versterking is het een private defensieve structuur, die door een heer en zijn familie met enige dienaren en vazallen wordt bewoond en kan worden verdedigd. Het kasteel moet onderscheiden worden van communale, meestal van het centrale gezag uitgaande versterkingen.¹²⁴⁷

Deze definitie heeft méér dan alleen het voordeel van een kernachtige samenvatting van een variatie aan beelden en voorwaarden van het begrip kasteel. Door de verschillende hoofdelementen in één definitie te plaatsen toont Janssen ook het nadeel van die begrippen aan. Het strikt hanteren van de genoemde elementen beperkt de begripsbepaling.¹²⁴⁸ Daarom betoogt Janssen het begrip kasteel alleen te gebruiken voor een gebouw dat aan bepaalde minimum voorwaarden voldoet. Het betreft de functionele criteria die de

¹²⁴⁴ Frankewitz 1996, 77-96.

¹²⁴⁵ Goodall 2011, 4.

¹²⁴⁶ Janssen 1992.

¹²⁴⁷ Janssen 1992, 7.

¹²⁴⁸ Janssen 1992, 7-9; Janssen 1996, 14-15.

middeleeuwer zelf hanteerde, namelijk bewoning en verdediging. Een middeleeuws kasteel verschaftte een bewoonbaar en verdedigbaar onderkomen voor een beperkte groep personen. Die groep kon variëren van een familie met enige dienaren tot een garnizoen. De nadruk op de twee hoofdelementen, bewoning en versterking, kon sterk verschillen. De consequentie daarvan is dat daardoor de morfologie van de bouwwerken uiteen loopt. Was de focus van het gebouw gericht op verdediging of bescherming dan werd een ander kasteel gebouwd dan daar waar het wonen en/of de representativiteit centraal stond. Door de komst van nieuwe wapens en technieken in de 15de eeuw verloor het kasteel de verdedigende functie, maar militaire elementen bleven als vorm nog wel de architectuur bepalen. Ook lang na de 15de eeuw gebruikten de bouwheren militaire elementen, die hadden slechts een decoratieve functie.¹²⁴⁹

Bronnen voor het kastelenonderzoek

Met uitzondering van kasteel Ammersoyen heeft geen enkel huis van de Herlaars de tand des tijds bovengronds doorstaan. Daardoor is van Ammersoyen, gesteund met gegevens van de restauratie, een reconstructie van de 14de-eeuwse situatie mogelijk. De reconstructie van de andere huizen die de Herlaars bezaten of bewoonden lukt vrijwel niet, er zijn alleen historische bronnen beschikbaar. Het komt aan op schaarse schriftelijke vermeldingen, kasteeltekeningen, cartografisch materiaal en verslagen van archeologisch/bouwhistorisch onderzoek. De gegevens van die bronnen kunnen nooit een volledig morfologisch beeld van een huis geven. Daarbij komt dat ook die bronnen niet voor alle huizen beschikbaar zijn. Door die beperkingen kan een reconstructie louter op basis daarvan slechts leiden tot een hypothetische voorstelling van het bouwconcept van het huis, soms aangevuld met morfologische aspecten.

De schriftelijke gegevens betreffen vooral noteringen van overdracht van het huis, hetzij als leen hetzij als allodiaal vrij goed. In dergelijke overdrachten verwijst de oorkonder naar het gebouw als object, bij uitzondering gevolgd door een (zeer) beperkte omschrijving daarvan. Dat geldt niet alleen voor de akten, maar ook voor de leenboeken en in wat mindere mate voor de kronieken. Die vermeldingen geven wel een betrouwbare datering van het bestaan van het huis.

Slechts in een enkel geval is archeologisch en/of bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. De morfologische restanten van de huizen, zo die er nog zijn, bevinden zich vooral onder het huidige maaiveld. Daardoor is bouwhistorisch onderzoek vrijwel niet mogelijk en kan er behoudens vondsten weinig gezegd worden over de gebruikte bouwmaterialen van de huizen, de samenstellende delen en/of de constructies. Er kan dan wel een beroep gedaan worden op archeologisch onderzoek.¹²⁵⁰ Op de terreinen van enkele van de huizen die de Herlaars bewoonden of lieten bouwen zijn (deel)opgravingen uitgevoerd.¹²⁵¹ De resultaten daarvan geven (nauwgezette) informatie over (een deel van) de funderingen van de muren en het materiaalgebruik onder het huidige maaiveld. In het gunstigste geval leidt dat tot een reconstructie van een grondplan met vermoedelijke bouwfasen, maar zelfs dat is door beperkingen tijdens het archeologisch onderzoek niet altijd mogelijk. Vaak hebben de onderzoekers slechts toegang tot een deel van het terrein waardoor geen totaalbeeld van het complex kan ontstaan. Overigens betreffen de gegevens van het archeologisch onderzoek per definitie een deel van het totaal.

Naast gegevens uit archeologisch/bouwhistorisch onderzoek van bouwresten kunnen ook (kasteel)tekeningen of schilderijen gebruikt worden om een beeld van de morfologie van een huis te krijgen.

¹²⁴⁹ Goodall definieert het begrip kasteel daarom als volgt: 'a castle is the residence of a lord made imposing through the architectural trappings of fortification' (Goodall 2011, 6).

¹²⁵⁰ Zie voor de meest recente status (2006-2008) van het kastelenonderzoek in Nederland, Janssen 2008, 237-251

¹²⁵¹ De restanten van de huizen van Herlaar, Poederoyen, Bokhoven en Empel-Meerwijk zijn (deels) opgegraven. Er is summier archeologisch onderzoek gedaan in Ameide en Zuilichem.

Het genre van de kasteeltekeningen kwam in de 16de eeuw met dat van de topografische tekeningen en prenten tot ontwikkeling.¹²⁵² Door de kasteeltekeningen is de vorm van vele kastelen en huizen vanaf de 17de eeuw enigszins bekend. Dat geldt ook voor die waarvan andere informatie verloren is gegaan of waar nog geen archeologisch onderzoek naar gedaan is. Echter de tekeningen tonen altijd een momentopname vanuit één bepaald gezichtspunt. Bovendien suggereren de tekeningen een nauwkeurigheid die er niet altijd was, niet alle tekeningen zijn even betrouwbaar en bruikbaar. Verschillende tekenaars lieten (bewust) details weg of voegden die zelf toe. Bovendien kan een tekening het resultaat zijn van eigen waarneming, deze is dan zo gezegd ‘naar het leven’ gemaakt. Het kan echter ook een kopie betreffen, nagetekend naar een andere, soms oudere, prent of tekening. De tekeningen van een bepaald huis kunnen daardoor onderling afwijken, zelfs als die in dezelfde periode gemaakt zijn.

De mate van betrouwbaarheid van de verschillende tekenaars, dat varieert van zeer degelijk en nauwgezet tot onbetrouwbaar, staat door het archeologische en bouwhistorische kastelenonderzoek redelijk vast. Zo is geconstateerd dat de kasteeltekeningen van Roelant Roghman (1627-1692) accuraat en zeer getrouw getekend zijn. Diens kasteeltekeningen uit het midden van de 17de eeuw gelden dan ook als een hoogtepunt in het genre.¹²⁵³ Ten opzichte van hem zijn vrijwel alle andere tekenaars minder betrouwbaar. Jacobus Stellingwerf (1667-1727) tekende een groot aantal kastelen, maar hij was geen tekenaar van beroep. Hij was een kopiist, die natekende wat hem voorgelegd werd. Ook Abraham Rademaker (1676-1735) kopieerde kasteeltekeningen. Hij tekende kastelen die vervallen of gesloopt waren, waarvoor hij dan vroegere afbeeldingen gebruikte. Zelfs bij tekeningen ‘naar het leven’ nam hij toch ook door anderen vervaardigde afbeeldingen als uitgangspunt.¹²⁵⁴ Albert de Haen (1707-1748) tekende prenten naar oudere voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw, maar eveneens ook vanuit het veld. Hendrik Spilman (1721-1784), wiens etsen vaak gebruikt worden, was geen tekenaar maar een graveur en een leerling van De Haen. Hoewel hij zelf ook tekende, graveerde hij vooral werken van Jan de Beijer (1703-1780), die incidenteel kopieerde, en Cornelis Pronk (1692-1751). Beiden waren evenals De Haen topografische tekenaars, voor wie het kasteelportret slechts een onderdeel van het oeuvre was. De Beijer was exacter dan De Haen, Pronk en De Beijer zijn in het algemeen zeer betrouwbaar.

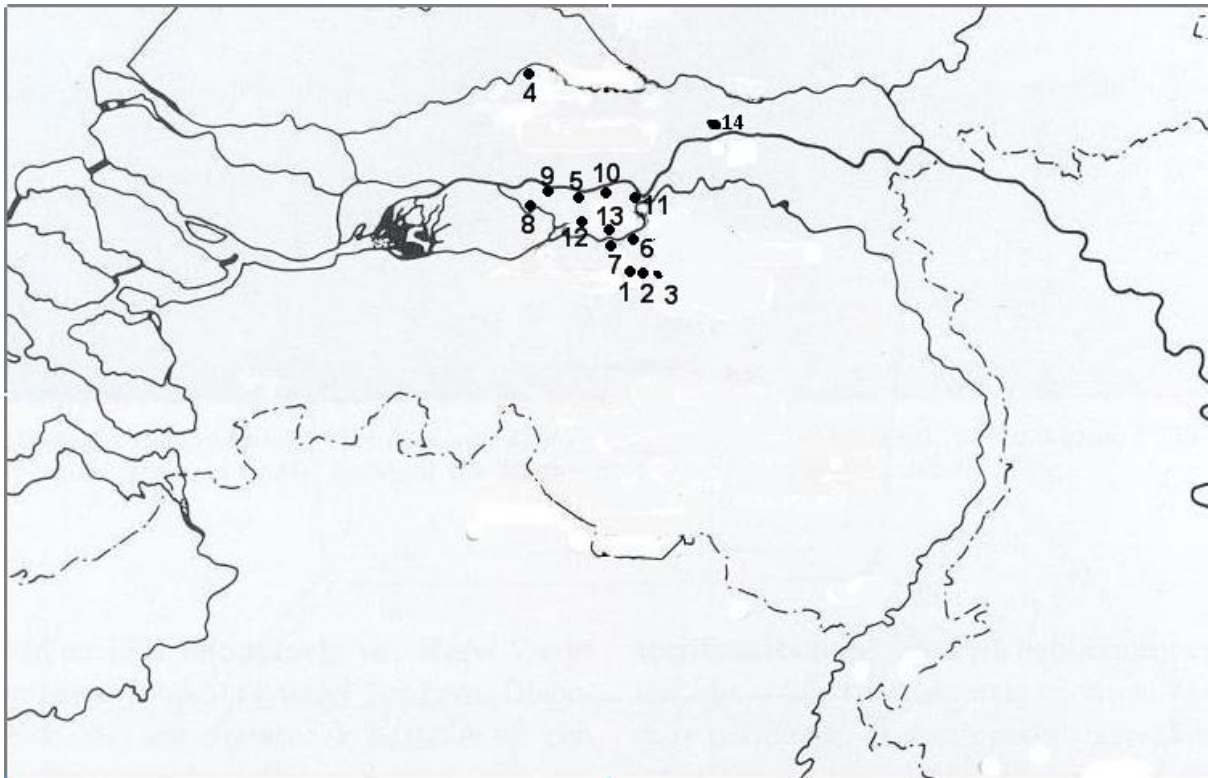
Het bouwconcept van een huis veranderde minder snel dan de bouwvorm. Met behulp van de genoemde soorten van bronnen is hieronder getracht de oorspronkelijke 14de-eeuwse bouwconcepten van de huizen van de Herlaars te reconstrueren. De chrono-typologische classificatie van Janssen kan dan gebruikt worden om op basis van het herleide bouwconcept een indicatie van de statuur van de opdrachtgever te krijgen. De opzet van dit deel is als volgt: eerst wordt het allodiaal huizenbezit van de heren van Herlaar beschreven. Het betreft de huizen Oud-Herlaar, Nieuw-Herlaar en De (Grote) Ruwenberg. Oud-Herlaar was het eigen domicilie, Nieuw-Herlaar en De Ruwenberg waren beleend. Daarna komt het huizenbezit van de heer van Ameide aan bod, Ameide en het leenbezit in Zuilichem en Ochten, gevolgd door de huizen in de hoge heerlijkheden Bokhoven, Empel-Meerwijk en Poederoyen. De reconstructie van het huis Ammersoyen sluit het deel van het eigen bezit af. Daarna volgt een kort overzicht van de huizen in de heerlijkheden waarvan de ambachtsheerlijkheid een leen van Ameide was, maar de huizen niet. (afb. 33).

¹²⁵² Zie Löffler 2005; Klapwijk 1982, 28-40.

¹²⁵³ Kloek 1990, 77; Löffler 2005, 20.

¹²⁵⁴ Dumas (red.) 2006, 63; Löffler 2005, 25.

Hoofdstuk 5. De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

Afb. 33: Topografisch overzicht van huizen in de heerlijkheden van Van Herlaar

(**Huis** eigen bezit van Van Herlaar/huis in heerlijkheid waar Van Herlaar leenheer was van het gerecht, maar niet van het huis)

(Tekening: auteur)

1 = Oud-Herlaar (huis & heerlijkheid)	9 = Brakel <u>huis</u> /dag. heerlijkheid)
2 = Nieuw-Herlaar (huis)	10 = Gameren (<u>huis</u> /dag. heerlijkheid)
3 = De (Grote)Ruwenberg (huis)(Herlaar)	11 = Rossum (<u>huis</u> /dag. heerlijkheid)
4 = Ameide (huis & heerlijkheid)	12 = Delwijnen (<u>huis</u> /dag. heerlijkheid)
5 = Zuilichem (huis & dag. heerlijkheid)	13 = Ammersoyen /Well (huis & heerlijkheid)
6 = Empel-Meerwijk (huis & heerlijkheid)	14 = Appenburg (<u>huis</u>)(Ochten)
7 = Bokhoven (huis ? & heerlijkheid)	
8 = Poederoyen (huis & heerlijkheid)	

5.2 Heren van Herlaar, het huizenbezit

5.2.1 Het kasteel Oud-Herlaar

Afb. 34: Oud-Herlaar anno 2008 en kadastrale minuut 1811-1832

(Bron: Google Earth, Kadastrale minuutplan 1811-1832 Sint Michielsgestel, Sectie A, blad 1)

Ondanks de 11de-eeuwse vermeldingen van de Herlaars in oorkonden dateert de eerste schriftelijke bevestiging van het *huis* Herlaar uit de 14de eeuw. Het betreft de notitie van de verkoop in 1315 Met uitzondering van het verhoogde woonplatform dat nog ruim boven het maaiveld van de omgeving uittorent zijn er op locatie geen bovengrondse restanten van het voormalige kasteel. Tot in de 19de eeuw was de verhoging omgeven door een gracht verbonden met het riviertje De Dommel (afb. 34). De gracht die de ronde vorm van het platform zo markeerde, is daarna gedempt en daardoor in het landschap nu vrijwel onherkenbaar opgenomen. Op het platform van ongeveer 35-40 meter doorsnede staat nog een (oude) boerderij met een bijgebouw. Beide bouwwerken hebben wat merkwaardige afgeschuinde vormen (afb. 35). De contouren van de twee gebouwen komen enigszins overeen met de tekening op het kadastrale minuutplan anno 1832.

De gebouwen betreffen niet de bovengrondse restanten van het huis Oud-Herlaar. Dat is in 1736 gesloopt. Wat resteerde of daarna gebouwd is brandde in 1801 voor een groot deel af. De oude bakstenen zijn hergebruikt om er weer een boerderij van te bouwen. Het metselwerk van de boerderij en het bijgebouw is aan de buitenzijde vrijwel onherkenbaar verstopt achter een dikke laag pleisterwerk en verf. Daar waar het metselwerk zichtbaar is, blijken de bakstenen van uiteenlopend formaat. De diverse formaten zijn volstrekt willekeurig verwerkt en in de onderste lagen is van enig verband geen sprake. Het dateren van het muurwerk boven het maaiveld is daardoor niet meer mogelijk. Gezien de huidige vorm is het wel aannemelijk dat het huis herbouwd is op (een deel van) de oorspronkelijke fundering. Dat er onder het maaiveld nog (veel) restmateriaal schuilt, bleek tijdens het onderzoek van BAAC. Vanwege een sanering in 2015 werd dat

onderzoeksbureau ingeschakeld voor een bouwhistorische opname en een inventariserend veldonderzoek.¹²⁵⁵ Dat leverde waardevolle gegevens op. De informatie over het huis is in de literatuur uitermate gering.¹²⁵⁶ Het (beperkt) archeologisch/ bouwhistorisch onderzoek en de 18de-eeuwse kasteeltekeningen van het latere kasteel tonen echter voldoende elementen om aan te nemen dat Oud-Herlaar een vroege burcht betreft.

Afb. 35: Deel van Oud-Herlaar situatie 2008

(Foto: auteur)

Afbeeldingen en kaartmateriaal van Oud-Herlaar

Een van de oudste afbeeldingen van het kasteel Oud-Herlaar betreft een schilderij (1631) van Pauwels van Hillegaert (1596-1640), waarop hij Frederik Hendrik bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 portretteert.¹²⁵⁷ Het schilderij toont het kasteel gezien van grote afstand. Van Oud-Herlaar zijn daarnaast verschillende kasteeltekeningen bekend, waaronder een van de hand van Croes (afb. 36) en een van De Haen (afb. 37).¹²⁵⁸ Daarnaast bestaan er twee etsen van Spilman.¹²⁵⁹ De etsen tonen het huis vanuit verschillende hoeken, Noordoost (afb. 38) en Noordwest (afb. 39), en zijn getekend vanuit kikkerperspectief. Op de etsen torent het object boven de tekenaar uit en is de horizon laag in de tekening. De tekenaar is niet bekend. Dat Spilman het kasteel zelf niet gezien heeft, blijkt uit de gravure die door hem 'Nieuw-Herlaar' genaamd is, maar overduidelijk het kasteel Oud-Herlaar betreft (afb. 40).¹²⁶⁰ De gravure is niettemin wel betrouwbaar. De tekenaar heeft het gebouw waarschijnlijk 'naar het leven' afgebeeld, aan de binnenpleinzijde is namelijk de traptoren te zien. Die toren is bekend van een 18de-eeuwse plattegrond, maar niet van andere tekeningen.

¹²⁵⁵ Mooren & Kalisvaart 2016.

¹²⁵⁶ Zie Becx e.a. 1999, 112-115; Hendriks 1981, 3-18; Spierings 1976a, 85-101; Spierings 1976b, 135-140; Spierings 1977a, 105-113; Van Oirschot 1981, 57-60.

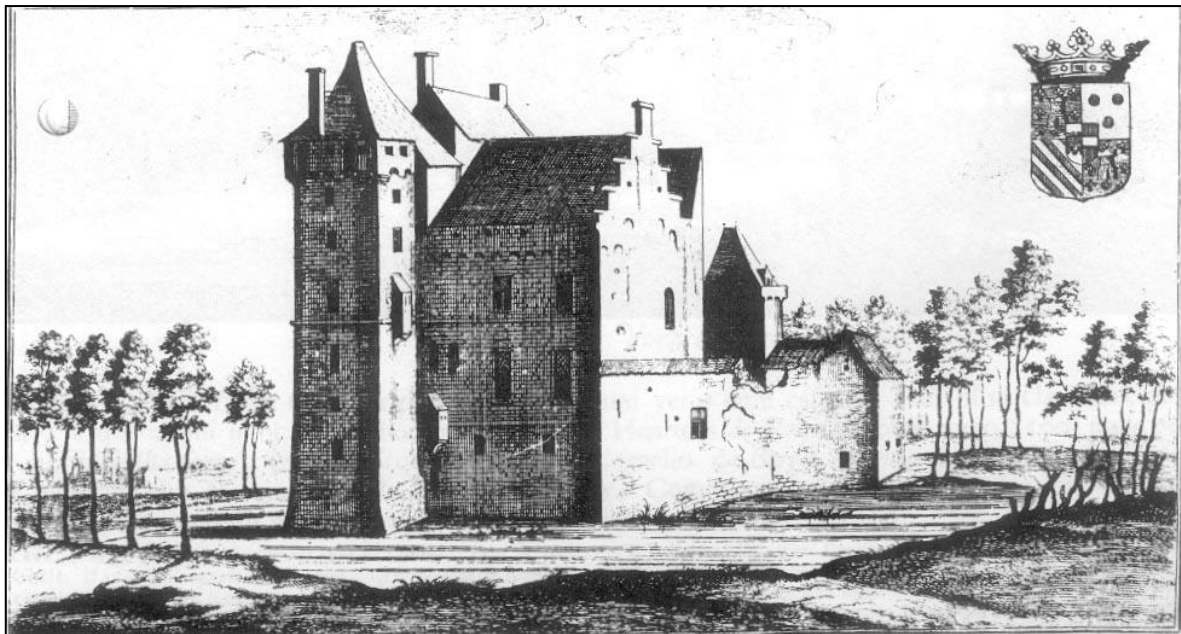
¹²⁵⁷ Verhees & Vos 2005, 25.

¹²⁵⁸ Le Roy 1709. Gravure is van de hand van J. van Croes; Voor De Haen: TBC, S 62.6 / 820.22 Herl oud (4).

¹²⁵⁹ TBC, S 62.6 / 820.11 Herl oud (6) en Herl oud (10); Sasse van Ysselt 1921, nr. 56-57.

¹²⁶⁰ TBC, S 62.6 / 820.11 Herl oud (5).

Tot de bronnen zijn ook een plattegrond en enkele topografische kaarten uit het tweede kwart van de 18de eeuw te rekenen. Het huis behoorde in die periode tot het bezit van de markies van Bergen op Zoom, Karel Theodoor van Palts-Sulzbach (1728-1799). Die liet zijn bezit in kaart brengen. In februari 1737 tekende cartograaf Adan vrijwel gelijktijdig twee kaarten van de heerlijkheid Herlaar. Op één kaart geeft Adan het kasteel in vogelvluchtperspectief weer. Daarop is een rondlopende weermuur annex bouwwerk duidelijk zichtbaar is.¹²⁶¹ (afb. 41) Al wekt die tekening niet de indruk, het huis was toen al zodanig vervallen dat de markies het in 1736 voor sloop liet aanbesteden.¹²⁶² Ten behoeve van de sloop tekende Hendrick van der Beck in 1735 in opdracht van de markies van Bergen op Zoom een ‘Plan van het casteel van Oud-Herlaer’.¹²⁶³ (afb. 42) Het ‘plan’ lijkt vanwege de detaillering en de bijgevoegde maatverdeling in voeten betrouwbaar.¹²⁶⁴ De plattegrond en de afmetingen komen echter slechts deels met de kasteeltekeningen en de opgravingsplattegrond overeen.¹²⁶⁵ Vooral de afmetingen en muurdikten op de plattegrond wijken af van de werkelijke maten. Ook de afmeting zoals die vermeld staan in de aanbesteding van de sloop zijn niet gelijk aan die van het ‘plan’.¹²⁶⁶ Het ‘plan’ geeft wel de indeling en het muurwerk goed weer.¹²⁶⁷ Beck’s tekening van de plattegrond van het huis geeft enkele details weer die niet via de bekende tekeningen of de opgravingsplattegrond te achterhalen zijn.

Afb. 36: Tekening huis Oud-Herlaar, J. van Croes

(Bron: Le Roy 1709)

¹²⁶¹ BHIC, toegang 343, Leen en laatgerechten 1463-1895, inv. nr. 2047, 1737 (22-02).

¹²⁶² Spierings 1976a, 97. Op 20 augustus 1736 vond de aanbesteding voor de afbraak plaats.

¹²⁶³ WBA, ARR-D 385 (november 1735).

¹²⁶⁴ De lengte van een voet kan per locatie verschillen, hier is de maat van een Bossche voet, 28,7 centimeter aangehouden. Die gold ook in St. Michielsgestel. Verhoeff 1983, 36,73.

¹²⁶⁵ Zie voor een positionering van het ‘Plan van het casteel van Oud-Herlaer’ op de gevonden muurrestanten, Mooren & Kalisvaart 2016, 34. De huidige bebouwing volgt niet de lijnen van het plan.

¹²⁶⁶ WBA, Archief van de raad- en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom (1289-1795), inv.nr. 2711.

¹²⁶⁷ Mooren & Kalisvaart 2016, 39-40

Hoofdstuk 5. De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

Afb. 37: Tekening huis Oud-Herlaar, A. De Haen

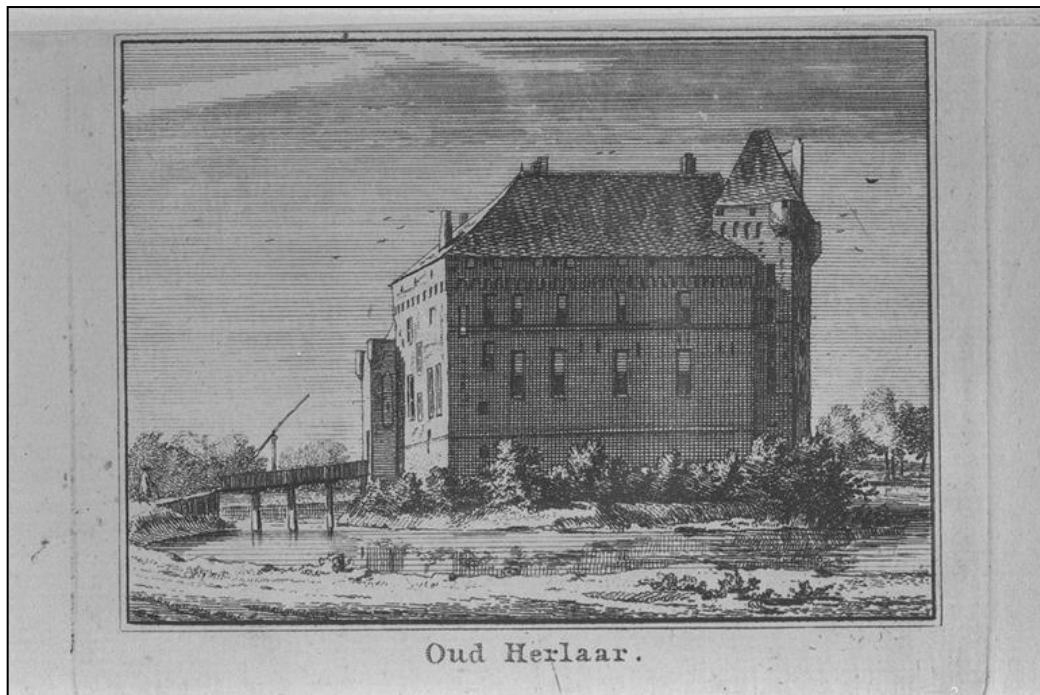
(Bron: TBC, S 62.6/820.22 Herl oud (4) Pen en penseel tekening in bruin)

Afb. 38: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

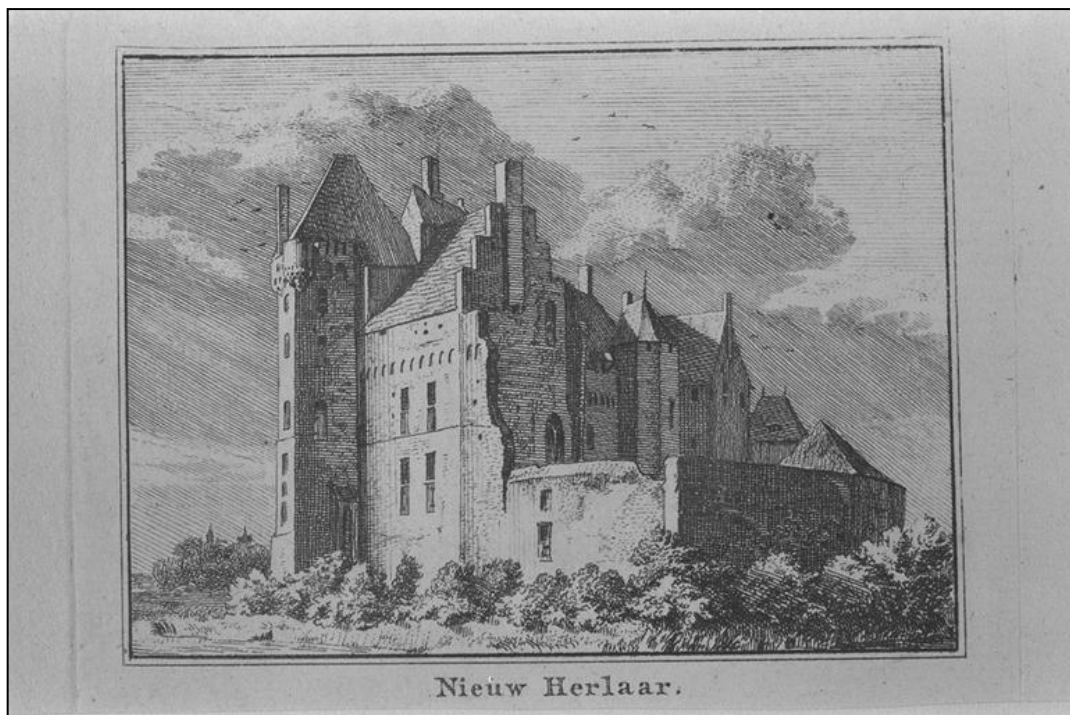
(Noordoost, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (6) ets)

Hoofdstuk 5. De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

Afb. 39: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

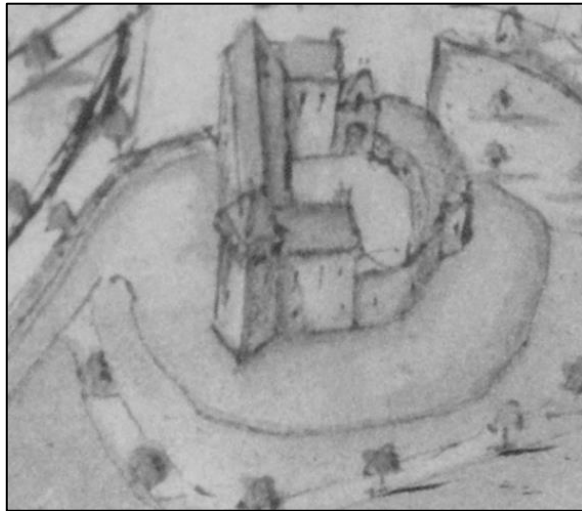
(Noordwest, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (5) ets)

Afb. 40: Gravure huis Oud-Herlaar, H. Spilman

(De tekst noemt het huis abusievelijk Nieuw-Herlaar, Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl oud (10) ets)

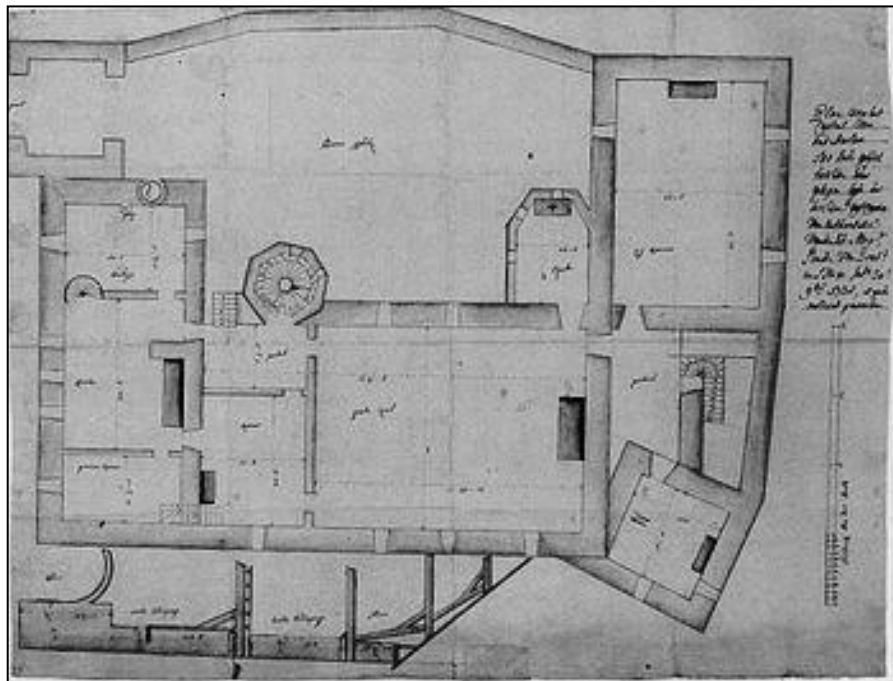
Hoofdstuk 5. De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

Afb. 41: Tekening huis Oud-Herlaar op detail kaart 1737, P.J. Adan

(Bron: BHIC, toegang 343: inv. nr. 2047 (22-02-1737))

De tekening is sterk vergroot

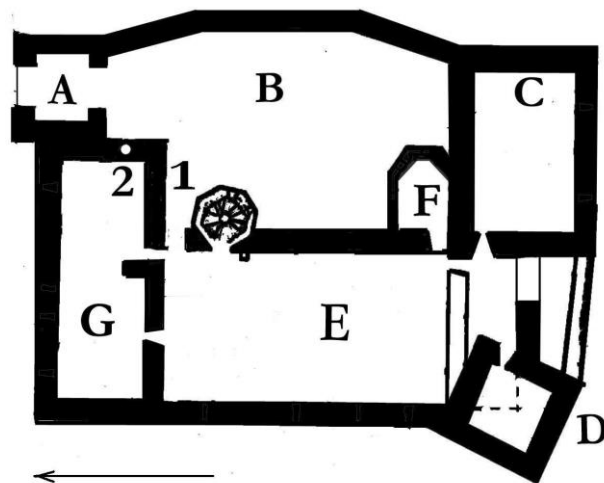
Afb. 42: Tekening plattegrond Oud-Herlaar 1735, H. van der Beck

Noord = links. De weergave aan de onderzijde betreft een dwarsdoorsnede van het muurwerk

(Bron: WBA, ARR-D 385 (november 1735))

Reconstructie van het (17de-eeuwse) gebouw Oud-Herlaar.

De toegang tot het 17de-eeuwse kasteel bestond uit een eenvoudige houten ophaalbrug. (afb. 38 / 39) Het poortgebouw (zie afb. 43-A) was gericht op het noorden. Boven de poort was een verdieping. De hoeken van het gebouw waren aan de brugzijde ter hoogte van de daklijn voorzien van arkeltorentjes. De kapconstructie bestond uit een schilddak met een korte noklijn. De kap viel binnen de muur. Aan de oostzijde was vanuit het dak een toegang tot op de muur van het poortgebouw. Het binnenplein was omgeven door de hoofdgebouwen en een karakteristieke, enigszins rondlopende weermuur (zie afb. 43-B).

Afb. 43: Tekening plattegrond Oud-Herlaar

Bron: WBA, ARR-D 385, bewerkt door auteur)

A= poortgebouw; B=bebouwing in ronde muur; C=woonblok; D=overhoekse toren; E=hoofdgebouw; F=kapel; G=woonblok.

1= hoofdingang bij octagonale traptoren; 2= waterput in de muur

Op alle tekeningen is de weermuur voor een deel voorzien van een dak. Op de plattegrond is op het binnenplein echter geen muurwerk te zien, zodat het dak vermoedelijk een overdekte stalling of iets dergelijks betreft. De ringmuur vertoont op verschillende afbeeldingen flinke beschadigingen. De versiering op de woonvleugels in de vorm van een boogfries aan de kroonlijst ontbreekt op de weermuur. De weermuur sloot op de zuidelijke woonvleugel van het kasteel aan. Dat is aan de kant van het riviertje de Dommel. Hoe de weermuur precies liep is merkwaardig genoeg niet duidelijk. De kasteeltekeningen tonen een ronde bolle muur (Spilman, Adan), of een ogenschijnlijk holronde muur (Croes, De Haen). Dat laatste komt enigszins overeen met de plattegrond van Van der Beck, waarop die muur met een knik te zien is. Door de verschillende weergaves is niet te zeggen hoe nu de muur aansloot op het woondeel of het poortgebouw.

De buitenmuur aan de oostzijde van het woondeel was voorzien van een trapgevel. Dit deel van het complex bestond vermoedelijk uit drie of vier niveaus (kelder, begane grond, eerste verdieping en mogelijk een zolder). Het was gebouwd als een eenvoudige rechthoek van (volgens de opmeting van 1737 die dus onbetrouwbaar bleek qua maatvoering) 36 x 23 Bossche voet (10,30 x 6,6 meter) groot. Dit blok is in de latere tekeningen nog herkenbaar als een afzonderlijk deel. Mogelijk was er vanuit de eerste verdieping van dit gebouw een toegang tot de oostelijke weermuur. Het is de vraag of de inpandige toegang aan de oostelijke zijde oorspronkelijk is, en niet een latere doorbraak betreft. Er was dan vanaf het binnenplein geen

directe toegang tot dit deel. 17de-eeuwse bronnen vermelden een ‘Perweyskamer’.¹²⁶⁸ Die naam refereert vermoedelijk aan Irmgard van Kleef, de tweede echtgenote van Gerard van Horne, die behalve vrouwe van Herlaar ook vrouwe van Perwijs was. De naam markeert dus een (bestaande?) ruimte ná de verkoop van 1315. De ‘Perweyskamer’ heeft zeker geen betrekking op de grote zaal, die veel latere bouwelementen bevat. Vermoedelijk verwijst de naam daarom naar een zaal op het eerste niveau, het *niveau noble* in dit zuidelijke oudere(?) woonblok.

Op de zuidwestelijke hoek van het complex stond de vierkante toren, ook wel ‘dieventoren’ genoemd (zie afb. 43-D). Het vierkante muurwerk van de toren was volgens opgaaf van de opmeting 22 Bossche voet lang (6,3 meter). De plaatsing van de toren is op de verschillende kasteeltekeningen niet gelijk. Zo geven de tekeningen van Croes en De Haen deze haaks op de woonvleugel weer, wat niet overeenkomt met de plattegrond (Van der Beck) en de twee etsen van Spilman, waarop de toren overhoeks is geplaatst. Afhankelijk van de plaatsing van de toren is ook de dakconstructie van het hoofdgebouw afwijkend. De toren was voorzien van een uitgekraagd gemak en een schoorsteen en had op elk niveau drie vensters. Die vensters waren kleiner dan die van het hoofdgebouw. Het bovenste deel van de toren was uitgekraagd en voorzien van kantelen. Het schilddak viel over de torenmuur heen. Op de hoeken was de toren voorzien van arkeltorentjes. De toren was direct verbonden met het hoofdgebouw.

In de hoofdvleugel is volgens de plattegrond van Van der Beck, de zaal opgetrokken tussen de (latere) keuken aan de poortzijde (zie afb. 43-G) en de genoemde overhoekse toren. De lengte van de westelijke muur, ook wel de ‘eyndelingse’ muur genoemd, is 88 Bossche voet (25,25 meter). Aan de binnenplein zijde van de hoofdvleugel was een (16de-eeuwse?) achthoekige traptoren aanwezig. De hoofdingang tot de zaal lag naast de veelhoekige traptoren (zie afb. 43-1). De entree vanaf het binnenplein naar de grote zaal verliep via een trap met zes treden. De hoogte van de optrede is niet bekend, maar als 20 centimeter als gemiddelde wordt genomen was de hoogte van de vloer van de grote zaal ongeveer 1,2 meter boven het niveau van het binnenplein gelegen. Onder de zaal was een kelder. Volgens de tekening van Van der Beck bestond het uit een tongewelf. Die kelder was zowel vanuit een portaal bij de dieventoren, als vanuit de keukenruimte te bereiken. In de keukenruimte bevond zich in de muur de waterput (zie afb. 43-2).

De dunnere binnenmuren in de zaal (zie afb. 42) en de octogonale traptoren duiden mogelijk op een latere (vierde?) bouwfase. Een argument voor een latere bouwfase van dit deel is de merkwaardige constructie van het dak. De toren is op een vreemde wijze in het dak van het hoofdgebouw opgenomen. Een constructie die erop duidt dat het dak van de zaal later als het ware om de toren is gebouwd. Het hoofdgebouw van het complex was voorzien van kloosterkozijnen, hoge enkelvoudige vensters met een tussendorpel. Op de verschillende tekeningen zijn geen ontlastingsbogen boven de ramen zichtbaar. Wel lijkt er over het hele huis ter hoogte van de bel-etage een waterlijst aangebracht. Aan de dakrand bevond zich een uitkraging of boogfries. Ook hier stak het dak over de muurrand heen. De korte noordzijde van het hoofdgebouw was vast verbonden met het poortgebouw. Specifieke defensieve bouwelementen, bijvoorbeeld in de vorm van schietgaten in de muren, ontbreken. Door de arkeltorentjes lijkt het huis weerbaar, maar zeer waarschijnlijk waren dat sierelementen en geen restanten van daadwerkelijke defensief bedoelde militaire onderdelen.

Van der Beck heeft aan de plattegrond van het huis ook een detailtekening van het opgaande muurwerk (van de westvleugel) toegevoegd. De keldermuur is volgens het ‘plan’ erg dik, namelijk 9,5 Bossche voet (2,7 meter). Direct op het bovengrondse niveau werd dat teruggebracht tot de helft, 4,5 Bossche voet (1,3 meter). In de bouwwereld omschrijft men dat als het verjongen van het metselwerk, maar het kan ook zijn dat we hier te maken hebben met een latere bouwfase van opgaand werk. Hoe het ook zij, de muur heeft per niveau een verjonging, vanaf de kelderverdieping tot het dak (drie verdiepingen) valt de muurdikte terug.

¹²⁶⁸ Spierings 1976a, 99. De naam dateert uit 1617.

Om misverstand te voorkomen, op zolderniveau is de muur nog altijd 3,5 Bossche voet dik (1,0 meter). De kelder was inclusief het gewelf erg hoog, ruim 4 meter.¹²⁶⁹ De grote zaal was 22 Bossche voet (6,35 meter) hoog, 60,5 Bossche voet lang (17,4 meter) (tot aan de binnenmuur) en 32 Bossche voet (9,2 meter) breed. De verdieping boven de zaal had nog altijd de niet geringe hoogte van 17 Bossche voet (4,8 meter). De muurhoogte op de zolder was 8 Bossche voet (2,3 meter), maar de hoogte tot aan de nok van het dak gemeten vanaf de zoldering was bijna 17 Bossche voet (5 meter). De vleugel bestond dus uit vier niveaus met een totale hoogte van 69 Bossche voet, zijnde ongeveer 20 meter.

De muurdoorsnede op de tekening van Van der Beck (zie afb. 42 aan de onderzijde) geeft ook informatie over de constructie van de verschillende etages. De verdiepingen bestonden uit balklagen. De constructie van de balkenlaag in de zaal lijkt die van een samengestelde balklaag met volledig houtskelet. Op de tekening zijn de moerbalk en de kinderbalken tussen het eerste en tweede niveau aangegeven. De oudste voorbeelden van een dergelijke constructie dateren uit het einde van de 13de eeuw, maar dat type opbouw was vooral vanaf de 15de eeuw tot het midden van de 17de eeuw in gebruik.¹²⁷⁰ De vloer van de zolder bestond uit een enkelvoudige balklaag met korbeels. De kapconstructie op de tekening wordt gevormd door twee gestapelde jukken. De stijlen van beide jukken stonden schuin. Dergelijke kapconstructies waren vanaf de 14de eeuw in gebruik.¹²⁷¹

Tegen de zaal was volgens de plattegrond van 1735 een kapel gebouwd, waarvan de toegang in de zaal gelegen was (zie afb. 43-F). Van die kapel is op de verschillende kasteeltekeningen niets te zien. Het bouwen van een kapel als sacrale ruimte gebeurde vrijwel altijd aan de aanzienlijkste profane ruimte: de zaal. De kapel van Oud-Herlaar was een meerhoekige grote ruimte. De kapel, mogelijk gebouwd in 1540, had het altaar op het oosten, zoals dat in de traditionele kerkbouw gewoon was.¹²⁷² De ruimte is waarschijnlijk maar één bouwniveau hoog geweest. Het dak van de kapel is op de verschillende tekeningen namelijk niet te zien en kwam vermoedelijk niet boven de ronde weermuur uit.

De gegevens van de vloerconstructies en de kapconstructie ondersteunen een bouwperiode ná de 14de eeuw. Er zijn op de kasteeltekeningen verschillende bouwelementen zichtbaar die ook op een 14de- en/of 15de-eeuwse oorsprong, wijzen. Zo geven de arkeltorentjes en de boogfriezen het huis het karakter van één bouwperiode. Overhoekse torens en arkeltorentjes zijn beide karakteristieke bouwelementen voor 14de-eeuwse constructies.¹²⁷³ Door die en latere 16de-eeuwse aanpassingen kreeg het kasteel het karakter van een min of meer ovaal omgrachte locatie met een huis bestaande uit drie woonvleugels, een overhoeks uitspringende vierkante toren, een achthoekige traptoren, en (ogenschijnlijk defensieve) elementen ter versiering.

Reconstructie van de bouwgeschiedenis van Oud-Herlaar

Hoogst waarschijnlijk bezaten de Herlaars als *nobiles* in de 11de en 12de eeuw een huis dat paste bij hun maatschappelijke positie. Het huis zal vergelijkbaar zijn geweest met de huizen van de andere leden van de aristocratische groep waarin Van Herlaar zich in de 11de eeuw bevond. Bij de allereerste vermelding van Van Herlaar, de schenking van een domein in Orthen, staat die elite met naam genoemd. Het betreft leden uit de geslachten Van Malsen, Van Meerheim, Van Batenburg, Van Heeswijk, Van Gemert en Van Boxtel. Van

¹²⁶⁹ De hoogte van de kelder is extreem, hetgeen temeer wijst op het feit dat de maatvoering van de tekening niet betrouwbaar is.

¹²⁷⁰ Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 149.

¹²⁷¹ Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 158.

¹²⁷² Spierings 1981, 49-50.

¹²⁷³ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

nagenoeg alle in de lijst genoteerde heren zijn vroege sporen van behuizingen gevonden.¹²⁷⁴ Het gaat daarbij om versterkte woningen, in de vorm van mottekastelen of vroege zaalbouw residenties. Beide typen waren voor de kleine dynasten tussen circa 1050 en 1250 gebruikelijk.¹²⁷⁵ Het is dus aannemelijk dat er ook in Herlaar een dergelijk vergelijkbaar (motte)kasteel of zaalbouw is geweest. De kenmerkende kunstmatige kasteelheuvel van Oud-Herlaar was groot genoeg voor een toren en/of een zaalbouw en enkele bijgebouwen uit die periode. Het onlangs door BAAC uitgevoerde veldonderzoek ondersteunt die gedachte.¹²⁷⁶ Uit het veldonderzoek blijkt, dat de metershoge ophoging van Oud-Herlaar antropogeen is. De kasteelheuvel, met een dikte van zo'n 3 meter, is vermoedelijk opgebouwd uit meerdere ophoogpakketten.¹²⁷⁷ De oudste kern van de burcht zou dan kunnen bestaan uit een (ingemotte?) toren of zaalbouw, al dan niet van steen, welke is verdwenen in de latere burcht. De motteheuvel was omgeven door een natte gracht. Voor de motte bevond zich waarschijnlijk een lager gelegen voorburcht. De oudste kern is verdwenen in een latere burcht. Ook deze gedachte vindt steun bij het uitgevoerde archeologisch veldwerk. Het is aannemelijk dat de motteheuvel daarbij is uitgevlakt en door een ringmuur werd omgeven.¹²⁷⁸ Daarbij valt te denken aan een polygonaal of veelhoekig kasteel.¹²⁷⁹

Vanaf het begin van de 13de eeuw, met de opkomst van baksteen als bouw materiaal, was het polygonale of veelhoekige kasteel voor de adel het overheersende type. De opdrachtgevers van dergelijke kastelen waren landsheren, leden van de hoge adel en aanzienlijke *ministerialen*. Janssen dateert de (nieuw)bouwperiode van die kastelen tussen 1150-1300.¹²⁸⁰ Gezien de statuur van de heren Van Herlaar is het aannemelijk dat de oorspronkelijke burcht later is aangepast/verbouwd tot een dergelijk type kasteel. Ook die gedachte wordt gesteund door het uitgevoerde archeologisch veldwerk van BAAC. Er zijn aanwijzingen die doen vermoeden dat de motteheuvel op een bepaald moment is uitgevlakt en door een ringmuur werd omgeven.¹²⁸¹ Op de verschillende tekeningen die van het huis Oud-Herlaar bekend zijn, zijn de typerende onderdelen van de klassieke burcht herkenbaar aanwezig: een uitspringend poortgebouw, een zaalbouw, een uitspringende vierkante toren en een enigszins ronde of veelhoekige weermuur. De huidige fundamenten van de ringmuur zouden gezien de gevonden baksteenformaten uit de 13de eeuw kunnen dateren. De dikte van de buitenmuur op kelderniveau (westvleugel), ruim 2,7 meter, geeft een indicatie van de weerbaarheid. Ook de latere verhoging van het oorspronkelijke woonniveau binnen de muren vinden we regelmatig terug bij vergelijkbare complexen.

De bij het onderzoek aangetroffen baksteenformaten duiden op een bouw of verbouw in het eerste kwart van de 14de eeuw.¹²⁸² Het betreft een bouw fase welke te koppelen is aan een historische bron, namelijk de akte van de verkoop van het 'goed' Herlaar in 1315. Wellicht heeft het gebouwencomplex (kort) nadien veranderingen ondergaan, wat dan een volgende grote bouw fase betreft en waarschijnlijk in grote lijnen het getekende complex betreft. Daarin zijn later dan weer allerlei aanpassingen aangebracht. Het complex vormt als bouwwerk één geheel en absorbeert als het ware de oudere elementen die al op de (afgevlakte) motteheuvel aanwezig waren. Van dat complex kan aan de hand van enkele kasteeltekeningen en bronnen wel een beeld gevormd worden.

¹²⁷⁴ Aarts 2007, 47-74; Aarts 2016, 5-31. Zie voor Mottekastelen en vroege zaalbouw, Janssen 1996, 32 e.v.

¹²⁷⁵ Janssen 1996, 32 e.v.

¹²⁷⁶ Mooren & Kalisvaart 2016.

¹²⁷⁷ Mooren & Kalisvaart 2016, 29, 42, 46.

¹²⁷⁸ Vanaf de 14de eeuw is dat echter pas zeker, Mooren & Kalisvaart 2016, 44.

¹²⁷⁹ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

¹²⁸⁰ Janssen 1996, 45-56.

¹²⁸¹ Mooren & Kalisvaart 2016, 18, 44. De aangetroffen muurdelen dateren uit de 14de eeuw en later.

¹²⁸² Mooren & Kalisvaart 2016, 44.

Er zijn ook verschillende bouwelementen die op een latere verbouw, dat wil zeggen een bouw met 14de- en/of 15de-eeuwse oorsprong, wijzen. Zo geven de op oude afbeeldingen herkenbare arkeltorentjes op de hoeken en de boogfriezen daaronder het huis het karakter van één bouwperiode. Die elementen zijn echter niet aanwezig op het veronderstelde ‘oude’ woondeel. Overhoekse torens en arkeltorentjes zijn beide karakteristieke bouwelementen voor de tweede helft van de 14de of begin 15de eeuw.¹²⁸³ De hiervoor beschreven datering van de vloerconstructies en de kapconstructie ondersteunen een bouwperiode ná de 14de eeuw. Door die en latere 16de-eeuwse aanpassingen kreeg het kasteel een eigen karakter. Het oorspronkelijk concept van de motteburcht werd getransformeerd tot een min of meer ovaal omgrachte locatie met een huis, een overhoekse uitspringende vierkante toren, een achthoekige traptoren, en defensieve elementen ter versiering. De oudste 14de eeuwse ombouw van de oorspronkelijke motte heeft wel een defensieve betekenis.

5.2.2 Kasteel Nieuw-Herlaar

Afb. 44: Topografische situering Nieuw-Herlaar

(Bron: detail topografische kaart 1:25.000 1988-45D)

Het huis Nieuw-Herlaar ligt bij Halder op grofweg 1,5 km afstand van Oud-Herlaar (afb. 44). De naam is een verwijzing naar een nieuw huis dat een Herlaar liet bouwen. Dat een Herlaar de vermoedelijke opdrachtgever was, kan afgeleid worden uit de tekst van de verkoop en het verhef aan de bisschop van Luik. In de leenverheffingen van 1315 en 1323 staan de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar afzonderlijk genoteerd. Daarnaast bevestigt het feit dat het collatierecht van de kapel op Nieuw-Herlaar toebehoorde aan Oud-Herlaar ook de nauwe band tussen beide huizen.¹²⁸⁴ Het huis Nieuw-Herlaar staat in het leenboek van Herlaar als eerste leen genoteerd met vermelding van verschillende percelen land die ook tot het leen behoorden. Voor een beschrijving van het 14de-eeuwse huis Nieuw-Herlaar zijn te weinig gegevens beschikbaar. Er is slechts een gravure van Spilman uit de 18de eeuw (afb. 45),¹²⁸⁵ een rapport van een (beperkt) archeologisch onderzoek uit 2008,¹²⁸⁶ en enkele uiterst summiere vermeldingen.

¹²⁸³ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

¹²⁸⁴ Spierings 1976a, 94. Voor het eerst genoemd in 1340.

¹²⁸⁵ TBC, S 62.6 / 820.11 Herl nieu (1) (ets). In het Rijksprentenkabinet bevindt zich een anonieme tekening (Roelant Roghman of A.J. van Beerstaten?) welke mogelijk Nieuw-Herlaar betreft (inv.nr. RP-T-1898-A-3662).
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.60364>

¹²⁸⁶ Cleyne 2008.

De in 2008 geplande bouwwerkzaamheden van een nieuwe vleugel aan het vele malen verbouwde huis, vormde de aanleiding voor een archeologisch onderzoek. Het archeologisch onderzoek was slechts op een beperkt deel van het kasteelterrein uitvoerbaar. Het rapport *St. Michielsgestel Kasteel Nieuw Herlaar. Archeologisch onderzoek* geschreven door Cleyne & Mooren, geeft vooral een beeld van vele 15de en 16de-eeuwse bouwactiviteiten aan dit huis.¹²⁸⁷ Op het terrein trof het archeologisch team bij opgraving veel korte (aangepunte) paaltjes aan die mogelijk een onderdeel vormden van een laat 13de-eeuwse beschoeiing van een voormalige gracht. Daarnaast is er grover houtwerk gevonden dat mogelijk eens deel uitmaakte van een palissade. Het is niet zeker of het gevonden houtwerk tot de hoofdburcht of een (mogelijke) voorburch behoorde. De palen bevonden zich onder het aardwerk dat vóór de oudste aanleg van het muurwerk was opgehoogd. Dendro-chronologisch onderzoek dateert de verwerking van het hout rond 1300.¹²⁸⁸ Er zijn in het onderzoeksgebied geen sporen gevonden van gebruiksaardewerk of andere gebruiksvoorwerpen. Verrassend bij het onderzoek was de vondst van een fundering opgebouwd uit hergebruikt tufsteen. In de 14de eeuw was tufsteen als bouw materiaal nagenoeg niet meer in gebruik. In de 12de eeuw werd tufsteen gebruikt voor gebouwen met een hoge status zoals kerken en burchten. Het rapport van Cleyne & Mooren wijst ter verklaring van die vondst op de mogelijkheid van een nabijgelegen stenen bouwwerk als voorganger, maar het onderzoek kon dat niet aantonen.¹²⁸⁹ Op basis van het gevonden baksteenformaat van 27-28 x 11-12 x 4,4-4,9 cm dateren Cleyne & Mooren de oudste bakstenen als 14de-eeuws.¹²⁹⁰ Het muurwerk van dat gevonden materiaal vormde geen onderdeel van een buitenmuur. Bovendien vertonen de bakstenen sporen van hergebruik. Daardoor is het aannemelijk dat die stenen in het onderzochte deel van het huis toebehoorden aan een bouw van latere datum, op z'n vroegst in de eerste helft van de 15de eeuw.¹²⁹¹ Het binnen het onderzoeksgebied aangetroffen vermoedelijke buitenmuurwerk, met een dikte van 1,3 m, is gemetseld in een formaat dat later, eind 14de eeuw, gebruikelijk was. Het was voor de onderzoekers niet mogelijk op basis van het gevonden muurwerk een plattegrond van het 14de-eeuwse bouwwerk te reconstrueren.

De beschreven resultaten van het onderzoek sluiten aan bij een opmerking die Van der Aa in zijn beschrijving over Nieuw-Herlaar plaatst. Hij vermeldt in zijn werk, zonder verwijzing, dat de poort van het huis Nieuw-Herlaar voorzien was van de tekst 'Alberti en Henrici de Deventer fraternum opus, 1544, concordia'.¹²⁹² Die tekst lijkt te verwijzen naar een grootschalige verbouwing, mogelijk in of kort vóór 1544, waarvan verdere gegevens ontbreken.

¹²⁸⁷ Cleyne 2008, 21, 37.

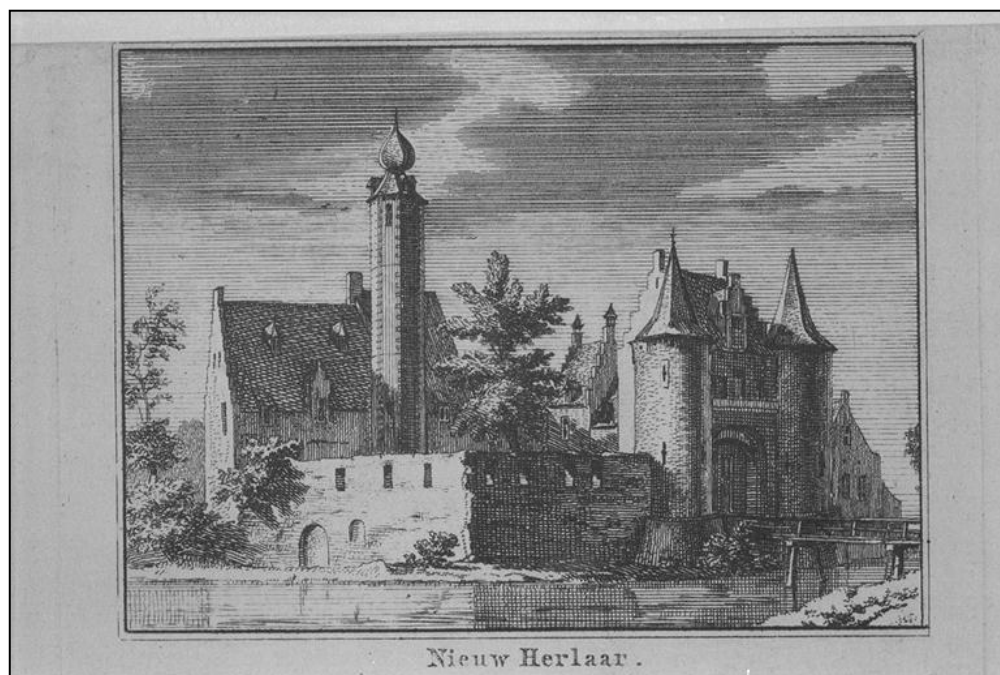
¹²⁸⁸ Cleyne 2008, 23, 43.

¹²⁸⁹ Cleyne 2008, 11. Cleyne acht het mogelijk dat op de zgn. Wijngaardsberg een motte heeft gestaan. De Wijngaardsberg, een van de vele zandbergen in het gebied van Herlaar, is begin 19de eeuw afgegraven. Er zijn geen vermeldingen van vondsten.

¹²⁹⁰ Cleyne 2008, 24, 37.

¹²⁹¹ Cleyne 2008, 25.

¹²⁹² Van der Aa 1844, 462. Het betreft de gebroeders Hendrik en Albert van Deventer. Hendrik (Proening) van Deventer was een invloedrijk burger en schepen van de stad en heer van Nieuw-Herlaar. Hij kocht in 1525 het zogenaamde 'Lombardenhuis' welk hij liet verbouwen tot het latere 'Keizershof' in 's-Hertogenbosch (Boekwilt 2012, 81).

Afb. 45: Gravure huis Nieuw-Herlaar, H. Spilman

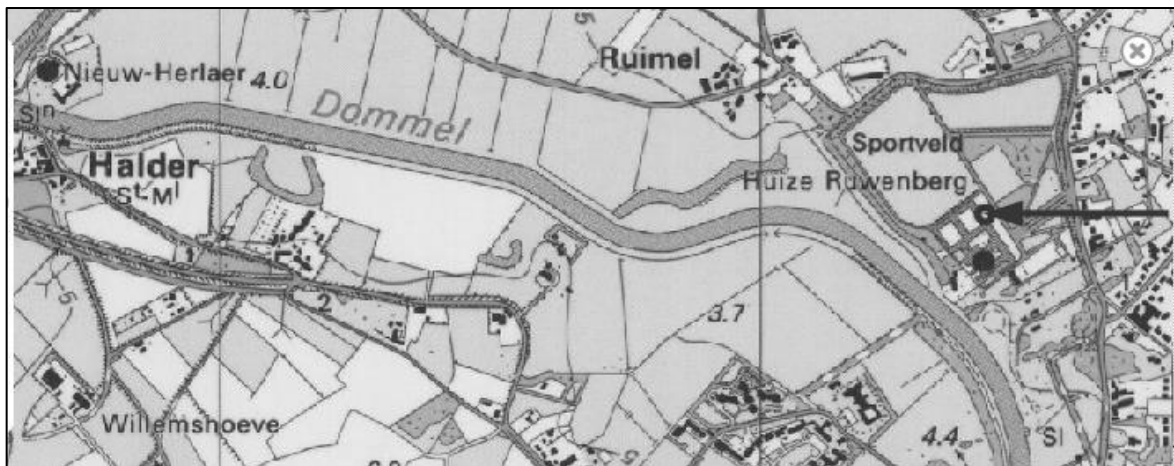
(Bron: TBC, 62.6/820.11 Herl nieu (1) ets)

Het beeld van het archeologisch onderzoek komt ook in de gravure van Spilman terug. Het toont Nieuw-Herlaar vóór de grote verbouwing van 1791 als een complex dat bestaat uit een samenraapsel van verschillende (losse) bouwelementen. Het complex dat de gravure van Spilman toont, is een niet authentiek geheel dat uit verschillende bouwdelen bestaat. Aan de afwijkende dakconstructies en dakkapellen van het huis is te zien dat het een tweebeukig hoofdgebouw betreft. Waarschijnlijk is het geheel samengesteld uit bouwdelen van verschillende bouwperiodes.¹²⁹³ De 16de-eeuwse achthoekige traptoren staat op de scheiding van de twee woonvleugels. Die toren, voorzien van een uivormige spits, heeft een opvallende overdadige hoogte. De noordoostelijke zijvleugel is opgebouwd uit verscheidene delen waaronder vermoedelijk een kapel. De ronde torens aan het poortgebouw, vergelijkbaar met het nabij gelegen huis Maurick, zijn klein. Dat wijst op een sierfunctie. De zuidwestelijke buitenmuur van het binnenplein lijkt te bestaan uit muurwerk van een voormalig (woon?)blok. De bovenkant van de muur is onregelmatig en op de hoek zijn sporen van voormalig muurwerk zichtbaar.

Op basis van deze schaarse bronnen is het niet mogelijk een beeld te geven van het 14de-eeuwse huis Nieuw-Herlaar. Het vroege bestaan ervan wordt bevestigd in de overdracht aan Gerard van Horne en het leenverhef aan de bisschop van Luik in 1315. De algemene architectonische elementen verwijzen naar een bouwwerk dat te dateren is omstreeks de tweede helft van de 14de eeuw. Als patriciërswooning kent het latere toevoegingen, maar de oorsprong van het gebouw lag vermoedelijk in de 13de eeuw. De beperkte informatie laat het niet toe het oorspronkelijk concept te toetsen aan de chrono-typologie van Janssen.

¹²⁹³ Cleyne 2008, 11.

5.2.3 Het huis De Ruwenberg

Afb. 46: Topografische situering De Ruwenberg

(Bron: detail topografische kaart 1:25.000 1988-45D)

‘De Ruwenberg’ ligt in het gehucht Ruimel, nabij Nieuw-Herlaar (afb. 46).¹²⁹⁴ Ruimel behoorde tot het gezagsgebied van de heer van Herlaar. In en waarschijnlijk ook al vóór de 14de eeuw had de heer van Herlaar huizen beleend aan schepenen van de stad ’s-Hertogenbosch zoals Van Oss, Van der Aa en De Rover.¹²⁹⁵ Zij behoorden tot het patriciaat van de stad. De Rover bezat ook andere huizen die tot het leenhof behoorden, maar waarvan geen gegevens bewaard zijn: Ter Horinck, Te Colle en Vaerlaer. In het leenboek verwijst het begrip ‘goed’ vooral naar een grote hoeve. Het goed ‘De Ruwenberg’ is een van de beleningen die mogelijk al vóór 1315 tot het leengoed van de heren van Herlaar behoorde. De datering van de vroegste bouwperiode is eerste kwart van de 14de eeuw. Het huis is om twee redenen interessant. Ten eerste omdat de Ruwenberg zoals Nieuw-Herlaar, een patriciërs woning was. Ten tweede omdat het huis in zijn 17de-eeuwse gedaante (afb. 47) een exponent is van een categorie van adellijke huizen zoals die in de regio van Herlaar in de 15de /16de eeuw opvallend veel voorkwam, de *moated sites*.

Afgezien van een tekening van Spilman en een heel beperkt bouwhistorisch onderzoek zijn er geen bronnen voor dit huis. In 1988 kreeg Gruben, juist voordat modernisering haar sloopwerk kon beginnen, de kans er een vluchtig en daardoor beperkt bouwhistorisch onderzoekje te doen.¹²⁹⁶ Gruben traceert in het muurwerk vier verschillende bouwfasen waarvan hij de oudste dateert als vroeg 14de-eeuws.¹²⁹⁷ Voor die datering baseert hij zich op het steenformaat, 27-28 x 13-14 x 7-7,5 cm en het metselwerk dat in Vlaams verband was opgetrokken. Van de 14de-eeuwse aanleg is door hem een stuk fundering en een fragment van opgaand muurwerk teruggevonden. Het bleek niet mogelijk het oorspronkelijk bouwconcept of bouwvorm te reconstrueren.¹²⁹⁸ Gruben vermoedt dat de woning als een kleine woontoren vroeg in het eerste kwart van de 14de eeuw gebouwd werd. Van de opdrachtgever ontbreekt elk spoor. Het complex is in de 16de eeuw

¹²⁹⁴ Zie voor de Ruwenberg, Gruben 1991, 57-89, Van Oirschot 1981, 66-71, en Sasse van Ysselt 1900, 10-12. De toevoeging ‘Grote’ aan het huis Ruwenberg is gedaan om enig misverstand met het veel later gebouwde huis de ‘Kleine’ Ruwenberg te voorkomen.

¹²⁹⁵ Zie § 4.2.5.

¹²⁹⁶ Gruben 1991, 57-89.

¹²⁹⁷ Gruben 1991, 70.

¹²⁹⁸ Gruben 1991, 71.

ingrijpend gewijzigd en uitgebreid. Toen kreeg het drie vleugels en een hoge achtkantige traptoren.¹²⁹⁹ Een brand verwoestte in 1842 het hoofdgebouw.¹³⁰⁰

Afb. 47: Tekening huis De Grote Ruwenberg, H. Spilman

(Bron: TBC, 62.6/820.11 ruwe Grot (8))

Moated sites in de regio van Herlaar 15de – 16de eeuw

Vanaf de late 14de eeuw bouwden vermogende patriciërs uit 's-Hertogenbosch buiten de stad niet verdedigbare stenen huizen. Als basis voor de bouw gebruikten zij bestaande hoeves. De architectuur van deze patriciërshuizen toont weliswaar defensieve elementen zoals kantelen en een ophaalbrug over de gracht, maar die hadden primair een symbolische en decoratieve functie. Door de nadruk op het wonen (de gebouwen missen immers de kernelementen van verdedigbare huizen) zijn deze huizen niet onder de categorie van kastelen te scharen.¹³⁰¹ Deze omgrachte adellijke huizen vallen typologisch onder de *moated sites*.¹³⁰²

In Brabant is de verspreiding van deze in opdracht van patriciërs gebouwde luxe huizen niet gelijkmatig over de provincie verdeeld. De *moated sites* lagen in clusters rond de kernen van bestuurscentra zoals 's-Hertogenbosch. De regio Vught, inclusief Herlaar, was een brandpunt voor dat bezit.¹³⁰³ De huizen in deze regio zijn gebouwd of verbouwd in de 'stedelijke context van 's-Hertogenbosch' en gebruikt als luxueuze

¹²⁹⁹ Gruben 1991, 75.

¹³⁰⁰ Van der Aa 1847, 782.

¹³⁰¹ Janssen 1996, 97-98.

¹³⁰² Nationaal en internationaal bestaan er grote verschillen tussen de huizen die als *moated site* aangeduid kunnen worden en de status van de bewoners (Janssen 1996, 97-98). Het interpreteren van een dergelijk gebouw lijkt een kwestie van definitie, maar Janssen wijst er op dat bij een te ruime interpretatie alle kastelen als *moated site* aan te merken zijn.

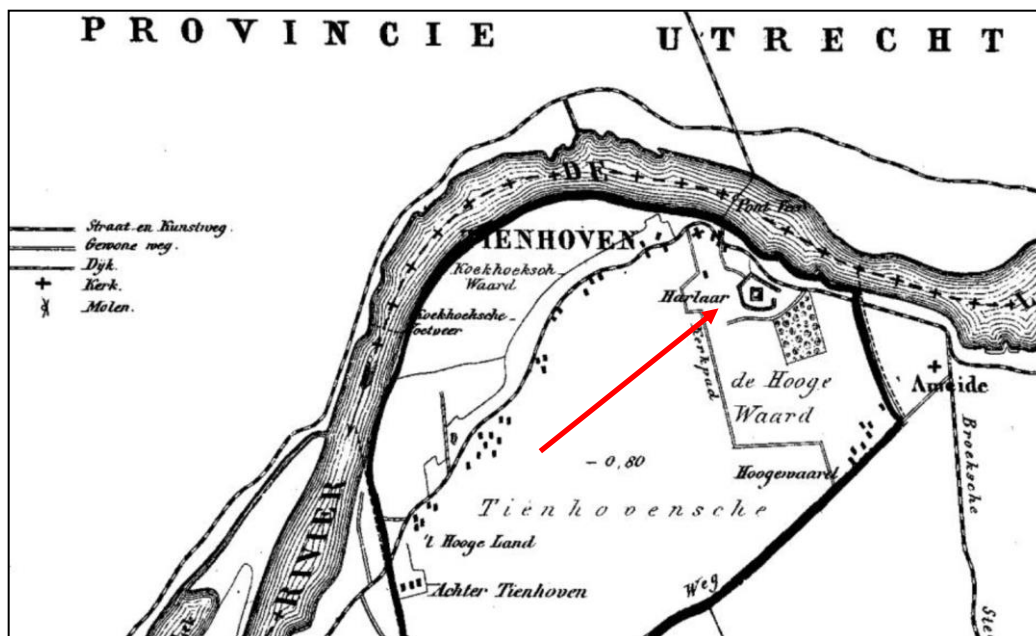
¹³⁰³ Schuyf 1983, 262-264.

buitenhuizen of luthoven.¹³⁰⁴ Het betrof vrijwel zonder uitzondering leenbezit. De eigenaren van deze huizen behoorden tot een beperkte groep van zeer welgestelde verwante en ambitieuze patriciërs die hun maatschappelijk vermogen 'fixeerden' in een 'adellijk' huis. De buitenhuizen toonden in de 15de/16de eeuw hun sociaal-maatschappelijke succes en welstand. In het gebied van Herlaar behoren de huizen de Grote Ruwenberg, de Kleine Ruwenberg, en het jachtslot Haanwijk tot die categorie. Buiten Herlaar, maar nabij, maken de huizen Zwijnsbergen in Helvoirt, en Maurick in Vught, ook daarvan deel uit.¹³⁰⁵

Deze huizen vertonen enkele karakteristieke morfologische overeenkomsten. Aanvankelijk was het grondplan van de huizen één- of tweebeukig, maar latere verbouwingen resulteerden in complexen met een L-vormig grondplan met veelal in de oksel van het L-vormig huis een polygonale traptoren voorzien van een uivormig dak. In een nog later stadium volgde soms een verbouwing tot een U-vormige aanleg.¹³⁰⁶ Ook de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar vertonen in de laatste bouwfase de karakteristieke regionale 15de-eeuwse bouwelementen. Daaruit komt een beïnvloeding tot uiting: de oudere huizen in de regio, voormalige kastelen welke hun oorspronkelijke functie hadden verloren, werden in de 15de eeuw aangepast naar de ‘moderne’ maatstaven, die van de Bossche patriciërs.

5.3 Heren van Ameide, het huizenbezit van Ameide

5.3.1 Het huis te Ameide

Afb. 48: Topografische situering van het huis Herlaar te Ameide

(Bron: Detail Kuypers Atlas 1865-1870, Zuid-Holland, Tienhoven)

¹³⁰⁴ Ronnes & Bijsterveld 2007, 44-48.

1305 Schuyf 1981.

¹³⁰⁶ Ronnes & Bijsterveld 2007, 45.

Hoewel het huis Herlaar van de heer van Ameide in de bronnen staat vermeld als ‘staande te Ameide’, is het gebouw feitelijk te lokaliseren in Tienhoven (afb. 48).¹³⁰⁷ Er zijn geen bovengrondse bouwresten van het huis bewaard gebleven, door sloop, in de 18de eeuw, is het hele huis verloren gegaan. De indruk is dat ook de ondergrondse restanten slechts beperkt bewaard zijn gebleven. Op locatie heeft in 2005 namelijk een (beperkt) inventariserend veldonderzoek plaatsgevonden dat weinig opleverde.¹³⁰⁸ Grondboringen toonden weliswaar restanten van een gedempte gracht, maar het bleek niet mogelijk het gevonden materiaal te dateren. Rondom de huidige woning is ook los oud bouw materiaal gevonden, in de vorm van geïsoleerde bakstenen, maar die zijn niet gaaf en geheel los van de context. De gevonden steenformaten variëren tussen 28-36 x 13,5-14,5 x 6,5-7,5 cm.¹³⁰⁹ In het algemeen wijzen formaatvariaties tot 36 cm op een vroege datering, zo rond het midden of in het derde kwart van de 13de eeuw, een dikte tot ca. 6,5 cm duidt daarentegen op een datering niet vroeger dan ca. 1300. De combinatie van de diktemaat met de genoemde lengtematen van 28-36 cm en kopmaten van 13,5-14,5 cm is wat merkwaardig. Een wat latere datering is daardoor meer waarschijnlijk, zo om en nabij het derde kwart van de 13^e eeuw.¹³¹⁰ Met de verwijzing van de naam van het huis doet dat vermoeden dat Dirk van Herlaar (1235-<1286) en/of zijn zoon Arnold (1281-1298) als bouwheren optraden. Zeker is dat het kasteel in 1362-1363 verbouwd werd. In dat jaar betaalde Jan van Blois voor omvangrijke aanpassingen aan de (voor)burcht.¹³¹¹ Het herinrichten betrof de gracht, de voorburcht en de poort. Daarnaast kwam er een (nieuw) hof en er werd een aarden wal bij de duiventil geruimd.

Op enkele kasteeltekeningen na ontbreken van het huis Herlaar ‘te Ameide’ bronnen voor een reconstructie. Er is een viertal tekeningen van het huis te Ameide bekend: twee van Roghman,¹³¹² één van De Haen¹³¹³ en één van Rademaker.¹³¹⁴ Roghman tekende het huis Herlaar vanuit twee verschillende gezichtspunten, vermoedelijk vóór het jaar 1672, het jaar van de Franse inval (afb. 49, 50). Echter in tegenstelling tot diens vele andere kasteeltekeningen geven deze twee tekeningen het huis Herlaar van grote afstand weer. Blijkbaar was niet het gebouw object van zijn studie maar het kasteel in het landschap. Helaas tonen die tekeningen daardoor vrijwel niets van het bouwconcept. De bouwvorm van het kasteel is dan ook een raadsel.

¹³⁰⁷ Uit de 18de eeuw dateert een memorie van bewijs dat het huis Herlaar behoort tot de heerlijkheid Tienhoven en niet een huis op zich zelf is (HUA toegang 205, inv. nr. 582, (na 1755). Zie ook, Van der Aa 1844, 150. In de secundaire literatuur is het huis bekend onder verschillende namen, zoals het ‘huis te Ameide’ en het ‘huis Herlaar’. Kok noemt het huis ‘Ter Meij’ (Kok 1786, 757). Diebels gebruikt dezelfde naam, zonder bronvermelding (Diebels 1993, I). Het hanteren van verschillende namen werkt verwarring in de hand. De vraag naar het *waar* van het huis van Herlaar lijkt overbodig, dat moet zijn de plaats waar het huis ‘Herlaar’ nu nog staat, namelijk in Tienhoven. In het handschrift van Schelling 1759 [Hs], blad 91-93 staan twee verschillende tekeningen die worden betiteld als, ‘ruïne van het huis van Ameide’ en als ‘ruïne van het slot Herlaar’ (Holleman 1945, 21-29). Het betreft echter hetzelfde gebouw. Er was vroeg in 15de eeuw mogelijk ook een fortificatie bij Ameide. In het repertorium van de Kuyse lenen in Holland, het Sticht en Gelre staat het volgende: ‘26-3-1399, Johan, heer van Arkel, Pierrepont en het land van Mechelen, neef van de leenheer, bij koop na toewijzing met dijkrecht aan de leenheer tegen heer Hendrik, heer van Vianen, en Heilwig van Herlaar, vrouwe van Vianen, en hij mag met 500 of 400 mannen, gewapend, een huis en veste in Ameide bij de sluis timmeren’ (Kort 1989, 254). Uit niets blijkt dat het gevraagde huis ook daadwerkelijk gebouwd is geweest.

¹³⁰⁸ Kuijl 2005. Het historisch onderzoek in dit rapport is op vele punten slordig.

¹³⁰⁹ Kuijl 2005, 21. De lengte van de steen was ongeveer een voetmaat, de lengte-eenheid van die tijd (Hollestelle 1976, 79-80).

¹³¹⁰ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

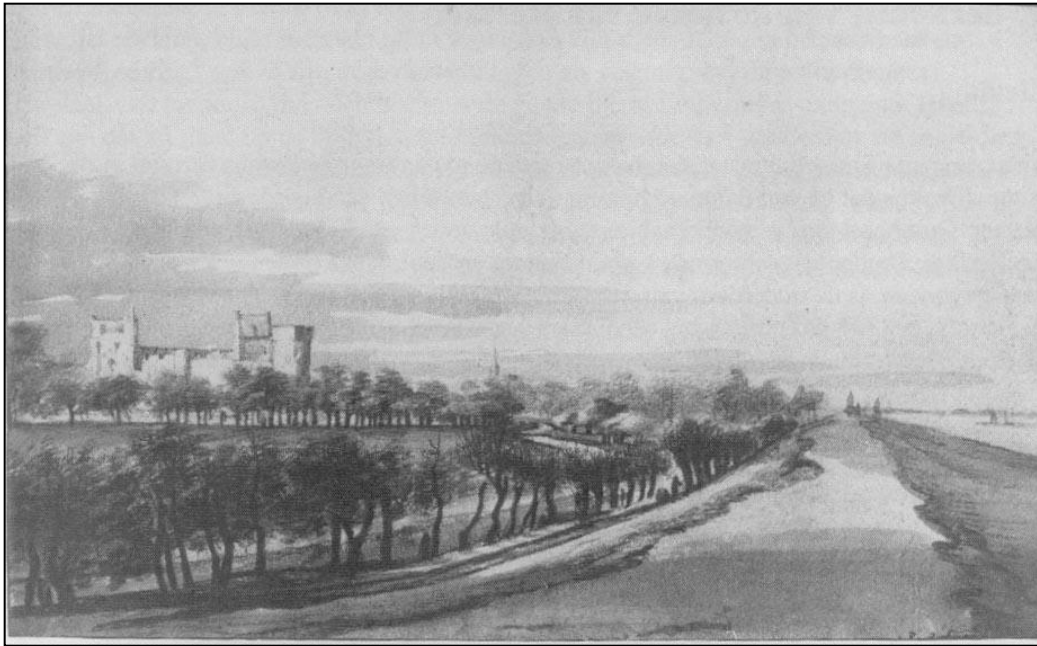
¹³¹¹ BLO, nr. 92, 1363-1364, f.23v.

¹³¹² Kloek 1990, 134; Van der Wyck 1989, 34. nr. 14.

¹³¹³ Beckmann 2005, 10.

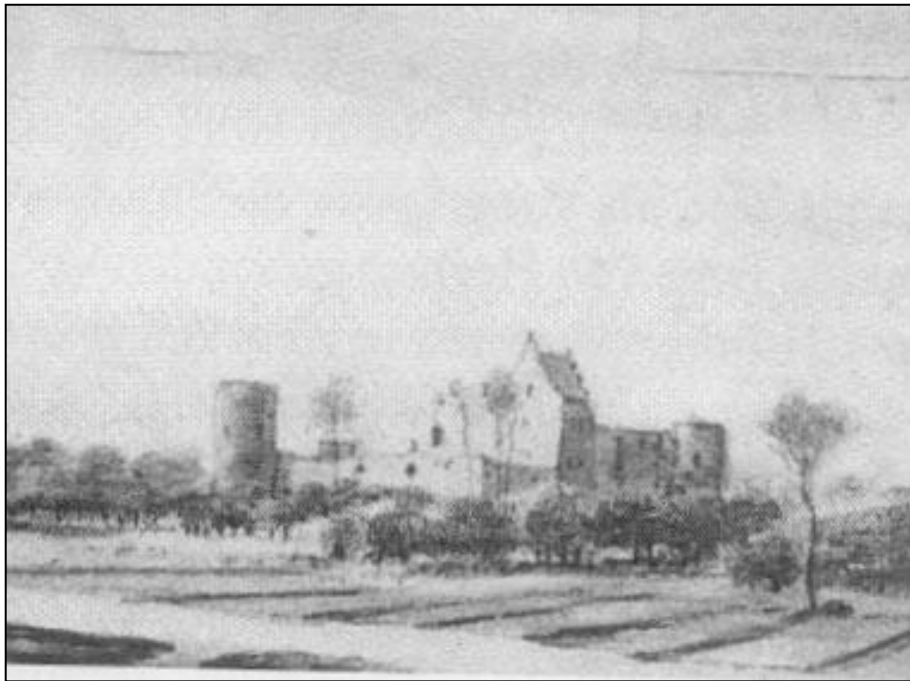
¹³¹⁴ Dumas (red.) 2006, 262.

Hoofdstuk 5. De Herlaars, huizen als symbolen van macht en prestige

Afb. 49: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman

(Bron: Van der Wyck 1989: 34, nr. 14)

Afb. 50: Tekening huis Herlaar te Ameide, R. Roghman

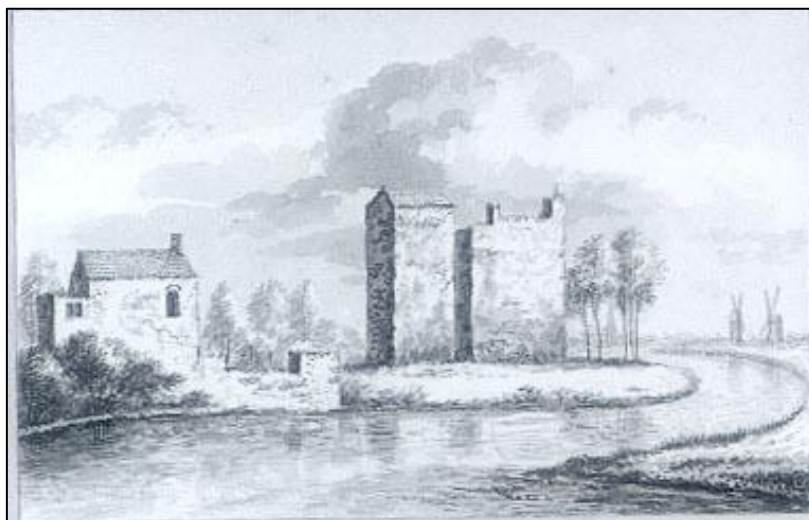
(De tekening is getiteld 'met Tienhoven in het verschiet' dat moet zijn met Ameide in het verschiet

(Bron: Kloek 1990: 134)

Roghman tekende een vergezicht vanaf de dijk waarin hij op de achtergrond het kasteel een plaats gaf. De tekening genaamd 'Ameide' toont het kasteel Herlaar aan de oostelijke zijde, gezien vanaf de dijk tussen

Ameide en Tienhoven (afb. 49).¹³¹⁵ Op de achtergrond is de spits van het kerkje van Tienhoven boven de bomen zichtbaar. De positie van de tekenaar kan daardoor enigszins vastgesteld worden. In dit geval tekende Roghman het huis vanaf Ameide, op de dijk ter hoogte van de scheidingssloot, bijna 600 meter van het object vandaan.¹³¹⁶ Klaarblijkelijk was Roghman door de locatie geïntrigeerd want hij tekende het kasteel en de dijk ook vanaf de andere zijde (afb. 50). Waarschijnlijk is die tekening vanaf een positie dicht bij het kerkje van Tienhoven gemaakt. De tekening toont het kasteel vanaf een noordwestelijk gezichtspunt.¹³¹⁷ De titel van de tekening is genaamd ‘Ameide (=Herlaar) met Tienhoven in het verschiet’, dat klopt niet en moet: ‘Herlaar met Ameide in het verschiet’ zijn. Bijzonder is dat de tekening in tweeën is gedeeld, één deel bestaat uit een aquarel, de andere uit een tekening in zwart krijt.

Van latere datum zijn de tekeningen van Rademaker en De Haen. Rademaker geeft de situatie weer zoals hij, of de oorspronkelijke tekenaar, die vóór 1730 aantrof. Zijn tekening toont een niet herkenbare bouwstomp zonder ramen en deuren (afb. 51). Van de burcht is dan niet veel meer over, de torens en muren zijn gesloopt. Vermoedelijk toont het de situatie na 1672 maar vóór 1730. In het beruchte oorlogsjaar 1672 is ook Ameide het geweld niet bespaard gebleven. Doordat er bij Ameide een schans was opgeworpen, plunderden en brandden de Franse invallers het stadje.¹³¹⁸ Waarschijnlijk troffen die destructieve krachten ook het huis. In 1730 liet de heer van Ameide de resten van het voormalige kasteel slopen en er een geheel nieuw huis bouwen naar 18de-eeuwse maatstaven en inzichten. Ook van Abraham de Haen is een tekening van het kasteel Herlaar bekend (afb. 52).¹³¹⁹ Diens tekening dateert waarschijnlijk uit 1734, dat wil zeggen na de bouw van het nieuwe huis, maar toont het huis vóór de afbraak. De Haen heeft het huis niet getekend ‘naar het leven’, maar gebruikte een afbeelding als voorbeeld.

Afb. 51: Tekening ruïne huis Herlaar te Ameide, A. Rademaker

(Bron: Dumas 2006: 262. III.77)

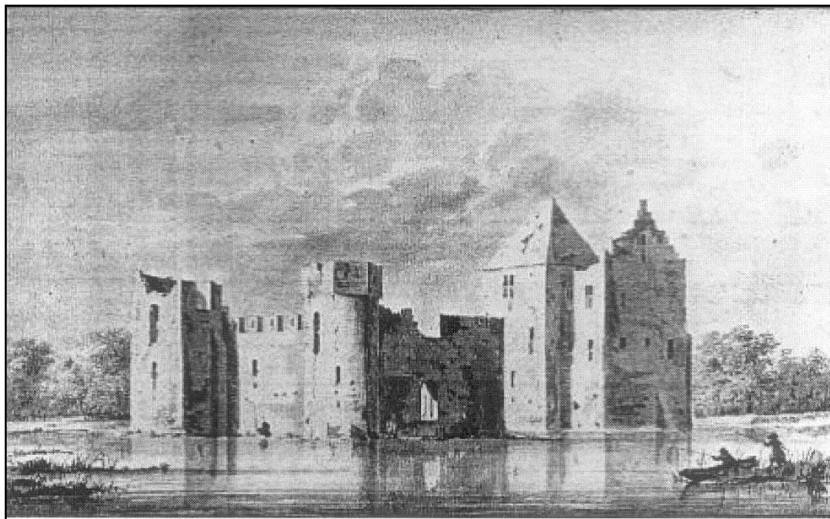
¹³¹⁵ Van der Wyck 1989, 34 nr. 14.

¹³¹⁶ Dat is vast te stellen door de zichtlijnen op een kaart naar de huidige dijk door te trekken. Op het snijvlak heeft de tekenaar vermoedelijk gestaan.

¹³¹⁷ Kloek 1990, 134.

¹³¹⁸ Van der Aa 1850, 844; Schakel 1986, 85 e.v. Zie ook het themanummer van het Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide & Tienhoven, jrg. 21, 1 (mrt. 2010).

¹³¹⁹ Beckmann 2005, 10. Van deze tekening bestaat ook een schets, gedateerd 1731, zie <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/B1-1897-387-C-78>. Over de bron wordt op de website verder niets vermeld.

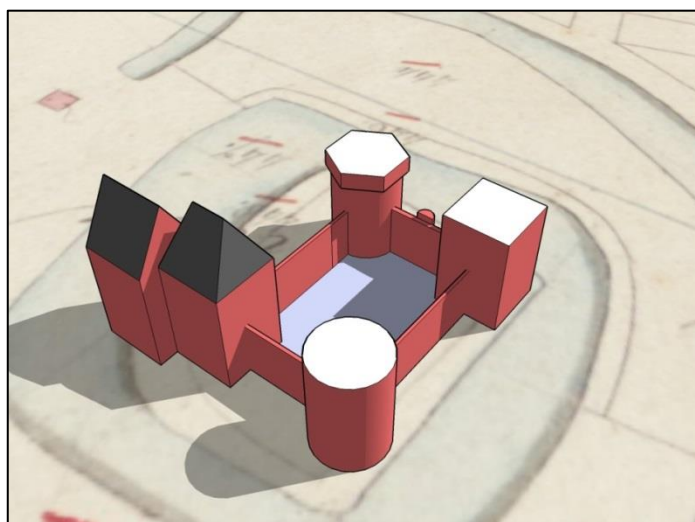

Afb. 52: Tekening huis Herlaar te Ameide, A. De Haen

(Bron: Beckmann 2005: 10) Herkomst onbekend

Het huis Herlaar laat zich moeilijk beschrijven. De meest betrouwbare bronnen, de tekeningen van Roghman, zijn te ver van het kasteel af getekend waardoor details en de karakteristieke elementen ontbreken. De tekeningen van Roghman en De Haen tonen een kasteel dat bestond uit een grote vierkante of rechthoekige toren in het zuidoosten voorzien van ten minste vier of meer niveaus met aan de oostzijde per niveau grote vensters. In het noordoosten was een hoge ronde toren voorzien van een meerhoekige bovenbouw zonder kap. Tussen de twee genoemde hoge torens was een van kantelen voorziene weermuur opgetrokken. In het midden daarvan bevond zich een halfronde(?) toren. De hoogte van die toren was gelijk aan de weermuur. Op de noordwestelijke hoek van het complex bevond zich een vierkante toren. Die toren was voorzien van een zadeldak. Op de noordoostelijke hoek stond een ronde toren. De weermuur aan de westelijke zijde lijkt beduidend hoger te zijn geweest dan die aan de oostelijke zijde. Het kasteel was omringd door een gracht. Gezien de paden rondom het complex op latere kaarten was de positie van de toegangspoort waarschijnlijk aan de westelijke zijde. Er is niets dat wijst op een woonvleugel of woonblok. Dat doet vermoeden dat de noordwestelijke toren als woontoren fungeerde. Het woongedeelte in het complex is dan bescheiden geweest. Daardoor lijkt het dat niet bewoning maar weerbaarheid de focus bij de bouw is geweest.

Bij het interpreteren van de kasteeltekeningen van dit huis Herlaar rijzen twee problemen. Ten eerste is het bouwconcept uit de verschillende tekeningen niet te herleiden. Het is niet mogelijk vast te stellen of het kasteel een vierkant/rechthoekig grondpatroon of een veelhoekige vorm had. Ten tweede is de bouwvorm van de (woon)toren op de noordwestelijke hoek niet te bepalen. Die toren is door De Haen en Rademaker getekend als een geschakeld blok buiten de weermuur, dat is een ongewone bouwvorm. Beide tekeningen spiegelen overigens de torens. Op de tekeningen van Roghman is van de vorm van het blok vrijwel niets te zien. Bij het heel sterk uitvergroten van de tekening met Ameide in het vershiet (afb. 50) wordt een muurrestant, met een venster, vaag zichtbaar. Op die tekening lijkt daar een restant van een toren achter te schuilen. Doordat het restant slechts één muur betreft, die aan de noordzijde, is deze op de andere tekening van Roghman, vanuit Ameide (afb. 49) niet zichtbaar. De muur had niet (meer) de hoogte van het blok met het zadeldak. Afgezien van de vorm van de toren wijkt op de verschillende tekeningen ook de vorm van het dak van de (woon)toren af. Maar in alle tekeningen komt de dubbele woontoren voor.

Afb. 53: 3d Impressie schematische reconstructie huis Herlaar, T. Hermans

(Bron: T. Hermans, op basis van de tekeningen van Roghman (afb. 49/50) en een vierkante plattegrond als uitgangspunt. Het kasteel is geprojecteerd op een minuutplan van het kadaster 1832)

Een hypothetische reconstructie van het kasteel te Ameide (Tienhoven)

Het kasteel te Ameide was in de 17de eeuw een grootschalig complex voorzien van verschillende torens en hoge weermuren. Er is geen zicht op uitbreidingen en bouwperiodes anders dan de vermeldingen in de rekening van Blois in 1362/3. Het kasteel is op basis van de kasteeltekeningen niet te plaatsen in een typologisch concept. Het is wel duidelijk dat het hier een grote aanleg betreft, karakteristiek voor de hoge adel in de tweede helft van de 13de eeuw, op een vierkante of rechthoekige plattegrond. Ook Oud-Herlaar behoort tot die groep van grote kastelen maar had morfologisch een andere (oudere) vorm. Zonder archeologisch onderzoek valt de plattegrond niet te herleiden. Er resteert voor het bepalen van het bouwconcept slechts de verschillende interpretaties van de tekeningen te verrijken met historische gegevens. Er is een drietal verschillende opties mogelijk. De burcht kan polygonaal van opzet zijn geweest of had een vierkant/rechthoekig patroon als uitgangspunt, met op elke hoek een toren. De plaats van de woontoren wijst mogelijk ook op een ander concept.

Uitgaande van de eerste vermelding van het huis, de naam, en het baksteenformaat van het gevonden bouw materiaal is een (eerste?) bouwperiode te dateren omstreeks 1270-1280. In die tijd bouwden de landsheren, hun familieleden en leden van de hoge adel grootschalige burchten. Binnen de maatschappelijke kring van bezitters van huizen welke gebouwd zijn volgens een polygonale plattegrond is een grove tweedeling te maken. De ene groep van bouwers was verwant aan de graaf van Holland. Zij stichtten hun burchten vooral in de eerste helft van de 13de eeuw. Een tweede, veel grotere, groep van bouwheren was geconcentreerd in het Nedersticht. In de tweede helft van de 13de eeuw bouwden vooral de grote *ministerialen* van de Utrechtse bisschop polygonale kastelen.¹³²⁰ De Herlaars vallen echter niet te plaatsen in een van die twee categorieën. Tot de groep van Stichtse *ministerialen* behoorde de Herlaars niet, maar zij waren evenmin verwant aan de Hollandse gravenfamilie. In de 13de-eeuwse oorkonden van de bisschoppen van Utrecht staan de Herlaars, Dirk, Arnold Dirkszoon en Dirk Arnoldszoon, nauwelijks genoemd.

¹³²⁰ Janssen 1996, 56.

De kastelen die graaf Floris V en de edelen die hem getrouw waren omstreeks 1280 liet bouwen hebben een herkenbaar grondplan. In een kort tijdvak, grofweg te dateren tussen 1275 en 1300, bouwde de Hollandse graaf verschillende kastelen waarvan het grondplan weliswaar wat varieerde maar waarvan de hoofdvorm een vierkant of rechthoek was. Die huizen waren voorzien van een grote verdedigbare voorburcht. Als voorbeelden van dat concept kan verwezen worden naar de kastelen Nieuwburg, Nieuwendoorn en Medemblik. Dat niet alleen de graaf maar ook vertegenwoordigers van de (Hollandse) hoge adel opdrachtgevers waren van dergelijke kastelen tonen de kastelen van Brederode en Egmond. Willem van Egmond liet zijn kasteel Egmond omstreeks 1285 aanpassen.¹³²¹ Hij bouwde een nagenoeg vierkant bouwwerk van weermuren met ronde en vierkante hoektorens. Het huis van Egmond toont diverse bouwelementen die met dat van Herlaar overeenkomen.

Ook in het Sticht bouwde de adel dergelijke omvangrijke huizen. De plattegrond van het gereconstrueerde (hypothetische) kasteel Ameide (afb. 53) komt sterk overeen met de vroegste fase van het kasteel Doorn.¹³²² De datering van de eerste bouwphase van het kasteel te Doorn is in het laatste kwart van de 13de eeuw. De overeenkomsten tussen beide kastelen betreffen het concept en de morfologie zoals de ronde en vierkante torens op de hoeken.¹³²³ Vooral de tekening van Roghman uit 1646/1647 van het huis Doorn roept direct associaties op met het huis van Ameide. Als mogelijke bouwheer van het kasteel Doorn komt óf Burchard van Avesnes in aanmerking, domproost in Utrecht (1275-1285) en vanaf 1285 bisschop van Metz óf Adolf van Waldeck (1250-1302). Beiden beschikten over de financiële middelen om een dergelijk huis te bouwen, namen een bovenregionale positie in en opereerden in de omgeving van de Hollandse graaf Floris V.¹³²⁴ Een saillant detail is dat Burchard van Avesnes in 1271 proost van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht was. Met dat kapittel had Dirk van Herlaar in diezelfde periode een geschil over het gerecht van Twaalfhoeven.

Er zijn dus argumenten aan te voeren om een vierkant bouwconcept als uitgangspunt te nemen voor een hypothetische reconstructie van het kasteel te Ameide. Afbeelding 53 toont zo'n hypothetische bouwvorm.¹³²⁵ Het betreft een interpretatie op basis van de tekeningen van Roghman. Toch zijn er, afgezien van het feit dat Herlaar niet behoorde tot de genoemde kerngroepen, wat twijfels over dat bouwconcept. Die betreffen zoals gezegd het blok van geschakelde woontorens op de noordwestelijke hoek van het burchtcomplex en de vermeldingen van een voorburcht. Het zijn bouwvormen die in de beschreven bouwconcepten niet goed passen. Vooral de tekening van Rademaker (afb. 51) dat alleen de restanten van de woontoren als ruïne van het huis laat zien, doet vermoeden dat de woontoren aanvankelijk mogelijk los stond van een de burcht. Met andere woorden het bouwconcept bestond mogelijk uit een solitaire woontoren opgenomen in een grote burcht. Een dergelijke bouwvorm is enigszins bekend van kasteel Wadestein (Herwijnen).¹³²⁶

¹³²¹ Zie voor de plattegrond van dit complex, Van Reijen 1976, 58. In tegenstelling tot Van Lennep toont Van Reijen de plattegrond van het kasteel naar de gegevens van de restauratie / consolidatie aan het begin van 20ste eeuw (Van Lennep 1854a, 40-41).

¹³²² Zie voor een reconstructie van de plattegrond van kasteel Doorn, situatie ca. 1300, Janssen 1996, 60; Kamphuis & Hermans 1995, 168.

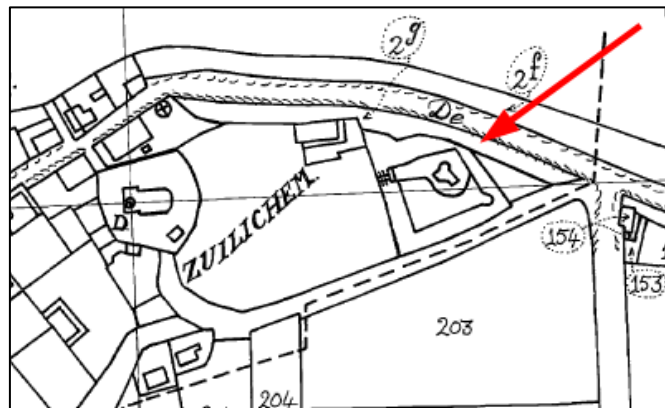
¹³²³ Zie de tekening van R. Roghman (Kamphuis & Hermans 1995, 163); C. Pronk (Kamphuis & Hermans 1995, 165); A. Rademaker (Dumas 2006, 289 D.33).

¹³²⁴ Janssen 1996, 60-61; Kamphuis & Hermans 1995, 163.

¹³²⁵ De tekening is op mijn verzoek door Dr. ir. D.G.M. Hermans, senior-onderzoeker van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in 2008 geconstrueerd. Het uitgangspunt van een vierkant grondplan is door mij gesteld. Alle verantwoordelijkheid berust bij mij.

¹³²⁶ Met dank aan Prof. H. Janssen die me hier op attendeerde. Kasteel Wadestein is vermoedelijk in het eerste kwart van de 14de eeuw gebouwd. Het bestond uit een omgrachte solitaire woontoren die via een brug verbonden was met een grote voorburcht voorzien van verschillende (hoek)torens (Hermans 2013, band 2, 212-214; Dell'Aria 2013, 275). Een ander voorbeeld van een mogelijke uitbreiding van een vrijstaande toren tot een degelijke burcht betreft het kasteel Wulven te Houten (Hermans 2013, band 2, 351-352).

5.3.2 Het huis te Zuilichem

Afb. 54: Kadastrale minuut voorburcht van het huis te Zuilichem anno 1811-1832

(Bron: detail kadastraal minuutplan 1811-1832 Zuilichem-Sectie A)

Hoewel de naam Zuilichem in de 12de eeuw in de bronnen verschijnt, wordt in 1435 voor het eerst naar het *huis te Zuilichem* verwezen.¹³²⁷ Het staat genoteerd als een van de beleningen in het leenregister van Vianen. Arnout van Herlaar burggraaf van Zuilichem hield het leen. Gezien de vroege vermelding (1196/97) van het ambt van burggraaf (*castellanus*) is het zeker dat er in de late 12de eeuw een huis was,¹³²⁸ het is echter niet bekend of dat huis ook op dezelfde locatie stond als dat genoemd in 1435.

Van het 17de-eeuwse huis zijn enkele tekeningen bekend, onder andere van Stellingwerf, Rademaker en Constantijn Huygens junior (1628-1697).¹³²⁹ De tekeningen geven een beeld van een 16de- of 17de-eeuws huis. Het huis bestond uit twee geschakelde woonblokken van vier verdiepingen (afb. 55) met aan de rivierzijde een overkragende veelhoekige toren.¹³³⁰ Er zijn geen elementen te ontdekken die wijzen naar een 14de-eeuwse of oudere vorm. Dat is vermoedelijk te wijten aan geweld. Toen keizer Karel V in 1543 met een grote troepenmacht Gelre veroverde en aan het Habsburgse rijk toevoegde hebben die oorlogshandelingen het huis geruïneerd.¹³³¹ Wat het huis toen daadwerkelijk aan schade geleden heeft, is ongewis, zeker is wel dat herstel noodzakelijk was. Vermoedelijk is toen het huis ook aangepast aan de wooneisen van die tijd. Het waren echter niet de destructieve krachten van oorlogen, maar die van de natuur die het huis daadwerkelijk ten onder brachten. Wijzigingen van de Waalstroom dwongen in de 17de eeuw tot afbraak van het huis, de hoofdburcht moest wijken voor aanpassingen van de dijk.¹³³² Na de afbraak verdwenen de restanten onder het dijktracé. De voorburcht bleef ook na het verleggen van het dijktracé

¹³²⁷ Kort 1985b, 434-435. Frankewitz maakt een vergissing door de eerste vermelding van het huis te dateren in 1326. Hij verwijst daarvoor abusievelijk naar het Oudste Leenregister van Gelre. Overigens lokaliseert hij ook de tol van Driel niet juist. De plaats Driel verwijst niet naar Driel in de Betuwe aan de Neder-Rijn, maar naar (Kerk)driel aan de Maas in de Bommelerwaard. Daardoor neemt hij ten onrechte aan dat de tol van Driel werd beschermd door een burcht (Frankewitz 2014, 346, 360).

¹³²⁸ Bondam 1783-1809, nr. 77 (1196 / 1197).

¹³²⁹ Rademaker (Dumas (red.) 2006, 133-134) en Constantijn Huygens junior tekenden het huis (Museum Stadskasteel Zaltbommel). Zie voor een (afwijkende) tekening van J.F. Christ uit 1841, Vogelzang (red.) 2010, 25.

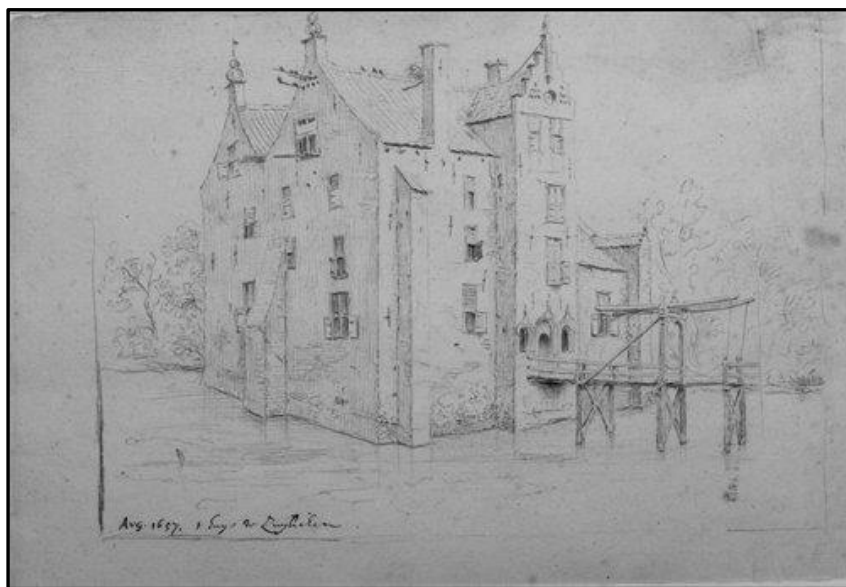
¹³³⁰ Zie <http://www.collectiegelderland.nl/musea/stadskasteelzaltbommel/voorwerp-6233> (Museum Stadskasteel Zaltbommel).

¹³³¹ Van Veen 1925, 81-82; Vredenberg 2013, 518-519.

¹³³² Vredenberg 2013, 519.

behouden (afb. 54). Onder de omschrijving van ‘Het voorgeburgt’ is dat deel van het voormalig huis te Zuilichem op 19de-eeuwse kaarten nog te lokaliseren. Uiteindelijk is dat deel in 1866 gesloopt.¹³³³

In 1995 is door de stichting RAAP op het terrein van de voormalige voorburcht een archeologisch onderzoek verricht. Er zijn toen enkel wat puinlagen en weinig gestructureerd muurwerk aangetroffen. Bij een project van dijkverzwaring in 1996 kwam er voor het ROB gelegenheid een onderzoek onder de dijk te doen.¹³³⁴ De resultaten zijn vergelijkbaar met die van het onderzoek van RAAP. De gevonden muurresten geven door het formaat van de bakstenen een variatie in bouwperiodes aan, waarbij de oudste gedateerd kan worden als 13de of 14de-eeuws. Helaas ontbreken gegevens om het 14de-eeuws of vroegere bouwconcept te bepalen. Noch uit historische bronnen noch uit tekeningen en archeologisch onderzoek zijn er gegevens beschikbaar die iets over de morfologie, het bouwconcept of de bouwheer verduidelijken.

Afb. 55: Potloodtekening huis Zuilichem, Huygens jr. (1657)

(Bron: <http://www.collectiegelderland.nl/musea/stadskasteelzaltbommel/voorwerp-5733>)

5.3.3 *Het huis te Ochten, de Appelenburg.*

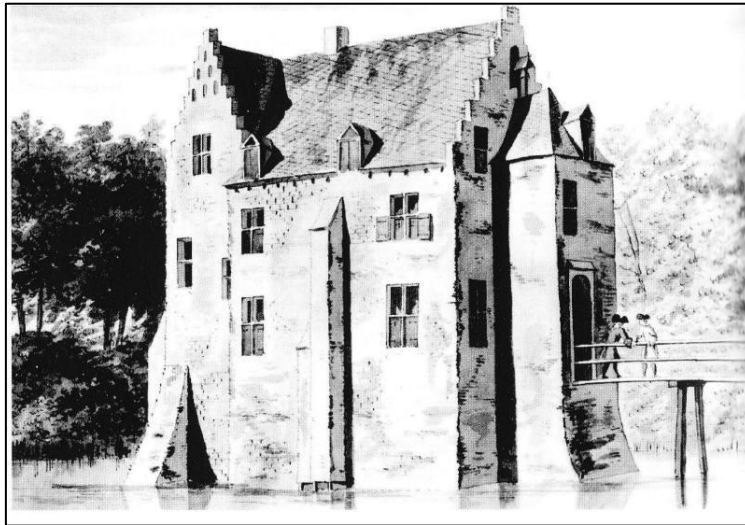
Het huis Appelenburg in Ochten was in de 15de eeuw een leen van Ameide.¹³³⁵ Van de eerst genoteerde leenman, Gerard van Beinum (1436), ontbreekt elk gegeven. Er zijn geen aanwijzingen over diens status en positie anders dan dit leen. Hoewel het huis was gelegen in Ochten was de leenman geen heer van Ochten. Van de bouwgeschiedenis van dit huis is in de literatuur niets te vinden. De locatie van het huis, op een omgracht eiland, is nu nog enigszins in het huidige landschap aan de binnenzijde van de Waalbandijk zichtbaar. Binnen het grachtenstelsel lagen drie eilandjes, op het grootste daarvan was volgens Van Ingen het

¹³³³ Vredenberg 2013, 519.

¹³³⁴ Bosman 1997, 4-6.

¹³³⁵ Kort 1985, 427; Jas 2013, 348.

huis gebouwd. In 1839 is het huis gesloopt.¹³³⁶ Op en rond het voormalige kasteelterrein is geen archeologisch onderzoek gedaan.

Afb. 56: Tekening van het huis Appelenburg van C. Pronk 1728

Bron: Van Ingen 2003, 164.

In 1728 is door Pronk een pentekening van het huis Appelenburg gemaakt (afb. 56). Een nagenoeg identiek beeld van het huis is als ets/kopergravure in 1732 vervaardigd door Spilman.¹³³⁷ Het huis lijkt te bestaan uit een bouwconstructie van twee blokken van drie of vier niveaus met een uitgebouwd poortgebouw. De toegangspoort oogt niet breed. Op het eerste woonblok is een uitgebouwde stortkoker te zien. Aan het woonblok haaks daarop, voorzien van een grote steunbeer, is ook een stortkoker zichtbaar. De vensters van de woonblokken doen vermoeden dat de niveaus van beide blokken niet gelijk waren. De kapconstructie met haaks kruisende nok is wel gelijk van hoogte. Hoewel het huis omgracht is, zonder talud, was de toegang in de 18de eeuw niet voorzien van een ophaalbrug. De tekening geeft geen enkel militair bouwelement zoals een arkeltorentje, kantelen of schietgaten of restanten daarvan weer. Ook ontbreken (luxue) bouwelementen als boogfriezen of speklagen ter versiering van het huis. Er is niets in de tekening dat verwijst naar het mogelijke uiterlijk van het 14de-eeuwse gebouw. Hoewel uit de vermelding een band met Ameide blijkt, is die in de bronnen niet te achterhalen.

¹³³⁶ Van Ingen 2003, 163-168.

¹³³⁷ <http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/UBL01:P316N314>, bezocht op 25-9-2013. Bron: [P316N314] Topografie van Nederland, Universiteitsbibliotheek Leiden. Het jaartal 1732 suggereert dat Spilman de ets op 11 jarige leeftijd maakte?

5.4 Het huizenbezit in de hoge of vrije heerlijkheden

5.4.1 Het huis te Bokhoven

Afb. 57: Kadastrale minuut huis te Bokhoven anno 1811-1832

(Bron: detail kadastrale minuutplan 1811-1832 Bokhoven Sectie A, blad 2. De pijl wijst naar de voorburcht).)

Van het huis in Bokhoven zijn geheel geen kasteeltekeningen of andere historische bronnen bewaard. Er is ter plaatse door de archeologische dienst van 's-Hertogenbosch onder leiding van prof. H.L. Janssen wel verschillende malen onderzoek gedaan.¹³³⁸ Op basis van vondsten kan geconcludeerd worden dat het kasteel bestond uit een hoofdgebouw met een grote langgerekte voorburcht. Op het kadastrale minuutplan is dat nog zichtbaar (afb. 57).

Uit de archeologische onderzoeken blijkt dat het hoofdgebouw een betrekkelijk klein versterkt huis was dat gevormd werd door een toren (8,5 x 9 m), een binnenplein (5,5 x 9 m), zaalbouw (5 x 9 m) en een poortgebouw 6,5 x 6,5 m).¹³³⁹ De dikte van de buitenmuren varieerde van 1,6 tot 2 m. Het huis is waarschijnlijk gebouwd in een reeks van aaneensluitende bouwperioden. De vroegste datering van de restanten van de woontoren, de eerste bouwfase van het muurwerk, betreft materiaal uit het derde kwart van de 14de eeuw. Dat wil zeggen dat het oudste bouw materiaal ná de verkoop in 1365 van de rechten en goederen in Bokhoven door Arnold van Herlaar aan Jan Oem van Arkel is aangemaakt.¹³⁴⁰ Dat duidt erop dat Jan Oem van Arkel vrijwel zeker de opdrachtgever van dit huis was.

Feitelijk valt het huis als niet Herlaars goed buiten dit onderzoek, ware het niet dat er onder het laat 14de-eeuwse muurwerk van de voorburcht óók bewoningsrestanten gevonden zijn van hogere ouderdom.¹³⁴¹ Tijdens het onderzoeken van de voorburcht zijn niet alleen restanten van bebouwing, maar ook fragmenten

¹³³⁸ Gruben 2004, 2 6-43; Gruben 2012b, 41-52; Renaud 1987, 42-43; Treling 2012, 53-65. Archeologisch onderzoek is gedaan in de jaren 1986, 1988, 2001 en 2004.

¹³³⁹ Gruben 2012b, 41-51.

¹³⁴⁰ Gruben 2004, 32; Janssen 1996, 92.

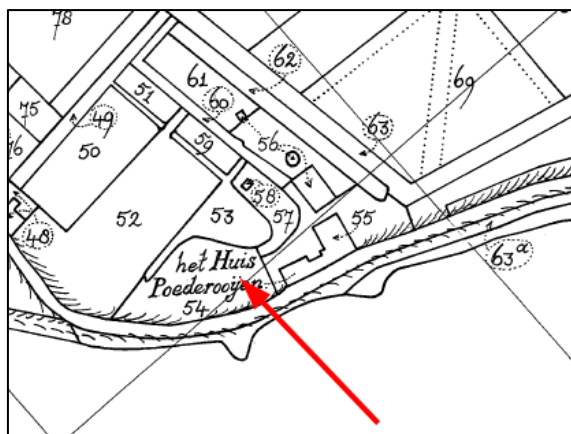
¹³⁴¹ Treling 2012, 57-58.

van gebruiksaardewerk uit de 12de en 13de eeuw gevonden. De oudste aardewerkvondsten dateren uit het laatste kwart van de 12de eeuw.¹³⁴² Dat doet vermoeden dat er vóór de bouw van het huis in het derde kwart van de 14de eeuw mogelijk al een woning heeft gestaan, waarvan dan verder gegevens ontbreken. Het mogelijk bestaan van een dergelijke woning correspondeert wel met de vermelding van het huis te Bokhoven in het testament van Jan van Arkel.¹³⁴³

5.4.2 Het huis te Empel-Meerwijk

Ook voor het huis te Empel-Meerwijk geldt dat kasteeltekeningen en beschrijvingen ontbreken. Het *vroonhuys* in Empel-Meerwijk staat in een oorkonde uit 1304 vermeld.¹³⁴⁴ Het begrip *vroonhuys* verwijst echter niet naar het kasteel maar naar de woning van een grondheer op een oud domein. De eerste vermelding van het huis dateert uit 1368. Tijdens de Brabants-Gelderse oorlog (feb 1366-okt 1369) hadden troepen van de Brabantse hertog het kasteel bezet. Na een bezetting van beperkte duur kreeg de heer van Empel-Meerwijk het huis weer in zijn bezit.¹³⁴⁵ Aangezien vermeldingen en kasteeltekeningen ontbreken is van het kasteel weinig bekend. Zelfs het (beperkte) uitgevoerde archeologisch onderzoek kan weinig aan feiten toevoegen.¹³⁴⁶ Op het kasteelterrein heeft in 1989 en 1990 de Bouwhistorische en Archeologische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch een kleinschalig archeologisch onderzoek gedaan. Daarbij zijn de grenzen van de hoofdburcht en het grachtenstelsel vastgesteld. Het kasteel bestond uit een door een gracht omgeven hoofdburcht en een voorburcht maar de gevonden sporen en restanten van funderingen zijn onvoldoende om een bouwvorm of bouwconcept in beeld te brengen.¹³⁴⁷

5.4.3 Het huis te Poederoyen

Afb. 58: Kadastrale minuut huis te Poederoyen anno 1811-1832

(Bron: detail kadastrale minuutkaart 1811-1832 Poederoyen, Sectie D, blad 1)

¹³⁴² Gruben 2004, 33, Treling 2012, 57-58.

¹³⁴³ Zie § 4.6.2.

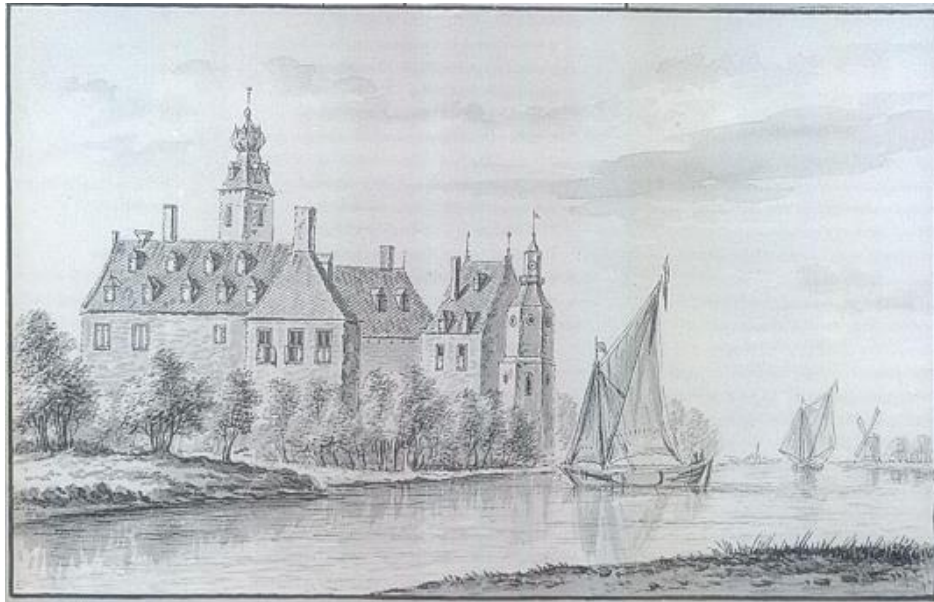
¹³⁴⁴ OBNB I, nr. 676 (16-12-1304); nr. 679 (16-12-1304) 'in villa de Empel in domo quadam dicta Vroonhuys'.

¹³⁴⁵ Zie § 3.8.1. 'de l' occupation de la maison de Meerwijk par Jean de Relegghem vassal du Brabant' (Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368)).

¹³⁴⁶ Treling 2012, 53-54.

¹³⁴⁷ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

Wat de feitelijke bouwgegevens betreft, is het huis van Poederoyen vergelijkbaar met het huis te Bokhoven en dat te Empel-Meerwijk. Er zijn weliswaar ook enkele tekeningen van het huis Poederoyen maar die bieden vanwege de hoge mate van onbetrouwbaarheid geen houvast voor een interpretatie. Rademaker heeft twee tekeningen van het huis Poederoyen gemaakt, één als ruïne, en één van het huis aan de achterzijde, dat wil zeggen getekend vanaf de Maas (afb. 59).¹³⁴⁸ De eerste tekening is een kopie en komt nagenoeg geheel overeen met een tekening van Stellingwerf.¹³⁴⁹ De tweede prent toont de herbouw van het kasteel na de verwoestingen in 1508 en 1672. Op de tekeningen zijn geen bouwkundige elementen zichtbaar die verwijzen naar een oudere, 14de-eeuwse, bouwvorm.

Afb. 59: Tekening huis Poederoyen, A. Rademaker

(Bron: Dumas 2006: 135, nr. 143)

Onder de wetenschappelijke leiding van prof. H. L. Janssen zijn door de archeologische dienst van Den Bosch ook in Poederoyen opgravingen uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek was een dijkverzwaring. In 1999 zijn bij werkzaamheden aan de binnenzijde van de dijk restanten van het kasteel bloot gelegd.¹³⁵⁰ Het merendeel van de restanten ligt echter onder het dijktracé, daardoor was het niet mogelijk die geheel uit te graven en te onderzoeken. Het gevolg is dat slechts een (klein)deel van de plattegrond werd blootgelegd wat het interpreteren van de vondsten ernstig hinderde. De delen van het opgegraven muurwerk zijn ingemeten en geanalyseerd. De oudste muurresten zijn gedateerd als vroeg 14de-eeuws metselwerk. Bij latere werkzaamheden aan de buitenzijde van de dijk (2000) zijn ook muurresten van het voormalige kasteel gevonden. Het geheel aan opgravingsresultaten is echter te fragmentarisch om een indruk te geven van het karakter of de omvang van de plattegrond. De vondsten duiden wel op een grootschalige verbouwing in twee kort opeenvolgende bouwfases, maar naar het ‘hoe’ daarvan is het gissen.¹³⁵¹ Het is door de schaarste aan gegevens niet mogelijk het concept van het kasteel chrono-typologisch te herleiden.

¹³⁴⁸ Dumas (red.) 2006, 135. (ruïne); Dumas (red.) 2006, 134 (achterzijde).

¹³⁴⁹ Dumas (red.) 2006, 134.

¹³⁵⁰ Janssen 2000, 57-58. Een publicatie hierover is in bewerking, vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

¹³⁵¹ Vriendelijke mededeling Prof. H.L. Janssen.

Maar ook al ontbreken bronnen en zijn de archeologische vondsten slechts in heel beperkte mate bruikbaar voor dit onderzoek, toch is het overduidelijk dat dit gebouw in de 14de eeuw een aanzienlijk en prestigieus huis was, het was namelijk een landsheerlijke burcht. Van het kasteel zijn in vergelijking met het huis te Bokhoven en dat te Empel-Meerwijk dan ook meer historische gegevens bekend. De eerste vermelding van het huis dateert uit 1327. Arnold van Poederoyen, leenman van het huis Poederoyen, staat genoteerd in de lijst van leenmannen die na het overlijden van Reinald I van Gelre diens opvolger Reinald II met *de ledige hand* de leenhulde brachten.¹³⁵²

In de Tielse Kroniek staat Jan Moliart te boek als ‘stichter’ van het kasteel Poederoyen.¹³⁵³ Al is dat gezien het verhef van 1327 niet juist, hij mag wel gezien worden als de opdrachtgever van de verbouw van het kasteel. In 1340 is in de Gelderse hertogelijke rekeningen een post opgenomen van een groot bedrag voor bouwactiviteiten aan het kasteel te Poederoyen.¹³⁵⁴ De notering geeft niet aan waarom de bouwactiviteiten plaatsvonden, betrof het herstelwerkzaamheden wegens verval of afbraak of was er (ook) sprake van uitbreiding? Uit de kostenpost volgt wel dat het huis in Poederoyen in 1340 een landsheerlijke burcht was. Tussen 1327 en 1340 kreeg de Gelderse landsheer het huis dus in eigen bezit. Een landsheerlijke burcht stond onder direct gezag van de landsheer. Dat wil zeggen dat er géén sprake was van het huis als een leen of allodium van een andere heer, de landsheer was de vol-eigenaar van het huis. Andere Gelderse landsheerlijke burchten waren gelegen in Gelder, Goch, Nijmegen, en Arnhem.¹³⁵⁵ Frankewitz dateert de periode waarin het huis Poederoyen tot het hertogelijk bezit behoorde tot 1377.¹³⁵⁶ Dat moet echter bijgesteld worden, in 1347 was Arnold van Herlaar immers heer van Poederoyen.¹³⁵⁷ Uitgaande van de eerste vermelding in de Gelderse rekeningen is de burcht slechts voor een korte tijd met zekerheid als landsheerlijk te bestempelen (1340-1347).

De landsheerlijke burcht was een machtscentrum. Aangezien de landsheer zelf het middelpunt van de landsheerlijke macht was, gold dit automatisch ook voor de woning waar hij dan verbleef. Het huis dat als een landsheerlijke burcht diende, beschikte over de juiste ruimten voor het herbergen van de landsheer en zijn gevolg. Naast een zaal betrof dat veelal een gevangenis, een kapel, een keuken en waarschijnlijk een voor de landsheer afzonderlijke kamer. De landsheerlijke residentie bezat alle (luxe) elementen voor bewoning en verdediging. Indien de landsheer niet op zijn burcht verbleef, bewoonde een kastelein of een ambtman gewoonlijk het kasteel. Volgens Frankewitz was aan vrijwel iedere landsheerlijke burcht een ambtman verbonden. Dit zou impliceren dat ook op Poederoyen een ambtman tussen 1340-1347 woonachtig was, maar er zijn geen vermeldingen die dat bevestigen.

Door het ontbreken van een degelijke studie over de Gelderse landsheerlijke burchten is het niet bekend welke specifieke functie(s) de verschillende landsheerlijke burchten van de graven en hertogen van Gelre bezaten. De geografische verspreiding van die burchten wekt volgens Frankewitz niet de indruk van een geo-militaire burchtenpolitiek. Hij koppelt dat aan de functie van de landsheerlijke burcht. Volgens Frankewitz was het handhaven van macht in een bepaald gebied het primaire doel van een landsheerlijke burcht, niet verovering.¹³⁵⁸ Hiertoe was een kleine bezetting van een kasteel al voldoende. Echter, waarom zou de Gelderse hertog een landsheerlijke burcht, *in concreto* Poederoyen, in de Bommelerwaard willen, als het primaire doel van de landsheerlijke burcht inderdaad de handhaving van landsheerlijk macht was? Juist in dit

¹³⁵² Sloet e.a. (eds.) 1924, 719.

¹³⁵³ Kuys e.a. (eds.) 1983, 117.

¹³⁵⁴ Nijhoff (ed.) I. 1830, cxxxiv (bijlage).

¹³⁵⁵ Frankewitz 2001, 185-204.

¹³⁵⁶ Frankewitz 2001, 198.

¹³⁵⁷ Zie § 3.7.1.

¹³⁵⁸ Frankewitz 2001, 188.

gebied waren de heren steunpilaren in de strijd van Reinald II tegen zijn vader.¹³⁵⁹ Waarschijnlijk was het motief, het handhaven van macht, niet naar binnen maar naar buiten gericht.

5.4.4 *Kastelen als Gelderse steunpunten langs de Maas*

Nadat hij zijn inkomsten in de Bommelerwaard in 1325 had verpand, bleef de regio onder de aandacht van Reinald II, zoals dat voordien (1318) ook het geval was. Dat tonen de weteringbrieven (1320-1321)¹³⁶⁰ en de landbrieven (1327/1335) aan.¹³⁶¹ Janssen noemt het uitvaardigen van die landbrieven een indrukwekkende prestatie op binnenlands politiek gebied. Hij roemt de regering van Reinald II en ziet deze als het hoogtepunt van de middeleeuwse geschiedenis van Gelre.¹³⁶² In die tijd klom ook iemand uit de Bommelerwaard in het landsheerlijk bestuur op, Jan Moliart afkomstig uit Zaltbommel.¹³⁶³ Hij was vanaf 1326 landrentmeester van Gelre en wist zich in de jaren dertig aan het Gelderse hof op te werken tot kanselier. Hij was de leermeester en meest naaste vertrouwenspersoon van Reinald II van Gelre en werd de spil van het centraal landsheerlijke bestuur. Moliart staat in de Tielse kroniek te boek als de ‘bouwheer’ van Poederoyen. Het heeft er alle schijn van dat deze, zelf afkomstig uit het gebied, van grote invloed is geweest op het borgen van de macht van de Gelderse graaf. Onder Reinald II nam het aantal kastelen als Gelders leen en als ‘open huis’ sterk toe.¹³⁶⁴

Op enige wijze was Reinald II, mogelijk ingefluisterd door Moliart, op zoek naar het bestendigen van zijn macht en gezag in dit gebied. Dat volgt niet alleen uit de bestuurlijke maatregelen die hij nam maar blijkt eens te meer uit zijn burchtenpolitiek in dit gebied. Dat betreft niet de vroeg opgedragen kastelen van Nederhemert (1310)¹³⁶⁵ en Brakel (1321).¹³⁶⁶ Het is een militair-geografische georiënteerde politiek die vooral in de periode na 1330 gestalte kreeg. Dat kwam niet uit de lucht vallen. De ontwikkelingen in de regio loonden alleszins de moeite het gezag extra te zekeren, de noordgrens van Brabant werd bepaald.

In het tweede kwart van de 14de eeuw wist de Brabantse hertog het gebied van zijn gezag in het noorden af te ronden.¹³⁶⁷ Daaraan vooraf ging de strijd tussen de graaf van Holland en de landsheer van Brabant om het nabije Heusden. Die wist de Brabantse hertog te winnen. Jan III (1312-1355) verwierf een belangrijke grensstad als bolwerk voor de noordgrens van zijn territorium. In 1332-1334 vond de ‘grote coalitie oorlog’ tegen Brabant plaats. Liefst drieëndertig (lands)heren, ‘de grote coalitie’ waaronder ook de landsheer van Gelre, isoleerden en bestreden Jan III, de hertog van Brabant.¹³⁶⁸ In augustus 1334 deed Filips VI, de Franse koning (1328-1350) uitspraak over de strijd. Hij bepaalde onder andere dat de hertog van Brabant Tiel, Zandwijk en Heerwaarden moest afstaan aan de Gelderse landsheer in ruil voor de Heusdense Bovendorpen Oudheusden, Vlijmen, Hedikhuizen en Engelen. Hoewel het de opzet was de ruil vóór april 1335 af te handelen vond dat formeel pas op 10 september 1339 plaats. De Brabantse hertog had intussen ook Heusden en Grave in zijn bezit gekregen, hij had nu de noordelijke grens van zijn territorium gezekerd. Opmerkelijk genoeg was na de oorlog zijn gezagsgebied er niet kleiner op geworden. Door de ruil met Gelre werd de

¹³⁵⁹ Zie § 3.4.; Van Doornmalen 2001b, 1-12.

¹³⁶⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 189 (21-08-1320). In 1321 schonk Reinald II dat recht ook aan de inwoners van Zaltbommel (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 192 (5-6-1321)). De naam Van Herlaar staat in geen van deze oorkonden genoemd. Zie voor de landbrieven en het overheidsgezag in Gelre, Noordzij 2009, 158-159; Moorman van Kappen 1986, 137-138.

¹³⁶¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 215 (8-12-1327); nr. 302 (27-03-1335).

¹³⁶² Janssen 2001, 18-19.

¹³⁶³ Zie voor Moliart, Thissen 1995, 23-52.

¹³⁶⁴ Kalkwiek 1976, 162, 173-175.

¹³⁶⁵ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 110 (27-07-1310).

¹³⁶⁶ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 193 (08-08-1321).

¹³⁶⁷ Van Uytven 2004, 108.

¹³⁶⁸ Zie Avonds 1984, 78-183.

Maas langs de Bommelerwaard de grensrivier tussen de landsheerlijkheden Brabant en Gelre. Voor de Gelderse landsheer resteerde alleen de optie aan de grens van zijn territorium evenzeer steunpunten op te trekken en daar wist hij ook de Herlaars bij in te zetten.

De eerste burcht waar Reinald II zich op richtte was Nederhemert, dat ligt vrijwel tegenover Heusden. Het kasteel was in 1310 al opgedragen aan de graaf van Gelre. Op nieuwjaardag 1332 werd in een gerechtelijke belofte vastgelegd dat de burcht van Hemert ten behoeve van de graaf van Gelre zou blijven.¹³⁶⁹ Vanwaar die belofte? Uit de tekst van de akte blijkt dat de heer van Hemert in diepe schulden zat en het voornemen had de burcht te verkopen om zijn schulden te lossen. Daar stak Jan Moliart echter een stokje voor. De graaf van Gelre, in de persoon van Jan Moliart, nam de schulden op zich en verwierf daardoor de rechten op de burcht. Behalve Jan Moliart die tot de 'receptores Gelrenses' behoort, staan in de akte ook zijn verwanten, schepenen van Zaltbommel genoemd. Jan Moliart heeft dus zeker een belangrijk aandeel gehad in het behouden van de burcht van Poederoyen en die van Nederhemert voor de landsheer van Gelre. In dat licht valt ook de overdracht van het huis te Tuil (1329) te zien.¹³⁷⁰ Ook daar was Moliart bij betrokken. In 1336 verklaarde Willem van Kranendonk zijn huis in Hedel als open huis en ten Zutphense rechten in leen te houden van Gelre.¹³⁷¹ De landsheer verwierf dus juist in deze periode verschillende huizen in dit gebied. In dat perspectief kan wellicht ook de overdracht van het huis Empel-Meerwijk in 1342 geplaatst worden.

De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in de periode 1330-1350 de hoge heerlijkheden en huizen van Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Dan verschijnen zij ogenschijnlijk uit het niets. Dat is hiervoor (hfst. 3) als merkwaardig bestempeld maar het kan geen toeval zijn. Reinald II en zijn opvolger Reinald III die de Herlaars met de huizen en heerlijkheden beleenden, moeten zich er terdege van bewust zijn geweest dat de Herlaars door het leenbezit van de huizen Poederoyen en Empel-Meerwijk, en het eigen bezit van de huizen Ammersoyen (en Bokhoven?), langs de grensrivier belangrijke steunpunten voor de landsheerlijkheid innamen. De huizen liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd. Gevoegd bij de huizen van Hedel en Nederhemert bezat de Gelderse landsheer nabij 's-Hertogenbosch en Heusden nu alle burchten als steunpunten langs de rivier, de grens met Brabant. Militair-geografisch gezien vormden die huizen een Gelderse linie, bolwerken van gezag aan de noordgrens van Brabant. Waarom de Herlaars, leden van de hoge adel, dan verkozen werden als leenmannen laat zich nu niet vaststellen. Wel is duidelijk dat het de Gelderse landsheren Reinald II en Reinald III waren die de Herlaars in de positie van de adel aan de grens toestonden. Het is daarom niet vreemd dat zij zich niet als 'grensadel' gedroegen.

¹³⁶⁹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 255 (01-01-1332).

¹³⁷⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 227 (06-06-1329).

¹³⁷¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 311 (28-10-1336).

5.5 Kasteel Ammersoyen

Afb. 60: Tekening huis Ammersoyen, De Haen

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 19, Fig. II)

Het huis Ammersoyen is ontsnapt aan de destructieve krachten die in de loop der eeuwen andere huizen letterlijk te gronde richtten, het heeft een brand en verschillende oorlogen doorstaan. Het bleef overeind ondanks het feit dat het telkens in de vuurlinie lag. Het rivierengebied was na de Gelderse en Habsburgse twisten, tijdens de Nederlandse Opstand, de Franse invallen van 1672 en 1794 en de Tweede Wereldoorlog een grensgebied tussen de strijdende partijen.¹³⁷² Dat heeft een stempel gedrukt op de omgeving.

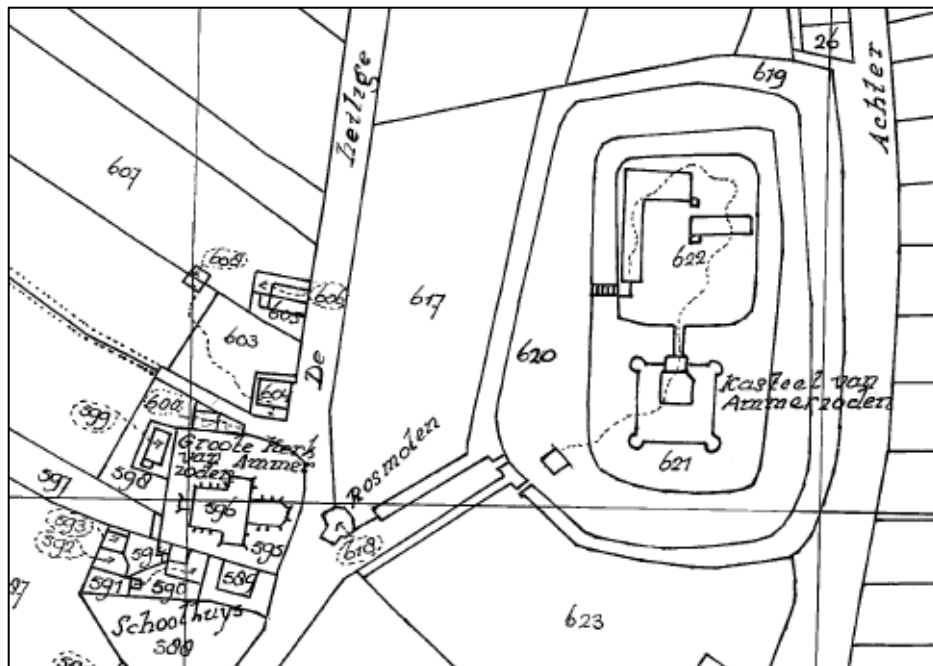
Het huis is, zoals alle kastelen in de Bommelerwaard, gebouwd op een stroomrug. Kasteel Ammersoyen bestaat uit een complex van een burcht en een voorburcht op twee eilanden omgeven door een dubbele gracht. Om het kasteel te bereiken moeten drie bruggen worden overgestoken. De grachten (afb. 61. nr. 619, 621) staan onderling niet in verbinding. De buitengracht is aangesloten op een brede sloot ('De Meer' sloot) die het tracé van een oude Maasmeander volgt.¹³⁷³ Aan die verlate meander (*meer*) liggen ook een *stenen kamer* te Wordragen en de woontoren te Well, het huis Van Malsen.¹³⁷⁴ Over de middeleeuwse situatie van de voorburcht ontbreken gegevens. In de 19de eeuw bestond de voorburcht uit een L-vormig hoofdgebouw

¹³⁷² Zie Van Doormalen 2002.

¹³⁷³ Een veel gestelde vraag betreft de datering van het dichtslibben van deze meander. Het is voeding voor de gedachte dat aanvankelijk de Maas langs het kasteel stroomde (Van Reijen, 1976, 91). De naam Ammersoyen geeft al aan dat de meander dicht was, immers het deel 'mer' van 'meer' verwijst naar een verlaten meander. De vroegste vermelding van de naam is in 1205. Daarmee is de relatieve chronologie, de *terminus ante quem*, bekend. Uit paleomagnetisch onderzoek van grondboringen blijkt echter dat de meander in de 9de eeuw is verlaten (Cohen, Stouthamer, Pierik, Geurts 2012, 135).

¹³⁷⁴ Zie § 5.6.

en een afzonderlijke schuur. De burcht bestaat uit een vierkante opbouw met op elke hoek een ronde toren, drie woonvleugels en een vleugel met een poortgebouw.

Afb. 61: Kadastrale minuut kasteel te Ammersoyen anno 1811-1832

(Bron: detail kadastraal minuutplan 1811-1832, Ammerzoden sectie D-blad 1)

Een gedegen en nauwgezette studie over de bouwgeschiedenis van het kasteel Ammersoyen ontbreekt. Ondanks de restauratie van het huis in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw is er geen systematisch bouwhistorisch, dendrochronologisch of archeologisch onderzoek uitgevoerd. Die onderzoeken zijn tegenwoordig vanzelfsprekend, maar ten tijde van de restauratie waren de mogelijkheden daartoe nog niet algemeen.¹³⁷⁵ De gracht is bij de restauratie uitgediept en de keldervloeren zijn opengelegd. Alle vondsten zijn bijeengebracht. Er zijn geen sporen van een mogelijke voorloper van het kasteel Ammersoyen ontdekt.

Voor een reconstructie van de bouwgeschiedenis van het kasteel is de secundaire literatuur niet toereikend. Het kasteel staat in vele werken beschreven, maar de teksten blijven beperkt tot de erfopvolging van het huis.¹³⁷⁶ Een uitzondering hierop is het artikel van bouwhistoricus E. Orsel, 'Kasteel Ammersoyen ouder dan gedacht?' over de mogelijke datering van de eerste aanleg van het kasteel.¹³⁷⁷ Voor de analyse en reconstructie van de bouwgeschiedenis die hierna volgt, is vooral gebruik gemaakt van de verslagen van de eigenaar, de *Stichting Vrienden der Geldersche kasteelen*.¹³⁷⁸ In die verslagen beschrijft de toenmalige

¹³⁷⁵ Zie voor de ontwikkelingen in de bouwhistorie, Steehouwer 2000, 8-27; Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 8-15; Van Tussenbroek 2000. Midden jaren tachtig van de 20ste eeuw kwam het Nederlands dendrochronologisch onderzoek op gang. In 2008 is er door R. Gruben onderzoek gedaan naar de mogelijkheid het bewaarde constructiehout dendrochronologisch te dateren. Helaas bleek het bewaarde hout hergebruikt materiaal te betreffen (Orsel 2012, 178 noot 58).

¹³⁷⁶ Een kleine, niet uitputtende, opsomming: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1978, 2-21; Box 1870; Eliëns & Harenberg 1984, 201-208; Van Gulick 1960, 151-158; Van Lennep 1854b, 175-202; Van Reijen 1976; Robidé van der Aa 1846; Schotel 1844; Vermeulen 1932, 7-30; Werner 1905-1908, 185e.v.; Knuijt 2013, 314-318.

¹³⁷⁷ Orsel 2012, 168-179.

¹³⁷⁸ Buurman 1958, 77-83; Buurman 1965, 32-35, 111-148; Buurman 1976, 27-63.

directeur van de stichting D.J.G. Buurman het relaas van de restauratie. Vooral het verslag *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975 en Verslag over de jaren 1965-1975* biedt veel informatie.¹³⁷⁹

Het was niet de bedoeling van Buurman een bouwhistorisch rapport te schrijven, hij doet verslag van de bevindingen tijdens de restauratie. Daardoor zijn de bouwgegevens niet structureel in zijn tekst verwerkt, maar als losse vermeldingen zonder context opgenomen. Desondanks zijn in de verslagen, in tegenstelling tot de algemene literatuur, wél zaken van belang opgenomen. Een andere bruikbare bron is de onder redactie van Buurman verschenen monografie over kasteel Ammersoyen *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*.¹³⁸⁰ Daarin staan behalve foto's en tekeningen van bijvoorbeeld De Haen en Pronk ook bouwtekeningen van de architecten Redtenbacher (1870) en Korswagen (1958) afgedrukt. Juist die tonen veel belangrijke details van het gebouw. De reconstructie van het 14de-eeuwse kasteel die hieronder volgt, berust daarom vooral op de oorspronkelijke bronnen, de tekeningen van R. Redtenbacher (1870) en architect H. Korswagen (1958) van het kasteel vóór de restauratie.¹³⁸¹ Gevoegd bij de notities van Buurman is het daardoor mogelijk een beeld te schetsen van de oorspronkelijke opzet van het bouwconcept en de bouwvorm.

De verslagen van Buurman lichten een tipje van de sluier op, niet meer dan dat, van de fasen van het plannen, de restauratie en soms ook van de overwegingen die de restauratie bepaalden. De (eenzijdige) nadruk op het restaureren, en niet op historisch-bouwkundig onderzoek, is vanzelfsprekend voor deze verslagen, het restaureren behoorde immers tot de centrale doelen van de stichting. Verschillende aspecten van het gebouw staan in de verslagen beschreven zonder de ontwikkeling daarvan te belichten. Hierdoor ontstaat impliciet de indruk dat het kasteel sinds de bouw in de 14de eeuw weinig veranderd is, ook al geeft Buurman wel aan dat de zijvleugels uit een latere periode dateren. De kasteeltekeningen versterken dat beeld enigszins. Op de oudste tekeningen van het huis Ammersoyen is het kasteel te zien zoals dat morfologisch nu nog herkenbaar is. Echter alle tekeningen van het kasteel dateren uit de 17de eeuw of later. Hierdoor lijkt het gebouw van buiten niet aan wijzigingen onderhevig te zijn geweest, wat voor die periode nagenoeg juist is. Voordien kende het kasteel echter wel degelijk verschillende bouwperioden en bouwfasen.

Er ontstaat gemakkelijk verwarring in de hantering van de begrippen 'bouwperiode', 'bouwfase' en 'bouwcampagne'. Deze begrippen zijn hier als volgt gehanteerd. Een *bouwperiode* bestaat uit het fysiek uitvoeren van één bepaald concept en kan één of een aantal *bouwfase(n)* overbruggen. Een bouwfase bestaat uit één of meer *bouwcampagnes*. Een bouwcampagne werd bepaald door de tijd waarin het mogelijk was het metselwerk op te trekken. De verschillende bouwcampagnes zijn nog te herleiden aan de buitenzijde van het gebouw door het gebruik van een zogenaamd *varken* in het metselwerk. Een *varken* is een over de gehele lengte afgeschuinde steen. Na het verwerken van bakstenen tot een bepaalde hoogte moest de mortel zich zetten. Onder de grote druk van de stenen verzakte het metselwerk. Om na het harden te beginnen met de volgende campagne egaliseerden de bouwers met een *varken*, een laag metselwerk van verlopende dikte, het voorafgaand metselwerk. Zo kan bijvoorbeeld het metselwerk van twee of drie lagen naar één laag verlopen. Deze taps toelopende lagen zijn op diverse plaatsen in het muurwerk te zien (afb. 62).

¹³⁷⁹ Buurman 1976.

¹³⁸⁰ Buurman 1986. Zie de recensie van Renaud over het boek *Ammersoyen* (Renaud 1988, 23-24). Dat het mogelijk is een goede 'monografie' over een gebouw te schrijven bewijzen de publicaties die verschenen zijn met medewerking van de NKS, Hoekstra 2002; Hoekstra 2003; Hoekstra 2005; Hoekstra 2007. Een ander voorbeeldstudie is die over het kasteel van Helmond. (Arts & Roosenboom & Zalingen-Spooren (red) 2001).

¹³⁸¹ Het betreft tekeningen die Korswagen kon maken na het opmeten van het gebouw in de jaren vijftig van de vorige eeuw, kort voor het begin van de restauratie. De tekeningen geven meer details weer dan die van Redtenbacher uit de jaren '70 en '80 van de 19de eeuw. (Zie voor die tekeningen, Buurman 1986, 42-44). De tekeningen van Redtenbacher zijn wat de indeling van de ruimten betreft betrouwbaarder. Het kasteel werd daarna, vóór 1875, aangepast aan het kloosterleven.

Afb. 62: 'Varken' op de noordoostelijke toren.

(Foto, auteur)

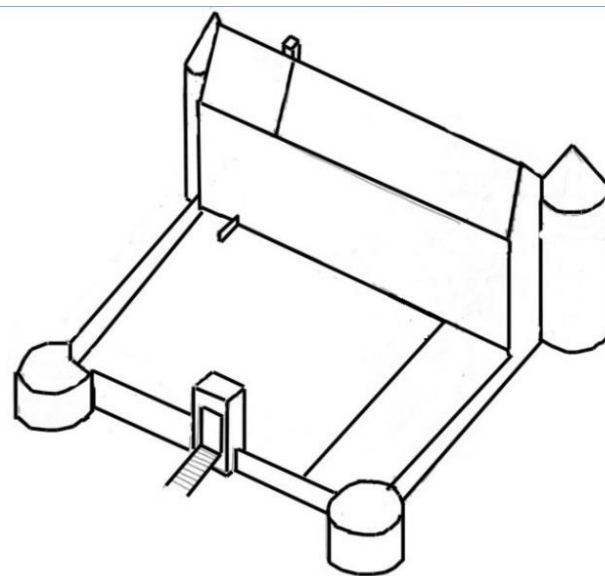
5.5.1 Ammersoyen, een reconstrucie van de 14de-eeuwse situatie

De vroegste bouwperiode betreft de 14de-eeuwse bouw van de zuidelijke woonvleugel, met de aanpalende torens, een laag poortgebouw en de bouw van de weermuur. De bouwperiodes van de westelijke en oostelijke woonvleugels, waarbij ook de poortvleugel werd verhoogd, dateren uit de 15de, 16de en 17de eeuw. Het bouw materiaal, het gebruik ervan, het metselverband en het formaat van de bakstenen zijn de belangrijkste indicatoren voor het dateren van een gebouw. Het metselwerk van Ammersoyen is opgezet in Vlaams verband met gebruik van bakstenen van het formaat *ca.* 31 x 15 x 8 cm. Dat verband en het formaat stenen zijn in de Noordelijke Nederlanden na 1325 vrijwel niet meer gebruikt.¹³⁸²

Het bouwen van de weermuren van het gehele grondplan vond in één bouwperiode plaats. Na de eerste aanleg is dat niet meer gewijzigd. De plattegrond van het vierkant kasteel met ronde hoektorens, inclusief de verdeling in drie vleugels, berust op één oorspronkelijk plan (afb. 63). De eerste bouwperiode bestond ten minste uit twee bouwfases, die van de kelder verdieping, en die van opbouw van de zuidelijke woonvleugel. De keldermuren aan het binnenplein behoren tot de eerste bouwfase. Daaruit volgt dat het huis niet heeft

¹³⁸² Janse 1965, 84. Ook Renaud (Gruben, Wielinga & Saan 2008, 60) en Orsel (Orsel 2012, 168) dateren dit formaat baksteen als 13de- begin 14de-eeuws. Bij het dateren van het metselwerk en het steenformaat moet bedacht worden dat het tijdvak van het gebruik regionaal kan afwijken. Dat het metselwerk na 1325 weinig voor zou komen is een aanname (Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 91). Het is echter oppassen met het interpreteren van het metselwerk, sommige delen zijn origineel maar andere muurdelen zijn tijdens de restauratie opnieuw gevoegd en aangezet. Ook zijn er delen van de muren vervangen waarbij stenen zijn hergebruikt of compleet opnieuw gemetseld. Bij de restauratie is ook het buitenwerk (zichtwerk) onder handen genomen. Hoewel architect en bouwleider Korswagen de werklieden erop attendeerde het muurwerk zo getrouw mogelijk terug te brengen is niet uit te sluiten dat hierin toch wijzigingen zijn gemaakt (Persoonlijke mededeling van dhr. W. Fraaye die het metselwerk van de zuid- en westzijde restaureerde, d.d. 02-08-2010).

gefunctioneerd als een louter ommuurde ruimte, als een ‘kampement’.¹³⁸³ Er zijn een aantal argumenten te noemen die dat voor Ammersoyen vrijwel uitsluiten. Zo zijn tijdens de bouw van de kelderruimten een gemak en een stookplaats in de oostelijke muur direct in het metselwerk meegenomen. In de torenmuren zijn afvoerkokers voor het sanitair op een bovenliggend niveau opgenomen. De keldertussenmuur heeft ook al de volle zwaarte. Tijdens de bouw hield de bouwmeester al rekening met uitbreiding van zowel een westelijke vleugel als ook een oostelijke vleugel, maar alleen de kelder muur van de westelijke vleugel is daadwerkelijk opgetrokken.¹³⁸⁴ De symmetrie tussen de oostelijke kelder en de westelijke kelder wijst op een vooropgezet plan van een huis met drie vleugels, waarvan de achterzijde de woonvleugel was. Dat bevestigt tevens dat het muurwerk uit één bouwperiode stamt. Ook de plaatsing van sanitair, afvoerkokers, haard, kelderdoorgangen naar de oostelijke en westelijke kelders, en de trappen in het muurwerk zijn elementen die duiden op een zeer planmatig concept. Dat planmatige is kenmerkend voor dit huis.

Afb. 63: Impressie reconstructie vroegste bouwperiode van het huis Ammersoyen.

(Tek. Auteur. Noorden is onder.)

Het optrekken van de zuidelijke vleugel vanaf het hoofdniveau markeert een tweede fase van de eerste oorspronkelijke bouwperiode. Die tweede bouwphase betreft het completeren van het hoofdgebouw, de zuidelijke vleugel. Er zijn verschillende bouwkundige sporen die wijzen op kleine aanpassingen in het oorspronkelijk bouwconcept van de bouwheer. Ook in het hoofdgebouw zijn elementen waar te nemen die duiden op een 14de-eeuwse datering van het huis. Het al genoemde metselwerk, de structuur en het steenformaat, zijn daarvan de meest evident. Die waren in de 13de eeuw en vroeg 14de-eeuwse bouw in gebruik. Mesqui dateert het type kruisvenster, zonder enige versieringen, dat in de zuidelijke vleugel gebruikt werd als 14de-eeuws.¹³⁸⁵ Het gebruik van kruisvensters van Naamse steen is in Holland en Utrecht

¹³⁸³ Zie voor de gedachte van het vierkante kasteel als kampement, Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 156-157.

¹³⁸⁴ Buurman 1965, 144-145.

¹³⁸⁵ Mesqui 1993, 207.

in de 14de-15de eeuw voor het eerst te dateren.¹³⁸⁶ In het gebouw zijn alle verdiepingen gemaakt van hout, de balken rusten op consoles van Naamse steen. Het hout voor de plafonds (Abies Alba) was afkomstig uit het Zwarte Woud. In de 13de en 14de eeuw kwam het dennenhout in grote lengten daar vandaan.¹³⁸⁷ Samenvattend duiden deze gegevens van de kelderverdieping en het hoofdgebouw met de twee torens op een bouwperiode in het eerste kwart van de 14de eeuw. De reconstructie steunt Buurman als die opmerkt dat de zuidelijke vleugel een bepaalde tijd op zich zelf heeft gestaan.¹³⁸⁸ Afbeelding 63 geeft de situatie weer van de hierboven gereconstrueerde eerste bouwperiode van Ammersoyen.¹³⁸⁹

5.5.2 *Ammersoyen, de woonfunctie*

Nu een vermoedelijke bouwperiode en een impressie van het gebouw beschreven is, kan de vraag gesteld worden in welke mate de door Janssen gestelde criteria voor een kasteel, woning en verdediging, te herleiden zijn?¹³⁹⁰ Uitermate goede verdediging zal niet bevorderlijk zijn voor bewoning, mutatis mutandis zal een luxe woning minder geschikt zijn voor (militaire) verdediging. Als eerste wordt de woonfunctie onderzocht, daarna volgt een toetsing van de militaire bouwdelen. De twee elementen van middeleeuwse luxe, sanitair en verwarming, vormen dé toetsstenen voor de woonfunctie.¹³⁹¹ De woonvertrekken zijn daardoor gemakkelijk te onderscheiden van alle andere ruimten, de kamers zijn namelijk voorzien van een haard of schouw. Daarnaast zijn de ruimten voor bewoning ook voorzien van latrines. Niet alle verbouwingen, herstellingen, reconstructies of latere situaties/periodisering van vensters, schouwen zijn hier uitvoerig onderzocht of geanalyseerd. Van sommige is de oorspronkelijke vorm ook niet te reconstrueren. Bepaalde elementen zijn tijdens de restauratie aangebracht, zoals de huidige standvinken in het keldervertrek. De bestaande gewelven werden verwijderd omdat die uit de 16de of 17de eeuw zouden dateren. Bij die overtuiging zijn echter vraagtekens te plaatsen. De hierna volgende beschrijving is dan ook gebaseerd op de huidige situatie na de restauratie.

De kelderplattegrond

Voor een kasteel is het bepaald ongewoon dat zoals in Ammersoyen een keldervertrek (afb. 64.1) beschikt over zowel een latrine (afb. 64.a) als een haardplaats (afb. 64.b). Het gemak voert via een stortkoker in de muur af op de gracht. De schouw van de haard is een eenvoudige nis in het muurwerk. Het sanitair en de vuurplaats in de kelder wijzen op een bestemming voor intensief (woon)gebruik van de ruimte. Het vertrek is niet uitsluitend bedoeld geweest als een opslagplaats voor goederen. Deze kelder is vanuit het bovenliggende privévertrek via de muurtrap in de zuidoostelijke toren direct te bereiken (afb. 64.c). Er zijn geen sporen die duiden op een speciale functie voor deze ruimte. De eerste gedachte is die van een mogelijke keuken. In de aangrenzende kelderruimte (afb. 64.3), onder de grote zaal, is een waterput in de westelijke muur (afb. 64.e).

¹³⁸⁶ Stenvert & Van Tussenbroek 2009, 86.

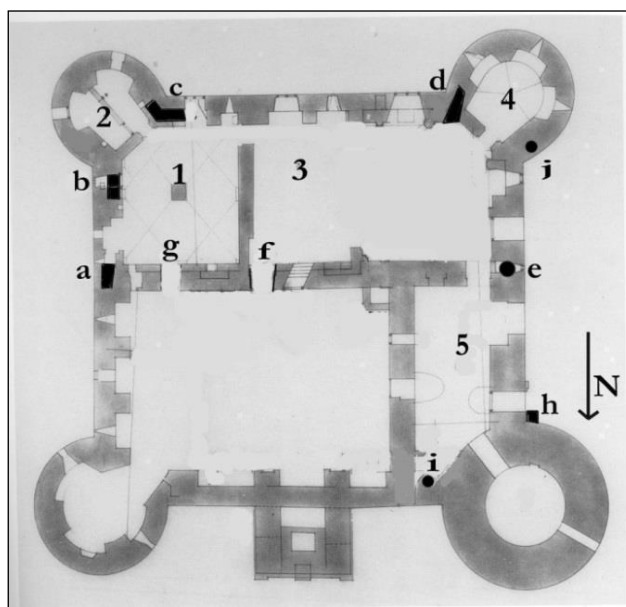
¹³⁸⁷ De Vries 1994, 46.

¹³⁸⁸ Buurman 1965, 145.

¹³⁸⁹ Orsel beschouwt de kapel als 14de-eeuws. Hij meent ook dat de noordoostelijke toren al aanwezig was. Hij komt daardoor tot een iets afwijkende tekening (Orsel 2012, 172). Zie voor diens onderbouwing en mijn visie daarop § 5.5.5.

¹³⁹⁰ Janssen 1992, 7.

¹³⁹¹ Mesqui 1993, 169 e.v.

Afb. 64: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen kelderverdieping na de eerste bouwfase

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 73, Fig. 52. tekening H. Korswagen aangepast door auteur)

Een van de belangrijkste aspecten in elk kasteel is de waterhuishouding, de aanwezigheid van waterputten. Bij een mogelijke belegering is het ontbreken van (vers)water letterlijk dodelijk. In Ammersoyen zijn twee waterputten voor grondwater aanwezig, één in de hoek van de westelijke kelder (afb. 64.i.) en één in de noordelijke muur van het *corps-de-logis*, het hoofdgebouw (afb. 64. e). Die laatste waterput is zowel vanuit de kelder alsook vanuit de grote zaal te bereiken. Beide waterputten zijn met borstweringen afgeschermd. Die zijn niet gebouwd om de mens te beschermen tegen de verdrinkingsdood, maar om de kwaliteit van het water te beschermen. Vuil van mens of dier in de put doet het water bederven wat de burcht kwetsbaar maakt.¹³⁹² Het water was te putten met een emmer en touw aan een haspel. Voor beide waterputten geldt het voordeel van de bouw in een oude maasmeander, het grondwaterpeil is dan al snel bereikt.

In de grote kelderruimte, de huidige *taveerne*, is geen haard of oven die op een keukenfunctie wijst.¹³⁹³ Daarom is een keukenfunctie voor de kleinere ruimte (afb. 64.1) meer waarschijnlijk. De keuken was in de meeste gevallen in de directe nabijheid van de kamers van de heer.¹³⁹⁴ Mogelijk is de oorspronkelijke doorgang (afb. 64.g) in de kelderruimte een korte tijd in gebruik geweest. In de tweede bouwphase is die echter dichtgezet. Daarna was deze ruimte te bereiken via de brede doorgang (afb. 64.f) in de grote kelderruimte. (afb. 64.3)¹³⁹⁵ In die beide vertrekken is in de muur bij de aanzet van de toren een trap naar het bovenliggende niveau (afb. 64.c, d). De twee kelderruimten onder de torens (afb. 64.2, 4) zijn alleen te bereiken vanuit de genoemde kelders (afb. 64.1, 3). De twee torenkelders zijn als opslagplaats wel geschikt. In de muur van de zuidwestelijke toren (afb. 64.4) bevindt zich een afvoer van een gemak op de eerste verdieping (afb. 64.j). De secreten op het *niveau noble*, het niveau van de woonruimten van de heer, zijn voorzien van een afvoer in de muur en daardoor van buitenaf niet zichtbaar. Op de hogere niveaus zijn de

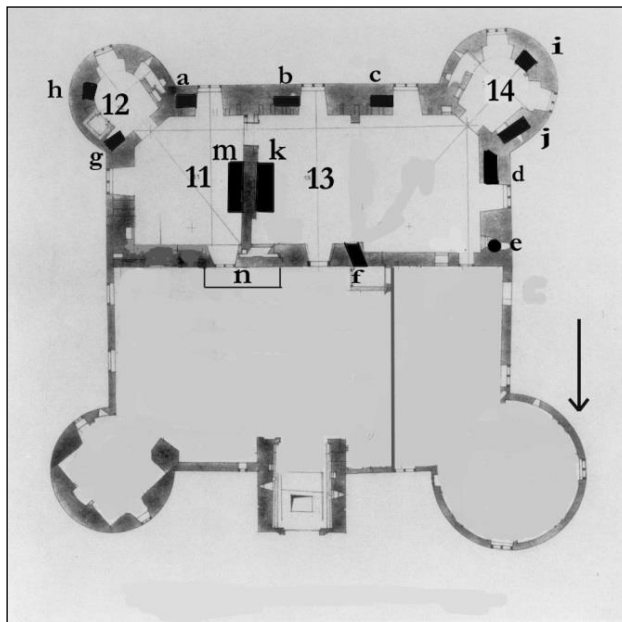
¹³⁹² Zeune 1997. 190.

¹³⁹³ Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 82.

¹³⁹⁴ Dit vertrek lijkt in niets op de bekende in schilderijen gepresenteerde keukenruimten, maar die tonen meestal een keuken uit de 16de of zelfs 17de eeuw (Zeune 1997, 197-198).

¹³⁹⁵ Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 71; Buurman 1965, 129, 134.

latrines als erkers gebouwd op consoles van Naamse steen. Die buiten de muur uitgekraagd latrines zijn expliciet zichtbaar. Mogelijk werd dat gezien als een teken van welstand. Naast het kelderniveau van het *corps-de-logis* is waarschijnlijk ook de kelder van de westvleugel (afb. 64. 5) direct bij de eerste bouwphase opgetrokken. In deze kelder is eveneens een latrine (afb. 64.h), maar die behoort niet tot het oorspronkelijke plan.

Afb. 65: Reconstructie plattegrond huis Ammersoyen hoofdverdieping

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 74, Fig. 53. tekening H. Korswagen aangepast door auteur)

Het niveau noble

De indeling van de kelderruimten (1:2) in de 14de-eeuwse opzet weerspiegelt dat van de ruimten op de hogere verdiepingen, maar daarmee zijn de ruimten niet gelijkwaardig. Het verticale onderscheid boven/onder is essentieel. Er was een verdieping *basse* en een verdieping *haute*. De scheiding gaf de sociale segregatie van de huishoudens weer. Het 'gewone volk' huisde beneden, de heerlijke familie stond daar letterlijk boven.¹³⁹⁶ Op de hoofdverdieping (afb. 65), ook wel het *niveau noble* of het *bel-etage* genaamd, zijn de residentiële ruimten. In de beide torenkamers op dat niveau (afb. 65.12, 14) is zowel een gemak (afb. 65.g, j) als een haardplaats (afb. 65.h, i) aanwezig. De torenkamers hebben via een muurtrap directe toegang tot de grote kelders (afb. 64. 1, 3). In de twee hoofdruimten die deze verdieping verder bepalen (afb. 65.11, 13), zijn twee grote haardplaatsen aangebracht (afb. 65.k, m). Vrijwel alle haarden in het kasteel voeren de rook af via de muur, dat wil zeggen dat die tijdens de eerste opzet zijn aangelegd. De enige uitzondering is de rookafvoer van de haarden in de belangrijkste ruimten. De rookkappen van de haarden lopen over in een schoorsteen.

Van de woonvertrekken is de grote residentiële zaal (afb. 65.13), de ridderzaal, met een oppervlakte van 144 m² indrukwekkend. De afmetingen, 16 m lang, 9 m breed en 6 m hoog, doen de ruimte imposant over komen. Balken gemaakt van zilverden dragen het plafond. De balken rusten op consoles van Naamse steen.

¹³⁹⁶ Albrecht 1995, 23.e.v.; Impey 1994, 82-120.

De consoles zijn ongelijk van formaat.¹³⁹⁷ De vloer van deze ruimte bestaat nu uit dikke eikenhouten planken gedragen door balken op standvinken in de kelder. Het vloerniveau van de hoofdverdieping is ruim 1,8 m boven het binnenpleinniveau. De grote zaal is in alles de centrale ruimte. Hier bevinden zich de meeste en de grootste ramen, de meeste muurtrappen (afb. 65.b-c-d), er is een waterput beschikbaar (afb. 65.e) en een grote schouw (afb. 65.k). Er is geen latrine in deze centrale sociale ruimte. De latrines zijn ‘privaat’.

Ook al is de schouw groot, in deze ruimte is de haard niet toereikend om het gehele vertrek te verwarmen. Dat geldt niet alleen voor Ammersoyen. Er zijn weinig kastelen bekend waarin de grote zaal meer dan één vuurplaats had om de gehele ruimte comfortabel te verwarmen. De verwarming is dan ook in de eerste plaats voor de heer, zijn gezin en zijn gasten die ‘ dicht bij het vuur zitten ’.¹³⁹⁸ Die positie accentueert een sociaal verschil. De heer was het centrale punt, wat optisch werd bevestigd door zijn zetel in een grote zaal. De toegang tot de huiskapel vanuit de zaal, bij de schouw, is daarom ook heel symbolisch. Het is echter niet zeker of de kapel tot de oorspronkelijke opzet behoorde. In de zaal bij de schouw komen door de (later?) aangebouwde huiskapel de wereldlijke en geestelijke macht samen. De statuur van een eigen huiskapel is groot.¹³⁹⁹ Een kapel was een uiting van macht, status en geloof. De plaats van de kapel van kasteel Ammersoyen op het binnenplein, direct toegankelijk vanuit de grote zaal, is dan ook doelbewust gekozen. Bij binnenkomst via de poort zag de bezoeker direct de kapel naast de toegang tot de grote zaal. De gebruikelijke Oost-West oriëntatie is moeilijk te reconstrueren.

Naast de schouw zijn ook vensters wezenlijke elementen voor een zaal. In vrijwel alle kastelen zijn de vensters van de centrale zaal groot. In Ammersoyen bestaan de vensters uit kruisvensters. Deze zijn eenvoudig van opzet, zonder enige versieringen, en van glas (in lood) voorzien. Alleen de hoofdverdieping heeft kruiskozijnen. In de zaal kunnen de bovenste vensters gesloten worden door binnenluiken. Bij het sluiten van die luiken komt er toch nog daglicht naar binnen wat de luxe van het gebouw en de status extra bevestigt. Met uitzondering van het kozijn in de oostelijke gevelmuur is bij elk raam ook een muurtrap naar de eerste verdieping. Alle vensters zijn letterlijk voorzien van ‘vensterbanken’.

Het dagelijks woonvertrek (afb. 65.11) is de ruime kamer grenzend aan de zaal. Ook dat vertrek heeft grote kruiskozijnen uit Naamse steen en is eveneens voorzien van zowel binnen- als buitenluiken. De schouw is gelijk aan die in de grote zaal waardoor deze kamer goed te verwarmen is. Deze ruimte was de exclusieve woonruimte. Dat blijkt ook uit het feit dat de latrine in de aangrenzende torenkamer was, niet in de woonruimte zelf. De kleine zaal is de enige kamer welke uitsluitend verbonden is met andere te verwarmen ruimten. Uit dit alles valt te concluderen dat deze in het ontwerp zo gepositioneerde kamer de centrale woonruimte, een ‘withdrawing apartment’ is geweest.¹⁴⁰⁰

Er was vóór de 16de eeuw geen onderscheid tussen woon- en slaapruidten. De bewoners gebruikten de kamers voor beide doeleinden. Het onderscheid tussen slapen en wonen in aparte kamers ontstond pas later met de laatgotische bouw. Er zijn uitzonderingen, in de kastelen van de hoge adel werd dat functionele

¹³⁹⁷ Buurman 1976, 34.

¹³⁹⁸ Zeune 1997, 172.

¹³⁹⁹ Stevens 2003, 230.

¹⁴⁰⁰ Zie voor ‘withdrawing apartments’, Goodall 2011, 28-29. De ‘kleine zaal’ wordt vaak abusievelijk *kemenade* genoemd. Het begrip *kemenade* komt van het Latijnse *caminus* wat vertaald kan worden als haard, haardvuur of ook wel oven. *Kemenade* heeft betrekking op elke ruimte voorzien van een haard. Het tegenwoordige gebruik van *kemenade* als synoniem voor ‘vrouwenvertrek’ verdient bijstelling (zie Biller & Grossmann 2002, 84; Zeune 1997, 172). In de lijst van vertrekken (1546) staat een ‘joffrouwencamer’ genoemd, maar dat verwijst niet naar deze ruimte. In diezelfde lijst verwijst ‘staetkamer’ wel heel toepasselijk naar deze kamer.

onderscheid namelijk wel gemaakt.¹⁴⁰¹ Volgens Zeune was het gebruik van afzonderlijke slaap- en woonruimten afhankelijk van de status van de bewoner. Zo er in Ammersoyen aparte slaapkamers zijn geweest, gezien de status van de bewoners is dit aannemelijk, dan komen daarvoor de twee torenkamers in de zuidoostelijke toren het meest in aanmerking. Die waren uitsluitend verbonden met het dagelijks woonvertrek. Alleen vanuit dit woonvertrek is de torenkamer op de eerste verdieping te bereiken via een muurtrap (afb. 65.a) in de zuidelijke gevelmuur. De twee kamers in de zuidwestelijke toren, ook voorzien van haardplaats en gemak, waren geschikt als gastenverblijf of privéruimten voor het directe personeel. De grote zaal kon daarbij functioneren als een scheiding tussen het privé van de heerlijke familie en de gasten annex (hoog) personeel. In het grote gebouw concentreerde het wonen zich in het geheel te verwarmen zuidoostelijk deel.

De secreten zijn opgenomen in de oorspronkelijke 14de-eeuwse bouwperiode, dat is hierboven al beschreven. Het toont de eenheid van het bouwplan aan. In het muurwerk van de latrines zijn geen ijzeren duimen of duimstenen aangetroffen voor het ophangen van een toegangsdeur, waardoor een 'heimelijk gemak' zou zijn ontstaan.¹⁴⁰² Het sanitair is vanaf de woonruimten direct zichtbaar en toegankelijk. Toch lijkt ook hier wel een scheiding tussen privé en publiek aanwezig, waardoor er toch sprake is van een 'privaat'.¹⁴⁰³ De gemakken in de 'publieke' ruimten zijn namelijk enigszins verborgen. In de kelder (afb. 64.1) en in een kamer (de garderobe?) in de zuidwestelijke toren (afb. 65.14) is de latrine aan het oog onttrokken achter een hoek in de wand. In de grote zaal is in het geheel geen latrine, voor sanitaire nood diende het gemak in de zuidwestelijke torenkamer. Alle andere secreten in de privéruimten, zijn direct in het zicht en zonder stortkoker. Door direct buiten de muren te ontlasten was er geen ongemak van geur. De bouwwijze en het aantal latrines mag daarom gezien worden als een vorm van luxe en status.

Op de eerste verdieping van het *corps-de-logis*, boven het *niveau noble*, zijn alleen in de torenkamers privaten. In deze kamers zijn ook haardplaatsen. De rookafvoer vindt plaats door een gat in de muur, niet via uitgekraagde schoorstenen. Tussen de torenkamers en de ruimten boven de zaal zijn geen doorgangen. Vanaf het *niveau-noble* vormen de torens afzonderlijke eenheden. De ruimte boven de centrale woonruimte is als woonvertrek geschikt omdat deze naast een haard ook een latrine heeft. De eerste verdieping heeft alleen vensterluiken, waardoor de ruimten bij gesloten luiken donker zijn geweest. Alleen via de grote zaal kan men direct in beide ruimten op de eerste verdieping komen.

De beide torens aan het *corps-de-logis* hebben een niveau meer dan het hoofdgebouw. Het is niet mogelijk vanuit de torenkamers de zolders te bereiken. Op het hoogste woonniveau in de torens is alleen de kamer in de zuidwestelijke toren voorzien van een schouwte. Deze is verbonden met een schoorsteen. De kamer in de zuidoostelijke toren heeft geen haardplaats. Beide vertrekken zijn wel voorzien van een gemak. Vanuit de torenkamers is het mogelijk via muurtrappen boven op de muur te komen. Dit element en de balkgaten aan de binnenzijde in deze bovenste torenkamers, duiden er op dat het dak oorspronkelijk binnen de muur viel. De muur was daardoor als weermuur te gebruiken.

De woonfunctie, de interne circulatie

Het was in de 14de eeuw gebruikelijk om met één trap zoveel mogelijk verschillende hoogteniveaus te overbruggen. De trap was een centraal en bindend element.¹⁴⁰⁴ Dat is in kasteel Ammersoyen absoluut niet het geval. De interne verticale circulatie vindt in het 14de-eeuwse gebouw geheel plaats door muurtrappen

¹⁴⁰¹ Zeune 1997, 185.

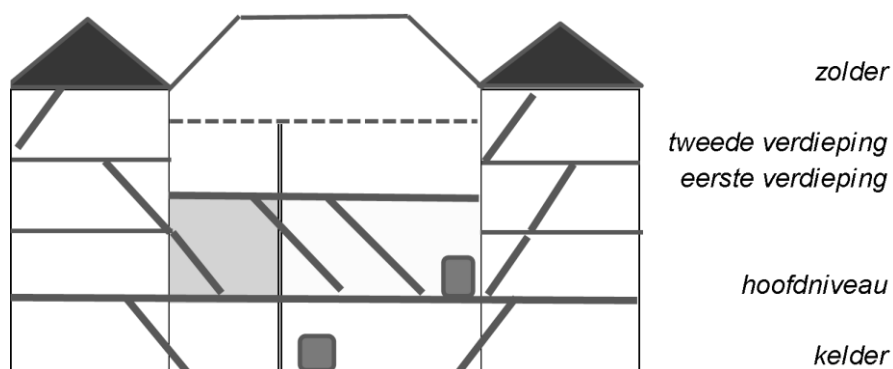
¹⁴⁰² Zeune 1997, 188.

¹⁴⁰³ Piper 1912, 489.

¹⁴⁰⁴ Stenvert & van Tussenbroek 2009, 181.

(Na de brand van 1590 is dat gewijzigd). De trappen variëren in breedte tussen zestig en negentig centimeter en hebben erg onregelmatige optreden en aantreden. De muurtrappen vormen eveneens een bewijs voor het optrekken van de zuidvleugel als één geheel binnen een bouwperiode. Alle verticale verplaatsingen in de zuidvleugel gaan via muurtrappen. In de grote zaal en de familiekamer zijn de vier trappen gebouwd vanuit de grote vensternissen. De trappen beginnen op het niveau van de vensterbanken waardoor er een aanzienlijk hoogteverschil is met de planken vloer. De muurtrappen zijn overkluisd door opvolgende gemetselde bogen of doorlopende kleine tongewelven.¹⁴⁰⁵ De muurtrappen maken in het huis een strikte scheiding mogelijk tussen de ruimten van de heer en zijn familie en die waar zijn gasten verbleven.

Wat vooral opvalt bij de circulatie in Ammersoyen is dat elke trap van en naar een ‘eigen’ ruimte leidt. De indeling bevestigt de centrale functie van de grote zaal. Vanuit de zaal zijn maar liefst vijf (verschillende) vertrekken te bereiken. Let wel, niet alle ruimten waren onderling verbonden (afb. 66). De interne circulatie is als volgt: vanuit de kelderruimten zijn de twee torenkamers op het hoofdniveau te bereiken. Deze kamers geven intern toegang tot de grote zaal of het woonvertrek. Het woonvertrek of ‘withdrawing apartment’ en de zaal staan met elkaar in verbinding. Vanuit de zaal zijn de twee bovenliggende ruimten, waaronder de zaalzolder te bereiken. Er is geen andere toegang tot die ruimten dan vanuit de zaal. Er is wel een doorgang tussen de zaalzolder en de zolderkamer boven het woonvertrek. Vanuit de grote zaal is er daarnaast de toegang tot de kamers in de zuidwestelijke toren. De torenkamers zijn met een muurtrap verbonden maar hebben geen toegang tot andere ruimten. In de bovenste torenkamer is de trap naar de weermuur. In spiegelbeeld geldt de beschrijving van de zuidwestelijke toren ook voor de zuidoostelijke toren. De zuidoostelijke torenkamers zijn alleen te bereiken door de muurtrap die in het woonvertrek begint. De vertrekken in de zuidwestelijke toren, alleen te bereiken vanuit de muurtrap in de grote zaal. Er zijn geen sporen gevonden van oorspronkelijk doorgangen van het hoofdgebouw naar de oostelijke of de westelijke vleugel.

Afb. 66: Interne verticale circulatie in de zuidelijke vleugel van Ammersoyen

(muurtrappen zijn schuin getekend van ruimte naar ruimte. Het woonvertrek is gearceerd. Tek. Auteur)

Is met bovenstaande beschrijving de interne circulatie van de oorspronkelijke aanleg, de zuidelijke woonvleugel, duidelijk, de externe toegang tot het *niveau noble*, de grote zaal, is dat niet. Ook daar was vanaf het binnenplein een hoogteverschil te overbruggen. Gegevens over die belangrijke toegang ontbreken, mogelijk was de huidige toegang de oorspronkelijke, dat is niet uit te sluiten, maar het is gezien het voorgaande wel zeker dat ook daarover conceptueel nagedacht was.

¹⁴⁰⁵ Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 86.

5.5.3 Ammersoyen; de militaire functie

De weerbaarheid van een huis tegen mogelijke belagers kon variëren. Het weerstaan van een in opstand gekomen vijandige bevolking stelt andere eisen aan een gebouw dan de beveiliging tegen mogelijke stroperijen. Met andere woorden, de te verwachten militaire functie komt in het bouwconcept tot uiting. De vraag is dan in hoeverre verschillende elementen, behoudens de dikte van de muren en het gebruikte bouw materiaal, in het bouwconcept van Ammersoyen betrekking hebben op die functie. Enkele elementen zijn vrij direct uit het gebouw zelf en de directe omgeving te herleiden. Het betreft de mogelijke (restanten) van de gracht(en), de poort(en), schietgaten en kantelen. Maar wellicht zijn er ook nog andere bouwkundige elementen die een militaire functie dienen.

De grachten en poorten

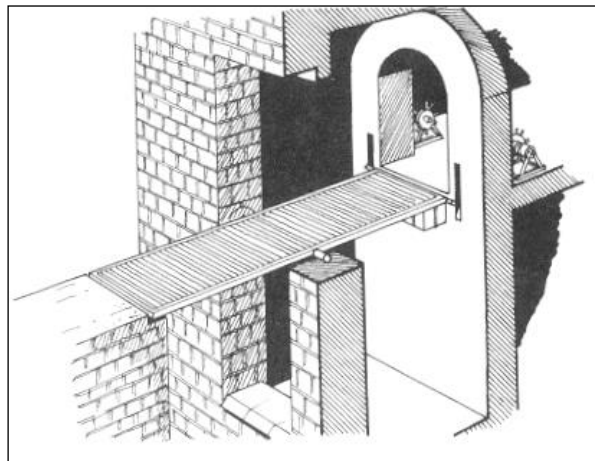
Het huis Ammersoyen is omgeven door twee grachten, naast een gracht om het kasteel en de voorburcht is er ook een gracht om het gehele complex van burcht en voorburcht. Het huis laat zich volgens (internationale) literatuur karakteriseren als een *waterburcht*. Deze burchten, waarbij de typologie niet gekoppeld is aan de functie van het gebouw maar aan de locatie, maken gebruik van een gracht of een natuurlijk meer. Een gracht wordt beschouwd als een defensief middel ter bescherming van het huis.¹⁴⁰⁶ Niet elke gracht diende ter verdediging. In de 12de en 13de eeuw gold in het Duitse Rijk een gracht als een defensief element indien een man staande in het midden van de gracht de grond met een schop niet meer op de kant kon werpen. De breedte van een defensieve gracht is daardoor te stellen tussen de 7 en 11 meter.¹⁴⁰⁷ Niet alleen houdt de gracht bij een open brug een mogelijke vijand op afstand, door het water is het mineren van het kasteel per definitie onmogelijk. Door de locatie van het kasteel Ammersoyen in het tracé van een oude Maasmeander staat er altijd water in de gracht.

Om het hoofdgebouw te bereiken is de bezoeker gedwongen drie bruggen te passeren. Twee daarvan zijn beschermd door een poortgebouw en een ophaalbrug, die van de voorburcht en de hoofdburcht. Bij de eerste brug, die over de buitengracht, zijn geen restanten gevonden van een beweegbare brug constructie. Het eerste poortgebouw, aan de voorburcht, is voorzien van een open brugkelder.¹⁴⁰⁸ Het vormt daarmee een geheel met de burcht waarvan het poortgebouw oorspronkelijk ook voorzien was van een open brugkelder. Bij de open brugkelder ligt de ene helft van de brug buiten de poort, en de andere binnen het poortgebouw (afb. 67). Het draaipunt is gelegen op de buitenmuur. Het ophalen van de brug beschermde zowel de poort als de brugkelder. Het voordeel van een dergelijke eenvoudig te bedienen constructie is dat er slechts één draaipunt is en het contragewicht beperkt is. Het nadeel was dat bij een opgehaalde brug er voor de bewoner een diep gat gaapte aan de binnenzijde van het gebouw.

¹⁴⁰⁶ Dat een uitgebreid grachtenstelsel geen belemmering hoeft te vormen voor een aanval op een kasteel, bewijst de toedracht bij kasteel Voorst in 1362. Toen wist bisschop Jan van Arkel het kasteel van de heer van Voorst ondanks de grachten te vernietigen. Na die succesvolle aanval is het kasteel in 1363 gesloopt. (Renaud 1983, 11-14).

¹⁴⁰⁷ Janssen 2001, 125. Dit is gebaseerd op beschrijvingen in de *Saksenspiegel*, het 13de-eeuwse rechtsboek geschreven door ridder Eicke van Repgow, waarin het gewoonterecht van Saksen beschreven staat.

¹⁴⁰⁸ Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 55; Buurman 1965, 140.

Afb. 67: Tekening fictief voorbeeld ophaalbrug met open brugkelder

(Bron: Kaufmann & Kaufmann 2001: 32, Fig. G)

Schietgaten en kantelen

Vanaf de buitenkant mogen de zichtbare sleuven in de muren van het kasteel Ammersoyen de toeschouwer doen denken aan schietgaten, waarschijnlijk was dat ook de bedoeling. Echter het militair-operationeel gebruik van schietsleuven is niet van buiten, maar alleen van binnen te beoordelen. Voor de verdediger was de functie van een schietgat de vijand op afstand te kunnen treffen en daarbij zelf buiten schot te blijven.¹⁴⁰⁹

De geschikte lange afstandswapens waren de handboog en de kruisboog. (Een geoefend schutter kan met lange boog een pijl meer dan 200 m ver schieten, een kruisboog doet daar niet voor onder). Om een schietsleuf effectief te benutten moet de ruimte aan de binnenzijde ten minste toegankelijk zijn voor een strijder met een dergelijk wapen. Daarbij zijn de eisen voor de handboog anders dan voor de kruisboog. Voor het verdedigen van kastelen waren de kruisbogen de standaard, in Engeland was de *long-bow* meer in gebruik, en dan met name op het slagveld.¹⁴¹⁰ De sleuven, met uitzondering van die in de kelder, zijn niet geschikt voor het gebruik van de *long-bow*. De ruimte is onvoldoende om een dergelijke boog te hanteren, zelfs voor een kleine boog en kruisboog is de ruimte bij de meeste sleuven te beperkt.

Echter niet alleen de aanwezigheid van schietgaten is van belang voor de verdediging, ook de plaatsing daarvan. Schietgaten zijn alleen dan effectief indien de te bestrijken schietzones elkaar overlappen. Vanuit de schietgaten moet de gehele breedte van het aanvalsterrein rondom het gebouw te bestrijken zijn. Dat is in Ammersoyen niet het geval. Vanuit de kelder is alleen de zuidzijde te bestrijken. In de oostelijke vleugel zijn sporen van later te dateren schietgaten te zien, maar aan de voorzijde van het poortgebouw en de westelijke rechter vleugel is er niet één. De conclusie van deze eenvoudige maar praktische exercitie is dat de 'schietgaten' in het muurwerk niet geschikt zijn voor het verdedigen van het huis.¹⁴¹¹ Ze wekken wel die indruk, wat mogelijk de opzet was. De symboliek van de militaire architectuur was belangrijker dan het

¹⁴⁰⁹ Zie voor de bouwkundige elementen voor boogschutters, en specifieke informatie over schootsvelden, Mesqui 1993, 251-300.

¹⁴¹⁰ Hughes 1991, 31, 33; Verbruggen 1954, 203-206.

¹⁴¹¹ Ammersoyen is geen uitzondering. Zie voor de (on)mogelijkheden en het praktisch gebruik van schietgleuven in een aantal Duitse burchten, Berges 2011a, 22-37; 2011b, 183-186; Ulrich 2011, 110-113. Zie voor de Engelse kastelen bijvoorbeeld, Steane 1985, 43; Creighton & Higham 2003, 28.

praktische nut.¹⁴¹² De sleuven doen wel dienst voor het toelaten van daglicht in donkere ruimten. Door de opening in het brede muurwerk taps toe te laten lopen komt er relatief veel licht door de smalle opening.¹⁴¹³

Hoe is dan, vanuit militair perspectief, een vijand van die zijde te weren? Er is geen andere optie dan vanaf de weermuur.¹⁴¹⁴ Vanuit de beide zuidelijke torens was het mogelijk op de zuidelijke muur te komen.¹⁴¹⁵ Het dak viel oorspronkelijk niet over de muur, maar binnen de muur. Sporen van een trap of doorgang naar de weermuur buiten de zuidvleugel zijn er niet, mogelijk gebruikte men voor het bereiken daarvan houten ladders.¹⁴¹⁶ De weermuur was zeker breed genoeg voor verdediging van bovenaf. Maar de verdediger kon zich niet achter gemetselde kantelen verschuilen, want daarvan ontbreken concrete bouwsporen. Het huis was weliswaar verdedigbaar maar de militaire aspecten voerden beslist niet de boventoon. Met die conclusie indachtig moet ook gekeken worden naar een merkwaardig fenomeen dat alleen op kasteel Ammersoyen aangetroffen wordt, het betreft de zogenaamde ‘verdedigingssleuven’.

‘Verdedigingssleuven’?

Het huis Ammersoyen bezit restanten van een mogelijk type verdedigingsmechanisme waarvan het praktisch gebruik nu niet te achterhalen is, en dat, om welke reden dan ook, nergens is overgenomen. Het betreft enkele merkwaardige smalle schuinoplopende uitsparingen in de weermuur ter hoogte van de eerste bouwphase. Aan de oostzijde bevinden zich een drietal van die sleuven, in de noordoostelijke toren geen enkele. In de muur tussen toren en poortgebouw is evenmin een dergelijke sleuf aanwezig. In de zijwanden van het poortgebouw is er één aan elke kant, maar die bevinden zich niet in een loodrechte lijn tegenover elkaar. In de muur nabij de noordwestelijke toren is één sleuf, in de noordwestelijke toren zijn er verschillende, en in de westelijke muur ook één (afb. 60, afb. 68 schuine pijl). In het muurwerk van het *corps-de-logis* zijn deze sleuven niet opgenomen. De breedte van de uitsparingen varieert tussen een kop en een strek van een baksteen. Deze schuinoplopende uitsparingen zijn uniek in de internationale kastelenbouw. In de (internationale) vakliteratuur zijn nergens voorbeelden of beschrijvingen van soortgelijke sleuven te vinden. Wat was het doel ervan?

Het team dat de restauratie van het gebouw aanstuurde kon voor die elementen geen bouwkundige verklaring vinden en zocht de oplossing in een militaire functie. Zij opperde de gedachte van ‘werpsleuven’.¹⁴¹⁷ Het zouden restanten zijn, of de niet voltooide aanzetten, van diepere sleuven in oorspronkelijk hoger (gepland) opgaand muurwerk. Het idee is dat de sleuven ontworpen zijn om vanaf de bovenkant van de weermuur gebruikt te worden als gietgoten voor hete vloeistoffen, vergelijkbaar met machicolis, waarbij de verdediger beschermd achter een beschutting alle bewegingsvrijheid had dat wapen te hanteren. Hoewel bouwhistorici dat denkbeeld onderschrijven,¹⁴¹⁸ is het toch de vraag of die veronderstelling wel juist is?

¹⁴¹² Creighton & Higham 2003, 28.

¹⁴¹³ Piper 1994, 335.

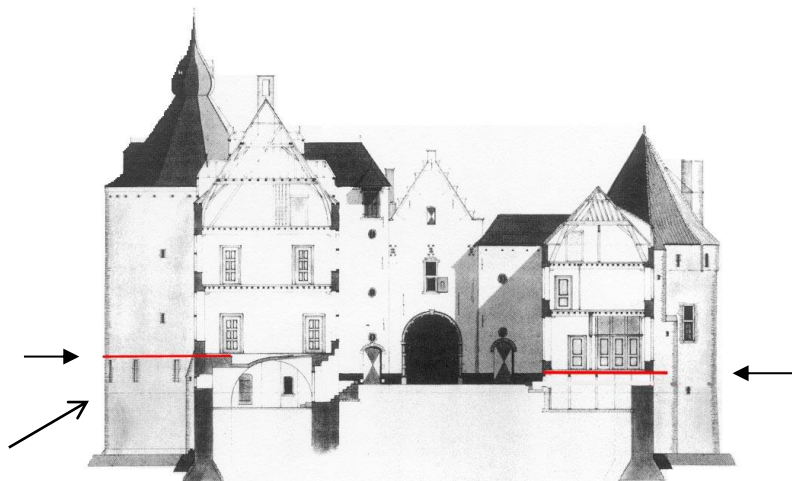
¹⁴¹⁴ Gruben e.a. 2008, 38.

¹⁴¹⁵ Buurman 1965, 140.

¹⁴¹⁶ De rekeningen van het huis Ammersoyen vermelden over 1593-1596 een post voor het kopen van een ‘steng’ (mast) ‘tot een leer omme de tinne van den huize, als den noot van brant, krijghvolck ofte andere ongeluck ende toesicht zulcx vereyschen mochte, te beclimmen.’ (Buurman 1965, 120-121).

¹⁴¹⁷ Buurman 1965, 134. De gedachte van werpsleuven werd door Renaud al geopperd in 1958 (Renaud 1958, 122.). Waar het volgens Buurman restanten van ‘mogelijke’ werpsleuven betreffen, is dat voor Van der Borch tot Verwolde-Swemle een ‘feit’ (Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 63, 65).

¹⁴¹⁸ Orsel 2012, 169-170.

Afb. 68: Tekening doorsnede huis Ammersoyen gericht naar Noord, H. Korswagen

(Bron: Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986: 108, Fig. 89)

Op afbeelding 68, een dwarsdoorsnede van het huis, is het niveau waarop de ‘werpsleuven’ in de noordwestelijke toren en de oostvleugel uitkomen, gemarkeerd. De aanzet is van vrijwel alle sleuven nagenoeg op gelijke hoogte. Het valt op dat de sleuven in zowel de westelijke vleugel als de oostelijke vleugel tot de hoogte van het niveau van de oorspronkelijke 14de-eeuwse muur reiken. De bovenkant van de sleuven komen *overall* tot de bovenzijde van het oorspronkelijke 14de-eeuwse muurwerk, ook in het poortgebouw. Dat kan geen toeval zijn.

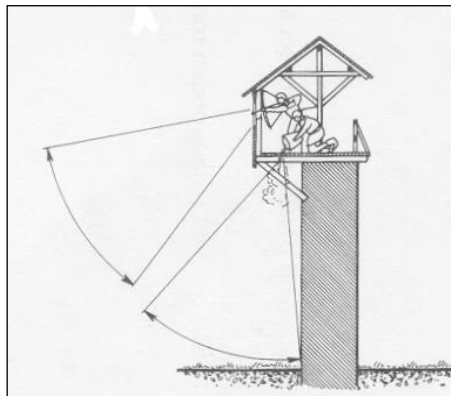
Wellicht was het aanvankelijk de opzet de weermuren hoger op te trekken, tot de hoogte van het poortgebouw waar de sleuven, aan de oost- en westzijde is één sleuf, volledig in het vroegste muurwerk zijn opgenomen. Maar zoals hiervoor is aangetoond, is de weermuur in de eerste bouwperiode over de volle breedte tot de hoogte van het binnenplein opgetrokken. Dat is 5 tot 6 m boven het niveau van de gracht of de voet, maar lager dan het niveau boven de poort. Vermoedelijk bood de weermuur tot op deze hoogte voldoende mogelijkheden om het eventuele aanvallers lastig te maken. De muur is niet hoger opgetrokken waardoor de aanzetten verder niet zijn uitgebouwd. Het is ook mogelijk dat de sleuven, die tot de eerste bouwperiode behoren, bij een open weergang prima functioneren.¹⁴¹⁹ Dat verklaart althans waarom het niet nodig was ook in de zuidvleugel dergelijke werpsleuven te maken. Het *corps-de-logis* werd namelijk opgetrokken tot de huidige hoogte. Het is niet uit te sluiten dat in het oorspronkelijk bouwconcept de weermuren hoger gepland waren. Het metselwerk is na de eerste 14de-eeuwse bouwphase dan niet verder voltooid. Bij het poortgebouw is dat wel het geval, daar kan de veronderstelde functie daadwerkelijk getoetst worden. In tegenstelling tot wat Orsel meent,¹⁴²⁰ blijkt dat de ‘werpsleuven’ praktisch gezien vrijwel niet functioneren.¹⁴²¹

¹⁴¹⁹ Prof. H.L. Janssen steunt de gedachte dat de sleuven kunnen hebben behoord bij het oorspronkelijke lagere muurwerk aan de frontzijde waarbij het muurwerk veel lager was dan aan de zuidvleugel (vriendelijke mededeling).

¹⁴²⁰ Orsel 2012, 169-170.

¹⁴²¹ Met dank aan dhr. W. Verlouw, lid van de lokale handboogvereniging ‘De heerlijkheid’. De beperkte ruimte in de koker in de muur bepaalt, en hindert, de baan van de pijl sterk. Afgezien daarvan is het gebruik van de handboog en het richten van de pijl nagenoeg onmogelijk door de onnatuurlijke positie van het wapen, namelijk vrijwel loodrecht omlaag. De pijl rust nauwelijks op de schiethand maar hangt aan de trekhand. De trekhand houdt niet alleen de boogpees vast maar ook de pijl, die anders omlaag

De ‘werpsleuven’ in het poortgebouw hebben een typische vorm. Het doet denken aan een koker of pijp die eerst verticaal recht omlaag loopt maar onderin afgeschuind is. De plaatsing van het luik op de koker in de vloer van het poortgebouw is vrijwel direct tegen de dunne buitenmuur, er is daar weinig ruimte tussen de buitenmuur en het gat in de vloer. De sleuf is dan ook niet geschikt voor het gebruik van pijl en boog.¹⁴²² Wat kunnen de kokers de verdediger praktisch bieden indien het een eventuele belager gelukt was, door de gracht, aan de voet van het kasteel te komen? Niets. Mogelijk is deze noviteit daarom verder nergens toegepast. Afgezien van de praktische bezwaren valt ook om andere redenen te twijfelen aan dit concept. Voor de verdediging van het huis vanaf de brede weermuren waren heel goede alternatieven, namelijk hordijzen en machicoulis. Vanaf een weermuur was met gebruik van hordijzen of machicoulis het gieten van kokende vloeistoffen en materialen zeer effectief, de verdediger gooide het namelijk direct op de belager (afb. 69). Voor het gebruik van deze middelen bleef de positie van de werper niet beperkt tot een enkele vaste plaats zoals in het geval van de veronderstelde statische verdedigingsleuven. Zo dat type van verdediging nodig was, is er geen enkel argument te noemen waarom dat in die vorm niet gebouwd zou zijn.

Afb. 69: Tekening fictief voorbeeld Machicoulis

(Bron: Kaufmann & Kaufmann 2001, 40, Fig. A)

De defensieve elementen zijn in de historie van het huis Ammersoyen nooit daadwerkelijk getoetst. Het huis oogt imposant en hoewel daadwerkelijk praktische defensieve elementen ontbreken, zal een belager zich wel bedenken.¹⁴²³ Ondanks de geringe nadruk in de architectuur van het gebouw op het defensieve gebied voldeed het kasteel aan de verwachtingen van veiligheid. De vijand hield men buiten de deur. De kasteelheer kon zelfs de macht van de hertog tarten, waarop ook die moest kiezen voor een belegering. Het kasteel kent feitelijk maar één klein gevaarlijk moment. Toen Arnold van Heumen in 1386 de zijde van Brabant koos,¹⁴²⁴ gaf Willem van Gulik, hertog van Gelre, opdracht aan Hendrik van Ghemen het kasteel te belegeren. Voor vrijwel alle belegeringen geldt dat een kasteel een dergelijke aanpak alleen kon doorstaan indien de belegering slecht georganiseerd was.¹⁴²⁵ Dat was nu niet het geval. In 1386 delfden de belegerden het onderspit, de Gelderse hertog bleef coulant in zijn bestraffing: hij liet de verdedigers in leven.

valt. De veronderstelling dat deze voorziening er alleen op gericht was de voet van de kasteelmuur te verdedigen houdt geen stand omdat de koker het schootbereik beperkt tot een wel heel klein gebied.

¹⁴²² Zie voor een foto van een werpsleuf, Orsel 2012, 170.

¹⁴²³ Zeune 1997, 41.

¹⁴²⁴ Zie § 3.2.3.

¹⁴²⁵ Zeune 1997, 41.

Afgezien van operationele en bouwkundige bezwaren bij de militaire opvatting van de opmerkelijke muurrestanten is hierboven aangetoond dat ook andere praktisch bruikbare defensieve elementen in het concept van het gebouw vrijwel ontbreken, het huis was vooral een zeer luxe woning. De gedachte van Meirion-Jones om een onderscheid te maken tussen het begrip weerbaarheid en veiligheid is daarom een goede verbetering om de defensieve functie van een burcht te beschrijven.¹⁴²⁶ Weerbaar was een gebouw alleen dan indien het als fort kon functioneren. Waar dat niet het geval is, en Ammersoyen is daar een goed voorbeeld van, kan men beter spreken van veiligheid dan van weerbaarheid. De grachten, bruggen en dikke muren van het huis boden voldoende veiligheid voor een adellijk heer met zijn familie om er zijn domicilie te houden.

5.5.4 *Theorieën over het vierkante kasteel*

De kastelen waarbij ronde en/of vierkante torens op een min of meer willekeurige plaats in de plattegrond zijn opgenomen, zijn vaak het resultaat van een geleidelijk gegroeide bouwvorm. Het zijn huizen die door uitbreiding, restauratie of herbouw van bestaande woontorens of kastelen hun vorm kregen. Het concept van het vierhoekige kasteel met ronde hoektorens, waarbij de bouwers dat plan direct als concept bij de bouw uitvoerden, is in Nederland uiterst zeldzaam. Ammersoyen is er een voorbeeld van, zoals ook Helmond en het Muiderslot. Het vierkante kasteeltype als bouwconcept was eind 13de eeuw een noviteit en was een onmiskenbaar symbool van vorstelijke macht. Voor het bouwen van een dergelijk groot kasteel moest de opdrachtgever beschikken over een groot vermogen. Daardoor was dat alleen mogelijk door de landsheren of door een zeer vermogende enkeling van de (hoge) adel.¹⁴²⁷

De grondvorm van het vierkante kasteel met ronde hoektorens vindt haar oorsprong niet in het Midden-Oosten zoals verouderde literatuur veronderstelt.¹⁴²⁸ De Kruistochten hebben wel invloed gehad op het denken over burchten.¹⁴²⁹ De sporen van herkomst leiden echter niet naar het Midden-Oosten, maar naar het Europese Frankrijk. Het ontstaan van het bouwconcept is toe te schrijven aan de Franse koning Filips II Augustus (1180-1223).¹⁴³⁰ Aan het einde van de 12de eeuw - de periode waarin de Engelse koning Richard Leeuwenhart (1189-1199) in Frankrijk het hertogdom Normandië probeerde te behouden door de bouw van Château Gaillard - liet de Franse koning de ronde toren in het architectonische ontwerp van een fortificatie opnemen. Het *archetype* van het concept 'Philipien' is een vierkante ruimte (*enceinte*) met ronde torens op de hoeken met het *corps-de-logis* aan één zijde van het vierkant en een apart poortgebouw. Dit geometrische bouwconcept was alleen uitvoerbaar op een terrein zonder fysisch-geografische beperkingen.¹⁴³¹ Dat de innovatie in het Frankrijk ten noorden van de Loire het eerst tot uiting kwam, is niet verwonderlijk, daar vond de strijd tussen Frankrijk en Engeland plaats. De technologie van aanvallen en verdedigen kwam daar overeen met het strijdtoneel in de Levant waar beide koningen tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192) strijd voerden tegen Saladin (1137-1193). Niet alleen de wapens kwamen overeen, ook de strijders. De uitdagingen van het gebied en de wapens deden nieuwe typen fortificaties ontstaan.¹⁴³²

Het bouwconcept 'Philipien' groeide in het Frankrijk van de 13de eeuw uit tot een 'school'. De door de hoge adel gebouwde kastelen met dit grondplan zijn vooral in het Ile-de-France te vinden. Het waren de

¹⁴²⁶ Meirion-Jones & Pilcher 1994, 159.

¹⁴²⁷ Janssen 1990, 242; Janssen 1996, 61-62.

¹⁴²⁸ Zie bijvoorbeeld Buurman 1958, 77-78.

¹⁴²⁹ Gruben e.a. 2008, 62; Kennedy 2001, 186.

¹⁴³⁰ Chatelain 1981, 66-75; Janssen 1996, 59; Mesqui 1993, 37 e.v.

¹⁴³¹ Mesqui 1997, 49.

¹⁴³² Kennedy 2001, 186 e.v.

edelen die in de *inner circle* rondom koning Filips II Augustus voldoende rijkdom verwierven en in navolging van de koning het concept gebruikten voor de bouw van de eigen kastelen.¹⁴³³ Via zijn gevolg in het Ile-de-France en in Champagne verspreidde het ontwerp zich verder. Vermoedelijk hebben Franse bouwers in het kielzog van koning Edward I het concept ook in Engeland geïntroduceerd of althans daaraan meegewerkt. De concepten van de kastelen die koning Edward I liet bouwen om de Welsh te onderdrukken, zijn door Franse bouwmeesters beïnvloed.¹⁴³⁴ Floris V, graaf van Holland (1256-1296), introduceerde de bouwvorm van het vierkante kasteel met ronde hoektorens in de Nederlanden. Hij gebruikte het concept in zijn burchtenpolitiek tegen de West-Friezen.¹⁴³⁵

Een nieuwe visie op de Nederlandse vierkante kastelen

Het Muiderslot geldt als het Nederlandse prototype van het vierkante kasteel. De latere vierkante kastelen worden doorgaans gezien als afgeleide daarvan. Er is ook een andere visie, maar of die juist is? In 2004 publiceerden de bouwhistorici Gruben, Kamphuis en Viersen het artikel 'Viereckige Burgen in den nördlichen Nederlanden. Eine kritische Betrachtung' waarin zij de conclusies van hun onderzoek van het Muiderslot publiceerden.¹⁴³⁶ De eerste bouwfase van het kasteel te Muiden bestond volgens hen uit een vierkante binnenplaats voorzien van een weermuur, mogelijk met een weergang op spaarbogen, hoektorens en een eenvoudige poort, maar er was géén woongedeelte. Eventuele vroegere behuizing van hout of vakwerk in de eerste bouwfase sluiten zij niet uit, maar daarvan zijn door hen geen sporen gevonden. De zaalbouw tegen de weermuur is zonder vertanding met die muur opgezet en betreft aldus de bouwhistorici daarom een latere bouwfase.¹⁴³⁷ Daaruit volgt, zo betogen zij, dat de residentiële functie tijdens de eerste fase van de bouw ondergeschikt was aan de militaire functie. Om de oorspronkelijke bouw te karakteriseren spreken Gruben c.s. daarom van een 'ommuurd kampement'.¹⁴³⁸ Het doel van de versterking was louter en primair defensief, de muren dienden alleen voor het onderbrengen van een (groot) garnizoen.

Volgens Gruben c.s. is de oorsprong van het Nederlandse concept daarom niet te koppelen aan het Franse concept. Zij zien het Muiderslot als een vierkante opvolger van de zogenaamde *shell-keep* burchten. Het *shell keep* kasteeltype bestond uit een ronde weermuur waarbinnen de heer zijn toevlucht kon vinden. De woonfunctie was niet gelokaliseerd op de burcht maar op de voorburcht. Omdat de ronde ringmuur alleen voor defensief gebruik geschikt was, en niet voor bewoning, was een stenen onderkomen binnen de muren niet nodig.¹⁴³⁹ Gruben c.s., menen dat de eerste versie van de vierhoekige burcht als een 'verbeterde' versie van de ronde *shell-keep* was bedoeld. Een tweede versie ontstond daarna, toen aanvang 14de eeuw de heer ook binnen de weermuren zijn woning optrok. Voor die versie verwijzen de bouwhistorici naar de huizen

¹⁴³³ Châtelain 1981, 66-75.

¹⁴³⁴ Taylor meent dat de bouw van de kastelen na de tweede oorlog met de Welsh in 1282-1283 door James van St. George begeleid werd. De kastelen Conwy, Caernarvon, Harlech en Beaumaris tonen een zodanig uniform concept en stijl dat dit wijst naar een eenhoofdige (Franse) leiding van de bouwwerken (Taylor 1963, m.n. 126-129). Zie ook, Anderson 1980, 139; Pounds 1994, 165 e.v.; Wegerif 1962, 181. De rol van de Franse bouwmeesters wordt door Goodall niet betwist maar hij meent dat die invloed minder sterk was dan Taylor meent (Goodall 2011, 225-227).

¹⁴³⁵ Janssen 1996, 59; Janssen 1990, 239; De Graaf 1996, 239 e.v. Het is mogelijk dat de invloed van de aangetrouwde Van Avesnes daarbij een rol speelde. Floris' tante Aleid van Avesnes bouwde namelijk het huis te Schiedam, (*Huis Mathenesse*) het eerste vierhoekige kasteel in Holland. De bouw daarvan werd gestart vóór de bouw van de Engelse kastelen in Wales.

¹⁴³⁶ Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 147-161. Hoewel het artikel in 2004 is gepubliceerd, betreft het een weerslag van een visie die al in 1999 is geuit op het symposium *Ronde en veelhoekige burchten in Nederland* (05-feb 1999).

¹⁴³⁷ Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 149.

¹⁴³⁸ Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 149, noot 7, 152.

¹⁴³⁹ Gruben, Wielinga & Saan 2008, 52. Renaud stelde overigens vast dat het niet juist is te veronderstellen dat een *shell-keep* 'leeg' zou zijn.

Helmond (Brabant), Well (Limburg), Daelenbroeck (Limburg) en Ammersoyen. Zij menen dat ‘een groot aantal’ daarvan het resultaat is van een veranderende functie van het gebouw. Het oorspronkelijke doel van deze burchten was een ommuurde legerplaats te bieden. Het eindstadium is zichtbaar in de kastelen van Helmond en Ammersoyen. Hoewel de bouwvorm van de laatst genoemde kastelen overeen komt met die te Muiden, was de functie van die huizen een andere.¹⁴⁴⁰

De these die de bouwhistorici poneren is nieuw en prikkelend. Aan de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek van Gruben c.s. hoeft niet getwijfeld te worden. Toch kleven er bezwaren aan de door hen veronderstelde bouwontwikkeling. Het argument om te veronderstellen dat de zaalbouw een latere bouwperiode betreft dan de ommuring ontbreekt. De conclusie is alleen gebaseerd op het feit dat zij menen dat de zaalbouw later gebouwd is dan de ommuring. Echter een latere bouwfase impliceert niet automatisch dat de oudere bouwvorm zelfstandig functioneerde. Zij gaan daarbij voorbij aan het feit dat de eerste fase van de aanleg altijd het sluiten van de ommuring betreft, dan verschijnt pas het eerste woongebouw. De tijd tussen de feitelijke bouw van de verschillende fasen is niet bekend.

Het is daarnaast een onbeantwoorde vraag in hoeverre de veronderstelde strikt militaire functie, essentieel voor het betoog, voor *alle* genoemde voorbeelden van het bouwconcept geldt. De veronderstelling van de onderzoekers is dat de huizen Medemblik, Doorn, Muiderslot en het Huis te Riviere primair dat doel hadden. De nadruk op het defensieve karakter van het Huis te Riviere, dat eerder gebouwd werd dan het Muiderslot, en het kasteel Doorn is echter (nog) niet bewezen. De veronderstelde eenzijdige militaire functie van de vierkante kastelen valt bovendien niet te staven met schriftelijke of archeologische bronnen. De nadruk op het militaire aspect gaat daarnaast in tegen de ontwikkeling van de woonfunctie, die in de 13de eeuw ook bij de ronde kastelen relevanter was. Het doortrekken van de vorm en (veronderstelde) functie van het Muiderslot naar de huizen Ammersoyen en Helmond gaat te ver. Genoemde huizen waren voor bewoning gebouwd door adellijke opdrachtgevers en niet bedoeld om een garnizoen te legeren. Dat toont de hiervoor beschreven bouwhistorische analyse van Ammersoyen duidelijk aan. Ammersoyen was niet gebouwd als een militair bolwerk, het huis had vooral een woonfunctie met overdadige luxe en wooncomfort.

Het bouwhistorisch betoog voor een herziening van het concept van het Muiderslot mist ter ondersteuning echter vooral het historisch kader. Het bouwen van de woning binnen de muren van het vierkante kasteel vond volgens het nieuwe concept van het Muiderslot later plaats, maar de onderzoekers maken niet duidelijk in hoeverre en waarom de functie van het vierkante kasteel wijzigde. Dat het accent in deze nieuwe theorie wel erg snel kan veranderen, immers dan verschijnt de zaalbouw in het Muiderslot, krijgt geen aandacht. Indien de functie van het vierkante kasteel in de Nederlanden in oorsprong een louter militaire is geweest, dan moet zo’n gebouw ook aan de militaire normen van die tijd getoetst worden. Daarvoor geldt echter dat wat van toepassing kan zijn voor een landsheer, het gebied beschermen met een versterking, niet noodzakelijkerwijs ook voor de adel geldt. De door de bouwhistorici geopperde verklaring dat de hoge adel zich vóór de 14de eeuw richtte op de beheersing van een gebied, in tegenstelling tot de lage adel die zich vooral oriënteerde op bewoning, is niet sterk. Uitgaande van die verklaring zou het aantal vierkante kastelen vele malen groter moeten zijn. Maar naast de hierboven genoemde kastelen zijn er in Nederland vrijwel geen vierkante kastelen bekend. De hoge adel beschikte vrijwel niet over fortificaties, waaruit volgt dat zij daar geen behoefte aan hadden. Dat sluit aan bij de uitkomst van dit onderzoek. Zoals hierna aangetoond wordt berust het bouwconcept van Helmond en Ammersoyen op heel andere gronden dan geuit in de hierboven beschreven visies.

¹⁴⁴⁰ Gruben, Kamphuis & Viersen 2004, 148-149. Indirect zeggen de auteurs daarmee dat een bouwontwikkeling op basis van de vorm, zoals die door Janssen geformuleerd is in de chrono-typologie, niet voldoet. Echter de typologische indeling is, in tegenstelling tot wat de bouwhistorici menen, geen vastgezette vorm onafhankelijk van de tijd.

5.5.5 *Het ijken van de bouwperiode van Ammersoyen*

In 1965 meende Buurman dat de bouw van het kasteel Ammersoyen omstreeks 1300 begonnen was.¹⁴⁴¹ Die datering stelde hij op een tweetal kenmerken van het gebouw. Ten eerste het formaat van de in Vlaams verband gemetselde bakstenen en ten tweede de fundering van de muren. De bakstenen zijn van het grote formaat 31 x 15 x 8 cm. Het gebruik van dat steenformaat en het Vlaams metselverband verdween in de Noordelijke Nederlanden na het eerste kwart van de 14de eeuw. Bovendien zijn de muren op kelderniveau gebouwd volgens een pijler- en spaarbogenconstructie op slieten van beukenhout. Deze methodiek was begin 1300 algemeen gebruikelijk. Ondanks die kenmerken verschoof hij de datering van de bouw van Ammersoyen later naar het midden van de 14de eeuw.¹⁴⁴² Doorslaggevend voor het herijken van de bouwdatum waren de vondsten in de gracht. Renaud dateerde de oudste gebruiksvoorwerpen als materiaal uit het midden of zelfs het derde kwart van de 14de eeuw. Aan de datering van die vondsten koppelde hij ook de bouwperiode van het huis.¹⁴⁴³ Eenmaal tot de conclusie gekomen dat de bouw rond 1350 te dateren was, zijn ook andere argumenten gezocht om dat te staven, zoals de indeling van het *corps-de-logis* (1:2) en de eerste vermelding in de bronnen in 1354.¹⁴⁴⁴ Het feit dat Ammersoyen niet in het oudste leenboek (1326) van de graaf van Gelre staat vermeld, was ook zo'n argument.¹⁴⁴⁵

De waarde van het dateren van aardewerk of enig andere vondst in de gracht krijgt bij Buurman echter te veel nadruk. De vondsten duiden alleen de *terminus post quem* aan, de constatering is dat het kasteel vanaf die datering zeker bestond. Het geeft met andere woorden niet aan in hoeverre het kasteel er voordien al was. Indien de verschillende argumenten opnieuw tegen het licht worden gehouden, is vanuit bouwhistorische kenmerken een vroegere datering meer waarschijnlijk. Wat de vroege datering betreft blijven de door Buurman aangehaalde argumenten van het baksteenformaat, de metselwijze en het type fundering van het gebouw staan. Bouwhistorisch onderzoek is in het huidige kasteel niet meer mogelijk, alle bouwsporen zijn achter dik pleisterwerk verstopt. Gelukkig is er één uitzondering, de kelder in de noordwestelijke toren. Het muurwerk in deze ruimte is tijdens de restauratie niet aangeroerd. Het metselwerk is daar zo goed bewaard dat aan een vroege datering niet getwijfeld hoeft te worden. Maar wanneer dan?

Naar een nieuwe datering van het kasteel Ammersoyen

Orsel oppert dat een vroegere datering van de bouw van Ammersoyen, dat wil zeggen omstreeks het laatste kwart van de 13de eeuw, mogelijk is.¹⁴⁴⁶ Hij baseert en beperkt (!) zich als bouwhistoricus voor die datering op enkele bouwkundige elementen van het huis Ammersoyen. Natuurlijk verwijst Orsel naar de metselwijze en het baksteenformaat die vanaf aanvang 13de eeuw in gebruik kwamen.¹⁴⁴⁷ Daar valt weinig op af te dingen. Daarnaast voert hij voor een vroegere datering van de bouw van Ammersoyen ook enkele morfologische kenmerken aan. Het dateren daarvan is echter heel lastig. Het betreft de typische rookafvoer in de muur, de verdedigingssleuven, de kapel en de zware noordwestelijke hoektoren. Het zijn bouwelementen die vrijwel specifiek voor Ammersoyen zijn, er komen in de Nederlanden geen gelijkenissen voor. Zelfs buiten de grenzen zijn die zeldzaam. Het uitsluitend vinden van mogelijk overeenkomstige

¹⁴⁴¹ Buurman 1965, 144-145.

¹⁴⁴² Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 16; Buurman 1976, 62. Zie voor die datering, maar op andere grondslag ook, Vermeulen 1932, 22.

¹⁴⁴³ Buurman 1976, 60.

¹⁴⁴⁴ Van der Borch tot Verwolde-Swemle 1986, 16. Zij verwijst naar Renaud, maar vermeldt de bron niet.

¹⁴⁴⁵ Buurman 1976, 62.

¹⁴⁴⁶ Orsel 2012, 176.

¹⁴⁴⁷ Orsel 2012, 172.

elementen buiten de Nederlanden maakt de bouwhistorische onderbouwing niet sterk.¹⁴⁴⁸ Leg dan maar eens uit hoe en waarom dat zeldzame voorbeeld in de Nederlanden uitsluitend in Ammersoyen verwerkt is. Er zijn op de onderbouwing van die vroege datering dus tegenwerpingen te maken.

In kasteel Ammersoyen vindt de rookafvoer niet plaats via een schouw en schoorsteen, maar zijn de haardplaatsen in de muur gemaakt waarbij de rookkanalen in de muur eerst tot enkele meters loodrecht omhoog gaan om daarna met een haakse hoek horizontaal door de muur de rook af te voeren. In de Nederlanden zijn geen parallellen van een dergelijke rookafvoer. Orsel meent een (enigszins) gelijke vorm te traceren in het 12de-eeuwse Engeland en refereert daarvoor aan Toy.¹⁴⁴⁹ Toy beschrijft de rookafvoeren van Colchester castle welke in de kasteelmuur verwerkt waren. Echter die rookafvoer, het gaat niet om alle rookkanalen van het kasteel, betreft een schuinoplopende afvoer waarbij de schouw als het ware in de muur verwerkt is.¹⁴⁵⁰ Het toont niet een eenvoudig verticaal afvoerkanaal met een haakse hoek zoals dat in Ammersoyen het geval is. Bovendien, maar daar verwijst Orsel niet naar, zijn in Ammersoyen de haardplaatsen in de muur verwerkt en dat was ook in Engeland volgens Goodall typerend voor de 14de en 15de eeuw.¹⁴⁵¹

De ‘verdedigingsleuven’ zijn hierboven al uitvoerig aan bod gekomen. Ook daarvan bestaan in de Nederlanden geen tegenhangers. Dat maakt het bepalen van het gebruik van die sleuven juist zo moeilijk. Orsel dateert die toch als 13de-eeuws en verwijst daarvoor wederom naar een Engels voorbeeld.¹⁴⁵² Hij verwijst naar enigszins gelijkende (onverklaarbare) goten in twee poortgebouwen, waarvan één in Caerphilly Castle. De (veronderstelde) functie van die goot is het voorkomen van het in brand zetten van het valhek in het poortgebouw. Aangezien dat kasteel in de tweede helft van de 13de eeuw gebouwd is, meent Orsel dat ook de sleuven in kasteel Ammersoyen ouder kunnen zijn dan 14de-eeuws. Hij verklaart niet waarom slechts in een van de vier poortgebouwen van dat kasteel een sleuf voorkomt waarvan het gebruik onduidelijk is. Evenmin geeft hij aan waarom die functie dan in het huis Ammersoyen werd aangewend. Orsel gaat ook niet in op de vraag waarom deze zeldzame elementen, welke met moeite te vinden zijn in het 13de-eeuwse Engeland, verder op het ‘vaste land’ niet voorkomen. Kortom zelfs een beetje gelijkenis is lastig te vinden en roept dan meer vragen op dan het antwoord geeft.

Orsel verwijst voor een mogelijk vroegere datering van het huis Ammersoyen ook naar de kapel van het kasteel. Daar waar de kapel met de grote zaal verbonden was bevinden zich in de restanten van de muur tufstenen zuiltjes. Vergelijkbare zuiltjes zijn te vinden in het kasteel de Engelsburg van de Duitse Orde.¹⁴⁵³ De bouw daarvan vond vermoedelijk plaats in de periode 1250-1275. Punt is echter dat de bouw van de kapel in Ammersoyen niet te dateren is, het staat niet vast dat de kapel tot de oorspronkelijke aanleg behoorde. De constructie van de toegang tot de kelderruimten klopt dan namelijk niet, en die toegang dateert wel uit de eerste bouwfase. Orsel verwijst in zijn artikel ook naar het bouwconcept van het vierkante kasteel dat te dateren is vanaf circa 1275. Echter dat kasteeltype werd tot in de 15de eeuw gebouwd en is in die zin geen argument voor een vroege datering.¹⁴⁵⁴ Daarnaast noemt Orsel ook de zware noord-oostelijke toren als een kenmerk van een vroege bouw, dat wil zeggen vóór de 14de eeuw. Het waarom van de bouw van de uitzonderlijk zware hoektoren met muren van drie meter dik is inderdaad uitdagend in het bouwconcept van Ammersoyen. De bouw van enkele vergelijkbare zwaar gefundeerde torens in de Nederlanden is te dateren

¹⁴⁴⁸ Orsel is zich bewust van die valkuil (Orsel 2012, 173).

¹⁴⁴⁹ Orsel 2012, 169.

¹⁴⁵⁰ Toy 1939, 114-115.

¹⁴⁵¹ Goodall 2011, 35.

¹⁴⁵² Orsel 2012, 169-170.

¹⁴⁵³ Orsel 2012, 171.

¹⁴⁵⁴ Janssen 1996, 61.

rond 1300, maar het betreft dan solitaire torens.¹⁴⁵⁵ In het bouwconcept van Ammersoyen is de morfologische plattegrond in één bouwplan neergezet. Uit het metselwerk blijkt dat er geen sprake was van een solitaire toren met latere aanbouw. Het valt daardoor te betwijfelen of de toren in die zin vergelijkbaar is met andere bouwconcepten. Er zijn kortom kanttekeningen te plaatsen bij de bouwkundige argumentatie van Orsel om de bouw van Ammersoyen in het laatste kwart van de 13de eeuw te plaatsen.

Aan de typerende unieke facetten van Ammersoyen zijn moeilijke bouwkundige periodisering en koppelen. Wel kan gesteld worden dat er voldoende argumenten zijn aan te voeren om de bouw van het kasteel vroeger te dateren dan het midden van de 14de eeuw. Dat de bouw in de vroege 14de eeuw gedateerd moet worden en niet zoals Orsel het meest waarschijnlijk lijkt in het laatste kwart van de 13de eeuw, volgt uit enkele door hem niet genoemde aspecten. Ten eerste, vanuit de bouwhistorische gegevens geredeneerd, zijn er restanten gevonden van kruisvensters waarvan Mesqui het voorkomen dateert als 14de-eeuws, niet vroeger.¹⁴⁵⁶ Dat wil zeggen dat *alle* genoemde bouwelementen in kasteel Ammersoyen in het eerste kwart van de 14de eeuw in gebruik waren. Ten tweede was de doorslaggevende reden voor Buurman en Renaud om de oorspronkelijke datering naar een latere periode te verschuiven gestoeld op het gevonden Siegburg gebruikskeramiek. In de jaren zestig van de vorige eeuw was de veronderstelling dat de oudste fabricagedatum van dit Siegburg-steengoed in het midden van de 14de eeuw lag, maar die aanname is intussen bijgesteld. De productie van dit soort keramiek vond volgens Janssen al veel eerder plaats.¹⁴⁵⁷ Hét argument voor een latere datering is dus niet meer geldig. Ten derde verwijst Orsel in zijn artikel alleen naar bouwhistorische kenmerken en niet naar andere bronnen die voor het dateren van de bouw ook van belang zijn. Het meest belangrijke aspect wordt bij strikt bouwkundig onderzoek echter vergeten: het historische kader. In het historisch perspectief is een laat 13de-eeuwse datering uit te sluiten. Vanuit de schriftelijke bronnen geredeneerd is een bouwperiode omstreeks 1325 of kort daarna het meest waarschijnlijk. Dat tijdvak correspondeert met alle bouwkundige en morfologische argumenten die het kasteel vroeger dan 1350 maar later dan het laatste kwart van de 13de eeuw dateren. Die conclusie brengt het onderzoek bij het oorspronkelijke uitgangspunt: wie was de bouwheer van Ammersoyen?

Wie was de bouwheer van Ammersoyen?

Hierboven is een impressie van de eerste bouwperiode van het huis gegeven en de ontwikkeling van het bouwconcept beschreven. Door het herijken van bouwhistorische aspecten kan de eerste bouwperiode vroeger gedateerd worden dan om en nabij 1350 zoals Buurman en Renaud aannamen. Orsel dateert de eerste mogelijke bouwperiode vóór de 14de eeuw. Hoewel hij verwijst naar de familie Van Ammersoyen weet ook Orsel dat een telg daarvan niet als verondersteld bouwheer kan gelden. Zij zijn echter behoudens de naam Van Ammersoyen en bezit aan percelen land in de heerlijkheid niet in verband te brengen met de heerlijkheid en/of het huis. Ze hadden niet het sociaal maatschappelijk vermogen en zijn als bouwheren uit te sluiten. Alleen de Herlaars zijn in dat opzicht aan te wijzen. Daaruit volgt dat de vermoedelijke opdrachtgever bij de Herlaars gezocht moet worden, maar wie dan?

In het voorgaande is gebleken dat de Herlaars hun bezit in de Bommelerwaard vermoedelijk verwierven na de opstand van Reinald II tegen zijn vader de graaf van Gelre in 1318.¹⁴⁵⁸ De vroegste bouw van het kasteel

¹⁴⁵⁵ Orsel verwijst hiervoor naar de *tour Philippienne* in het bouwconcept van het kasteel te Dourdan (Orsel 2012, 171). Het betreft dan een losse toren in een hoek van een vierkant ontwerp. Die toren was, in tegenstelling tot die te Ammersoyen, volledig opgetrokken en ook apart omgracht.

¹⁴⁵⁶ Mesqui 1993, 207. Zie ook, Stenvert & Tussenbroek 2007, 174.

¹⁴⁵⁷ Janssen 1988, 331. Het echte Siegburg steengoed verscheen in de periode 1300-1320 in Nederland. Vóór 1350 werd het al in massa geproduceerd.

¹⁴⁵⁸ Zie § 4.6. en § 4.7.

Ammersoyen is dan te dateren na 1318. Op basis daarvan zijn er drie mogelijke opdrachtgevers denkbaar: Gerard van Loon (1272- < 1323), diens zoon Dirk (1312-1354), of kleinzoon Gerard (1348-1354), de eerst bekende heer van Ammersoyen.

Bij een vroege datering van de bouw, tussen 1318-1322, valt te denken aan Van Loon als opdrachtgever. Uit de bronnen rijst het beeld op van een gedreven ambitieuze en eierzuchtige man. Zijn huwelijk met de adellijke Aleid van Herlaar mag als een voorbeeld daarvan gelden. Gerard bezat blijkbaar de financiële armslag om zijn lagere status te compenseren, al is niet bekend waaruit dat vermogen bestond. Toch is het niet waarschijnlijk dat hij de bouwheer van het huis Ammersoyen is geweest. Zijn status en vermogen mogen voldoende zijn geweest voor het trouwen van Aleid van Herlaar, maar niet voor het bouwen van kasteel Ammersoyen. Bovendien is hij vóór 1323 overleden. De bouwtijd van het huis Ammersoyen, dat als één concept is opgezet moet op 10 jaar geschat worden. Dat zou impliceren dat zijn zoon Dirk de bouw na 1323 voltooide. Die staat in de (latere) Gelderse bronnen (1331-1335) echter niet als heer van Ammersoyen genoemd, wat dan toch wel verwacht mag worden.

Dirk komt wel in aanmerking als opdrachtgever. Er is in het voorgaande al gewezen op enkele aspecten die doen vermoeden dat hij in 1331-1335 nog niet in het bezit was van een voltooid huis in Gelre, maar in Gelre wel hoge jurisdictie bezat. Hij staat in de Gelderse oorkonden genoemd als edelman van Gelre, maar niet als 'heer van'. 'Heer van...' verwijst in de oorkonden waarin Dirk genoemd staat naar een heer die in Gelre zowel (hoge) heerlijkheid als een huis in die heerlijkheid bezat. In tegenstelling tot zijn vader bezat Dirk wel het maatschappelijk vermogen voor het bouwen van een huis als Ammersoyen. Zijn sociaal-economisch vermogen bestond na 1325 uit het 'land van Ameide' verrijkt met de beleende rechten en goederen in het rivierengebied en na 1326 het voormalig bezit van Herbaren van Arkel. Wat lijkt te ontbreken is een reden tot het bouwen van dit huis, immers hij bezat in Ameide al een residentie. De veronderstelling dat hij in Ammersoyen een huis liet bouwen voor zijn zoon is ongebruikelijk, maar mogelijk betreft het hier de uitzondering. De bouw bekroonde in elk geval wel zijn maatschappelijk vermogen, want het optreden van Dirk getuigt namelijk van een grote ambitie. Het is niet alleen het schenken van stadsrechten aan Ameide dat daar op wijst, maar zijn optreden achter de schermen in Holland toont dat des te meer. Die eierzucht maakt het aannemelijk dat hij zijn sinds 1325 verworven bezit in het rivierengebied liet besturen vanuit een hoge heerlijkheid met een majestueus huis. Zoals hij in de Hollandse partijstrijd zijn zoon mogelijk naar voren schoof, wist hij met dit huis hem ook in Gelre te positioneren. Wat bovendien voor Dirk als bouwheer pleit, is het feit dat het huis Ammersoyen een erfleer was van Ameide.

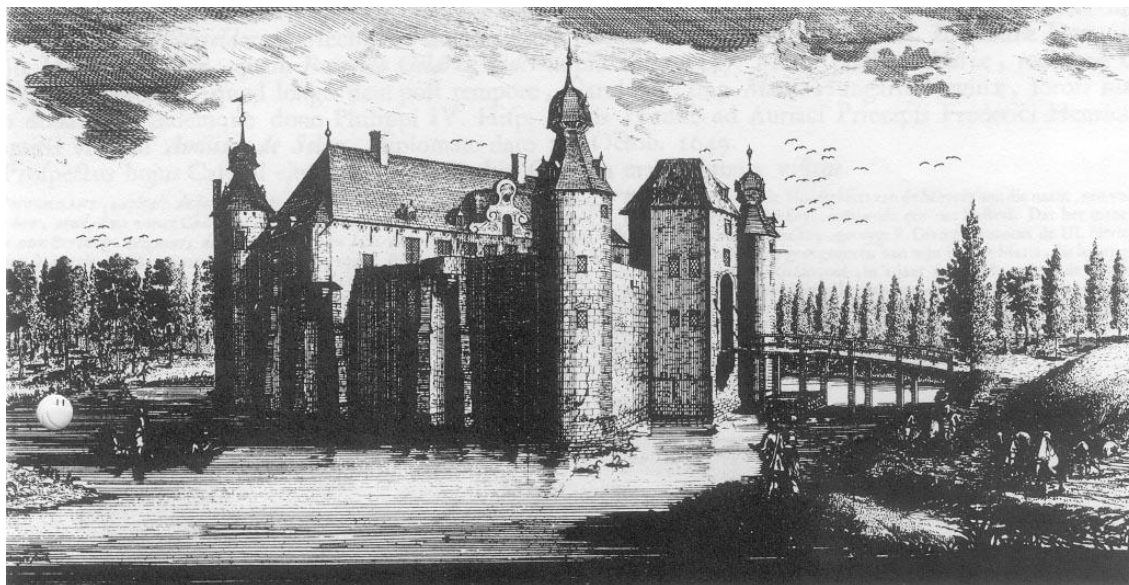
Toch is een derde mogelijkheid niet uit te sluiten. Het is namelijk ook mogelijk dat Gerard, Dirks oudste zoon, de bouwheer is geweest. Van hem is slechts een zeer kortstondig optreden bekend, grofweg van 1347 tot 1354, maar dan wel direct in het centrum van de macht binnen zowel de Hollandse grafelijkheid als de Gelderse troonopvolging. Voor iemand die op dat niveau optreedt, is een huis als Ammersoyen een gepaste woning, van veel luxe voorzien en gebouwd volgens een *modern* vorstelijk concept. Uit de bronnen blijkt dat Gerard heer van het huis van Ammersoyen was, niet zijn vader (Beiden stierven in dezelfde periode). Zijn leeftijd is slechts vanuit de filiatie te benaderen. Gerard zou geboren kunnen zijn in de periode 1300-1310. Hoewel hij als een 'avonturier' gemakkelijk gekoppeld wordt aan een jeugdige leeftijd was hij in 1350 waarschijnlijk al op redelijke leeftijd. Een leeftijd die hem de juiste uitstraling gaf voor de functies die hij vervulde en het aannemelijk maakt dat hij over een groot vermogen en een eigen huis kon beschikken. Hij bezat in die periode de status voor een dergelijk huis, maar waar had hij het financieel vermogen voordien dan vandaan? Dat moet voor het bouwen van Ammersoyen immers fors zijn geweest.

Bovenstaande (bouw)historische gegevens leiden niet concreet tot een aanwijsbare opdrachtgever. Gezien de vermeldingen in de bronnen en het sociaal-economisch vermogen dat nodig was voor de bouw van een dergelijk concept is het meest waarschijnlijk dat Dirk van Herlaar (1312-1354) na 1325 de opdracht gaf tot

de bouw. Mogelijk nam zijn zoon Gerard dat later van hem over. Hij werd immers vóór 1347 heer van Ammersoyen.

Verwantschap als verklaring voor het bouwconcept

Het vinden van een mogelijke opdrachtgever verklaart niet waarom die koos voor het bouwconcept van het vierkante kasteel met de ronde hoektorens. Zijn daar gegevens voor? En zo ja, was dat dan als *shell-keep* burcht vanuit een ontwikkeling die in de Nederlanden startte met het Muiderslot zoals Gruben c.s. menen?

Afb. 70: Gravure huis Vorselaar, F. Ertinger

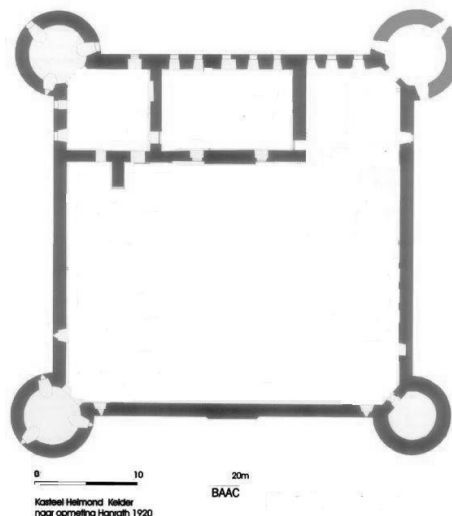
(Bron: Le Roy 1709, 123)

In de literatuur is de blik van de beschreven ontwikkeling van het vierkante kasteel vooral gericht op het huidige Nederland, de voorbeelden waar de verschillende auteurs naar verwijzen zijn alle gelegen in de noordelijke territoria. Dat slaat geen acht op het feit dat ook het middeleeuwse Brabant tot de Nederlanden behoorde, ook daar zijn vierkante kastelen gebouwd. Eén daarvan is het kasteel Vorselaar (afb. 70). Het huis Vorselaar, tegenwoordig genaamd het kasteel ‘de Borrekens’, is gelegen in de Meierij van Geel ten Oosten van Antwerpen.¹⁴⁵⁹ De huidige bouwvorm is het resultaat van vele verbouwingen. De oorspronkelijke burcht is waarschijnlijk in het laatste kwart van de 13de eeuw gebouwd in opdracht van Gerard van Rotselaar, heer van Vorselaar.¹⁴⁶⁰ Het kasteel bestond uit een vierkant geheel met ronde hoektorens, een poortgebouw(toren) in het midden van de oostelijke weermuur en een woongedeelte aan de westelijke achterzijde van het huis. De westelijke woonvleugel was onderkelderd waardoor het woonniveau licht verhoogd was, en bestond uit twee tot drie bouwlagen. Het geheel was omgeven door een gracht. Hoewel het kasteel grondige verbouwingen heeft ondergaan, is het grondplan nagenoeg ongewijzigd gebleven. Het bouwconcept vertoont

¹⁴⁵⁹ Ebhardt 2001, 133, 139; Van Hemelrijck 1950, 102, 124-125; Le Roy 1709, 123. De literatuur over dit gebouw is uitermate schaars. Een gedegen beschrijving is te vinden op het internet onder, *de inventaris van het onroerend erfgoed*, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/47582>. Met dank aan drs. B. Aarts die me hier op attendeerde.

¹⁴⁶⁰ Gerard van Rotselaar, heer van Vorselaar, kwam in 1303 tijdens het beleg van Mechelen om het leven (Jan van Boendale, *Brabantsche Yeesten* vijfde boek, 340-345).

in die zin een sterke gelijkenis met het kasteel Ammersoyen uit de 14de eeuw. Dat gegeven legt nog geen verband, maar dat verandert door te verwijzen naar Marina van Herlaar, tante van Dirk van Herlaar. Die was getrouwd met Gerard van Vorselaar, een zoon van Gerard van Rotselaar.¹⁴⁶¹

Afb. 71: Plattegrond kasteel Helmond, eerste bouwperiode, ca. 1350

(Bron:Glaudemans & Gruben 2001, 82)

Er is ook een ander kasteel dat in verband gebracht kan worden met het huis Ammersoyen: kasteel Helmond. De morfologische gelijkenis en parallele bouwontwikkeling tussen de kastelen van Ammersoyen en Helmond is zo groot dat van toeval welhaast geen sprake kan zijn. Wat direct herkenning oproept is het grondplan, dat is van beide huizen hetzelfde (afb.71). Meer nog blijkt echter dat de vroegste bouwphase van beide kastelen opmerkelijk gelijkenissen vertoont. Het metselwerk is in kasteel Helmond evenals in dat van Ammersoyen in Vlaams verband opgezet. In de eerste bouwphase is een vierkant bouwwerk met ronde hoektorens opgetrokken, met aan de achterzijde het *corps-de-logis*. De beide zijvleugels, inclusief de torens, zijn in die eerste bouwperiode alleen tot op kelderhoogte gebouwd. In tegenstelling tot de westelijke vleugel is de aanzet voor de oostelijke vleugel in Ammersoyen weliswaar bij de eerste bouw gerealiseerd maar nooit afgebouwd. Ammersoyen en Helmond zijn wat dat betreft congruent. Waar in Helmond sprake was van uitbreiding aan het *corps-de-logis* richting de rechter vleugel, is in Ammersoyen op nagenoeg dezelfde plaats om onbekende reden een opvallende verjonging in de muurdikte. Meest karakteristiek is echter de overeenkomst van de aanzet van de linkervleugel. In Ammersoyen lijkt vertanding te wijzen op plannen voor uitbreiding, in Helmond was daartoe al een gefundeerd stuk muur aanwezig.

Ondanks de opvallende gelijkenissen was een concreet verband tussen deze twee huizen tot voor kort niet voor mogelijk te houden. Het beeld overheerste dat de eerste bouwperiode van het kasteel van Helmond uit de 15de eeuw (1402) dateerde.¹⁴⁶² Glaudemans en Gruben tonen echter aan dat de bouw al veel eerder, circa 1325-1350, maar niet vóór 1314, te dateren is.¹⁴⁶³ Door deze gecorrigeerde datering is het aannemelijk dat Lodewijk II van Berlaar (1329-1344, een nazaat van de Berthouts, de opdrachtgever voor de bouw van het

¹⁴⁶¹ Zie § 4.2.4.

¹⁴⁶² Glaudemans & Gruben 2001, 78-79; Glaudemans & Gruben 2004, 76-115.

¹⁴⁶³ Glaudemans & Gruben 2001, 79.

kasteel is geweest.¹⁴⁶⁴ En ook met die Berthouts hadden de Herlaars een goed contact. Niet alleen behoorden de Berlaars, Van Vorselaar en de Herlaars tot dezelfde sociale groepering, en hadden zij een huis waarvan de morfologie nagenoeg hetzelfde was, er bestond tussen de genoemde edelen aanvang 14de eeuw een aantoonbare band.

Jan Berthout van Berlaar (1314-1326) kreeg in 1314 Helmond van hertog Jan III van Brabant in ruil voor een aantal inkomsten en goederen in de buurt van Lier.¹⁴⁶⁵ Dirk van Herlaar (1288-1305) sloot met diens vader, Jan Berthout (1264-1310) in 1304 in Berne een schikking. Het is niet bekend waar de schikking precies over ging, maar het betrof een regeling voor Jan van Heusden, een neef van Jan Berthout, en verwant van de Herlaars.¹⁴⁶⁶ In 1343 waren Dirk van Herlaar (1312-1354) en zijn zoon Gerard met de heer van Helmond (Lodewijk van Berlaar) betrokken bij een kwestie met de heer van Boxtel.¹⁴⁶⁷ Ook de Berthouts hadden een band met de heer van Vorselaar. Dat blijkt uit het testament van Hendrik Berthout (1284-1320), heer van Duffel en Geel dat hij in 1320 door zijn vrienden Gerard, heer van Diest, Jan Berthout heer van Helmond, Gerard van Vorselaar en Arnold van Rotselaar liet bezegelen.¹⁴⁶⁸ Kortom, de heer van Vorselaar, de heer van Helmond en de heer van Ammersoyen behoorden tot elkaars *inner circle*.¹⁴⁶⁹ Gegeven de opmerkelijke gelijkenissen tussen de huizen van Ammersoyen en Helmond die verder gaan dan het bouwconcept en het feit dat er ten tijde van de (veronderstelde) eerste bouwperiode van beide huizen goede contacten bestonden tussen beide (vermoedelijke) opdrachtgevers en de heer van Vorselaar, is het heel aannemelijk dat het bouwconcept tussen deze heren na 1314 is uitgewisseld. Daarbij diende het kasteel Vorselaar, waarvan de aanleg ouder is, mogelijk als voorbeeld.

Concluderend kan gesteld worden dat Dirk van Herlaar (1312-1354) te beschouwen is als de opdrachtgever van het huis Ammersoyen. De datering van de vroegste bouwphase is te plaatsen rond 1325 wat overeenkomt met de bouwhistorische karakteristieken van het gebouw, het verwerven van het bezit, de vroegste vermeldingen van een Herlaar in de Gelderse bronnen en de datering van de bouw van de evenknie van Ammersoyen, Helmond. Dirk van Herlaar volgde een zeer exclusief bouwconcept dat binnen zijn sociale omgeving ook gebruikt werd. Die conclusie betekent een wending in de veronderstelde ontwikkeling van het vierkante kasteel in Nederland. Ammersoyen en Helmond vormen niet het zenit van een Hollandse ontwikkeling, al dan niet als *shell-keep* burchten, maar zijn resultanten van contacten in een adelsnetwerk en waarschijnlijk vanuit Brabant geïntroduceerd.

5.6 Woningen van de leenmannen

Al zijn de gegevens over de huizen waar de Herlaars zelf woonden beperkt, aantoonbaar is dat het aanzienlijke woningen betreffen. Dat volgt temeer uit het vergelijken van die huizen met die van de leenmannen van Herlaar en Ameide.

In de heerlijkheid Herlaar was Oud-Herlaar de eigen woning, het bouwconcept in de 13de en 14de eeuw betreft vermoedelijk dat van een polygonale of veelhoekige burcht. De beleende huizen Nieuw-Herlaar en de

¹⁴⁶⁴ Roosenboom 2001, 124.

¹⁴⁶⁵ Roosenboom 2001, 121.

¹⁴⁶⁶ OBNB I, nr. 669 (01-06-1304). Jan II van Heusden was getrouwd met een dochter van Gillis I Berthout.

¹⁴⁶⁷ Croenen (ed.) 2006, nr. 171 (??-11-1343).

¹⁴⁶⁸ Croenen 2003, 248. De verwantschap tussen de Berthouts en Van Vorselaar (Rotselaar) liep waarschijnlijk via de vrouw van Hendrik IV Berthout, Beatrix van Rotselaar.

¹⁴⁶⁹ Vanuit dit perspectief is het saillant te noemen dat Jan III van Berlaar, heer van Helmond en Keerbergen in 1419, met een aantal gezellen, een bedevaart deed naar het altaar van de Heilige Quirinus te Ammerzoden (Goossens 1955, 34).

Ruwenberg staan zoals ook enkele hoeves genoteerd als het ‘goet te’. Voor een gefundeerde uitspraak over het oorspronkelijk concept van Nieuw-Herlaar en de Ruwenberg ontbreken de gegevens. De in leen uitgegeven hoeves hadden een bedrijfsfunctie en waren grote bouwwerken. Een goed voorbeeld van de bouwconstructie van een dergelijke hoeve, mogelijk zelfs een (later) leen van de heer van Herlaar, is te zien in een hofstede in Broekhoven (Bergeyk).¹⁴⁷⁰ Het betreft een constructie van houten gebinten.

De eigen woningen van de leenmannen van die huizen en hoeves, patriciërs en schepenen woonachtig in Den Bosch, vertoonden andere karakteristieken. Tot grofweg 1300 bestonden de woningen in Den Bosch, niet zijnde woontorens, vooral uit constructies van houtskeletbouw op bakstenen funderingen.¹⁴⁷¹ De afmeting van een dergelijke woning was 12-14 x 6m, soms iets langer en breder. Rond 1300 wijzigde dat. Vanaf die periode werden de huizen voor het patriciaat gebouwd met bakstenen muren geplaatst op funderingen van bakstenen poeren verbonden met grondbogen. Deze huizen waren wat groter, de lengte varieerde van 15 tot 20 meter, de breedte van 6 tot 8 meter of 10 tot 12 meter. De huizen hadden bakstenen brandmuren en bestonden gewoonlijk uit twee of drie verdiepingen. De dakbedekking was in het algemeen uit platte dektegels opgebouwd. Sommige van die huizen, de zogenaamde *mansiones*, waren voorzien van een zaal voor representatieve doeleinden.¹⁴⁷²

In de regio van de Bommelerwaard was het onderscheid tussen de woningen van de leenheer en de leenmannen ook evident. De beschrijvingen hiervóór tonen dat Ammersoyen en Poederoyen aanzienlijke luxueuze en comfortabele woningen waren. Het vergelijken van Ammersoyen en Poederoyen met de huizen van de leenmannen van Ameide en die van de heren van de andere hoge heerlijkheden in het gebied (Hedel en Nederhemert) maakt de uitzonderlijke status van die gebouwen meer zichtbaar. Het voert echter te ver al die huizen hier afzonderlijk te bespreken.¹⁴⁷³ Ook voor de huizen van de leenmannen en naburige heren in het rivierengebied geldt dat de bronnen voor een gedegen onderzoek en een vroege reconstructie eigenlijk ontoereikend zijn. Zelfs het dateren van die huizen is vrijwel niet mogelijk. Van de eerste vermeldingen van de huizen dateert het merendeel uit de 15de eeuw, met uitzondering van die te Brakel, Hedel, Nederhemert en mogelijk ook Well. Van vrijwel elk huis zijn wel enige 17de- en 18de-eeuwse kasteeltekeningen bekend. Die betreffen dan vooral de ruïnes van die huizen, de Franse invallen van 1672 en 1794 zijn in het gebied desastreus geweest. Alleen de huizen in Well, Nederhemert en Loevestein doorstonden de sloperijen en bleven bewoond. Die huizen zijn bouwhistorisch onderzocht.¹⁴⁷⁴ Archeologisch onderzoek is alleen uitgevoerd op locatie van de huizen van Brakel en Gameren.¹⁴⁷⁵ In Delwijnen zijn bij een kleinschalig archeologisch onderzoek weliswaar laat 11de-eeuwse vondsten gedaan, maar die duiden op een voormalige curtis, niet op een versterkte adellijke woning van een lokale of regionale heer.¹⁴⁷⁶ Kortom er zijn dus gegevens beschikbaar, maar om een uitvoerige beschrijving van die huizen te geven zijn die niet toereikend. Desondanks zijn er wel enkele algemene kenmerken te benoemen.

Alle omringende huizen zijn volgens de chrono-typologische indeling van Janssen te classificeren als zaaltorens of compacte zaaltorens. Dat geldt niet alleen voor de aan de landsheer van Gelre opgedragen huizen van de leenmannen van Ameide. Ook de huizen van de hoge heerlijkheden Hedel en Nederhemert, welke grenzen aan Ammersoyen, zijn als zodanig te typeren. Die huizen zijn aanvankelijk gebouwd als een

¹⁴⁷⁰ Strijbos 1998, 150-157.

¹⁴⁷¹ Janssen 2011, 33-37.

¹⁴⁷² Janssen 2011, 36.

¹⁴⁷³ Zie voor een algemene beschrijving van die huizen, Jas e.a. (eds) 2013, 314-323; 506-521.

¹⁴⁷⁴ Hermans, Orsel & Van Soelen 2005, 104-116; Kamphuis 1985.

¹⁴⁷⁵ Van Klaveren 2005; Van der Kaay 2007.

¹⁴⁷⁶ Blom 1992, 32-34.

(solitaire) woontoren, zoals ook Loevestein en het huis ‘van Malsen’ in Well.¹⁴⁷⁷ In Brakel zijn ruïnes van een woontoren en er zijn schamele overblijfselen van het huis te Brakel waarvan het oorspronkelijk bouwconcept als een compacte zaaltoren te beschouwen is.¹⁴⁷⁸ Er is echter geen archeologisch onderzoek gedaan. De huizen van Brakel, Hedel, Loevestein en Nederhemert zijn later uitgebreid tot (veel) grotere complexen. Het betreft dus relatief eenvoudige huizen die dienst deden als versterkte woonplaats van regionale edelen van het ‘tweede garnituur’ met een bescheiden grondbezit, de lage adel.¹⁴⁷⁹ De compacte zaaltorens zoals Brakel, Loevestein en mogelijk ook Gameren, werden gebouwd door meer vermogende bouwheren. Die huizen boden meer wooncomfort en waren beter verdedigbaar dan de woontorens.¹⁴⁸⁰ De bouwers van die huizen stonden op de maatschappelijke ladder wat hoger dan die van de woontorens. De schaarse gegevens duiden er echter wel op dat de bouwheren/bewoners in sociaal opzicht lager stonden dan de Herlaars, die het kasteel Oud-Herlaar, Ameide, Ammersoyen of Poederoyen bewoonden.

5.7 *Samenvatting*

Hierboven is allereerst een poging gedaan de huizen die de Herlaars bewoonden dan wel lieten bouwen te reconstrueren naar het oorspronkelijke bouwconcept. Voor enkele huizen is dat nauwelijks mogelijk, voor Ammersoyen zijn er wel voldoende gegevens beschikbaar om het huis naar de oorspronkelijke opzet te herleiden. De huizen welke als allodiaal bezit door de Herlaars gebouwd werden, betreffen zonder uitzondering de meest eigentijdse bouwconcepten van de hoge adel en de landsheren van dat moment. Zo is op basis van de kunstmatige verhoging in een ronde aanleg een motte en vroeg polygonale burcht te veronderstellen als voorganger van het latere huis Oud-Herlaar. Het huis ‘Herlaar’ te Ameide, of beter te Tienhoven, waarvan de bouwperiode in de tweede helft van de 13de eeuw te dateren is, betreft een grote vierkante of rechthoekige aanleg met grote hoektorens, mogelijk voorzien van een geschakelde woontoren op enige wijze verbonden met de hoge weermuur van de burcht. Het complex was voorzien van meerdere torens. Het huis straalde weerbaarheid uit. Ammersoyen daarentegen spant als meest luxueuze burcht in de wijde omgeving de kroon. Het huis was voorzien van zeer veel wooncomfort, het toonde een bijna exorbitante welstand. Ook al is van de niet allodiale huizen die de Herlaars bewoonden vrijwel niets aan brongegevens te vinden, toch kunnen ook die kastelen gezien worden als zeer representatief voor een groot maatschappelijk vermogen. Het huis te Poederoyen, in 1327 in leen opgedragen aan de Gelderse landsheer, werd op enig moment door de hertog van Gelre vermoedelijk geconfisqueerd en verbouwd en in 1347 beleend aan een Herlaar.

In vergelijking met de woningen van de Herlaars zijn de beleende huizen en de huizen van de leenmannen relatief eenvoudige en kleinschalige bouwwerken, er is duidelijk sprake van een statusverschil. Echter ook die huizen weerspiegelen de status van de bewoner, er is dan ook een sociale stratificatie binnen die groep te herkennen. De huizen Brakel en Zuilichem zijn te rekenen tot wat Janssen definieert als compacte zaaltorenkastelen, in deze gevallen met een voorburcht. (Vergelijkbaar met de eveneens in de Bommelerwaard gelegen kastelen te Nederhemert en Hedel, waarvan de dagelijkse heerlijkheden een leen van de heer van Altena waren). Het huis te Gameren betreft een meer complexe vorm. De andere beschreven huizen zoals Nieuw-Herlaar, de Ruwenberg, en Well waren woningen voor de ‘local gentry’ en patriciërs. Het zijn oorspronkelijk omgrachte eenvoudige huizen of woontorens welke later niet zelden werden

¹⁴⁷⁷ Hermans 2013, II, 227-229, 127-128.

¹⁴⁷⁸ Hermans 1997, 226.

¹⁴⁷⁹ Janssen 1996, 95.

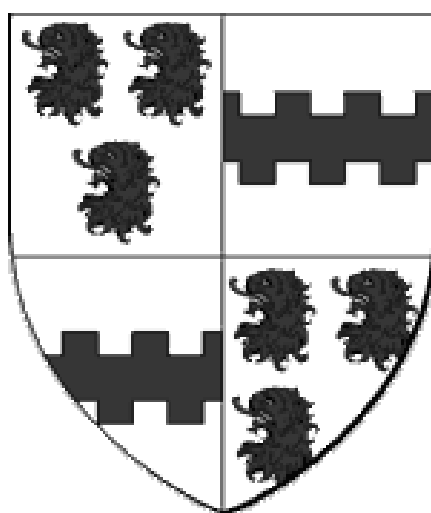
¹⁴⁸⁰ Janssen 1996, 96.

verbouwd tot luxe buitenverblijven. Die huizen waren niet gekoppeld aan de dagelijkse heerlijkheid, de bewoner/eigenaar was niet tevens ‘de heer van’.

Een spiegel van macht en status, zo mag het kasteel Ammersoyen getypeerd worden. Vanuit het bouwconcept is gezocht naar de functie van het huis. Het huis was een zeer luxueuze woning, de elementen ter verdediging waren daaraan ondergeschikt. Het is niet vreemd dat de Gelderse hertogin Mechthild er in 1372 verbleef, zoals Jan van Blois in 1362 in Ameide, en dat de Gelderse landsheer het in 1386 confisqueerde. De bouw van dit huis is te dateren rond 1325. Het hierboven beschreven bouwhistorisch onderzoek toont enkele opmerkelijke overeenkomsten met het kasteel Helmond aan, en wel zo dat van toeval geen sprake kan zijn. Die twee huizen zijn in nagenoeg dezelfde periode op basis van hetzelfde concept gebouwd, de gelijkenis van de bouw is ronduit frappant. Aangezien het aantoonbaar is dat de heer van Helmond en de heer van Ammersoyen met de heer van Vorselaar tot hetzelfde adelsnetwerk behoorden, kan geconcludeerd worden dat de huizen Ammersoyen en Helmond niet een ontwikkeling van een uit Holland stammend bouwconcept bekronen, maar zoals zoveel binnen het leven van edellieden te herleiden is tot een verwantschapsgroep/netwerk.

Een reden diep in te gaan op de bouwontwikkeling van de huizen was ook de huizen als bron te gebruiken. In alle gevallen zijn de huizen die de Herlaars lieten bouwen of bewoonden te koppelen aan de statuur van de Herlaars. Meest zichtbaar is dat in het huis Ammersoyen. Belangrijk daarbij is dat niet alleen de morfologie van het huis te reconstrueren is, maar ook de functies van de ruimten. Juist daaruit mag opgemaakt worden dat luxe bewoning het doel was, de focus was niet gericht op een militaire functie. Anders geformuleerd, dit huis straalde aan alle kanten rijkdom uit. Kastelen worden gezien als symbolen van status, dat lijkt dan naar de individuele edelman te wijzen. Dat is niet helemaal juist, dat wil zeggen behalve dat een kasteel een uiting was van zijn maatschappelijk vermogen was het ook een uiting van het bevestigen van het netwerk waarbinnen de bouwheer zich bewoog of waarop hij zich richtte, het sociaal-cultureel vermogen. Dat netwerk bepaalde mede ook de morfologie. Dat is althans de conclusie die getrokken mag worden bij de bouw van het huis in Ameide en te Ammersoyen, dus dáár waar de Herlaars zelf bouwheren waren.

Het leidt geen twijfel dat de huizen als symbolen van het maatschappelijk vermogen van de bewoners gezien mogen worden, maar ze hadden ook een militaire functie. Niet dat de huizen als militair bolwerk gebouwd werden, de mogelijkheden voor die functionaliteit ontbreken. De reconstructie van de huizen wijst erop dat de militaire mogelijkheden van de huizen (zeer) beperkt waren. Dat doet niets af aan de mogelijkheden van die huizen als Gelderse steunpunten voor het bewaken/vastleggen van de landsheerlijke grens. De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in de periode tussen 1330 en 1350, de huizen in Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Die liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd, en vormden geografisch gezien samen met Hedel en Nederhemert een linie aan de grens. De landsheren van Gelre, Reinald II en Reinald III hebben naar het zich laat aanzien een welbewuste keuze gemaakt door de Herlaars als leenmannen voor hun burchtenpolitiek in te zetten.

6 Samenvatting

Zoals dat voor vele huizen het geval is, is ook de opdrachtgever voor de bouw van het kasteel Ammersoyen onbekend. Er bestaat wel een vermoeden. De eerste vermelding van het huis (1354), de eerst bekende heer van Ammersoyen (Gerard van Herlaar in 1351), en de in de literatuur veronderstelde bouwperiode van het kasteel (midden 14de eeuw) wijzen naar een telg van de Herlaars als opdrachtgever. Maar waren die inderdaad in de positie dit majestueuze huis te bouwen? Die vraag, met die gegevens, vormde de aanleiding tot dit onderzoek. Het onderzoek betreft de periode van de eerste vermelding van een Herlaar, eind 11de eeuw, tot en met het laatste kwart van de 14de eeuw en richt zich specifiek op de familietak van de Herlaars met bezit in het Midden-Nederlands rivierengebied, waartoe Ammersoyen behoorde.

6.1 *Het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen van de Herlaars*

De vroegste vermeldingen van de naam (Dirk van) Herlaar dateren uit het vierde kwart van de 11de eeuw. De toenaam Herlaar verwijst naar de gelijknamige heerlijkheid gelegen in het tegenwoordige St. Michielsgestel nabij 's-Hertogenbosch. Over de herkomst van het maatschappelijk vermogen, de status en het aanzien van de Herlaars hoeft ondanks de schaarse bronnen geen discussie te bestaan, zij kregen die van het voorgeslacht, de *lineage*. Hoewel er niets concreets te zeggen valt over de (erfelijke) attributen, kan wel geconcludeerd worden dat Dirk van Herlaar dankzij zijn voorgeslacht op het moment van de eerste vermelding al vermogen en aanzien bezat. Tijdgenoten bevestigden de hoge status, en daarmee het vermogen, van de Herlaars door hen in de 12de en 13de-eeuwse akten en oorkonden te vermelden als *nobiles*. De eerste vermelding die het beeld van macht en vermogen bevestigt in de vorm van daadwerkelijke heerschappij, is die van een *dominus* van Herlaar in het midden van de 12de eeuw. De hoge statuut van de Herlaars volgt niet alleen uit de vermeldingen, maar ook uit de banden die zij in een tamelijk gesloten netwerk onderhielden met een aantal aanzienlijke dynasten uit het rivierengebied zoals Van Kuyc, Van Altena, Van Heusden, Horne en Van Boxtel.

De maatschappelijke positie van de Herlaars staat in de literatuur onzorgvuldig beschreven. Zonder onderbouwing van bronnen beschouwen vele auteurs de heren van Herlaar als leenmannen, vazallen en zelfs als *ministerialen* van de Luikse bisschop. Dat komt bij hen voort uit de gedachte dat de heerlijkheid Herlaar een Luiks leen was, wat niet juist is. Nadat de heer van Horne in 1315 de heerlijkheid van Gerard van Loon gekocht had, droeg hij dat aan de bisschop van Luik op. Vanaf dan, dus niet eerder, is de heerlijkheid een leen van Luik. Uit de statuut van *nobiles* blijkt zonder meer dat de heren van Herlaar geen *ministerialen*, van oorsprong onvrije dienstlieden, waren, niet van de Luikse bisschop, niet van de Utrechtse bisschop, laat staan van de hertog van Brabant. De heren van Herlaar beschikten vrijelijk over de heerlijkheid en de rechten, en waren niet gebonden aan een leenheer. De vrijheid van handelen valt vooral te herleiden uit de oorkonden van erfdochter Petronella (1227-1235) waarin zij als *domina* beschikt over het bezit en de rechten van Herlaar. Omdat haar kinderen vasthielden aan de naam Herlaar doorbreekt Petronella als erfdochter de patrilineaire suprematie binnen het geslacht. Door de mannelijke opvolging *a priori* aan te houden is deze breuk in de bezitsgeschiedenis gemakkelijk over het hoofd te zien.

In de 13de eeuw verschijnen meer gegevens over de filiatie, al zijn die nog onvoldoende voor een volledige genealogische reconstructie. Petronella, *domina* van Herlaar, had twee zonen: Dirk en Godfried. Dirk (1235-1282) was de erfopvolger en de eerste Herlaar met de titel van *miles*. Diens nazaten staan in dit onderzoek centraal. Behoudens heer van Herlaar was hij ook voogd van Berlicum (voor de norbertijnen van Berne), voogd van Waalre (voor Echternach) en medepatroon van het kapittel van Hilvarenbeek. Zijn macht

en prestige wist hij omstreeks 1255-1266 te vergroten. Hij verwierf de heerlijkheid Ameide met Tienhoven in het grensgebied van de landsheerlijkheden van Holland-Gelre-Utrecht als leen. De heer van Ameide bracht de leenhulde voor de hoge en lage jurisdictie aan de bisschop van Utrecht. Het huis dat Dirk er bewoonde, mogelijk zelfs liet bouwen, stond in Tienhoven en was eigen (allodiaal) bezit. Dirk van Herlaar werd een leenman van de bisschop van Utrecht, niet door zijn eigen goed aan hem op te dragen, maar door en voor uitbreiding van zijn positie dat als leen aan te nemen. Het kernbezit, de heerlijkheid Herlaar, hield hij daarnaast als zijn eigen goed.

Zeker is dat het bezit aan de Lek een uitbreiding van zijn macht, en dus status, was. Maar was dat het hoofdmotief? Het verwerven van Ameide moet voor Dirk een doel gediend hebben. Als leenman was hij immers gebonden aan diensten voor de leenheer. De 'vlucht' naar Ameide - om die term hier naar de vermelding in een kroniek te gebruiken - mag gezien worden als het weren van de dreiging die op dat moment, midden 13de eeuw, van de hertog van Brabant uitging. Die probeerde de invloed van de graaf van Gelre en de bisschop van Luik in 'zijn' gebied te elimineren. De heer van Herlaar vormde in dat opzicht weliswaar geen obstakel voor de Brabantse hertog, maar dat wil niet zeggen dat Herlaar daarom geen maatregelen nam en een wijkplaats zocht in een andere landsheerlijkheid. Wellicht was Dirk er ook op uit zijn eigen territorium uit te breiden, wat op dat moment in Brabant niet (meer) mogelijk was. Of hij daarbij zijn 'toevluchtsoord' doelbewust opzocht - als zijnde een locatie in een landsheerlijk grensgebied - laat zich niet vaststellen, maar Ameide bood hem wel mogelijkheden de onafhankelijke positie die hij bezat enigszins te behouden.

Waarschijnlijk waren er ook andere mogelijkheden om die positie te behouden, waarom koos hij dan voor Ameide? De vraag waarom de Utrechtse bisschop koos voor Herlaar mag eveneens gesteld worden. Beide worden beantwoord door de band met Van Kuyc. Hoewel Ameide bekend staat als een leen van de Utrechtse bisschop, behoorde het oorspronkelijk aan Van Kuyc toe. Die verkocht in het eerste kwart van de 13de eeuw zijn bezit aan de Utrechtse bisschop, maar behield zijn mannen. Er zijn verschillende aanwijzingen dat de Kuycs en de Herlaars in de 13de eeuw nauwe banden onderhielden, behalve een leenband behoort ook een huwelijksband tot de reële mogelijkheden. Met Van Kuyc zat het wel goed, wellicht namen de Herlaars het daarom met de leentrouw aan de Utrechtse leenheer als soeverein niet zo nauw. Zij hadden een band met Van Kuyc, niet met de bisschop. Als heren van Ameide dienden zij de Hollandse graven, die hun macht in het gebied - ten koste van de Utrechtse bisschop - ontplooiden en zekerden. In het vierde kwart van de 13de eeuw (1298) werd het huis in het geheim zelfs een steunpunt van de Hollandse graaf in diens strijd tegen de Utrechtse bisschop. Dat had aanvankelijk geen gevolgen, maar later kwam de bisschop er wel op terug. In 1312 wist Dirk van Herlaar (1312-1354) het leen van Ameide alleen te behouden door ter compensatie van die daad het huis, dat allodiaal bezit was, op te dragen aan de Utrechtse bisschop.

Bijzonder in het voortbestaan van het geslacht van de Herlaars - de koppeling van naam, wapen en bezit - is dat aanvang 14de eeuw opnieuw een vrouw dat doorgaf aan haar nazaten. Ditmaal viel die eer Aleid (1306-1309) toe. Zij was getrouwd met Gerard van Loon. Wat in de literatuur niet bekend is, maar dit onderzoek aantoon, is dat haar huwelijk met Gerard van Loon meerdere zonen had voortgebracht. Die verwierven in de 14de eeuw als Herlaars de hoge heerlijkheden en huizen van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Empel-Meerwijk en Poederoyen. Hoewel die nakomelingen een aanzienlijk bezit hadden, droegen ze niet de naam van hun vader, Aleids echtgenoot, Gerard van Loon. Hij had binnen de sociale stratificatie van de aristocratie ten opzichte van zijn echtgenote een lagere status. Wie was dat dan? Die vraag is alleen van belang omdat zijn nazaten, als Herlaars, een bijzondere positie verwierven aan het Hollandse en Gelderse hof, en hij op enige wijze bijdroeg aan de ontplooiing van het maatschappelijk vermogen van zijn zonen in een geografisch af te bakenen gebied tussen Maas en Waal. Het vreemde, en uitdagende voor dit onderzoek, is dat van zijn

maatschappelijk vermogen vrijwel niets bekend is. Het zoeken naar de herkomst, status en vermogen van Gerard van Loon vormt dan ook een essentieel onderdeel van dit onderzoek. Ondanks 'het omkeren van elke steen' ontbreken concrete gegevens over zijn herkomst en maatschappelijk vermogen. Zo gedacht moet worden aan bezit en heerlijke rechten in de Bommelerwaard lijkt de positie van burggraaf van Zuilichem het meest waarschijnlijk. Hij heeft invloed gehad op het verwerven van het bezit in de Bommelerwaard, maar dat bracht hij niet in bij zijn huwelijk.

Hoewel in de literatuur bekend is dat de Herlaars in de 14de eeuw de heerlijkheden en huizen van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven en Poederoyen bezaten, is Empel-Meerwijk ten onrechte buiten zicht daarvan gebleven. Uit dit onderzoek volgt dat die verschillende Herlaars verwanten waren, meer nog, het waren broers. Dirk van Herlaar, heer van Ameide in de periode 1312-1354, was een van hen en erfgenaam. Hij wist zich achter de schermen op te werken tot in de hoogste kringen, die van het landsheerlijke hof. Hoe lukte hem - en zijn oudste zoon Gerard - dat? De *lineage* van de Herlaars en het grote vermogen dat hij erfde waren de voorwaarden om na 1345 geïntroduceerd te worden in het machtscentrum van Hollands landsheerlijke macht. Na 1345, de nederlaag bij Stavoren waar Willem IV graaf van Holland en vele edelen in de strijd tegen de Friezen het leven lieten, was de landsheerlijke situatie in Holland sterk gewijzigd. Dat bood een man met een groot maatschappelijk vermogen gelegenheid zich te profileren. Dirk was heer van Ameide, bezat de hoge heerlijkheden van Bokhoven en Ammersoyen, en had een omvangrijk in leen uitgegeven bezit aan ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard. Hij was leenheer voor regionale aristocraten in het rivierengebied. Hij wist na 1345 de juiste keuze te maken door in de strijd tussen de adelspartijen van de Hoeken en de Kabeljauwen te kiezen voor de laatste.

Waarschijnlijk betrof Dirk zijn oudste zoon Gerard (1347-1354) in die partijstrijd, met opmerkelijk verstrekkende gevolgen. Beiden klommen op tot de vertrouwelingen van graaf Willem V. Gerard werd één van Willems baanderheren, het meest selecte gezelschap van intimi rond de persoon van de graaf. Hij verwierf in die positie een fortuin. Het is dan ook bijzonder vreemd dat noch Dirk noch Gerard in de verbondsbrief van 1351 genoemd staan. Dit rakelt de discussie over de datering van de verbondsbrief op. Zonder hier stelling te willen nemen in die discussie is het niet te verklaren dat de Herlaars niet tot de eedgenoten van de verbondsbrief horen. Mogelijk is de verklaring eenvoudigweg gelegen in het feit dat Gerard geen heerlijke rechten bezat binnen het territorium van de Hollandse graaf, die verwierf hij nadien.

In de moderne literatuur weten de auteurs Gerard van Herlaar niet in de landsheerlijke kaders van Holland of Gelre te plaatsen. Zij typeren hem als een 'buitenlander', maar is dat juist? De steun van Gerard aan de Kabeljauwse partij is inderdaad niet in verband te brengen met zijn positie, of locatie, in Gelre. De auteurs gaan dan voorbij aan het feit dat Gerard als oudste zoon de beoogde heer van Ameide was. Hij diende wel degelijk zijn eigen belang. Bijzonder is wel dat hij zich niet alleen in Hollandse, maar ook in de Gelderse successiestrijd roerde. Hij steunde Eduard van Gelre met raad en daad in de strijd tegen zijn broer Reinald III. Merkwaardig genoeg geldt de kwalificering 'buitenlander' in de secundaire literatuur soms ook vanuit de Gelderse invalshoek. Dan ziet men hem - immers een vertrouweling van de Hollandse graaf - als een 'Hollandse' man. Kortom het is vanuit een strikt modern nationalistisch perspectief van een landsheerlijkheid dat het optreden van Gerard in beide kwesties onverwacht is, niet vanuit de positie van Gerard van Herlaar zelf.

Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard overleden vrijwel gelijktijdig in 1353. Daardoor vererfden al hun bezittingen, een groot vermogen, aan zoon en broer Jan van Herlaar (1354-1369). Jan gaf Ammersoyen, en Bokhoven, als erfleen aan zijn broer Arnold. Zij namen wel het maatschappelijk vermogen over, maar niet de aanzienlijke posities aan het Hollandse- en Gelderse landsheerlijke hof. Waarom niet? De verklaring daarvoor ligt in veranderingen buiten hun bereik en invloed, zoals de komst van nieuwe landsheren. De Herlaars zijn na de machtsoverdracht in 1358 - Albrecht van Beieren nam de honneurs waar voor zijn

‘dwaze’ broer Willem V - aan het Hollandse hof niet meer gezien. Jan en zijn broer Arnold vonden hun toevlucht aan het hof van Jan van Blois aan wie zij evenzeer loyaal waren. Zo het mogelijk was het maatschappelijk vermogen aan te wenden om deel uit te maken van een niet landsheerlijk adelsnetwerk was dat van Blois in Gouda en Schoonhoven het hoogst haalbare.

Indien, zoals het zich laat aanzien, alleen de Herlaars van Ameide en Ammersoyen zich in de kringen van het landsheerlijke hof bevonden, waar berustte dat onderscheid dan op? De verklaring ligt in het maatschappelijk vermogen. Dat was van de Herlaars van Ameide/Ammersoyen als erfgenaam vele malen groter dan dat van de verwanten in Poederoyen en Empel-Meerwijk. Hun vermogen was beperkt, het strekte zich niet verder uit dan de grenzen van de eigen heerlijkheid. Zonder een omvangrijk bezit was er voor hen in adelscoalities waarschijnlijk geen rol weggelegd. De Herlaars van Ameide hadden veel van hun bezittingen in de Bommelerwaard en daarbuiten in leen uitgegeven - waaronder Ammersoyen als interne feodalisatie, Bokhoven en Herenthout - waardoor ze over een uitgebreid leenhof beschikten, wat hun aanzien (en militaire potentie) vergrootte. Bovendien was er nog het voormalig bezit van Herbaren van Arkel, dat via diens erfdochter aan dat van de heer van Ameide was toegevoegd.

Uit de literatuur volgt dat de partnerkeuze het maatschappelijk vermogen van de elite sterk bepaalde en daar mede afhankelijk van was. Het is dan wellicht een merkwaardige constatering dat daar bij de Herlaars geen aanwijzingen voor zijn. Met uitzondering van erfdochter Heilwich van Arkel, die huwde met Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide, is er van een mogelijke inbreng van de partners totaal niets bekend noch te herleiden. Dat geldt voor de gehele onderzoeksperiode, en voor alle bekende partners. Het kindsdeel dat de partners meekregen was blijkbaar klein. Dat doet vermoeden dat afgezien van Heilwich er blijkbaar geen huwelijken waren met erfdochters. Maar in hoeverre kreeg dat prioriteit? Wat opvalt, is dat bij de partnerkeuze de geografische nabijheid klaarblijkelijk de voorkeur genoot. Zo huwden de dochters van de heer van Ameide met de zonen van de heer van Vianen, en kwamen de partners van de kinderen van de heer van Poederoyen uit het naastgelegen Loevestein. Ook Dirk en Heilwich waren ‘buren’. Het huwelijk lijkt daardoor vooral gericht op consolidatie van het bezit, dat was mogelijk belangrijker dan uitbreiding. Een goede band met de ‘buurman’ voorkwam dat er druk op het bezit uitgeoefend werd.

Voor de opvallende - en hem onverwachte - rol van Dirk en Gerard van Herlaar in de partijstrijd in Holland brengt Brokken een nieuwe categorie binnen de adel aan: de grensadel. Hadden of kregen de Herlaars in het Gelderse grensgebied als *grensadel* vrijheden die er elders niet waren, waren zij onafhankelijk en werd door hen ‘op verschillende paarden gewed’? Daar lijkt het niet op. De Herlaars van Ameide en Ammersoyen kozen zowel in Holland als in Gelre voor één partij en volgden de leidsman van die partij vrijwel onvoorwaardelijk. Zij speelden de landsheren voor het behoud van het eigen bezit niet uit, en namen alle risico’s bij hun keuzes. Ook de andere Herlaars, die van Poederoyen en Empel-Meerwijk, toch ook grensposities, gedroegen zich zo niet. Feitelijk was er tussen geen van deze Herlaars en de landsheren van Brabant en Utrecht een (hechte) persoonlijke band. Dat geldt voor alle Herlaars van dit onderzoek gedurende het gehele tijdvak.

Ondanks het feit dat de heren van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Poederoyen en Empel-Meerwijk broers waren - met bezit in een geografisch te markeren (klein) gebied - zijn er geen aanwijzingen van bondgenootschappen waarin zij gezamenlijk als ‘groep’ optraden. Dat terwijl ook in dit onderzoek verwantschap in de coalities vaak te herkennen is en daardoor relevant lijkt. Buiten de partijstrijd was er wel een dergelijk verzamelpunt: het hof van Blois. Daar verbleven zij en hadden er functies, maar ook daar zijn geen aanwijzingen voor een gezamenlijk optreden. Dan blijft toch de vraag van dat grensgebied wringen. De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in een te markeren periode (tussen 1330 en 1350), de hoge heerlijkheden en huizen van Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Die

heerlijkheden liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd. Bovendien had Ameide een groot complex aan in leen uitgegeven bezit in de Bommelerwaard. Maar was er ook sprake van een machtscomplex waarin de Herlaars verschillende posities innamen? Uit de reconstructie van het bezit en dat van de huizen blijkt dat toch wat minder evident.

6.2 *Het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars*

De vroegste bronnen tonen al aan dat de Herlaars tot de aanzienlijksten van de middeleeuwse maatschappij behoorden. De status en het eigen (allodiale) patrimoniale bezit vormden de erfelijke attributen die aan het nageslacht doorgegeven werden. Het aanzien van de Herlaars stoelde tot in de 13de eeuw op eigen (allodiaal) bezit en juridische functies. Vanaf dan, zo midden 13de eeuw, bestaat het bezit behalve uit eigen goed ook uit bezit in leen (Ameide). Daarnaast beleenden de Herlaars ook bezit. De leenboeken van Herlaar en van Vianen (Ameide) - en in mindere mate ook Ammersoyen - geven een beeld van dat bezit, niet alleen van de omvang of de locatie daarvan, maar (indirect) ook van de status van de leenmannen. Het zo nauwgezet mogelijk reconstrueren van het bezit vormt een belangrijk onderdeel van dit onderzoek. Er is echter geen totaalbeeld van het bezit te reconstrueren, daartoe ontbreken de kwantificeerbare gegevens. Wel is er uit de bronnen een indruk te krijgen van het bezit.

Het oorspronkelijk allodiaal kernbezit van de Herlaars bestond uit de heerlijkheid Herlaar dat grensde aan 's-Hertogenbosch. De heerlijkheid is gelegen in een gebied waar aantoonbaar vanaf de Romeinse tijd continue bewoning is geweest. Behalve de heerlijkheid hadden de heren van Herlaar ook buiten dat gebied bezit. Uit akten blijkt dat het bezit buiten Herlaar verspreid lag over een groot gebied: Postel, Reusel, Gerdingen, Baesweiler, Berlicum, Herenthout. De omvang van het totale bezit is niet bekend. Het sociaal-economisch vermogen als machtsbasis was niet noodzakelijkerwijs geografisch omvangrijk, veel belangrijker dan de verspreiding was dat het bezit de heer voldoende middelen voor autonomie, dat wil zeggen onafhankelijkheid, verschafte.

Een leen van Luik werd de heerlijkheid Herlaar pas na de verkoop van de heerlijkheid aan de heren van Horne in 1315. Toch oppert menig auteur in de literatuur (impliciet) een eerdere leenband. Hoe kan dat? Het blijkt dat het beeld te herleiden is tot anachronistische interpretaties, vooral uit het midden van de vorige eeuw, die nadien zijn overgenomen als 'feit'. Het handelen van de heren van Herlaar voordien toont dat de heerlijkheid Herlaar geen (Luiks) leen was. Zij beschikten vrijelijk over de heerlijkheid en de rechten, en waren niet gebonden aan een leenheer. Meer nog dan uit het handelen kan uit de opvolging van de heerlijkheid geconcludeerd worden dat de heerlijkheid geen Luiks leen was. In het Luikse leenrecht gold namelijk dat indien een vazal zonder nazaten kwam te overlijden het leen aan de leenheer de bisschop van Luik verviel. Na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1305, die zich heer van Herlaar noemde, kwam het bezit in handen van zijn zuster Aleid. Een dergelijke overdracht zou voor een Luiks leen niet mogelijk zijn geweest.

Samenhangend met de geconstateerde merkwaardige visie op de heerlijkheid Herlaar als een Luiks leen, heersen er in de literatuur ook opvattingen over de Herlaars als voogden en mede-patroon welke niet door bronnen gestaafd worden. Het betreft het recht van mede-patroon van het kapittel van Hilvarenbeek (vanaf 1246) en de rechten als voogd van Echt (1078) voor de Sint-Servaaskerk in Maastricht, Elmeth (1173) en Berlicum (1243) voor de norbertijnen van Postel en Berne, en Waalre (1276) voor de benedictijner abdij van Echternach. De veronderstelling is dan dat de rechten van voogd erfelijk waren en dat de positie van voogd geleid had tot usurpatie. Het recht van mede-patroon wordt gezien als een 'bewijs' voor bezit in Hilvarenbeek. Ook deze beelden zijn niet juist. Een voogd bezat onafhankelijke rechtsmacht, de hoge jurisdictie, over een kerkelijk rechtsgebied dat niet gebonden was aan een graaf of hertog. Rekrutering voor

dat ambt was alleen mogelijk vanuit de top van de middeleeuwse aristocratie, meer specifiek de hoge (prefeodale) adel. De tijdelijke benoeming tot voogd impliceert dus allereerst een hoge afkomst. Om de belangen van de kerkelijke instelling te dienen vereiste het ambt van voogd ook een onafhankelijke niet feodale positie. De voogd diende te beschikken over eigen vermogen, gezag, aanzien en prestige. Hij ontleende zijn macht dus niet aan het ambt hoewel de functie dat zonder twijfel vergrootte. Wellicht was usurpatie gemeengoed in de middeleeuwen - daar lijkt de literatuur wel op aan te sturen - maar er zijn in de bronnen geen concrete aanwijzingen te vinden dat de Herlaars zich vergrepen aan kerkelijke goederen of rechten. Daar waar bezit niet verklaard kan worden, of ten onrechte verondersteld wordt, gaat men al snel uit van usurpatie. De gedachte suggereert dat het usurperen van bezit een betrekkelijk eenvoudige zaak zou zijn, maar de bronnen tonen juist verzet van de kerk tegen die daden. Feitelijk berust de gedachte van usurpatie ook op een misvatting van de positie van voogd. De voogden verwierven geen heerlijkheid uit de functie maar kregen zoals gezegd de aanstelling vanwege het bezit aan eigen maatschappelijk vermogen en prestige. Waarschijnlijk was een van de landsheer onafhankelijke status een pré. Dat gold in elk geval voor de Herlaars.

Ook aan het recht van mede-patroon, waarvan de eerste vermelding uit 1246 dateert, zijn interpretaties gekoppeld die uitgaan van apriorismen en anachronistische invullingen en verklaringen, zoals die van verondersteld bezit in Hilvarenbeek. Dat de Herlaars bezit hadden in Hilvarenbeek is vrijwel uit te sluiten. Er zijn geen bronnen met concrete verwijzingen naar bezit van rechten of goederen in Hilvarenbeek anders dan het canonieke recht van mede-patroon. Dat het recht van mede-patroon gekoppeld was aan de heerlijkheid Herlaar is eenvoudigweg te verklaren uit het feit dat Dirk van Herlaar een devoot man was. Hij schonk een deel van zijn bezit van de heerlijkheid Herlaar aan het kapittel van Hilvarenbeek op het moment dat die in een financieel moeilijke positie zat, dat wil zeggen tussen 1207 en 1246. Door de koppeling met de heerlijkheid bleven de heren van Herlaar mede-patroon, ook na de overdracht van de heerlijkheid. Dat Horne, die heer van Herlaar werd na 1315, mogelijk wel heerlijke rechten in Hilvarenbeek had staat daar los van.

In 1315 verkocht Gerard van Loon het kernbezit aan Gerard van Horne. Die droeg het daarna op aan de bisschop van Luik, met wie hij op dat moment over ander bezit een conflict had. Het hoe en wat van de verkoop en het verhef is in de bronnen niet goed te volgen. Op dat moment was de situatie in Luik vanwege de strijd tussen de bisschop en de stad wat onduidelijk. Zeker is dat na 1325 de Herlaars er geen rechten meer hadden. Waarom Horne de heerlijkheid kocht is niet bekend, maar het huis en de rechten kwamen later als apanage in handen van zijn echtgenote. Horne rekende dat blijkbaar niet tot zijn kernbezit, dat bezit erfde zijn zoon.

Na het midden van de 13de eeuw treden er fundamentele wijzigingen op in het bezit van de heren van Herlaar. Hoewel de heerlijkheid en de huizen van Herlaar nog in handen waren, als eigen goed, voegde Dirk (1232-1285) het leen Ameide aan het bezit toe. Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) de heerlijkheden van Ameide en Tienhoven in bezit kreeg, waren de ontginningen al in een gevorderd stadium. Een ringdijk omsloot de Alblasserwaard en de blokken en percelen waren al bepaald. Er zijn geen aanwijzingen voor de Herlaars als *locator*, toch droegen zij wel op verschillende wijzen bij aan het ontwikkelen van het gebied. Dat, zoals de literatuur suggereert, ook Ameide als 'laatmiddeleeuwse nieuwe stad' louter uit eigenbelang van de lokale heer gesticht zou zijn - en dat de stichters daarbij geen oog zouden hebben voor de economische bloei en het belang van burgers - is eenvoudig te weerleggen. Daartoe kan verwezen worden naar het feit dat de heer van Ameide Lombarden toeliet. Hij schonk de burgers van Ameide stadsrechten en kreeg voor hen als dank voor zijn inzet - en die van zijn zoon - in de strijd tegen de Hoeken van de Hollandse graaf Willem V vrijheid van tol.

Het bezit van de heer van Herlaar bestond in de periode 1255-1315 uit twee afzonderlijke blokken in één hand: Herlaar met het leenhof en Ameide met een leenhof. Dat beleende bezit, waarvan de vroegste gegevens dateren uit de late-14de eeuw maar veelal 15de-eeuws zijn, is in dit onderzoek geïnventariseerd. Voor de lenen van het leenhof van Herlaar is nagegaan in hoeverre die mogelijk zouden kunnen behoren tot het bezit vóór 1315. Het aantal lenen, vooral grote boerderijen, was beperkt en concentreerde zich rond Herlaar (St Michielsgestel).

De lenen van Ameide zijn aan het begin van de 15de eeuw genoteerd in het leenboek van Vianen, wat reconstructie lastig maakt, want ook Vianen had in het gebied veel in leen uitgegeven bezit. Het leenhof van Ameide is door Kort gereconstrueerd naar de vermoedelijke omvang, en als zodanig hier vrijwel overgenomen. Om een goed beeld van de (vermoedelijke) beleningen van Ameide te krijgen, zijn die in deze studie systematisch beschreven. Het doel van het nauwgezet beschrijven is niet alleen van het beleende bezit een beeld te krijgen van de daadwerkelijke rijkdom, het reikt verder. Er is een duidelijk geografisch onderscheid te maken tussen de lenen binnen het rechtsgebied van Ameide, en die daar (ver) buiten, meer specifiek in het rivierengebied, de Bommelerwaard. Waar het in Ameide vrijwel uitsluitend lenen van oppervlakten land en enkele tienden aangaat, betreffen de beleningen buiten Ameide vooral rechten en ambachtsgevolgen.

Hoe, door wie en wanneer werd dat bezit buiten Ameide, met name in Gelre, verworven? Het beleende bezit buiten Ameide, met uitzondering van het familiebezit in Herenthout, is te herleiden als 14de-eeuws bezit. Het was geen oorspronkelijk bezit van Ameide, maar is later aan het leenhof toegevoegd. In de literatuur bestaat het vermoeden dat het bezit in het rivierengebied afkomstig zou zijn van Gerard van Loon. De gedachte is dat Gerard van Loon het bezit inbracht om daarmee het sociale verschil bij zijn huwelijk (1285-1290) te compenseren. Echter de vele details die tijdens dit onderzoek naar boven komen, laten er vrijwel geen twijfel over bestaan dat het bezit pas in het eerste kwart van de 14de eeuw in handen van de Herlaars kwam. Het behoorde niet tot het door Van Loon ingebracht erfdeel bij zijn huwelijk. Een dergelijk bezit in het graafschap Gelre was voor een lid van de regionale aristocratie overigens ook onwaarschijnlijk groot, die bezaten in het algemeen hooguit een of enkele kleine ambachtsheerlijkheden. Zo het niet tot het bezit van Van Loon behoorde, hoe kwam het dan in handen van de heren van Ameide?

De volgende hypothese biedt een antwoord. 1318 is voor het rivierengebied een bijzonder jaar. In dat jaar bestreden Reinald I graaf van Gelre en zijn zoon Reinald II elkaar met de wapenen met name in de Bommelerwaard. De bondgenoten van Reinald II, lokale heren in het rivierengebied, waaronder verwanten van Gerard van Loon en zijn zoon Dirk van Herlaar, verloren de strijd. Ook de gravenzoon, Reinald II, die beloofd had zijn strijdmakkers te steunen, had in de strijd veel geld verloren. Om zijn financiële positie te versterken verpandde hij niet alleen de grafelijke inkomsten in Zutphen, maar in 1325 ook die van de Bommeler- en Tielerwaard. Het waren de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden en annexe rechten van de heerlijkheden in het rivierengebied, die verpand werden. De Gelderse gravenzoon hield de hoge jurisdictie in eigen beheer. De hypothese is dat Dirk van Herlaar, heer van Ameide, die rechten als pandnemer verwierf.

In deze studie is de hypothese geopperd dat Gerard van Loon in de periode tussen de verkoop van de heerlijkheid Herlaar in 1315 en zijn dood in 1323 door ruil of koop met/van de heer van Altena de heerlijkheden Brakel en Ammersoyen verwierf. Brakel en mogelijk ook Ammersoyen behoorden vermoedelijk oorspronkelijk tot het bezitscomplex van de heer van Altena. Na het overlijden van Gerard van Loon, vóór 1323, is dat bezit op zijn zoon Dirk overgegaan. Dirk beschikte behalve over Ameide, en ander bezit, dus vermoedelijk al over vermogen in de Bommelerwaard vóór 1325. Het pandbezit completeerde zijn bezit.

Hiervoor is er al op gewezen dat de lenen buiten Ameide gehouden werden door regionale aristocraten, maar dat van een leenband tussen die heren en de heer van Ameide niets bekend is. Voor een dergelijk bezit

lijkt dat vreemd, maar het is minder verwonderlijk als verondersteld mag worden dat de leenband in pand was overgedragen. De band tussen de leenheer van Ameide en de leenmannen was een zakelijke, niet een persoonlijke. Al met al had de heer van Ameide in de Bommelerwaard een aanzienlijk bezit verworven. In 1326 voegde zijn vrouw haar erfenis toe. Het is dat totale bezit dat het sociaal-economische vermogen van Dirk van Herlaar kenmerkt en hem in staat stelde zijn maatschappelijk vermogen te symboliseren in een grote burcht.

6.3 *De huizen van de Herlaars, symbolen van macht en prestige*

Het huidige kastelenonderzoek gaat er vanuit dat de architectuur van de adellijke residentie een toonbeeld was van de macht en de status van de opdrachtgever. Het was een onderdeel van zijn sociaal-cultureel vermogen. Het huis kan gezien worden als een bron voor het bepalen van de status van de bouwheer of bewoner. Om nu van een dergelijk huis een indruk te krijgen, en daarmee ook van de bouwheer, moet het huis gereconstrueerd worden naar de periode van onderzoek, in dit geval de 14de eeuw of daarvóór. In dit onderzoek is getracht de huizen van de Herlaars naar de 13de of 14de-eeuwse vorm te reconstrueren. Met de beperkte middelen die er zijn, alleen van het huis Ammersoyen zijn bouwhistorische gegevens beschikbaar, is dat problematisch. De gegevens van kasteeltekeningen en archeologisch onderzoek laten wel een algemene indruk toe. Zelfs met de schaarse middelen die er zijn is met behulp van de chrono-typologie van Janssen een relatie aantoonbaar tussen de morfologie van de huizen en de sociale positie van de bewoner. Dat wil zeggen dat de morfologie ook als bron gebruikt kan worden daar waar de gegevens over de bouwheer/bewoner beperkt zijn.

Dat de Herlaars de bijdetijdse ideeën adopteerden uit hun sociaal-culturele omgeving, en daarmee hun sociaal-cultureel vermogen bevestigden, volgt, naast de keuze van de huwelijkspartners, ook uit het huizenbezit. De Herlaars bouwden hun huizen naar de nieuwste inzichten van de tijd. Concepten die overeen komen met de bouwwerken van geslachten uit de adellijke kringen van de Herlaars. Dat brengt het uitgangspunt van het onderzoek weer in beeld. Het kasteel Ammersoyen heeft een bijzonder elitair en exclusief grondplan, het betreft een in één bouwphase opgetrokken vierkant kasteel met ronde hoektorens. Dat het huis Ammersoyen niet gebouwd kan zijn door een minder bemiddelde aristocratische bouwheer, zoals een telg van de ministeriale familie Van Ammersoyen, is op basis van het grondplan en de chrono-typologie al wel duidelijk. Alleen de landsheren en leden van de hoge adel hanteerden dit concept, dan nog is het voorkomen in de Nederlanden heel beperkt.

Van dit kasteel zijn bouwhistorische gegevens voorhanden waardoor een aannemelijke voorstelling van de vroegste bouwphase mogelijk is. Tot welke conclusies leidt dat? Ten eerste blijkt dat, veel meer dan uit de plattegrond en kasteeltekeningen te herleiden valt, het gebouw een overdadige luxe woning was. Ten tweede - en meer bijzonder - tonen de bouwhistorische gegevens dat de opzet van het gebouw aantoonbaar binnen een te duiden netwerk bepaald werd. Het huis Ammersoyen heeft zoveel overeenkomsten met dat van Helmond dat er van toeval welhaast geen sprake kan zijn. Als dan uit bronvermeldingen blijkt dat Dirk van Herlaar en de (bouw)heren van Helmond en Vorselaar - met huizen met een overeenkomstig grondplan - in het tweede kwart van de 14de eeuw tot eenzelfde kennissenkring behoorden mag geconcludeerd worden dat de rol van verwantschap of adelsnetwerk een grotere rol speelde bij het bouwen van die adellijke huizen van dit type dan tot nu toe bekend was. De gedachte van invloed is niet nieuw, maar het is binnen de bouwhistorische literatuur in Nederland nog niet zo duidelijk aangetoond als hier. Dit werpt ook een ander licht op de introductie van het vierkante kasteel met ronde hoektorens, de theorie over de introductie van dit kasteeltype in de Nederlanden dient daarom herzien te worden.

Uit de bouwhistorische reconstructie van de vroegste bouwphase blijkt een conceptmatige architectuur, er was dus een bouwplan. Het gebouw is gefixeerd op luxe bewoning. Juist de aspecten die luxe en rijkdom uitstralen, en daarmee het verschil bepalen, zijn niet te herleiden uit kasteeltekeningen en/of archeologische restanten. Het zijn de materiele resten die hier als bron van grote meerwaarde zijn.

Op basis van bouwhistorisch onderzoek alleen is de bouw van het kasteel vroeg, vóór 1300, of laat, 1350, gedateerd. Een minpunt van die bouwhistorische onderzoeken is dat die geen aandacht hebben voor de status van de bouwheer, hij moet een aristocraat zijn geweest met een groot vermogen. Dit onderzoek toont aan dat Dirk van Herlaar Ammersoyen als onderdeel van een conglomeraat van rechten in het rivierengebied na 1318/1325 verwierf, voordien hadden de Herlaars in Gelre geen bezit. Dirk beschikte over een groot vermogen en aanzien. Bovendien had hij contacten met bouwheren van vrijwel identieke huizen. Het is daarom dat uit dit onderzoek de conclusie volgt dat hij waarschijnlijk de opdrachtgever was. De start van de bouw van het kasteel Ammersoyen valt dan ten vroegste na 1318 te dateren, maar meer waarschijnlijk begon de bouw (kort) na 1325.

Dat de huizen van de Herlaars hun maatschappelijk vermogen symboliseerden leidt geen twijfel, maar dit onderzoek toont ook aan dat ze daarnaast een geo-politieke functie hadden. Hoewel de architectuur van de huizen vooral het maatschappelijk vermogen van de opdrachtgever symboliseert – en de militaire functie niet als uitgangspunt genomen werd – waren de huizen als leen of ópen huis' wel Gelderse steunpunten voor het bewaken van de landsheerlijke grens. Geografisch gezien vormt het Herlaarse bezit een deel van een 'linie' langs de Maas. Een linie van Gelderse huizen: Empel-Meerwijk, (Hedel), Ammersoyen, (Nederhemert), Poederoyen. Reinald II, en zijn opvolger Reinald III, beleende die huizen (m.u.v. Ammersoyen) in de periode 1330 en 1350. Zij moeten zich er terdege van bewust zijn geweest dat de Herlaars door die lenen, Poederoyen en Empel-Meerwijk, en het eigen bezit, Ammersoyen en Bokhoven, langs de grensrivier belangrijke steunpunten innamen welke mogelijk eigen territoriale aspiraties zouden kunnen dienen. Die bleven uit.

De onverwachte opkomst van de Herlaars langs de Maas tussen 1330-1350 is geen toeval, het betreft een voor Gelre belangrijke periode. In die tijd consolideerde Reinald II zijn grens met Brabant. In het tijdvak 1330-1350 droeg Willem van Kranendonk zijn huis te Hedel op (1336). De band met Nederhemert werd door ingrijpen van Moliart, de landrentmeester van Gelre en de meest naaste vertrouwenspersoon van Reinald II, in 1332 aangetrokken door voor de heer van Nederhemert een schuld op het huis te lossen. Moliart was ook betrokken bij de verbouwing van het huis Poederoyen. Het heeft er alle schijn van dat deze, zelf afkomstig uit het gebied, van grote invloed is geweest op het borgen van de macht van de Gelderse graaf. Het is uitgerekend in die tijd dat ook de Herlaars Poederoyen en Empel-Meerwijk als Gelderse lenen verwerven. Het in een zo korte periode binden van alle huizen langs de Maas duidt op een doelbewuste burchtenpolitiek van Reinald II. Een politiek die voortvloeide uit de ontwikkelingen met Brabant. Na de strijd van de grote coalitie 1332-1334 won de Gelderse landsheer weliswaar Tiel en Heerewaarden, maar verloor hij de Heusdense Bovendorpen langs de Maas. Hij werd daardoor gedwongen de nieuwe grens te borgen en deed dat door de huizen als zijn steunpunten te winnen. Wellicht speelde een goede verstandhouding tussen Dirk van Herlaar en Reinald II of Moliart een rol bij het selecteren van diens broers als leenmannen voor de Gelderse huizen, maar het was niet Dirk van Herlaar die de regionale macht bepaalde, maar de Gelderse landsheer. Het laat zich aanzien dat de landsheer van Gelre, Reinald II, in die tijd een welbewuste burchtenpolitiek voerde, waarbij hij de Herlaars voor zich wist in te zetten. Dat verklaart ook waarom de Herlaars niet eigenmachtig gezamenlijk opereerden voor een door verwantschap bepaald gemeenschappelijk doel.

6.4 *Besluit*

Om richting te geven aan dit onderzoek luidt de algemene onderzoeksvraag als volgt: hoe hebben de Herlaars hun positie in het rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van macht? Voor het beschrijven van die positie en macht is gebruik gemaakt van het door Schmidt, geïnspireerd door Bourdieu, in 1986 geïntroduceerd begrip ‘maatschappelijk vermogen’. Dat begrip objectificeert macht omdat het de eenheid en de machtsbron verenigt maar daarbij open laat wat machtige personen vermogen. Maatschappelijk vermogen is het totaal van het sociaal-economisch vermogen, het sociaal-cultureel vermogen en het sociaal-politiek vermogen. Met behulp van het maatschappelijk vermogen is het mogelijk de ‘vermogensontwikkeling’ van een geslacht te beschrijven.

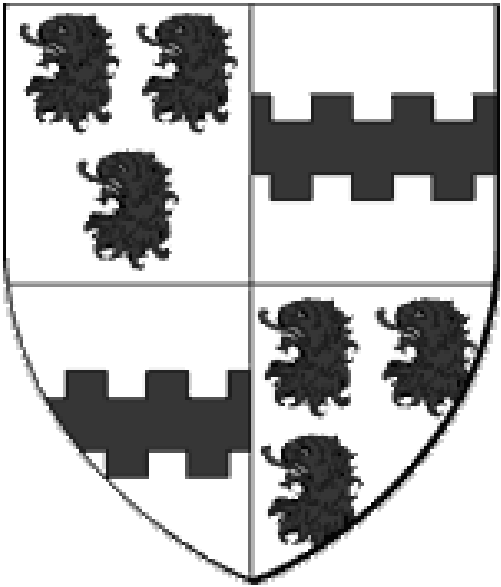
In deze verhandeling staat het geslacht Van Herlaar met bezit in het Midden-Nederlands Rivierengebied centraal. Het betreft een van oorsprong prefeodaal adellijk geslacht dat niet tot de rijksgroten behoorde. De wijze waarop de term ‘geslacht’ in dit onderzoek gebruikt wordt, verdient enige uitleg. Strikt genomen voldoet de term ‘geslacht’ niet, want het geslacht Herlaar is in dit onderzoek niet louter patrilineair bepaald. Hoewel de symbolen van een geslacht de toenaam, de voornamen, de afbeelding op het wapenschild en het verwijzen naar de voorouders bij overdrachten werden doorgegeven aan de nazaten, verliep de erfopvolging bij de Herlaars niet alleen via de mannelijke lijn, maar ook via de vrouwelijke. Dat wil zeggen dat een erfdochter van Van Herlaar aan haar kinderen zowel de naam Herlaar als het erfbezit overdroeg. Dat mag bijzonder genoemd worden. Bij de Herlaars vond, zo wordt hier betoogd, zo’n breuk tweemaal plaats, aanvang 13de- en aanvang 14de eeuw. Van de verschillende generaties die elkaar opvolgden is hier alleen het maatschappelijk vermogen van de erfgenaam opgenomen, dat om de doodeenvoudige reden dat tot in het midden van de 13de eeuw gegevens van andere nazaten ontbreken. Pas in de 14de eeuw verschijnen er ook gegevens van maatschappelijk vermogen van andere nazaten dan de erfgenaam alleen.

Schmidt stelt in zijn onderzoek over het geslacht Teding van Berkhout dat het belangwekkende van een familie niet in de ‘grote figuren’ schuilt, maar in de ‘gewoonheid’ binnen het milieu waarvan zij deel uitmaakten en in de continuering van haar maatschappelijke positie. Dat geldt ook voor de Herlaars uit het Midden-Nederlands rivierengebied voor de periode 1100-1400.

Het is lastig de beschreven ontwikkeling te passen in de stadia die Schmidt in zijn studie onderscheid. De ‘vermogensontwikkeling’ van de Herlaars in de onderzoeksperiode is vrijwel niet in te delen in fasen. Tot aan de 14de eeuw, dus voor enkele eeuwen, was het bezit tamelijk constant. Accumulatie van bezit, en het omzetten daarvan voor politieke macht vond vrijwel direct en gelijktijdig plaats in de eerste helft van de 14de eeuw, er was niet eerst vermogen opgebouwd om van daaruit te handelen. Bovendien is er niets dat er op wijst dat - anders dan de heer van Ameide einde 13de eeuw en zijn opvolgers in de 14de eeuw - de Herlaars op enige manier hun land, kastelen en rechten strategisch hebben ingezet om een positie te consolideren of te behouden. Het maatschappelijk vermogen kon daarna door verwanten niet geconsolideerd worden. De omstandigheden waarop de Herlaars geen invloed hadden, wijzigden daartoe te abrupt. Dat de ‘vermogensontwikkeling’ van de Herlaars niet synchroon loopt met de stadia die Schmidt onderscheid is niet bijzonder, het maatschappelijk vermogen in de onderzoeksperiode is immers geheel anders van opbouw dan die van de Nieuwe Tijd waarin het geld een belangrijke rol vervulde/gaat vervullen en de positie van de landsheren en de adel wijzigde.

De beschreven ‘vermogensontwikkeling’ geeft desondanks wel een antwoord op de vraag hoe de Herlaars hun positie wisten te behouden. Die ontwikkeling kan immers, zoals Schmidt stelt, niet los gezien worden van de achtergrond van de veranderende machtsverhoudingen, in dit geval die van de landsheren. De Herlaars lijken zich heel bewust van de mogelijkheden, de (militaire) positie en de geo-politieke ambities van de landsheren, zij dreven met diens geo-politiek mee zonder zich te verzetten. Daardoor vallen zij niet

op, of lijkt het alsof de Herlaars zich gedeisd houden, maar dat was wel berekend voor het eigen behoud. Vanaf het midden van de 13de eeuw moesten zij rekening houden met de territoriale politiek van de landsheren. Toen de hertog van Brabant de positie van Den Bosch verzekerde door de macht van de heer van Vught te elimineren verwierf de heer van Herlaar in elk geval een vluchtweg in Ameide. In de strijd tussen Holland en de Utrechtse bisschoppen aan het einde van de 13de eeuw stelde de heer van Ameide zijn huis, weliswaar in het geheim, beschikbaar voor de jonge Hollandse graaf, of beter Wolfert van Borselen. Hij voorkwam daarmee dat zijn kasteel - gelijk dat van IJsselstein - door diens aanhang belegerd werd. Dat de bisschop van Utrecht daar in 1312 op terugkwam is niet vreemd, de aanstaande heer van Ameide boog nederig het hoofd en wist daardoor het bezit te behouden. In het tweede kwart van de 14de eeuw wisten de Herlaars hoge heerlijkheden en aanzienlijke huizen te verwerven als grensposten voor het Gelderse landsheerlijke territorium. Het verwerven daarvan is echter niet hetzelfde als het inzetten van eigen bezit aan land, kastelen en/of rechten om een positie in de omgeving van de landsheren te verstevigen of mogelijk zelfs er meer bezit mee te verwerven. De burchtenpolitiek van de landsheer van Gelre, Reinald II (1318-1343) in diens strijd tegen de hertog van Brabant, Jan III (1312-1355) maakt dat duidelijk. De Herlaars behoorden niet tot de grensadel maar tot de adel aan de grens.

7 Summary ¹⁴⁸¹

The lord who ordered to build the castle of Ammersoyen is unknown to us, as is the case for many medieval houses. However there is a presumption which can be based on the first record of the house Ammersoyen (1354), the first lord of Ammersoyen known as Gerard Herlaar (1351) and the construction period of the castle as assumed in literature (mid-14th century). Because of this some historians point to a descendant of the Herlaars as the builder. Could this be true? Was one of the descendants of the Herlaar family indeed in the (social-economic) position to build this majestic house? That question, based on the above-mentioned facts, motivated this study. It covers the period from the first recording of the name Herlaar, the late 11th century, until the last quarter of the 14th century. It focuses strictly on the Herlaars with properties in the Dutch river area, the area of the major rivers in the middle of the Low Countries in which Ammersoyen is located.

7.1 *The social-cultural and social-political capital of the Herlaars*

The first records of the name (Dirk van) Herlaar date from the fourth quarter of the 11th century. The name Herlaar refers to a manor located in present-day St. Michielsgestel near 's-Hertogenbosch. There is no need to argue about the origins of the power, status and prestige of the Herlaars. Despite the scarce resources, it is clear that these already belonged to their ancestors, their lineage. Although we can say nothing about the inherited attributes, it is clear that thanks to his ancestors Dirk van Herlaar possessed power and prestige at the time of his first mention in the sources. Contemporaries confirmed the high status - and thus the wealth and power - of the Herlaars by listing them in 12th- and 13th century documents and charters as *nobiles* (noblemen). The first note that affirmed this power is that of a Dirk van Herlaar as *dominus* (lord) in the middle of the 12th century. The high stature of the Herlaars does not only follow from the records but also from the bonds they kept in a relatively closed network with a number of significant dynasties from the river area like: Van Kuyc, Van Altena, Van Heusden, Horne and Van Boxtel.

Unfortunately the social-economic position of the Herlaars is described inaccurately in the literature. By using no reliable sources many authors consider the lords of Herlaar as vassals or even as (unfree) *ministeriales* of the bishop of Liège. This comes from the idea that the manor of Herlaar with its seigneurial rights was a fief of the bishop of Liège. However, this deserves nuance. After the lord of Horne bought the manor, its houses and the jurisdiction in 1315 from Gerard van Loon he advanced the domain to the bishop of Liège and transformed this private property into a fief, which therefore became a so-called *fief de reprise*. From then onwards the manor of Herlaar may be considered to be a fief of Liège. Their indication as *nobiles* in the charters shows unambiguously that the Herlaars were *ministeriales* neither of the bishop of Liège, nor of the bishop of Utrecht, let alone of the duke of Brabant. The Herlaars owned their manor, house(s) and jurisdiction privately, they were not vassals linked by a feudal bond with any lord. In particular in charters of the heiress Petronella van Herlaar (1227-1235) the title of *domina* clearly shows that she was the sole owner of the domain Herlaar. As an heir Petronella breaks the patrilineal supremacy of the dynasty, her children inherited the last name Herlaar. It is easy to overlook this breakpoint in the dynasty by sticking to the male succession *a priori*.

¹⁴⁸¹ Met dank aan Mevr. Drs. H. van Well en Prof. P. Hoppenbrouwers voor hun steun bij het vertalen van de tekst van de slotbeschouwing en de conclusie.

The 13th century sources contain more data about the filiation but still insufficient for a complete genealogical reconstruction. It is recorded that Petronella, *domina* of Herlaar, had two sons: Dirk and Godfried. Dirk (1235-1282), the first of the Herlaars with the title of *miles* (knight), was the successor. His descendants are in the centre of this research. Except being lord of Herlaar Dirk was also *advocatus* (governor) of Berlicum (for the Premonstratensians of Berne), *advocatus* of Waalre (for the Benedictines of Echternach) and co-patron of the chapter of Hilvarenbeek. To expand his social-economic capital Dirk van Herlaar acquired a fief of the bishop of Utrecht in the period 1255-1266. He became lord of the manor of Tienhoven and Ameide, located in the border area of the countries of Holland Gelre and Utrecht. The lord of Ameide owned the domain with its high and low jurisdiction as a fief of the bishop of Utrecht. Although he thus became a vassal of the bishop of Utrecht Dirks power and prestige increased. The castle where Dirk lived, and possibly had built, was located in Tienhoven next to Ameide. This house was his own private property. Besides Ameide Dirk still owned the manor of Herlaar and all that belonged to it, as the inherited property of the family. Certainly the acquisition of the domain of Ameide proves an expansion of his power and status. However one may question if this expansion of power and status was Dirk's main motive to become a vassal of the bishop. For sure acquiring Ameide must have served a purpose. Dirk lost his autonomy partly, as a vassal he was to pay services to his liege lord in return. But the 'flight' to Ameide - to use a term from a chronicle - can be seen also as resisting the threat of the duke of Brabant. At that time, the mid-13th century, the duke of Brabant tried to eliminate the influence of the count of Gelre and the bishop of Liège in 'his' area. The lord of Herlaar probably was not an obstacle to the duke of Brabant in his geo-political game but that does not mean that Herlaar was not looking for refuge in another territory. Perhaps Dirk also wanted to expand his own territory, which at that time was not possible in Brabant. Whether he deliberately sought his 'refuge' is not clear, but the domain Ameide offered him some opportunities to hold in a way his independence.

One may argue that there were other ways to maintain that position, so why did he choose Ameide? The question of why the bishop of Utrecht granted his fief to Herlaar may also be posed. Both questions are answered by the connection between Herlaar and Van Kuyc. Although Ameide is known as a fief of the bishop of Utrecht, it originally belonged to Van Kuyc. Van Kuyc sold his ownership in Utrecht in the first quarter of the 13th century to the bishop but he retained his men. There are several indications that the Kuyc and the Herlaar lineages in the 13th century were closely connected. Except for a feudal bond between lord and vassal this might include intermarriage as well. The relationship with Van Kuyc was steady; perhaps that is why the Herlaars allowed themselves for decades to neglect the sovereign of Ameide, the bishop of Utrecht. The Herlaars had a good relationship with Van Kuyc, something that cannot be said of the bond with the bishop. The Herlaars chose to serve the counts of Holland, who deployed their power in the region of Ameide at the expense of the bishop of Utrecht *nota bene* the sovereign of Ameide. What is more, in the fourth quarter of the 13th century (1298) the house of Ameide secretly become an 'open house' of the count of Holland in his struggle against the bishop of Utrecht. Initially, this had no effect but later the bishop became suspicious. In 1312 Dirk van Herlaar (1312-1354) only succeeded in retaining the fief of Ameide by offering his house to the bishop of Utrecht.

It is quite striking that the survival of the Herlaars as a dynasty - linked by name, weapon and possession - in the beginning of the 14th century depended on yet another woman. This time Aleid van Herlaar deserves the honour (1306-1309). She was married to Gerard van Loon. My research has clearly shown that her marriage to Gerard van Loon produced several male descendants. This offspring did own significant manors and houses, but they did carry the name of their mother, not their father. In the 14th century, they all acquired domains in the Dutch river area under the Herlaar name: Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Empel-

Meerwijk and Poederoyen. Within the ranks of the aristocracy Gerard van Loon probably had a lower status than his wife. Who was this man? This question is relevant because some of his descendants, named Herlaar, acquired a special position in the court of Holland as well as of Gelre. Somehow Gerard must have contributed to the development of the social power of his sons in a geographically well marked area in the Dutch river area, especially the Bommelerwaard. It is strange though, and challenging for this study, that almost nothing is known about his capital, power and possessions. To search for the origin, status and power of Gerard van Loon therefore was an essential part of this investigation. However, the lack of specific information on his origin and social position remains, despite the fact that 'every stone was reversed'. Taking into consideration his ownership of certain rights in the Bommelerwaard the position of viscount of Zuilichem seems most likely to have been his avenue to power. He probably influenced the acquisition of property in the Bommelerwaard but when he married Aleid he did not yet have the social-economic power that later belonged to his descendants.

Although it is known in literature that in the 14th century the Herlaars owned the seigneurial rights of Ameide, Ammersoyen, Bokhoven and Poederoyen, the manor of Empel-Meerwijk has wrongly been left out of view. This study shows clearly that the lord of Empel-Meerwijk was a brother of the lord of Ameide and the lord of Poederoyen.

Dirk van Herlaar, in the period of 1312-1354 lord of Ameide, was heir to Aleid and Gerard. He managed to manoeuvre himself in the highest echelon of nobility in the region, that is the court of the Count of Holland. How did he achieve that? The lineage of the Herlaars and the large fortune they inherited were the conditions to be introduced in the county's centre of power after 1345. In 1345 Count William IV and many of his noble vassals were killed at Stavoren against the Frisians. This brought about significant changes in Holland. It gave a non-native lord with sufficient social-economic capital the opportunity to present himself in the network of nobles around William's eponymous son and successor, Count William V. Dirk was lord of Ameide, he also owned the seigneurial rights of Bokhoven, Ammersoyen and a number of awarded fiefs, mainly low jurisdictions, located in the Bommelerwaard. He was a lord of many vassals himself, mainly aristocrats from the region. After 1345 he happened to choose the right side in the succession struggle between the parties of the 'Hoeken' and the 'Kabeljauwen' that soon broke out.

Presumably Dirk introduced his eldest son Gerard (1347-1354) in this conflict, with remarkably far-reaching consequences as a result. They both became confidants of Count William V. Gerard became a banner lord of William, and belonged to the most select group of his intimates. He acquired a fortune in that position. Because of that it is very strange that neither Dirk nor Gerard is listed in the covenant letter of the Kabeljauwen of 1351. This stirs up the debate on the dating of the covenant letter. Without wishing to take a stand in this discussion it is hard to explain why they did not belong to the confederates of this letter. However an explanation might be that Gerard van Herlaar did not have a domain located in the territory of Count William.

Modern authors on the subject have difficulty with fitting Gerard of Herlaar in the courts of the territorial lords of Holland and Gelre (Guelders). They characterize him as a 'foreigner', but are they right? Indeed, the support of Gerard to the Kabeljauwen in Holland cannot be associated with his status or location in the duchy of Gelre. However they neglect the fact that Gerard as a heir was to become lord of Ameide. For sure his doings served his own interest. It is remarkable that Gerard was not only involved in the struggle between the parties in Holland, he also played a role in the war of succession in Gelre. He supported Eduard van Gelre and advised him in the fight against his brother Reinald III. In the secondary literature the qualification of Gerard as being a 'foreigner' is also valid from the point of view of Gelre. Authors consider him - after all a confidant of the count of Holland - as a representative of Holland. However it is only from a modern

nationalist perspective that Gerard's actions in the two counties are considered to be unexpected. This was not the case from the position of Gerard Herlaar himself.

Although the causes are unknown, Dirk van Herlaar and his son Gerard died almost simultaneously in 1353. As a result all their possessions, their power and their status were inherited by respectively their son and brother, Jan van Herlaar (1354-1369). Jan offered Ammersoyen and Bokhoven as *erfleen* (inherited loan) to his brother Arnold. As Jan and Arnold took over status and power it is remarkable they did not make their appearance in the courts of either Holland or Gelre. Why was that? The explanation lies in changes beyond their reach and influence, such as the arrival of new princes. After the transfer of power in 1358 - Albrecht of Bavaria took over the government of Holland from his 'insane' brother William V - the Herlaars did not play any role at all anymore at the court of Holland. Instead, Jan and his brother Arnold appeared at the court of John of Blois to whom they were loyal. Using their power and status to make part of a nobility network outside the court of lords with princely status, the splendid court of Blois, centred in the towns of Gouda and Schoonhoven, was the highest possible position they could attain.

If, as it now appears, only the Herlaars from Ameide and Ammersoyen succeeded in gaining access to the courts of Holland and Gelre, one may wonder what caused the social rift with their relatives who did not reach such elevated positions? The explanation can be found in Jan's and Arnold's social-economic power. The social capital of Jan and Arnold, as heirs of Ameide and Ammersoyen, was many times bigger than that of their relatives in Poederoyen and Empel-Meerwijk. The power of the lords of Poederoyen and Empel-Meerwijk was limited; it did not extend further than the boundaries of their domains. Because their social-economic capital and status was less there was no role for them to play in coalitions of nobles. The Herlaars of Ameide granted property including Ammersoyen, Bokhoven and Herenthout to their vassals, including some relatives. These vassals increased the prestige (and military potency) of the Herlaars of Ameide. Moreover there was a huge property, formerly owned by Herbaren van Arkel, which was added to the ownership of the lord of Ameide by van Arkel's heiress.

With the exception of that of heiress Heilwich van Arkel, who married Dirk van Herlaar (1312-1354) lord of Ameide, absolutely nothing is known about or can be traced back to what possibly contributed to the social-economic capital from the partners. This shortage of documentary evidence concerns the entire period and all persons that I studied. The parental inheritance of female marriage partners was apparently small. That suggests that except for the matrimony of Heilwich van Arkel with Dirk van Herlaar there were no other marriages of Herlaars with wealthy heiresses. In the secondary literature it is said that partner selection had a large impact on the social capital of aristocratic elites in the later Middle Ages, and that the choice of marriage partners was even dependent on this selection. Perhaps it is a remarkable discovery of this research but no evidence for this opinion is found. What is striking in this study is that when choosing a partner geographical vicinity seems clearly to have taken priority. The daughters of the lord of Ameide married to lord of Vianen's sons, and the partners of lord of Poederoyen's children were selected from the nearby castle of Loevestein. Also Dirk van Herlaar and Heilwich van Arkel can be considered as 'neighbours' in the region of Ameide. Marriage thus seems mainly to have been aimed at consolidating ownership which was possibly more important than expansion of power. A good relationship with a neighbour prevented pressure on landed property.

In his PhD thesis on the party struggles of the Hoeken and Kabeljauwen in Holland, Brokken introduced a new category within the Dutch nobility in order to classify the striking and unexpected roles of Dirk and Gerard van Herlaar: *grensadel* ('border lords'). Did the location of the main possessions of the Herlaars (land, castles) indeed gave them an advantage over other nobles? Were the Herlaars really independent in

their choices, did they always have the opportunity to 'bet on several horses' at the same time, as is assumed? It does not look like this. The lords of Ameide and Ammersoyen did only succeed in joining noble networks in Holland and Gelre a network of nobles by giving temporary but unconditional allegiance to party leaders in succession struggles. They did not play out other territorial lords, such as the prince-bishop of Utrecht or the duke of Brabant, in order to preserve power and wealth, but they took risks in their choices and selections instead. The lords of Poederoyen and Empel-Meerwijk, whose domains were located in the border region as well, did not act like border lords at all. In fact between the Herlaars and the landlords of Brabant and Utrecht there was no (close) personal bond. This applies to all Herlaars in this investigation throughout the period of this research.

In this study, kinship in coalitions is often recognized as being highly relevant. However despite the fact that at one point in time the lords of Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Poederoyen and Empel-Meerwijk were brothers, lordships that were located close to each other in a geographically marked (small) area, there are no indications of alliances in which they act closely together. However there was one central meeting point for all relatives: the court of Blois. The Herlaars served the lord of Blois and stayed often at his court, but there is no evidence of joint action based on kinship.

The Herlaars, members of one family, acquired the domains and castles of Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen and Poederoyen, in a clearly marked period between 1330 and 1350. All these territories are located along the river Maas (Meuse), several kilometres apart from each other. In addition, the lordship of Ameide comprised a huge amount of enfeoffed landed property in the Bommelerwaard. But does this reflect a complex of power in which these lords took different positions? As is demonstrated by the reconstruction of the property of the Herlaars and their castles, this was not the case.

7.2 *The socio-economic capital of the Herlaars*

The earliest sources already state that the Herlaars belonged to the nobility. Status and privately owned (*allodial*) patrimonial property were inherited attributes that were passed on to the offspring. The respect which the Herlaars enjoyed was based on this private property and its inherent 'public' functions until the mid-13th century. From then onwards their ownership comprises both land, houses and rights which were owned as private property or in fief (Ameide). The Herlaars also granted parts of their property as fiefs to their own vassals. The *leenboeken* (*libri feodorum*) of Herlaar and Vianen (Ameide), and to a lesser extent also of Ammersoyen, provide an idea of the size and extent of that original, 'allodial' property. The recorded items not only inform us of its exact size or location, but (indirectly) also about the status of the vassals. It has been an important part of this research to reconstruct this original property as accurately as the sources allow. Due to the lack of quantifiable data it is not possible to reconstruct a really complete overview of all possessions of the Herlaars. However an impression can be made based on different sources.

The original *allodial* core possession of the Herlaars was the manor Herlaar near 's-Hertogenbosch (Bois-le-Duc). This domain is located in an area where ample evidence show human activities and habitation since Roman times. Besides the manor with its seigneurial rights the lords of Herlaar also owned property outside the region. Early documents show that the property outside Herlaar was scattered over a large area comprising the villages of Postel, Reusel, Gerdingen, Baesweiler, Berlicum, and Herenthout. The total size of this complex is not known. The socio-economic capital was not necessarily based on a geographically large area, much more important was the fact that the lord of Herlaar owned adequate resources for autonomy, in other words independence.

As said before, after it was sold to the lord of Horne in 1315 the manor of Herlaar became a fief of Liège. Nevertheless, many authors suggest (implicitly) an earlier feudal bond. How is that possible? It turns out that

this idea is based on several anachronistic interpretations of the extant documentary sources, which have been adopted subsequently as ‘fact’. In reality, the actions of the Herlaars clearly show that at that time they were no vassals of the bishop of Liège at all. That the manor of Herlaar was not a fief of Liège before 1315, appears even more from the succession of the manor than from the actions of the Herlaars themselves. If a vassal of Liège died without heirs, his fief fell back into the hands of the feudal lord, the bishop of Liège. Sources indicate clearly that after the death of Dirk van Herlaar in 1305 his property was held in the hands of his sister Aleid. Such a transfer would not have been possible for a fief granted by the bishop of Liège.

The (wrong) idea that the manor of Herlaar was a fief of Liège, was also linked to thoughts about the Herlaars as *advocatus* and *co-patronus*. These are just as little supported by our sources. They concern the right of *co-patronus* of the Hilvarenbeek chapter (from 1246) and the duties as *advocatus* of Echt (1078) for the St. Servaas church in Maastricht, of Elmeth (1173) and Berlicum (1243) for the Norbertines (Premonstratenzians) of Postel and Berne, and finally of Waalre (1276) for the Benedictine abbey of Echternach. The assumption is that the rights of *advocatus* were hereditary and that the position of governor had led to usurpation. The right of *co-patronus* was seen as ‘proof’ of ownership of seigneurial rights in Hilvarenbeek. Both ideas are incorrect. The *advocatus* was the executer of independent jurisdiction, the high jurisdiction over an ecclesiastical jurisdiction that was not tied to a count or duke. He was a lay lord charged with the protection and representation in secular matters of an abbey, his functions were confined to the protection of the interests of religious houses. Recruitment for this service was only possible for those at the top of the medieval aristocracy, more specifically the high (pre-feudal) nobility. Above all lineage was essential to become an advocate. To serve the interests of the ecclesiastical institution the office required an independent non-feudal position of the candidate. The *advocatus* had to have capital, authority, reputation and prestige by his own. He did not derive his power from this duty, although the assignment undoubtedly increased his authority.

Perhaps usurpation was commonplace in the Middle Ages - so it seems from much popularizing literature - but there is no specific evidence in the sources that the Herlaars owned former church property or rights. When ownership cannot be explained, it is too easily assumed to have been acquired by usurpation. That idea also suggests that usurpation of church property would have been relatively simple. However the sources show that the church was more than able to resist any moves in that direction.

Actually, the idea of usurpation is based on a misconception of the position of the *advocatus*. The advocates did not gain prestige because of their service but were asked to serve, the other way around, because of the social capital and prestige they already had. Probably an independent position, in other words not one tied to a liege lord, was an advantage. That was true at least for the Herlaars.

Even to the right of *co-patronus*, first mentioned in 1246, interpretations are linked that follow from *a priori* and anachronistic arguments, such as the assumption that the Herlaars possessed seigneurial rights in the village of Hilvarenbeek. That the Herlaars owned those rights or other property in Hilvarenbeek is very unlikely. There are no sources with specific reference to those assumed rights and/or property in Hilvarenbeek other than the canonical right of co-patronage. The fact that the right of co-patron of Hilvarenbeek was linked to the manor of Herlaar can simply be explained by the fact that Dirk van Herlaar was a devout man. He donated part of his propriety of the domain of Herlaar to the Hilvarenbeek chapter. At that moment (between 1207 and 1246) the chapter was in a hard and difficult financial position. Because of the link with the domain of Herlaar the later lords of Herlaar remained co-patrons even after the transfer of the manor. The fact that Horne - who became lord of Herlaar in 1315 - may have had manorial rights in Hilvarenbeek is not linked to the manor of Herlaar.

Gerard van Loon sold the manor of Herlaar, once the core of the Herlaars’ possessions, to Gerard van Horne in 1315. It was Horne who offered the manor to the bishop of Liège, with whom he was in conflict in

those days. The ins and outs of the deal and why the manor of Herlaar became a *fief de reprise* are not clear. Because of the conflict between the bishop and the city at that time the situation in Liège was somewhat vague. There are no sources after 1325 that still link any rights to the manor to the Herlaars. Why Horne bought the manor is not clear, but at a later stage his wife owned the house and the rights as apanage. Apparently Horne did not reckon the manor to be part of his core property, that was later inherited by his son.

After the mid-13th century fundamental changes occur in the possession of the lords of Herlaar. Although the manor and the houses of Herlaar belonged to the Herlaar family as their private possession, Dirk (1232-1285) did add the seigneurial rights of the Land of Ameide to his property. At that moment land developments in the Land of Ameide were already at an advanced stage. A ring dike encircled the region (Alblasserwaard) and the blocks of land development had already been determined. There are no resources to illustrate that the Herlaars acted as locator (entrepreneur in the opening up of the area), yet without doubt they have contributed in various ways to the development of Ameide. That Ameide as 'late medieval new town' was established because of self-interest of the local lord, as suggested in literature, while the founders would have had no regard for the economic prosperity and the importance of citizens, can easily be refuted. The lord of Ameide allowed Lombarden to settle a bank in his territory and gave the citizens of Ameide city rights and freedom of toll in Holland. The freedom of toll was received from Count William V as thanks for Dirk's efforts - and those of his son - in his struggle against the Hoeken.

In the period 1255-1315 the lord of Herlaar still owned two separate blocks of property: the manor of Herlaar and the domain of Ameide, with their appurtenances. The property that had been enfeoffed can be surveyed from the late-14th/early 15th century. In this study I examined to which extent the fiefs of Herlaar, known from that period onwards, could have originated from the allodial property of the Herlaars, held before 1315. The total number of fiefs, especially large farm houses, was limited, most of them were located around Herlaar.

The fiefs of Ameide were recorded at the beginning of the 15th century in the book of fief holders (*liber feodorum*) of Vianen. This makes a reconstruction difficult, because a lot of fiefs belonged to the lord of Vianen already. The fiefs originating from Ameide were reconstructed by Kort, so Kort's reconstruction could be taken as point of departure for a more detailed and systematic description. Its purpose was not only to get a picture of the actual wealth of the lord of Ameide, but also to be able to make a clear distinction between the fiefs located in the area of Ameide and the fiefs located in the river area, in particular in the Bommelerwaard. Whereas the fiefs in Ameide almost exclusively consist of land and some land rents, the fiefs outside the area of Ameide mainly concern rights of low jurisdiction and their appurtenances.

How, by whom and when was this property outside Ameide, particularly located in Gelre, acquired? With the exception of Herenthout the fiefs owned outside Ameide can be traced back as being 14th-century property. So this was not originally possessed by Ameide, but was added to it later on. In the secondary literature it is suggested that these possessions in the river area already belonged to Gerard van Loon when he married Aleid van Herlaar (1285-1290). The idea is that he used them to compensate for his lower social status compared to his bride. However, the many details that came up during this research show that the ownership of these lands and rents only came in the hands of the Herlaars in the first quarter of the 14th century. Therefore, it did not belong to the inheritance brought in his marriage by Van Loon. As nothing about his inheritance is known this seems to be more realistic, a scale of ownership like this was very unlikely for a minor member of the regional aristocracy. In general the regional gentry owned the low

jurisdiction with annex rights of one or some (small) manors. So, if the fiefs in the Dutch river area did not belong to Van Loon previously, when and how was this acquired by the lord of Ameide?

The following hypothesis may provide an answer. In 1318 Reinald I Count of Gelre and his son Reinald II disputed the right to be count, not with words but with weapons. Reinald II was supported by the local gentry in the river area, including relatives of Gerard van Loon and his son Dirk van Herlaar. In this area they faced attacks by their opponents. After he had won the civil war the fight Reinald junior, who had promised to pay his allies, lost a fortune. To strengthen his financial position, he not only pawned his revenue in Zutphen (1325) but also that of the Bommelerwaard and Tielerwaard. The revenue came from manors, and jurisdictional and annex rights in the river area, and exactly that was put in pawn, while Reinald II retained the high jurisdiction of these domains. My hypothesis is that Dirk van Herlaar, lord of Ameide, acquired these rights/ revenues as pawn taker.

In this study it is suggested that in the period between selling the manor of Herlaar, 1315, and his death, 1323, Gerard van Loon acquired Brakel and Ammersoyen by exchange or purchase from the lord of Altena (Horne). So Brakel, and probably also Ammersoyen, originally did belong to the complex of possession of the lord of Altena. After the death of Gerard van Loon, 1323, the ownership passed on to his son and heir Dirk. Apart from Ameide and other property, Dirk presumably had power in the Bommelerwaard already before 1325. Thanks to the Gelre domains pawned in the Bommelerwaard it appears that the lord of Ameide had succeeded in creating a solid base of power.

It has already been pointed out that the fiefs outside Ameide were held by regional aristocrats, however nothing is known about a feudal bond between these men and the lord of Ameide. This may seem strange for such a consolidated complex of fiefs, but it is less surprising if we assume that the ownership was transferred to a pawn holder, Dirk van Herlaar. It explains why the bond between the lord of Ameide and his vassals was not a personal one, but more business-like. Altogether the lord of Ameide acquired a considerable complex of property in the Bommelerwaard. Moreover, in 1326 his wife added her legacy to this fortune. It is this total of accumulated property of various sorts that made up the socio-economic capital of Dirk van Herlaar. It enabled him to symbolize his power in a big castle: Ammersoyen.

7.3 The houses of the Herlaars, symbols of power and prestige

Current studies of castles assume that the architecture of the noble residence was a testament to the power and status of the owner. It was part of his social and cultural capital. Thus a house can be seen as a source to determinate the status of the owner of the building or its occupant. To get a correct impression of such a house, and thus of its master as well, its morphology should be reconstructed to the shape of the investigated period. That is what this study attempts to do: reconstruct the houses of the Herlaars to their 13th or 14th century shapes. However, because of the limited resources this is problematic. Only for the reconstruction of the house of Ammersoyen the building itself can be investigated. Unfortunately castle drawings and archaeological surveys only provide an impression of the houses. Still, even when a only few resources are available the chrono-typology of Janssen demonstrates a relationship between the morphology of the houses and the status of the occupant. That implies that the morphology can be used as a source when other information is limited.

The fact that the Herlaars adopted contemporary ideas from their socio-cultural environment and in that way confirmed their socio-cultural capital, follows, besides the choice of marriage partners, also from their castles. The Herlaars built their houses according to the latest views of their time, which were concepts that correspond to the structures built or owned by the noble environment of which the Herlaars made part. This takes us back to the start of this research. Ammersoyen castle has a very elite and exclusive floor plan: it is

built in one construction phase as a square castle with round towers on each corner. This floor plan and the chrono-typological concept make it very unlikely that the castle of Ammersoyen would have been built by a less affluent aristocratic lord like a member of the *ministerial* family Van Ammersoyen. Only territorial princes and members of the high nobility had the means to adopt this concept. Even so there are not many examples from the Low Countries.

The historical data available are sufficient to give a plausible representation of the earliest construction phase. What can be concluded? Firstly it appears that this castle, even much more than can be deduced from the floor plan and from drawings, was built to become an extravagant, luxurious home. Secondly, and more specifically, the historical data of the construction show that the design of the building was determined within an identifiable network. The house of Ammersoyen has so many similarities with that of Helmond that it cannot be called a coincidence. When sources then show that Dirk van Herlaar and the lords of Helmond and Vorselaar - with houses with a similar floor plan - belonged to the same circle of kinsmen and friends in the second quarter of the 14th century it may be concluded that the role of kinship or a nobility network played a greater role in the construction of the noble houses of this type than had been known before. The idea of network influences is not new but it has not been demonstrated as clearly in the literature on the history of buildings in the Low Countries as in this study. This also sheds a different light on the introduction of the square castle with round corner towers in this region. The theory about the introduction of this type of castle in the Low Countries must therefore be revised.

The reconstruction of the building history of Ammersoyen in the earliest construction phase shows a concept-based architecture, so there was a plan, and that was fixed on living luxuriously. Precisely those aspects that exude luxury and wealth and thus determine the difference cannot be reconstructed from castle drawings and / or archaeological remains. Therefore any information on the materials that were used are a source of added value.

Some authors ascertain as date of the earliest building activities of the castle either 1300 or 1350. However this is solely based on research concerning the building history of Ammersoyen. Their studies are purely focused on constructions, they neglect the status of the builder; in the case of Ammersoyen he must have been an aristocrat with a huge capital and power. This study shows that Dirk van Herlaar acquired Ammersoyen as part of a conglomerate of rights in the Dutch river area after 1318/1325. The Herlaars did not have any possessions to speak of in this area before this time window. Dirk possessed a huge social-economic capital and prestige. He had close connections as well with lords who built nearly identical houses. Based on these outcomes this study leads to the conclusion that Dirk van Herlaar probably ordered to build this castle. Thus the start of the construction of the castle of Ammersoyen can be dated after 1318 at the earliest, but more likely began (shortly) after 1325.

Without a doubt the houses of the Herlaars symbolized their social capital, but this study also demonstrates that their castles served a geo-political function. Although the architecture of the houses mainly represents the social capital of the owner and the military function was not taken as a starting point to build these castles, the functionality of these buildings was, either as a fief or as an allodial 'open' house, to fortify the border of the territory of the count/duke of Gelre. Considered geographically, the possessions of the Herlaars are part of a defensive line along the river Maas (Meuse), a line of houses on Gelre territory: Empel-Meerwijk (Hedel) Ammersoyen (Nederhemert) Poederoyen. Reinald II and his successor Reinald III pawned the houses (except for Ammersoyen) between 1330 and 1350. They must have been aware that the castles of the Herlaars: Poederoyen, Empel-Meerwijk, Ammersoyen and Bokhoven, closely located to each other, could serve territorial aspirations of the Herlaars. However, such ambitions are not materialized.

For sure the unexpected rise of the Herlaars along the Maas between 1330-1350 is not a coincidence; these points in time mark an important period for Gelre: it can be argued that at that time Reinald II

consolidated his territorial border with Brabant. Willem van Kranendonk offered his house at Hedel to the duke in 1336. The bond with the lord of Nederhemert became more intensive through the intervention of Moliart, land steward of Gelre and close confidant to Reinald II, when he solved a debt on the house for the lord of Nederhemert in 1332. Moliart was also involved in the renovation of the house of Poederoyen. It appears that Moliart, inhabitant of the Bommelerwaard, was of major influence in securing the border of the lord of Gelre, and thus of his power. At that time the Herlaars acquired Poederoyen and Empel-Meerwijk as fiefs from Gelre. To bind all the strongholds along the river Maas to his person in such a short period clearly indicates a deliberate and strategic military policy of Reinald II. A policy which was heavily influenced by developments in Brabant. After the battle of the grand coalition 1332-1334 the lord of Gelre indeed won Tiel and Heerewarden, but he lost the villages south of the Meuse river in the Land of Heusden. He was then forced to secure the new border of his territory. He achieved this by turning a number of castles along the Meuse river into essential buttresses of his territorial power. It is not known why he selected the Herlaars to become his vassals. Perhaps the deciding factor was a good relationship between Dirk van Herlaar and Reinald II or Moliart. Nevertheless this shows that it was not Dirk Herlaar who gained regional power but the lord (count, later duke) of Gelre. In particular, it is indicative for a deliberate stronghold policy of Reinald II, who for its execution found the Herlaars useful. This may also explain why in their management of castles the Herlaars did not operate together in order to fulfil a common goal primarily determined by family interests.

7.4 Conclusion

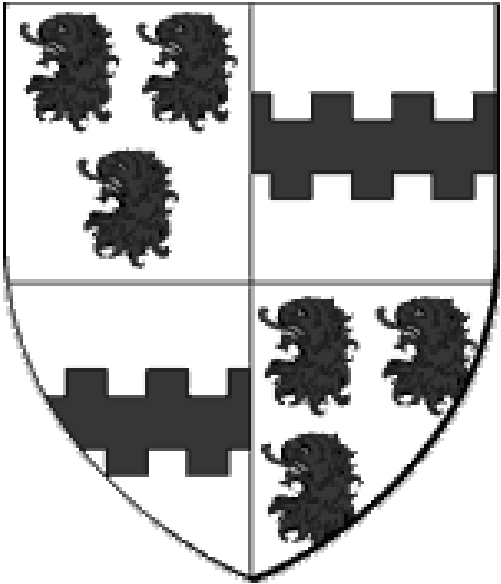
To give direction to this thesis the main question was set up as follows: how did the Herlaars acquire their position in the Dutch river area and manage to maintain it for a long time, and what served as the basis of power? The concept of 'maatschappelijk vermogen' (social capital), introduced by Schmidt in 1986 (and inspired by Bourdieu), is used to describe the position and power of the Herlaars. This concept allows the researcher to describe power in objective terms because it combines the unit of power and its source without needing to ask how exactly powerful people acquire their power. 'Maatschappelijk vermogen' contains the socio-economic capital, social and cultural capital and socio-political capital. This concept creates the possibility to describe the development of power for a certain dynasty.

The focus of this research is pointed to the Herlaars with their extensive possessions in the Dutch River area. Their origins go back a prefeudal noble family. The way, in which in this study the term 'dynasty' is used, deserves some explanation. Because the Herlaar family is not determined purely patrilineal it is, strictly speaking, not correct to use the terminology 'dynasty'. The symbols of a dynasty: the surname, first names, the image on the weapon shield and how is referred to the ancestors in transactions, were passed on to the descendants, are recognisable. However the succession of the Herlaars was not only formed by males but also by females. That is, children of a female heir not only inherited the core property formerly owned by their descendants but the surname as well. This may be called very special. It is argued in this study that such a rupture took place twice: at the beginning of the 13th century as well as at the start of the 14th century. Until the mid-13th century only the social capital of the heir is described. It is only from the 14th century onwards that information on the assets of other descendants than heirs is recorded in the sources.

Schmidt showed in his work on the dynasty Teding van Berkhout that the interest of a family was not captured in the 'great men' it produced. More important was its 'ordinariness' within the social environment of which it made part and the continuity in its social position. Surely, that was also the case with the Herlaars in the Dutch river area during the three centuries between 1100 and 1400. It is difficult to fit the development

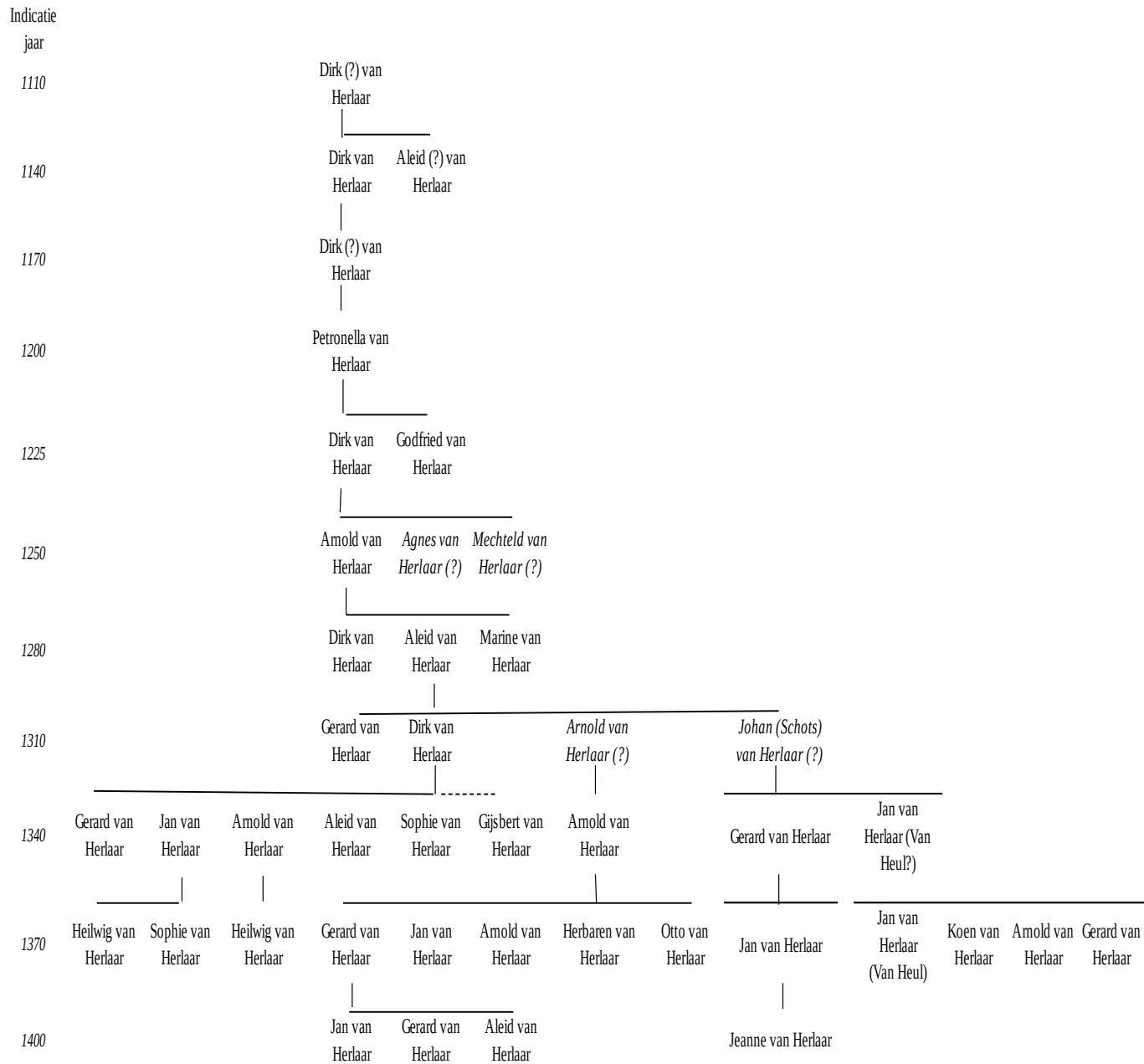
of the social capital of the Herlaars in the successive stages which were distinguished in Schmidt's study. Until the 14th century, that is to say, for several centuries, the possessions of the Herlaars were fairly constant. Accumulation of property and converting it into political power took place almost instantly and simultaneously in the first half of the 14th century. Before that period the political power of the Herlaars had been quite limited. Moreover, there is nothing that suggests that the Herlaars - unlike the lord of Ameide end of the 13th century and his successors in the 14th century – had used their castles and lordship rights strategically to consolidate their position or maintain their social ranking. Neither did their relatives at this stage manage to consolidate the family's social capital. But then circumstances that were completely outside the reach of the Herlaars made the tables turn in their favour abruptly. The fact that the development of the social capital of the Herlaars does not synchronize with the stages Schmidt distinguishes is not remarkable. Social capital in the High Middle Ages is after all quite different in structure from that of later times, in which money plays an important role and the position of the landlords and the nobility has changed.

Still the development of power as described provides an image of power and also answers the question how the Herlaars managed to maintain their position. This process cannot, as Schmidt states, be separated from the background of the changing balance of power, in this case that of the territorial princes. The Herlaars seem to have been very aware of both the opportunities and the threats offered by the geopolitical ambitions of these great lords. Without resisting the Herlaars bowed for the development of territorial politics of the landlords. Therefore it looks as if the Herlaars kept a low profile, but that was all done on purpose to retain their position and ranking. From the mid-13th century onwards they had to take into account the territorial politics of four princes. When the duke of Brabant ensured the position of Den Bosch by eliminating the power of the (local) lord of Vught Dirk van Herlaar acquired an escape route in Ameide. In the struggle between the counts of Holland and the prince-bishops of Utrecht, at the end of the 13th century, the lord of Ameide assigned his house, albeit in secret, to Wolfert of Borselen, that is to say to the young count of Holland. This way Dirk's castle was prevented from being besieged by troops of Van Borselen, as had happened at IJsselstein. Sure, it is not strange that the bishop of Utrecht reacted, even though this was much later. The upcoming lord of Ameide humbly bowed his head in 1312 and thus managed to retain the possession of his descants. In the second quarter of the 14th century the Herlaars managed to acquire seigneurial rights and substantial houses in the border area of the territory of Gelre and Brabant. However, this property was not used by the Herlaars to consolidate or gain a position in the territory of the landlords, or to acquire even more possessions. This is clearly shown by the castle policy of the Duke of Gelre, Reinald II (1318-1343), in his fights against the Duke of Brabant, John III (1312-1355). The Herlaars were no border lords but something more humble, noblemen living on the border.

Bijlagen

1 Reconstructie van de filiatie van Van Herlaar

(Het overzicht betreft de namen van de in de tekst besproken personen, maar zonder vermelding van echtgenoten. In cursief staan de vermoedelijke telgen genoemd).

2. Chrono-typologie van H.L. Janssen

<i>Kasteel type</i>	<i>Status bouwheer</i>	<i>Concept in gebruik</i>
<i>Ringwalburgen</i>		850-110
<i>Versterkte vorstelijke residenties</i>	vorsten	1050-1250
<i>Residenties</i>	kleine dynasten	
* zaalbouw		1050-1150
* donjons		1150-1250
<i>Mottekastelen</i>	landsheren, hoge/lage adel	
* zeer hoog (6-10 m)		1000-1200
* lager (3-4 m)		1150-1250
<i>Ronde/veelhoekige kastelen</i>	landsheren, hoge adel	1150-1350
<i>Vierkante kastelen</i>	landsheren, hoge adel	> 1275
<i>Woon/zaaltorenkastelen</i>	lage adel	
* woontorens		1225-1500
* zaaltorens		1250-1350
* Compacte zaaltorenkastelen		1350-1425
<i>Omgrachte adellijke huizen</i>	lage adel	> 1450

(Bron: Janssen 1996: 17-18)

Lijst van gebruikte afkortingen

Afb	Afbeelding
AGZ I	Doorninck, P.N. van, (ed.) 1900. <i>Acten betreffende Gelre en Zutphen. 1376-1392. Uit het staatsarchief te Dusseldorp</i> . Haarlem.
AGZ II	Doorninck, P.N. van, (ed.) 1901b. <i>Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1400-1404, Uit het staatsarchief te Dusseldorp</i> . Haarlem.
ALLN	Archive de L'Etat à Louvain-la-Neuve
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum; 's-Hertogenbosch
BLO	Verhoef, H.A., Archief van de graven van Blois, Nationaal archief, Den Haag, toegang 3.19.10, transcriptie H.A. Verhoef. Hollandse genealogische databank, www.hogenda.nl
Codex 1852	<i>Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden betreffende de Vaderlandsche geschiedenis</i> , (Tweede serie, eerste afdeling), Utrecht 1852.
Codex 1855	<i>Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden betreffende de Vaderlandsche geschiedenis</i> , (Tweede serie, derde deel), Utrecht 1855.
GAA	Het Gelders Archief; Arnhem
GAR	Gemeente Archief Roermond; Roermond
HUA	Het Utrechts Archief; Utrecht
(Hs)	Handschrift: niet uitgegeven literatuur en bronnen
Jan van Boendale	Willems, J.F. & J.H. Bormans, (eds.) 1839-1869. <i>Jan van Boendale, Brabantsche yeesten</i> , Den-Haag / Antwerpen.
LAGZ I	Doorninck, P.N. van, (ed.) 1901a. <i>Leenacten van Gelre en Zutphen, 1376-1402</i> , Haarlem.
LAGZ II	Doorninck, P.N. van, 1902. (bijvoegsel) <i>Register op de leenacten van Gelre en Zutphen. 1376-1402. Kwartier van Nijmegen. Uit het staatsarchief te Dusseldorp</i> , Arnhem.
LAOL	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Ostwestfalen-Lippe; Detmold
LNW	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen; Dusseldorf
MGH-DD H-IV	<i>Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser (Diplomata regum et imperator Germaniae) Die Urkunden Heinrichs IV. (Heinrich IV. Diplomata) Teil 2. Die Urkunden Heinrichs IV. 1077 – 1106</i> . Gladiss, D., (ed.) 1978.
MGH-CRF II	<i>Monumenta Germaniae Historica, Capitularia Regum francorum 2</i> . Boretius, A. & V. Krause, (eds) 1890-1897.
OBA	Laan, H.J. van der, (ed.) 1975. <i>Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400</i> , Amsterdam.
OBGZ	Sloet, L.A.J.W. Baron (ed.) 1872-1876. <i>Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen</i> , 2 dln, 's-Gravenhage.

Gebruikte afkortingen

OBGZ-VIII	Harenberg, E.J. (ed.) 2003. <i>Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, VIII, Zutphen</i> , 's-Gravenhage.
OBHZ I	Koch, A.C.F., (ed.) 1970. <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, Eind van de 7^e eeuw tot 1222</i> , 's-Gravenhage.
OBHZ III	Kruisheer, J.G., (ed.) 1992. <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, III, 1256 tot 1278</i> , Assen / Maastricht.
OBHZ IV	Kruisheer, J.G., (ed.) 1997. <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, IV, 1278 tot 1291</i> , Assen.
OBHZ V	Dijkhof, E.C., (ed.) 2005. <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel V. 1291-1299</i> , (Met medewerking van J.G. Kruisheer) Den Haag
OBNB I	Camps, H.P.H (ed.) 1979. <i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (2 delen)</i> , 's-Gravenhage.
OBNB II	Dillo, M. & G.A.M. van Synghel (eds.) 2000. <i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II (De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom.) (2 delen)</i> , Den Haag.
OBSU I	Muller Fz, S. & A.C. Bouman, (eds.) 1920. <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , Deel I, 695-1197, Utrecht.
OBSU III	Ketner, F., (ed.) 1949. <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , Deel III, 1249-1267, 's-Gravenhage.
OBSU IV	Ketner, F., (ed.) 1954. <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , Deel IV, eerste stuk, 1267-1283, 's-Gravenhage.
OBSU V	Ketner, F., (ed.) 1959a. <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , Deel V, eerste stuk, 1291-1296, Supplement, 's-Gravenhage. / Ketner, F., (ed.) 1959b. <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> , Deel V, tweede stuk, 1296-1301, Supplement, 's-Gravenhage.
RAH	Rijksarchief Hasselt; Hasselt
RAL	Regionaal Archief Leiden; Leiden
RAZ	Regionaal Archief Zutphen; Zutphen
RBAB	Bavel, H. van, O.Praem (ed.) 1984. <i>Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400</i> , Heeswijk.
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven; Eindhoven
RHG1299-1345	www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RegistersVanDeHollandseGrafelijkheid1299-1345/
SsH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
TBC	Tilburg Brabant Collectie; Tilburg
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
VWA	Vereinigde Westfälische Adelsarchive; Düsseldorf
Wapenboek Gelre	Helmont, J. van, (ed.) 1992. <i>Gelre. B.R. Ms. 15652-56 (Wapenboek van Claes Heinenzoon, genaamd Gelre. Samengesteld tussen 1370-1410.)</i> , Leuven.
WBA	West-Brabants Archief; Bergen op Zoom

Bronnen en literatuur

Archieven

Archive de L'Etat à Louvain-la-Neuve (ALLN) Louvain-la-Neuve

Archief van de abdij Villers

inv. nr. 295

Brabants Historisch Informatie Centrum. (BHIC) 's-Hertogenbosch

toegang 107: Charters van Brabant 1233-1629

inv. nr. 5

toegang 241: Kapittel van Oirschot, 1261-1811

inv. nr. 387

toegang 245: Klooster Sophiae Domus in Vught, (1303) 1465-1641 (1653)

inv. nr. 8

toegang 272: Commanderij Duitse Orde in Gemert, 1249-1795

inv. nr. 7

toegang 273: Commanderij Duitse Orde in Vught, 1300-1795

inv. nr. 1

toegang 297: Heerlijkheid Bokhoven, 1487-1881

inv. nr. 98 / 203

toegang 304: Leen en laatgerechten, 1463-1895

inv. nr. 131

toegang 343: Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant

inv. nr. 2047

toegang 368: Kruissherenklooster Sint-Agatha in Cuijk, 1315-1887

inv. nr. 1061

Gemeentearchief Roermond (GAR) Roermond

Toegang 1001: Oud-Archief van de stad Roermond (1259-1796 (1820)

Inv. nr. 46

Het Gelders Archief (GAA) Arnhem

toegang 0001: Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen 963-1543

inv. nr. 179 / 209

toegang 0243: Charter verzameling

inv. nr. 56 / 272 / 380 / 549 / 567 / 2000

toegang 0270: Heerlijkheid Nederhemert (2) 1355-1876

inv. nr. 1

toegang 0370: Heren en graven van Culemborg 1198-1817

inv. nr. 34 / 214b / 1787 / 2860

toegang 0372: Huis Ammerzoden 1362-1857

toegang 0373: Huis Ampsen (1)

Bronnen en literatuur

inv. nr. 252
toegang 0381: Huis Bronkhorst 1241-1863
inv. nr. 4.7 / 4.8b
toegang 0417: Heerlijkheid Nederhemert (1) 1217-1893
inv. nr. 6 B / 64
toegang 0448: Heerlijkheid Zuilichem 1353-1825
inv. nr. 1

Het Utrechts Archief (HUA) Utrecht

Collectie handschriften (*online*)

Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa door Aernout van Buchell

Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa door Aernout van Buchell

Toegang 221: kapittel van Sint-Marie te Utrecht 1108-1817

inv. nr. 936 / 937

Toegang 222: kapittel van Sint-Jan te Utrecht 1085-1811-(1830)

inv. nr. 814-1 / 814-4

Toegang 205: huis Jaarsveld 1455-1890

Inv. nr. 582

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Ostwestfalen-Lippe (LAOL) Detmold

L 51 Auswärtiger Besitz

inv. nr. 267

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (LNW) Düsseldorf

Odenkirchen Urkunden

inv. nr. 66

Regionaal Archief Leiden (RAL) Leiden

toegang 502: Inventaris van de archieven van de kerken 1292-1828

inv. nr. 669

Regionaal Archief Zutphen (RAZ) Zutphen

Toegang 0001: Oud archief van de stad Zutphen (1206-1815)

Inv. nr. 733

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE) Eindhoven

toegang A-2063: Heerlijkheid Helmond 1300-1781 (1849)

inv. nr. 21

Rijksarchief Hasselt (RAH) Hasselt

Landcommanderij Alden-Biesen. Oorkonden blok 2

inv. nr. 144

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SsH) 's-Hertogenbosch

Bronnen en literatuur

Oud archief van 's-Hertogenbosch 1356-1810 (1858)
inv. nr. 6 / 5019 / 5020 / 5759

Tilburg: Brabant Collectie (TBC) Tilburg
KHS B 56 Handschrift Hermans / catalogus Sassen
S 62.6 / 820.11

Vereinigte Westfälische Adelsarchive (VWA) Düsseldorf
C.San. A.B (Archiv Sandfort Bestände A.B.)
Inv. nr. A 19 U

West-Brabants Archief (WBA) Bergen op Zoom
inv. nr. ARR -D 384
inv. nr. ARR -D 385
inv. nr. ARR -D 386

Internetbronnen

<http://www.archieven.nl>

<http://www.archive.nrw.de>

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RegistersVanDeHollandseGrafelijkheid1299-1345>

<http://www.heraldique-europeenne.org/Armoriaux/Gelre>

<http://www.hogenda.nl>

<http://www.inl.nl>

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>

<http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>

<http://www.ngw.nl/nl.htm>

<http://watwaswaar.nl/> (opgeheven 01-01-2016)

Bronnen

- Andriessen, W.F., 1933. *Historia dominorum de Teysterband, Arkel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.*, Purmerend.
- Aurelius, C., 1517. *Cronijcke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt*, Leiden.
- Bavel, H. van, O.Praem, 1984. *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400*, Heeswijk.
- Bergh, L.Ph.C. van den, (ed.) 1866. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland; eerste afdeling, tot het einde van het Hollandsche huis*, deel I, Amsterdam / 's-Gravenhage.
- Bergh, L.Ph.C. van den, (ed.) 1873. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, eerste afdeling, tot het einde van het Hollandsche huis*, deel II, Amsterdam / 's-Gravenhage.
- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., 1937. *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht.
- Bondam, P., 1783-1809. *Charterboek der Hertogen van Gelderland en Graaven van Zutphen behelzende de handvesten, privilegien, vryheden, voorrechten en octroyen...*, 4 dln., Utrecht.
- Bormans, S. & E. Schoolmeesters, (eds.) 1893. *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liege*, tome premier, Bruxelles.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., J.G. Smit & E.T. van der Vlist, 2007. *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567*, Den Haag.
- Brokken, H.M., & W.M. Lindemann 1977. *Inventaris van het archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert, 1249-1795*, 2 dln., 's-Hertogenbosch.
- Brom, G., 1896. *Bullarium Trajectense Romanorum pontificum diplomata*, Deel II, Den Haag.
- Bruch, H., (ed.) 1931. *Dirck Franckensz. Pauw. Kronijcke des Lants van Arkel ende der Stede van Gorcum*, Amsterdam.
- Bruch, H., (ed.) 1982. *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 180), 's Gravenhage.
- Burgers, J.W.J., (ed.) 2004. *Rijmkroniek van Holland (366-1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 251) Den Haag.
- Camps, H.P.H., (ed.) 1979. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* 2 dln., 's-Gravenhage.
- Codex 1852. *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden betreffende de Vaderlandsche geschiedenis*, (Tweede serie, eerste afdeling), Utrecht.
- Codex 1855. *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden betreffende de Vaderlandsche geschiedenis*, (Tweede serie, derde deel), Utrecht.
- Coppens, J.A., 1843. *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch naar aanleiding van het Katholijk Meerijsch memorieboek van A.van Gils, tweede en laatste afdeling van het derde deel, over de landelijke dekenaten, Heusden, Hilvarenbeek, Orthen en Oss*, 's-Hertogenbosch.
- Croenen, G., (ed.) 2006. *De oorkonden van de familie Berthout. 1212 -1425*, Brussel.
- De Boer, D.E.H., D.J. Faber & H.P.H. Jansen (eds.) 1980. *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, Serie III. De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren, Deel 1393-1396, Baljuwen en drossaards, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 174), Den Haag.

- De Boer, D.E.H., J.W. Marsilje, M.J. van Gent (eds.) 1997. *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, Serie I. De hofrekeningen en de dijkgraafrekeningen van de Grote Waard, Deel 1, 1358-1361, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 237), Den Haag.
- De Fremery, J., 1890. *Cartularium der abdij Mariënweerd*, 's-Gravenhage.
- De Fremery, J., (ed.) MDCCCCI. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis. Supplement*, 's-Gravenhage.
- De Geer, B.L.J.B., 1886. Korte mededeelingen. 1. Die handveste van der Ameyde, *Verslagen en mededeelingen no.1, tweede deel. Vereeniging van uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, 9-30.
- De Vey Mestdagh, J.H., 1995. *Liber Sigillorum. De zegels in het archief van de ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, 1200-1811*, 2 dln., Haren.
- Diebels, P.G.M., 1993. *Inventaris van de archieven van de gemeente Ameide*, (s.l.).
- Dijkhof, E.C., (ed.) 2005. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel V. 1291-1299*, (Met medewerking van J.G. Kruisheer), Den Haag.
- Dillo, M. & G.A.M. van Synghel (eds.) 2000. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II (De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom)*, 2 dln., Den Haag.
- Doorninck, P.N. van, 1897. *Inventaris van het oud archief van het kasteel Ampsen*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1898a. *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1898b. *De tocht van Jan van Blois om Gelre, 1371-1372. Naar het oorspronkelijk handschrift*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1899. *De tocht van Jan van Blois met hertog Aelbrecht naar Gelre. Nov .1362. Naar het oorspronkelijk handschrift*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1900. *Acten betreffende Gelre en Zutphen. 1376-1392. Uit het staatsarchief te Dusseldorp*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1901a. *Leenacten van Gelre en Zutphen, 1376-1402*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, (ed.) 1901b. *Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1400-1404, Uit het staatsarchief te Dusseldorp*, Haarlem.
- Doorninck, P.N. van, 1902. (bijvoegsel) *Register op de leenacten van Gelre en Zutphen. 1376-1402. Kwartier van Nijmegen. Uit het staatsarchief te Dusseldorp*, Arnhem.
- Ennen, L., (ed.) 1867. *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln, Dritter Band*, Köln.
- Galesloot, L., (ed.) 1865. *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant, 1312-1355*, Brussel.
- Goetschalckx, J., (ed.) 1909. *Oorkondenboek der Witheeren van Sint-Michiels te Antwerpen, (deel I), Eekeren-Donk*.
- Groote, E. von, (ed.) 1834. *Des Meisters Godefrit Hagen, der Zeit Stadtschreibers, Reimchronik der Stadt Cöln aus dem dreizehnten Jahrhundert, Cöln am Rhein*.
- Harenberg, E.J. (ed.) 2003. *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, VIII, Zutphen*, 's-Gravenhage.
- Helmont, J. van, (ed.) 1992. *Gelre. B.R. Ms. 15652-56 (Wapenboek van Claes Heinenzoon, genaamd Gelre. Samengesteld tussen 1370-1410.)* (voorwoord van C. Van den Bergen-Pantens), Leuven.
- Hermans, C.R., 1845. *Inventaris van perkamenten charters en privilegebrieven, berustende in stads groote komme ten archieve van 's-Hertogenbosch*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Brabant*, tweede deel, 's-Hertogenbosch.

- Hoek, C., 1982. Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland, Schieland, op het eiland IJsselmonde en in de Lek, (13 eeuw-1650, *Ons Voorgeslacht*, 37, 129-246.
- Hoek, C., 1983. Repertorium op de grafelijke lenen te Akkersdijk, Berkel, Pijnacker en Ruiven, (1266-1648), *Ons Voorgeslacht*, 38, 135-151.
- Hoek, C., 1988. De inkomsten uit de grafelijke domeinen te Capelle aan den IJssel, Moordrecht en Nieuwerkerk aan den IJssel, (1334-1607), *Ons Voorgeslacht*, 43, 112-155, 170-211.
- Hoek, C., 1989. Repertorium op de lenen van de bisschop van Utrecht in de provincie Zuid-Holland, *Ons Voorgeslacht*, 44, 284-308.
- Hoek, C., 1991. Acten betreffende de Lier, Maasland en Schipluiden, *Ons Voorgeslacht*, 46, 204-235.
- Immink, P.W.A., & A.J. Maris, (eds.) 1969. *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317), Met aansluitende stukken tot 1320*, Utrecht.
- Kappelhof, A.C.M., 1978. *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught. 1334-1795*, 's-Hertogenbosch. Rijksarchief Noord-Brabant, Inventarisreeks nr. 21.
- Kappelhof, A.C.M., 1981. *Het archief van de tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch, Regesten en oorkonden*, deel III, (1387-1399), 's-Hertogenbosch.
- Ketner, F., (ed.) 1949: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel III, 1249-1267, 's-Gravenhage.
- Ketner, F., (ed.) 1954. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel IV, eerste stuk, 1267-1283, 's-Gravenhage.
- Ketner, F., (ed.) 1959a. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel V, eerste stuk, 1291-1296, Supplement, 's-Gravenhage.
- Ketner, F., (ed.) 1959b. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel V, tweede stuk, 1296-1301, Supplement, 's-Gravenhage.
- Koch, A.C.F., (ed.) 1970. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, Eind van de 7^e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage.
- Kokke, C.Th., 1949. *Inventaris van het Archief der gemeente St. Michiels Gestel*, Boxtel.
- Kort, J.C., 1972. *Inventaris van het archief van de heren van Voorne, burggraven van Zeeland, 1272-1371*, Den Haag.
- Kort, J.C., 1977. Repertorium op de lenen van Oud Heusden, Emmikhoven en Giessen, 1382-1762, *Ons Voorgeslacht*, 32 (260), 133-159.
- Kort, J.C., 1978. Repertorium op de lenen van De Merwede, 1319-1801, *Ons Voorgeslacht*, 33, 1-29.
- Kort, J.C., 1981. *Het archief van de graven van Holland, 889-1581*, 3 dln., 's-Gravenhage.
- Kort, J.C., 1984a. Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van Arkel, 1263-1650, *Ons Voorgeslacht*, 39, 196-224, 338, 275-288.
- Kort, J.C., 1984b. Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van der Leede, 1307-1646, *Ons Voorgeslacht*, 39, 374-383.
- Kort, J.C. 1984c. Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in de Vijfheerenlanden, 1376-1648, *Ons Voorgeslacht*, 39, 601-605.
- Kort, J.C., 1985a. Repertorium op de lenen van de hofstede Altena, 1322-1650, *Ons Voorgeslacht*, 40, 175-213.
- Kort, J.C., 1985b. Leenhoven van de heren van Vianen 1292-1666, I, Lenen buiten het land van Ameide, *Ons voorgeschlacht*, 40, 418-437.

- Kort, J.C., 1985c. Leenhoven van de heren van Vianen 1292-1666, II, Lenen in het land van Ameide en omstreken, *Ons voorgeslacht*, 40, 574-623, 589-623.
- Kort, J.C., 1985d. Leenkamers van de graven van Blois 1282-1650, *Ons voorgeslacht*, 40, 494-573.
- Kort, J.C., 1987. Repertorium op de lenen van de hofstede Culemborg, 1251-1648, *Ons Voorgeslacht*, 42, 43-62.
- Kort, J.C., 1988. Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650, *Ons Voorgeslacht*, 43, 331-347.
- Kort, J.C., 1989. Repertorium op de Cuykse lenen in Holland, het Sticht en Gelre, 1129-1649, *Ons Voorgeslacht*, 44, 252-266.
- Kort, J.C., 1990. Repertorium op de Cuykse lenen in Holland, het Sticht en Gelre, 1129-1649, *Ons Voorgeslacht*, 45, 63-68.
- Kort, J.C., 1995. Lenen van de hofstede Brakel in Zuid-Holland en het Land van Heusden 1444-1500, *Ons Voorgeslacht*, 50, 73-75.
- Kort, J.C., 1996. Repertorium op de grafelijke lenen in de Grote Zuid-Hollandse Waard, 1276-1650, *Ons Voorgeslacht*, 51, 213-246.
- Kort, J.C., 1997a. Repertorium op de grafelijke lenen in de Alblasserwaard, 1280-1650, *Ons Voorgeslacht*, 52, 15-56.
- Kort, J.C., 1997b. Repertorium op de lenen van de hofstede Heusden, 1246-1650, *Ons Voorgeslacht*, 52, 338-384.
- Kort, J.C., 2001. *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, Hilversum.
- Kort, J.C., 2009. Repertorium op de lenen van de hofstede Ammerzoden, 1388-1794, deel 1, *Genealogisch tijdschrift voor Midden- en West-Noord-Brabant en de Bommelerwaard*, 33, 242-260.
- Kort, J.C., 2010. Repertorium op de lenen van de hofstede Ammerzoden, 1388-1794, deel 2, *Genealogisch tijdschrift voor Midden- en West-Noord-Brabant en de Bommelerwaard*, 34, 6-30.
- Kruisheer, J.G., (ed.) 1992. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, III, 1256 tot 1278*, Assen / Maastricht.
- Kruisheer, J.G., (ed.) 1997. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, IV, 1278 tot 1291*, Assen.
- Kuys, J., L. Leeuw, V. Paquay & R. van Schaik (eds.) 1983. *De Tielse kroniek*, Amsterdam.
- Laan, H.J. van der, (ed.) 1975. *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400*, Amsterdam.
- Lacomblet, Th.J., (ed.) 1846. *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Zweiter Band (in zwei abteilungen), von dem Jahr 1201 bis 1300 einschliesslich*, Düsseldorf.
- Lacomblet, Th.J., (ed.) 1853. *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, Dritter Band (in zwei abteilungen), von dem Jahr 1301 bis 1400 einschliesslich*, Düsseldorf.
- Lavigne, E., 1986. *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, 1ste deel: 628-1138. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium*, Maastricht.
- Meihuizen, L.S., 1953. *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294-1295*, (Werken Gelre 26), Arnhem.
- MGH-CRF-II, 1890-1897. *Monumenta Germaniae Historica, Capitularia Regum francorum*, 2, Boretius, A. & V. Krause, (eds.).
- MGH-DD H-IV, 1978. *Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser (Diplomata regum et imperator Germaniae) Die Urkunden Heinrichs IV. (Heinrich IV. Diplomata) Teil 2. Die Urkunden Heinrichs IV. 1077 – 1106*, Gladiss, D., (ed.).

- Mieris, F. van, (ed.) 1753-1756. *Groot charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland. Beginnende met de eerste en oudste brieven van die Landstreeken, en eindigende met den dood van onze Graavinne, Vrouwe Jacoba van Beijere; zynde zoo met de verschillende leezingen der onderscheidene afschriften, als met eenige korte aanmerkingen opgehelderd, verzaameld, en in orde gebracht*, (I, II, III, IV), Leiden.
- Miltz, J., H. Budde, W. Bergmann, & G. Spitzbart, (eds.) 1998. *Urkundenbuch der Stadt Duisburg. 1350-1400*, Duisburg.
- Muller Fz., S., (ed.) 1917. *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*, Utrecht.
- Muller Fz., S. & A.C. Bouman, (eds.) 1920. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, Deel I*, 695-1197, Utrecht.
- Muller, P.L., 1881. *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland 1299-1345 die in het charterboek van Van Mieris ontbreken*, 's-Gravenhage.
- Niermeyer, J.F., (ed.) 1968. *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, Eerste deel. 1104-1399*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 127), 's-Gravenhage.
- Nieus, J.-F., (ed.), 2008. *Les chartes des comtes de Saint-Pol (XIe-XIIIe siècles)*, Nancy.
- Nijhoff, I.A., (ed.) 1830. *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene Oorkonden, opgehelderd en bevestigd, door Is. An. Nijhoff*, deel I, Arnhem.
- Nijhoff, I.A., (ed.) 1833. *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene Oorkonden, opgehelderd en bevestigd, door Is. An. Nijhoff*, deel II, Arnhem.
- Nijhoff, I.A., (ed.) 1839. *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene Oorkonden, opgehelderd en bevestigd, door Is. An. Nijhoff*, deel III, Arnhem.
- Nijhoff, I.A., (ed.) 1847. *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene Oorkonden, opgehelderd en bevestigd, door Is. An. Nijhoff*, deel IV, Arnhem.
- Pirenne, H., (ed.) 1896. *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel. (1249-1272) Poyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle*, Publiés par H. Pirenne, Bruxelles.
- Poncelet, E., (ed.) 1898. *Les livres des fiefs de l'église de liege sous Adolphe de la Marck*, V, Brussel.
- Prevenier, W & J.G. Smit, (eds.) 1991. *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, 2 dln., (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 201/202) 's-Gravenhage.
- Rij, H. van, (ed.) 1989. *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen. Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, Hilversum.
- Rij, H. van, & A.S. Abulafia, (ed.) 1980. *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz, (Alpertus Mettensis, De diversitate temporum et Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi)*, Amsterdam.
- Rooij, H.J.M. van, (ed.) 1963. *Regesten Groot Ziekengasthuis (1274-1500). Het oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*, II, Den Bosch.
- Schelling, P. van de, (Hs) MDCCLIX. 'Beschrijving van de heerlijkheid en stede Ameyde, enz., mitsgaders van den huize en hofstede van Ameyde, en van den huize en het kasteel, en de dominiaale geregtigheden van Herlaar, met zijn toebehooren. Alsook van de heerlijkheid en stede Vyanen, voor zooveel de voors. Ameide en Herlaar daarmee eenige gemeenschap, of daartoe betrekking hebben. Nevens de erfopvolging en opvolging van de heeren en vrouwen van Ameide en Herlaar, voor zooverre die uit de oudste verlijbrieven,

egte stukken en bescheiden, nevens de afteekeningen en verbeeldingen der voors. Landschappen, steden, sloten, huizen, geslagtswapenen, zegelen enz., (Handschriften-collectie KB. 131 G 43).

Schmidt Ernsthuisen, A.A.M., 1982. *Inventaris van het archief van de Graven van Blois, 1304-1397*, Den Haag.

Serrure, C.P. & P.H. Blommaert 1852-1854. *De Grimbergsche oorlog. Ridderdicht uit de XIVe eeuw*, 2 dln., Gent.

Slicher van Bath, B.H. (s.d.) *Inventaris van het archief der Heeren van Ammerzoden*, Arnhem.

Sloet, L.A.J.W. Baron, (ed.) 1872-1876. *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 2 dln., 's-Gravenhage.

Sloet, L.A.J.W. Baron & J.S. van Veen, 1912. *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, Leenen buiten Gelderland, (Uittheemsche leenen)*, Arnhem.

Sloet, L.A.J.W. Baron, J.S. van Veen, & A.H. Martens van Sevenhoven, 1924. *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen*, Arnhem.

Spiegel Historiae. (vijfde partie) Lodewijk van Velthem, Editie H. van der Linden, W de Vreese. De Keyser en A. van Loey. (internet dbnl 2003).

Verhoef, H.A., Archief van de graven van Blois, Nationaal archief, Den Haag, toegang 3.19.10, transcriptie H.A. Verhoef. Hollandse genealogische databank, www.hogenda.nl

Verkooren, A., 1910. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-meuse*, Partie I, Tome I, Brussel.

Verkooren, A., 1911. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-meuse*, Partie I, Tome II, Brussel.

Verkooren, A., 1912. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-meuse*, Partie I, Tome IV, Brussel.

Verkooren, A., 1966. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-meuse*, Partie III, Tome II, Brussel.

Verkooren, A., 1976. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-meuse*, Partie III, Tome III, Brussel.

Willems, J.F., (ed.) 1836. *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*, Brussel.

Literatuur

- Aa, A.J. van der, 1844. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden bijeengebragt door A.J. van der Aa*, V, Gorinchem.
- Aa, A.J. van der, 1847. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden bijeengebragt door A.J. van der Aa*, IX, Gorinchem.
- Aa, A.J. van der, 1850. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden bijeengebragt door A.J. van der Aa*, XIII, Gorinchem.
- Aalst, T. van der, 2003. Het kasteel en zijn bewoners tot 1935, in: T. van der Aalst, C. de Gast & F. Jansen (red.), *700 jaar Kasteel Dussen, Een bewogen geschiedenis*, Wijk en Aalburg, 41-78.
- Aart, R.A.Th. van, 1990. Kasteel van Empel en Meerwijk, *Het Brabants kasteel*, 13, (3/4), 61-87.
- Aart, R. van, 2009 -2011. Herlaar en Vught, onderzoek aan een vermoeden, *Den Heertgang Uitgave van de heemkundevereniging 'De heerlijkheid Herlaar'*, 15 (2), 20-32; 16 (2/3), 18-32 / 20-35; 17 (1), 17-32.
- Aarts, B., 1992. Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom, in: H. van Doremalen, H. de Kok, R. Peeters, & G. Steijns (red.), *Geworteld in Texandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout*, Tilburg, 8-42.
- Aarts, B., 2001. Maurick en de Vughtse Middeleeuwen, in: O. Thiers (red.), *Vught Voorheen*, Vughtse Historische Reeks 7, Vught, 7-24.
- Aarts, B., 2009. 'Montferland' en de consequenties, in: H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 13-60.
- Aarts, B., 2012. De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D), Hoofdlijn met opmerkingen in de marge, in: B. Aarts, e.a. (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 37-54.
- Aarts, B. 2016. Vroege burchten in het hertogdom Brabant, inventarisatie en analyse, *Het Brabants Kasteel*, 36, 5-31.
- Albrecht, U., 1995. *Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa*, München.
- Allmand, Ch., 1995. New weapons, new tactics, 1300-1500, in: G. Parker (ed.), *Warfare, the triumph of the West*, Cambridge, 92-105.
- Alphen, E. van, 1974. Uit het verleden van Brakel, *Tussen de Voorn en Loevestein*, 10 (9), 7-11.
- Amelrooy, P. van, 1962. Van Ambersoye-Van Amelrooy, *Gens Nostra-ons nageslacht. Maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging*, XVII (12), 360-366.
- Amstel, Th.A.A.M. van, 1999. *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*, Hilversum.
- Anderson, W., 1980. *Castles of Europe*, London.
- Antonow, A., 1993. *Planung und Bau von Burgen im süddeutschen Raum*, Frankfurt am Main.
- Anrooij, W. van, 1990. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes*, Amsterdam.
- Arend, O. van den, 1993. *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum.
- Arnold, U., C.G. de Dijn, M. van der Eycken, J. Mertens & L. de Ren, 1992. *Ridders en priesters. Acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa*, Turnhout.

- Arts, N., H. Roosenboom & L. van Zalingen-Spooren (red.) 2001. *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht.
- Asseldonk, M. van, 2002. *De meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen. Circa 1200-1832*, Oosterhout.
- Avonds, P., 1984. *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*, Brussel.
- Avonds, P. & H.M. Brokken, 1975. Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict, *Varia Historica Brabantica*, IV.
- Bachmann, C., 1999. Das Öffnungsrecht Ius aperturae, in: H.W. Böhme (u.a.), *Burgen in Mitteleuropa, ein Handbuch. Band II. Geschichte und Burgenlandschaften*, Darmstadt, 33-38.
- Bachrach, B.S., 1995. On Roman ramparts, 350-1300, in: G. Parker (ed.), *Warfare, the triumph of the West*, Cambridge, 61-91.
- Bader, U., 1979. *Geschichte der Grafen von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung (1246)*, Bonn.
- Baerten, J., 1969. *Het graafschap Loon*, Assen.
- Bannenbergh, G.P.J., 1962. De schependomszegels van Hilvarenbeek, *Varia Historica Brabantica*, I, 63-84.
- Bavel, B.J.P. van, 1993. *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd. (1129-1592)*, Hilversum.
- Bavel, B.J.P. van, 1999. *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 – ca. 1570*, Hilversum.
- Beckmann, H., 2005. Gezicht op de ruïne van 't huis te Ameide door Abraham de Haen, *Nieuwsblad van de Historische vereniging Ameide en Tienhoven*, 16 (4), 10-14.
- Becx, E., A. van Oirschot, F van Oirschot, T. Vollebergh 1999. *Kastelengids van Noord-Brabant*, Utrecht.
- Beex, G., 1986. Halder (Tadia?) *Brabants Heem*, XXXVIII, 277-288.
- Beek, H.H., 1974. *Waaizin in de middeleeuwen, beeld van de gestoorde en bemoeienis met de zieke, Hoofddorp*.
- Beelaerts van Blokland, F., 1912. Een Geldersch edelman in Hollandschen dienst en het beleg van Loevestein in 1397, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, XV, 513-524.
- Berends, G. & R.S. Hulst 1971. Het slot te Gameren, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, LXV, 1-10.
- Bergh, L.Ph.C. van den, 1869. Het huis Teilingen, in: D. van der Kellen (red.), *De oude tijd. geschiedenis, maatschappelijk en huiselijk leven, monumenten, volkseigenaardigheden, overleveringen, kunst, nijverheid, gebruiken, kleeding, volksverhalen, spreekwoorden, liedjes uit Noord en Zuid Nederland*, Haarlem, 248-251.
- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., 1923. *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305*, Utrecht.
- Bernges, R., 2011a. Über den militärischen Nutzen von frühen Schießscharten im deutschen Burgenbau, *Burgen und Schlösser, Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege*, 1, 2011, 22-37.
- Bernges, R., 2011b. Ergänzungen und Erläuterungen zum Schießscharten Artikel in BuS 1/2011, *Burgen und Schlösser, Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege*, 3, 2011, 183-186.
- Biermann, F., 2005. *Die Adelsherrschaften an Ober- und Mittelweser des 13. und 14. Jahrhunderts im Kräftespiel zwischen einer neu formierten welfischen Hausmacht und expandierenden geistlichen Territorien*, Münster.

- Bijl, A., 1992. *Over heren, weiden en kastelen. Een geschiedenis van Herwijnen van prehistorie tot heden*, Vuren.
- Bijl, A., 2011. *Visserij op de Gelderse rivieren. Van broodwinning tot vrijetijdsbesteding*, Utrecht.
- Bijsterveld, A.J.A., 1989a. Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St.Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300, *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 6, 7-44.
- Bijsterveld, A.J.A., 1989b. Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard, ontwikkelingen en beheer ca. 1100-1400, in: A. Verkooren & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre, 57-97.
- Bijsterveld, A.J.A., 1993. *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam.
- Bijsterveld, A.J.A., 1995. Bespreking van *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, door W. Steurs. (z.pl. 1993), *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 73-4, 1079-1084.
- Bijsterveld, A.J.A., 1997. Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179), *Analecta Praemonstratensia*, 73, 5-47.
- Bijsterveld, A.J.A., 1999. Gift exchange, Landed property and eternity. The foundation and endowment of the Premonstratensian priory of Postel (1128/ 1138-1179), in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam, 309-348.
- Bijsterveld, A.J.A., 2000. De heren en vrouwen van Waalre, Valkenswaard en Aalst, in: A.J.A. Bijsterveld (red.), *Het herengoed van Waalre. De Heren, het Kasteel en de Loonermolens, circa 1300-1940*, Waalre, 37-75.
- Bijsterveld, A.J.A., 2002a. De oorsprong van de oudste kapittels in het noorden van het bisdom Luik. een voorlopige synthese, in: R. Bauer, M. de Smet, B. Meijns, & P. Trio (eds.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*, Leuven, 206-221.
- Bijsterveld, A.J., 2002b. Van Texandrië naar De kempen, Het noorden van het bisdom Luik in de volle Middeleeuwen, *Brabants Heem*, 54, 67-77.
- Bijsterveld, A.J., 2004. Bespreking van *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Door Derez. M. e.a. (ed.). (Leuven 2002), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CXX. (119-2), 216-217.
- Bijsterveld, A.J., 2007. *Do ut Des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Hilversum.
- Bijsterveld, A.J., 2014. Memoria and Nobility Research in the Netherlands, in: J. Lieven, B.Thissen & R. Wientjes (hrsg), *Verortete Herrschaft. Königspfalzen, Adelsburgen und Herrschaftsbildung in Niederlothringen während des frühen und hohen Mittelalters*, Bielefeld, 211-232.
- Bijsterveld, A.J., 2015. Machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriaal lappendeken, 900-1200, in: P.Tummers (e.a.) (eds.), *Limburg: Een geschiedenis*, Maastricht, 207-240.
- Bijsterveld, A.J. & D. Guillardian. 2004 De vorming van het hertogdom (843-1106), in: R.van Uytven, e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 41-64.
- Biller, T., 1998. *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Gestalt, Bedeutung*, München.

- Biller, T. & G.U. Grossmann. 2002. *Burg und Schloß. Der Adelssitz im deutschsprachigen Raum*, Regensburg.
- Bischoff, M. 1999. Die Burg als repräsentativer Wohnsitz, in: H.W. Böhme (u.a.), *Burgen in Mitteleuropa, ein Handbuch. Band II. Geschichte und Burgenlandschaften*, Darmstadt, 52-58.
- Blockmans, W., & P. Hoppenbrouwers 2008. *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam.
- Blok, P.J., 1885. De eerste regeringsjaren van Hertog Albrecht van Beieren, 1358-1374, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, derde reeks, tweede deel, 244-284.
- Blok, D.P., 1963. Teisterbant, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 26 (12), 455-479.
- Blom, T., 1992. Het hoge huis in Delwijnen, *Tussen de Voorn en Loevestein*, jrg. XXVIII, (76), 32-34.
- Böck, M., 2013. *Herzöge und Konflikt. Das spätmittelalterliche Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Dynastie, ständischen Kräften und territorialer Konkurrenz (1339-1543)*, Geldern.
- Bockstaele, P. van, 1985. Herlaer–Herenthout en Herlaar–Vilvoorde in het hertogdom Brabant tot ongeveer 1500, *Sandelyntje* Halfjaarlijks heemkundig tijdschrift uitgegeven door de V.Z.W. Heemkring 'Sandelyn' 3, 2-28.
- Boekwijt, H., 2012. Het misgelopen gerecht in het Keizershof, in: R. van Genabeek, E. Nijhof, F. Schipper & J. Treling (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch*, Alphen aan de Maas, 2012, 75-85.
- Boel, W.M. van de, 1977. De oudste heren van Horn en hun stamland, in: G. Vande Putte (red.) *Hornejaarboek: heemkundig jaarboek III van de Beierij van Overijssel*, Tiel, 17-40.
- Boer, D.E.H. de, & E.H.P. Cordfunke 2010. *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)*, Zutphen.
- Boer, Th.A. de, & L.J. Pons 1960. *Bodem en grasland in de Vijfheerenlanden*, Verslagen van landbouwkundige onderzoeken no 66.6, Wageningen.
- Boerefijn, W., 2005. De totstandkoming van de stedelijke vorm, in: Rutte, R. & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht*, Hilversum, 123-142.
- Boeren, P. C., 1938. Overzicht der dynastie van Wassenberg-Gelre en verwante geslachten gedurende de elfde eeuw, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, XLI, 1-23.
- Boeren, P. C., 1962. *Hadewych en heer Hendrik van Breda*, Leiden.
- Boeren, P. C., 1965. *De heren van Breda en Schoten. Ca 1100-1281*, Leiden.
- Boeren, P. C., 1972. *Jocundus. Biographie de Saint Servais*, La Haye.
- Boffa, S., 2004. *Warfare in medieval Brabant 1356-1406*, Suffolk.
- Böhme, H.W., 1999. Burgen vom 10. Bis Mitte des 12. Jahrhunderts, in: H.W. Böhme (u.a.), *Burgen in Mitteleuropa, ein Handbuch*, Band 1, Bauformen und Entwicklung, Darmstadt, 54-77.
- Böhme, H.W., 2006. Burgen der Salierzeit. Von den Anfängen adligen Burgenbaus bis ins 11./12. Jahrhundert, in: J. Jarnut & M. Wemhoff (Hg.), *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. Und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung*, München, 379-402.
- Boissevain, J., 1978. *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford.
- Bokhoven, A.J.L. van, 1975. Is een Arkel in het bezit van Bokhoven geweest?, *De Brabantse leeuw*, 24 (1-2), 1-10.

- Bont, C. de 1993. '...al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van het Midden- en Oost-Brabant, Waalre*.
- Boo, J.A. de, 2000. De Grimbergsche oorlog. Middelnederlandse wapenschildering in een rijmkroniek uit het midden van de XIVde eeuw, in: M. van de Cruys (ed.), *Heraldicum disputationes. Kwartaalblad voor Heraldiek. Jubileumuitgave*, Wijnegem, 17-63.
- Boo, J.A. de, 2008. *Familiewapens. Kentekens van verwantschap*, Den Haag.
- Bouchard, C.B., 1998. "Strong of body, brave and noble" *Chivalry and Society in Medieval France*, London.
- Borch tot Verwolde-Swemle, E.C. barones van der, 1978. Kasteel Ammersoyen te Ammerzoden, *Maison d'hier et d'aujourd'hui*, 38, 2-21.
- Borch tot Verwolde-Swemle, E.C. barones van der, 1986. Het kasteel en iets over zijn bewoners, in: D.J.G. Buurman (red.), *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen, 13-118.
- Borger, G., e.a., 2003. *Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap*, Utrecht.
- Bormans, S., 1868. Seigneuries féodale de l'ancien pays de Liège, *Bulletin de l'institut archeologique Liegeois*, tome X, Liege.
- Bos, J.M., 1996. Landschap en politiek. Het gemaakte landschap van de dertiende eeuw, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.), *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 80-89.
- Bosman, A.V.A.J., 1997. Het kasteel van Zuilichem, *Stichting Kastelen Lexicon Nederland*, (3), 1, 4-6.
- Bot, P., 1990. *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving*, Kampen.
- Box, J., 1870. *Chronicles of the castle of Amelroy, or Ammerzode; with some notices of its ancient barons*, London.
- Braam, A.H.T., 1982. *De heerlijkheid Ammerzoden 1590-1694*, Ongepubliceerde doctoraal scriptie. Nijmegen.
- Braams, B.W., 1995. *Weyden en Zeyden in het broek, Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena*, Wageningen.
- Brands, H., 1996. *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*, Leuven / Apeldoorn.
- Broek, P. van den, 2005. Gaven voor goden, Riten en cultusplaatsen in de metaaltijden, in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broek, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 659-678.
- Broer, C.J.C., 1990. Echtgenote, deelgenote, lotgenote. Over oorkonden als bron voor de vrouwengeschiedenis, in: M. Mostert, A. Demyttenaere, E.O. van Hartingsveldt & R.E. Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen*, Hilversum, 147-166.
- Broer, C.J.C., 2000. *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht. haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit. (ca. 1000-ca.1200)*, Utrecht.
- Brokken, H.M., 1979. De creatie van baanderheren door de graven Willem IV en Willem V, *Holland. Regionaal historisch tijdschrift*, 11, 60-64.
- Brokken, H.M., 1982. *Het ontstaan van de Hoekse en kabeljauwse twisten*, Zutphen.

- Brokken, H.M., (red.) 2001. *Heren van stand, Van Wassenaer 1200-2000, Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer
- Bruch, H., 1956. *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen van Dr. Jan Romein*, Haarlem.
- Bruijn, M.W.J. de, 1994. *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen*, Utrecht.
- Bruijn, M.W.J. de, 2011. De middeleeuwen kenden geen eigendom. Het gebruik van anachronistische begrippen voor de rechten op onroerend goed, *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 13, 68-79.
- Bruijn, M.W.J. de, 2012. Hereditario iure – in enen erfrecht. Kanttekeningen bij de interpretatie van de rechten op onroerend goed in 's-Hertogenbosch vóór 1811, in: R. van Genabeek, e.a. (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch*, Alphen aan de Maas, 87-97.
- Bruijn, M.W.J. de & van der Eerden-Vonk, M.A., 1987. Het Utrechtse burggraafschap, in: C. Streefkerk & S. Faber (red.), *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit*, Hilversum, 55-83.
- Buitelaar, A.L.P., 1993. *De Stichtse Ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum.
- Burgers, J.W.J., 1999. *De rijmkroniek van Holland en zijn auteurs*, Hilversum.
- Burgers, J.W.J., 2013. Maastrichtse schepenakten tot 1300 ontsloten. Bespreking van *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*, door P.L. Neve. (Maastricht, 2012) *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 126, 123-124.
- Butkens, Chr., 1724. *Trophées tant sacres que profanes de duche de Brabant, contenant l'origine succession & descendance des ducs et princes de cette maison, avec leurs actions les plus signalées*, A la Haye.
- Buurman, D.J.G., 1958. *Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' 1948-1958*, Arnhem.
- Buurman, D.J.G., 1965. *25 jaren Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. 1940-1965 en Verslag over de jaren 1959-1964*, Arnhem.
- Buurman, D.J.G., 1976. *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975 en Verslag over de jaren 1965-1975*, Arnhem.
- Buurman, D.J.G. (red.) 1986. *Amersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen*, Zutphen.
- Camps, H.P.H., 1995. *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)*, Hilversum.
- Carasso-Kok, M., 1981. *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen*, Den Haag.
- Carré, P., 2009. *Les Avoueries des églises liégeoises, XIe-XVe siècles*. (these Universiteit Leuven), pdf. (<http://bictel.ulg.ac.be/ETD-db/collection/available/ULgetd-03182009-134530>)
- Châtelain, A., 1981. La nouvelle architecture militaire du XIIIe siècle en Ile de France; quelques hypothèses, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 66-75.
- Cleyne, I.J., 2008. *St. Michielsgestel Kasteel Nieuw Herlaar. Archeologisch onderzoek*, BAAC, 's-Hertogenbosch.

- Coenen, J., 2004. *Baanderheren, Boeren & Burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde*, Boxtel.
- Coenen, J.M.A., 1986. *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*, Dissertatie Utrecht.
- Coenen, J.M.A., 1987. Tussen regeren en reageren, vorst en adel in het dertiende-eeuwse Holland, in: J. Aalbers & M. Prak (red.), *De bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel, 32-55.
- Cohen, K.M., E. Stouthamer, H.J. Pierik, en A.H. Geurts, 2012. *Channel belts in the Rhine-Meuse Delta, RhineMeuse Delta Studies' Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography*, Utrecht.
- Coldewey, J.A., 1981. *De Heren van Kuyc 1096-1400*, (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. L.), Tilburg.
- Cordfunke, E.H.P., 2011. *Floris V, een politieke moord in 1296*, Zutphen.
- Cornelisse, Ch., 2010. De invloed van de ontginning op marktforming in Holland tussen de tiende en dertiende eeuw, in: M. Damen & L. Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 251-261.
- Cox, J.C.M., 2005. *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'*, Den Haag.
- Cox, J.C.M., 2011. *'Hebbende privilege van stede' De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de -15de eeuw)*, Leiden.
- Coulson, Ch., 2003. *Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*, (reprint 2005) New York.
- Creighton, O., 2012. *Early European castles, Aristocracy and authority, ad. 800-1200*, London.
- Creighton, O., & Higham, R., 2003. *Medieval castles*, Malta.
- Croenen, G., 2003. *Familie en Macht. De familie Berthout en de Brabantse adel*, Leuven.
- Crouch, D., 2005. *The Birth of Nobility, Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, London-New York.
- Damen, M., 2005. Vorstelijke vensters. Glasraamscheningen als instrument van devotie, memorie en representatie. (1419-1519), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, (8), 140-200.
- Damen, M., 2010. Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw, in: M. Damen & L. Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 139-158.
- Débax, H., 2012. *La seigneurie collective. Pairs, pariers, paratge les coseigneurs de xie au xiiie siècle*, Rennes.
- Deeters, J., 1970. *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*, (Rheinisches Archiv 73), Bonn.
- Dek, A.W.E., 1983. Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste heer van Polanen, *Ons Voorgeslacht*, 38 (327), 97-134.
- Dekker, C., 1977. De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11^e en het eerste kwart van de 12^e eeuw, *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift*, XI (5), 339-360.
- Delbrück, H., 1923. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Dritter Teil, Das Mittelalter, Berlin.
- Dell'Aira, R., 2013. Wadestein, in: J. Jas, e.a. (eds.) 2013. *Kastelen in Gelderland*, Utrecht, 275.

- De Monté ver Loren, J.Ph., 1972. *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, (Bewerkt door J.E. Spruit), Deventer.
- Demyttenaere, A., 1990. Wat weet men over vrouwen? De vrouw in de duistere Middeleeuwen, in: M. Mostert, A. Demyttenaere, E.O. van Hartingsveldt & R.E. Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen*, Hilversum, 11-45.
- Demyttenaere, A., 1995. De auteur en zijn publiek in de Middeleeuwen, in: M. Mostert (red.) 1995. *Communicatie in de Middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*, Hilversum, 39-66.
- Denessen, H., 2013. De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw, *Virtus, Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, 20, 11-37.
- De Paermentier, E., 2011. Tanquam domina superior. Gendering the charters of Joan of Constantinople, countess of Flanders and Hainaut (1212-1244), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, (14), 91-112.
- Dinther, N.L. van, 2007. *De oudste generaties Van Meerwijk. Een proeve van een reconstructie en analyse*, (www.nicovandinther.nl/PDF%20documenten/Van%20Meerwijk%20PDF.pdf).
- Donkersloot, H., 1940. *Geschiedenis van Dussen en zijn kasteel*, Dussen.
- Doornmalen, A.G.J. van, 1988. Een Belgisch dorp op de Udensche heide. De Nederlandse regering en de opvang van Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, in: P. Luykx & A. Manning (red.), *Nederland in de wereld 1870-1950. Opstellen over buitenlandse en koloniale politiek, aangeboden aan Dr. N. Bootsma*, Nijmegen, 85-100.
- Doornmalen, A.G.J. van, 2001a. Gelre contra Brabant, gevechten om de Bommelerwaard 1286, *Tussen de Voorn en Loevestein*, 37, 1-10.
- Doornmalen, A.G.J. van, 2001b. Oorlog om de Bommelerwaard. 1318 of 1319?, *Tussen de Voorn en Loevestein*, 37, 1-12.
- Doornmalen, A.G.J. van, 2002. 1000 jaar strijdtonel, in: S.E.M. van Doornmalen, M. van der Laan & P. Schipper (red.), *Ach lieve tijd, Bommelerwaard*, 12, Zwolle.
- Doornmalen, S.E.M. van, 1994. De Nederlands Hervormde ruïnekerk te Ammerzoden. Romantiek contra historische realiteit ?, *Stichting oude Gelderse kerken*, 39 (10), 161-173.
- Doornmalen, S.E.M. van, 1995. *Kadastrale Atlas Gelderland 1832, Ammerzoden*, Arnhem.
- Duby, G., 1977. Lineage, nobility and knighthood, The Mâconnais in the twelfth century – a revision, in: Duby, G., *The chivalrous society*, trans. C. Postan, London, 59-80.
- Duijvendak, M.G.J & J.J. de Jong, 1993. *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*, Zutphen.
- Dumas, C. (red.) 2006. *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, Zwolle.
- Dumolyn, J., 2003. Patriarchaal patrimonialisme. De vrouw als object in sociale transacties in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen. Familiale strategieën en genderposities, *Verslagen van het RUG-Centrum voor Genderstudies*, (12), 1-28.
- Dumolyn, J., & De Hemptinne T, 2008. Historisch adelsonderzoek over de late Middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland. een momentopname, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (123-4), 481-489.
- Ebels-Hoving, B., 1984. Meer inzicht in middeleeuwse tweedracht? Bespreking van *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, door H.M. Brokken. (Zutphen, 1982), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (99-2), 219-228.

- Ebhardt, B., 2001. *Der Wehrbau Europas im Mittelalter, Band I*, (Unveränderter nachdruck der Ausgabe von 1939), Würzburg.
- Ebner, H., 1976. Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte, in: H. Patze (hrsg.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, I, Sigmaringen, 11-84.
- Edelman, T., 1974. *Bijdrage tot de historische geografie van de Nederlandse kuststreek*, 's-Gravenhage
- Eliëns, F.M. & J. Harenberg 1984. *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*, Rijswijk.
- Endemann, T., 1967. *Vogtei und Herrschaft im alemannisch-burgundischen Grenzraum*, Stuttgart.
- Enklaar, D. Th., 1941. *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*, Utrecht.
- Ermen, E. van, 1982. *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen, Deel I, Tot de dood van Jan I. (1166-1417)*, (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis publicatie nr. 68), Leuven.
- Ermen, E. van, 1985. De familie van Wezemaal (ca. 1166-1464). Een synthese van drie eeuwen familiegeschiedenis, in: J. Verbesselt, e.a., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 45-74.
- Ermen, E. van, 1986. *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen, Deel II, Onder Jan II (1417-1464)*, (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis publicatie nr. 87), Leuven.
- Ermen, E. van, 1989. *Feodaal-heerlijke verhoudingen en territoriale patronen in het middeleeuwse hertogdom Brabant (12de -14de eeuw) met bijzondere aandacht voor de regio Leuven*, (6 dln.) Diss., Leuven.
- Fehring, G.P., 1972. Frühmittelalterliche Wehranlagen in Sudwestdeutschland, *Chateau Gaillard, Etudes de Castelloge médiévale*, V, (Actes du colloque international tenu a Hindsgravl (Danemark) 1-6 septembre 1970.) Caen, 37 – 47.
- Feitsma, P., 2001. *Herlaar/Harlaar. Van 1600-2000*, Schoorl.
- Findhammer, J., 2006. *Beschrijvingen Archeologische Monumenten. (AMK) Cultuurhistorische waardenkaart 2005*, (Provincie Noord-Brabant. Directie Sociale en Culturele Ontwikkeling), 's-Hertogenbosch.
- Fouracre, P., 2002. The origins of the Nobility in Francia, in: A.J. Duggan (ed.), *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, origins, transformations*, Woodbridge, 17-24.
- Fox, R., 1967. *Kinship and marriage. An anthropological perspective*, (reprint 1977), Harmondsworth.
- Frankewitz, S., 1996. Burg, Haus, und Schloß im Spiegel niederrheinländischer Urkunden, in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo, 77-96.
- Frankewitz, S., 2001. De Gelderse landsheerlijke burchten van de dertiende tot het eind van de vijftiende eeuw, in: J. Stinner & K-H. Tekath (red.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*, Geldern, 185-204.
- Frankewitz, S., 2006. Adel und Territorialisierung in der Grafschaft Geldern im 13. Jahrhundert, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 70, 105-134.
- Frankewitz, S., 2014. Burgen der Grafen von Geldern im 11. und 12. Jahrhundert, in: J. Lieven, B.Thissen & R. Wientjes (hrsg), *Verortete Herrschaft. Königspfalzen, Adelsburgen und Herrschaftsbildung in Niederlothringen während des frühen und hohen Mittelalters*, Bielefeld, 335-360.
- Frenken, A.M., 1956. *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en Oirschot*, 's-Hertogenbosch.

- Glaudemans, C., 2004. *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*, Hilversum.
- Glaudemans, R. & R. Gruben, 2001. Bouwen en verbouwen aan het kasteel van Helmond, circa 1350-2000, in: N. Arts, H. Roosenboom & L. van Zalingen-Spooren, *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht, 76-115.
- Glaudemans, R. & R. Gruben, 2004. Aus der Baugeschichte der Burg von Helmond, in: G. von Büren, H.H. Häffner & G.U. Grossmann, *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, München, 147-161.
- Goodall, J., 2011. *The English castle 1066-1650*, New Haven and London.
- Goossens, J.P.H., 1955. Ammerzoden als bedevaartsplaats, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, LV, 34.
- Gorissen, F. von., 1959. Die Burgen im Reich von Nimwegen. Außerhalb der Stadt Nimwegen, *Niederrheinisches Jahrbuch*, 4, 5-68.
- Goudriaan, K., M.J. van Gent & R.P. de Graaf, 2002. Een eigen koers, in: N. Habermehl, e.a. (red), *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis*, Hilversum, 51-93.
- Graaf, R.P. de, 1996. *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum.
- Grebe, A., 2010. Mythos Burg, Sinnbild und Symbol, in: G. Ulrich Großmann (hrsg.), *Mythos Burg*, Dresden, 22-25.
- Groesbeek, J.W., 1966. Van Herlaer. De afstamming van de Noord-Hollandse Van Herlaer's uit het oude adellijke geslacht van die naam (met gegevens Van Meerwijk), *Jaarboek van het centraal bureau voor de genealogie*, 20, 's-Gravenhage.
- Groten, M., 2002. Die Stunde der Burgherren. Zum Wandel adliger Lebensformen in den nördlichen Rheinlanden in der späten Salierzeit, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 66, 74-110.
- Groten, M. 2014. Die Erforschung des hochmittelalterlichen Adels im Rheinland, Bilanz und Perspektiven, in: J. Lieven, B.Thissen & R. Wientjes (hrsg), *Verortete Herrschaft. Königspfalzen, Adelsburgen und Herrschaftsbildung in Niederlothringen während des frühen und hohen Mittelalters*, Bielefeld, 191-210.
- Gruben, R., 1991. Metselwerk en kapconstructie van de laat-middeleeuwse Grote Ruwenberg te Sint-Michielsgestel, *Het Brabants kasteel*, 14, 57-90.
- Gruben, R., 2004. Bijzonder Bokhoven. Het kasteel. 'Het vierkante huis' en zijn markante bewoners, in: L. v.d. Meerendonk, K. v.d. Oord, R. Gruben & X. van der Spank, *Bijzonder Bokhoven. Historie van Zeven straten aan de Maas*, Bokhoven, 26-43.
- Gruben, R., 2012a. Kastelen: nieuw onderzoek, nieuwe inzichten? in: B. Aarts, e.a. (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 145-164.
- Gruben, R., 2012b. De opgraving van de hoofdburcht van kasteel Bokhoven, in: R. van Genabeek, E. Nijhof, F. Schipper & J. Treling (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch*, Alphen aan de Maas, 2012, 41-51.
- Gruben, R., Kamphuis, J. en Viersen, A., 2004. Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung, in: G. von Büren, H.H. Häffner & G.U. Grossmann, *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, (Forschungen zu Burgen und Schlössern, Bd. 8), München, 147-161.
- Gruben, R., A. Wielinga & M. Saan, 2008. *De Delftse colleges kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud*, 's-Hertogenbosch.

- Gulick, F.W. van, 1960. *Nederlandse kastelen en landhuizen*, Den Haag.
- Gysseling, M., 1960. *Toponymisch woordenboek voor België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1225)*, Gent.
- Hackeng, R.A.W.J. 2006. *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Maastricht.
- Hall, M.C. van. 1844. *Hendrick, graaf van Brederode. Mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid*, Amsterdam.
- Ham, W.A. van, 1985. Een gewest in opkomst: Bergen op Zoom en omgeving tot 1250, *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 2, 129-179.
- Handelingen 1844. *Handelingen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant*, Derde deel, eerste stuk, 's-Hertogenbosch.
- Hanson, J. 1998. *Decoding homes and houses*, Cambridge.
- Hartingsveldt, E. van, 1994. De bisschop en het zwaard. De geschiedenis van Lambertus van Maastricht, in: M. Mostert, R.E. Künzel & A. Demyttenaere (red.), *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering*, Hilversum, 19-44.
- Hartog, E. den, 2005. *Dieren in en rond de kastelen Teylingen en Brederode*, Haarlem.
- Hartog, E. den, E.J. Bult, R.H.M. van Immerseel, & A. Coops (red.) 2005. *De archeologie van Teylingen en Brederode*, Kastelenstichting Holland en Zeeland, Jaarboek 2004.
- Haye, R. de la, (ed.) 2006. *Sint Servaas volgens Jocundus, Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus*, Maastricht.
- Hechberger, W., 2004. *Adel, Ministerialität und Ritterschaft im Mittelalter*, (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 72) München.
- Hechberger, W., 2005. *Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems*, Ostfildern.
- Hechberger, W., 2006. Adel und Herrschaft: Überlegungen zu Voraussetzungen adliger Herrschaftsbildung im hohen Mittelalter, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 70, 55-76.
- Heesters, W. & C.S.M. Rademakers, 1994. *Sint-Michielsgestel. Een historische verkenningstocht*, Sint-Michielsgestel.
- Heine, H-W., 2010. Burg und Recht-Zum Burgenbaurecht im „Sachsenspiegel“, in: G. Ulrich Großmann & H. Ottomeyer (hrsg.), *Die Burg*, Dresden, 56-63.
- Heirbaut, D., 1997a. De procedure tot overdracht van onroerende goederen in het oud-Vlaamse recht: enkele feodale voorbeelden uit de dertiende eeuw, *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 51, 37-60.
- Heirbaut, D., 1997b. *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305*, Brussel.
- Hemelrijck, M., van, 1950. *De Vlaamse krijgswetkunde*, Tielt.
- Hemptinne, Th. de, 1998. Vrouwengeschiedenis en geschiedenis van de Middeleeuwen. een terugblik en een verkenning, *Verslagen van het RUG-Centrum voor Genderstudies*, (7), 3-16.
- Henderikx, P. A., 1977. De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277, *Holland. Regionaal Historisch Tijdschrift*, 9, 212-222.

- Henderikx, P. A., 1988. Waterbeheersing en afwatering in de Alblasserwaard tot de invoering van bemaling in de vijftiende eeuw, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CIII (103-4), 554-570.
- Henderikx, P. A., 2001. De ontginning van de veengebieden in de Rijn-Maasdelta, tiende tot dertiende eeuw, in: B. van Bavel, G. van Herwijnen & K. Verkerk (red.), *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum, 21-37.
- Hendriks, J., 1981. Oud-Herlaer, *Het Brabants kasteel*, 4 (4), 3- 18.
- Hermans, T., 1997. Castellologie in het kort: Rossum Serie, *Castellogica*, III, 1, 223-226.
- Hermans, T., 2013. *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, (2 dln.) dissertatie Leiden.
- Hermans, T., E. Orsel & E. Van Soelen, 2005. Het slot Well of het huis van Malsen, *Bulletin KNOB*, 104 (4), 104-116.
- Herwaarden, J. van, 1978. *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen. (ca. 1300 – ca. 1550)*, Amsterdam.
- Herwaarden, J. van (e.a.) 1996. *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Dordrecht.
- Hillier, B. & J. Hanson, 1984. *The social logic of space*, Cambridge.
- Hoek, C., 1965. De woning van heer Dirk van Hodenpijl te Overschie en de geslachten Van Rodenrijs, Van Matenese, Uter Nesse, Van (der) Spangen, Van den Venne en Van (den) Dorp(e), *De Nederlandsche Leeuw*, 82, kolom 2-19, 32-58.
- Hoekstra, T., e.a. (red.) 2002. *Middachten, huis en heerlijkheid*, Utrecht.
- Hoekstra, T., e.a. (red.) 2003. *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht.
- Hoekstra, T., e.a.(red.) 2005. *Fogelsangh. Een Groninger schat in een Friese state*, Utrecht.
- Hoekstra, T., e.a. (red.) 2007. *Zwijnsbergen. Herrezen uit de as*, Utrecht.
- Hoek, K. van der & J.N.A. Groenendijk, 2009. *Kadastrale atlas Gelderland 1832. Bommelerwaard*, Arnhem.
- Holden, B., 2008. *Lords of the Central Marches. English aristocracy and frontier society 1087-1265*, Oxford.
- Holleman, F.A., 1945. *Het octrooi tot testeeren naar Hollandsch leenrecht*, Zutphen.
- Hollestelle, J., 1976. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Arnhem.
- Holst, N. Von. 1997. *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten. Von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa*, Wiesbaden.
- Hoppenbrouwers, P. C.M., 1985. Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland, *Holland Regionaal historisch tijdschrift*, 17, 69-108.
- Hoppenbrouwers, P. C.M., 1992. *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360- ca. 1515)*, 2 delen, Wageningen.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 2000. Inleiding. Elites en eliteonderzoek in Nederland, *Leidschrift*, 15, 5-13.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 2010a. Ridders en hun ruiters. Het krijgsbedrijf in Holland en Brabant gedurende de veertiende eeuw, in: M. Damen & L. Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum, 327-349.

- Hoppenbrouwers, P.C.M., 2010b. Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123-2, 158-177.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 2000. Een bisschop uit het zuiden. Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij, H. (red.), *1299, één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*, Hilversum, 77-92.
- Hughes, Q., 1991. Medieval firepower, *Fortress-The castles and fortifications Quarterly*, 8, 31-42 .
- Huijbers, A. 2010. Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A long term perspective, *Medieval and Modern Matters*, vol. 1. (2010), 197-268.
- Huiting, J.H., 1995. De economische basis van een kasteel. Een case-study. Den Ham in Vleuten, *Stichting Utrechtse Kastelen, Jaarbericht 1995*, 11-46.
- Hupperetz, W., 2005. De wooncultuur van het laatmiddeleeuwse kasteel in Limburg, in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink & R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)*, Utrecht, 61-74.
- Hurk, A.W. van den, 1988. Betrekkingen tussen de Abdij van Berne en het Land van Kleef, 1134-1648, *Analecta Praemonstratensia*, 64, 19-44.
- Impey, E., 1994. Seigneurial Domestic Architecture in Normandy, 1050-1135, in: M. Jones & G. Meiron-Jones (eds.), *Manorial Domestic Buildings in England and Northern France*, London, 82-120.
- Ingen, K. van, 2003. De Appelenburg. Een adellijk huis op de grens van twee polders, in: C. De Bont, K. van Ingen & R. Hartman (red.), *Terugblik. 'De Betuwe op slot'. Over kastelen en adellijke huizen*, Jaarboek Stichting Tabula Batavorum, (4), Opheusden, 163-168.
- Jaarverslag van de Hoge Raad van Adel*, 2005, s.l. (ongepagineerd).
- Jacobs, B.C.M., 1986. *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629*, Assen/Maastricht.
- Jahn, R.G., & J.M. van Winter, 2003. De genealogie van de graven en hertogen van Gelre, in: J. Stinner & K-H. Tekath (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht.
- Janse, H., 1965. *Bouwers en bouwen in het verleden, de bouwwereld tussen 1000 en 1650*, Zaltbommel.
- Janse, A., 1993. *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*, Den Haag.
- Janse, A., 1996. Adel en ridderschap in de tweede helft van de dertiende eeuw, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.), *Wi Florens...De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 154-172.
- Janse, A., 2000. Vergane glorie? Een Hollands adelskroniekje in de Bourgondisch-Habsburgse periode, *Leidschrift*, jrg. 15, 14-35.
- Janse, A., 2001. *Ridderschap in Holland*, Hilversum.
- Janse, A., 2006a. Tourneyers and Spectators. The Shrovetide Tournament at The Hague, 1391, in: S. Gunn & A. Janse (eds.), *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages*, Woodbridge, 39-52.
- Janse, A., 2006b. De Nederlandse Beke opnieuw bekeken, *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis*. 2006, (9), 116-149.

- Janse, A., & Damen, M., 2008. Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 123-4, 517-540.
- Janse, A., & Gent, M.J., van, 2001. Van ridder tot baronnen, de Wassenaers in de Middeleeuwen (1200 - 1523), in: H.M. Brokken (ed.) 2001. *Heren van stand, Van Wassenaer 1200-2000, Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer, 2-13.
- Jansen, H.P.H., 1955. *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen.
- Janssen, H.L., 1977. The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric, *Chateau Gaillard, Etudes de castellogie médiévale*, VIII, (Actes du colloque international tenu à Bad Muenstereifel (R.P.A.) 30 aout-4 septembre 1976.), Caen, 135-157.
- Janssen, H.L., 1988. The dating and typology of the earliest Siegburg stoneware in the Netherlands, in: D.R.M. Gaimster, M. Redknap & H-H. Wegner, (eds.), *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets*, (BAR International Series 440), Oxford, 311-333.
- Janssen, H.L., 1990. The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospect for future research, in: J.C. Besteman, e.a. (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen / Maastricht, 219-264.
- Janssen, H.L., 1992. *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*, (Oratie 1992), Utrecht.
- Janssen, H.L., 1993. Het bisschoppelijk kasteel Vreeland ca. 1258-ca. 1700, *Castellogica, verkenningen en mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting*, III, 1993-1994, 31-72. (p. 49-72 gepubliceerd in 1994).
- Janssen, H.L., 1995. Van uithof tot stadshof. Een functionele analyse van de opgraving van de uithof van Postel te 's-Hertogenbosch, in: S. van de Perre (red.), *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden. refuge, overslagplaats en stedelijke residentie*, Verslagen van de vijfde contactdag Abdij van Postel zaterdag 29 april 1995, Brussel, 27-46.
- Janssen, H.L., 1996. Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen; J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- Janssen, H.L., 2000. Archeologisch onderzoek Poederoyen, *Bossche bladen, Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch*, (2), 2, 57-58.
- Janssen, H.L., 2001. De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (red.), *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert, 123-132.
- Janssen, H.L., 2007. 's-Hertogenbosch, een *novum oppidum* in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, (10), 95-140.
- Janssen, H.L., 2008. Medieval castle research in the Netherlands, *Château Gaillard, Etudes de Castellogie médiévale*, XXIII, *Bilan des recherches en castellologie*, (Actes du colloque international de Houffalize (Belgique) 4-10 septembre 2006), Caen, 237-251.

- Janssen, H.L., 2011. De infrastructuur van de stedelijke ruimte in 's-Hertogenbosch rond 1300, in: H.L. Janssen & J.R. Treling (red.), *Van penningen en groten. De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch*, Utrecht, 13-43.
- Janssen, H.L. & W. Hupperetz, 2005. De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg, in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink & R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg. Burchten en Landhuizen (1000-1800)*, Utrecht, 43-60.
- Janssen, H.L. & W. Landewé, 2009. Inleiding en verantwoording, in: H.L. Janssen & W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 7-11.
- Janssen, H.L. & P.A.M. Zoetbrood, 1983. De uithof en het refugiehuis van de abdij van Postel, in: H.L. Janssen, H.L. (red.), *Van Bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 74-88.
- Janssen, W., 1976. Burg und Territorium am Niederrhein im späten Mittelalter, in: H. Patze (hrsg.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, I, Sigmaringen, 283-324.
- Janssen, W., 2001a. De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543, in: J. Stinner & K-H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*, Geldern, 13-28.
- Jappe-Alberts, W., 1966. *Geschiedenis van Gelderland. Van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's-Gravenhage.
- Jappe-Alberts, W., 1984. *De graven en hertogen van Gelre op reis. (13de – 15de eeuw)*, Utrecht.
- Jas, J., e.a. (eds.) 2013. *Kastelen in Gelderland*, Utrecht.
- Jas, J., 2013. Appelenburg, in: J. Jas, e.a. (eds.) 2013. *Kastelen in Gelderland*, Utrecht, 348.
- Johrendt, J., 1971. 'Milites' und 'Militia' im 11. Jahrhundert. *Untersuchung zur Frühgeschichte des Rittertums in Frankreich und Deutschland*, Erlangen-Nürnberg.
- Jonckbloet, W.J.A., 1854. *Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, derde deel, eerste stuk*, Kampen.
- Jong, M. de, 1993. Familie, huwelijk en liefde in de Late Middeleeuwen, 1000-1500, in: T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, Amsterdam / Heerlen, 73-106.
- Jonghe, J.C. de, 1817. *Verhandeling over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten*, Ontleend uit echte, meest Onbekende Gedenkstukken, Leiden.
- Kaay, D, van der, e.a. 2007. *Onderzoek kasteel Gameren. Onderzoek AWN 15*, Rossum.
- Kalkwiek, K.A., 1976. *De hertog en zijn burchten, kastelen in de Gelderse geschiedenis tot 1543*, Zaltbommel.
- Kamphuis, J. 1985. *Kasteel Nederhemert*, Delft.
- Kamphuis, J. & T. Hermans, 1995. Huis Doorn, in: B. Olde Meierink, e.a. (red.), *Kastelen en riddershofsteden in Utrecht*, Utrecht, 163-169.
- Kan, F.J.W., van, 1988. *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*, Hilversum.
- Kappelhof, A.C.M., 1995a. Vught in de Middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken, in: J. van den Eijnde (red.), *Vught vanouds*, Vught, 7-32.
- Kappelhof, A.C.M., 1995b. Bespreking van van *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Boisle-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, door W. Steurs. (z.pl. 1993), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (110-1), 83-85.

- Kappelhof, A.C.M., 2015. *Vught in de Middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken*, derde herziene uitgave, <https://www.academia.edu/>
- Kaufmann, J.E., & H.W. Kaufmann, 2001. *The medieval Fortress. Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages*, (Illustrated by R.M. Jurga), New York.
- Kemp, A. 1656. *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, ende Jaar-beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkeyd, ende Lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500*, Gorinchem.
- Kennedy, H., 2001. *Crusader castles*, (Reprint 1994) Cambridge.
- Kerremans, C., 1949. *Etude sur les circonscriptions judiciaires & administratives du Brabant & les officiers placés a leur tête par les ducs*, Brussel.
- Keijzer, B. de, & H.J. Vermeulen, 2008. Het adellijk geslacht Van Batenburg, *De Nederlandsche Leeuw*, 125, 29-42.
- Klapwijk, P.J., 1982. "Naar het leven geteekent..." Topografische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw, in: Boven, M.M.A. & P.J. Klapwijk (red.), *Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis*, 's-Hertogenbosch, 28-40.
- Klaveren, H.W. van, 2005. *De Weitjes II te Brakel, een Archeologische Begeleiding en Aanvullend Archeologisch Onderzoek*, Dordrecht.
- Klaversma, T., 1977- 1978. De heren van Vught en Oirschot in de 12de en 13de eeuw, *Campinia* 7, 43-45, 90-92, 131-133, 178-180.
- Klaversma, T., 1985. De Hornes 1296-1345, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, 121, 7-68.
- Kloek, Th. (met medewerking van J.W. Niemeier), 1990. *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman, II*, Alphen aan de Rijn.
- Knuijt, M., 2013. Ammersoyen, in: J. Jas, e.a. (eds.), *Kastelen in Gelderland*, Utrecht, 314-318.
- Koch, E.M.F., 1994. *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent. 1200-1600*, Leeuwarden / Mechelen.
- Kok, J., 1786. *Vaderlandsch woordenboek*, deel III, Amsterdam.
- Kok, J., 1790. *Vaderlandsch woordenboek*, deel XXIII, Amsterdam.
- Kort, J.C., 2001. De leenregisters, in: G.A.M. van Synghele (red.), *Broncommentaren 4, Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de Middeleeuwen en Ancien Régime*, Den Haag.
- Korteweg, K.N., 1948. *Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena*, [Tweede stuk] Utrecht.
- Kruppa, N., 2005. Südsächsische Adelsgeschlechter, Ein Überblick von Frühmittelalter bis in das 13. Jahrhundert, *Concilium medii aevi* 8, 145-168.
- Kuijjer, Th.J., 2000. *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629*, Zwolle.
- Kuijl, E.E.A. van der, (red.) 2005. *Inventariserend veldonderzoek door middel van boringen, Huys Herlaar te Tienhoven*, Synthesgra Archeologie, Dordrecht.
- Kuyper, J., 1865-1870. *Gemeente Atlas van Nederland*, Leeuwarden.
- Kuyper, P., 1959. Varsseveld, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, LVIII, 1-113.
- Kuys, J., 1979. Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, LXX, 1-35.
- Kuys, J., 1980. De Herlaars. Van Brabantse tot Gelderse adel, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93, 377-390.

- Kuys, J., 2004. *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen.
- Kuys, J.A.E., 1985. Bespreking van *Geschichte der Grafen Von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung (1246)*, door U. Bader. (Bonn, 1979) *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (100-2), 267-269.
- Kuys, J.A.E., 1986. De heerlijkheid Ammersoyen en zijn heren in de Middeleeuwen, in: D.J.G. Buurman (red.), *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen, 119-135.
- Kuys, J.A.E., 1987. *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*, Nijmegen.
- Kuys, J.A.E., 2001. Centraal en regionaal bestuur van graafschap en hertogdom Gelre tot 1543, in: J. Stinner & K-H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*, Geldern, 147-156.
- Leenders, K., 1977. Het oudste leenboek van Brabant, *Brabants Heem*, 29, 10-13.
- Leenders, K.A.H.W., 1996. *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzetings-geschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een poging tot synthese*, Zutphen.
- Lehnart, U., 1988. Teilnehmer der Schlacht bei Worringen, in: W. Janssen & H. Stehkämper (hrsg.), *Der tag bei Worringen. 5 juni 1288*, Düsseldorf, 135-186.
- Lennepe, J. van & W.J. Hofdijk 1854a. *Merkwaardige kasteelen in Nederland*, I, Amsterdam.
- Lennepe, J. van & W.J. Hofdijk 1854b. *Merkwaardige kasteelen in Nederland*, II, Amsterdam.
- Le Roy, J., 1709. *Prospectus castellorum et praetoriorum procerum & nobilium Brabantiae, coenobiorumque celebriorum*, Antwerpen.
- Liddiard, R., 2005. *Castles in context. Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Oxford.
- Lieven, J., 2014. Fuerunt...duo nobiles, germani fratres...Methodisches zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und Geldern, in: J. Lieven, B.Thissen & R. Wientjes (hrsg), *Verortete Herrschaft. Königspfalzen, Adelsburgen und Herrschaftsbildung in Niederlothringen während des frühen und hohen Mittelalters*, Bielefeld, 289-310.
- Lijten, J., 1988. Rogier van Leefdaal koopt Oirschot en Hilvarenbeek, *Campina*, 18, 111-138.
- Linden, H. van der, 1955. *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse Laagvlakte*, Assen.
- Linden, H. van der, 1982. Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300, in: D.P. Blok, e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 2, Middeleeuwen, Haarlem, 48-82.
- Linden, H. van der, 1988. De Nederlandse waterhuishouding en waterstaatsorganisatie tot aan de moderne tijd, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 103-4, 534-553.
- Linden, M.P. van der, 1975. *De burggraven van Montfoort; in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (1260-1490)*, Assen.
- Löffler E.P., 2005. Kastelen en landhuizen in de Nederlandse kunst, in: E. den Hartog e.a. (red.), *De ruïnes van Teylingen en Brederode verbeeld*, Kastelenstichting Holland en Zeeland Jaarboek 2005, 7-48.
- Lucas, H.S., 1929. *The low countries and the hundred years war, 1326-1347*, Michigan.
- Lulofs, M., 1987. Die van Brero heeft men eens gesien. De Brederode-kroniek van Jan van Leyden, in: B. Ebels-Hoving, Santing, C.G., Tilmans & C.P.H.M. (red.), *Genoechlicke ende lustige historien. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, Hilversum, 79-100.

- Maassen, H.A.J., 1994. *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland van Lombard tot Gemeentelijke Kredietbank 1260-1940*, Hilversum.
- Maris, A.J., 1954. *Van voogdij tot maarschalksambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht.
- Mann, M., 1986. *The sources of social power, volume 1, A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge.
- Martens. P.J.M., 1992. *De zalmvisser van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld 1421-1869*, (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. 93), Tilburg.
- Matthaeus, A., 1738. *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta quae hactenus nondum visa*, 2e druk, Den Haag.
- Matthey, I., 2002. *Vincken moeten vincken lokken, vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland*, Hilversum.
- Maurer, H.M., 1969. Die Entstehung der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland, *Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins*, 117, 295-332.
- McLean, P.D., 2007. *The art of the network. Strategic interaction and patronage in renaissance Florence*, Durham and London.
- Meirion-Jones, G., Jones, M & J.R. Pilcher, 1994. The seigneurial domestic buildings of Brittany, 1000-1700, in: M. Jones & G. Meirion-Jones (eds.), *Manorial Domestic Buildings in England and Northern France*, London, 158-191.
- Meisen, A., 2003. *Brabant, Limburg und die Übermaasländer-Eine Studie territorialen Finanzgeschichte bis zum Ende des 14. Jahrhunderts*, Aken, (<http://info-deposit.d-nb.de>).
- Mekking, A. & L. Helten 2007. Bouwheer, bouwmeester en bouwpraktijk, in: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim & A. van der Woude (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle, 122-131.
- Melchers, R., 2014. *De Beaufort. Geschiedenis van een aanzienlijke familie van 1613 tot 1876*, Hilversum.
- Melssen, J.Th.M., 1981. Iets over de Halve Heerlijkheden Oirschot en Hilvarenbeek, in: B. Duijvestijn, M. Hendriks & J. Scheirs (red.), *Hildewaren Beke*, Hilvarenbeek, 15-18.
- Mesqui, J., 1993. *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, Bd.1, Les origines de la défense, Paris.
- Mesqui, J., 1997. *Châteaux forts et fortifications en France*, Paris / Flammarion.
- Moes, J., 2012. *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914*, Hilversum.
- Mol, E., 2012. *Hidden complexities of the frankish castle. Social aspects of space in the configurational architecture of frankish castles in the Holy Land, 1099-1291*, Leiden.
- Mol, J.A., 2012. Om riddereer of zielenheil? De Pruisenreizen van de Noord-Nederlandse adel in de veertiende eeuw, *Leidschrift Historisch Tijdschrift*, 27-3, 113-128.
- Moolenbroek, J. van, 2016. *Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. Acht eeuwen geschiedenis en fantasie in woord en beeld*, Hilversum.
- Mooren, J.R. & Kalisvaart, C.C., 2016. *Sint-Michielsgestel plangebied Oud-Herlaer. Bouwhistorische opname en inventariserend veldonderzoek (verkennde fase)*, BAAC, 's-Hertogenbosch
- Moorman van Kappen, O., 1986. Proeven van locale wetgeving door de heren van Ammersoyen in de 15de en 16de eeuw: de Ammersoyense landbrieven van 1471 en 1548, in: D.J.G. Buurman (red.), *Ammersoyen*.

- Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen, 137-159.
- Mostert, M., (red.) 1995. *Communicatie in de Middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*, Hilversum.
- Neubecker, O., 1988. *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis*, (oorspronkelijke titel. Heraldry, Sources, symbols and meaning.), Alphen aan den Rijn.
- Niermeyer, J.F., 1977. De wording van onze volkshuishouding. Hoofddijnen uit de economische geschiedenis der Noordelijke Nederlanden in de Middeleeuwen, in: A.M. Geurts & F.A.M. Messing, *Economische Ontwikkeling en Sociale Emancipatie. 18 opstellen over economische en sociale geschiedenis in twee delen*, Deel 1, Den Haag, 10-79.
- Nierse, L., 2003. *Breda, stad van borderlords en baronnen*, Raamsdonksveer.
- Nieus, J-F., 2005. *Un pouvoir comtal entre Flandre et France, Saint-Pol, 1000-1300*, Bruxelles.
- Nijsten, G., 1992. *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis. (1371-1473)*, Kampen.
- Nikolay, W., 1985. *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts*, Bonn.
- Noordam, Ch., 1995. Ter Heul, in: B. Olde Meierink, e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 249-250.
- Noordzij, A., 2009. *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*, Hilversum.
- Noordzij, A., 2010. Tussen publiek en privaat, partijstrijd in Gelre in de veertiende eeuw, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123-2, 227-239.
- Noordzij, A., 2014a. Territory, Lordship, and the Proliferation of Violence in Fourteenth-Century Guelders', *The Medieval Low Countries. An annual review*, 1, 61-93.
- Noordzij, A., 2014b. Personen, grenzen en politieke eenheden in de veertiende eeuw, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 127-4, 579-602.
- Obreen, H., 1936. Heer Simon van Benthem heeren Willemszoon en zijne nakomelingen, *De Nederlandsche Leeuw*, 54, kolom 389-404.
- Oediger, F. W., 1960. Steinfeld. Zur Gründung des ersten Klosters und zur Verwandtschaft der Grafen von Are und Limburg, *Aus Geschichte und Landeskunde. Festschrift für Franz Steinbach*, Bonn, 37-49.
- Oirschot, A. van, 1981. *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant. Hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Rijswijk.
- Olde Meierink, B., 1996. Conflict tussen oud en nieuw. De zeventiende eeuw, in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 142-170.
- Orsel, E., 2012. Kasteel Ammersoyen ouder dan gedacht?, in: B. Aarts, e.a. (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 165-179.
- Otten, A., 1987. *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert, 1200-1500*, Gemert.
- Ottenheym, K.A., 1989. Oorlog rondom kastelen, in: A.J. Brand (red.), *Oorlog in de Middeleeuwen*, Hilversum, 71-88.

- Oudenhoven, J. van, 1743. *Beschryvinge der stadt Heusden, Waar in het Begin, Aanwasch, en Tegenwoordige Staat dier Stadt verhaalt worden: Als mede Veelderhande Gedenkwaardige Geschiedenissen, Oorlogen, Watervloeden, Wyze van Regeeringe, Hantvesten, etc.*, Amsterdam.
- Palmboom, E.N., 1995. *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Amsterdam.
- Paravicini, W., 1989. *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, Teil 1, Sigmaringen.
- Patze, H., 1976. Rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung der Burgen in Niedersachsen, in: H. Patze (hrsg.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, I, Sigmaringen, 515-564.
- Peeters, M.G., 1867. Geschiedkundige beschrijving der gemeente Echt, in vroeger en latere tijden, *Publications de la société historique et archéologique dans le duche de Limbourg*, 4, 52-144.
- Peeters, R., 1981. De heerlijkheid Hilvarenbeek c.a., en het heerlijkheidsarchief, in: B. Duijvestein, M. Hendriks & J. Scheirs (red.), *Hildewaren Beke*, Hilvarenbeek, 19-34.
- Pekelder, J., (red.) 2010. Redactioneel, Het recht in eigen hand : bloedwraak, vete en partijstrijd in de late middeleeuwen, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123-2, 156-157.
- Peters, C., 1992. De grote Ruwenberg, *Het Brabants kasteel*, 14 (1/2), 3-47.
- Pijnacker-Hordijk, C. 1902. De castellani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12de eeuw, *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde*, 4de reeks, dl 2, 12-21.
- Piper, O., 1912. *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des Deutschen Sprachgebietes*, (Reprint 1994) München.
- Pons, L.J., 2006. De oorspronkelijke verkaveling van boerderijen en hoeven in de rivieroever- en veenontginningen van de Hoge Heerlijkheid Herlaer, *Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven*, 17 (4), (extra uitgave), 1-43.
- Powell, J.M., 1986. *Anatomy of a crusade 1213-1221*, (1994 reprint) Philadelphia.
- Power, D., 2004. *The Norman Frontier in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries*, Cambridge.
- Pounds, N.J.G., 1994. *The medieval castle in England and Wales. A social and political history*, Cambridge.
- Raadt, J. Th. de, 1898. *Sceaux armories des Pays-Bas et des pays avoisinants, (Belgique-Royaume des Pays-Bas-Luxembourg-Allemagne-France). Recueil historique et héraldique*, Tome I, Bruxelles.
- Radier, H., 1881. *De voogdij in het Noorden en Noord-Oosten van ons land gedurende de Middeleeuwen*, Amsterdam.
- Ramaer, J.C., 1899. *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de Nieuwe Maas in de Middeleeuwen*, Amsterdam.
- Reijen. P. E. van, 1976. *Middeleeuwse kastelen in Nederland*, Bussum. (Derde herziene druk).
- Renaud, J.G.N. 1944. Het huis te Balgoy, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, XLVII, 21-40.
- Renaud, J.G.N. 1958. Kastelen in het rivierengebied, *KNOB*, 11, 115-127.
- Renaud, J.G.N., e.a., 1983. *Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280-1362 naar aanleiding van een opgraving*, (Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Werken nr. 36), Zwolle.
- Renaud, J.G.N., 1987. Bokhoven's kasteel. Een onverwachte ontdekking, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 86, 42- 43.

- Renaud, J.G.N., 1988. Bespreking van *Ammersoyen*, door Buurman, D.J.G. (red.) (Zutphen, 1986) in *KNOB Bulletin*, (87), 1988-1, 23-24.
- Renaud, J.G.N., B. Olde Meierink, F. Vogelzang en O. Vervaart, 1995. Kastelen in de Stichtse middeleeuwse politiek, in: B. Olde Meierink, e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 11-23.
- Renes, H., 2005. De stad in het landschap, in: R. Rutte & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht*, Hilversum, 15-46.
- Reynolds, S., 1996. *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford.
- Riemsdijk, Th. van, 1908. *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, 's-Gravenhage.
- Rink, E.D., 1836. *Beschrijving der stad Tiel*, Tiel.
- Rietstap, J.B. (red.), 1874. Heraldieke bibliotheek, *Tijdschrift voor wapen-, geslacht-, zegel- en penningkunde*, III, 's-Gravenhage.
- Rietstap, J.B., & Pama, C. (ed.), 1943. *Handboek der wapenkunde*, Leiden.
- Robidé van de Aa, C.P.E., 1846. Ammerzoden, in: C.P.E. Robidé van de Aa, *Oud-Nederland in de uit vroegere dagen, overgeblevene burgen en kastelen geschetst en afgebeeld door Mr. C.P.E. Robidé van der Aa*, Nijmegen.
- Roes, J.S.L.A.W.B., 2006. *Het naaste bloed erfde het goed. De positie van de langstlevende echtgenoot in het Nederlandse erfrecht bij versterf – Deel 1. de periode van het 'oud-vaderlandse' recht (tot 1809)*, Nijmegen.
- Romein, J., 1932. *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*, Haarlem.
- Ronnes, H. & K. Bijsterveld, 2007. Een manifestatie van status en ambitie, in: L. Wevers, e.a., *Zwijnsbergen, herrezen uit de as*, Utrecht, 41-59.
- Roosenboom, H., 2001. Heren en vrouwen in het Helmondse kasteel, in: N. Arts, N.H. Roosenboom & L. van Zalingen-Spooren, *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht, 117-156.
- Rösener, W., 1983. Grundherrschaften des Hochadels in Südwestdeutschland im Spätmittelalter, in: H. Patze (Hrsg.), *Die Grundherrschaft im Späten Mittelalter*, II, Sigmaringen, 87-110.
- Rösener, W., 1993. Strukturformen der adeligen Grundherrschaft in der Karolingerzeit, in: W. Rösener (hrsg.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen, 126-180.
- Rutgers, C.A., 1970. *Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht*, Groningen.
- Rutte, R., 2005. Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw, in: R. Rutte & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht*, Hilversum, 143-170.
- Sasse van Ysselt, A. van, 1900. De Ruwenbergen, *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde*, 7, 8-15.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 1921. *Afbeeldingen van kerken, kasteelen en andere gebouwen in oostelijk noordbrabant door H. Spilman*, (2e stuk) 's-Hertogenbosch.
- Sasse van Ysselt, A. van, 1922. Zegenwerp, *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde*, 29, 81-92.

- Schakel, M.W., 1955. *Geschiedenis van de Hoge en Vrije heerlijkheden van Noordeloos en Overslingeland*, Gorinchem.
- Schakel, M.W., 1986. *25 eeuwen Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden*, (4de druk) Hoornaar.
- Schiffer, P., 1988. *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter. (1085-1229) Ein Beitrag zur Geschichte des unteren Rheingebietes*, Geldern.
- Schijndel, B.A. van, 1977. Een tak van Amerzoyen-Amelrooy, *Genealogisch Tijdschrift voor Midden- en West Brabant en de Bommelerwaard*, 1 (2), 49-52.
- Schijndel, B.A. van, 1978. Een tweede tak van Amerzoyen-Amelrooy, *Genealogisch Tijdschrift voor Midden- en west Brabant en de Bommelerwaard*, 2 (1), 49-52.
- Schijndel, B.W. van, 1964. De heren van Onsenoort, met aantekeningen betreffende de heren van Nieuwkuyk, *Met gansen trou*, 14, 82-87.
- Schmidt, C., 1986. *Om de eer van de familie, Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering*, Amsterdam.
- Schmidt, C., 1987. Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, in: J. Aalbers & M. Prak (red.), *De bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel, 129-140.
- Schmitt, S., 2009. Symbole der macht? Beobachtungen zum Burgenbau von Ministerialen im Hochmittelalter, in: Clemens, L & S. Schmitt (hrsg.), *Zur Social- und Kulturgeschichte der mittelalterlichen Burg, Archäologie und Geschichte*, Trier, 59-70.
- Schotel, G.D.J., 1844. Ammerzode, in: I.A. Nijhoff, *Nijhoff's Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, IV, Arnhem, 123-156.
- Schotel, G.D.J., 1851. *De abdij van Rijsburg*, 's-Hertogenbosch.
- Schotel, G.D.J., 1856. *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleding*, 's-Gravenhage.
- Schubert, E., 1998. Der rätselhafte Begriff "Land" im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit, *Concilium medii aevi*, 1, 15-27.
- Schulze, H.K., 2004. *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter, Band 1. Stammesverband, Gefolgschaft, Lehnswesen, Grundherrschaft*, (aktualisierte Auflage), Stuttgart.
- Schutjes, L.H.C., 1870a. *Geschiedenis van Bokhoven, Cromvoirt, Empel, Engelen, Orthen, St-Michielsgestel*.
- Schutjes, L.H.C., 1870b. *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, I, St-Michielsgestel.
- Schuyf, J., 1981. Beyond the castle. moated sites in the Netherlands, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 144-153.
- Schuyf, J., 1983. Moated sites in Brabant (Netherlands), *Chateau Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale XI*, (Actes du colloque international tenu à Karrebaeksmunde (Danemark) 30 Aout-4 Septembre 1982.), Caen. 257-267.
- Schwennicke, D., 1980. *Europäische Stammtafeln, Neue Folge, Band VIII West-, mittel- und nordeuropäische Familien*, Frankfurt am Main.
- Schwennicke, D., 1998. *Europäische Stammtafeln, Neue Folge, Band XVIII, Zwischen Maas und Rhein*, Frankfurt am Main.
- Sierksma, K., 1960. *De gemeentewapens van Nederland*, Utrecht.

- Slingerland, M., 1986. Wie zal dat betalen? De financiering van Floris' machtspolitiek, in: E.H.P. Cordfunke, e.a. (red.), *Handel en wandel in de dertiende eeuw*, Amsterdam, 59-71.
- Slon, M., 2005. Mittelalterliche Neustadtgründungen als wirtschaftliche Investition. Das Beispiel Göttingen, *Concilium medii aevi*, 8, 127-144.
- Sloots, Th.L., 1962. *Het huis van Herlaer*, Sint-Michielsgestel.
- Smit, J.G., 1995. *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen*, Miscellanea Neerlandica, XII, Leuven.
- Smit, H., 2007. 1345-1357. Gravin Margaretha van Henegouwen en haar zoon Willem (V), verbeider en graaf, in: J.A.M.Y. Bos-Rops, J.G. Smit & E.T. van der Vlist, *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567*, Den Haag, 37-41.
- Smulders, F., 1952. Esch en Echternach en St-Michielsgestel, II, *Brabants Heem*, 4, 29-31.
- Somers, A., 2007. Voornaamgeving in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde eeuw. Bevindingen van een ontmoeting tussen onomastiek en sociale geschiedenis, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, (10), 47-94.
- Spaen, W.A. van, 1801-1805. *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, 4 dln., Utrecht.
- Spaen, W.A. van, 1814. *Historie van Gelderland*, Utrecht.
- Spierings, M., 1975. De watermolens van Herlaar, *Brabants Heem*, 27, 12-27.
- Spierings, M., 1976a. Oud-Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren, en de heerlijkheid, I, *Brabants Heem*, 28, 85-101.
- Spierings, M., 1976b. Oud-Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren, en de heerlijkheid, II, *Brabants Heem*, 28, 135-140.
- Spierings, M., 1977a. Oud-Herlaar. Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid, III, *Brabants Heem*, 29, 105-113.
- Spierings, M., 1977b. Heer Willem van den Bosch, ridder, *De Kleine Meijerij*, (28-2), 17-22.
- Spierings, M., 1978. Heer Willem van den Bosch, ridder, *Boschboombladeren*, (22), 34-37.
- Spierings, M., 1979. De konijnen-warande van Herlaar, *Brabants Heem*, 31, 12-16.
- Steane, J., 1985. *The archaeology of medieval England and Wales*, Oxon.
- Steehouwer, K., 2000. Achter het pleisterwerk der geschiedenis, in: G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht, 8-27.
- Steensel, A. van, 2010. *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*, Hilversum.
- Steensel, A. van., 2012. Op naar revisie en synthese. Recente trends in het onderzoek naar de adel in de middeleeuwse Nederlanden, *Virtus jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 19, 9-38.
- Stenvert, R & G. van Tussenbroek (red.) 2009. *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht.
- Steurs, W., 1977. Un domaine de Toxandrie pendant le haut moyen âge. Empel en Brabant septentrional, *Centenaire du séminaire d'histoire médiévale de l'université libre de Bruxelles 1879-1976*, Bruxelles, 59-105.
- Steurs, W., 1993. *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-Le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Gembloux.

- Steurs, W., 2004. Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant. De verovering en de opbouw van een vorstendom, in: R. van Uytven, e.a. (red.) *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 65-70.
- Stevens, U. 2003. *Burgkapellen. Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*, Darmstadt.
- Störmer, W., 1983. Grundherrschaften des höheren und niederen Adels im Main-Tauber-Raum, in: H. Patze (hrsg.), *Die Grundherrschaft im Späten Mittelalter*, II, Sigmaringen, 25-46.
- Strijbos, H., 1998. Hofstede in Broekhoven? De bouwgeschiedenis van een gesloopte boerderij, *Brabants Heem*, 50, 150-157.
- Stroobant, C., 1850-1853. *Notices sur les quatres anciennes vicomtés de Hollande*, Anvers.
- Stroobant, C., 1851. *Notice historique et généalogique sur les Seigneurs de Tyberchamps*, Bruxelles.
- Stroobant, L., 1920 Les sires d'Oostmael (Anvers), *Taxandria, Gedenkschriften van den geschied- en oudheidkundigen kring der Kempen*, (12), nr. 4.
- Stroobant, L., 1921 Les sires de Ryckevorsel, *Taxandria, Gedenkschriften van den geschied- en oudheidkundigen kring der Kempen*, (13), nrs. 3-4.
- Syngel, G. van, 2007. *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*, Hilversum.
- Taylor, A.J., 1963. *The Welsh castles of Edward I*, (Orig. Colvin, H.M. *The History of the King's Works*, vol. I and II, (1963), Cambridge 1986.
- Tenhaeff, N.B., 1913. *Diplomatische studiën over Utrechtse oorkonden der X^e tot XIIe eeuw*, Utrecht.
- Ter Braake, S., 2007. *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)*, Hilversum.
- Ter Kuile, G.J., 1944. Het ontstaan van het wereldlijk overheidsgezag in Overijssel, *Verslagen en Mededelingen der Vereeniging tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht*, Deel IX, (6), 570-613.
- Tersteeg, J., 1973. Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, LXVII, 1-26.
- Theuws, F., 1989. Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verkooren & Theuws, F. (red.), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.
- Theuws, F., 2004. Proloog van Brabant, verleden landschappen van Romeinen en Franken, in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 17-40.
- Thissen, B., 1995. Johan Moliart (†1356), Gelderse rentmeester en raad, gezien vanuit Nijmeegs perspectief, *Jaarboek Numaga*, 42, 23-52.
- Toy, S., 1939. *Castles. Their Construction and History*, (1985 reprint), Toronto.
- Treling, J., 2012. De opgraving van de voorburch van kasteel Bokhoven, in: R. van Genabeek, E. Nijhof, F. Schipper & J. Treling (red.), *Putten uit het Bossche verleden. Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch*, Alphen aan de Maas, 2012, 53-65.
- Tromp, B., 2007. *De wetenschap der politiek, Verkenningen*, Amsterdam.
- Tschuschke, V., 2007. *Die Edelherren von Ahaus. Ein Beitrag zur Geschichte des westfälischen Adels in Mittelalter*, Vreden.
- Tussenbroek, G. van (red.) 2000. *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht.

- Ulrich, S., 2011. Anmerkungen zum Aufsatz „Über den militärischen Nutzen von frühen Schiessarten im deutschen Burgenbau“, *Burgen und Schlösser, Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege*, 2, 2011, 110-113.
- Uyttebrouck, A., 1975. *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen age (1355/1430)*, Bruxelles.
- Uytven, R. van, 1982. Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het Noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch, in: I.J. Brugmans, H.F.J.M. van den Eerenbeemt, e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden*, Tilburg, 5-63.
- Uytven, R. van, 1985. De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late Middeleeuwen, in: J. Verbesselt, e.a., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 75-88.
- Uytven, R. van, 1988. De heerlijke stad. Toespraak bij gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'De Heerlijke Stad' op 12 september 1987 te Bergen op Zoom, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans & B.C.M. Jacobs (red.), *De heerlijke stad. Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad' Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987*, Assen/Maastricht
- Uytven, R. van, 1996. De macht van het geld. Financiers voor Floris V, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij, *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 212-223.
- Uytven, R. van, 2004. Edele Brabant, were di, in: R. van Uytven, e.a. (red.) *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 103-112.
- Veen, J.S. van, 1925. De verwoesting van het huis te Zuylichem in 1543, *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre*, XXVII, 81-82.
- Velden, G.M. van der, 1978. *Het patronaatsrecht over Bokhoven, en het proces daarover te Brussel tussen de Prins van Robecq en de Abt van Berne 1769-1770*, (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 43), Tilburg.
- Velden, G.M. van der, 1986: Willem van den Bosch, ridder stichter van het Rijke-Claren-Klooster te 's-Hertogenbosch, in: S.E.W. Bugter & M.C.J.M. Jonkers (ea), *Feestbundel bij gelegenheid van honderd jaar gymasiaal onderwijs te Heeswijk-Dinther 1886-1986*, Heeswijk-Dinther, 179-193.
- Ven, P. van de, 1994. *Over Brabant geschreven. Handschriften en Archivalische bronnen in de Tilburgse Universiteitsbibliotheek. Deel II, Jonge handschriften en archivalische bronnen*, Leuven.
- Verbesselt, J., 1985. De oudste Brabantse adel en feodaliteit, in: J. Verbesselt, e.a., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel, 9-44.
- Verbruggen, J.F., 1954. *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen. (IXe tot begin XIVe eeuw)*, Brussel.
- Verdam, J & C.H. Ebbinge Wubben, 1932. *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage.
- Verdonk, H., 1997. *De heren van Herlaar en de graven van Loon*, Brochure 11, Lelystad.
- Verdonk, H., 2000. De herkomst van de heren van Herlaar, *De Brabantse leeuw*, 49, 133-143.
- Verhees, E., & A. Vos, 2005. *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad*, Amsterdam.
- Verhoeff, J.M., 1983. *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam.
- Verhoog, J.H., 1997. *Onvoltooide roem. De heeren van Brederode in de Middeleeuwen. Geschiedenis van een riddersgeslacht 1203-1473*, Bergen.

- Verleyen, W., 1981. De overlijdensdatum van gravin Adela van Leuven, *Bijdragen geschiedenis hertogdom Brabant*, (64), 3-8.
- Vermeulen, F.A.J., 1932. *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland*, (Onderdeel van het Eerste stuk, De monumenten in de Bommeler- en de Tielerwaard, Eerste aflevering), 's-Gravenhage.
- Vermeulen, H., 1972. Van Cuyck-van Boxtel, van Herlaer, van Meerheim, *De Nederlandsche Leeuw*, 89, kolom 28.
- Vermeulen, H., 2006. Het geslacht van Bronkhorst en de boedelscheiding van 26 oktober 1328 (vervolg), *De Nederlandsche Leeuw*, 123, kolom 197-238.
- Vermeulen, H.J.J., 1987. Een heel domme fout van de klerken van de graaf van Holland?, *Ons Voorgeslacht*, 42 (368), 1-39.
- Verwers, W.J.H., 1998. North Brabant in Roman and Early Medieval times, V. Habitation history, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, (43), 200-359.
- Verwers, W.J.H. & H. Stoepker, 2002. De houten kerken in Brabant, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Hilversum, 93-118.
- Viaene-Awouters, L & E. Warlop, 2002: *Gemeentewapens in België. Vlaanderen en Brussel*, I, Brussel.
- Voet, P., 1556. *Oorspronck, voortganck en daeden der doorluchtiger heeren van Brederode*, Utrecht.
- Vogels, H., 2001. De adellijke familie Van Gemert, in: A. Thelen, *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuws kasteel van de heren van Gemert*, Gemert, 109-122.
- Vogels, H., 2002. Het graafschap Rode, de priorij van Hooidonk en de Van Herlaars. Onderbelichte aspecten uit het 12^e - tot 14^e -eeuwse Nuenen, *De Drijehornickels*, 11 (3), 64-76.
- Vogels, H., 2003a. Het graafschap Rode, de priorij van Hooidonk en de Van Herlaars. Onderbelichte aspecten uit het 12^e - tot 14^e -eeuwse Nuenen, *De Drijehornickels*, 12 (1), 20-32.
- Vogels, H., 2003b. Het graafschap Rode, de priorij van Hooidonk en de Van Herlaars. Onderbelichte aspecten uit het 12^e - tot 14^e -eeuwse Nuenen, *De Drijehornickels*, 12 (2), 35-80.
- Vogelzang, F. (red.) 2010. *Eyckenstein. Op de grens van zand en veen*, Utrecht.
- Vredenberg, J., 2013. Zuilichem, in: J. Jas, e.a. (eds.) 2013. *Kastelen in Gelderland*, Utrecht, 518-519.
- Vries, D.J. de, 1994. *Bouwen in de Late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht.
- Vrolijk, M., 2004. *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Hilversum.
- Waale, M.J., 1990. *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum.
- Waale, M.J., 2000. Nogmaals een bijdrage tot de genealogie van het middeleeuwse adellijke geslacht Van Arkel, *De Nederlandsche Leeuw*, 117, kolom 4-33.
- Wagner, J.D., 1918. Eene genealogie de Bij, *Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde*, 25, 1918, 101-109.
- Wallene, B.F. van, 1998. Gijsbrecht II van Nijenrode en de (omstreden) datering van de Kabeljauwse Verbondsakte, *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, jrg. 13, 105-108.
- Wauters, A., 1855-1857. *Histoire des environs de Bruxelles, ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville*, 3 dln., Bruxelles.

- Wegerif, A.H., 1962. *Bouwmeesters der Middeleeuwen en hun werken. Engeland 1066-1550. Kathedralen, Abdijen, Kastelen*, deel IV, 's Gravenhage.
- Welie-Vink, W. van & J. Jasperse, 2009. ' 'Komt allen tezamen' De aanbidding van Christus door de drie koningen nader beschouwd' *Eredienst vaardig, tijdschrift voor liturgie en kerkdienst*, 25 (3), 12-17.
- Werner, H.M., 1905-1908. *Geldersche kasteelen. Historische, oudheidkundige en genealogische studiën*, (2dln.) Zutphen.
- West, C., 2017. Monks, Aristocrats and Justice: Twelfth-Century Monastic Advocacy in a European Perspective, *Speculum*, 92, 272-404.
- Westermann, J.C., 1939. *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland 1394/1395*, Arnhem.
- Weststrate, J., 2008. *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum.
- Wheatley, A., 2004. *The Idea of the castle in Medieval England*, York.
- Winter, J.M. van, 1962. *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, (2 dln.), Arnhem.
- Winter, J.M. van, 1980. Adel en aristocratie in de Middeleeuwen, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 93, 357-376.
- Winter, J.M. van, 1982. Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de en 14de eeuw, in: D.P. Blok, e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 2, Middeleeuwen, Haarlem, 123-147.
- Winter, J.M. van, 1987; Aristocratisering in middeleeuws Nederland, in: J. Aalbers & M. Prak (red.), *De bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel, 17-31.
- Winter, J.M. van, 1991. Bezit en macht in de Bommelerwaard in de Middeleeuwen, in: M. Witteveen-Jansen (red.), *Bommelerwaard. Eiland in de geschiedenis*, Zaltbommel, 5-23.
- Winter, J.M. van, 2001. De Gelderse ridderschap, in: J. Stinner & K-H. Tekath, *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*, Geldern, 287-290.
- Winter, J.M. van, .2013. Adel en ridderschap in Gelre, tiende tot dertiende eeuw, in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, F. Keverling Buisman, M.V.T. Tenten & F.J.W. van Kan (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland- tien eeuwen geschiedenis*, Wageningen. 13-27.
- Wyck, H.W.M. van der, 1989. *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, I, Alphen aan de Rijn.
- Wynaendts van Resandt, W., 1913. Brabantse lenen in Gelderland, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, XVI, 177-181.
- Zeune, J., 1997. *Burgen, Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*, 2. Auflage, Regensburg.
- Zijlmans, B., 2009. Het grafelijke kasteel van Geertruidenberg (1323-1547), in: H.L. Janssen & W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 61-100.
- Zoetbrood, P.A.M., 1983. IJzertijd en Romeinse tijd in 's-Hertogenbosch en omgeving, in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad*, 's-Hertogenbosch, 40-52.
- Zotz, T., 2006. Die Situation des Adels im 11. und frühen 12. Jahrhundert, in: J. Jarnut & M. Wemhoff (Hg.) *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. Und beginnende 12. Jahrhundert – Positionen der Forschung*, München, 341-356.
- Zuijderduijn, C.J., 2009. *Medieval capital markets. Markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*, Leiden.

Bronnen en literatuur

Zwaan, T., 1993. Families, huwelijken en gezinnen. een introductie, in: T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, Amsterdam / Heerlen, 11-37.

Curriculum vitae

Aloysius Gijsbertus Joseph van Doornmalen werd in Venray op 3 maart 1960 geboren en is sinds 1961 zoals zijn (voor)ouders woonachtig in Ammerzoden. Na MAVO, HAVO en het behalen van een tweede-graads akte voor geschiedenis en een derde-graads akte voor aardrijkskunde aan de Nieuwe Leraren Opleiding te Tilburg (Moller Instituut) in 1983 volgde hij de studie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen met als afstudeerrichting Nieuwste Geschiedenis (na 1870). Die studie werd in 1986 afgesloten met een doctoraal scriptie getiteld ‘De Nederlandse regering en de ondersteuning van Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’ waarin met name het vluchtelingenkamp te Uden centraal staat.¹⁴⁸² Na het vervullen van de dienstplicht als officier bij de Militaire Inlichtingen Dienst (terrein-analyse) begon een leven in de logistiek en ICT waarin hij nog steeds werkzaam is. Deze studie begon in 1998 met een brief aan Prof. H.L. Janssen en werd na vele gesprekken in december 2016 afgesloten.

¹⁴⁸² Het deel over het vluchtoord is gepubliceerd, Van Doornmalen 1988, 85-100.